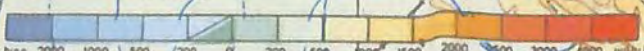
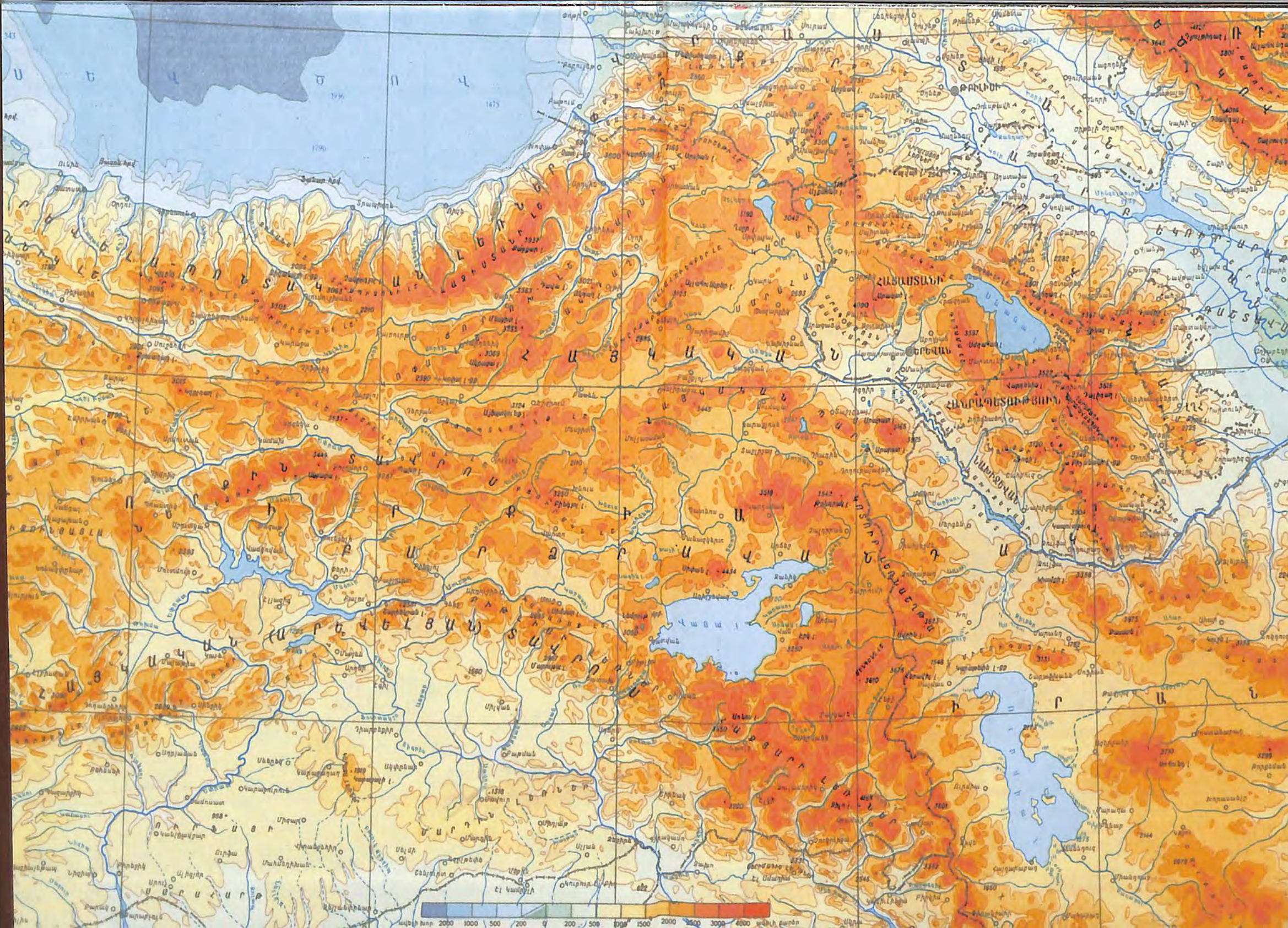

Աննա Պետրոսյան

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

9(47.925)
7-50

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(ԿԿՄՅԳԻՐՔ՝ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ)

0554

ՀԱՏՈՐ Դ

(18-րդ դար)

ԵՐԵՎԱՆ
«ՂԱՐ» տարածաշրջանային
գարգացման և մրցունակության հիմնադրամ
2011

յր-
ոց
իր
սն

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

Պ 505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Պետրոսյան Աննա

Պ 505 Բոլոր ժամանակների Հայաստանը: Վկայագիրք՝ ըստ ամենայնի / Աննա
Պետրոսյան.— Եր.: «Դար» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունա-
կության հիմնադրամ, 2011. Հ.Դ.: (18-րդ դար).— 552 էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների,
հաղթանակների և գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և
ճշմարիտ որդիների մասին: Այն փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային
բնավորությունը, հասկանալ նրա սեփական գոյության ծգտումը դեպի իր
սկիզբը, որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

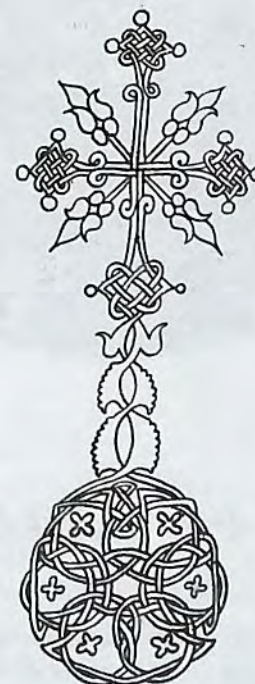
ISBN 978-99941-2-545-6

© Պետրոսյան Ա., 2011

© «Դար» հիմնադրամ, 2011

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔ:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրի Դ հատորը նվիր-
վում է ժամանակի հարահոս ընթացքում Ցրոնքի ենթարկված Հայոց
որդիներին, որոնք դարեր շարունակ Հայրենիքից հեռու երկրե-երկիր
տարան հայի ազնիվ բնավորությունը և օտարներից արժանացան
մեծագույն հարգանքի ու պատվի:

ԲԱՅԱՌԻՎ 18-ՐԴ ԴԱՐԸ

Այս քան էջեր նվիրեցինք պատմության այս հատվածին, որովհետև ինքնությունը կորցրած երկրի համար 18-րդ դարը բացառիկ էր ազգային բնավորության ներսում կատարվող տեղաշարժերի պատճառով, իր՝ երբեմն տեղային հաղթանակների հետ, այնուամենայնիվ, գերի, որ, կարծես, դարձել էր նրա բուն կյանքի անբաժանելի մասը՝ վերափոխվելով անընդունելի հոգեբանության, անընդունելի վարքագծի։ Ամենօրյա կեղեքման մեջ ապրող ժողովուրդը վաղուց չէր կառուցում իր քաղաքները, չէր կառուցում իր հազարաշեն տները գյուղերում, այլ իր տունը դարձնում էր գետնափոր և, կարծես անտեսանելի

դառնալու համար, ընկղմվում էր հողի մեջ, ապրում իր անասունների հետ մեկտեղ, նրանց հետ կողք-կողքի՝ իր շունչը խառնելով նրանց շնչին և դանդաղորեն սուզվելով տգիտության տղմուտը, դառնալով անարի՝ դարերի միջով քարշ տալու համար իր գոյությունը, ավաղ՝ սեփական հայրենիքում գերված, նվաստացած ու ծածկամիտ: Իսկ նրանք, ովքեր հեռանում էին իրենց հողից՝ գաղթական ու պանդուխտ, երկրե-երկիր էին տանում ուրիշին ենթարկվելու իրենց ծառայական վիճակը, ապրում օտարի հողի վրա օտարի բարբառը շուրթերին և շատ հաճախ ենթակա նաև այդ նույն օտարի դավաճանքին: Այսպես՝ հավերժական թափառական, այստեղ ու այնտեղ, նույնիսկ օվկիանոսներից այն կողմ, երկրագնդի բոլոր միջօրեականներով՝ որպես վերադարձի ճանապարհը կորցրած սգավոր մեղեք:

Մենք դեռ կգանք նրանց փնտրելու՝ աշխարհով մեկ ցրված այդ բեկորներին, որպեսզի մեզ համար բացենք հայության բնավորության մի կարևոր հատկանիշ ևս՝ նրա ապրելու և դեռ հարատևելու կարողությունը: Կփորձենք հասկանալ նաև, թե ինչո՞ւ էին նրանք ընդունվում այնտեղ, որտեղ մերժվում էին ուրիշ օտարազգիներ:

18-րդ դարն էր, և ազգն արդեն բաժանված էր երկու անհավասար մասի. մեծ մասն ապրում էր հավերժական դարձած գերության և տգիտության մեջ, և փոքր մի հատված, որ բանիմաց էր և որի մասին չի կարելի ասել, թե տգետ էր կամ անիմաստասեր: Կհանդիպենք նաև նրանց: Բայց մինչ այդ՝ դեռ պիտի հանդիպենք այս ժողովրդի նոր միամտությանը, թե՞ դյուրահավատությանը: Բանն այն է, որ նա դեռ օգնության աղաղակներ էր ուղղում դեպի հյուսիս, դեպի հզոր Ռուսիա, որը, սակայն, մնում էր անարձագանք, կամ ընդհանրապես կորչում էր դատարկ խոստումների բառակույտի մեջ:

...Աղաչանք-պաղատանքով Ռուսաստանի կայսրերին դիմելու հերթը հիմա էջմիածնի կաթողիկոսներինն էր, ովքեր, ինչպես հիշում ենք, մշտապես շատ զգուշավոր են եղել այդ հարցում:

Բացառենք, առհասարակ, վրացիների՝ հայերի նկատմամբ մշտապես ունեցած երկդիմի քաղաքականությունը, պատմենք այն մասին, թե ինչպես, երբ վրաց թագավոր **Թեյմուրազը** 1760 թվականին գնում էր Ռուսաստան վրացիների փրկության մասին աղերսագիր ներկայացնելու, **Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցի Հայոց կաթողիկոսը** նրա հետ ուղարկեց իր աղերսագիր-կոնդակը Ռուսաց **Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհուն**, որտեղ, երևի իր ժողովրդի հանդեպ խղճահարություն արթնացնելու համար, անվանում է նրան **«ողորմելի և խղճալի ազգս մեր»**:

Հետաքրքիր է, որ Թեյմուրազ թագավորը իր հետ Պետերբուրգ էր տանում **Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցու** կոնդակը, որտեղ Հայոց կաթողիկոսը կայսրուհուն ավելի շատ վրացիների մասին էր պատմում և նրանց համար խնդրում, քան հայերի:

Կաթողիկոսն իր կոնդակում հայերին անվանել է **«ողորմելի ու խղճալի ազգ»**: Կաթողիկոսը կրթված անձնավորություն էր և, անշուշտ, քաջատեղյակ էր Հայոց պատմությանը: Ուրեմն, տեղյակ էր նաև, թե ինչպես այս **«ողորմելի ու խղճալի ազգը»** բազմաթիվ անգամներ օգնության է հասել վրաց թագավորներին օտարների դեմ կռվելիս, և ովքեր շատ անգամ հաղթել են միայն հայերի շնորհիվ, իսկ վրաց թագավորները սովորաբար փորձել են դա անտեսել:

Պատմությանը հայտնի է նաև, թե ինչպես վրացիները անմիջապես հրաժարվել են հայերից, երբ այդ պահին հաջողության են հասել:

Ահա վերջին դեպքերից մեկը.

Թեյմուրազ Երկրորդի որդի Հերակլ

...**Թեյմուրազը** և նրա որդի **Հերակլը**, ով Կախեթի թագավորն էր, 1750 թվականին մի շարք արշավանքներ ձեռնարկեցին մահմեդական խանությունների, հատկապես, **Փանահ խանի** դեմ:

Բացի մեկից **Շահնազարից** և **Միրզախանից**, Խամսայի մյուս մեկիքները միացան Թեյմուրազին, ապահովելով նրա հաղթանակները մինչև Բարգուշատ: Ահա, այստեղ էլ, բնավ հաշվի չառնելով, թե ինչպիսին կլինի հայերի վիճակը, վրաց թագավորը հաշտություն կնքեց Փանահ խանի հետ՝ անտեսելով հայերի խնդիրը, միայնակ թողնելով իր զինակիցներին վրեժխնդրությամբ լցված, կատաղած խանի դեմ: Եվ, երբ Փանահ խանը մեկը մյուսի ետևից ոչնչացնում էր Խամսայի մեկիքությունները, վրաց

երկու՝ Թեյմուրազ և Հերակլ թագավորները բացարձակ անտարբեր մնացին հայերի օգնության կանչերին:

Մեկնաբանում է **Լեոն**.

«Աղաչանք և պաղատանք երկու բախտակից ազգերի համար, այս դիտումը չափազանց թանկագին մի վավերագիր է ազգերի համերաշխության և եղբայրակցության վեհ գաղափարի տեսակետից: Սրտառուչ է, որ մի տանջված ազգի ներկայացուցիչ խնդրում է մի ուրիշ ազգի համար, որ անհամեմատ պակաս էր չարչարված, չէր կորցրել իր ազգային իշխանությունը, բայց գտնվում էր նեղ դրության մեջ և վտանգված էր տեսնում իր գոյությունը»:

Կարծում ենք, **Լեոն**, **«համերաշխության և եղբայրակցության վեհ գաղափար»** ասելով նկատի է ունեցել հայերին միայն: Վերագրել այն նաև վրացիներին՝ չափազանցություն կլիներ, որովհետև վերջին, ամենաթաքման միջադեպը Թեյմուրազի և Փանահի՝ Ղարաբաղի մեկիքների հանդեպ գործած առուծախն այնքան խոսում է:

Լեոն օգտագործում է նաև **«սրտառուչ»** բառը: Եվ ականա տրվում են գուցե և հռետորական հարցի. ինչո՞ւ պիտի միայն հայերը լինեն սրտառուչ: Գուցե սա՞ էլ նրանց ազգային բնավորության շատ կարևոր հատկանիշներից էր:

Ինչևէ:

Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցի կաթողիկոսը ցանկանում էր, որ իր ժողովուրդը ազատագրվի մահմեդական տերերից ոչ թե սեփական ժողովրդի ազատագրական պայքարի միջոցով, այլ Ռուսիայի ձեռնարկումով, որը պիտի շատ ցավեր «ողորմելի ու խղճալի» ժողովրդի համար և իր բանակները նետեր հարավ՝ փրկելու սրանց: Բայց այդ ե՞րբ է հզորը ցավել ողորմելիին ու խղճալիին: Հետաքրքիր է. նման անարժանապատիվ զգացողությամբ այս ազգը ինչպե՞ս պիտի դեռ շարունակեր ապրել...

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանում Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցի կաթողիկոսը համարվում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, գիտուն և շնորհաշատ վարդապետ, որ տիրապետել է տարբեր լեզուների, կազմել է «Գավազանագիրք»-ը, ծավալել շինարարական գործունեություն: Նամակներ է գրել Վրաց թագավորներ Թեյմուրազին և Հերակլին, կոնդակ է հղել Ռուսաց կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային՝ խնդրելով նրան օգնել հայ և վրաց ժողովուրդներին ազատագրվելու պարսկական լծից: Գրված է նաև, որ Վաղարշապատում Հակոբ կաթողիկոսը զրույցներ է ունեցել Հովսեփ Էմինի հետ: Իր տեղում կպատմենք Հովսեփ Էմինի չափազանց հետաքրքիր կյանքի մասին:

Բայց, քանի դեռ էջմիածնում ենք, խոսենք Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցուն հաջորդած Սիմեոն Առաջին Երևանցու մասին... Հետաքրքիր է:

ՍԻՄԵՈՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

Սիմեոն Առաջին Երևանցի

Ասում են, թե Սիմեոն կաթողիկոսը Պոռշյան իշխանական տան տոհմածառի արմատից դարերով հեռացած ճյուղերից մեկն է: Չհավատալու պատճառ չունենք, այս ավանդությամբ հիանալու պատճառ՝ նույնպես, որովհետև վաղուց հայ ժողովուրդը կորցրել է իր ազնվականությունը որպես բարձրագույն խավ, որի ձեռքին էր իր երկիրը առաջնորդելու, նրա հզորությունն ապահովելու առաքելությունը: Այժմ ազնվականությունը, հավաքական իր իմաստով, մարդու էության խորքերից է կատարում իր թելադրանքները: Ահա, այս իմաստով, անկախ իր ավիշից վաղուց զրկված տոհմածառի՝ Սիմեոն Առաջին Երևանցին ազնվական էր բառի ամենակարևոր իմաստով:

Ծնվել է Երևանում. հայրը՝ Կարապետ, մայրը՝ Գայանե, եղբայրները՝ Մելիք-սեդեկ, Հարություն, Ղազար անուններով: Իր ծննդյան թիվը չի հիշել, բայց մոտավորապես ընդունել են 1710 թվականը:

Մանուկ տարիքից արդեն, երբ սովորում էր Մայր Աթոռի դպրոցում, ուշիմ էր, գրասեր և նույնիսկ զարմանքի պահեր էր ընծայում իր ուսուցիչ-վարդա-

պետներին: Ավարտելուց հետո, նույն Մայր Աթոռի միաբանության կողմից, դեռ վարդապետական գավազանին չարժանացած, նրան ուսուցչի պաշտոն վստահեցին: Եվ դեռ սարկավազ էր, որ նշանակվեց Հնդկաստանի հայ գաղթօջախի էջմիածնի նվիրակ:

Սիմեոնը երեքուկես տարի որպես նվիրակ Հնդկաստանում մնալով և հայաբնակ վայրերը տեղից-տեղ շրջելով՝ վերադառնում է էջմիածին:

Հիշո՞ւմ եք. կաթողիկոս Ղազար Ջահկեցու ժամանակ կրոնական ընտանիքում տհաճ խժոժություններ էին տեղի ունենում: Վերադառնալով Հնդկաստանից Սիմեոնը ներքաշվեց այդ պայքարի մեջ՝ դառնալով Ջահկեցու հակառակորդներից մեկը: Իրեն բաժին ընկած հալածանքներից ազատվելու համար նա գնում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ մեծ համբավ է ձեռք բերում որպես «քաջաքարոզ ատենաբան»:

Հետո, Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցու օրոք, նա պաշտոնապես նշանակվում է էջմիածնի նվիրակ Կոստանդնուպոլսում:

1763 թվականին, Հակոբ Հինգերորդ Շամախեցու մահից հետո, ապրիլի 20-ին նա օծվում է որպես Սիմեոն Առաջին Երևանցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

Եվ ահա, էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռին նստեց մեծ խելքի և եռանդի տեր, սքանչելի ուսուցիչ և քարոզիչ մեկը, ով 18-րդ դարի հայ եկեղեցու հոգևորականության մեջ համարվել է թերևս ամենախոշոր անձնավորությունը: Նա, առանց ժամանակ կորցնելու, սկսեց կարգավորել եկեղեցու շատ անտեսված գործեր և բարեփոխումներ կատարել նրա ներքին կյանքի ու ծեսերի մեջ: Հատկապես կարևոր էր տոնացույցի բարեփոխումը:

Սիմեոն Առաջին Երևանցին երկար մաքառումներից հետո կարողացավ Գանձասարի կաթողիկոսությունը հպատակեցնել էջմիածնին: Գիտենք, որ այդ ժամանակ Գանձասարի թեմում երկու միմյանց հակառակ կաթողիկոսներ կային, և ժողովուրդը, հոգնած նրանց անընդհատ միմյանց դեմ վարած խարդավանքներից, դիմում է էջմիածնի հեղինակավոր դատարան և պահանջում վերացնել երկպառակությունը:

Սիմեոն կաթողիկոսի ջանքերի արդյունքում ապահովվում է Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռի միաբանությունը և նրա հնազանդությունը էջմիածնին: Գանձասարում կաթողիկոս է օծվում Հովհաննեսը:

Լինելով, փաստորեն, ժողովրդի դատի միակ պաշտպանը՝ Սիմեոն կաթողիկոսը ամենայն նրբությամբ էր վարում իր քաղաքական ընթացքը: Նա կարողացավ և՛ վրացական արքունիքի, և՛ մահմեդական իշխողների բարյացակամությունը շահել հօգուտ իր ժողովրդի: Նույնիսկ Երևանի խանը և մյուս մահմեդական մանր իշխողները նրան էին դիմում միմյանց և վրացական արքունիքի հետ ունեցած վեճերը կարգավորելիս:

Սիմեոն կաթողիկոսը մեծ հալածանք սկսեց հայ կաթոլիկ քարոզիչների ու քահանաների հանդեպ, մինչև այն աստիճանի, որ, նրանց բանտարկելով, չէր արձակում այնքան, մինչև չէր ստանում նրանց մեղայականը և մշտապես

լուսավորչական հավատին մնալու երդումը: Որոշ մեկնաբաններ Սիմեոն կաթողիկոսի՝ հայերի կաթոլիկության դեմ այս պայքարը համարել են «հավատաքննություն»՝ ինկվիզիցիա: Բայց մի՞թե Հայոց կաթողիկոսի գործելակերպը համեմատելի է Եվրոպայի հավատաքննիչների ծավալած ահարկու պատիժների ու հրադատության զարհուրելի միջոցառումների հետ: Բզկտված և իսլամական երկու պետությունների միջև պատառ-պատառ եղած Հայոց հողի վրա պիտի լինեին ներքին, ազգային միասնություն: Պիտի լինեին հայ լինելու և հայ մնալու գաղափարը, որպեսզի հնարավոր լինեին ապրել ու պայքարել ամենատարբեր խաթարումների և ուժացումների դեմ: Հիշո՞ւմ եք, չէ՞, թե ինչպես կաթոլիկ հայերը Եվրոպայից եկած ճիզվիտների քարոզների ազդեցության տակ իրենց համարում էին ֆրանկ: Հայոց կաթողիկոսը շատ լավ էր հասկանում այս վտանգը, որ ցեցի մման մտել էր Հայոց մեջ, և, եթե չլինեին պայքար սրա դեմ, Աստված գիտի, թե ուր էր հասնելու ազգի այս ներքին պառակտումը:

Սբ. Էջմիածին

Սիմեոն կաթողիկոսը ամենայն ջանասիրությամբ կարգավորում էր Հայոց հավատի խաթարված գործերը: Սովորություն էր դարձել. Էջմիածնի նվիրակները շրջում էին ամենուրեք, որտեղ հայեր էին ապրում, և, ի նպաստ եկեղեցու՝ ուն խելքին ինչքան փչում էր, շատ անգամ նեղելով ժողովրդին, գումարներ էին հավաքում: Սիմեոն կաթողիկոսը խստագույն կարգ հաստատեց, կանոնավորեց նվիրատվությունների չափը՝ զսպելով հափշտակիչների ախորժակը: Նա արխիվների փաստաթղթերով կազմեց նաև Էջմիածնի կալ-

վածքների մանրամասն ցուցակը, ցույց տալով, թե երբ է այս կամ այն կալվածքը դարձել Էջմիածնի սեփականություն, ինչ կալվածաթղթերով կամ թագավորական հրովարտականերով, ինչ վեճեր են եղել այդ կալվածքների առիթով, ապա և ուրիշ կարևոր ու գործնական տեղեկություններ: Այս ամենը նա հավաքեց «Ձամբռ» անունով աշխատության մեջ, որը, փաստորեն, Էջմիածնի իրավական դրությունը հաստատող հանրագիտարան է: Եթե այսպես վարվեին Էջմիածնի նախկին կաթողիկոսները, ուրեմն, անկախ օտար նվաճողների նախճիրներից, եկեղեցին ինչ-որ չափով պաշտպանված կլիներ:

Սիմեոն կաթողիկոսը ոչ միայն վարչական մեծ կազմակերպիչ էր, այլև, լինելով բացառիկ կրթված ու գրասեր անձնավորություն, աշխատում էր Էջմիածինը դարձնել այն մտավոր կենտրոնը, որտեղ Հայոց ջլատված ուսումնառությունը նորից կստանար իր բարձրարվեստ վիճակը:

Եվ ահա, ապահովելու համար համատարած կրթությունը Հայաստանում՝ նա

հատուկ դիմում հղեց Հնդկաստանի հայ մեծահարուստ վաճառական Գրիգոր Մելիքյան Խոջաջան Չաքիքյանցին, ում անձամբ ծանոթ էր: Կաթողիկոսի խնդրանքի համաձայն՝ Հնդկաստանից գումարներ ուղարկվեցին Էջմիածին:

Այս գումարներով Սիմեոն կաթողիկոսը Էջմիածնում տպարան հիմնեց, որն առաջինն էր ողջ Հայաստանում: Հիշո՞ւմ եք. Նոր Ջուղայում եղել է տպարան: Նոր Ջուղան ամբողջությամբ հայաբնակ էր, բայց Հայաստան չէր:

Սիմեոն կաթողիկոսը շատ ջանաց Ամստերդամում, Ջնյուռնիայում և Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատրաստի ծուլածո տառերը բերել տալ Էջմիածին, սակայն՝ ապարդյուն...

Եվ ահա, հայտնվում են Հարություն Էջմիածնեցի փորագրող ու քանդակող վարպետը և Մկրտիչ Շոռոթեցի եպիսկոպոսը, ով իր եկեղեցական գործունեությունից բացի, սիրում էր զբաղվել պողպատի փորագրությամբ: Նրանք էլ, ահա, հնդկահայ մեծահարուստ վաճառական Գրիգոր Չաքիքյանցի հովանավորությամբ մեծ հմտությամբ ծուլեցին տպագրության համար անհրաժեշտ տառերը:

Էջմիածնի տպարանի առաջին արդյունքը 1772 թվականի «Ձբոսարան հոգեւոր» գրքույկն էր, իսկ 1773 թվականին՝ «Տաղարանը»:

Տպարանը հիմնելուց հետո Սիմեոն կաթողիկոսը պիտի հաղթահարեր թուղթ հայթայթելու դժվարությունը:

Սիմեոն կաթողիկոսը, Չաքիքյանց բարերարի հետ թղթակցելով, համոզում է, որ տպարանի մոտ թղթի մի գործարան հիմնվի:

Պարսկաստանից հրավիրվեցին այդ գործի վարպետներ, իսկ Փարիզից Չաքիքյանցի հրավերով Էջմիածին եկան «թղթաշեն վարպետ» Բեյսոնը և Տեսիոռը: Բայց այս ֆրանսիացիների մտադրությունն այլ էր. միամիտ հայերից փողերն ստանալուց հետո՝ փախչել:

Այս իմանալով Սիմեոն կաթողիկոսը ամենայն զայրույթով նրանց սպառնաց մտրակով և «սառնատունի» բանտով, եթե նրանք անմիջապես գործը չսկսեն: Եվ 1776 թվականին, Իսահակ Գեղամացի եպիսկոպոսի հսկողությամբ, թղթի գործարանն սկսեց աշխատել: Կարծում եք, դյուրի՞ն էր ստրկական լծի տակ գտնվող մի երկրում մշակութային նման խիզախում կատարել: Ինչպիսի աննկուն ոգի, կամքի ուժ և դեպի իր ժողովրդի հոգևոր բարգավաճումի համար ցավող սիրտ պետք է ունենար մեկը, որ հաղթահարեր ոչ միայն գործի կազմակերպչական ու նյութական դժվարությունները, այլ նաև պարսկական կառավարության այն խստագույն արգելքները, որ նա կիրառում էր իր լծի տակ գտնվող ժողովրդի հոգևոր դրսևորումների հանդեպ:

Մենք, դժբախտաբար, առիթներ ունեցել ենք խոսելու այն հոգևոր առաջնորդների մասին, որոնք արժանի չէին իրենց կոչումին: Սիմեոն Առաջին Երևանցին այն հովվապետներից էր, որոնց անունն առանց օրհնության չի կարելի հիշել: Այդ հովվապետները շատ հաճախ իրենց զրկանքների և նույնիսկ կյանքի հիշել: Այդ հովվապետները շատ հաճախ իրենց զրկանքների և նույնիսկ կյանքի գնով փրկում էին իրենց խնամքին հանձնված ժողովրդին հոգևոր ուժացումից: Ողորմի՛ նրանց:

Սակայն Սիմեոն Առաջին Երևանցին միայն հոգևոր վերելքը ապահովելու մասին չէր մտածում: Նրա երազանքներն ավելի հեռու էին սավառնում. այնտեղ, ուր Հայաստանն ազատ էր մահմեդական պետությունների ճորտական լծից և նրանց բարբարոս կեղեքումից: Եվ, քանի որ իրատես էր, գիտեր, որ ջլատված Հայոց Աշխարհը ինքնուրույն փրկել չի կարողանա:

Եվ Սիմեոն Առաջին Երևանցի կաթողիկոսը իր հայացքը, շատերի նման, հառեց դեպի հյուսիս, դեպի Ռուսաստան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ ԵՐԿՐՈՐԴ

Եկատերինա Երկրորդ

1762 թվականին Ռուսական գահին Եկատերինա Երկրորդն էր: 1725 թվականից, երբ իր մահկանացուն կնքեց Պետրոս Մեծը, մինչև այս կայսրուհու գահակալությունը, պալատական հեղաշրջումները Ռուսական գահ բերեցին ևս հինգ, թե վեց թագավորի:

Եկատերինան Պետրոս Երրորդի կինն էր: Պետրոս Երրորդը ընդամենը մեկ տարի թագավորեց: Պալատական հեղաշրջման մասնակիցները նրան բանտարկեցին Ռոպշու ամրոցում և սպանեցին, ապա կայսրուհի թագադրեցին այրիացած թագուհուն:

Եկատերինա Երկրորդի ներքին քաղաքականության մի քանի շերտերը շրջանցելով՝ հիշենք, որ կայսրուհին ճորտերի նկատմամբ ազնվականությանը այնպիսի իրավունքներ տվեց, որ հան-

գեցրեց Եմելյան Պուգաչովի՝ Ռուսաստանում երբևէ եղած ամենամեծ գյուղացիական պատերազմին: Եկատերինան այս ապստամբությունը ճնշեց մինչև այդ չեղած ու չլսված դաժանությամբ:

Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ցարական կառավարությունը շարունակում էր պայքարը հարավային սահմանների անվտանգության համար՝ հաշվի առնելով նաև հարավային բարեբեր հողերի նկատմամբ ազնվականության ձգտումները և հանուն վաճառականության շահերի՝ Սև ծովի վրայով առևտրական ճանապարհներ բացելու անհրաժեշտությունը:

Ահա այսպիսի մի ժամանակահատված էր Ռուսական պետության տարեգրքում, երբ Սիմեոն կաթողիկոսը, իմանալով հանդերձ ռուսական խոստումների գինը, Կոնդակ հղեց կայսրուհուն, հուսով, որ միշտ էլ կարելի է ենթադրել քաղաքական իրավիճակների փոփոխությունը և կայսրերի տարաբնույթ մտադրությունները:

Սիմեոն Առաջին Երևանցին փորձեց վերականգնել իր նախորդների փոխհարաբերությունները ռուսական արքունիքի հետ:

Ռուսաստանի հայ գաղութների հոգևոր գործերը անմխիթար վիճակում էին: Հայ գաղութների եկեղեցիները վարչական առումով ենթարկվում էին Ռուսաց հոգևոր իշխանությանը և շատ գրկանքներ էին կրում ռուս հոգևորականների մոլեռանդությունից: Ռուսաստանի ամեն կողմ ցրված համայնքներից մի թեմ կազմելու և այն Էջմիածնի իրավասության տակ դնելու համար Սիմեոն կաթողիկոսը 1766 թվականին Պետերբուրգ ուղարկեց Դավիթ վարդապետին՝ Եկատերինա կայսրուհուն տանելու իր Կոնդակը, որով նա կայսրուհուն խնդրում էր մի հրովարտակով հաստատել Էջմիածնի իրավասությունը Ռուսաստանում ապրող բոլոր հայերի վրա:

Հովսեփ Եպիսկոպոս Արղության

Դավիթ վարդապետը Պետերբուրգ էր տարել նաև հայերի դրության վերաբերյալ ոչ գրավոր հանձնարարություններ:

1768 թվականի հուլիսի 30-ին գրված Եկատերինա կայսրուհու հրովարտակը Ռուսաստանում գտնվող բոլոր հայկական գաղթավայրերը դնում է Էջմիածնի իրավասության տակ: Նաև՝ կայսրուհին իր հովանավորության տակ է ընդունում Հայոց կաթողիկոսին, հայ զինվորականներին և Հայոց ողջ ազգը ընդհանրապես:

Ռուսաստանի Հայոց հոգևոր և ընդհանրապես բոլոր գործերի առաջնորդ է կարգվում երիտասարդ Հովսեփ Եպիսկոպոս Արղությանը:

...Հովսեփը Էջմիածնի ճեմարանում սովորելու էր եկել Սանահինի դպրոցն ավարտելուց հետո և դարձել էր Սիմեոն կաթողիկոսի սիրելի սաներից մեկը, որին հետագայում իր ձեռքով Եպիսկոպոս էր օծել:

Հովսեփ Արղության-Երկայնաբազուկը Ջաքարյան իշխանական տոհմի ժառանգներից էր: Հիշո՞ւմ եք. Ջաքարյանները կամաց-կամաց հեռացան իրենց ազգանունից և կոչվեցին Արղության, «որք են Երկայնաբազուկը...»: Նրանց ազգանունից և կոչվեցին Արղության, որը Լոռիի թագավորության տարածքն էր, 18-րդ դարում մնացել էր միայն Սանահին գյուղը իր շրջակայքով: Առաջ անցնելով, ասենք, որ Ռուսական կայսրությանը այս տոհմի ցուցաբերած ծառայությունների համար 1800 թվականին Պավել Առաջին կայսրի հրամանով Արղության-Երկայնաբազուկ ընտանիքը ընդունվել է ռուսական ազնվականության շարքը՝ վերստանալով իր նախկին, իշխանական տիտղոսը:

Ահա այս փառապանծ տոհմի զավակներից էր Հովսեփ Արղության Եպիսկոպոսը, ով հանձն առավ գնալ Աստրախան՝ այնտեղից կազմակերպելու համայն Ռուսիո հայկական գաղութների կյանքը:

Մենք չգիտենք Եկատերինա կայսրուհու անկեղծության չափը, սակայն գիտենք, որ այդ նույն ժամանակ Ռուսաստանը պատրաստվում էր Թուրքիայի դեմ պատերազմի, և ռուսաց գործակալները Բալկանյան քրիստոնյա երկրներում

և Վրաստանում ցրում էին կայսրուհու կոչը, որով քրիստոնյա ժողովուրդները հրավիրվում էին ապստամբության՝ խոստանալով ազատագրում իսլամի լծից:

Այս կոչերով նոր հույսեր էին ծնվում քրիստոնյա ժողովուրդների սրտերում, որից անմասն չէր մնում նաև հայ ժողովուրդը: Այնպես որ, Սիմեոն կաթողիկոսի հավատը և շնորհակալության զգացումը դեպի Ռուսաստանը միանգամայն անկեղծ էր, որի ապացույցն էր այն հատուկ **մաղթանքը**, որը Հայոց կաթողիկոսը ամրագրեց Ռուսաց ցարերի և նրանց ընտանիքների արևշատության համար: Այս **մաղթանքը** կատարվում էր Ռուսաստանի տարածքում գտնվող բոլոր հայկական եկեղեցիներում՝ մինչև 1917 թվականը, մինչև ցարական իշխանության խորտակումը:

1768 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմն սկսվեց Թուրքիայի նախաձեռնությամբ: Թուրքիան, որը հավակնություններ ուներ Լեհաստանի նկատմամբ, Ռուսաստանից պահանջեց իր գործերը դուրս բերել Լեհաստանից: Ռուսաստանը հրաժարվեց կատարել Թուրքիայի պահանջը: Եվ ահա, 1769 թվականին, Ղրիմի թաթարների Ուկրաինա ներխուժումով սկսվեցին ռազմական գործողությունները:

Ռուսական բանակի ճակատամարտերում տարած հաղթանակները և գրաված տարածքները հարկադրեցին օսմանյան կառավարությանը հաշտության բանակցություններ սկսել:

1774 թվականի հուլիսի 10-ին ստորագրվեց **Քյուչուկ-Կայնարջիի** հաշտությունը, որով Ռուսաստանը ստացավ Հարավային Ուկրաինան՝ Կիևբուն, Կերչ, Ենիկուլե ամրոցներով, ազատ ելք՝ դեպի Սև ծով, Ղրիմի անկախությունը՝ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Մի քանի տարի անց Ղրիմն ամբողջությամբ պիտի մտնի Ռուսաստանի կազմի մեջ:

ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Պատմենք **ղրիմահայոց** մասին, որոնց կյանքը պատմության խավար բավիղներից մեկում սերտորեն առնչվեց **Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհու** քաղաքականությանը: Մեր գրույցները առաջ տանելու ճանապարհին մենք հաճախ ենք որևէ դարի պատմություն ավարտելուց հետո ետ դառնում անցած ճանապարհով, որպեսզի գտնենք ինչ-որ տեղ բաց թողնված կարևոր մի **Սկիզբ**՝ պատմության հենքը ավելի հուսալի դարձնելու համար:

...Հայ-ռուսական բարեկամությունը հասկանալու, ռուս ցարերի արտաքին քաղաքականությունն ընկալելու համար չափազանց անհրաժեշտ է այցելել **Ղրիմ**:

Ղրիմ թերակղզին իր սքանչելի դիրքով, միջերկրածովային նույնքան սքանչելի կլիմայով վաղուց անտի շատ ցեղերի համար եղել է այն դրախտավայրը, ուր ձգտել են մշտապես և որի համար արյունալի կռիվներ են մղել: Թերակղզին արևմուտքից և հարավից ողողվում է Սև, իսկ արևելքից՝ Ազովի ծովերով: Բուն հարթավայրին միանում է Պերեկոպի պարանոցով: Ղրիմի արևելքում են գտնվում Կերչ և Սիվաշ, արևմուտքում՝ Թարխանկուս թերակղզիները:

Մ.թ.ա. Առաջին հազարամյակում այստեղ ապրել են կիմերական ցեղեր, որոնք ինչ-որ ժամանակ, հիշո՞ւմ եք, Կովկասյան լեռնանցքներով հասան Հայաստան և որոնց դեմ պատերազմեց **Ռուսա Առաջին Հայոց արքան**:

Այստեղ ապրել են նաև տավրերը, որոնց անունով թերակղզին կոչվել է **Տավրիկյան**: Մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում հույներն այստեղ հիմնել են իրենց Թեոդոսիա, Պանտիկապեոն, Խերսոնես գաղութները: Երկու դար անց Կերչում կազմակերպվել է Բոսֆորի սկյութացիների տափաստանային պետությունը:

Ապա այստեղ են եկել ալանները, որոնք նույնպես Կովկասի լեռնանցքներով հասել են մինչև Հայաստանի սահման: Անշուշտ, հիշում եք սրանց ևս: Հայոց **Արտաշես արքան** հաղթեց ու գերեց ալանների արքայորդուն, ապա սիրահարվեց նրանց արքայադստեր **Սաթենիկին** և, ամուսնանալով նրա հետ, դարձրեց Հայոց թագուհի:

Ղրիմ հասան նաև գոթերն ու հոները: Իսկ հռոմեացիները կարողացան Ղրիմի ծովափնյա մի հատվածը դարձնել իրենց գաղութը: Հետագա դարերում եկան բյուզանդացիները:

...Ղրիմի հետ հայերի առաջին կապերը վերաբերում են **Տիգրան Երկրորդ Մեծի** և **Միհրդատ Եվպատորի** ժամանակներին: Իսկ Ղրիմի մասին առաջին տեղեկություններից մեկը հաղորդում է **«Աշխարհացոյցը»**:

Երբ 7-րդ դարում հայերը եկան այստեղ, հանդիպեցին սկյութացիների, տավրերի, գոթերի, սարմատների, ալանների, խազարների, պեչենեգների, սլավոնների, հույների ժառանգներին, որոնց արյունն ու ավիշը միմյանց էր խառնվել այնքան, որ ցեղերի այս խառնարանում հնարավոր չէր ջոկել՝ ով՝ ով էր:

8-րդ դարի սկզբին (711 թվականին) Խերսոնեսում բյուզանդական զորքերի հրամանատար **Վարդան Հայը** զինվորների օգնությամբ տապալեց **Հուստինիանոս Երկրորդ կայսրին** և հռչակվեց Բյուզանդական կայսր: Իսկ 10-րդ դարում Խերսոնեսի իշխանավորներից էր հայազգի **Կալոկիրը**, որի օգնությամբ Բյուզանդիան փորձում էր դիվանագիտական կապեր հաստատել Կիևի իշխան **Սվյատոսլավի** հետ:

Հայերը եկան Ղրիմ և մնացին, որովհետև Հայաստանը դարձել էր սկզբում արաբների, ապա բյուզանդացիների, մոնղոլների, թուրք-սելջուկների ասպատակությունների, նվաճումների, թալանի, գերեվարության ասպարեզ: Արյունոտ արկությունների զարհուրանքը հայ ժողովրդի համար բացեց դեպի ամենուր ձգվող գաղթի ճանապարհները: Այդ ճանապարհներից մեկն էլ, ահա, նրանց բերեց Ղրիմ:

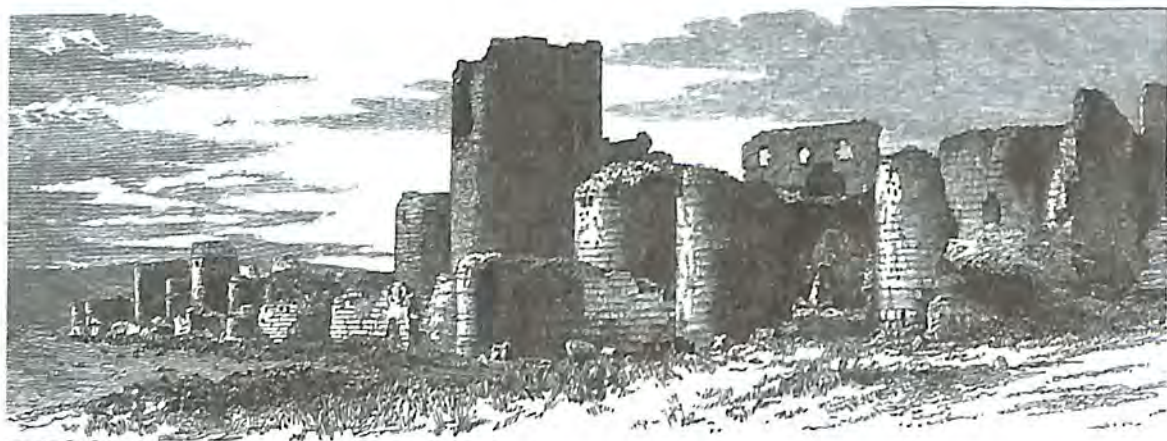
...Եվ, վերջապես, 1064 թվականին, **Անիի** անկումից հետո, ողջ մնացած բնակչությունը **Սամվել Անեցու** դիպուկ արտահայտությամբ՝ **«Ելին փախստեամբ առ կայսրն Յունաց»**:

Անիի կործանման մասին պատմելիս խոստացանք մի հարմար պահի պատմել անեցիների մեծ գաղթի մասին: Կարծում ենք՝ ճիշտ ժամանակն է:

Գիտենք. Անիի ստացած հարվածը մահացու էր: Բայց որովհետև նա ճշմարիտ մի մայրաքաղաք էր, կառուցված թագավորավայել և հարուստ՝ թագավորավայել էլ նրա հոգեվարքը եղավ. երկար ու դաժան:

Կարիք չկա կրկնել անընդհատ, թե նա ինչպիսին էր: Անին՝ Անին էր: Անին ավելի հայի երազանքների, նրա ստեղծագործական երևակայության, նրա մտքի և բնավորության լավ ու վատ բոլոր դրսևորումների, նրա հարստության ու աղքատության, նրա հաջող ու անհաջող տիրակալների, մի խոսքով՝ իր Ամբողջությամբ Հայոց վերելքների ու վայրէջքների շարունակական խորհրդանիշն էր:

Անիի պարիսները

Բայց այս ժամանակահատվածի տարբերությունն այն էր, որ վայրէջքը չէր գուշակում վերելք: Այս վայրէջքը անդունդ էր տանում: Եվ ժամանակն ապացուցեց, որ տապալման խորխորատն այնպիսին էր, որ բացառվում էր այնտեղից դուրս գալու հնարավորությունը:

Ավերված քաղաքից պիտի հեռանային վերջին անեցիները՝ իրենց տեղը գիջելով օձերին ու կարիճներին. բարի վայելում:

Գրեթե հարյուրամյա մի ժամանակի ընթացքում Անիի բնակիչները թողեցին իրենց քաղաքը և գնացին այնքան հեռու, որ վերադառնալն արդեն անհնար եղավ... Անեցիների գաղթի ճանապարհները ձգվում էին մինչև Ջուղա և Սիս, ապա եղավ... Անեցիների գաղթի ճանապարհները ձգվում էին մինչև Ջուղա և Սիս, ապա Կրաստանի վրայով և Կասպից ծովի ափերով դեպի Վոլգայի ստորին հոսանքին հարող շրջանները: Անեցիների այս մեծ գաղթի մասին վկայություններ կան «Հայսմավուրքի» մի ընդարձակ հիշատակարանում և Մարտիրոս Ղրիմեցու «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրի» չափածո աշխատության մեջ: «Հայսմավուրքի» հիշատակարանը որոշ սրբագրումներով զետեղված է Ղևոնդ Ալիշանի «Հայապատում» գրքում:

«Հայսմավուրքի» հիշատակարանի գրիչը պատմում է, թե ինչպես Չարմաղանի կողմից քաղաքի գրավումից, ավերումից և բնակչության զանգվածային ոչնչացումից հետո ողջ մնացածները «...չուեալ եկին որպէս փախստական ի յԱխսարայ (Սարայ), որ է ի մէջ Հաշտրախանու (Աստրախան) և Ղազանու (Կազան)»:

Սարայ գաղթած անեցիները երկար չեն մնացել այստեղ: Սկզբում թաթար-մոնղոլ խանը հասկանալով հայ վաճառականների՝ Վոլգայի ջրային և ցամաքային ճանապարհով կատարվող առևտրի դերը՝ տեղ է հատկացրել անեցի գաղթականներին: Բայց հետո թաթար խաները անտանելի պայմաններ են ստեղծել հայերի համար, և նրանք ստիպված գաղթել են Ղրիմ:

Անընդհատ ընդհարվելով գաղթի այս նոր ճանապարհը պահած թաթար-մոնղոլների հետ և զենքով իրենց ուղին հարթելով՝ նրանք, վերջապես, Ազովով 1330 թվականին հասնում են Ղրիմ:

Մինչև 40 հազար մարդ է այս ընթացքում հաստատվել Ղրիմում: Բայց, իհարկե, սրանք Ղրիմի առաջին հայերը չէին: Երբ եկան նորերը, այստեղ կազմվեց մի բազմամարդ գաղթօջախ, որն անուրանալի մեծ դեր խաղաց Ղրիմի և տնտեսական, և քաղաքական, և՛ մշակութային կյանքում: «...Հորացանք մենք եւ բազմացանք եւ շինեցանք զգիւղս եւ զգավառս՝ իշխանք եւ ազնուականք, ի Ղարապազարէն սկսեալ մինչեւ ի Սուրխաթ եւ ի Ֆէօդոսիա... եւ շինեցանք տուն հարիւր հազար եւ զեկեղեցիս հազար. եւ ի յահէ Հոնականաց պարսպեցին ի քաղաքն Ֆէօդոսիա»:

...Մինչև ղրիմահայության պատմությունը շարունակելը՝ ավարտենք Անիից գաղթածների մասին մեր խոսքը:

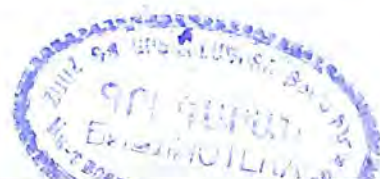

Հայ գաղթականներ

Սա Անիի վերջին գաղթը չէր:

Հայ բանասեր, մանկավարժ, քերական, պատմաբան, ազգագրագետ, երաժշտագետ, Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության վարդապետ՝ ծնված Տրապիզոնում 1777 թվականին, Մինաս Բժշկյանը սիրել է ճամփորդել և սեփական աչքերով տեսնել այն օտար վայրերը, որոնք Հայոց աշխատավոր ձեռքերի

շնորհիվ բարգավաճել են: Ամեն իմաստով: Ահա, նա «Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով», «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» աշխատություններում որ է Սեաւ ծով», «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» աշխատություններում որ է Սեաւ ծով, որի դարի 20-ական թվականների մեծ արտագաղթի մասին, որի պատճառը, ըստ նրա, Անիի կործանիչ երկրաշարժն էր:

Նրանք մշտապես ենթարկվեցին տեղական պայմաններին, սակայն իրենց մասնակցությունն ունեցան այդ երկրների տնտեսական ու քաղաքական կյանքին, պաշտպանությանը, մշակույթին... Բայց զարմանալի համառությամբ պահպանեցին մահ իրենց սեփականը՝ անիականը, նույնիսկ... մայրենի լեզուն կորցնելուց հետո: Նրանք կառուցել են բնակավայրեր, եկեղեցիներ, պաշտպանական պարիսպներ, զբաղվել են արտաքին ու ներքին առևտրով, գյուղատնտեսությամբ, իրենց զինական ջոկատներով մասնակցել արտաքին թշնամիների դեմ մղվող պատերազմներին, զբաղվել գրչության արվեստով, մանրանկարչությամբ, գրականությամբ:

...Քրիստոնյաների պաշտպան հորջորջվող եկատերինա Երկրորդ կայսրուհու կառավարությունը ավելի լուրջ խնդիրներ ուներ լուծելու, քան քրիստոնյաների

Երբ 1774 թվականին Ղրիմը հռչակվեց անկախ, ռուսական կառավարությունը ավարտված չհամարեց ռուս-թուրքական հակամարտությունը: 1778 թվականին ռուսները նորից մտան Ղրիմ: Ահա ռուս-թուրքական հակամարտության այս

Ռուսական կառավարությունը առատ առանձնաշնորհումների խոստումով հանդգեց քրիստոնյաներին Ռուսաստանում վերաբնակվելու իրենց համաձայնությունը տալ:

A black and white portrait of a man in 18th-century military attire. He is standing, leaning his right arm on a draped object, possibly a table or a piece of furniture. He wears a dark, high-collared coat with a sash, and his chest is adorned with several medals and orders. He has a powdered wig and a serious expression. The background is dark and indistinct.

Սույնորով

...Ծանր էր այս իրողությունը: Ծանր ու ողբերգական... Շտկված, բարեկարգված տուն ու տեղից զրկված տեղահանվածներին ապրելու համար տեղավորում էին ռուս ճորտերի խրճիթներում: Դրիմից դուրս եկածների մեծ մասը հասավ ետին աղքատության:

...Երկար տառապանքներից հետո, վերջապես, Եկատերինա կայսրուհին հաճեց իր պայծառափայլ հայացքը շրջել դեպի հայերը: Նա «**բարձրագույն հրովարտակոպ**» բավարարում է հայերի խնդրանքը. բնակության վայր

«Սակայն ցարիզմի քաղաքական հաշվենկատության աճապարանքով իրականացված ղրիմահայոց զանգվածային արտագաղթեցումը, ինչպես ցույց տվեց մոտ ապագան, անհեռատես մի քայլ էր, որ այդչափ դեր չխաղաց Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու գործում, որչափ նրա հետ հույսեր էին կապում այդ ձեռնարկման հեղինակները: Արտագաղթեցմանը դիմակայող ղրիմահայ հատվածների սթափ բնագղը ավելի ծիշտ դուրս եկավ, քան քաղաքագետ-գործիչների շտապողական նախաձեռնությունը, որովհետև, ինչպես հավատացած էին ղրիմահայ աշխատավոր զանգվածները, ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում չկար ոչ մի զորեղ

ուժ թե՛ թաթարների, և թե՛ պարսկաժ թուրքիայի կողմից, որ ի վիճակի լինե՞ր կասեցնելու պատերազմից հաղթող դուրս եկած և թերակղզու վրա մարտունակ բանակ պահող ռուսական պետության՝ Ղրիմը կայսրությանը միացնելու հիրավի պատմական կարևորություն նշանակող ծրագրի իրագործումը»:

...Եվ, իսկապես, ինչպես պիտի թուրքերն ու թաթարները կոտորեին քրիստոնյաներին, երբ ռուսական բանակն արդեն գտնվում էր Ղրիմում: Կամ, եթե այդպես չլինե՞ր, ինչպե՞ս կարող էր ռուսական կառավարությունը ստիպել Ղրիմի խանին թույլ տալ տեղահանությունը, որը, փաստորեն, նշանակում էր ամենաաշխատունակ բնակչությունից զրկվելով՝ աղետի ենթարկել Ղրիմի տնտեսությունը:

Ռուսները փորձում էին փրկե՞լ քրիստոնյաներին թուրքերի և թաթարների ջարդերից և այդ պատճառով երկու տարաբախտ ժողովրդի ստիպեցին ապրել շահաբասյան բարբարոսությունից բնավ չտարբերվող գաղթի բոլոր արհավիրքները:

Ղրիմում ծառայող ռուս պաշտոնյաներից մեկը՝ Պավել Սումարկովը, գրում է. «Ռուսաստանը չսպասելով քաղաքական հաշիվների փոփոխությանը, շտապեց Ղրիմից դուրս բերել հայերին ու հույներին: Բայց հինգ տարի անց տարածքին միացրած այս երկրամասը նրա առաջ կանգնեց տեղահանումից խոցված տեսքով: Ռուսաստանը ցնցվեց, տեսնելով, որ գյուղերը դարձել են փլատակներ, այգիները՝ ավերակ մացառապատ անտառներ, արահետներ, արդյունագործությունը՝ ձրիակերության և համոզվեց, որ իր նոր հպատակներին նախքան որդեգրելը՝ դատապարտել է որբության... Քրիստոնյաների տեղահանումը իր ետևից թողեց փլատակներ, ամալություն, անկում»:

Ռուսաստանը փորձեց ուղղել իր ահավոր սխալը՝ թերակղզին նորից բնակեցնելով քրիստոնյաներով:

Հայերը նորից կամաց-կամաց սկսեցին գալ Ղրիմ: 1810 թվականին արդեն Հին Ղրիմում, երբեմնի բարգավաճ ու հարուստ Սուրխաթում նորից կառուցվել էր 165 նոր տուն, 4 իջևանատուն, 95 կրպակ, 6 սրճարան և էլի ինչ-որ շատ անհրաժեշտ բաներ:

...Որևէ մեծ կայսրություն, որևէ ժամանակ, որևէ ժողովրդի չի ջանացել օգտակար լինել առանց իր սեփական շահերը հաշվի առնելու: Ռուսական կայսրությունը՝ նույնպես: Հայերը դեռ շատ անգամ պիտի համոզվեին սրանում, սակայն նրանց հայացքը պիտի մշտապես ուղղված լինե՞ր դեպի Ռուսական կայսրությունը, որովհետև, գործելով և ելնելով իրենց կայսրության և ազգային շահերից, ռուսները, այնուամենայնիվ, քրիստոնյա էին, և անհնար էր նրանց պատկերացնել **ջիհադի ու շարիաթի** օրենքներով գործող իսլամի հետ նույն հարթության վրա:

Սակայն ռուսական կայսրերի քաղաքականությունը բխում էր միայն Ռուսաստանի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական շահերից: Նրանց հարկավոր էր Հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի սակավաբնակ ու գրեթե անայի տարածությունները բնակեցնել, որով այդ շրջաններում կունենար

տնտեսական ամուր հենարան իր հիմնական քաղաքական խնդիրը լուծելու համար. ավարտել Կովկասի գրավումը, չեզոքացնել այնտեղ պարսիկների և թուրքերի իշխանությունը:

Ռուսները ճանաչում էին հայերին և գիտեին, որ նման աշխատասեր և խաղաղասեր մի ժողովուրդ ընդունակ է ռուսական ընդարձակ տարածությունները դարձնել բարգավաճ, նաև՝ միանգամայն օգտակար լինել կայսրության հարավում տարվող ռազմաքաղաքական ու տնտեսական ծրագրերն իրագործելիս:

Քանի դեռ Ռուսաստանում ենք, փորձենք ճանաչել գաղթական այս հայերին, ովքեր թողած իրենց սեփական երկիրը, հիմա էլ ռուսահայ գաղութներ էին կառուցում:

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐ: ՂԶԼԱՐ

Պետրոս Մեծ

Գիտենք արդեն, որ 18-րդ դարի 20-ական թվականներին, ազատագրական պայքարի պարտությունից հետո թշնամու զարհուրելի վրեժխնդրությունից փրկվելու համար, օգտվելով Պետրոս Մեծի հրովարտակից բխող սիրալիր հրավերից, Ղարաբաղից և Ջանգեզուրից մեծ թվով հայեր գաղթեցին Ռուսաստան և նրա հարավային սահմանների մոտ՝ Կովկասում, հիմնադրեցին **Ղզլար** քաղաքի ամրոցը: Հայերին այստեղ ռուսական կառավարությունը ազատեց զինվորական ծառայությունից՝ պայմանով, որ շարունակեն բնակվել նույն տեղում և զբաղվեն հողագործությամբ:

Հայերը Ղզլար քաղաքն իր շրջակայքով դարձրին խաղողագործության և շերամապահության բարգավաճ վայրերից մեկը: Հայերն ամեն տարի տասնյակ հազարավոր դույլ գինի և օղի էին վաճառքի հանում, իսկ

շերամապահությամբ էլ զարկ տվեցին մետաքսագործությանը: Ղզլարի «**Հայկական շուկա**» առևտրի էին գալիս Ռուսաստանի կենտրոնական մահանգների, Կովկասյան և Մերձկովկասյան ամենատարբեր շրջանների վաճառականները:

Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանից բազմաթիվ հայ ընտանիքների երազանքը դարձավ ամեն գնով հասնել Ղզլար: Եվ, հաղթահարելով բոլոր արգելքները, նրանցից շատերին դա հաջողվում էր:

ՄՈՋԴՈԿ

Ժամանակակից պատմությունը Մոզդոկի հիմնադրումը որպես սահմանափակ ամրոցի՝ նշում է 1763 թվականը: Սակայն ժողովրդական ավանդությունը Մոզդոկը որպես բնակավայր հիշում է Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի, Վայոց Ձոր գավառի Մոզ քաղաքի կործանման կապակցությամբ:

Յիշո՞ւմ եք. 735 թվականի Վայոց Ձորի կործանարար երկրաշարժից հետո Մոզ քաղաքի տասը հազար բնակչից ողջ մնացած մի քանի հարյուրը հեռապառ փախուստով հեռացան գետնի տակ անցած իրենց քաղաքից և շունչ առան միայն այստեղ, և, այլևս ետ չնայելով, շինեցին իրենց բնակավայր Մոզը ի հիշատակ կործանվածի, որը հետագայում անվանվեց Մոզդոկ:

Սա ընդամենը ժողովրդական հիշողությունն է: Սակայն փաստ է, որ երբ նորագաղթ հայերը եկան այստեղ՝ հանդիպեցին այս տարածքում ապրող հայերի և միասին կառուցեցին Մոզդոկ ամրոցը, որից հետո մաս քաղաքը, երեք եկեղեցի՝ զբաղվելով այգեգործությամբ, շերամապահությամբ, այլ արհեստներով ու վաճառականությամբ:

Ուրեմն. Ղզլարն ու Մոզդոկը, ի նպաստ ռուսական սահմանների ապահովության, կառուցեցին հայերը:

ՄԵՐԶՎՈԼԳՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

Հայերը Վուլգայի գետուղին ճանաչել և այդ ուղեգծով առևտրական կապերի մեջ են եղել Մերձվուլգյան երկրների հետ 8–9–րդ դարերից սկսած: Հայ վաճառականները խազարական Խաքանադի և Մերձվուլգյան Բուլղարիայի մշտական այցելուներն էին: Մերձվուլգյան բուլղարների էթնիկական խումբը թուրքական ծագում ունեցող նախաբուլղարական ցեղերից էր կազմված:

Տակավին 7-րդ դարում Դոնի և Կուբանի միջև ստեղծվել էր Մեծ Բուլղարիա պետությունը, ուր ազատորեն ելունուտ էին անում հայ վաճառականները: Նրանք Արևելքից հյուսիս էին տեղափոխում մետաքս, կերպասեղեն, գորգեր, համեմունք, իսկ հյուսիսից տանում էին մորթեղեն:

10-րդ դարի արաբ ճանապարհորդ Իբըն-Ֆալդանը իր «Ճանապարհորդություն Վոլգայի վրայով» ուղեգրության մեջ պատմում է, որ բուլղարներն ապրում էին վրաններում, իսկ թագավորի ընդարձակ վրանը պատված էր հայկական գորգերով: Արաբական մի այլ մատենագիր՝ Թաբարին, վկայում է, որ «*Հյուսիսային ճանապարհով հիմնական երթևեկություն կատարողները հայեր են*»:

Արաբական ճնշումներից հալածված մի քանի հայ իշխաններ 885 թվականին դիմում են խաքանին և բուլղարների թագավորին և նրանից օգնություն են խնդրում: Ցաքուցրիվ պատմական տեղեկությունները ենթադրել են տալիս, թե 8-րդ դարից սկսած Իթիլ, Բուլղար, Կազան քաղաքներում հայկական փոքրիկ համայնքներ են եղել: Այդ քաղաքների միջև ընկած տարածության վրա գտնված հայկական արձանագրությամբ տապանաքարերը վկայում են հայերի գոյության փաստը այդ տարածքում: Ի դեպ, այդ արձանագրությունները, **Պետրոս Մեծի** հանձնարարությամբ, գրի են առնվել և թարգմանվել ռուսերեն: Այս տապանաքարերը խոսում վկաներ են այն մասին, որ այստեղ ապրող հայերը միայն առևտրականներ չեն եղել: Գերեզմանաքարերի վրա քանդակված են հայ գինվորներ՝ հայկական գինվորական տարազով և զենք ու զրահով: Նման գերեզմանաքարերի մասին են վկայում նաև անգլիացի ճանապարհորդները: Այս մասին տեղեկություններ կարելի է ստանալ նաև Բ. Վ. Միլլերի «Հայկական արձանագրությունների մասին Բուլղարիայում և Կազանում» ուսումնասիրությունից:

Թյունից:
Հայ գաղթականությունը դեպի հյուսիս է ձգտում հատկապես 11-րդ դարում,
երբ Հայաստանում սկսվում են սելջուկյան վայրագ ասպատակությունները:
Հայերն այդ ժամանակ հաստատվում են Ասորախանում, Սարայ Բաթունում,
Կազանում: Կազանն ունեցել է «Հայկական մոտակա», «Հայկական հեռակա»
երկու փողոցներ, որտեղ ապրում էին Անիից գաղթած հայերը:
Երկու փողոցներ, որտեղ ապրում էին հնդկական էին թողնում հայրենիքը: Շատերին

Սակայն, հայերը միշտ չէ, որ ինքնակամ էին թողնում հայրենիքը: Շատերին որպես ռազմագերիներ էին վաճառում այս կողմերում:

Ռուսական մատենագրության մեջ հանդիպում ենք վկայությունների այն մասին, թե ինչպես, երբ **Իվան Ահեղը** 1552 թվականին գրավեց Կազանը, այնտեղ հանդիպեց հնուտ թնդանոթածիգ հայերի, որոնց հրամայեց վերցնել ծառայության:

ժառանգության:

Մերձվոլգյան երկրամասերում հայկական նոր գաղթավայրեր ստեղծվեցին 17-րդ դարում: 16-18-րդ դարերում Վոլգան հայ վաճառականների համար այնքան բանուկ ճանապարհ էր, որ կոչվեց «Армянская дорога»՝ Հայկական ճանապարհ:

13-րդ դարի կեսերին թաթար Բաթու խանը հիմնեց Ոսկե Հորդան իր հսկայածավալ տարածքով. արևմուտքում՝ ստորին Դանուբից և Ֆիննական ծոցից մինչև արևելք՝ Իրտիշի ավազանն ու ստորին Օբը, հարավում՝ Սև, Կասպից, Արալյան ծովերից ու Բալխաշ լճից մինչև հյուսիս՝ Նովգորոդյան երկիր:

Ոսկե Հորդան ռուսներին դարձրեց հարկատու, իր հրամաններին ենթակա ճորտեր:

Այժմյան Աստրախանից մոտ 12 կիլոմետր հեռու, խազարական Իթիլ քաղաքի տեղում Բաթու խանը կառուցել տվեց իր մայրաքաղաքը՝ Սարայ Բաթուն:

Աստրախանը գտնվում է Վոլգայի աջ ափի դելտայում, ջրային և ցամաքային առևտրական ուղիների խաչմերուկում: Որպես քաղաք Աստրախանը ամենավաճառաշահն էր Ոսկե Հորդայի մյուս քաղաքներից: Հայ վաճառականներն այստեղ ունեին իրենց իջևանատունը, ուր հանգրվանում էին և պահեստավորում ապրանքները: Ոսկե Հորդան հայ վաճառականների համար նույնքան ձեռնտու շուկա էր, որքան Մերձվոլգյան ողջ տարածքը:

Իվան Ահեղ

Աստրախանը հայկական գաղթօջախ դարձավ, երբ **Իվան Ահեղ ցարը** 1556 թվականին կարողացավ թոթափել 300 տարվա թաթարական լուծը և գրավել Աստրախանը՝ այն դարձնելով սահմանային ամրոց: Ռուսական կառավարությունը Աստրախանի հայերին արտոնություն տվեց, որի արդյունքում այստեղ սկսեցին հավաքվել Ռուսաստանի այս ու այն կողմում ցրված հայերը: Նրանք առաջին օտարերկրացիներն էին Աստրախանում, որ 1625 թվականին արդեն ունեին հատուկ առևտրական հրապարակ, առևտրական իջևանատուն, եկեղեցի և գերեզմանատուն:

Մեծահարուստ վաճառականներից բացի՝ Աստրախանում հաստատվել էին ամենազանազան արհեստների բազմաթիվ գիտականեր, ովքեր իրենց

հմտությամբ ու փորձառությամբ նպաստեցին քաղաքի բարգավաճմանը:

Քանի որ հույ՝ մետաքսի արտադրության ասպարեզում ամենահմուտն ու փորձառուն հայ վարպետներն էին, ռուսները և թաթարները այն կոչում էին «**հայկական մետաքս**»:

Հայերը Վոլգայում որսում էին «**օսետր և բելուգա ու պատրաստում հայկական ձկնկիթ**»:

Հայ հմուտ խաղողագործների պատրաստած գինիները ամենափնտրվածն էին այստեղ:

Փնտրված էին նաև առագաստագործները, մետաքսագործները, սեկագործները: Օրինակ, ռուսական արխիվային փաստաթղթերում պահպանվել են սեկագործ Մարտին Մարտիրոսյանի՝ Մարտյասովի անունը, հիշատակումներ նրա այս ասպարեզում կատարած անուրանալի դերի մասին:

Պատմել ենք արդեն, որ 1667 թվականին առևտրական պայմանագիր կնքվեց Նոր Զուղայի հայ վաճառականների և ռուսական արքունիքի միջև, որի օգտակարությունը անուրանալի էր երկու կողմերի ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական կապերի ամրացման ասպարեզում: Այս պայմանագրի կնքումից հետո Վոլգա գետի մայրուղին դարձավ հայ վաճառականների բանուկ ճանապարհը: Բազմաթիվ ճանապարհորդների աղբյուրների վկայությամբ՝ Ռուսաստանում Պարսկական առևտրի մեծագույն մասը գտնվում էր հայերի ձեռքում:

Բերենք մի քանի չոր թվարկումներ հայերի՝ այստեղ կատարած գործունեության մասին:

1734 թվականին Աստրախանում առաջին մետաքսագործական մանուֆակտուրան հիմնեցին հայեր **Հովսեփ Իզբելը** և **Ստեփան Տիգրանսկին**: Իսկ 200 դազգահով մանածագործական ֆաբրիկան նույնպես հայերը գործարկեցին: Այս ֆաբրիկայում տղամարդկանց հետ միասին աշխատում էին նաև 500-ից ավելի հայ կանայք, որոնք տներում էին կատարում ֆաբրիկայի պատվերները. քանդում էին մետաքսի ու բամբակաթելի ոլորքը, գործում և ասեղնագործում էին մետաքսով, ոսկեթելով ու արծաթաթելով:

Հայ կանանց ձեռքի շնորհալի աշխատանքները փնտրված էին նույնիսկ արքունիքում և իշխանական պալատներում:

1741 թվականին վաճառական **Ղուկաս Շիրվանցուն** (Լուկա Շիրվանով) թույլատրվում է «**վաճառականության համար նավեր կառուցել**»:

1773 թվականին ծովագնաց մեծ նավեր կառուցելու և Կասպից ծովում առևտուր անելու թույլտվություն է ստանում աստրախանցի **Գրիգոր Կամպանովը**:

1746 թվականին Աստրախանի հայությանը տրվեց սեփական դատարան ունենալու իրավունք, որը քննում էր քրեական և քաղաքացիական հարցեր, հետևում հարկերի հավաքմանը, ներկայացնում հայերի շահերը ռուսական իշխանությունների առջև:

Աստրախանի Հայոց դատաստանագիրքը, որը կազմեցին երեք մտավորական գործիչներ՝ **Նդիազար Գրիգորյանը**, **Գրիգոր Կամպանյանը** և **Սարգիս Օհանյանը**, հայ իրավունքի պատմության ուշագրավ հուշարձաններից մեկն է:

1779 թվականին թույլատրվեց արտոնյալ պայմաններով Աստրախանում հիմնել **հայկական բանկ**:

18-րդ դարի վերջին Աստրախանում հայերն իրենց թվաքանակով զիջում էին միայն ռուսներին:

Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի կյանքում, անշուշտ, մեծ դեր ունեւր Հայոց եկեղեցին:

Արդեն 1717 թվականից Աստրախանը դարձել էր Ռուսաստանում բնակվող ողջ հայության թեմական կենտրոնը: 1770 թվականին Աստրախանի թեմի առաջնորդ դարձավ **Հովսեփ Արղության արքեպիսկոպոսը**, ով արդեն երեք տարի հետո ողջ ռուսահայ թեմի առաջնորդն էր:

Հովսեփ Արղությանի ջանքերով Աստրախանում բացվեց հոգևոր դպրոց: Բայց անհրաժեշտություն էր զգացվում ուսումնական մի հաստատության, որը վարչական հիմնարկներում աշխատող, ներքին և արտաքին առևտուրը կազմակերպող մասնագետներ կպատրաստեր:

Եվ **Նիկողայոս Աղաբաբյանի** ջանքերով բացվեց Հայկական ուսումնարան, որը հարյուր տարուց ավելի կարողացավ պահպանել իր գոյությունը:

Հիմնադրվեցին նաև ծխական դպրոց և ևս յոթ հայկական մասնավոր դպրոցներ:

Ռուսահայ առաջին պարբերականը շաբաթաթերթ էր, կոչվում էր «Արևելյան ծանուցմունք»: Նրա առաջին համարը լույս տեսավ 1816 թվականի հունվարի 5-ին: Թերթը քաղվածքներ էր հրապարակում ռուսական և եվրոպական թերթերից, ասիական ժողովուրդների վիճակագրական, ազգագրական և պատմական տեղեկություններ առևտրի, Կասպից ծովի նավագնացության, դրամական արժեքների մասին:

Մի հետաքրքիր փաստ. ռուսական վաճառականության պահանջով Հայկական ուսումնարանում բացվեց հատուկ դասարան ռուս երեխաներին հայերեն և ուրիշ արևելյան լեզուներ սովորեցնելու համար: Իսկ հետո Հայոց լեզու սկսեց դասավանդվել նաև Աստրախանում նոր բացված Ռուսական գիմնազիայում, որի գոյության համար ջանք չէին խնայել նաև հայերը:

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ԵՎ ԳՐԻԳՈՐԻՍՊՈԼ

Եվ այսպես, ամայի տափաստան գաղթեցորդին մի ժողովրդի, որը 600 տարի շարունակ կառուցել, մշակել, ծաղկեցրել էր, Ղրիմ կոչվող թերակղզին քաղաքակիրթ դարձրել բոլոր առումներով: Մայր ու մանուկով նորից մահվան երախը նետեցին նրան՝ իրենց արարքը բացատրելով **կայսերական մեծագույն սիրով**, որն այնքան առատորեն ունեին հայ ժողովրդի համար:

Ինչպիսի՞ երկերեսանիություն:

Ռուսական կայսրությանը պետք էր մի ժողովուրդ, որ գիտեր ամայությունը իր կյանքի, իր տառապանքի ծանր գնով ծաղկուն դրախտի վերածել: Նրան պետք էր մի ժողովուրդ, որ հավատարիմ լիներ: Որ դարեր շարունակ ամենագարհուրելի հալածանքի ենթարկված նրա անձը իր տառապած սրտի ընդերքում դեռ պահած ունենար բարության ու երախտագիտության, նետվել է նա ճակատագրի քմահաճությամբ, չի մտածել, թե զուր են իր ջանքերը. ինչո՞ւ կառուցել, ինչո՞ւ մշակել, եթե նորից պիտի քանդվի կամ իրենից խլվի իր կառուցածը, նվաճող բանականների սմբականների տակ տրորվեն իր քրտինքով բերրի դարձած ամայությունները:

Ռուսական կայսրությունը գիտեր այս ժողովրդի տեղը: Բայց կայսրությանը պետք էր իր ամայությունները մարդկանցով լցնել: Ոչ թե ընդհանրապես մարդկանցով, այլ աշխատասեր, տաղանդավոր, հավատարիմ մարդկանցով:

Ասել ենք արդեն. նորից՝ թալանված ու հալածված ժողովուրդը մեկուկես տարի դեգերելով, անհուն զրկանքներ կրելով, ծանր դժվարություններից

վախճանվածներին շիրիմ դնելուց հետո, շտկեց ցավից կորացած իր ուսերը... և սկսեց կառուցել **Նոր Նախիջևան քաղաքը**:

Այս քաղաքը պիտի կառուցվեր, որ «**Ռուսական կառավարության հարավային սահմաններն ընդարձակվեին և լուծվեր անարգել ծով դուրս գալու խնդիրը**»:

12 հազար 600 հայեր 1780 թվականի հունվարին, Դոնի տափաստանում, ռուսական ահարկու ցրտի պայմաններում Սբ. Դմիտրի Ռոստովսկու ամրոցից՝ Դոնի-Ռոստովից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, Դոն գետի աջ ափին սկսեցին կառուցել **Նոր Նախիջևան քաղաքը** և նրան շրջապատող հինգ հայկական գյուղերը:

Բայց միայն այս քաղաքն ու գյուղերը չէ, որ կառուցեցին այստեղ հասած գաղթական հայերը: Նրանք Դնեպր գետի ավազանում 1792 թվականի հունիսին սկսեցին կառուցել **Գրիգորիսպոլ** քաղաքը իր երկու գյուղերով:

Այս նոր գաղթավայրերը տնտեսական, իրավական արտոնություններ ստացան: Նրանք տասը տարով ազատվեցին բոլոր տեսակի հարկերից: Երկրագործները ստացան բավարար քանակությամբ հողատարածքներ, որոնց դիմաց վճարելու էին հողահարկ: Նորաբնակներն ազատվեցին ռուսական զորքին օթևան և պարեն հատկացնելու պարտավորությունից՝ պոստոյից, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զորքն իրենց բնակավայրի մոտից էր անցնելու: Ազատվում էին նաև զինակոչությունից՝ ռեկրուտից: Նրանց իրավունք էր վերապահվում երկրի ներսում և նրա սահմաններից դուրս ազատ առևտուր անել, մրգատու այգիներ տնկել, գործարաններ ու ֆաբրիկաներ հիմնել:

Թույլատրվում էր դատավարությունը կատարել հայերեն լեզվով՝ ազգային սովորույթներին և կանոններին համապատասխան: Բոլոր այս գաղթավայրերում կիրառվում էր «**Աստրախանի Հայոց Դատաստանագիրքը**»: Նրանք ունեին նաև դավանանքի ազատություն, եկեղեցիներ կառուցելու և այնտեղ Հայոց ազգային եկեղեցական ծեսեր կատարելու իրավունք: Նրանք ենթարկվում էին Էջմիածնի Մայր Աթոռի հոգևոր գերիշխանությանը:

Այս բոլորն արվում էր ոչ բնավ հայերի հանդեպ կայսրության սիրառատ վերաբերմունքի պատճառով: Այս բոլոր արտոնությունները տրվում էին, որպեսզի նորանոր գաղթականների համար ճանապարհի հարթեին դեպի ռուսական ամայի տափաստանները, որպեսզի հայերն այդ տարածքները դարձնեին ծաղկուն այգիներ և օգտվեին Ռուսական կայսրության բացառիկ «**խնամքից**»:

Այսպես հայերը կառուցում էին իրենց նոր քաղաքներն ու գյուղերը: Բայց դա իրենցը չէր և երբեք չէր լինելու, որովհետև **նրանք կառուցվում էին ոչ հայրենի հողի վրա**: Հողը, որի վրա բարձրանում էին նոր քաղաքներն ու շենքերը՝ օտարին հողի վրա: Հողը, որի վրա բարձրանում էին նոր քաղաքական լիներ քաղաքական էր: Եվ այդ օտարը, երբ կամենար, երբ դա ձեռնտու լիներ քաղաքական խաղերին, կարող էր ասել՝ հեռացե՛ք, ինչպես դա արեց Ղրիմի պարագայում:

Ինչևէ:

Նոր Նախիջևանը կառուցվեց Հայոց քաղաքաշինության ավանդույթներին համապատասխան: Քաղաքի կենտրոնական մասում ընդարձակ հրապարակ

էր, որի երկու կողմերում առևտրական խանութների շարքերն էին և արհեստավորական գործատները: Փողոցները խաչաձև էին, ուղղաձիգ՝ քարե և աղյուսե գեղեցիկ տներով:

Կոմս Ի. Ա. Բեգբորոդկոն, երբ 1812 թվականին ճամփորդում էր այս կողմերով, իր «Օրագրում» Նոր Նախիջևանի մասին գրել է.

«Եղա քարավանատանը, քաղաքը բազմամարդ էր, կանոնավոր փողոցներով: Երևույթունները կառուցված էին հայկական ճաշակով: Տները մաքուր էին, մեծ մասամբ ծածկված կղմինդրով: Կային լավ քարե տներ, մի քանի քարաշեն եկեղեցիներ, շատ այգիներ Դոնի ափին: Բարձունքի վրա գտնվող քաղաքի դիրքը հիանալի է...»

Քաղաքն առևտրով խիստ հարուստ է: Կենցաղով, կառուցումներով, դեմքերով, հագուստով, ամեն ինչով ինքնատիպ»:

Չափազանց խոսույն էր Նոր Նախիջևանի գերքը. հայ ժողովրդի աշխատասիրությունը խորհրդանշող մեղուներ ու փեթակներ:

Արդյոք նորից թվարկե՞նք այն, ինչ արդեն վաղուց հայտնի է նրա բազմաբնույթ զբաղմունքների, նրա բազմաբնույթ տաղանդների մասին: Հայ վաճառականության ու հայ արհեստավորության մասին: Այն մասին, որ հեռավոր երկրներից սկսած մինչև Կովկասի լեռնաբնակների մոտ հայ վարպետների պատրաստած իրերն էին գերադասելի, հատկապես կաշեգործական և մետաղյա ամենօրյա գործածության իրերը:

Տագանրոգի քաղաքապետը, որի վարչական իրավասության ներքո էր Դոնի այս հայ գաղութը, 1850 թվականի իր հաշվետվության մեջ գրում է, որ հայ վարպետների պատրաստած արծաթազարդ զենքերի, սանձերի հիանալի նմուշներով կարող են մասնակցել Լոնդոնի համաշխարհային ցուցահանդեսին:

Հին հայրենիքի արհեստավորների նման Նոր Նախիջևանի հայ արհեստավորներն էլ համախմբվել էին համքարություններում՝ իրենց առանձին օրենքներով, վարք ու բարքով: Եվ, ինչպես Հին հայրենիքում՝ առանց վարձատրության, իրենց արհեստի նոր վարպետներ էին պատրաստում: Այս՝ օրենքի ուժ ստացած սովորույթը սրբությամբ պահպանվում էր բոլոր գաղթօջախներում, որտեղ էլ որ այն լիներ:

Ահա այս արհեստավորական համքարությունների միջոցով էր, որ հայ մեծահարուստները ձկան, ճարպի, բրդի, կաշվի, օղու, մետաքսի, աղյուսի, կղմինդրի արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնեցին:

Նոր Նախիջևանի շնորհիվ Դոնի շրջանում հագուցվեցին ցամաքային և ջրային ճանապարհները, որոնք բացառիկ կարևոր դեր խաղացին Ռուսաստանի տնտեսության համար:

Նոր Նախիջևանը հայտնի դարձավ նաև իր ներքին առևտրով: Նախիջևանցիները իրենց ապրանքներով ողողում էին ոչ միայն Ռոստովի, Նովոչերկասկի ու Տագանրոգի շուկաները, այլև Մոսկվայի, Նիժնի Նովգորոդի և այլ տոնավաճառները: Ռուսաստանի առևտրական բոլոր կարևոր վայրերում նրանք իրենց խանութներն ու կրպակներն ունեին:

Այսպես. հալածված, հոգեպես ու մարմնապես ջարդուփշուր եղած մի քանի տասնյակ հազար հայեր հայտնվեցին անծայրածիր տափաստանի ամայության մեջ, արագորեն կարողացան թոթափել իրենց խեղճությունը, արժանապատվորեն շտկեցին կորացած ուսերը և նորից կառուցեցին իրենց Կյանքը: Նրանք ճորտատիրական Ռուսաստանում ճորտեր չդարձան: Նրանք իրենց ազատ աշխատանքով այնպիսի բարիքներ էին ստեղծում երկրի համար, որ ճորտատիրական կարգերին նրանց ենթարկել տալ հնարավոր չէր:

Դոնի հայերը սեփական միջոցներով հոգում էին ողջ երկրամասի փոստակայանները, կամուրջները, ճանապարհները բարվոք վիճակում պահելու ծախսերը: Մենք գիտենք. հայ ժողովուրդը որ երկրում էլ ապաստանել է, եղել է նրա պաշտպանների շարքերում, երբ այդ երկիրը ենթարկվել է թշնամու հարձակմանը:

Այստեղ նույնպես այդպես էր:

...1812 թվականի ֆրանս-ռուսական պատերազմի ժամանակ Նոր Նախիջևանի հայերը կազմակերպեցին աշխարհագոր և բանակի օգտին նվիրատվություններ ծավալեցին, որի արդյունքում հավաքվեց 40.850 ռուբլի: Սա չափազանց մեծ գումար էր այն ժամանակների համար: Գնվեց և Ռուսական բանակին տրվեց հարյուրավոր տեսակի զենք, մեծ քանակությամբ պարենամթերք: Պատերազմի տարիներին հայ համայնքը առանց դադարի իր սեփական ցորեն ալյուրից տասնյակ հազարավոր փութ պաքսիմատ էր պատրաստում և նվիրում բանակին: Հայ գյուղացիները, ռուսական սոսկալի ծնունդով պարենամթերք էին հասցնում գործող բանակին: Իսկ իրենց բնակավայրերի մոտից անցնող գործին դադարի ժամանակ հայերը օթևան էին տալիս, նրանց զինվորական պարկերը լցնում մթերքով, վիրավորներին էին տալիս, նրանց զինվորական հիվանդանոցի վերածված դպրոցում: Հայերը նույնիսկ ապաստան էին տալիս զինվորականների անօթևան մնացած ընտանիքներին:

Ռուսաստանի կառավարությունը գոհ էր: Ռուսաստանի կառավարությունը պարգևատրում էր հայերին: Բայց երբ հարկ լինի մոռանալ հայերի հավատարմությունը՝ նա կմոռանա...

Ասել ենք արդեն, որ ռուսահայ նորահաստատ թեմի առաջնորդն էր Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից նշանակված Հովսեփ Արղությանը: Արքեպիսկոպոս Արղությանը այն կրոնավորներից էր, որի ջանքերն ուղղված էին իր ժողովրդի և Ռուսաստանի կառավարության փոխհարաբերությունները շահեկան դարձնելու և Հայաստանի ազատագրական քաղաքական ծրագրերը մշակելու:

գործին: Անուրանալի է Նոր Նախիջևանի և Գրիգորիսպոլ քաղաքների հիմնադրման ժամանակ հայրենակիցներին ցույց տրված նրա օգնությունը: Նա շատ արագ նոր գաղթավայրերում դպրոցներ հիմնեց, իսկ 1790 թվականին Նոր Նախիջևանի Սբ. Խաչ վանքում բացեց Հարավային Ռուսաստանի առաջին տպարանը, որտեղ հատկապես դասագրքեր էին հրատարակվում:

Մշո Սբ. Կարապետ

Նոր Նախիջևանի այս դպրոցներում են իրենց առաջին հիմնավոր կրթությունն ստացել բազմաթիվ հայ մտավորականներ, որոնց շատերին դեռ կհանդիպենք մեր երկար պատմության ընթացքում:

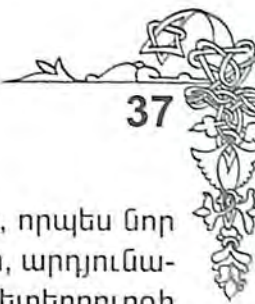
Նախքան Նոր Նախիջևանից հեռանալը, վկայենք, որ երբեք չի խամրել Հին հայրենիքի կերպարը օտարության մեջ ապրող այս ժողովրդի սրտում: Դոնի հայերի շրջանում ընդունված էր

ուխտագնացությունը դեպի Երուսաղեմ և հատկապես Մշո Սբ. Կարապետ վանք: Թիֆլիս-Երևան-Էջմիածին ուղիով ամիսներ տևող ճամփորդության ընթացքում նրանք տեսնում էին Հայաստանը, սիրում էին Հայաստանը: Նրանք ապրում էին նրա կյանքով և արծազանքում այնտեղ կատարված յուրաքանչյուր քաղաքական ու հասարակական ելևէջներին... Այսպես. Հին հայրենիքի կարոտը մշտապես հայի հետ էր, որտեղ էլ որ նա ապրեր և նույնիսկ բարգավաճեր:

ՄՈՍԿՎԱ

Մոսկվա քաղաք հայերի ունեցած ելունուտի մասին նախորդ էջերում պատմել ենք: Ավելացնենք, որ 18-րդ դարի կեսերին բազմաթիվ հայ ընտանիքներ տեղափոխվեցին Մոսկվա: Այստեղ եկան հատկապես մեծահարուստներ, ովքեր Մոսկվայում և Պետերբուրգում ձեռք էին բերում կալվածքներ, առանձնաշնորհումներ ու ազնվական տիտղոսներ: Նրանք կառուցում էին եկեղեցիներ և դպրոցներ, ստեղծում ռուսական առաջին բաժնետիրական ընկերությունները: Հայերն այդ նույն ժամանակ հիմնեցին մոսկովյան երեք մետաքսագործական ֆաբրիկաները: Նրանք այնքան բազմամարդ դարձան Մոսկվայում, որ կառուցեցին երկրորդ հայկական եկեղեցին:

Մոսկովյան հայ մեծահարուստներից **Լազարյանների և Խոստատովի** գերդաստաններն ամենահամբավվորներն էին: Մենք կհանդիպենք նրանց ժառանգներին, երբ հասնենք 19-րդ դար:

ՍԱՆԿՏ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Երբ 18-րդ դարի շնմին Նեվայի ափին կառուցվեց այս քաղաքը, որպես նոր մայրաքաղաք, շատ այլազգի վաճառականների, արհեստավորների, արդյունաբերողների հետ այստեղ եկան նաև հայերը: Հայ վաճառականները Պետերբուրգի հիմնադրման առաջին տարիներից իսկ այստեղ ոչ միայն բնակություն հաստատեցին, այլև հիմնեցին առևտրական գրասենյակներ և մեծածախ առևտուր կազմակերպեցին եվրոպական երկրների հետ: Հատկապես սա մեծ նշանակություն էր ստանում այն պատճառով, որ անկում էր ապրում Արխանգելսկի վրայով Եվրոպա ձգվող առևտրական նախկին մայրուղին, որովհետև մեծ նշանակություն էր ստանում Բալթիկ ծովի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտուրը:

Բացի վաճառական և արհեստավոր լինելուց՝ հայերն այստեղ գնահատվում էին նաև որպես լավատեղյակ, հմուտ թարգմանիչներ:

Պետերբուրգի հայկական գաղթօջախը կազմավորվել էր Վասիլևյան կղզում: **Լուկա Շիրվանով** հայը այստեղ խոշոր հողակտոր էր ձեռք բերել, կառուցել մի սքանչելի ապարանք, որտեղ օբևանում էին *«Բարձրագույն Դուռ ուղարկված նշանավոր հայերը»*:

Պետերբուրգի առաջին հայ քահանան **Հովհաննես Շերիստանյանն** էր, ով ռուսահայ գաղթավայրերի հայտնի գործիչներից էր: Այստեղ կառուցված առաջին Հայոց եկեղեցին Սբ. Կատարինեն էր, երկրորդը՝ Սբ. Հարությունը: Առաջին հայերի այստեղ հայտնվելուց անմիջապես հետո կառուցվել է Հայոց առանձին գերեզմանոցը:

18-րդ դարի կեսերից արդեն քաղաքի կենտրոնական մասում, Ձմեռային պալատի շրջակայքում, հայ վաճառականները կառուցում են իրենց տները, առևտրական ու արդյունաբերական հաստատությունները: Հայերը Սանկտ առևտրական ևս հիմնեցին մետաքսագործական ֆաբրիկաներ:

...Հետո բացվեց **Գրիգոր Խազդարյանի** տպարանը:

Հայ նոր ազատագրական շարժման ռուսահայ նշանավոր գործիչներ **Հովսեփ Արղությանը և Հովհաննես Լազարյանը** Պետերբուրգում էին բանակցություններ վարում ռուսական կառավարության հետ Հայաստանի ազատագրության խնդիրների շուրջը:

...1799 թվականին **Հովհաննես Լազարյանի** հանձնարարությամբ **Գրիգոր Վարդապետ Տեր-Ստեփանյան Արարատցու** կողմից կազմվում է ապագա Լազարյան ճեմարանի կանոնադրության առաջին նախագիծը:

Բայց սա արդեն առանձին պատմություն է և նոր գլուխ Հայոց Ոգեղենի տիրություն: Կպատմենք այդ մասին, երբ ժամանակը գա:

Մենք շատ ճանապարհներ դեռ պիտի անցնենք նորից Ռուսաստան վերադառնալուց առաջ: Բայց մենք անպայման կվերադառնանք՝ ներկայացնելու Հայոց հիրավի ճակատագրական այն իրադարձության մանրամասները, որը կատարվեց Ռուսաստանի անմիջական մասնակցությամբ:

Հովսեփ Էմին
1726–1809 թթ.

Մենք մեր պատմությունը հասցրինք մինչև 1780–ական թվականները, բայց կես դար պիտի նորից ետ գնանք՝ ճանաչելու համար մեկին, ով 18–րդ դարի Հայոց իրականության մեջ դարձավ զարմանալի այն երևույթը, որ իր ապրած կյանքի սքանչելի հիշատակներով մինչև այսօր ջերմացնում է իսկական հայրենասերի հոգին:

Դեռ **Շահ-Աբասի** մեծ բռնագաղթի ժամանակ նրա ընտանիքը հրի ու սրի միջով անցնելով՝ Հայաստանից հասել էր Պարսկաստանի Համադան քաղաքը: Ընտանիքի տոհմաբանությունը սկսվել էր Հայաստանում՝ **Էմին Առաջինից**, որի որդի **Աստվածատուրը** շատ գաղթականների հետ միասին խարիսխ նետեց Համադանում: Աստվածատուրը իր նոր ծնված որդուն հոր պատվին կոչեց **Էմին**, և այս **Էմին երկրորդի** թոռան որդին էր **Հովսեփ Էմինը**, որի

զարմանալի, արկածներով լեցուն կյանքի մասին էլ ուզում ենք պատմել, օգտվելով «Յովսէփ Էմինի կյանքն ու արկածները» անգլերեն գրված ինքնակենսագրական գրքից, որը հայերեն է թարգմանել Յ. Խամանյանը: Այն 1958 թվականին հրատարակվել է Բեյրութում:

Հովսեփ Էմիլին նվիրված հետագա բոլոր ուսումնասիրությունները բխում են այս ինքնակենսագրությունից:

Ուրեմն, մենք էլ մեր սեղանին ունենալով այս գիրքը՝ փորձենք ճանաչել **Հովսեփ Էմին** զարմանալի մարդու բնավորությունը, նրա նկարագրի զուտ ազգային էությունը, նրա զգայական կյանքի բուն հայկական տարածքը:

Նախ մի քանի խոսք երկրորդ **Էմինի** մասին:

Երկրորդ ենթաբաժնի խոսքերը Ենթաբաժնի մասին:
Երկրորդ ենթաբաժնի է Համադաճում և դարձել զինվորական՝ ծառայության մեջ մտնելով պարսկական բանակում, որտեղ շատ արագ փաստել է իր քաջարի էությունը հատկապես արտակարգ իրավիճակներում: Նա էր, որ մենակ մագլցելով թուրքերի կողմից գրավված Համաճերի, իսկ հետո էլ՝ Բաղդադի պարիսպների վրա, շփոթության մատնելով պահակներին՝ սպանեց շատերին, մինչև իր ետևից պարիսպներն ի վեր սողացին պարսիկ զինվորները և ազատագրեցին այս քաղաքները թուրքերից:

Յայ գինվորին իր քաջագործության համար հազարապետի պաշտոն տրվեց։ Սակայն «Ապերախտ պարսիկ ազգը նախանձեցավ անոր և խլեց անկե իր բոլոր ինչքերը, մատնելով զայն հետին չքավորության...»։ Բայց քաջարի մարդը չհուսահատվեց։ Իր չորս տղաներին և դստերը պահելու համար առևտրական քարավանների պահակ է վարձվում, ապա՝ քարավանապետ և խնայողու-

թյուններով կարողանում է հող գնել, պարտեզ գցել, զավակներին ամուսնացնել, աշխատանքի և համեստ ապրուստի մեջ մինչև 110 տարեկան հասակը ապրել իր խաղաղ երջանկություներ:

Բայց ահա, 1722 թվականին, Բաղդադի կառավարիչ Ահմեդ փաշան հսկայական բանակով հարձակվում է Համադանի վրա և մի աննկարագրելի կոտորածի մատնում թե մահմեդական արաբներին ու պարսիկներին, թե քրիստոնյա հայերին։

Ծերունի էմինը ընտանիքը պահել էր իր տան գաղտնի նկուղում, որը շինված էր հենց այդ նպատակով... Ընտանիքը իր նահապետի հետ կարող էր այնտեղ ապրել երկար ժամանակ: Սակայն 110-ամյա նահապետը վիրավորական է համարում թաքնվել թուրքերից և, վերցնելով իր ցուպը, դուրս է գալիս նկուղից, նստում իր տան դռանը: Քիչ անց նրա վրա են հարձակվում հինգ արյունածարավ եմիչերի: Վիթխարի ծերունին իր ձեռնափայտով դիմավորում է հրազենով զինվածներին, մեկին իսկույն գետին է տապալում, մյուսի աչքը հանում և մնացած երեքին փախուստի մատնում, որոնք էլ հեռվից հրազենով սպանում են քաջարի ծերունուն՝ իր գերդաստանի 110-ամյա նահապետին:

Տաճանը հարստությունը թալանվում է, գերդաստանի 65 անդամներ գերի են տարվում: Նրանց բոլորին, ահռելի գումարներ տալով, ազատագրում է Միքայելը, երկրորդ էմինի թոռը, որ երրորդ էմինի պապն էր:

Երկրորդ էմինը վիպական կերպարն է՝ միլիոնավոր հայերի համայնության, անելանելի թվացող պահերին, մշտապես ոգևորության անսպառ աղբյուր է եղել:

1726 թվականին Համադան քաղաքում ծնվում է **Հովսեփ Էմինը**: Նրա հայրը՝ **Հովսեփը**, թեև վաճառական էր, սակայն մեծ կարողությունների տեր չէր և ստիպված էր առևտրական գործերի պատճառով ընտանիքի հետ միասին Պարսկաստանի այլևայլ գավառներն անցնել: Այսպես վաղ մանկությունից Պարսկաստանի այլևայլ **Հովսեփ Էմինը** սովորում է թափառական կյանքին: Հովսեփ վաճառականի որդի **Հովսեփ Էմինը** սովորում է թափառական կյանքին: Եվ սիրում այն՝ անկախ մշտապես ուղեկից զրկանքներից ու դժվարություններից: Եվ սիրում այն՝ անկախ մշտապես ուղեկից զրկանքներից ու դժվարություններից:

Մանուկ հասակից նա մի երազանք ուներ. դառնալ բարձր կրթություն ստացած զինվորական, որպեսզի հնարավորություն ունենա ծառայելու այն մեծ առաքելությանը, որի համար ծնվել է ինքը: Ո՞րն էր այդ առաքելությունը:

Առաքելությանը, որի համար ծնվել է ինքը: Ո՞րն էր այդ առաքելությունը:

«Երբ նախնական վիճակի մեջ գտնվող և կատարյալ իմաստության չհասած ավ
մը ժողովուրդ կը ծգնի ազգ դառնալ, Ամենակարողն անոր վրա կը նայի իբր անմեղ
ու հուսալից մանկան մը: Երեւաի պալատի մը կը նմանի: Իմաստուն պաշտոնյաներ

Նոր պետություն մը շնորհալի լամբարի մը կը նմանի: Իմաստուն պաշտոնյաներ պետք է հսկեն, որ պահպանեն անոր լույսը. անոնք ատեն պետք է բավարար մաքուր լույս լցնեն անոր մեջ, որպեսզի ան շարունակե վառել ամբողջ երկար գիշեր»:

Հովսեփի Էմինը գտնում էր, որ ինքը ևս կարող է յուր լցնել այդ «Լամբարի» մեջ, եթե ձեռք բերի մեծ գիտելիքներ և գերազանց կարողանա տիրապետել զինվորական արվեստին:

Նպատակը պարզ էր, պետք է գտներ այն իրագործելու ճանապարհը:
Պարսկաստանում նրան չհաջողվեց մտնել զինվորական ծառայության:

Այդ ժամանակ էր, որ Էմինի հայրը՝ ոչ հաջողակ վաճառական Յովսեփը, տեղափոխվեց Յնդկաստան և Կալկաթա քաղաքում փորձեց շտկել իր առևտրական գործերը: Իսկ Յնդկաստանում վաղուց արդեն գործում էր «Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերությունը» և, փաստորեն, Յնդկաստանը Անգլիական նոր կազմակերպվող գաղութ էր: Յնդկաստանի կրթական համակարգում մեծ տեղ էր գրավում անգլերեն լեզուն:

Հայրը Էմինին տվեց անգլիական դպրոց, որտեղ նա եռամսհով սկսեց անգլերեն սովորել: Նա պիտի հաղթահարեր այդ լեզուն, որ կարողանար մեկնել Անգլիա և այնտեղ իր կարևոր կրթությունն ու պատրաստվածությունն ստանար: Սակայն հայրը ցանկանում էր, որ որդին շարունակի իր գործը և դառնա ավելի հաջողակ վաճառական, քան ինքն էր:

Եկավ պահը, երբ վերջապես Յովսեփ Էմինը պետք է կարողանար առաջին քայլն անել դեպի այն ապագան, որը պիտի կառուցվեր իր կամքի, իր տաղանդի, իր ցանկությունների, իր երազանքների միացյալ ուժերով:

Որդին հայտնեց հորը Անգլիա մեկնելու մտադրության մասին: Հայրը հասկանում էր, որ անհնար է որդուն պահել Կալկաթայում և համաձայնվում է նրա մեկնումին, սակայն չտալով նրան ոչ ճանապարհածախս և ոչ ապրուստի միջոց:

Արդյոք նրան, այնուամենայնիվ, ոգևորում էր հեռավոր երկրի անճանաչելի հորիզոններին օվկիանոսների փոթորկածին ջրերի միջով հասնելու և այն սեփական աչքերով և սեփական հոգով բացահայտելու ահռելի ցանկությունը, արկածների հանդեպ անզուսպ տենչանքը՝, թե՞, իսկապես, ուսման նկատմամբ ունեցած բացառիկ սերը, որը նրան պիտի օգներ դառնալու իր ժողովրդի առաջնորդը, իր ժողովրդի փրկիչը, իր ժողովրդի ազատության ռահվիրան:

Նա Կալկաթայից Անգլիա մեկնող մի նավի վրա վարձվեց որպես ամենամեծ սևագործ ծառա՝ ճանապարհածախսը վաստակելու և մի կտոր հաց ստանալու համար:

Սա դաժան, ահավոր մի ճամփորդություն էր, որը տևեց վեց ամիս, 1751 թվականի փետրվարից մինչև 1751 թվականի սեպտեմբերի 11-ը: Նա ստիպված եղավ անտրտունջ տանել գռեհիկ նավապետի և նավաստիների դաժան կոպտությունները, ծեծն ու հայհոյանքը: Օրերով քաղցած՝ բավարարվեց նավաստիների շարտած փշրանքներով, տանելով զարհուրելի նվաստացումներ, սակայն ընթրիքներով Յնդկական, ապա Ատլանտյան օվկիանոսների շքեղ մայրամուտները ու հանկարծակի պռոթկացող փոթորիկների զարհուրանքն ու գեղեցկությունը:

Նա Անգլիայի ափ հասավ միայնակ, առանց որևէ միջոցի՝ սովամահ լինելու և լոնդոնյան որևէ հետմախորշի մայթին մեռնելու հավանականությամբ: Սակայն նրա կոփված կամքը արգելում էր նրան վիստվել:

...Վեց ամիսների ընթացքում կարողացել էր իր տոպրակի մեջ մաքուր պահել վաճառականին վայել իր զգեստը՝ սպիտակաթույր շապիկով հանդերձ: Նա Լոնդոնի փողոցներում հայտնվեց մաքուր ու կոկիկ հագնված, և երկար թափառելուց հետո գտավ համեստ մի պանդոկ, որտեղ կարողացավ նավի վրա մատուցած իր ծառայության դիմաց ստացած ողորմելի գումարով, ընդամենը երկու շաբաթվա համար, մի փոքրիկ սենյակ վարձել և կերակրվել միայն հացով:

Երկու շաբաթ հետո, երբ վարձը վճարել չկարողանալու պատճառով նա դուրս էր մնացել պանդոկից, Լոնդոնի «Արքայական Սակարանում» հանդիպեց Ստեփանոս անունով մի հայ վաճառականի... որը հանձն առավ կարճ ժամանակով նրան տալ ավելի էժան պանդոկի և կերակրի չնչին վարձ՝ որպես բարեգործություն: Ստեփանոս վաճառականը օգնեց նրան ընդունվել մի մասնավոր ճեմարան անգլերենը կատարելագործելու համար: Որոշ ժամանակ անց Ստեփանոսը Յովսեփ Էմինին առաջարկեց կաթոլիկ դառնալ: Երբ երիտասարդը հրաժարվեց ուրանալ իր հայրենի հավատը՝ դադարեցրեց իր բարեգործությունը և ետ պահանջեց այն ամենը, ինչը որպես բարեգործություն տվել էր նրան 50 օրերի ընթացքում:

«Քանի որ դու ի վիճակի չես հիմա վճարելու այս գումարը, անհրաժեշտ է, որ պատրաստվի օրինական մուրհակ մը, որով խոստանաք այս գումարը դարձնել մինչև վեց ամիս»:

Էմինը գիտակցում էր, որ այդ չնչին գումարը նույնիսկ վեց տարուց հետո չի կարողանալու վճարել և պատասխանեց Ստեփանոսին այսպես.

«Պարոն, քանի որ դուք կը ժխտեք ձեր խոսքը, ինչպես որ դուք ժխտեցիք ձեր հոր կրոնը, ես խոսք կուտամ վճարել այդ գումարը, եթե ի վիճակի ըլլամ: Սակայն, այս մասին ստորագրություն չեմ տար»:

Խորայել Օրի
1659–1711 թթ.

Նա հիմա թափառում էր մի գործ գտնելու և ապրուստի չնչին միջոց վաստակելու համար: Լինում էր նաև Թեմզայի ափին, որտեղից կարող էր գետային մի նավով հասնել նավահանգիստ: Այնքան հաճախ էին Անգլիայի ափերից նավերը օվկիանոսների ճանապարհներով հասնում հեթաթային Յնդկաստան:

Նա կարող էր վերադառնալ տուն՝ Կալկաթա, որևէ նավի վրա նորից ծառա վարձված:

Բայց նա անգոր էր դավաճանել սեփական երազանքը և հեռանալ: Նա չէր կարող խոստովանել, թե անտեղի ու ավելորդ էին իր կրած բոլոր տառապանք-չարչարանքները, թե մի աղքատ արևելցի, լավագույն դեպքում, կարող է վաճառականի գործակատար լինել, թե զինվորական բարձր կրթությունը, առավել ևս Հայրենիքի ազատագրումին

ծառայելը՝ նրա հիվանդագին երևակայության արդյունքն է միայն և ուրիշ ոչինչ:

Մեր պատմության քառուղիներում ճամփորդելիս այդպիսի մի երազողի արդեն հանդիպել ենք. **Իսրայել Օրիին**, որի ջանքերը չափազանց գնահատելի էին, սակայն ապարդյուն, որովհետև Հայաստանը Եվրոպայի և Ռուսաստանի համար համակրելի լինելով հանդերձ, բոլորովին էլ այն երկիրը չէր, որի համար արժեք գոհել իրենց բանակների մի զինվորի կյանքն անգամ...

...Օրեր շարունակ, աշխատանք գտնելու հույսով նա թափառում էր Լոնդոնի փողոցներում, ապրելով այնպիսի պայմաններում, որ նույնիսկ ինքը՝ Էմինը, խուսափում է պատմել իր ինքնակենսագրության էջերում՝ ավելորդ անգամ ծանր նվաստացում չապրելու համար:

Օրավարձով նրան երբեմն հաջողվում էր սևագործ բանվոր վարձվել որևէ շինարարության վրա, կամ լինել գետափի նավերը բեռնաթափողների մեջ, որոնք նույնպես աշխատանք գտնելու հույսով էին այստեղ հավաքվել: Այդպիսի մի օր նրան մոտեցավ կապույտ բաճկոնով մի նավագ և, ցույց տալով մի խումբ գջլոտների, հարցրեց, թե արդյոք չի ցանկանում միանալ նրանց խմբին, ովքեր արդեն վարձվել են Յամայկա ճամփորդելու համար, և այնտեղ հող ստանալով կալվածատեր դառնալ, երբ մի քանի տարվա պայմանաժամանակը կլրանա:

Նա չէր կարող ընդունել իր պարտությունը և Կալկաթա վերադառնալ: Բայց Լոնդոնում ևս անհնար էր ապրել այլևս: Հեռավոր Յամայկայում կարող էր հողատեր դառնալուց հետո նորից երազել իր ժողովրդի ազատագրության մասին:

Էմինը կապույտ բաճկոնավոր նավագին խոստացավ մտածել և հաջորդ օրը պատասխանել:

Բայց մի՞թե հնարավոր էր կանխագուշակել նախախնամության կամ ճակատագրի՝ մարդկային մտքից ու սրտից պահված գաղտնիքները:

Նախախնամությունը, որը նրան իր հպարտ երազանքների համար նետել էր զարհուրելի փորձությունների մեջ, կարծես չափելու համար տառապանքներին դիմագրավելու նրա ոգու հաշվեկշիռները, ստրկության վաճառվելու նախօրյակին նրա դիմաց է բերում տասներկուամյա անգլիացի մի տղայի: Նա ահռելի փորձություններ էր տարել քաջարի ասպետի նման ներշնչված, առանց տրտուճի, առանց զղջումի... Նա ավելի քան ազնիվ իր ազգային նկարագրի հանդեպ՝ առուծախի չդրեց իր դավանանքը հանուն Ստեփանոս կաթոլիկ դարձած հայի առաջարկի, որով պիտի ապահովեր իր գոնե չնչին գոյությունն ու ուսման հնարավորությունը:

Հովսեփ Էմինը արժանի էր, որ ճակատագիրը վերջապես խնայեր նրան:

...Այսպես. հաջորդ օրը, նախքան իր պատասխան տալը կապույտ բաճկոնավոր նավագին, փողոցում նրան կանգնեցրեց այն ճեմարանի տնօրենի որդին, որտեղ ինքը երկու ամիս հնարավորություն էր ունեցել սովորելու, երբ Ստեփանոս վաճառականը հանձն էր առել վճարելու ուսման վարձը:

12-ամյա տղան, զարմացած նրա դժգույն ու վտիտ տեսքից, հարցուփորձ անելով, իմացավ ամեն բան և, տանելով հոր մոտ, պատմեց, թե ինչ վիճակի է հասել

իրենց ամենից ընդունակ աշակերտներից մեկը: Էմինը պատմեց նաև, որ պիտի վարձվի Յամայկա մեկնելու համար, սակայն ճեմարանի տնօրենը նրան ասաց.

«Հոգիի այդ գնորդները միամիտ ու անմեղ մարդկանց վստահությունը կը գրավեն, մինչև որ զանոնք նավ մտցնեն: Հոն սակայն ամեն բան կը փոխվի: Անոնք բըռնությամբ կը հարկադրեն այս մարդիկ, որ տասը կամ տասնևհինգ տարուն փոխարեն, ինչպես համաձայներ էին ցամաքի վրա, անոցմե ամեն մեկի տարիքին համեմատ ստորագրեն քառասուն կամ հիսուն տարվա պայմանագրություն մը: Եվ այս հասարակ խեղճ գերիները պիտի ապրին ու մեռնին գերության մեջ»:

Այսպես, Հովսեփ Էմինը փրկվեց Յամայկայի պլանտացիաներում ցմահ ստրուկ լինելու կարգավիճակից:

Ճեմարանի տնօրենը անչափ տպավորված նրա նկարագրից, առաջարկեց փոքրիկ գործերի ծառայի աշխատանք, գիշերելու տեղ ճեմարանում, ուսումն այնտեղ անվարձ շարունակելու հնարավորություն:

Բայց նախախնամությունը դեռ չէր ավարտել նոր փորձություններով կոփել նրա կամքը:

Ճեմարանի տնօրենը սննկանում է: Տնօրենը կորցնում է իր սիրելի գործը. Էմինը իր աշխատանքը և սովորելու հնարավորությունը:

Նորից սկսվեցին սովահար թափառումները՝ մինչև մի օր, երբ նրան հաջողվեց բեռնակիր վարձվել մի խանութի տիրոջ մոտ՝ տարին ութ ոսկով: Տասնութ ամիս չարքաշ բանելով՝ նրան հաջողվեց փակել Ստեփանոս վաճառականի պարտքը:

Նրան հաջողվեց նաև **«իր վրայի զգեստները քիչ մը ներկայանալի դարձնել»:**

Նա արդեն, գրեթե երեք ու կես տարի Լոնդոնում էր: Նա ամեն պատեհ առիթի նամակներ էր ուղարկում Կալկաթա իր սիրելի հորը և պատասխան չէր ստանում: Տղան անհուն վշտով մտածեց, որ հայրը կնքել է իր մահկանացուն: Սակայն մի օր Լոնդոնի «Սակարանում» հանդիպեց Կալկաթայից եկած մի հայի, որ ճանաչում էր նրանց ընտանիքը: Նա Էմինին պատմեց հետևյալը.

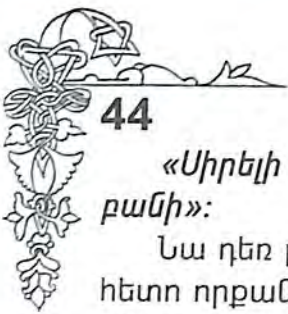
«Հայրդ զայրացած է քեզի դեմ. ան չի կրնար իր ճակատը բարձր բռնել հայերուն մեջ, որոնք խոսակցության ատեն շարունակ նախատինք կը տեղան ու կը խնդան վրան, որ անխորհրդաբար թող տված է, որպեսզի տղան երթա ու անգլերեն սորվի...»:

Եվ էլի շատ ուրիշ տգեղ բամբասանքներ, որոնք ավելի ու ավելի էին խորացնում հոր և որդու միջև խրված սեպը:

Էմինի ուրախությանը չափ չկար, երբ լսեց, թե ողջ է հայրը... Իսկ բամբասանքները, որոնք Կալկաթայում ծավալվել էին իր անձի շուրջը՝ անտեսեց:

Քիչ ժամանակ անց Էմինի հայրը Հնդկական ընկերությունում ծառայության մեջ գտնվող մեկի միջոցով որդուն 500 ռուպի ուղարկեց, որպեսզի նա տուն վերադառնա: Էմինը չընդունեց դրամը, խնդրեց, որ մամակի հետ միասին վերադառնա: Էմինը չընդունեց դրամը, խնդրեց, որ մամակի հետ միասին վերադառնա, դարձնեն հորը: Նամակում նա հայտնում էր հորը, որ չի կարող վերադառնալ, քանի դեռ չի հասել իր նպատակին:

«Սիրելի հայր, ամեն ինչ իր հարմար ատենին: Համբերությունը կը հաղթե ամեն բանի»:

Նա դեռ բեռնակիր էր: Նա չգիտեր, թե իր պարտքը մարդկանց հետ մարելուց հետո որքան պիտի զբաղվի այդ գործով, որ կարողանա մտնել զինվորական մի դպրոց: Սակայն, գոնե քիչ չափով առնչվելու համար զինվորական արվեստին, նա ամեն կիրակի օր, որը տրվում էր ծառաներին հանգստի համար, գնում էր Սեն Ջեյմս այգի դիտելու նորակոչ զինվորների և արքայական պահակազորի մարզանքները:

Սակայն նախախնամությունը դեռ չէր կորցրել իր հետաքրքրությունը այս համառ մարդու նկատմամբ... Սեն Ջեյմս այգում նա պատահականորեն ծանոթանում է Անգլիայի հանրաճանաչ քաղաքական և գրական գործիչ **Էդմոնդ Բըրքի** հետ:

Էդմոնդ Բըրք

Էդմոնդ Բըրքը իմանալով, թե ինչ է երազում արևելցի երիտասարդը, տալով մի քանի գրքի անուն, խորհուրդ է տալիս անպայման կարդալ:

Սեն Ջեյմս այգում տեղի ունեցած այս հանդիպումը դարձավ հետագա բոլոր տարիների մտերմություն՝ երախտագիտության տաքուկ զգացումով հիշել տալով նրան իր մեծ բարեկամից ստացած բարիքները: Բարիքները՝ բարոյական առումով, նյութականը հոգում էր ինքը բեռնակրությանը և հրաժարվել էր Բըրքի կողմից առաջարկված դրամական օգնությունից: Էդմոնդ Բըրքն իր հերթին նրան գնահատում էր ըստ արժանվույն, որպես խորապես ազնվական մի անձնավորություն, որ ամենաբաղձալի ոլորտներում պահելով իր Ոգու պահանջը, հանուն

Հայրենիքի սիրո կարող էր իր անձը խոնարհեցնել մինչև բեռնակիր դառնալու աստիճան:

Պարոն Բըրքի հետ ծանոթությունից ու մտերմությունից քիչ անց էմինը փողոցում պատահում է թուրքական հագուստով մեկին, որը խլշկոտած մայում էր շուրջը: Էմինը մոտենում է մարդուն, հարցուփորձ անում արևելքի իր իմացած լեզուներով և պարզում, որ մարդը հալեպցի հայ է, որը **Նորթուեթերլանդի դուքսի** համար մի արաբական մոույզ է մվեր բերել Հալեպից: Հիմա որոնում է մեկին, որի հետ գնա դուքսի մոտ և թարգմանչի դեր կատարի: Էմինը հանձն է առնում ուղեկցել նրան:

...Դուքսը իր ծառաներից լսելով, թե ծիապանի հետ եկել է մի հրաշալի անգլերեն խոսող հայ, հետաքրքրված կանչում է իր մոտ, գրուցում և շատ բարձր տպավորություն ստանում նրանից:

Բարձրաստիճան ազնվականը խնդրում է երիտասարդին, որ սա ներկայացնի անգլերենով գրված իր կենսագրությունը:

Նկարագրելով իր կյանքը, Հովսեփ Էմինը վերջում գրում է, թե իր բուն

նպատակը զինվորական կրթություն ստանալն ու Հայրենիք վերադառնալն է: Եթե չկարողանա իրագործել սա, ուրեմն ինքը իրեն կհամարի ամենաթշվառը թշվառների մեջ:

Դուքսին անչափ հուզում է երիտասարդ հայի այս գրությունը և նա վճռում է օգնել նրան:

Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան

Դուքսը Հովսեփ Էմինին ներկայացնում է Լոնդոնյան բարձր հասարակությանը, ծանոթացնում թագավորական ընտանիքի անդամ **Կուլմբերլանդի դուքսի** հետ, ով խիստ հետաքրքրվում է Արևելքից եկած այս հայով և որոշում վերցնել իր հովանավորության տակ: Նրա հրամանով Էմինն ընդունվում է **Վուլվիչի** զինվորական ակադեմիան:

Նրա խիզախ ու տոկուն ոգին չորս տարվա ընթացքում կարո-

ղացել էր հաղթահարել կիսաքաղց, իսկ երբեմն ընդհանրապես օրերով քաղցի ճիրանների մեջ տառապող մարմնի չարչարանքները... Լոնդոնի փողոցներում գջլոտ հագուստի ծվեմներով հագիվ ծածկված, ծանր բեռների տակ կքած մարմինը իր ծնկակոտոր ոտքերի վրա քարշ տալով՝ նա ձեռնոց էր նետել ճակատագրին և հրավիրել գոտեմարտի. ով՝ ուն, մարմինը՝ ոգուն, թե՞ ոգին՝ մարմնին:

Իսկ պարզվում է. ճակատագիրը այդքան մեծ փորձությունների ենթարկելով՝ Վուլվիչի զինվորական ակադեմիայի ուսանող լինելու հնարավորությունն ընձեռեց նրան:

...Նրան չհաջողվեց ավարտել ակադեմիան: Նա ընդամենը այնտեղ սովորեց տասներեք ամիս: Պատերազմ է սկսվում Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Կուլմբերլանդի դուքսը հարցնում է իր հովանավորյալին՝ կամենում է մնալ դպրոցում, թե՞ գերադասում է մտնել գործող բանակ և իբրև կամավոր մասնակցել պատերազմին:

Էմինը թողնում է ակադեմիան և մտնում այն զորաբանակը, որը պիտի միանար գերմանական բանակին:

Էմինը մասնակցում է 18 պատերազմական գործողությունների: Կուլմբերլանդի դուքսը գոհ նրա քաջությունից, դրամական առատ վարձատրություն տալով ուղարկում է Լոնդոն:

Նախապատրաստական քայլերն արդեն արել էր **մեծ երազողը**: Զինվորական ակադեմիան սկիզբ էր դրել նրա ռազմագիտությանը, պատերազմը նրան հարձրել էր իսկական զինվոր: Նա պատրաստ էր վերադառնալ Հայրենիք:

«Բազմաթիվ հայեր քաղցի և ծարավի կենթարկվին և երկար ժամփորոդություններ կը կատարեն, բայց բոլոր այդ նեղությունները հանձն կ'առնվին միմիայն դրամի համար: Ես առաջինը անոնց մեջ, այդ նեղությունները կը դիմագրավեմ ուսման համար, իմ Հայրենիքիս համար: Ես բռնակիր եղա իմ ուսման համար և ոչ թէ իմ ապրուստին. և իմ այդ խոնարհ ծառայության մեջ պարկեշտ մնացի ես: Գնահատվեցավ այդ պարագան, և մեծանձն հոգիներ իրենց բարությանը վեր բարձրացրին զիս: Ոչ ծուլ էի ես, ոչ ապերախտ: Վերը գտնվեի, թե վարը՝ վատ չեղա ես»:

Բայց նրանցից մեկին տիկին Սոնտեքյուին գրած իր նամակներն առանձնահատուկ էին: Դրանք ջերմ բարեկամական զգացմունքներից վեր ապրումներով տոգորված տողեր են:

Իմ սիրելի թագուհի, դեռ կենդանի է ձեր գերին, զոր հաճած էք պատվել հերոսի տիտղոսով: Ձեր գերին միշտ պատրաստ է իր թագուհիի սիրույն, ինչպես և իր տարաբախտ հայրենիքի համար վտանգելու իր մեկ հատիկ կյանքը ամեն տեսակ վտանգների ու մեջ. ձեր մեծ ու հարածուն գուրգուրանքը զոր դուք կ'արտահայտեք այնքան քնքրյալ ձևով, այս զգացումը կը ներշնչե ինձ:

Տիկին, ձեր գերիի խղճուկ կարողությունն վեր է ցույց տալ գրիչով թէ՛ նա որքան պարտական է ձեր բարության ու մարդասիրության: Պիտի համարձակվիմ ըսելու, թէ դուք նույնքան հարգանք կը տածեք անոր հանդեպ... Երջանիկ են անոնք, որ կրնան տեսնել ձեզ ամեն ատեն: Գոհարները և բոլոր թանկարժեք աղամանդները Մեծ Մոկոյի սիրամարգյա գահույքին վրա բավական չեն գտնելու համար այն բառերը, որ իմ Սաբայի թագուհին բերանեն դուրս կուգա:

Ես չեմ կրնար չնախանձիլ անոնց, որ հաճախ կը վայելեն իմ թագուհիի ընկերակցությունը:

Եր ցավիմ, որ չեմ կրնար բավականաչափ արտահայտել իմ զգացումները՝ ցույց տալու համար, թէ որքան երախտապարտ եմ ես նրան, որ բարի է, իմաստուն է, վեհանձն է և մեծ:

Պարզ խորհուրդ տվիք ինձ առաքինի ապրելու և ես կապրիմ այդպես որքան ատեն որ դուք իմա էք... Երբ ես իմ առանձնոցին մեջ միակ կը մնամ, իմ միտքս կը վերածեն հեռադիտակի մը. աչքերս կը դնեմ անոր ու կը դիտեմ իմ փոքրիկ սրտին վրա Ձեր պատկերը նկարված... Գաղտնի գոհունակություն մըն է ասիկա, որուն հետ ոչինչ կրնա բաղդատվիլ: Մնամ, Տիկին, Ձեր ամենահավատարիմ ծառան ու գերին:
Յովսեփ Էմին:

Հ. Գ. - Բարևներս իմ ազնիվ բարեկամիս մր. Մոնտեքյուին և իմ սերն ու հարգանքը»:

հարգանքը»:
Տիկնոջը գրած իր բոլոր նամակներում նրան անվանում էր Պարսկաստանի թագուհի և իրեն դժբախտ էր համարում, որ պիտի հեռանա նրանից:

Նա մշտապես գրել էր հորը և երբեք պատասխան չէր ստացել: Հիմա, վերադարձի ճանապարհին ոտք դնելուց առաջ՝ Անգլիայից գրեց իր վերջին նամակը:

«Հարգելի հայր.
Ավելի պարզ խոսելով քեզ, ո՛վ իմ քաղցր հայր, դուն առաքինի մարդ մըն ես, դուն առաքինության կը վարժեցնեիր զիս, երբ ես քեզ հետ էի: Եթե ես քո հարազատ զավակն եմ, անհրաժեշտ է, որ քաջ ըլլամ, այդպիսով է, որ ես արժանի պիտի ըլլամ զավակը կոչվելու. այդպիսով է, որ արժանի պիտի ըլլամ մեր մեծ նախահոր էմինի անվան:

Հմինի անվան:
Ո՛վ իմ հայրս Հովսեփ, իմ քեզմե հեռանալուս նպատակը քաջությունն ձեռք բերելն էր: Ես հոս եկա սորվելու պատերազմի արվեստը, որ առավել նախապատիվ է քան
աշխարհի բոլոր արվեստները... Նույն այս արվեստով է, որ մենք պետք է պա-
տերազմ մղենք ընդդեմ անոնց, որ կը թշնամանան ու կը հալածեն մեր քրիստոնյա
ազգը, գայն իրենց ձեռքի տակ գերի պահելով:

...Ես հոս չեկա, որպեսզի ավելորդ ու անպետք շռայլություններ սորվիմ: Ես եկա արժանապատվություն ձեռք բերելու և իմաստություն ստանալու: Ես եկա աշխարհը արժանապատվություն կատարելով ծառա կոչվելու գառունկ ու անհովիվ հայ ազգին...»: Ժանաչելու և կարենալ կատարյալ ծառա կոչվելու գառունկ ու անհովիվ հայ ազգին...»:

Այսպես երկար-երկար Յովսեփի էմիգր իր մամակով զրուցում էր իր սիրելի հոր հետ, բացում իր գաղտնի ծրագրերը, իր ոգևորությունները: Եվ պատասխանը, որ եկավ հորից, միանգամայն մխիթարեց հոր սառնությունից մշտապես տառապող որդուն: Հայրը խոստովանում էր, որ որդու մամակը մոռանալ է տվել իր բոլոր տառապանքները և հույս ներշնչել, որ հաջողվելու է որդու ծրագրերը.

«Քալեն՝ Աստուծո ժամբայեն և երջանիկ սղլորի ու ազգային»

...Երբ Հովսեփի էնիմը մշակում էր իր օրավարը, առաջում զի, որ հայտնի էր, որ ինքնապես հսկայական զինվորական ներուժի տեր է, սակայն ժամանակին հավաքելու և կազմակերպելու համար հարկավոր է հրավիրել որևէ եվրոպական հեղինակավոր թագավորական տան հրամանատարներին, որոնք ոչ միայն կառաջնորդեն, այլև տեղյակ կպահեն ժամանակակից ռազմավարության գաղտնիքներին:

Հովսեփի էմինը մտածում էր նաև, որ պետք է Հայոց զինուժը դնել որևէ երկրի տիրակալի պատասխանատվության տակ, սակայն **Խորայել Օրթի** նման նա այն չէր փնտրում Եվրոպայի և Ռուսաստանի հեռուներում: Նա իր երկրի դրացի Վրաստանի հետ էր կապում իր ծրագրերի իրագործման հաջողությունը: Հովսեփի էմինին Վրաստանը հեռվից երևում էր բարգավաճ այն աստիճան, որ կարող էր վստահաբար նման խնդիրներ լուծել... Եվ նա նամակ է գրում Վրաստանի թագավոր **Ջերակլին**,

առաջարկում իր ծառայությունը առանց նյութական ակնկալության, բացատրելով, թե ով է ինքը, որտեղ է սովորել և ինչ հաջողությունների է հասել:

Էմինն իր նամակի պատասխանին չսպասելով՝ ճանապարհ է ընկնում դեպի Արևելք, վերջին նամակը գրելով իր «սիրեցյալ Տիկնոջը»՝ Կոնստանդնուպոլիս:

«Մնա՛ք բարով, իմ ամենասիրեցյալ թագուհի, աղոթեցե՛ք ձեր գերիի համար, որպեսզի այն կարենա ապահով ետ դառնալ և ձեզ բարձրացնել Պարսկաստանի գահին վրա... Ես պիտի կատարեմ ինչ որ խոստացա: Ուրախ եղի՛ր, ով իմ իմաստուն Սարայի թագուհի...»:

Հայտնի է, թե Էմինը տիկին Մոնտեթյուին Պարսկական գահը խոստանալով, արդյոք նկատի էր ունեցել Հայոց ապագա գահը, թե՞... Սա պատմության համար բնավ կարևոր է, որովհետև, ի վերջո, ո՞ր տղամարդն է, որ խորապես սիրելով արժանավոր մի կնոջ, չի խոստանում նրան արքայական մի թագ, որը բանված է աշխարհի ամենաընտիր գոհարներով և ամենասքանչելի ադամանդներով:

Հովսեփ Էմինը ճանապարհ ընկավ ընդամենը իր հետ ունենալով զինվորական ծառայության համար ստացած վեցնետիկյան 250 ոսկի:

Նա դրամական նվերներ էր սիրում ընդունել: Վերնախավի նրա բոլոր բարեկամները գիտեին, որ նա ամենաքչով բավարարվող մեկն է, և որևէ մեկը երբեք չի մտածել, որ այդ պարկեշտ մարդը կարող է ծանրություն դառնալ իրենց համար: Գուցե նրա բնավորության այս գիծն էր պատճառը, որ հարգանքն ու սերը նրա հանդեպ դրսևորվեց նույնիսկ անգլիական արքունիքում՝ հանձինս Կոնստանդնուպոլիսի դուքսի և Պրուսիայում՝ հանձինս նրա թագավորի:

Հովսեփ Էմինը Լոնդոնից ճանապարհվեց 1759 թվականի մայիսին և հոլանդական մի նավով ուղևորվեց Կիլիկիա:

Նա 33 տարեկան էր:

Կիլիկիայից անցնելով Հալեպ՝ հյուրընկալվում է անգլիական հյուպատոսի մոտ: Մի շաբաթ հանգստանալուց հետո, երեք ծառաների հետ, միանալով մի քարավանի՝ ճանապարհվում է դեպի Հայաստան: Նրա հավատարիմ ուղեկիցներն էին Կողմնացույցը և Փարիզում հրատարակված մի քարտեզ:

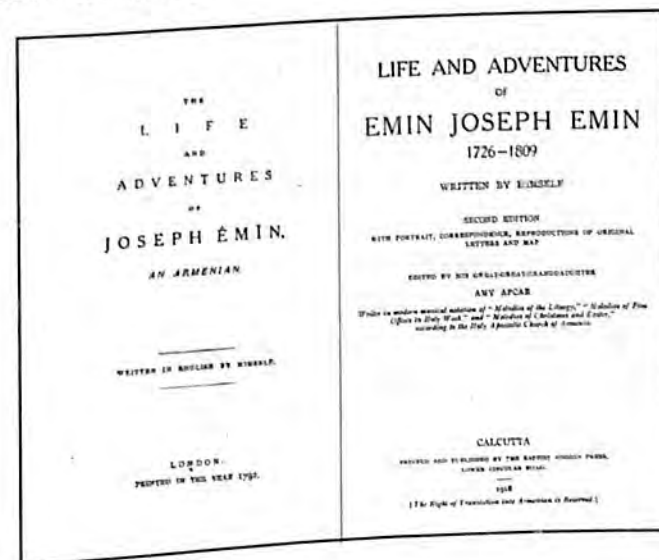
Ութ օրից բաժանվում է դանդաղընթաց քարավանից և, 28 օր անձրևի և ծյան տակ լեռներով ու ձորերով ճամփորդելով, վերջապես հասնում է Եփեսոս-Քոչ հայկական գյուղը, ուր **«թուրքին զորքին սուրերը ցցված էին ամեն տունի առջև, գրեթե 500 -ի չափ...»:**

Ապա նա անցնում է գյուղից-գյուղ, երեկոներն իր շուրջը հավաքում գյուղացիներին, քահանաներին և պատմում եվրոպական ազգերի մասին, որոնք իրենց քաջությամբ կարողանում են ազատ ու երջանիկ լինել:

Օսմանյան կառավարիչները ոչինչ չէին կարող անել, քանի որ Հովսեփ Էմինի անցաթուղթը նրան հնարավորություն էր տալիս ազատ երթևեկել Հայաստանով, որպես այդ երկրից բալասան-դեղերի համար խոտ ու ծաղիկ ճանաչող ու հավաքող անձնավորություն: Իր անձի պաշտպանը նաև նրա իշխանական պահվածքն էր, որը բոլորովին նման էր իսլամի լծի տակ տոչորոդ հայերի պահվածքին, ովքեր կորանում էին թուրք կամ պարսիկ նույնիսկ ամենաեռին պաշտոնյայի առջև...

...Եվ ահա, իշխանական տեսքով այս մարդը, հարկահանությունից և ճնշումներից ահաբեկված ժողովրդին պատմում է ազատության մասին:

Հասկանալու համար 18-րդ դարի Հայոց հոգեբանությունը և բնավորությունը, որ այնպես աղետալի կերպով փոխվել էր ստրկային վիճակի պարտաբանությամբ՝ կարդանք **«Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները»** գրքի համապատասխան հատվածը:

«Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները» գիրքը

«Դուք քրիստոնյաներդ ինչո՞ւ կ'առարկեք, երբ ձեր ազգականներեն մեկը քմահաճույքը կունենա ռազմիկ դառնալու և ինչո՞ւ դու՛ք ազատ չեք: Ինչո՞ւ դուք ձեր սեփական թագավորը չունենաք»:

Անոնց պատասխանը եղավ.

«Պարոն, մեր ազատությունը անդիի աշխարհքն է. մեր թագավորը Հիսուս Քրիստոսն է»:

Էմինը ըսավ.

«Ի՞նչ խոսք է այդ. ո՞վ ըսավ ձեզի թէ այդպես է»:

«Եկեղեցիին Սուրբ Հայրերը, որոնք կ'ըսեն թէ հայ ազգը մահմեդականներուն հպատակ եղած է աշխարհի ստեղծուելեն ի վեր, և այդպես ալ պետք է մնա մինչև հարության օրը: Եթե ոչ՝ մենք շատ դյուրավ կրնայինք թուրքերը մեր երկրեն դուրս վճռել»:

«Բարեկամներս, ըսավ էմին, հիմա ձեզ գաղտնիք մը պիտի հայտնեմ, եթե երդում ընեք Սուրբ Ավետարանին վրա, թէ ընթացքնիդ պիտի փոխեք»:

Անոնք երդում ըրին, և էմին շարունակեց.

«Նախ, այս միսը վերցուցեք, որովհետև ես քրիստոնյա եմ և ձեզ նման ծով կը պահեմ»:

Հետո գրպանեն հանեց Սովսես Խորենացիի «Պատմությունը», քիչ մը կարդալ գիտցող քահանայի մը լուր դրկեց. ցուցուց անոր Հայոց թագավորներու ծննդաբանությունը և կրկնեց Հիսուսի խոսքերը՝ ի պատասխան իր աշակերտներու հարցումին, թե ո՞վ պիտի ժառանգեր Աստծո թագավորությունը:

«Ով որ թողու իր հայրը, մայրը, եղբայրը, կինը, և իր խաչը առնելով իմ ետևս գա»:

Հետո ավելցուց. «Դուք լսած ըլլալու էք Ֆրանկիստանի քրիստոնյաների մասին, որոնք, եթե իրենց քահանաներուն մտիկ ըրած ըլլային, և եթե Ավետարանը հասկանային այն ձևով ինչ ձևով որ մեր սուրբ հայրերը կը մեկնեն մեզի, հիմա մեզի նման գերի պիտի ըլլային մահմետականներուն: Խաչը առնել կը նշանակե առնել այն դրոշմը, զոր քաջ զինվորները կը կրեն անհավատներուն դեմ, կռվելու և մեռնելու համար անոր ներքև: Եվ ասոնք են ճշմարիտ քրիստոնյաները, որոնք կրնան ժառանգել Աստծո թագավորությունը և ո՛չ թէ անոնք, որոնք ծուլությամբ և վատորեն կ'ապրին մեզ նման և գայլերեն հոշոտվող ոչխարներ կը դառնան: Բանավոր էակ մը չպիտի հանդուրժեր, որ ուրիշի գերի ըլլար, չպիտի ուզեր նույնիսկ որ իր կրոնակիցները փորձեն բռնաբալ իր վրա: Աստված բոլորը հավասար ստեղծած է, որպեսզի պատշաճ օրենքներով կառավարվի, նույն արդարությամբ, թե հարուստը և թե աղքատը, ցուցանելով, թե ամեն մարդ, որ պատիվ ունի և հասկացողություն չունի, անասունի պես է, որ կը կորսվի»:

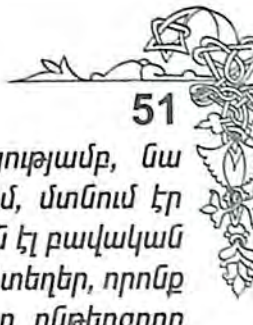
Էմինը այսպես կը շարունակեր իր ճառախոսությունը, երբ քահանան զինքը ընդմիջելով գոչեց. «Իրավունք ունի»: Եվ ան տունեն դուրս վազելով կանչեց գյուղի բոլոր ժողովուրդը՝ մարդիկ, կիներ և երեխաներ, որոնք ջերմեռանդությամբ կ'ուզեին Էմինի ոտքերը համբուրել:

Էմինը սուրբ հայրերուն փառասիրությունը չունեցավ՝ այդ բանը արտոնելու անոնց, հապա անոնցմե յուրաքանչյուրին նույն խանդաղատանքով առավ իր բազուկներուն մեջ»:

Այսպես. Էմինը իր ողջ ճանապարհորդության ընթացքում «ու՛ր որ երթար, ճշմարիտ կրոնքի սերմը կը ցաներ և զինվորական ոգիի հրաշալի եռանդը կը ներշնչեր»:

Լեոն գրում է.

«Իսկ ի՞նչ էր հայ ժողովուրդը: Նա սարսափով էր լսում Էմինի համարձակ, հանդուգն դիտողությունները, նա ահ ու երկյուղով պաշարված էր և միայն այն ժամանակ էր լսում տարօրինակ ճանապարհորդին, երբ տեսնում էր, որ լսելուց վնաս չի կրի շրջապատող մահմեդականներից: Հայ ժողովրդի հոգեբանությանը բնորոշ փաստեր շատ կան Էմինի պատմածների մեջ, և դրանք վերին աստիճանի հետաքրքրական և ճիշտ են: Իսկույն երևում է գաղափարի մարդը, որ մտել է անծանոթ երկիր և ցույց է տալիս խորը ուսումնասիրելու խոշոր ընդունակություն: Ինքը՝ այդ ճանապարհորդը ներկայանում է մեզ

զարմանալի կերպարանքով: Մենակ, երեք տեղացիների ընկերակցությամբ, նա քարտեզով և կողմնացույցով ճանապարհների ուղղությունն էր որոշում, մտնում էր մարդկանց մեջ, խոսում հանուն մարդկային առաջադիմության... Այսքանն էլ բավական էր, որ նա ուշադրություն գրավեր ամեն տեղ: Նրա պատմածների մեջ կան տեղեր, որոնք տալիս են նրան մի արկածախնդիր կերպարանք: Բայց վերջիվերջո ընթերցողը համոզվում է, որ գործ ունի մի շիտակ մարդու հետ, և եթե նրա արկածներն անհավատալի, վիպական են երևում, պատճառն այն է, որ նրա հանձն առած առաքելությունն էլ տարապայման էր»:

Ձմռանը Էմինը հասավ Էրզրում: Այստեղ նա ստիպված սպասեց մեկ ամիս, մինչև կբացվեին ճանապարհները: Ապա Բայազետի վրայով մեկնեց Էջմիածին:

...Էմինը ուղեկցից քիչ առաջ ընկնելով՝ աշխատում էր ժամ առաջ հասնել Էջմիածնի վանքի դռներին, որոնք, գիտեք, մայրամուտից անմիջապես հետո փակվում էին: Բայց, չհասած վանքին, նրա վրա են հարձակվում վանքի հոտերը պահպանող 10-12 շներ: Էմինը ամեն կերպ փորձում է առանց վնաս հասցնելու պահպանող 10-12 շներ: Էմինը ամեն կերպ փորձում է առանց վնաս հասցնելու ազատել իր ձին կատաղի հարձակումից: Իսկ հովիվները հեռու կանգնած դիտում են այդ տեսարանը, բացականչություններով ոգևորում բուռն կատաղության մեջ գտնվող շներին: Շներից մեկը ցատկում է և ատամները խրում ձիու մարմնի մեջ, գտնվող շներին: Շներից մեկը ցատկում է և ատամները խրում ձիու մարմնի մեջ, և Էմինն այլևս չկարողանալով համբերել՝ հանում է ատրճանակը և կրակում ձիու արյան համից ավելի կատաղած շանը:

Հովիվներն իմանալով, որ շանը սպանողը հայ է, գանգատվում են կաթողիկոսի տեղակալին: Կաթողիկոսն այդ օրերին գտնվում էր Երևանում: Տեղակալն առանց հարցուփորձի, առանց երկար-բարակ մտածելու, Էմինին բանտարկում է փռի վերևում գտնվող մի խցում: Փռում թխվում էր «սուրբ վանականներու երկնային հացը»:

«Եթե քրիստոնյաներու քավարանը այդքան տաք պիտի ըլլա, թո՛ղ Տերն ինք ողորմի թշվառ մեղավորներուն: Այդ տեղը շինված էր հանցավորներու արգելափակման համար: Էմինը հոն գտավ նստած վանական մը, որ քրտինքներու մեջ լող կու գար, ինչպես նաև շղթայի զարնված աշխարհական ուրիշ հայ մը: Բանտապահը քակեց այս վերջինի շղթաներեն մեկը և անցուց զայն Էմինի ոտքը: Երկու անձերն ալ իրենց ձախ ոտքերով շղթայվեցան իրարու»:

Երբ կաթողիկոսը երկու օր անց վերադարձավ, անմիջապես ազատել տվեց Էմինին այդ եզակի քավարանից, որի տարապայման տաքությունը օգնել էր նրան ազատվել ճանապարհին ստացած հիվանդագին մրսածությունից:

Կաթողիկոսի ջերմ ընդունելությունը, որը նա ցույց տվեց այդ շուն սպանող մարդուն՝ եկեղեցական այրերից ոմանց համար անհասկանալի մնաց:

Նորին վեհափառությունն այսպես պատասխանեց նրանց.

«...Լավ է, որ կես երկվեցյակ մըն ալ ձեզի չէ սպաներ: Ես դառնապես ցավ կը զգամ՝ ձեր այս անհասկացողության համար: Ավելի ևս կը ցավիմ իմ տեղակալ Պետրոս վարդապետի համար, որ ավելի նախապատիվ կը համարե որսի գազանը, քան թե գառնուկը, և փռատունը կը դնե զայն: Պետք է ըսեմ ձեզ, թէ՛ այս մարդն քան թե գառնուկը, և փռատունը կը դնե զայն: Դեմքին կը կարդամ, որ ան եկած է ավելի բարձր ոլստի համար չէ եկած հոս. ես իր դեմքին կը կարդամ, որ ան եկած է ավելի բարձր

Նպատակով մը: Թե ինչ է իր այդ նպատակը, մենք չենք գիտեր, բայց ապահով եղեք, թե ան միակ հավատարիմ զավակն է Քրիստոսի եկեղեցիին: Վաճառականի չի նմանվի ան: Երանի՜ր թե Աստված ամոր նման շատեր պարգևեր մեզ»:

...Ենիմը, որ Հայաստանով ճանապարհորդելու երեք ամիսների ընթացքում պատահած բոլոր գյուղերում և քաղաքներում քարոզներ ու զրույցներ էր ունեցել, հիմա լռել էր... Իր գաղափարների և նպատակների մասին նա կաթողիկոսի հետ ոչինչ չխոսեց:

Էջնիածնից նա պիտի գնար ներկայանալու Հերակլ Վրաց թագավորին, սակայն վերադարձավ Անգլիա...

ճամփորդելով Հայաստանով, ծանոթանալով երկրի իրական վիճակի հետ՝ նա հասկացել էր, որ առանց եվրոպական իշխանավորների համծնարարականների չպետք է կարողանա իր առջև բացել տալ Հերակլի բարյացակամության դռները, մանավանդ որ չուներ այն հարստությունը, որով կարող էր վստահաբար լսել տալ իր խոսքը և ենթարկել իր գաղափարներին: Նա իր հետ ոչինչ չուներ, բացի իր սեփական անձը, իր սեփական գիտելիքները և իր սեփական ոգևորությունը ապագա ազատագրապայքարի հանդեպ:

Հայաստանից մեկնելուց առաջ էմիլը հերակլին ուղարկեց ևս մի նամակ, որտեղ հիշեցնում էր, որ արդեն մի նամակ գրել էր Անգլիայից և անպատասխան մնացել, ապա խնդրում նրա... դստեր ձեռքը.

«Պարտք կը զգամ տեղեկացնել Ձեզ Բարձրապատվության մեկ մասը այն հրահանգին, զոր հայրս Պենկալի մեջ տվավ ինձ: Ան պատվիրեց, որ ես Ձեր արքունիք մտնեմ միայն այն ատեն, երբ դուք բարեշնորհ տրամադրությամբ հաժիք ինձ ընծայել ամենեն բացառիկ պատիվը՝ զիս Ձեր Բարձրապատվության փեսայության արժանի համարելու...»:

Ենինն ինքն էլ էր զգում, թե որքան անհեթեթ և նույնիսկ անպարկեշտ է խնդրել մի թագավորի դստեր ձեռքը, թեկուզ և այդ թագավորը հարկատու էր պարսիկներից և կամ համակիր էր ռուսներին:

Եմինը խոստովանելով իր արարքի ողջ անհեթեթությունը՝ ինքն էլ չի կարողանում մինչև վերջ բացատրել այն...

Այս նամակի պատասխանին էլ չսպասելով՝ նա հեռացավ Էջմիածնից, որպեսզի հասնելով Անգլիա, կարողանա իրագործել իր ծրագիրը, այս անգամ ձեռք բերելով բարձրաստիճան անձանց երաշխավորագրերը Ռուսաց կայսրին, որի միջոցով հույս ուներ ազդել Վրաց թագավորի վրա:

...Լոնդոնից դեպի Հայաստան և Հայաստանից դեպի Լոնդոն ճամփորդությունը տևեց շուրջ 2 տարի:

ԴՈՒՍԱ ՆՈՐԹՈՒՆՔԵՐԼԱՆԴ

Լոնդոնում դուքս Նորթումբերլանդը նրան համոզում է մնալ Անգլիայում, ծառայել բրիտանական բանակում, որտեղ շատ արագ առաջ կընթանար իր սպայական աստիճանավորումների մեջ։ Սա լավ առաջարկ էր, սակայն մարդը գերվել էր իր ճակատագրի թելադրանքին, որը վաղ պատանեկությանից հետապնդում էր նրան։

Վերջապես, անգլիացի բարեկամների միջոցով նա ծանոթանում է Լոնդոնի Ռուսաց դեսպան իշխան Գոլիցինի հետ, որից ստանում է մի հանձնարարական նամակ Ռուսաց պետական կանցլեր իշխան Վորոնցովի անունով: Էմինը իշխան Գոլիցինից ստանում է նաև անձնագիր, որով պիտի ապահովվեր նրա ճամփորդությունը Ռուսաստանում:

Անգլիացի բարձրաստիճան նրա բարեկամները որպես ճանապարհածախս
նվիրեցին 160 ոսկի՝ խոստանալով տարեկան 100 ոսկի և ուղարկել երեք տարի
շարունակ, մինչև իրականանան նրա ծրագրերը և այլևս նման օգնության կարիք
չունենա:

Հունենա: Հրաժեշտ տալով իր «տիեզերքի թագուհուն»՝ Էմինը երկրորդ անգամ մեկնեց Անգլիայից: Երկու ամիս 15-ն էր: Նավը Անգլիայից Դանիայի Էլսինոր

Անգլիայից:
1761 թվականի հոկտեմբերի 15-ն էր: Նավը Անգլիայից Դանիայի Էլսինոր նավահանգիստ հասավ ութ օրում: Խստաշունչ եղանակին Բալթիկ ծովի վրա նավի դրոշները սառցակալում էին, և նավերը ծովի վրա սահում էին ձյունածածկ լեռների նման: 50 օր շարունակ, ամենադժգան պայմաններում նավելով՝ վերջապես հասան Ռիգա:

«Ինչ-որ ես կը հետապնդեմ երևակայական ծրագիր մըն է, ծիշտ այնքան երևակայական, որքան պիտի ըլլար եթէ մարդու մը շուքը իբր իրականություն առած ըլլայի...»:

Ըլլայի...»:
Սա ծանր խոստովանություն էր, որ նա կորզել էր ինքն իրենից: Սակայն սա
չի նշանակում, որ նա ընդունակ էր մատնվելու հուսահատության: Կարծես
մարդկային այդ թուլությունը անծանոթ էր նրա էությանը:

Պետերբուրգում նա սքանչելի ընդունելության և ուշադրության արժանացավ և՛ իշխան Վորոնցովից, և՛ անգլիական դեսպան **Բեյքից**: Իշխան Վորոնցովը խոսելով կայսրուհի **Ելիզավետայի** հետ՝ ստանում է Եվրոպայից եկած հային ամեն ինչում օգնելու համաձայնություն, որովհետև նրա առաքելությունը չափից ավելի հետաքրքրում է Ռուսական կայսրությանը: Եվ բացի այս՝ Ելիզավետա կայսրուհին բարի կարծիք ուներ հայերի մասին. «**Հայերը պարկեշտ ու հավատարիմ ժողովուրդ են**»: Ուրեմն՝ լայն ճանապարհ նրանց ներկայացուցին:

Ենթին ենթակայացնում են մաև Վրաց Թեյնուրագ թագավորին, որը, հիշո՞ւմ եք, եկել էր Մոսկվա այնտեղ արդարություն գտնելու, սակայն այլևս

մտադրություն չունեի հայրենիք վերադառնալ: Գահագուրկ Թեյմուրազը գրկաբաց է ընդունում Էմինին:

Իշխան Վորոնցով

Հետաքրքիր է վարչապետ իշխան Վորոնցովի և Էմինի զրույցը, որպես դասական մուշ մի «աղքատ» ժողովրդի ներքին էությունը հասկանալու համար:

«Ձեր մտադրությունն է, – ըսավ կոմսը, – ինչպես կը հասկնամ իշխան Կալիցինի նամակեն, Վրաստան երթալ՝ իշխան Հերակլիոսի մոտ: Ան այնքան աղքատ է, որ իր հայրը Թահմուրազ հոս է եկած, մեր օգնությունը խնդրելու թե՛ դրամով և թե՛ զորքով: Ի՞նչ կրնաք ընել դուք ծառայությանը մեջ իշխանի մը, որուն կը պակսին այդ երկու մեծ միջոցները»:

Էմինը պատասխանեց հետևյալը.

«Թող ներե ինձ Ձերդ Վսեմությունը հայտնելու, թե այդ երկու միջոցներեն ոչ մեկը կը պակսի

իսկապես, եթե խելք ու պատշաճ ղեկավարություն ըլլա: Այդ երկիրը աշխարհի ամենեն հարուստ երկրներեն մեկն է և կարտադրե առևտրապես շատ մեծարժեք երկու նյութեր՝ մետաքս ու բամբակ: Գալով ուտելիքներուն և ամեն տեսակի հացահատիկներուն, ո՛չ մեկ երկիր այնքան առատորեն օժտված է անոնցմով: Ժողովրդի մեկ մեծ մասը թերևս չի գիտցած անգամ, թե ջուրն ի՞նչ համ ունի, այնքան որ գինի է անոնց հասարակ ըմպելին: Լավ միս ունին և ամեն տեսակի առատ արմատիք ու մեղր: Քիչիք մը եվրոպական ղեկավարությունը բավ է, որ այդ երկիրը ծաղկի ու երջանկանա, առանց ուրիշ ազգե կախում ունենալու: Մինչ այդ, հայերն ալ հաստատ առաջադիմությամբ կրնան միանալ, իրենց երկրեն դուրս վանելու համար մահմեդականները, և անոնք դյուրավ կրնան այս բանը: Եվ հետևաբար ես կը ցավիմ, որ Թահմուրազ թագավորը իր վաթսուն և հինգ տարեկան հասակին մեջ, լեզկի լեռնականներու դեմ մղած իր կռիվներեն գրեթե մաշած, այսքան հեռու գա, օգնություն հայցելու համար: Աստված, երբ մարդն ստեղծեց, անոր տվավ գլուխ մը, ինչպես և երկու ձեռքեր, որ հոգ տանին անոր: Իսկ եթե այդ ձեռքերը կարող չեն օգնելու այդ գլուխն, արժանի են, որ անոնք կտրվին... Դժվարությունը սկզբնավորության մեջ է միայն: Երբ անոնք անգամ մը բանան իրենց աչքերը տգիտության թմբիրեն, անոնք պիտի առաջադիմեն...»:

Այս զրույցից մի քանի շաբաթ անց վախճանվում է Ելիզավետա կայսրուհին: Ռուսական գահ է բարձրանում Պետրոս Երրորդը կայսրը: Վորոնցովը նոր միապետի մոտ էլ է միջնորդում Էմինի համար և ստանում նրա հաճությունը:

Պետրոս Երրորդ

Վորոնցովը Էմինին է հանձնում անցագիր և Հերակլին ուղղված հանձնարարական նամակ, որտեղ Էմինը ներկայացվում է իր դրական բնավորությամբ և իր կրթական ու գաղափարական ազնիվ մտադրություններով: Նամակն ավարտվում է շատ կարևոր մի հանձնարարությամբ.

«...Իսկ եթե դուք չկամենաք նրան պահել ձեզ մոտ և կամ, եթե անհամաձայնություն ծագե ձեր և նրա մեջ, մենք խնդրում ենք, ամենավաղելուց կերպով նրան ետ ուղարկեք, որովհետև մենք պատրաստ ենք մեծ հաճությամբ նրան մեր կայսերական ծառայության մեջ պահել, որովհետև մեզ լավ հայտնի են նրա բնավորությունն ու լավ վարքը»:

1762 թվականի մարտ ամիսն էր: Էմինը Պետերբուրգից ճանապարհվեց Մոսկվա, ապա Աստրախան: Աստրախանցի հայերից երեսունը որպես զինվորներ միացան Էմինին: Նա այս շքախմբով մտավ Ղզլար՝ Ռուսական սահմանագլխի այդ կարևոր բերդամրոցը:

Ղզլարի բնակիչների մեծագույն մասը մուսուլման հայեր էին: Հովսեփ Էմինը գնում էր նորից բորբոքելու ազատագրական շարժումը, և, ուրեմն, նա այստեղ պետք է հանդիպեր ոգևորիչ ընդունելության:

Տեղական սահմանապահ ռուսական զորքի հրամանատարը մեծ դժգոհությամբ ընդունեց տարօրինակ ճանապարհորդին իր շքախմբի հետ և արգելեց շարունակել ճանապարհը, որովհետև նրա անցաթուղթը տրված էր կայսր շարունակել ճանապարհը, որովհետև նրա անցաթուղթը տրված էր կայսր Պետրոս Երրորդի գահակալության ժամանակ, իսկ հիմա համայն Ռուսիո միապետը Եկատերինա Երկրորդն էր, որը գահին էր հասել հեղաշրջմամբ՝ միապետը Եկատերինա Երկրորդն էր, որը գահին էր հասել հեղաշրջմամբ՝ գահընկեց անելով իր ամուսին Պետրոս Երրորդին: Հրամանատարը հայտնեց Էմինին, թե ինքը տեղյակ չէ, թե նոր կայսրուհին ինչպես կվերաբերվի այն Էմինին, թե ինքը տեղյակ չէ, թե նոր կայսրուհին ինչպես կվերաբերվի այն անձնավորությանը, որն արժանացել է Պետրոս Երրորդի հովանավորությանը: Եվ նա պահանջեց, որ Էմինը վերադառնա Ռուսաստան:

Սահմանապահ այս գեներալը հույս ուներ, որ ճանապարհորդ հայից կաշառք ստանալով նրան կթույլատրի անցնել սահմանը:

Հովսեփ Էմինը գերադասեց մի զինվորի ուղեկցությամբ վերադառնալ Մոսկվա: Մոսկվայում հավաքվել էր ողջ ազնվականությունը մասնակցելու համար Եկատերինայի թագադրությանը: Այստեղ էր նաև Լոնդոնում Ռուսաց դեսպան Գոլիցինը:

Հովսեփ Էմինի առաքելական նպատակների մասին զեկուցեցին կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդին: Կայսրուհին հայտնեց իր արքայական կարծիքը հայերի մասին.

«Հայերն իբրև աշխատության ընդունակ ազգ, բոլորովին տարբեր են անսիրտ

Եվ կայսրուհին առաջարկեց, որ Էմինը մտնի ռուսական ծառայության մեջ՝ ստանձնելով Աստորախանի հայերի հրամանատարի պաշտոնը:

Էմինը չէր հրապուրվել Լոնդոնում առաջարկված պաշտոնից, չհրապուրվեց նաև ռուսական կայսրուհու առաջարկից... Եվ, ստանալով համապատասխան հանձնարարականներ, հեռացավ Մոսկվայից:

Երբ նա հասավ Աստրախան՝ նրան արդեն կազմ ու պատրաստ սպասում էին 80 հայ հեծյալ կամավորներ:

Աստորախանում էմինն այս անգամ
ժանոթացավ Արզախի հերոս Ավան

յուզբաշու կնոջ և թոռնուհու՝ **Մարիամի** հետ: Էմինի բարեկամները համոզում էին նրան ամուսնանալ 14-ամյա Մարիամի հետ, որը հարուստ և նշանավոր ընտանիքից էր և այդ շրջանի միակ կրթված աղջիկը: Այդ ամուսնությունը կարող էր հաջողություն և առաջխաղացում ապահովել նրա համար:

Սակալն.

«Ան զոհեց այդ բոլոր նպաստավոր հեռանկարները իր հայրենիքի դատին համար...»:

1763 թվականին էմինը հասավ Թիֆլիս՝ արժանանալով և հայերի, և վրացիների փառահեղ ընդունելությանը:

Հերակլ թագավորը էմինին վերաբերվում էր բացառիկ քաղաքավարությամբ: Էմինը տեսնում էր, որ մյուս ասիական երկրների նման Վրաստանը ևս մատնված է ահավոր հետամնացության: Ուրեմն, նախ պետք է վերացնել այդ հետամնացությունը՝ բարվոքելով տնտեսական դրությունը: Պետք է տարածել լուսավորություն՝ ամենուրեք բացելով դպրոցներ: Պահել կանոնավոր զորք՝ անրնդհատ մարզելով այն:

Սակայն այս բոլորի համար փող էր հարկավոր, և Հերակլի առարկությունները պտտվում էին դրա շուրջը: Չհերքելով այդ առարկությունները՝ Էմինը նրան ցույց էր տալիս, թե ի՞նչպես կարելի է կարգավորել փողի հարցը, թե ի՞նչ միջոցների պետք է դիմել, որպեսզի երկիրն ինքն իրեն, առանց ուրիշներից օգնություն ակնկալելու, հոգա իր կարիքները: Հերակլը չէր հավատում Էմինի պատճառաբանություններին: Նա ցանկանում էր, որ բարգավաճման ծրագրի համար Էմինը ինքը տա այդ գումարները, որովհետև կարծում էր, թե հնդկաստանցի այս հայը ահռելի հարստության տեր է... Էմինը թյուրիմացության մեջ գտնվող թագավորին հայտնում է, որ ինքը հարստության տեր չէ և կարող է

օգտակար լինել իր գիտելիքներով և անձնական ընդունակություններով: Հե-
րակլը չէր հավատում նրա անկեղծությանը: Հերակլը մնում է իր կարծիքին:
Հերակլը վստահ էր, որ հյուրը ծածկում է իր անձի իսկությունը:

Վրաստանից էմինը մամակագրություն է սկսում Ղարաբաղի մելիքների հետ, ովքեր մտածելով, որ էմինը Հերակլի արքունիքում գտնվում է Ռուսական կայսրության հանձնարարականով՝ նրա հետ մամակագրական կապը պահպանում էին:

Ենինը Թիֆլիսից գրեց նաև Մուշի Սբ. Կարապետ վանքի վանահայր **Հովհան արքեպիսկոպոսին**: Արքեպիսկոպոսը նրա մասին լսել էր դեռ այն ժամանակ, երբ նա ճամփորդում էր Հայաստանում և ժողովրդին քարոզում զինված ապստամբությանը, ազատագրական պայքարով ազատվել օտարի դարավոր, անտանելի լծից: Եվ երբ Ենինը դեռ Մոսկվայում էր, Հովհան արքեպիսկոպոսը **Սուքիաս վանականի** հետ նրան որոշ գումար և լուր ուղարկեց՝ խրախուսելով նրա ծրագիրը:

...Աբ. Կարապետի վանահայրը ստանալով էմինի՝ Թիֆլիսից ուղարկված նամակը, իսկույն պատասխանում է, որ արդեն 4000 զինված հայեր պատրաստ են մտնելու նրա հրամանատարության տակ: Ձինվորագրված հայերը երդվել են Ավետարանի վրա, որ 10 տարի ծառայելու են Ռուսերի էմինի դրոշի ներքո՝ առանց որևէ վարձատրության, իրենց սեփական զենքով և զինամթերքով: Սակայն Ռուսերի արքեպիսկոպոսը խորհուրդ է տալիս, որ էմինը Մուշ գա 50 վրացի զինվորներով, որպեսզի թուրքերն իմանան, թե հայերի հետ են վրացիները և նրանց թագավորը:

Բայց մի՞թե Հերակլը պիտի ցանկանար թուրքերի հետ խնդիր ունենալ՝

...Կաթողիկոսական գահին էր Սիմեոն Երևանցին: Մենք նրան ճանաչում ենք իր լավագույն գործերով, որոնք նա կատարեց իր գահակալության ժամանակ: Բայց ահա, նրա նամակը վրաց թագավորին միանգամայն անհասկանալի է: Նա զգուշացնում է Հերակլին «վտանգավոր մարդ» Յովսեփ Էմինից և խնդրում հեռացնել նրան:

11-6 ԿԱՌԱՆԷ ՈՍԿԱՄԱՐՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՊՈԼԿԱՏԷԸ.

«...Սիմեոնը դեմ էր ամեն մի ապստամբական շարժման, ինչպես նաև եվրոպական ազատական մտքերին, որոնք գալիս էին խախտելու հայ ժողովրդի դարավոր ավանդական հասկացողությունները և մանավանդ հոգևորականության դիրքը: Մի մարդ, որ կրոնական անհամբերողությունը հասցնում էր ֆանատիկոսության, հալածելով ու պատժելով կաթոլիկ դարձածներին, չէր կարող, իհարկե, սուրբան, համարձակախոս մի մարդու, որ դատապարտում էր հոգևորաներել էմինի պես համարձակախոս մի մարդու, որ դատապարտում էր հոգևորականությանն ամեն տեղ, համեմատում էր հայ հոգևորականներին եվրոպայի հոգևորականների հետ և ասում էր, թե հայ վարդապետներն իրենց հոտին ստրկություն են քարոզում: Անկասկած, հայ հոգևորականները էմինի մեջ տեսնում էին անգլիական և գերմանական բողոքականության մի գործիք, որ եկել էր մարտնչելու հայ դավանության դեմ»:

Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում էմինի քարոզները կարծես թե կարողացել էին ապստամբական շարժումը

Երջանիկ ըլլալ առանց ձեզի, ոչ ալ մէ վստահ է, որքան հարմար
խելո՞ւ մեծ մայրս իր աղոթքները և օրհնությունները կը դրկեն ձեզի։ Նա այնքան
վշտացած է որքան ձեր խելո՞ւ Մարիամը ապերջանիկ է։ Եթէ չզիջեք ներա մոտ գալու,
հաճեցեք գոնէ մեկ տող գրել, որպեսզի մե գոնէ գոհունակություն ունենա զայն իր
հետ տանելու մինչև գերեզման։ Մնաք բարով։ Մնամ ցմահ իմ խելագար վիժակս
որբացող...»:

Երբ նրան հարցրին, թե չի գտնվում նրա երկրի մեջ, ինչո՞ւ է լավ խոսում նրա մասին՝ պատասխանեց.

Ինչպես:

63
զըլ-հաջիլի,
ցեղեր:
էին ունենում

Անարտիկ: Գանձակի Շահվերդի խանը չէր հաշտվել մեկիք Ջովսեփի իրենից

Բայց ահա, եկավ մի պահ, երբ առանց որևէ պատճառի մեկիքը փոխեց իր վերաբերմունքը և էմինին առաջարկեց հեռանալ Գյուլիստանի սահմաններից։ Ոչինչ չհասկանալով, խորապես վիրավորված մարդը, որն արդեն կարծում էր, թե հասունացել է այս քաջ մեկիքի միջոցով ու նրա անմիջական առաջնորդությամբ ազատության դրոշը բարձրացնելու պահը, հեռանում է՝ բզկտվելով տարակուսանքներից...

Հետո հովհաննես ասորի վարդապետը լուսավուն է, որովհետև նա արթնացրեց ժողովուրդը չունի, որ ընդամենը մի քաջարի սիրտ և սքանչելի կրթությամբ և ոգևորվեց:

րությամբ հյուսած գաղափարներ ունի, որոնք եթե գործածության մեջ դրվեն, պիտի ազատություն բերեն բոլոր քրիստոնյաներին՝ անկախ նրանց ցեղային պատկանելությունից:

Այս բոլորը ասորիների համար ոչինչ էր, եթե մարդը պարկերով փող չէր բերել իրենց:

Եմինը հեռանում է նաև Խոյից: Բայց, չգիտես ինչո՞ւ, նրա մտածումները շեղում են նրան Ռուսաստան ձգվող ճանապարհներից և տանում են նորից Թիֆլիս: Ինչ—որ կիսատ մի բան էր մնացել իր և Հերակլ թագավորի միջև վերջ չբացահայտված հարաբերությունների մեջ:

Հերակլը նրան ուրախությամբ ընդունեց: Ներողություն խնդրեց իր անհյուրընկալ վերաբերմունքի համար և փորձեց բացատրել իր պահվածքը նրանով, որ **Սիմեոն կաթողիկոսի** և **Թիֆլիսի** հայերի առաջնորդ **Ջաքարիա եպիսկոպոսի** պահանջն է եղել հեռացնել նրան՝ որպես սադրիչի:

Այս բացատրությունը տալուց հետո վրաց թագավորը Եմինին խնդրում է մնալ իր մոտ, որպեսզի միասին կազմակերպեն ազատագրության գործը:

Եմինը, **հայկական անբուժելի դյուրահավատությամբ**, մի քանի ամիս մնում է Թիֆլիսում՝ սպասելով ազատագրական շարժում սկսելու Հերակլի խոստացած օգնությանը, մինչև այն օրը, երբ այդ մարդուց նորից հրաման է ստանում՝ անհապաղ հեռանալ Վրաստանի սահմաններից դուրս:

...Մարդը հզոր չի կարող լինել առանց իմաստության, ոչ էլ իմաստությունը կարող է հզոր լինել առանց արդարության:

Նա իր ողջ գիտակցական կյանքը չարչարանքների, տառապանքների ծանր գնով ապրել էր այս մտածումով: Ութ տարի շարունակ երկրե—երկիր, հազար ու մի արկածների մեջ վտանգելով կյանքը՝ թափառեց, ներշնչված ասպետի նման տանելով իր **էությունը, գիտակցությունը, զգացմունքները, ապրումները**՝ միայն ու միայն այս ճշմարտության ետևից:

Հիմա նա իր տառապանքի ու չարչարանքների ընդերքից սարսափով փաստում էր ազատության ետևից իր վազքի անօգուտ լինելը: Նա Հայրենիքի ազատության խորանին խոստացել էր զոհ բերել իր իմացական կարողությունները, իր մաքրամաքուր գաղափարները և իր կյանքը: Բանից պարզվում է, որ սրանցից առավել, նախ հարկավոր է որպես երաշխիք մեծ հարստություն ունենալ... կաշառելու համար բոլոր նրանց, ովքեր կցանկանան միանալ նրան իրենց իսկ ազատությունը ձեռք բերելու համար:

Բացառությունը միայն **Հովհան արքեպիսկոպոսն** ու իր հավաքագրած 4000 զինվորն էին... Միայն այդքանը ողջ Հայաստանից...

Նա հոգնել էր:

Նա չգիտեր, թե որտեղից կարող էր վերցնել այն հզոր հարստությունը, որի շլացքով կլեցներ եկեղեցու բանադրանքը, կփակեր օտարների և յուրայինների խարդավանքների, դավաճանությունների ճանապարհները: Վերջ կտար անշնորհակալ երկդիմի խաղերին:

Նա հոգնել էր:

Հեռու Հնդկաստան աշխարհում ապրում են իր հարազատները: Եվ նա հիմա մի ցանկություն ուներ՝ հայտնվել նրանց մոտ, զգալ նրանց ջերմությունը և խաղաղվել իր դառը հիասթափություններից:

Հանգստանալ:

Գանձակ, Շուշի, Օրդուբադ, Թավրիզ, Բաղդադ ուղիով նա հասավ Բասրա: Հասավ ենիչերի վաճառականների քարավանով, որոնք Բասրա էին գնում ձեթ, կարագ և յուղ գնելու: Սա հետաքրքիր տեղեկություն է այն առումով, որ թուրք արյունարբու ենիչերիները սկսել էին զբաղվել առևտրով: Սակայն առիթի դեպքում չէին հրաժարվում նաև ավազակությունից:

Նա դժվար, առանց իջևանատների ճանապարհներով անցավ, քնելով մերկ գետինին՝ թաղիքե յափնջիով ծածկված... Ելուզակներով լեցուն ճանապարհներով անցավ՝ միշտ զենքը ձեռքին պաշտպանելով քարավանը: Առաջին անգամ փորձություններով լեցուն ճանապարհի հաղթահարումը տունդարծի համար էր: Տունդարծի, ուր պիտի խաղաղվեր ու հանգստանար:

Վերջապես հասավ Բասրա, որտեղից նավով պիտի մեկներ Հնդկաստան՝ Կալկաթա: Այնտեղ ապրում էր հայրը:

Բասրայում նրան ընդունեց անգլիական հյուպատոս **Հերի Մուրը**, ով նրան ճանաչում էր Լոնդոնից: Լսելով նրա ֆինանսական ծանր վիճակի մասին՝ Մուրը նրան ուղարկեց 600 ռուպի, մի գրության հետ, որտեղ նա Եմինին խնդրում էր անպայման ընդունել այն:

Մինչ այս, Նոր Զուլայի հայերից մեծահարուստ **Գրիգոր խոջայի** որդի **Պետրոսից** էր Եմինը նույնքան գումարի օգնություն ստացել, որը մերժելով՝ ետ էր ուղարկել:

Ինչո՞ւ: Հովհան արքեպիսկոպոսի օգնությունը մերժեց, որովհետև գիտեր, թե որքան էին վանքին պետք այդ գումարները: Իսկ ինչո՞ւ մեծահարուստ հայրենակիցներից չէր ուզում օգնություն ստանալ: Այն դեպքում, երբ սիրով հայրենակիցներից չէր ուզում օգնություն ստանալ: Այն դեպքում, երբ սիրով հայրենակիցներից չէր ուզում օգնություն ստանալ:

Օգնություն էր ընդունում անգլիացիներից: Իր բացատրությունն այսպիսին էր.

«Գիտե՛ր, թե անոնք պիտի վարկաբեկեին զինքը, ըսելով թե ողորմություն ստացած էր իրենցից: Երբ Շահ-Աբաս փոխադրեց զիրենց Հայաստանից Սպահան, անոնք մեծ հարստություն դիզեցին հարյուր տարված միջոցին, բայց հոս մեծնալով ամոնք մեծ հարստություն դիզեցին հարյուր տարված միջոցին, բայց հոս մեծնալով կորուսին ամբողջովին իրենց նախահարց առաքինությունները և դարձան հար և նման Սպահանի շուկային խանութպաններուն»:

Կարելի է համաձայնվել, կամ՝ ոչ, Եմինի այս մտածումներին՝ ամբողջությամբ կամ մասնակի... Բայց մի դիտողություն, անշուշտ, իր կարևոր իմաստն ունի. այն, որ օտար երկրում օտար ժողովրդի մեջ ապրելով, հայաստանցին շատ հաճախ կորցնում է իր **«նախահարց առաքինությունները»**, եթե նույնիսկ պահպանում է իր լեզուն և դավանանքը:

Այն, որ Եմինը տարված էր անգլիացիների բարեսրտությամբ՝ հասկանալի էր:

Նրանք իրեն ետին աղքատությունից հանելով՝ հնարավորություն էին տվել զինվորական ուսում առնելու և վայելելու բարձր հասարակության մտերմությունը:

Բայց ինչո՞ւ էր անգլիական այդ բարձր հասարակությունը, որն այնքան նախանձախնդիր էր իր ազնվական տիրույթները պահպանելիս, իր իսկ սեփական ազգի «ոչ ազնիվ» խավի ամենաչնչին ոտնձգություններից՝ արևելքի օտար թշվառական գջլոտի հանդեպ այդքան սիրազեղ:

Հիշենք. անգլիացիները ծագում էին իրենց իշխանությունը տարածել Արևելքի, հատկապես Հնդկաստանի վրա, և հասկանալի էր նրանց հիացումը էմինի գաղափարների հանդեպ, մանավանդ, որ դրանք վերաբերում էին քրիստոնյաներին մուսուլմաններից ազատելուն: Անգլիական կրթություն ստացած և գերմանական բանակում ծառայած երիտասարդ արևելքին միանգամայն օգտակար կարող էր լինել նրանց՝ կատարելով այն դերը, ինչ կատարում էին միսիոներները, որոնք գաղութների նվաճումների ճանապարհներն էին բացում իրենց քարոզներով և հոգեորսությամբ:

Էմինն, իհարկե, չէր գուշակում նրանց հեռահար մտքերը:

Լոնդոնի համայնապատկեր

Ինչևէ: Էմինն արդեն Բասրայում էր: Նա շուտով նավ էր նստելու՝ հասնելու համար հարազատներին:

Բայց բավական էր հույսի մի չնչին առկայծում, որ նա նորից ցանկանար շեղվել իր ճանապարհից:

... Ծանոթանալով էմինի հետ և լսելով նրա չիրագործված առաքելության մասին՝ Բասրայի հայ վաճառականները այնպես են ոգևորվում,

որ սկսում են նրան համոզել Հայաստան վերադառնալ և գործը շարունակել՝ խոստանալով մեծ գումարներ տրամադրել... Իսկ նրանցից երկուսը երդվում են իրենց ողջ կարողությունն առանց մնացորդի դնել նրա տրամադրության տակ գործ հավաքելու և այն զինելու համար:

Նա, որ կարծում էր, թե այն աստիճան է հոռետես դարձել իր սեփական գաղափարների հանդեպ, որ որևէ բան այլևս չի կարող նրան հուսավառել՝ հիմա նորից ցանկանում է ետ դառնալ՝ հանում այս նոր ցնորական առաջարկի:

Ճակատագիրը հաշտվե՞լ էր իր հետ:

Էմինը երկու ոգևորված վաճառականներին հանձնարարում է մի փոքր քարավան պատրաստել, որպեսզի երեքով միասին ճանապարհվեն Մուշ: Որովհետև, եթե հանձն են առել առանց որևէ օտարի սկսել ազատագրական պայքարը, ապա նրա կենտրոնը պետք է լինի Մուշի Սբ. Կարապետ վանքը, իսկ կազմակերպիչը՝ արքեպիսկոպոս Հովհանն:

Հանդիպման և ճանապարհ ընկնելու օրը երկու վաճառականներն անհե-

տացան: Նրանք փակվել էին իրենց տներում՝ վախենալով փողոց դուրս գալ: Պատճառը Բասրայի թուրք փաշան էր, որ գերի էր բռնել մի ապստամբ արաբի իր 14 կողմնակիցների հետ և բոլորին կախաղան հանել քաղաքի հրապարակում: Խեղճ վաճառականները պատկերացրել էին, որ եթե բռնվեն, իրենք նույնպես պիտի խեղճ արաբների նման ծոծվեն հրապարակում... Չէ՞ որ իրենք էլ գնում են ապստամբություն բարձրացնելու:

Խոստովանելով, որ նորից տրվել է ինքնախաբեության պատրանքին՝ Բասրայում նավ նստելով էմինը 1770 թվականին հասնում է Կալկաթա:

Հայրը նրան սառն ընդունեց: Որդին առանց Հայաստանն ազատագրելու էր ներկայացել հարազատներին:

Կալկաթայում խոջա Պետրոսը, որի օգնությունը մի անգամ արդեն մերժել էր էմինը, նրան նվեր է ուղարկում մի հրաշալի նժույգ իր սարքով և ընտիր կտորեղեն: Ամբողջ նվերը 2000 ռուսի արժեք, որ մի հսկայական գումար էր այն ժամանակ:

Էմինը նվերը մերժեց և գրեց խոջա Պետրոսին.

«Կը վերադարձնեմ ձեր նվերը անհուն շնորհակալությամբ: Մեր բարեկամությունը վերահաստատելու համար հաճեցեք դրկել ինձ աղ ու հաց և վստահ եղեք, թե պիտի ներեն բոլոր ասիական խորամանկություններդ, որոնցով զինեցիք հայր մը կորսված և հետո գտնված որդույն դեմ»:

Էմինը արդարացի չէր խոջա Պետրոսի նկատմամբ: Նա իրոք հայրենասեր էր և մեծ բարեգործ: Եվ, ընդհանրապես, որևէ կապ չունեի այն ասեկոսների հետ, որոնք հյուսվել էին հորից հեռացած որդու շուրջը...

Էմինը որպես սպա ծառայության մտավ Հնդկաստանում գտնվող անգլիական բանակ:

Մեկ տարի անց, 1771 թվականին նա լսեց, որ սկսվել է ռուս-թուրքական պատերազմը: Մենք արդեն պատմել ենք սրա մասին: Նորից արյունը եռաց անհանգիստ մարդու երակներում: Նա որոշեց թողնել իր ծառայությունը և անգլիական բանակում, գնալ Անգլիա և այնտեղից Ռուսաստան: Այդ մասին նա գրեց Նորթումբերլանդի իր բարեկամ դուքսին՝ խորհուրդ հարցնելով նրանից:

Դուքսը նրան պատասխանեց.

«Սիրելի բարեկամս Էմին,

Մեծ երջանկություն պատճառեց ինձ Ձեր նամակը, զոր ստացա:

Դուք ըրիք ամեն ինչ, որ կրնար ակնկալվել քաջ մարդե մը, որ կը սիրե իր հայրենակիցները և կը բաղձա ազատել զանոնք թշվառութեն: Հանցավոր են անոնք, որ չուզեցին գործակցիլ Ձեզ: Ազնիվ դեր մը կատարեցիք դուք և այժմ կրնաք մեկուսանալ Ձեր հոր և բարեկամներու մոտ, զարդարված փառքովը այնպիսի քաջ ու հանդուգն ձեռնարկներու, զորս ո՛չ ոք պիտի կրնար նույնիսկ հղանալ:

Գալով ձեր ծրագրին հոս գալու և այստեղեն Ռուսիա երթալու և զինվորական

Ձեր ամենաանկեղծ բարեկամ և նվաստ ծառան

Նորթումբերլանդ»:

Ինչո՞ւ: Նա վաղուց հանդգնել էր, որ սպառվել են բոլոր միջոցները, որոնցով նա ցանկացել էր բարձրացնել Հայոց ազատագրության դրոշմը: Բայց նա ամհանգիստ հոգի էր... Ամեն մի անհաջողությունն ու հիասթափությունը նրան մտածել էր տալիս, թե գուցե ամեն բան դեռ չի արված, թե դեռ քանի ապրում է՝ իրավունք չունի վայելելու վաստակած հանգիստը և թե, երբ ծնվել է ինքը՝ իր հետ ծնվել է նաև ազատության գաղափարը, ուրեմն մահը միայն իրավունք ունի իր հողանյութ մարմնի հետ վախճանի հասցնել ազատության մասին իր մտածումները:

...Ասում են արյունը ջուր չի դառնում: Գուցե այս դեպքում ճիշտ չէ նման պնդումը: Որովհետև արդեն մի քանի դար, ստրուկի հոգեբանության մեջ դանդաղորեն ընկղմվող ժողովուրդը պիտի սարսափեր Հայոց կաթողիկոսի բանադրանքից ու պիտի մխիթարվեր իրեն խոստացված աղոթքներով և անդեականում Աստծո ոտքերի մոտ տեղ գտնելու հեռանկարով:

Վերադառնում է Կալկաթա, շարունակում ծառայությունը անգլիական բանակում որպես ենթասպա և հասցնում մինչև իր մահկանացուն կնքելը գրել «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները» բոլոր առումներով հետաքրքիր գիրքը: Գիրք, որ եթե չգրվեր, շատ բան անհասկանալի կմնար հատկապես Կովկասում տիրող իրավիճակի մասին, որտեղ անընդհատ միմյանց էին բախվում ոչ միայն Կովկասի բուն ժողովուրդներն ու ցեղերը, այլև դրսից պարտադրված քաղաքական և տնտեսական միջոցառումները:

Նա արկածախնդիր չէր: Նա հայրենասեր էր: Նրա ձգտումները տոգորված էին ազատատենչ մարդու, Հայրենիքի ազատությունը կերտելու մտածումներով ապրող մարդու գաղափարներով, որոնց հասնելու համար իր անձը տանում էր տառապանքների միջով՝ քաջարի ասպետի սքանչելի ներշնչանքով:

Մի քանի անգլիացիների կարծիքներ 1856 թվականին Փարիզում տպված «Մասեաց աղաւնի» հանդեսից.

«Թե որ ծակատագիրն այս մարդուն քիչ մը ավելի օգնած ըլլար, կրնար անշուշտ մեծանուն մարդկանց մեկն ըլլալ»:

«Էմին ծարտար մարդ մըն է, որ մեկը որչափ մեծ պաշտոն ալ տա ձեռքը, պիտի պատվով կատարե: Անիկա պատերազմներու ժամանակ մշտապես կռվին ամենն յտանգավոր տեղը թշնամու առջև կը կանգնի...»:

Ահա և 18-րդ դարի անգլիացի հայտնի պետական գործիչ, գլխավորապես, մատենագիր ու հումանիստ **Էդմունդ Բլոքի** 1789 թվականին Էմինին գրած նամակներից մի հատված.

«Իսկ դուք, սիրելի բարեկամ, շատ տեղ շատ փորձանքներու հանդիպել եք, հիմա որ ծերացաք՝ պետք է քիչ մը հանգչիք: Ուրախ եմ, որ բարի հոր մը ընտանեկան հաճույքը և մաքուր խղճմտանքի մը մխիթարությունը փնտրեցիք ու գտաք: Շատ

[illegible]

«Այդ մարդը Հայաստանի էմինն է և ոչ այնչափ տգետ, ինչպես կ'երևակայեք, որ գաղտագողի անցնե ձեր քովն: Նա փայլակի պես պիտի քշե իր ձին և եթե վրիպեիք ձեր նշանառութենեն, ետ պիտի դառնա անտարակույս և պիտի սպանե զձեզ: Բաց աստի վստահելի տեղեկություն ունիմ, թե ան հուռուք մ'ունի իր վրա և անոր շնորհիվ ո'չ հրազենները ո'չ սուրերը կրնան ազդել իրեն: Եթե երջանկաբար օժտված չլինեի այս օրհնություններով, ինչպես պիտի կրնար ողջ առողջ դուրս գալ բազմաթիվ ձակատամարտերեն ի Ֆրանկիստան, ի Վրաստան և Տադիստան, ուր վայրի լեզ կիները տեսնելով թե չեն կրնար սպանել զայն, հօժարեցան հավատարմություն ուխտել անոր Ղուրանին վրա, և ընտրել զայն իրենց վեհապետ»:

«Այի Մուրադ թեև բավական անգութ եղած էր սպանելու ոչ նվազ քան քառասուն հոգի իր գերդաստանեն, ցմահ տանջած էր իր հայրը, եղբայրները և մեծ թիվով զորականներ ու իշխաններ, բայց այդ պահիւն ականջ չդրավ այս ստորաքարշ վրացիներուն: Ան միայն հարցուց, թե էմին դրամ ունե՞ր, և անոնց ժխտական պատասխանի վրա ռսավ զայրագին.

Կորսվեցեք, անարժան, սևսիրտ շուներ: Պատվավոր մարդ մ'է էմին, զոր ազատ պիտի ըլլա ձեր զրպարտություններեն և հետագային պիտի ապրի Զուֆայի մեջ իր ընտանիքին հետ: Ո՛չ ոք պիտի խռովե զայն քանի կ'ապրիմ: Ձեր կեանքին ի սեր՝ այլևս ոչինչ խոսեցեք ինձ այս խեղճ մարդուն դեմ»:

Հովսեփի ենինը իր գիրքը ավարտում է այն խոսքերով:
«Թափառական ուղևորությանց միջոցին ստացա հրապուրիչ առաջարկներ

անհավատ ազգերե, բայց ետ մղեցի զանոնք, մերժեցի վիզ ծռել անհավատներուն կյանքիս իսկ գնով և նախամեծար համարեցա քրիստոնյաները, որպեսզի կարենայի ծառայել խղճիս և սկզբունքներուս, զորս կը հուսամ պահել անաղարտ մինչև վերջին շունչս»:

Նա իր գիրքը գրել է ոչ բնավ իր քաջագործությունների մասին պատմելու համար: Նա իր գիրքը գրել է այն հույսով, որ ապագայում այն կարող է օգտակար լինել հայ երիտասարդների համար: Գուցեև նրանք մի օր կհասկանան ազատության իսկական նշանակությունը... Որովհետև *«Ազատությունը կյանքի բոլոր քարիքների միակ աղբյուրն է»:*

Նա իր գիրքը գրեց անգլերեն, որպեսզի եվրոպայում նույնպես իմանան Հայոց ազատագրական պայքարի մասին և ըմբռնեն նրա կարևոր իմաստը:

Այս գիրքը չի կարելի դիտել որպես ինքնակենսագրություն միայն: Սա քաղաքական հրապարակախոսության սքանչելի օրինակ է, որն իր պատվավոր տեղն է գրավել Հայոց հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Հովսեփ Էմին մարդու անձի, բնավորության և գործունեության մասին օտարների թողած նամակները և հիշողությունները, որոնք հասել են մեզ որպես արխիվային նյութեր, հաստատում են նրա գրքի յուրաքանչյուր դրվագի իրավացիությունը և ճշմարտության հանդեպ նրա ունեցած զգայուն վերաբերմունքը:

Գրքի հայերեն թարգմանությունը չափազանց զիջում է անգլերեն բնագրին: Դեռ իր նամակներում Էմինը բացահայտվել էր որպես գեղարվեստական խոսքի տաղանդավոր գիտակ: Կոմսուհի Մոնտեքյուի կարծիքով նրա նամակներում նկարագրված մարդիկ դառնում էին տեսանելի, իսկ պատերազմների նկարագրությունները այնքան գունագեղ ու հափշտակիչ էին, որ տիկին Մոնտեքյուի սալոնում ձեռքից ձեռք էին անցնում և բարձրաձայն ընթերցվում:

Այդ տարիներին Հնդկաստանում էր գտնվում անգլիացի հայտնի արևելագետ **Ջոնսը**, որ ապրում էր Կալկաթայում: Էմինի և Ջոնսի բարեկամության լուրը նույնիսկ Լոնդոն էր հասել: Եվ ահա, 1792 թվականին Լոնդոնում Ջոնսի առաջաբանով լույս տեսավ *«Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները»* գիրքը, որն անգլիացիների կողմից ընդունվեց ջերմորեն:

Հնդկահայերի մոտ այն առաջացրեց հակասական կարծիքներ, հուզումներ, ամենատարբեր՝ բացասական և դրական գնահատականներ:

Շատերը պարզապես ծիծաղում էին նրա *«մանկամիտ»* զառանցանքի վրա, թե կարելի է վերականգնել Հայոց պետականությունը: Նրան ուղղակի համարում էին չափն անցած փառասեր:

Ինչևէ: Ավարտենք: Նրա գիրքը երեքդարյա ճանապարհ անցնելով՝ հասել է մեզ և այսօր ավելի է գնահատելի՝ որպես նրա ապրած ժամանակի քաղաքական բազմաժանր իրադարձությունների ճշմարիտ պատմություն:

Ճակատագրի նախասահմանումով՝ նա ծառայեց իր կոչմանը. իր պատերազմը միայնակ վարող այս զարմանալի մարդը: Իր մեղքը չէր, որ նա չկարողացավ իրագործել Հայրենիքի ազատագրության իր երազանքը: Նա մտածում էր, որ իր

ավագ որդին՝ Արշակը, որ ոգևորված էր իր հոր գաղափարներով՝ պիտի շարունակի իր գործը: Բայց Արշակը վախճանվեց վաղ պատանեկան հասակում՝ ընկղմելով իր հարազատին խորին վշտի, անփարատելի տրտմության մեջ:

83-ամյա **Հովսեփ Էմինը** վախճանվեց 1809 թվականի օգոստոսի 2-ին:

Ասում են՝ Կալկաթայում մինչև հիմա պահպանվել է նրա շիրիմը *«Աստ հանգչի աժյունը...»:*

Ողորմի:

ՀԱՎԱԵՐԺԱԿԱՆ ՆԺՌԵՏՔ

Եվ այն էր տպավորությունը, թե հայ ժողովուրդը տնանկ ու սնանկ, անգրագետ, խեղճ ու վայրենի դարձած, իրեն տիրողների մնան անասնական վիճակի հասած՝ ապրում էր գետնափոր տներում, իր անասունների հարևանությամբ, աթարի կծու ծխի մեջ մոռացած մարդկային իր արժանապատվությունը, իր բնավորության քաղաքակիրթ ժառանգությունը, այլևս հավերժական դարձած գերության մեջ հպատակ թուրքին ու պարսիկին, որոնք նրան շահագործում էին Արևելքի բռնության բոլոր հնարավոր ու անհնարին ձևերով: Հայաստան Աշխարհը համատարած բռնատիրական արգելոց էր սեփական ժողովրդի համար, որն այս ու այն բռնակալի մտրակի շառաչի տակ, գերեվարության պարտադրանքով, դուրս էր նետվում իր հայրենիքից՝ իր տեղը զիջելով թուրք, քուրդ, լեզգի, թուրքմեն, պարսիկ և հազար ու մի անունի տեր քոչվոր ցեղերի, որոնք գալիս բնագոյն էին Հայաստան Աշխարհում, Հայաստան Աշխարհը դարձնելով թուրքի, քուրդի, լեզգի, թուրքմենի, պարսիկի հայրենիք՝ դեռ իր սեփական հողի վրա զարմանալի կերպով գոյատևող բնիկ ժողովրդին որպես ճորտ ու հարկատու բանեցնելով:

Եվ եթե չհիշենք այլևս այս ժողովրդի բարձր քաղաքակրթության ասպարեզի մինչքրիստոնեական ձեռքբերումները, ապա պիտի խոստովանենք, թե հետքերիստոնեական շրջանի քաղաքակրթությունը նրա հոգեբանական տարածքը ամբողջ ապահովել էր դրսից կամ իր սեփական ներսից բարձրացող նախնիների բուռն հարձակումներից: Այսինքն՝ անհնար էր պատկերացնել նրա հոգևոր մահը, որին քիչ ժամանակ հետո պիտի հետևեր նաև ֆիզիկական մահը, ուրիշ խոսքով՝ վերջնական ձուլումը տիրող ազգերի ներսում, կամ վերջնական ձուլումը նրանց հետ, որոնք իրենց դռները բացել են Հայոց գաղթականության հավերժորեն ձգվող քարավանների առջև... Նրանք գալիս էին հնագույն ազգի քաղաքակրթության, մշակույթի ծանրաբեռ գանձերով և միանգամայն ընդունելի էին և նույնիսկ ցանկալի այն ազգերի համար, որոնց դռները բխում էր Հայոց գաղթականությունը:

Մինչև անցնելը 19-րդ դարի շենից այն կողմ, գաղթականության հետքերով գնալով՝ փորձենք ի մի բերել ամեն կողմ ցրված հայ ժողովրդի հոգևոր և մարմնավոր ուժերի մնացորդը, որով դեռ 200 տարի ևս մեծ ջանքեր գործադրելով պիտի փորձի ապրել... Եթե ապրելու է, կամ մեռնի՝ եթե մեռնելու է:

19-րդ դար հասնելու համար դեռ ճանապարհ ունենք անցնելու: Փուշ ու տատասկով պատված գաղթականության ճանապարհը պիտի փորձենք հաղթահարել... Բայց դա մեզ համար ի՞նչ է որ... Ե՞րբ չենք անցել այդ ճանապարհը... Երկար-երկար դարեր, համբերատար ու համակերպված... Հայրենիք խուժած օտար բանականների ոտքերի տակից մի կերպ խուսափելով, ավերված երկրի արյունոտ ուրվականը թողնելով հեռվում՝ փախուստ ենք տվել, որ չմեռնենք, կամ, գերության կոճղերն ու շղթաները ոտքներիս, վաճառքի չհանվենք Արևելքի հարուստ, շքեղ շուկաներում:

Հիշո՞ւմ եք. արաբ աշխարհագրագետ ճանապարհորդ Իբն-ալ-Ֆեքի-ալ-Համադանին գրել է.

«Մահկոյ Սիրիացին ասաց, - Հայաստանը մշտապես ավերակների մեջ է»: Հարցրին՝ «Ի՞նչն է նրան ավերում»: Պատասխանեց. «Կռվող զորաբանակների ծիանների սմբակները»...

Այդպես:

Հայաստանում նվաճողների ստեղծած կորստաբեր, անտանելի ծանր դրության հետևանքով համընդհանուր գաղթն է հարյուր հազարավոր հայերի քշել դեպի օտար հորիզոններ:

...Հիմա պիտի գնանք նրանց ոտնահետքերով և փորձենք օտար երկինքների տակ հանդիպել նրանց:

Որ ճանաչենք:

ՀՆԴԱՍՏԱՆ

Մեր ճանապարհը սկսենք Հնդկաստանից, քանի որ այնտեղ էինք մեր վերջին հերոսի՝ **Հովսեփ Էմինի** հիշատակներին առնչվելիս:

...Ասում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին Արևմուտքից Հյուսիսային Հնդկաստան ներխուժեցին արիական ցեղեր և տարածվեցին Ինդոսի հովտում: Ասում են, նրանք կործանեցին Ինդոս գետի հովտում գտնվող հին քաղաքակրթության կենտրոններ Մոհենջո-Դարո և Հարապպա քաղաքները: Հնդկաստանի ողջ տարածքում ապրող բնիկները մշակույթին ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում:

Նրանց տեղահանեցին, քշեցին դեպի լեռներն ու անանցանելի ջունգլիներում, մի մասն էլ ցեղերը մզամորթ էին: Սրանցից շատերը ոչնչացան ջունգլիներում, մի մասն էլ ձուլվեց եկվոր արիացիներին:

Ասում են՝ Կենտրոնական և Հարավային Հնդկաստանում կարելի է հանդիպել հնագույն բնիկ ժողովրդի մինչև հիմա գենետիկորեն պահպանված ժառանգներին: Արիները շուտով տիրեցին ամբողջ Հյուսիսային Հնդկաստանը, Գանգեսի հովիտը և աստիճանաբար թափանցեցին Հնդկական թերակղզու հովիտները: Նրանք սկզբնավորեցին նոր էթնիկական ամբողջություն, որն ստեղծեց մի վիթխարի քաղաքակրթություն՝ **Հնդկական քաղաքակրթություն**, առանց որի իսկ հիմք չէր դրվում 19-րդ դարի Հայոց մեծամասնության հիմնական ճիշակացին իր «Աշխարհացոյց»-ում ընդարձակ տեղ է հատկացրել Հնդկաստանի աշխարհագրությանը: Ըստ նրա նկարագրության՝ Հնդկաստանը սահմանակից է Պարսկաստանին:

7-րդ դարի Հայոց մեծամասնությունը գիտնական **Անանիա Շիրակացին** իր «Աշխարհացոյց»-ում ընդարձակ տեղ է հատկացրել Հնդկաստանի աշխարհագրությանը: Ըստ նրա նկարագրության՝ Հնդկաստանը սահմանակից է Պարսկաստանին:

և Չինաստանին: Գանգես գետով նա բաժանվում է երկու մասի՝ արևմտյան և Ինդոսի հովիտ, ուր ապրում են 58, և արևելյան, ուր ապրում են 72 ազգեր:

Ամանիա Շիրակացի

Շիրակացին նկարագրում է Յնդկաստանի տարաշխարհիկ հարուստ բնությունն ու կենդանական աշխարհը, ապա նաև նրա ներքին մեծ հարստությունները. *«լինի անդ ոսկի, և արծաթ, և պղինձ, և անագ, և մարգարիտ, և ակն ամենագոհար: Լինի պղպեղ... բազում դեղք բժշկական»:*

Շիրակացին չի մոռանում թվարկել նաև Յնդկաստանում գտնվող գոհարների զանազան տեսակները և նրանց արժեքը: Յնդկաստանը նույնպես հազարամյակների ընթացքում անցել է այն հասարակական զարգացման բոլոր ձևավորված աստիճանները, ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, որը նախնադարյան հասարակությունից հասել է մինչև բարձր կապիտալիզմի զարգացման շրջան:

Մենք մանրամասն չենք կարող խոսել քաղաքական կյանքի մասին. սա մեր խնդրից դուրս է: Մենք կփորձենք հնարավորինս ծանոթանալ այս

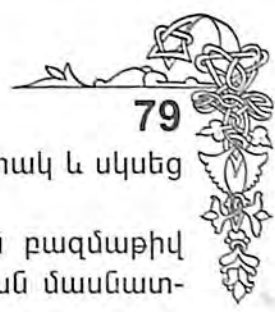
զարմանալի ժողովրդի մշակույթի հետ, որով գուցե կարողանանք հասկանալ հայերի ձգտումը դեպի այս երկիրը, որը վաղուց անտի օրինված էր իր բարոյական սքանչելի դրսևորումներով: Ասենք միայն. մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ. տնտեսական առաջընթացը, հասարակության շերտավորումը և սոցիալական հակասությունները կրոնաաղանդավորական շարժումների պատճառ դարձան, որոնք և սկզբնավորեցին **Բուդդայականությունը** և **Ջայնիզմը**:

Մ.թ.ա. 6-րդ դարում Ինդոսի հովտի մի մասը գրավեցին **Աքեմենյանները**: Իսկ մ.թ.ա. 327-325թթ. Յնդկաստան ներխուժեց **Ալեքսանդր Մակեդոնացու** բանակը: Մակեդոնացին ետ վերադարձավ առանց Գանգեսն անցնելու, որը եթե անցներ, ըստ իր հաշվումների, պիտի տեսներ աշխարհի վերջը: Այս մասին իր ժամանակին իր տեղում պատմել ենք:

Շատ ուրիշ նվաճողներ են եկել ու գնացել Յնդկաստան՝ երբեմն ինչ-որ հետք թողնելով, երբեմն անհետանալով առանց որևէ հիշատակի:

Բայց մի արշավանքի մասին հարկավոր է պատմել, որովհետև սա Յնդկաստանի քաղաքակրթության ներսում իր մշակութային նորամուծումը կատարեց:

12-րդ դարի վերջին Յնդկաստանի հյուսիսային շրջան արշավեց ժամանակակից Աֆղանստանի տարածքում կազմավորված **Ղազնևիների** պետության տիրակալ **Մահմուդ Ղազնևին**, իսկ հետո՝ **Մուհամմեդ Դորին**: 1206 թվականին Գանգեսի հովտում հիմնվեց **Դելիի** սուլթանությունը: Ահա այս ժամանակաշրջանից էլ Յնդկաստան ներխուժեց մարտական ու անգիջում կրոն իսլամը:

Դելիի սուլթանությունը պարտվեց **Լենկ Թեմուրի** զարկերի տակ և սկսեց անկում ապրել:

Անշուշտ, Դելիի սուլթանությունից բացի գոյություն ունեին բազմաթիվ անկախ պետություններ: Յնդկաստանում տիրում էր քաղաքական մասնատվածություն և ավատատիրական անարխիա:

Հյուսիսային Յնդկաստանի միավորումը իրականացրին **Մեծ Մողոլները**, որոնք 16-րդ դարի սկզբին գրավեցին Հյուսիսային Յնդկաստանը և նրա տիրակալները եղան 1526 թվականից մինչև 1858 թվականը:

Մողոլներ անվանումը առաջացել է Միջին Ասիայի մահմեդականների՝ հնդիկներին տված **մուղալ** անունից:

Մեծ Մողոլների ժամանակ էլ հանգիստ չէր երկիրը: Ներքին ավատատիրական կռիվներն ու արտաքին պատերազմները անպակաս էին: Յնդկաստանի ներքին կռիվներն ու արտաքին պատերազմները անպակաս էին: Յնդկաստանի ներքին երկպառակություններից և անընդհատ պատերազմներից օգտվեցին եվրոպացի «խաղաղ» նվաճողները: Սրանք նրանք էին, որ ստեղծեցին **«Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերությունը»**, տիրեցին երկրի քարավանային և ծովային ճանապարհներին, հիմնեցին առևտրաավաններ և, փաստորեն, տեր դարձան ողջ ներքին ու արտաքին առևտրին: Նրանք իրենց ձեռքը վերցրին գյուղատնտեսական, արհեստագործական և բնական հարստությունների ողջ արտադրանքը:

Դեռ 15-րդ դարի վերջում այստեղ հայտնվեցին պորտուգալացիները, ապա անգլիացիները, հոլանդացիները, քիչ անց՝ ֆրանսիացիները:

Սակայն բոլորից ազդու և գործարար ընկերությունը կազմակերպեցին անգլիացիները: Նրանց **«Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերությունը»** դարձավ այն հենարանը, որը հնարավորություն տվեց Անգլիային գաղութացնել Յնդկաստանը:

19-րդ դարը Յնդկաստանի ազգային-ազատագրական պայքարի դարն էր: Ժողովրդական ապստամբությունն, ի վերջո, պիտի երկիրն ազատեր օտար տիրակալներից: Բայց այդ տիրակալները, այս դեպքում՝ անգլիացի, դուրսին չէին զիջում իրենց դիրքերը: Նրանք մշտապես կարողանում էին ասպարեզ նետել հնդիկների դավանանքի երկու ուղղությունների՝ հինդուիզմի և մահմեդականության տարանջատվածությունից առաջացած ներքին, երբեմն, նույնիսկ անխնա ատելությունն ու պայքարը:

Մոհեջո-Դարոն պեղումների արդյունքում

Փորձենք այստեղ կանգ առնել և չշարունակել հաջորդ հարյուրամյակի պատմությունը: Դեռ թող գա ժամանակը:

Հիմա մեզ Յնդկաստանը հետաքրքրում է իր մշակութային ծավալների մեջ, որովհետև որևէ ժողովուրդ համաշխարհային քաղաքակրթության տարածք է մտնում իր մշակույթով:

Ուրեմն, վերադառնանք դեպի

Հնդկաստանի այն ժամանակները, երբ արիների միջոցով կործանվեցին Մոհեջո-
Դարո և Հարապպա քաղաքների հնագույն քաղաքակրթությունները:

Այնքան մութ և խորհրդավոր են այս շրջանի դիցաբանական պատկերացում-
ները, այնքան բազմազան՝ երբեմն, նույնիսկ, իրար հակասող, ուսումնասիրողների
կարծիքները...

Արիներն, անշուշտ, Հնդկաստան եկան իրենց դիցաբանական կայուն պատ-
կերացումներով, իրենց բարդ ծիսակատարություններով և սրբազան տեքստե-
րով, որոնք գրի առնվեցին միայն մ.թ.ա. 10-րդ դարում, բայց որոնք ստեղծվել
էին շատ ավելի հեռավոր ժամանակներում և ապրել իրենց բանավոր շրջանը:

Այսպես նաև **հայերը**, որոնք **արիացիներ** էին և ապրում էին Արևելյան
Աշխարհի այն հատվածում, որտեղից տարածվել էին չորս դին և հասել նաև մինչև
Հնդկաստան:

Դժբախտաբար, մենք չենք կարող խոսել Հայկական Լեռնաշխարհում ապրող
հնագույն մշակույթի մասին, որն իրենց հետ տարան ամենուր՝ երբ գնացին: Չենք
կարող, որովհետև հայերը սեփական ձեռքերով ու կամքով կործանեցին իրենց
հնագույն քաղաքակրթությունն ու արժեքները քրիստոնեության հաղթական
երթի ժամանակ, կործանեցին այնպիսի դաժանությամբ, ինչպես երեք հազարամ-
յակ առաջ կործանվել էին Մոհեջո-Դարոյի և Հարապպայի հնագույն քաղաքակր-
թությունները:

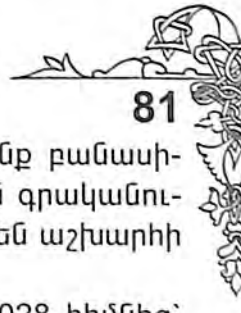
Ուրեմն, մենք չենք կարող խոսել այն հզոր քաղաքակրթության ու մշակույթի
մասին, որն ստեղծել էին **արիացիները** Հայկական Լեռնաշխարհում և ի պահ տվել
իրենց հնագույն տաճարներին, այնտեղ կուտակելով հազարամյակների
իմաստության պտուղները, իրենց հզոր ծավալների հասած գրականությունը, որն
ի վերջո նրանց մտածողության ու գիտակցության, նրանց կամքի և բնավորության
կարևոր, անժխտելի վկայությունը պետք է լիներ... Սակայն, ավա՛ղ:

Արիական զարդ

Այսպես, **արիացիները** հասան Հնդկաստան՝ տանելով
այնտեղ մի անծանոթ քաղաքակրթություն: Բայց բուն
ժողովուրդն էլ ուներ իր ձևավորված մշակույթը: Եվ
ասել, թե եկվորների և բնիկների ծուլման ընթացքում
որի դիցաբանական առնչություններն են առավել եղել՝
գրեթե անհնար է: Եվ ստացվում են գիտական
ենթադրությունների կասկածելի ծավալներ, որոնք
երբեմն հասնում են անհեթեթության:

Բայց որ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից մինչև 1-ին
հազարամյակը ստեղծվել է Հնդկաստանի սքանչելի
գրականությունը, ո՞վ կարող է ժխտել: Եվ ո՞վ կարող է ժխտել, որ այդ
գրականությունը մինչև այսօր՝ խորը, անլուծելի հակասություններով, ապա և
տեխնիկական և գիտական հզոր արտահայտումներով հայտնի 21-րդ դարում
անգամ, չի բորբոքում մարդկության երևակայությունը իր խորհրդավոր
ընթերցումներով և զգայուն իմաստասիրությամբ, որոնք Հին Հնդկաստանի հոգևոր
մեծագույն արժեք **վեդաների** ներսում են:

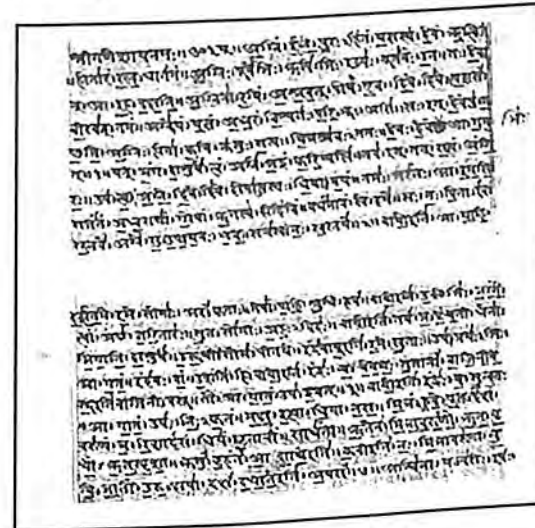
Վեդա նշանակում է գիտելիք, իմացություն: Նպատակ չունենք բանասի-
րական և գրականագիտական քննության ենթարկել վեդայական գրականու-
թյունը. դա ամենայն հաջողությամբ բազմաթիվ լեզուներով արել են աշխարհի
շատ ժողովուրդների ուսումնասիրողներ:

Վեդաներից ամենահինը և ամենամեծը, որը բաղկացած է 1028 հիմնից՝
Ռիգվեդան է: Սա համաշխարհային մշակույթի համար, անկախ իր իմաստից ու
բովանդակությունից՝ ունի նաև շատ ժողովուրդների մեջ կորսված, գուցե և
Հայոց Լեռնաշխարհում կորսված, բայց այստեղ պահպանված հնագույն դիցա-
բանական առաջին ընթերցումները, առաջին փայլատակումները մարդկության
նոր կազմակերպվող գիտակցության մեջ: Ուրեմն՝ որքա՛ն հին են...

Երբ ձևավորվեց **Հինդուիզմը**՝ իր մեջ առավ հին արիացիների և բնիկ ցեղերի
դիցաբանական պատկերացումները:

Հինդուիզմը բազմաստվածային կրոն է, որտեղ, սակայն, առաջնայինը աստ-
վածային երրորդությունն է. **Բրահման, Վիշնուն և Շիվան**: Բրահման՝ գլխավոր և
արարչագործ, Շիվան՝ ավերող և ստեղծող, Վիշնուն՝ պահպանող և հովանավորող...

Այս եռյակին և մյուս աստվածներին՝ **Ինդրային, Ագնիին, Վարունային,**
Սուրյային, Կրիշնային և էլի ուրիշ աստվածների են նվիրված վեդայական
հիմները...

Հատված Ռիգվեդայից

Ռիգվեդայում Աշխարհը, Բնությունը,
ինչպես մարդը, կենդանի են ու շնչա-
վոր... Բուսական աշխարհը աճում է,
փարթամանում ու մահանում՝ ճիշտ
մարդու նման: Այսինքն, երկուսն էլ
գտնվում են ճակատագրի և ժամանակի
նույն տարածքի մեջ: Սակայն մարդը
հավերժական չէ, իսկ բնությունը
հավերժական է, և մարդու «եսի» նպա-
տակը այդ հավերժության ձեռքբերումն
է: Ռիգվեդայում և, առհասարակ, մյուս
վեդաներում, հավերժության միակ
ուղին, որով մարդը կարող է հասնել
աստվածներին՝ զոհաբերությունն է:
Խնդիրն այն է, թե ի՞նչ զոհաբերության

մասին է խոսքը: Ռիգվեդայի հիմների մի մասը ուղղված է վերացարկված աստ-
վածներին՝ **Խոսքին և Իմացությանը**: Հին հնդիկ իմաստունների համոզմամբ՝
Խոսքը մարդու հոգևոր գործունեության վերջնակայանն է, որին ձգտում է
մարդու՝ կատարելության հանդեպ ներքին պահանջը: **Խոսքը** իմացության
առաջին նշանն է: **Խոսք**՝ նշանակում է ստեղծագործել, առնչվել «իրերի հոգու»
հետ, մասնակից լինել նրանց գաղտնիքին, որի ուժը անցնելով խոսքի միջով՝
հեռ, մասնակից լինել նրանց գաղտնիքին, որի ուժը անցնելով խոսքի միջով՝
ազդում է իրերի, հոգու, աստվածների և ճակատագրի վրա: Եվ սա կանո-
նակարգելու համար **Խոսքն** ունի իր առանձին աստվածությունը՝ **Վաչը**:

Բարոյականի գիտակցումն այստեղ խտանում է աստվածներին ուղղված կարևոր խնդրանքներից մեկի մեջ: Կրակին՝ Ագնին կամ արևին ուղղված մի հիմնում խնդրանքներից ամենակարևորը դառնում է բարոյական չափանիշներով կանոնված խնդրանք...

*«Եկ աստվածների հետ, օ աստված
շողշողուն փայլով հրաշալի,
Թող չբարձրանան մեր ծանապարհին
չար հղացումը մահկանացուի»:*

Խոսքի նկատմամբ հին հնդիկների խորին հավատը նրան դարձնում է իրերի և ճակատագրի վրա իշխանության տեր:

Աթհարվավեդան կախարդական խոսքերի, մոգական բանաձևերի, հմայանքների հավաքածու է՝ որոշակի նպատակների ուղղված:

Ասում են, որ Աթհարվավեդան Հնդկաստանի նախաարիական ցեղերի՝ դրավիդների հավատալիքների ժողովածուն է: Ոմանք էլ գտնում են, որ այս ժողովածուն հիմնվել է մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերում և ժողովրդական ստեղծագործություն է՝ ի տարբերություն Ռիգվեդայի, որն ստեղծվել է քրմական իմաստուն խավի կողմից՝ բանաստեղծական հզոր ներշնչանքով: Վեդաների վերջին երեք խմբերը՝ Բրահմաները, Արանյակները և Ուպանիշադները, իրենց վերջնական խմբագրումը ստացել են մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ.: Նրանցով, փաստորեն, ավարտվում է վեդայական գրականության զարգացումը:

Բրահմաները Ռիգվեդայի հիմների արձակ գրված մեկնաբանություններ են:

Ուպանիշադները վեդայական գրականության իմացաբանական մասն են, որտեղ հանդիպում ենք հին հնդկական դավանանքի և փիլիսոփայության Աթմա, Սանսարա, Կարմա ազատագրում գաղափարներին, որոնք զգայականության բարձրագույն վիճակի հասցված խորհրդածություններ են, որոնց առարկան մարդն է: Մարդու մեջ եղած Աթման՝ նրա եսը կամ հոգին, ոչ թե կտրված է աստվածայինից՝ Մեծ Աթմայից, այլ նույն այդ Մեծ Աթմայի ներկայությունն է մարդու մեջ:

Մեծ Աթման՝ Տիեզերական Հոգին, որպես գոյության սկզբնապատճառ կամ բացարձակ կեցության ձևակերպում է, «Դու նա ես» փիլիսոփայական գաղափարը: Գոյության հավերժական շրջապտույտի մեջ կյանքը և մահը ոչ թե պատահական

միջադեպեր են, այլ ճակատագրական վիճակ, որ անվերջ կրկնվում է մարդու մեջ, և մարդու յուրաքանչյուր ներկայություն որոշվում է նրա անցյալի փորձով՝ Կարմայի փոխհատուցման օրենքով, բայց որը կարելի է հաղթահարել իմացության ուժով: Այսինքն. մարդը որքանով է կատարել իր Դհարման՝

պարտքը, կրոնական և կաստայական պարտականությունները: Դավանանքի բարձրագույն նպատակը վերածնությունների շղթայից ազատվելն է: Հնդիկների կրոնական ընկալումներում մահից հետո շղթայական անցում է կատարվում մի գոյությունից դեպի մյուսը: Ավելի պարզ ասած՝ մահից հետո մարդիկ վերամարմնավորվում են կամ իրենց նախկին ուղորտում, կամ նախկինից ավելի բարենպաստ, և հակառակը՝ ոչ բարենպաստ ուղորտում, կապված նախկին կյանքում իրենց վարքագծից և կատարած գործերից, այսինքն՝ իր Կարմայից: Համաձայն Կարմայի՝ մարդը իր հաջորդական կյանքում վարձատրվում է իր կատարած լավ ու վատ գործերի հանրագումարով, որով նորից վերադառնում է երկրային կյանք այս կամ այն կերպարանքով: Նա կարող է փոխակերպվել նույնիսկ աստծո կամ որևէ պաշտվող կենդանու, կամ զարհուրելի մի գազանի ու չնչին միջատի, կամ էլ նորից մարդու, որն իր նոր փոխակերպումով դատապարտված է տառապանքով քարշ տալ իր կյանքը:

Այս թափառում վիճակը կոչվում է Սանսարա՝ մի վիճակից մյուսն անցնելու շրջապտույտ:

Ուպանիշադների խոր բանականության ու մտածողության մեծ քարոզիչն էր Բուդդան:

Բուդդա

...Շաքյանների թագավորի որդի Սիդդհարթհա-Գաութամը՝ ծնված մ.թ.ա. 6-րդ դարում, հեռացավ ջունգլիներ՝ ճշմարտություն փնտրելու և այնտեղ իր երկարատև խոկումների արդյունքում դարձավ Բուդդա, բառացի՝ Արթնացած, Լուսավորված:

Բուդդան ստեղծեց մի դավանանք, որը դուրս գալով Հնդկաստանից, տարածվեց մյուս երկրներում և դարձավ համաշխարհային մեծ կրոններից մեկը, որն ստեղծեց ահռելի քանակությամբ գրականություն:

Բուդդան մարդ էր, որ հասել էր հոգևորի ամենաբարձր աստիճանի, հաղթական անպարտելիության աստիճանին, և նրա գալուստը ազատագրվածի ուղին գտածի գալուստն էր:

Բուդդան իր հոգևոր զարգացման բարձրակետին կարող էր հասնել միայն ազատագրվելու սեփական միջոցները գտնելու ուղիով:

Բուդդան մերժեց կենդանիների զոհաբերությունների ծանր ու բարդ ծիսակատարությունը: Այս ամբողջը նա փոխարինեց ցանկությունների սահմանափակումով, կյանքի երկրային հաճույքների հրաժարումով, այսինքն՝ սեփական կրքերի զոհաբերումով: Ժարումով, այսինքն՝ սեփական կրքերի զոհաբերումով:

Բուդդայական կրոնա-առասպելաբանական համատեքստում հիմնական հասկացություններից մեկը Նիրվանան է, որը Սանսկրիտերենից բառացի թարգմանված նշանակում է մարել, հանգչել: Սա

Յոգան առաջարկում է նաև ազատագրման այլ ուղիներ. անշահախնդիր գործունեություն, գիտելիքին, աստծուն նվիրվածություն և սիրո ուղիներ: Ֆիզիկական և շնչառական վարժությունների և խորհրդածությունների միջոցով մարդը **Յոգայի** օգնությամբ հասնում է մարմնականի և հոգեկանի լիակատար ինքնատիրապետման, որով կարող է ձեռք բերել գերգիտակցական վիճակ:

Մանրամասներ են»:

Հավատալով այս իմաստությանը՝ մի՞թե մարդկային մեր թույլ բնույթով ընդունակ ենք կատարել այն: Մի՞թե ընդունակ ենք հավատալ, որ յուրաքանչյուրիս հոգին իր հնարավորությամբ աստվածային է և ջանալ հայտնաբերել այն

մեր խաթարված էության մեջ: Դեռ այս գրքի «Մուտքի» էջերում մենք խոսել ենք այդ մասին... Հիմա չերկարաբանենք: Ասենք ուղղակի. Բուդդայական կրոնը բարի, սքանչելի դավանանքի արդյունք է: Մենք՝ հայերս, բուդդայական չենք: Մեր ազգային բնավորությամբ մենք քրիստոնյա ենք: Քրիստոնեությունն իր խորքում անկատար մարդուն փորձում է համոզել, թե ինքն աստվածային ծագում ունի և որ ինքն Աստծո Որդին է: Եվ նրան ուղղված աղոթքի սկիզբը «**Հայր մեր, որ երկնքում ես...**» տողը հենց սա է բացահայտում: Ամբողջ գաղտնիքը սա հավատալու մեջ է: Բայց ընկալել այս գաղտնիքը այնքան էլ դյուրին չէ: Եվ այս է պատճառը, որ մարդկությունը դեռ խարխափում է անգիտության ծանր մշուշում և ելք չգտնելով՝ հորինում է ինքն իրեն կործանելու ինքնառնչազանա ահարկու միջոցներ: Կհասցնի՞ արդյոք, մարդկությունն առնչվել Աստվածային ճշմարտությանը մինչև վերջնական հզոր մի Աղետով ինքն իրեն ու իր Աշխարհը ցրիվ տալը անհուն Տիեզերքի ներսում: Ո՞վ գիտի:

Նախքան Հնդկաստանի Ոգեղեն կյանքին հրաժեշտ տալը, որը փորձեցինք կիսատ-պռատ հաղորդել, հաղորդել անհաղորդելին՝ հիշենք իմացաբանական հարցադրումով «Տիեզերքի ծնունդի մասին» բանաստեղծությունից մի քանի տող:

«Այնժամ չկար ոչ գոյություն ունեցողը և ոչ չունեցողը,
Ի՞նչն էր շարժման մեջ: Որտե՞ղ: Ո՞ւմ ծածկոցի տակ:
Ի՞նչ էին ջրերը, խորունկ, անթափանցիկ,
Այնժամ չկար մահ և անմահություն,
Չկար տարբերություն ցերեկվա ու գիշերվա միջև:
Առանց շնչի շնչում էր ինքն իրենով Միակը,
Եվ ոչինչ չկար նրանից բացի:
Սկզբում խավարը պատված էր խավարով,
Այդ ամենը հոսում էր, այն չէր զանազանվում:
Այստեղ ծնվեց Միակը՝ ծածկված դատարկությամբ
Եվ ցանկությունից,
Որ առաջին սերմն էր մտքի:
Իմաստունները խորաթափանց՝
Նայելով սրտում իրենց,
Գոյության ու չգոյության կապը փնտրեցին,
Որոնց միջև պարանը ձգված է ուղիղ:
Ներքևում կա՞ր ինչ-որ բան,
Դա կա՞ր վերևում:
Սերմ կրողներ կային, ուժեր կային,
Տենչանքը ներքևում էր, ծիգը՝ վերևում:
Ո՞վ գիտի իսկապես, ո՞վ կարող է իմանալ,
Թե որտեղից առաջացավ այս Տիեզերքը:
Աստվածները հայտնվեցին նրանից հետո,
Բայց ո՞վ գիտի՝ որտեղից այն առաջացավ,

Ինչի՞ց առաջացավ այս Տիեզերքը...
Ստեղծե՞լ է նրան որևէ մեկը, թե՞ ոչ:
Ով դա տեսել է բարձրագույն երկնքում
Նա գիտի իսկապես: Կամ գուցե չգիտի»:

Սա Ռիզվեդայի ամենանշանավոր և ամենախորհրդավոր հիմներից մեկն է, որը նվիրված է անգոյությունից գոյության առաջացման, Տիեզերքի ծագման խորհրդապաշտական ճանաչմանը: Սա Քաոսի նկարագրությունն է նաև «...Սկզբում խավարը պատված էր խավարով... որտեղ անձևը հոսում էր, չէր զանազանվում...»: Հիշու՞մ եք, երբ պատմում էինք Ծիրանի Ծովի և Քաոսի մասին, խոսել ենք նաև, որ հնդիկների տիեզերածին աստվածների գաղտնիքը նույնպես Քաոսի ներսում է:

Իսկ այս տողերը ուղղված են նախնիներին՝ որպես արարողական:

«Կյանք ժամկետից վեր, ուժերից վեր, վեր այն ամենից,
Ինչն արդեն արվել է, և այն ամենից ինչ պետք է արվի:
Աղոթքից վեր, զգացմունքներից վեր:
Օ՛, արարիչներ կյանքի ժամանակի,
Տիրակալներ կյանքի ժամանակի,
Սվադիայով հարուստներ,
Ինձ պաշտպան եղեք, պաշտպանեք ինձ
Նստեք իմ մեջ: Մի կործանեք ինձ»:

Սվադիան քաղցր խմիչք է, որը հեղում են մեռյալների հիշատակության ծեսերի ժամանակ:

Քնարերգության պայծառ թախծության նմուշներից են այս տողերը.

«Ամուսինն օտար երկիր է գնում,
Իսկ նա մտնում է տնից տուն և ասում.
«Օ՛, բարի մարդիկ, խնդրում եմ ասեք ինձ
Բաժանման վիշտը տանելու գաղտնիքը»:
...Բաժանումներից անցնում է սերը,
Ծատ հանդիպումներից անցնում է սերը,
Մարդկանց բամբասանքներից անցնում է սերը...»:

Մի՞թե հազարամյակների ընթացքում որևէ բան փոխվել է թախծոտ այս տողերից այն կողմ:

Պատմենք նաև Սոմայի մասին:

Սոման հին հնդկական առասպելաբանության մեջ աստվածային ընպելիք է, որի աստվածությունը Պավամանան է: Սոմայի հյուսիսը պատրաստում են հատուկ ծեսով: Նրա կաթով լի ցողունները, որի ինչ բույսից լինելը չի հաջողվել պարզել,

թրջում էին ջրում, ճգնում էին քարերի օգնությամբ, քանում ոչխարի կաշվից պատրաստած ցանցով, բացում էին ջրով, խառնում կաթի հետ, լցնում փայտե ամանների մեջ:

Սոմայի խմիչքը առաջացնում էր զմայլանքի, հափշտակվածության վիճակ: Սոման զոհաբերում էին աստվածներին, հատկապես **Ինդրային**, հավատում, որ նա անմահություն է տալիս և ավելացնում է ուժը քաջագործությունների համար:

*«Մաքրվիր, աշխարհի կողմերի տիրակալ,
Օ՛, առատ Սոմա, Արջիկայից՝
Քամված սրբազան խոսքով
Ճշմարտությամբ, հավատով, ապաշխարանքով:
Ինդրայի համար հոսեք, օ, կաթիլներ»:*

Սոման երկնքից է, որը սակայն աճում է երկրի վրա՝ լեռներում: Սոման տալիս է երջանկություն և հարստություն, երգիչներին նվիրում է ստեղծագործելու կարողություն, հաղթում է թշնամիներին, զգեստնում հրեշաժին դևերին, ոչնչացնում չարախոսներին: Սոման բուսականության հովանավորն է, որը կապված է լուսնի հետ: Նա նաև՝

*«Օրենքը հայտնող և օրենքի լույսը ճառագայթող,
Ճշմարտությունը հայտնող, որի գործերն են արդար,
Հավատը հայտնող, օ, Սոմա-արքա,
Օ՛, Սոմա, պատրաստված արարողության վարպետների ձեռքով,
Ինդրայի համար հոսեք, օ՛, կաթիլներ:
...Այնտեղ, ուր կրքերն են ու ցանկությունները,
Ուր բարձրագույն վայրն է արևի,
Ուր սնունդն է մեռյալների և հագեցումը
Ինձ այնտեղ անմահ դարձրու:
Ինդրայի համար հոսեք, օ, կաթիլներ»:*

Մ.թ.ա. 3-րդ դարում կազմվեց Հին Հնդկական կրոնա-բարոյախոսական, իրավական «**Մանուի օրենքները**» ժողովածուն: «Մանուի օրենքները» կարգավորել են պետական, վարչական, քրեական, քաղաքացիական, ամուսնա-ընտանեկան իրավահարաբերությունները:

Պետությունն ու սահմանված կարգերը, այդ թվում՝ պատիժը, համարվել են աստծո ստեղծած, ուստի մեղավորների դեմ գործող անողոր օրենքը համարվում էր արդարացի անհրաժեշտություն: Ի դեպ. մեղավորի պատիժը համարվել է բոլոր ոչ մեղավոր էակների պաշտպանության կարևոր միջոց:

Դեռ մ.թ.ա. 3-րդ, թե 2-րդ հազարամյակում Գանգեսի և Ինդոսի հովիտներում եղած հնագույն քաղաքակրթությունների տարածքներից, որոնք վաղուց անտի ընկղմվել էին հողի ընդերքները, ինչպես հողի ընդերքն էր ընկղմվել Շումերը, պեղումների շնորհիվ հանվել և ժամանակակից մարդուն զարմացրել են Հարապպա, Մոհենջո-Դարո, Լոտհալ, Սանգհու և էլի ուրիշ քաղաքների ու բնակավայրերի կառուցողական հմտությունները: Կանոնավոր հատակագիծը,

ջրամատակարարման ու կոյուղու կարգավորված համակարգը, հասարակական լոգարանները, թրծված աղյուսե բազմահարկ շենքերը, ապա և հայտնաբերված նկարազարդ խեցեղենը, քարից և թրծակավից պատրաստված արձանիկները, կենդանիների պատկերները, կմիք-համայիլները խոսում են հիրավի բարձր քաղաքակրթության մասին: Բոլորովին առանձին ճարտարապետական տեսակ են ներկայացնում ավելի ուշ դարերի քարակերտ սրբատաշ տաճարները, վիմափոր տաճարներն ու մենաստանները Աջանտա և Էլլորա քաղաքներում կառուցված ամրոցային, պալատական խոշոր համալիրները և հատկապես **Աշոկա** քաղաքի ժամանակ մեծ զարգացման հասած քանդակագործությունը:

Աջանտա

Վիմափոր տաճարներից շատերը կուլ գնացին առաջացող ջունգլիներին և անհետացան մարդկության հայացքից, ինչպես Արևմտյան Հնդկաստանի **Աջանտայի** բուդդայական ժայռափոր հինգ տաճարների և 24 մենաստանների ընդհանուր համալիրը, որը պատահական հայտնաբերվել է 1829 թվականին:

Աջանտայի համալիրն ամբողջությամբ ապշեցնում է ճարտարապետական հարուստ ձևերով, ահռելի քանակությամբ քանդակներով, որմնանկարներով, որոնք պատկերում են բուսական ու կենդանական աշխարհը և տեսարաններ բուդդայական առասպելներից:

Աջանտայի համալիրի հայտնաբերումից 108 տարի անց, 1937 թվականին, հայազգի նկարիչ **Սարգիս Խաչատուրյանը**, անասելի ծանր պայմա-

ններում աշխատելով՝ ձեռնամուխ եղավ ջունգլիներում կորած Աջանտայի որմնանկարները պատճենահանելու միջոցով դրանք փրկել վերջնական կործանումից: Աշխարհի մեծանուն արվեստագետները անչափ բարձր գնահատեցին **Սարգիս Խաչատուրյանի** անհայտ ու անմատչելի որմնանկարները կործանումից փրկած պատճենահանումները, որոնք ցնցող տպավորություն թողեցին, երբ դրանք 1942 թվականին, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի թունդ միջոցին, ցուցադրվեցին Փարիզի Լուվրում և ԱՄՆ բազմաթիվ քաղաքներում:

Քանի որ խոսեցինք այս մասին՝ մի քանի տեղեկություններ հաղորդենք այս զարմանալի մարդու մասին, ով 5 տարի ապրելով ջունգլիներում և կրելով հայ մարդու համար անսովոր եղանակի մատուցած բոլոր տառապանքներն ու չարչարանքները, ճգնավորի հավատացյալ բարեպաշտությամբ, կարծես, արարողության հզոր ծես էր մատուցում **Աջանտայի Ոգուն**:

Սարգիս Խաչատուրյանը ծնվել է 1886 թվականին Մալաթիայում: Փրկվել է Մեծ Եղեռնից, որովհետև այդ ժամանակ նա սովորում էր Փարիզի դեկորատիվ արվեստների դպրոցում: Իր ժողովրդի ողբերգությունը դարձավ նրա արվեստի հիմնական թեման:

1917 թվականից նա Թիֆլիսի «Հայ Արվեստագետների Միության» անդամ էր: Հետո դարձավ Խորհրդային Հայաստանի առաջին փոստանիշերի հեղինակը:

Բայց նա հեռացավ Խորհրդային Հայաստանից:

Նա Վիեննայում հրատարակեց «Արմենիա» ալբոմը, եղավ Իտալիայի ինտերնացիոնալ արվեստագետների ընկերության, Վիեննայի գեղարվեստագետների միության անդամ, «Ամի» հայ արվեստագետների ընկերության հիմնադիրներից մեկը և քարտուղարը:

1931 թվականին Իրանի կառավարությունը նրան հրավիրում է Սպահան՝ վերականգնելու Սեֆյան շրջանի որմնանկարները: Այս գործին զուգահեռ՝ նա Նոր Զուղայում հիմնում է Հայկական Արվեստի Թանգարան:

1937 թվականին նա մեկնեց Հնդկաստան՝ կորսված հնագույն մի մշակույթ ջունգլիների թանձր կանաչությունից արևերես հանելու մտադրությամբ:

Նա 51 տարեկան էր: Նրան մշտապես հալածել է Հայոց Մեծ Եղեռնի ուրվականը՝ որտեղ էլ որ ապրեր, ինչ գործ էլ որ կատարելիս լիներ: Արդյոք Աջանտայի տաճարների խորքերում նրա հոգին ճաշակեց Նիրվանայի խաղաղությունը և այս պատճառով կարողացավ հինգ տարիների ինքնակամ մենակյացի տառապանք-չարչարանքը դարձնել կամքի հզոր ուժով մեծ արվեստը փրկելու մարդկային կարողության լավագույն դրսևորում: Աջանտայի ջունգլիներում ավարտելով իր գործը՝ նա գնաց Ցեյլոն, այնտեղի վիճափոր տաճարների որմնանկարները պատճենահանելու...

Մինչև իր մահկանացուն կնքելը, մինչև 1947 թվականը, իր սեփական գործերի անհատական ցուցահանդեսներն է բացել Կոստանդնուպոլսում, Փարիզում, Եգիպտոսի, Իտալիայի, Նիդեռլանդների, Անգլիայի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների բազմաթիվ քաղաքներում:

Հայերիս համար անչափ գնահատելին 1971 թվականին Երևանում, նրա տիկնոջ՝ Վալա Խաչատուրյանի ջանքերով Նկարիչների տանը բացված ցուցահանդեսն էր, որտեղ ներկայացված էին Հնդկաստանի և Ցեյլոնի 37 որմնանկարների պատճենները: Ես հիշում եմ այդ ցուցահանդեսը: Ես հիշում եմ այդ գարմանալի որմնանկարների դիմաց իմ հուզավառ կարկանդակը: Ես հիշում եմ այդ նկարներից ճառագող էներգիայի բարեբար ազդեցությունը:

Սարգիս Խաչատուրյանի այրին կատարեց 24 տարի առաջ վախճանված իր ամուսնու կամքը: Որմնանկարները և նրա անհատական շատ նկարներ նվիրվեցին Հայաստանին: Իսկ մի քանի տարի անց Երևան փոխադրվեց նաև Սարգիս Խաչատուրյան գարմանալի մարդու, տաղանդաշատ նկարչի աճյունը՝ հայրենի հողում իր վերջնական հանգիստը գտնելու համար:

Որտեղ բաց թողեցինք Հնդկական ճարտարապետության մասին մեր պատմության ծայրը... Զուգահեռներում հայտնաբերված տաճարական համալիրների մասին էինք պատմում, և հիշեցինք Սարգիս Խաչատուրյանին:

Վերադառնանք:

Մահաբալիպուրամում պահպանվել են մեծ գլաքարերից միաձույլ տաճարներ:

Պահպանվել է «Գանգեսի գահավիժումը» հսկայական բազմաֆիգուր 7-րդ դարի քանդակագործության գլուխգործոցը: Նաև Կաչիպուրայի տաճարային համալիրը:

10-11-րդ դարերում արագորեն աճել են քաղաքները, և ավելի է ծավալվել տաճարային շինարարությունը:

Քաղաքաշինությունն ու ճարտարապետությունը ղեկավարվում էր «Շիլպաշաստրա» կանոնագրքով, որի առաջին գրավոր օրինակը ստեղծվել է մ.թ.ա. 1-ին դարում: Սա շինարարական գործի և կիրառական արվեստի միասնական կանոնագիրք էր: Սրա սկզբունքների հիման վրա, արդեն 4-րդ դարում, գրվեցին բազմաթիվ նոր կանոնագրքեր:

Հնդկաստանում քանդակը անխզելիորեն ծուլվել էր ճարտարապետությանը: Սակայն, միասնական արվեստ լինելով հանդերձ, երկրի տարբեր տարածքներում ստեղծել էին իրենց յուրահատկություններով տեղին համապատասխան դպրոցներ:

12-րդ դարի ավարտին, երբ Հնդկաստանի միակուռ դավանանք ներխուժեց իսլամը, ճարտարապետությունը տարանջատվեց մզկիթ, մինարեթ, մեդրեսե, դամբարան մինչ այդ Հնդկաստանին խորթ կառույցներով: Իսլամը արգելում էր կառույցների վրա կենդանի էակների պատկերումը, ինչը խոչընդոտեց ավանդական քանդակագործության և գեղանկարչության զարգացումը:

16-17-րդ դարերում, Մեծ Մողոլների տիրապետության շրջանում, Հնդկաստանի մշակույթը մեծ վերելք ապրեց: Կառուցեցին նոր քաղաքներ, ամրոցներ, դամբարաններ: Դամբարանների ավանդական ձևերը կատարելության հասան Ագրայի Թաջ Մահալում: Թաջ Մահալի մասին դեռ կպատմենք:

Միջնադարյան Հնդկաստանում բարգավաճում ապրեց նաև մանրանկարչությունը: 11-16-րդ դարերում հայտնի էր Գուջարաթի դպրոցը՝ հնչեղ գույներով, գծերի նրբագեղ անցումներով և քնարականությամբ:

Հնդկաստանի հնագույն, ինքնատիպ մշակույթի ակունքները ժողովրդական պաշտամունքային ծիսակատարությունների խորքում են:

Հնդիկները երաժշտության ծագումը կապում են «Սամավեդա»՝ մեղեդիների վեդա գրական հնագույն հուշարձանի հետ, որը ձևավորվել է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում: Սամավեդայի հիմները կատարել են զոհաբերության ծեսերի ժամանակ: Մ.թ.ա. 1-ին դարում թատրոնին, երաժշտությանը և պարին է նվիրվում «Նատյաշաստրա» բարձր զարգացման հասած ինքնատիպ երաժշտական համակարգը:

Իսկ Ագաթանգեղոս պատմիչի մատյանից տեղեկություններ ենք քաղում այն մասին, որ պճնասեր հայ թագավորները Հնդկաստանից բերել էին տալիս թանկագին քարեր և զարդարում իրենց թագերը: Եվ ոչ միայն թագերը:

Դվին

մեկը, որտեղ ամենատարբեր երկրներից՝ Արևելքից և Արևմուտքից, վաճառականները բերում էին իրենց ապրանքները և պահեստավորում: Այս վաճառականներից Դվինի հետ հատկապես կապված էին հնդիկները:

...Զինացի հռչակավոր ճանապարհորդ Յի-Ու-Են 620 թվականին Յուսիսային Չնդկաստանում հանդիպել է հայ վաճառականների և երկուստեք ձեռնտու առևտրական գործարք կատարել: Այս մասին հիշատակում է Ղևոնդ Ալիշանը իր «Սիսական» գրքում՝ վկայակոչելով մի ֆրանսիական աղբյուր:

Չնդկաստանից Չայաստան էին բերվում թանկագին քարեր, դեղանյութեր, որոնց երբեմն հանդիպում ենք հայկական հին և միջնադարյան բժշկարաններում: Իսկ հայերը Չնդկաստան էին արտահանում գունավոր կաշիներ, զանազան ներկեր ամենազանազան երանգներով, հայկական որդան կարմիրը, որոնք հատկապես մեծ հարգանք էին վայելում հնդիկների մոտ:

1956 թվականին Դելիում հրատարակվող հնդկական դիվանագիտական մի պարբերական հատուկ հաղորդագրություն տպագրեց այն մասին, թե 8-րդ դարում **Թովմաս Գանա** անունով մի հայ վաճառական հասել է Չնդկաստանի Մալաբարի ծովափը, բարեկամական կապեր ստեղծել հնդկացիների լայն շրջանակների հետ և **Շիո Ռամ** կառավարչից ստացել Մալաբարի ծովափնյա շրջաններում ազատ առևտրի իրավունք:

Թովմաս Գանայի շնորհիվ Մալաբարի ծովափին ստեղծված այս հնագույն հայկական համայնքը դարերի ընթացքում վերածվում է ամենածաղկուն մի գաղթօջախի: Սա **Մադրասի** հայ գաղթօջախն էր:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունների ներսում երբեք խզում չի առաջացել հետագա դարերում ևս: Հիշո՞ւմ եք. **Սմբատ Բագրատունի** թագավորը Անիի Մայր տաճարի համար Չնդկաստանում պատրաստել էր տվել և Անի հասցրել սքանչելի բյուրեղյա ջահը, որն ասում են, թե արժեք 80.000 ոսկի:

Այնքան կարևոր էին հայ-հնդկական փոխադարձ ուղևորությունները, որ կազմվել էր կարևոր մի ուղեգրություն. «**Անուանք քաղաքաց Չնդկաց և Պարսից**» վերնագրով, որի բնագրի հնագույն ձեռագիրը մեզ է հասել 13-րդ դարից, բայց թե որքան ավելի հին է, կարելի է ենթադրել:

Ուղեգրության հեղինակը սկսել է Չնդկաստանի հյուսիսից և ավարտել երկրի

հարավում գտնվող Ոսկե հովիտ և Ցեյլոն կղզու նկարագրությամբ: Մանրամասնորեն նկարագրված են քաղաքներ տանող ուղիները, նրանց հեռավորությունը միմյանցից, վարչական բաժանումները, հնդիկների կենցաղային սովորությունները, խոսակցական տարբեր բարբառները...

Չնագույն հայ մատենագիրներից, Չնդկաստանի և հնդիկների կենցաղի, հավատալիքների, արհեստագործության մասին, թերևս, ավելի մանրամասն գրել է **Չեթում պատմիչը**:

Չնդկահայ առաջին համայնքները մեծ չէին: Բաղկացած են եղել մի քանի մարդուց կամ մի քանի ընտանիքներից, որոնք զբաղվել են վաճառականությամբ և որոնց շուրջը կամաց-կամաց սկսել են հավաքվել մյուսները:

Հրաչյա Աճառյան մեծանուն գիտնականը իր «**Հայ գաղթականության պատմություն**» սովորածավալ գրքում գրում է.

«Մինչդեռ եվրոպացիք զինյալ վաճառականական ընկերություններ կազմեր էին, և զորքով ու թնդանոթներով իրենց առջև առևտրական ասպարեզ կը բանային, հայերը թույլ ու սակավաթիվ էին. հազիվ իրենք կազմած էին փոքրիկ ընկերություններ և մեծագույն մասամբ կը գործեին առանձին-առանձին: Բայց հայերը իրենց խաղաղ չարքաշ ու համբերատար բնավորությամբ, իրենց խելքով ու ծարպկությամբ ավելի հաջողաբար մրցեցան եվրոպացոց հետ:

Ջուղայեցի հայ վաճառականները, ունենալով մեծ հարստություն, փոքր վաճառականներուն ավելի փոքր գումարներով դրամազուխ կը դնեին այն պայմանով, որ շահին 6-12 տոկոսը իրենց տրվի»:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ

...Ուզում են պատմել նման մի վաճառականի մասին քիչ ավելի մանրամասն: Սա երևի միակ առիթն է, որ հնարավորություն կտա ծանոթանալ հայ վաճառականի ամբողջական կերպարին, որի անցած վաճառականական ուղին իր մանրամասներով կարող է հասկանալի դարձնել Հայոց այն ժամանակահատվածը, երբ բոլորովին ինքնուրույնությունը կորցրած ազգը համառությամբ կարողացավ ապրել շնորհիվ Աշխարհի բոլոր ճանապարհները չափչփող հայ վաճառականների:

Ուրեմն, կարդանք վաճառական **Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու «Ռուզլամայ»-ը՝ «Հաշվետումարը»**, որը ես հնարավորություն ունեցա հաղթաբարելու ակադեմիկոս **Լևոն Խաչիկյանի** և Պատմական գիտությունների դոկտոր **Հ. Փափագյանի** գիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրության շնորհիվ:

...1682 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Նոր Ջուղայում կնքվում է առևտրական մի համաձայնագիր՝ մի կողմից **խոջա Գերաքի** որդիներ **Ջաքարիա** և **Ըմայրումաղա** վաճառականների, մյուս կողմից **Տեր Դավթի** որդի **Հովհաննեսի** միջև:

Շատ հայ վաճառականների նման խոջա Ջաքարիայի և Ըմայրումաղայի վաճառականական ուղիները ձգվում էին աշխարհով մեկ: Նրանց դրամազուխով առևտրի ասպարեզ ելած վաճառականները եվրոպայից մինչև Տիբեթ և Չինաստան

«Հաշվետոււնարի» մի գրանցում պարզուն է, որ Հոկտանման վանաձագան
մինչև Հնդկաստան մեկնելը առևտրական գործերով եղել է Իզմիրում և
Բուրսայում:

Սուրաթի հայ գաղթօջախը իր հախուռն բալլվազմանամը ուսման 10-րդ դարի երկրորդ կեսին: Հայ վաճառականներն արդեն իրենց սեփական օվկիանոսային նավերն ունեին, որոնք անչափ կարևոր էին տարանցիկ առևտրի բնագավառում:

Մի հետաքրքիր պատմություն կա՝ կապված Սուրաթի հայ վաճառականների հետ:

Ասում են, որ 194¼ կարատանոց ադամանդը, որ վաճառել է խոջա Յովհաննես Ռաֆայելը, ժամանակին եղել է հնդկական աստվածներից մեկի՝ Շրիանգուրմի սրբազան աչքը: Թե ինչպես է հայ խոջան այն ձեռք բերել՝ հայտնի չէ:

Մեզ հայտնի է, թե Հովհաննես Տեր-Դավթյանը երբևէ մասնակցել է այս խրախճանքներին, թե՛ ոչ: Բայց հայտնի է, որ չորս ամիս մնալով Սուրաթում, սովորեց տեղացիների լեզուն. **«չուն որ ես լեզուն չի գիտել»:** Այդ պատճառով էլ իր տերերի՝ արդեն վաղուց Սուրաթում գտնվող գործակատար Նազարեթի օգնությանն է դիմում: Տեղացիների լեզուն սովորելու հետ զուգընթաց,

ԱԳՐԱ

Արբար թագավոր

...Հնդկահայ գաղթօջախների բարգավաճմանը
շատ է նպաստել մոռյոլ Աբբար թագավորը, որ
գահակալել է 1566–1605 թվականներին: Նա իր
թագավորության սահմաններում ազատ ելունուտի
իրավունք է տվել ձեռներեց հայ վաճառակա-
ններին: Մոռյոլ այս թագավորի հրամանով հայ
վաճառականները արտոնված են եղել առանց
մաքսի ցանկացած ապրանք արտահանել և

ներմուծել: Արտոնված են եղել մտնել կայսրության այնպիսի շրջաններ անգամ, ուր առհասարակ արգելված է եղել օտարերկրացիների մուտքը...

Աքբար թագավորը Ագրայում, որը կոչվել է նաև Աքբարաբատ, հայ ստվարացող բնակչությանը հողամաս է հատկացրել և նրանց համար ստեղծել բոլոր լավագույն պայմանները: Նա այնքան է գնահատել հայերին, որ պետական ծախսերով, 1562 թվականին եկեղեցի է կառուցել նրանց համար:

Աքբարը իր վստահությունը հայերի հանդեպ հաստատել է նաև պետական բարձր պաշտոններ նրանց տալով: Օրինակ, բարձրագույն դատավորը հայազգի **Միր Աղըլ** էր, արքունիքի պալատական բժիշկը՝ **Յուլիանան**: Արտաքին գործերի նախարարությունում աշխատող դիվանագետների և թարգմանիչների մեծագույն մասը նույնպես հայեր էին:

Յայուհի էր նաև **Աքբար թագավորի** թագուհիներից մեկը՝ **Մարիամ Ջագունի Բեկունը**:

Աքբար թագավորի ութ թագուհիներից ամենասիրելին **Մարիամն** էր, որի համար նա կառուցեց սքանչելի մի ապարանք, որն այդպես էլ կոչվում էր. «**Ապարանք հայուհի արքայադուստր**»: Պահպանվել է մի նկար, որտեղ Աքբարն է Մարիամ թագուհու հետ: Կինը կիսաեվրոպական հագուստով է, շքեղ մարգարտյա մանյակով, որից կախված է հարթ, ողորկ հայկական խաչը: Ինչպես գիտենք, կաթոլիկների խաչը խաչված Քրիստոսի հետ է: Ուրեմն, Մարիամը ամուսնությունից հետո էլ մնացել էր հայ լուսավորչական դավանանքին: Թագուհու մեջքին հայ վարպետների ձեռքերով պատրաստված հին հայկական սքանչելի ոսկյա գոտի է:

Ո՞վ էր «**հայուհի արքայադուստրը**», ինչպես նրան մեծարում էին Յնդկաստանում: **Մարիամ Ջագունի Բեկունի** հայրը սկզբում մեծահարուստ մի վաճառական էր, որ Աքբարի պետության մեջ բարձր պաշտոն ստանալով՝ դառնում է ռաջա: Նրա անունը **Բիհալի Մալի** էր: Աքբարի բազմաթիվ որդիներից Յնդկաստանի գահի ժառանգն է դառնում հայ թագուհու **Ջահանգիր** որդին:

Մարիամ Ջագունի Բեկուն

Աշխարհահռչակ սքանչելի **Թաջ Մահալ** դամբարանը կառուցեց **Ջահանգիրի** որդի **Շահ Ջահանը**՝ այսինքն հայ թագուհի **Մարիամ Ջագունի Բեկունի** թուղ: **Թաջ Մահալը** վշտացյալ թագավորը կառուցեց իր սիրելի կնոջ մահից հետո ամենայն շքեղությամբ, որպես իր անմարելի սիրո առհավատյալ՝ այստեղ՝ երկրի վրա և նաև այնտեղ՝ երկնքում:

Այնուամենայնիվ **Թաջ Մահալի** կերպարում կարելի է գուշակել նաև Յայոց կառուցողական արվեստի շարունակական հավաստումը:

...Հետաքրքիր է նաև ռաջա **Բիհալի Մալիի** մյուս դուստր, թագուհի **Մարիամ Բեկունի** քրոջ, բժիշկ **Յուլիանայի** ճակատագիրը:

Ֆրանսիական արքայազն **Ջոն Ֆիլիպ Բուրբոն**

Նավարրացին թագավորական ընտանիքին պատկանող ինչ-որ մեկին մենամարտի ժամանակ սպանում է և խուսափելու համար արքայական ցասումից՝ նստելով Եգիպտոս մեկնող մի նավ, փախչում է Ֆրանսիայից:

Արքայազնը չի հասնում Եգիպտոս: Նավը գրավում են հաբեշ ծովահենները, ովքեր գերիներին վաճառում են Յնդկաստանում: Յնդկաց թագավոր **Աքբարը** գերությունից ազատում է արքայազն **Բուրբոն Նավարրացուն** և գնահատելով նրա բարեկիրթ պահվածքը՝ իր բանակում բարձրաստիճան հրամանատարի պաշտոն է տալիս և ամուսնացնում իր հայ կնոջ քրոջ, բժշկուհի **Յուլիանայի** հետ:

Յուլիանան նույնքան գեղեցիկ էր, որքան իր թագուհի քույրը, և չափազանց հարուստ իր ռաջա հոր տված օժիտով: Ֆրանսիացի աղքատ արքայազնի համար սա ճակատագրի պարգև էր:

Ասում են, Ագրայի Յայոց երկու եկեղեցիներից մեկը 1562 թվականին կառուցել է Յուլիանան: Այստեղ էլ թաղվել են ինքն ու իր ֆրանսիացի ամուսինը, և նրանց շիրիմների տապանագրերը հայերեն են:

Ասում են, մինչև հիմա Յնդկաստանում կարելի է հանդիպել այս ամուսնական զույգի ժառանգներին: Յնդկաստանում ապրող Բուրբոնները, ըստ իրենց հնդկաստանյան ընտանեկան ավանդույթի, ամուսնանում էին հայուհիների հետ: Որպես սրա լուռ վկայություն՝ տապանաքարերի վրա մնացել են հաստատող գրեր:

Յայկական եկեղեցու գերեզմանատանն են թաղվել նաև հայուհիների հետ ամուսնացած անգլիացիները, հոլանդացիները, դանիացիները, ովքեր Յնդկաստանում էին ժամանում առևտրական կամ դիվանագիտական առաքելությամբ:

...Անգլիայի **Գեորգի Առաջին թագավորի** դեսպան կապիտան **Վիլյամ Խուկինսը** Յնդկաստանի կայսեր մոտ է ուղարկվել 1609 թվականին, երբ արդեն գահին էր **Ջահանգիրը**: Կայսրը նրան ամուսնացրեց իր զորքերի գլխավոր հրամանատարներից մեկի աղջկա հետ: Անգլիա վերադարձի ճանապարհին իր ամուսնացած թաղում են Իռլանդիայում, երևի իռլանդացի էր ազգությամբ:

Տիկին **Խուկինսը** երկար ժամանակ մենակ մնալով՝ վերջապես նորից է ամուսնանում: Այս երկրորդ անգլիացի ամուսնուն՝ **Գաբրիել Տաուերսոնին**, ասում են, անչափ հրապուրել են այրի մնացած հայուհի տիկնոջ աղամանդները:

Սակայն, վերադառնալով Աքբար թագավորին և պատմենք նրա մասին մի ավանդություն:

ԶՈՒԼ ՂԱՌՆԱՅՆ

...Աքբարն, ասում են, սիրում էր ծաղկած շրջել իր երկրում: Այդպիսի մի շրջագայության ժամանակ Քաշմիրում հանդիպում է **Յակոբ** անունով ջուղայեցի մի հայ վաճառականի, որի մանկահասակ որդու ուշիմությունն այնքան է գրավում նրան, որ վաճառականին առաջարկում է նրա զավակին դարձնել իր որդեգիրը: Թագավորը իր որդեգրած հայ մանկան անունը փոխելով՝ նրան

տալիս է **Ջուլ Ղառնայն** անունը, որը նշանակում է Երկեղջյուր: Երկեղջյուր կոչում են նրանց, ովքեր քաջության, խելքի և իմացության խորհրդանիշ են: Այդպես կոչել են **Ալեքսանդր Մակեդոնացուն**:

Եվ իսկապես. **Ջուլ Ղառնայնը**, որպես քաջ և իմաստուն այր, դառնում է **Հուգեյլի** և **Փենջաբի** կառավարիչը: Սակայն իմաստուն կառավարիչ լինելուց բացի՝ նա **Հնդկաստանի** մեծագույն պոետներից մեկն էր:

Կյանքի վերջում, երբ արդեն մահացել էր Աքբար թագավորը և գահին **Ջահանգիրն** էր, **Ջուլ Ղառնայնը** թողնում է իր բոլոր բարձր պաշտոնները, հեռանում քաղաքական ասպարեզից և իրեն նվիրում է միայն **բանաստեղծության** և **երաժշտության** ասպարեզին: Նրա սքանչելի ստեղծագործությունները մտել են հնդկական «**Ռագմալներ**» երգի և բանաստեղծության ժողովածուների մեջ, որտեղ մուտք կարող էին գործել միայն ընտրյալները:

Ջուլ Ղառնայնը ոչ միայն բանաստեղծ էր ու երգահան, այլև խոշոր դրամատուրգ, երգիչ ու ասմունքող:

Շահ Ջահանգիրը իր հռչակավոր մեմուարներում գրում է.

«Ջուլ Ղառնայնը Իսկանդարի՝ այն հայ մարդու երեխան է, որին բախտ վիճակվեց ծառայության մտնելու Աքբարի մոտ... Նա հանդիսանում է հնդկական երգերի վարպետ կատարող: Նրա բանաստեղծությունների եղանակները խիստ ինքնատիպ են: Այս ստեղծագործությունները հաճախ կատարում էին ինձ համար՝ արժանանալով իմ հավանությանը»:

Մեսրոպյա **Հակոբ Մեթյանը** իր «**Հայերը Հնդկաստանում**» գրքում Բրիտանական թանգարանում պահվող «**Փադիշահ մամե**» կոչվող մի ձեռագրից անչափ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում **Ջուլ Ղառնայնի** մի պոետի մասին, որը նվիրված է **Ջահանգիր** արքայի գահակալմանը: **Ջահանգիրը** այնքան է հավանել հայ բանաստեղծի ստեղծագործությունը, որ նրան նվիրել է 4000 ռուպի: **Հայտնի** է նաև **Ջուլ Ղառնայնի** մի ուրիշ պոետ, որը նվիրված է **Հնդկաստանի** մայրաքաղաքը Ագրայից **Շահջհանաբադ** տեղափոխելուն: Այս պոետը ևս գրված է **Ջահանգիրի** անձնական պատվերով: Սակայն **Ջուլ Ղառնայնը** արքայի բոլոր հաջողությունները վերագրելով Աստծուն, շարժում է **Ջահանգիրի** բարկությունը: Շահը ստիպում է բանաստեղծին բոլոր տեղերից ջնջել Աստծո անունը և դնել իրենը, քանի որ իր բոլոր հաղթանակների համար **Ջահանգիրը պարտական է Ջահանգիրին**:

Ջուլ Ղառնայնի բոլոր ստեղծագործությունները գրված են իր ժամանակի հնդկական բանաստեղծության մեջ գործածվող պարսկերենով: **Հայտնի** է, թե նա երբևէ ստեղծագործել է հայերեն: Բայց նա հայ էր և կապված էր հնդկահայ շրջանների հետ, դաստիարակվել էր Աքբարի հայազգի թագուհու ձեռքի տակ, ով, ինչպես հիշում ենք, դավանում էր լուսավորչական կրոնը: Չի կարելի հաստատապես ասել, բայց կարելի է ենթադրել, որ **Ջուլ Ղառնայն** բանաստեղծը գրել է նաև հայերեն:

ՍԱՐՄԱՏ

Սարմատ բանաստեղծին նույնպես հիշենք, որի անունը գրվում է **Ֆիրդուսու**, Սաադիի, **Հաֆեզի** և **Խայամի** անունների կողքին:

Հենրի Քիենը Սարմատի մասին գրում է.

«Սարմատը մի հայ վաճառականի պոետիկ կեղծանունն է, որը Հնդկաստան էր եկել դեռևս Շահ Ջահանի օրոք: Նա լավ պոետ էր, հիանալի տիրապետում էր պարսկերեն լեզվով բանաստեղծություններ հորինելու արվեստին»:

Սարմատը **Հնդկաստանում** թողնում է առևտուրը, դառնում **հնդկական ֆակիր**, իրեն դատապարտելով թափառական կրոնավորի դաժան կյանքին: **Հայտնի** է, թե ինչո՞ւ **Սարմատը** լինելով **հանրաժանաչ բանաստեղծ**, ընդունեց **աղքատ թափառական ֆակիրի դաժան ուղին**:

Մեզ են հասել Սարմատի ստեղծագործությունների մեծ մասը, որոնք հայերեն թարգմանված չեն:

Թե ինչ է անցել ու դարձել ժողովրդից անչափ սիրված բանաստեղծի և **Հնդկաստանի** ինքնակալ **Աուրենգզեբի** միջև՝ հայտնի է: Սակայն հայտնի է, որ այդ հարաբերություններն այնքան են սրվել, որ տիրակալը հրամայել է գլխատել **Սարմատին**:

Աուրենգզեբի կենսագիր **Ալի-Խան Ռազին**, որը ներկա է եղել **Սարմատի** գլխատմանը, իր գրքում պատմում է, թե ինչպիսի արհամարհանքով է ընդունել մեծ պոետը իր մահը: Գլխատվելուց առաջ նրա հորինած ու բարձրաձայն ասված երկտողերից մի քանիսը գրի է առնվել: Վերջինը սա է.

*«Խավար է շուրջս, երբ բացի աչքերս իմ խորը քնից,
Տեսա խավար է պատում աշխարհը, աչքերս հոգնած փակում են նորից»:*

Սարմատը գլխատվել է 1661 թվականին **Դելիի** **Ջամա մզկիթի** մոտ և թաղվել այնտեղ: **Հնդիկները** սրբացրել են նրա հիշատակը. հավատացյալները ուխտի են գնում նրա շիրիմին:

Այսպես. 17-րդ դարի երկու հնդիկ հռչակավոր բանաստեղծները հայեր էին:

Քանի դեռ **Հովհաննես Տեր-Ղափյան Ջուղայեցին** Ագրայում և մոտիկ քաղաքներում զբաղված էր իր առևտրով, **Մեսրոպյա Հակոբ Մեթյանի** գրքի օգնությամբ մի քանի հետաքրքիր հայերի մասին ևս պատմենք:

ԺՈՋԵՖ ՄԱՐԿՈՍ ԺՈՋԵՖ

Հնդկաստանում ապրող հայ խոշոր վաճառականները, նավատերերը, հանքատերերը, մաքուր դարձած պետական գործիչները իրենց զավակներին ուղարկում էին Եվրոպա՝ բարձր կրթություն ստանալու:

Նրանք հետո վերադառնում էին որպես ճարտարագետ ու բժիշկ և մեծ հռչակ վայելում **Հնդկաստանում** իրենց կարևոր գործունեությամբ:

Ահա այսպես, ժամանակի իր հատվածում հռչակվեց Սուրաթի խոշոր վաճա-

ռականական ընտանիքից սերված **Ժողեֆ Մարկոս Ժողեֆը**, որ ծնվել էր Բոմբեյում, սովորել մասնավոր դպրոցում, ապա գնալով Լոնդոն՝ Վիրաբույժների Թագավորական քոլեջում ստացել էր բժշկի դիպլոմ: Բժշկական գիտությունների դոկտորի աստիճանի և «**Վիրաբուժության վարպետի**» կոչմանն արժանանալով Գլազգոյի համալսարանում՝ վերադառնում է Մադրաս, ծառայության ընդունվում Բանգալոր ծովամերձ բերդ-ամրոցում որպես վիրաբույժ:

Հնդկաստանի ամենահեռավոր քաղաքներից ոչ միայն հայեր, այլև հնդիկներ ու երկրում ապրող եվրոպացիներ էին գալիս Բանգալոր և Մադրաս **Ժողեֆ Մարկոս Ժողեֆին** վստահելու իրենց կյանքն ու առողջությունը: Նրան իրենց կյանքն էին վստահում նաև տիրակալներն ու բարձրաստիճան մաբոբները: Հայ վիրաբույժը հրաշքներ էր գործում, և նրա մասին զարմանալի առասպելներ էին պատմում ամենուրեք, որը կետ առ կետ համապատասխանում էր իրականությանը: Նա մեռավ 60 տարեկան հասակում, գեներալի կոչումով՝ որպես Մադրասի գլխավոր վիրաբույժ:

ՇԱՀ ՆԱԶԱՐ-ԽԱՆ

Հայերը Հնդկաստանում մասնաճյուղավորվել են և զինագործներ էին: Հնդկաստանի ամենախոշակավոր զինագործը **Շահ Նազար-խանն** էր: Նա Լահորում Փենջաբի տեր Ահմադ Շահ Դուրրանի համար ծուլել էր մի հզոր գնդացիր: **Շահ Նազար-խանը** գնդացիրներ էր ծուլել մաս Բենգալիայի գործերի գլխավոր հրամանատար Միր Կասիմի համար: Սակայն իր ծուլած բոլոր թնդանոթներից ամենախայտնին Ագրայում պահվող թնդանոթն էր, որը կոչվում էր «Ջամգամախ», այսինքն՝ մուրճ: Անգլիացի նշանավոր գրող **Ջոզեֆ Բեդյարդ Կիպլինգն** այս թնդանոթի մասին գրել է.

ឧបសគ្គ

«Ով տիրում է Համզամախին, այդ հրաշունչ վիշապին, նա տիրում է Փենջաբին, որովհետև ահռելի այս արտադրանքը՝ ծուլված կանաչ բրոնզից, նվաճողի համար առաջնահերթ գանձ է»:

Եվ էլի շատերը կային, տաղանդավոր ու աշխատասեր հայեր, ովքեր իրենց գործը կատարում էին համաձայն ազգային բնավորության կարևոր հատկանիշների, ազնվագույն նկարագրի ու պահվածքի թելադրանքի:

Նորից միանանք **Հովհաննես** վաճառականին, որ ճանապարհ էր ընկել դեպի **Տիբեթ**: 1686 թվականի սկիզբն էր: Արդեն չորս տարի էր անցել Հովհաննեսի

Հնդկաստան գալուց ի վեր: Նա իր առևտուրն էր արել ամենատարբեր քաղաքներում, անընդհատ վերադառնալով Ագրա և Սուրաթ. այս քաղաքներում նորից վաճառք կատարելու և նոր գնած ապրանքները Բասրա և Սպահան ուղարկելու համար: Նա արդեն երկու տոննայից ավելի լեղակ, թանկարժեք կերպասի 11 հակ և 162 հակ ամենատարբեր գործվածքներ, բոլորը միասին՝ 10 հազարից ավելի զգեստագու էր ուղարկել Հնդկաստանից:

Այս ընթացքում Հովհաննեսն ու Պողոսի որդի Հովհանը ընկերություն են կազմում՝ շրջանառության մեջ դնելով հավասարաչափ դրամագույն՝ յուրաքանչյուրը 4685 ռուպի:

Սակայն «Հաշվետուամարի» բազմաթիվ գրառումներից պարզվում է, որ Հովհաննեսը նման մեծ գումարներ վաստակելուց հետո էլ չէր դադարում կախման մեջ լինել Նոր Զուղայի իր գործատեր պարոններից:

Հովհաննեսն արդեն խոջա **Գերաքի** որդիների անփող գործակատարը չէր, որ չորս տարի առաջ Հնդկաստան եկավ 18 հակ մահուդով՝ շահածի մեկ քառորդը ստանալու պայմանով և առձեռն երկու թուման ու կես փողով: Այժմ նա սեփական դրամագլխի տեր վաճառական էր, սակայն դեռ մնում էր որպես Գերաք առևտրական տան գործակատարը: Նա մինչև վերջ չմոռացավ իր կարգավիճակը և իր «Հաշվետումար»-ում բազմաթիվ անգամ գրել ու աղերսել է Աստծուն խղճալ իրեն և իր «Հաշվետումար»-ում բազմաթիվ անգամ գրել ու աղերսել է Աստծուն խղճալ իրեն և իր «Հաշվետումար»-ում բազմաթիվ անգամ գրել ու աղերսել է Աստծուն խղճալ իրեն: Գործա- ու ազատել փորձանքներից, որ ինքն ամոթով չմնա իր աղաների առաջ: Գործա- կատարների գերազնվությունը պարտադիր էր: Հաշիվներն ամենայն ճշտությամբ գրանցվում էին հաշվետումարներում՝ վարկ տված խոջաներին ներկայացնելու համար: Գործակատարները պատժվում էին կեղծ տվյալների, կեղծ մուրհակների, առհասարակ առևտրում խարդավելու համար: Նրանց կարող էին պատժել նույնիսկ գանահարելով, բանտ նետելով և միայն հաց ու ջրով պահելով, կամ հանձնելով պարսկական իշխանություններին: Առևտրում անազնվության մեջ բռնված և պատժի արժա- նացած որևէ մեկն արդեն ոչ միայն չէր կարող իր գործով զբաղվել, այլ նացած որևէ մեկն արդեն ոչ միայն չէր կարող իր գործով զբաղվել, այլ ընդհանրապես դուրս էր նետվում համայնքից, որն ինքնին սոսկալի խայ- տառակություն էր ոչ միայն իր, այլև հարազատների համար:

Տիբեթ

Հասնենք **Հովհաննես Տեր-
Դավթյան** վաճառականի
ետևից, որ ճանապարհվել էր
Տիբեթ՝ իր հետ տանելով մեծ
մասամբ թանկագին քարեր.
3241 կգ. «**քահրըբար**»՝ սաթ,
32 կգ. մարջան, 273 հատ
մարգարիտ, 96 սարդիոնի
համրիչ, 24 զգեստացու, 16
կտավե զգեստացու և ուրիշ
շատ ապրանքներ՝ ընդ-
հանուր 8216,5 ռուպի արժու-

ղությամբ: Ահա այսպիսի դրամական հաջողության էր հասել Յովհաննեսը չորս տարվա ընթացքում, մինչև Տիբեթ ճանապարհվելը:

Տիբեթ տարվող հիմնական ապրանքը սաթն էր, որն Արևելք էր բերվում մեծ մասամբ Մերձբալթիկայից, և բերողները, արխիվային փաստաթղթերի վկայությամբ, Իրանից Լվով ժամանող հայ վաճառականներն էին, ովքեր սաթ գնելու համար նույնիսկ անձամբ էին հասնում Մերձբալթիկա՝ հատկապես Դանցիգ:

Յովհաննեսը գիտեր, որ տիբեթցիները, կին թե տղամարդ, իրենց տարագների վրա, պարանոցին կամ դաստակին որպես զարդ 108 հատիկ պարունակող սաթե համրիչներ էին կրում: Թե ինչո՞ւ հատկապես 108 հատիկ՝ չկարողացանք պարզել: Երևի տիբեթցիների համար սա սրբազան կամ չարխափան թիվ է:

Ինչևէ: Գնում ենք Տիբեթ:

Իր ապրանքը Տիբեթ հասցնելու համար Յովհաննեսը վարձում է երկու հայ ծառա՝ Տեր Պետրոսի որդի Պողոսին և Ղալմազ Պետրոսին՝ տարին 50 ռուպի աշխատավարձով և «խորակ-փուշակով», այսինքն սնունդով և հագուստով: Եվ Յովհաննեսը, և՛ իր ծառաները զինված էին: Իր զենքերի համար «բարուք ու գլուխայ»՝ վառող ու գնդակ գնելով՝ Յովհաննեսը սկսում է բարձրանալ դեպի Յիմալայի փեշերին ծվարած Նեպալ:

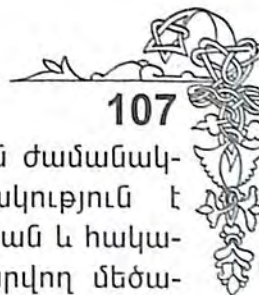
Մի քանի խոսք այն փոխադրամիջոցների մասին, որոնք վարձել էր Յովհաննեսը իր ապրանքները վերելք-ճանապարհով փոխադրելու համար:

...Յովհաննեսը գրել է, որ կովեր է վարձել: Ամենայն հավանականությամբ, Եղնուղտի՝ յակի և կովի խառնուրդով ձո կոչվող կենդանիներն են, որոնք չափազանց դիմացկուն էին ցրտի նկատմամբ, և նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր վերելքի դժվարին արահետներով կրել հինգ փուք բեռ: Այս ճանապարհներով պիտի դժվարանային անցնել սովորական գրաստները՝ ձիերն ու ավանակները:

Յովհաննեսը սպասավորների համար ևս երկու ձո էր վարձել: Կային նաև տեղաբնիկ վարձու բեռնակիրներ, ապա նույնիսկ ոչխարներ և այծեր, որոնք կարողանում էին տանել 10 կգ բեռ և անցնել անգամ անանցանելի ճանապարհներով:

Հաղթահարելով դժվարանց ճանապարհները՝ Յովհաննես վաճառականն իր քարավանի հետ Նեպալ հասավ 1686 թվականի ապրիլին և անմիջապես աշխույժ առևտուր ծավալեց Բաթմանդու, Բիարգառն և Փաթսն քաղաքներում:

Պետական պաշտոնյաներին, մաքսատուրքից բացի, Յովհաննեսը տալիս էր նաև զանազան նվերներ՝ գործվածքներ, միրգ, քաղցրավենիք: «Հաշվետունար»-ից պարզվում է, որ Բաթմանդուի ռաջան մաքսատուրքերի հաշվին վերցնում է Յովհաննեսի անգլիական հեռադիտակը: Սա երկրորդ հեռադիտակն էր, որ քաղաքակիրթ Եվրոպայից հասել էր այս հեռավոր երկիրը: Ուրեմն, կարելի է պատկերացնել, թե այս հեռադիտակը ինչպիսի հրճվանք է պատճառել ռաջային:

Նեպալ

Նեպալը դեռ հնագույն ժամանակներում կարևոր նշանակություն է ունեցել Տիբեթ-Հնդկաստան և հակառակ ուղղությամբ կատարվող մեծածավալ առևտրի համար: Նեպալը առևտրին մասնակցել է ոստայնականության ոչ բարձրորակ իր արտադրանքով, պղնձյա իրերով, թանկագին մետաղներից պատրաստվող զարդերով: Նեպալի համար առավել կարևորը տրանզիտ առևտուրն էր, իր երկրի միջով անցնող-դարձող առևտրական

քարավաններից ստացվող մաքսատուրքը:

Երեք ամիս մնալով Նեպալում, վաճառելով և գնելով ինչ-որ ապրանքներ՝ Յովհաննեսն իր քարավանով ճանապարհ է ընկնում դեպի Տիբեթ, ուր հասնում է երկուսուկես ամսում:

Յովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու «Հաշվետունարի» տիբեթյան գրառումները իրենց հնությամբ, և մանավանդ՝ հարուստ բովանդակությամբ, հատուկ տեղ են գրավում Աշխարհի Տանիք երկրի մասին օտարագի այցելուների ուղեգրությունների շարքում:

Տիբեթ այցելած առաջին եվրոպացին համարվում է ֆրանցիսկյան քարոզիչ Օդորիկոս Պորդենոնցին:

Սա նախ 1391 թվականին եղավ Հայաստանում, սովորեց հայերեն, ապա հաջորդ տարի նավարկեց Հնդկաստանի հարավով՝ ազգությամբ հայ նավապետի նավով, որի հետ հայերեն զրուցելու ուրախությունն է ապրել:

Հայր Օդորիկոսը հայ նավապետի նավով նախ հասավ Չինաստան, որտեղ երկար ժամանակ ճամփորդելուց հետո՝ հասավ Տիբեթ և ապրեց նրա մայրաքաղաք Լհասայում: Եռանդուն այս քարոզիչը բավական կասկածելի տեղեկություններ է հաղորդում տիբեթցիների կենցաղի ու հավատալիքների մասին: Ըստ երևույթին նրանց դեպի իր դավանանքը շրջելու քարոզները բոլորովին հաջողություն չեն ունեցել:

Երկրորդ այցելուն պորտուգալացի Անտոնիո Անդրադին է, որ նախքան Տիբեթ մեկնելը Հնդկաստանի պորտուգալական հենակետում սովորել է լեզուն, դարձել Հիսուսյան միաբանության կրոնավոր, մեկնել Տիբեթ, հիմնել միսիոներական կենտրոն և փորձել քրիստոնյա դարձնել տեղի ժողովրդին: Անդրադեցու հետ զնացել էին նաև այլ հիսուսյաններ, ովքեր բոլորը միասին խայտառակ կերպով վռնդվել էին երկրից:

Երրորդը՝ ավստրիացի ճիզվիտ Իոհան Գյուրբերը, 1661 թվականին Չինաստանից անցնում է Լհասա: Սրա ճիզվիտական քարոզները ևս հաջողություն չեն ունենում, սակայն նա իր նամակներում բավական հետաքրքիր տեղեկություններ է թողել տիբեթցիների կենցաղի մասին:

Հայերը Չինաստանում հաստատվել են դեռևս մոնղոլների արշավանքների ժամանակ: Նրանք մոնղոլ նվաճողների՝ Հայաստանից բերված գերիներն էին, ովքեր վաճառվել էին չինական ստրկավաճառության շուկաներում, իսկ հետո ազատագրվել, ընտանիքներ կազմել և շարունակել ինքնակամ ապրել Չինաստանում: Ինքնակամ Չինաստան են գաղթել նաև ազատ ընտանիքներ:

...Կիլիկյան **Ռուբինյանների** ժամանակ Կանտոնից վերև՝ Ֆու-Կիան նահանգում նշանավոր էր դարձել ծովեզրյա առևտրական մի քաղաք։ Արաբներն այս քաղաքը կոչում էին **Ջեյթուն**, եվրոպացիները՝ **Saiton**, իսկ չինացիները՝ **Ցե-Թունգ**։

Այժմ այդ նավահանգիստը ավազով լցվելով՝ խափանվել է: Քաղաքի ամենամաշանավոր առևտրական ապրանքը նուրբ մի գործվածք էր, որ արաբները կոչում էին **զայթունիե**, ֆրանսիացիները՝ **սաթին**: Սաթին անվանումով էլ այն հայտնի է աշխարհում:

Այս քաղաքում մեծահարուստ մի հայ տիկին 13-րդ դարի վերջերին իր ծախսով կառուցեց հոյակապ մի եկեղեցի, որը նրա մահից հետո դարձավ կաթոլիկ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցի:

Հետաքրքիր է նաև Չինաստան այցելած նշանավոր Անտոն Չայի մասին տեղեկությունը, որի մասին, հիշո՞ւմ եք, իր տեղում պատմել ենք: Նորից հիշենք:

... Անտոն Զալը որպես նավապետ ծառայել է Վենետիկի հանրապետությանը: Նիկողայոս Սպաթարիոս–Միլեսկուի վկայությամբ, ով 1675–1678թթ. գլխավորել է Զինաստան մեկնող ռուսական դեսպանությունը, հաստատել է, որ մետաքսի արտադրությունը, թնդանոթ ձուլելու գաղտնիքը, կողմնացույցի օգտագործումը նավագնացության մեջ՝ չինացիներից սովորելով 14–րդ դարում, Եվրոպայում տարածել են հայր Օդորիկոսը, Անտոն Զալը և Մարկո Պոլոն:

Չինական Ձեթունում եկեղեցի կառուցած այդ տիկինը, Անտոն Հայ նավապետը և հարյուրավոր հայեր Չինաստան են հասել ծովային երթուղիներով: Սակայն հայերը Չինաստանի հետ տնտեսական կապեր են հաստատել նաև քարավանային ճանապարհներով:

Մետաքսի ճանաարիչ

Զնոռանանք, որ մ.թ.ա. հարյուրավոր տարիներ Չայաստանը եղել է Զինաստանից սկիզբ առնող «Մետաքսի ճանապարհներից» մեկի խաչմերուկը, որտեղից բազմաթիվ ուղիներ բաժանվում էին ամենատարբեր կողմերով:

Ավելի ուշ հայերը դեպի Չինաստան ճանապարհի էին հարթել մահ Միջին Ասիայով: Բալխաշ լճի ավազանում Սեմիրեչյա՝ Յոթնագետք կոչվող երկրամասի Փիշպեկ

գյուղի քրիստոնեական գերեզմանոցում հայտնաբերվել է տապանագիր, որի

վրա հայերեն փորագրված է. «Տէր Յովան Յայոց եպիսկոպոս. ի թվ. Յայոց ԷՃԻԲ (1323) գրեցավ յիշատական»:

(1323) գրեցավ յիշատական»:

Հայոց եպիսկոպոսի գերեզմանը այս հեռավոր երկրամասում և նույն կողմերում Սուրբ Մատթեոս անունով հայկական վանքի երբեմնի գոյությունը, որը վկայված է եվրոպական Միջնադարյան քարտեզներում՝ անժխտելի փաստեր են Չինաստանի և մերձակա երկրների հետ քարավանային այս ճանապարհով հայ վաճառականների երթևեկի մասին:

16-րդ դարի հայ բանաստեղծ **Գրիգոր Ախթամարեցին** իր «Տաղ Աստվածատուր Խաթայեցուն» ստեղծագործության մեջ պատմում է, որ Մխիթար անունով բաղիշեցի մի հայ վաճառական Ատրպատական–հորասանով մեկնել է Բուխարա և Սամարղանդ, այնտեղից՝ Զնդկաստան, ապա «մերձ սահմանացն Զինումանչինայ»։

Մխիթարն իր առևտուրն ավարտելով Չինաստանում, արևելյան ուր ապրանքներով բեռնավորված՝ վերադառնում է ուրիշ մի ցամաքային ճանապարհով՝ Կասպից ծովի հյուսիսով, ապա Ալանաց դռնով մտնում Անդրկովկաս և այնտեղից էլ իր հայրենի քաղաք։

Հայերը Չինաստանի գաղթօջախներում զբաղվել են խաղողի ու սննդամթերքի և գինեգործության: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ծալապատիկ

Կարող ենք եզրակացնել. մեծահարուստ տիկնոջ և Անտոն Յայի ներկայությունը Չինաստանում ապացույց է այն բանի, որ Չինաստան են բերվել ոչ միայն գերիներ կամ փախեցված աշտեր են հասել աղքատ գաղթականներ, այլև եկել են մեծահարուստ վաճառականներ, ովքեր կառուցել են ոչ միայն եկեղեցիներ, այլ հիմնել են **Ձեյթուն՝ Ցե-Թունգ** նավահանգստային քաղաքը։ Չինաստանում հայկական այս քաղաքը կառուցողները մի խումբ հնդկահայ վաճառականներն էին, ովքեր Յնդկաստանում մեծ հարստություն ձեռք բերելով՝ շրջվեցին դեպի Չինաստան՝ աշտեր մեծ անուն հանելով և մեծ ազդեցություն ձեռք բերելով, վայելելով թե՛ չինացիների և թե՛ օտարների վստահությունը՝ ձեռք բերելով, վայելելով թե՛ չինացիների և թե՛ օտարների վստահությունը՝ ձեռք բերելով, վայելելով թե՛ չինացիների և թե՛ օտարների վստահությունը...

«Մախանձեղի վիճակ ունեցան», մեծամեծ պաշտոնավոր ունեցան, բայց չկարողացան իր զորքերը միշտ աշխատել է հնարավորին չափ հայտնի է, որ Չինաստանը իր զորքերը միշտ աշխատել է հնարավորին չափ փակել օտարերկրացիների առջև, մանավանդ քրիստոնյաների, որոնց քարոզ-ներից խորապես զգված էր։ Բայց հայը Չինաստանում բացառություն էր։ Նրա ազատությունն այստեղ բացարձակ էր։

[illegible]

Իսկ նրանից առաջ, 1602 թվականին, Լահոռ քաղաքից Չինաստան ուղևորվեց պորտուգալացի ճիզվիտ **Քենեդիկո Գոեալը**: Նա մի քանի տարի ապրել էր Հնդկաստանում և ուներ հայազգի մի սպասավոր՝ **Իսահակ** անունով: Դժվարին, եվրոպացու համար անսովոր, խոչընդոտներով լի ճանապարհները և տեղացիների

Էմանուել Կանտ

Թշնամական անբարյալացականությունը հաղթահարելու համար նա զգեստավորվել էր հայկական տարազով, որովհետև գիտեր՝ հայերը բարի անուն ունեն Չինաստանում:

Գերմանացի խոշոր գիտնական, գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիր **Էմանուել Կանտը** 1798 թվականին գրած իր «Մարդաբանություն գործնական տեսակետից» աշխատության մեջ այլևայլ հարցերի կողքին տվել է մի շարք ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի էթնիկական բնութագիրը:

«Այդու քրիստոնյա ժողովրդի՝ հայերի մոտ տիրապետում է առանձնահատուկ գործարար ինչ-որ ոգի: Նրանք զբաղվում են փոխանակությամբ՝ հետ-խոտն ճանապարհորդելով Չինաստանի սահմաններից մինչև Գվինեայի ափերին գտնվող Կորսո հրվանդանը: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս յուրահատուկ ծագումը խելամիտ ու աշխատասեր այդ ժողովրդի, որը շարժվելով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, կտրում-անցնում է հին աշխարհի ողջ

տարածքով և կարողանում է սիրալիր ընդունելություն գտնել բոլոր այն ժողովուրդների կողմից, որոնց մոտ լինում է այցելությամբ»:

...Տիրեթից Չինաստան ձգվող խարդավանքներով լի դժվարանց ճանապարհը հաղթահարելով՝ հայ վաճառականներ **Ծատուրի, Մելիջանի, Նիկողոսի** ու **Դավթուկի** հետ հասանք Չինաստան՝ մի քանի կցկտուր խոսք ասելու համար այդ երկրում ևս հայերի լինելու մասին: Գուցե դեռ առիթ կունենանք հայերի հետքերով այցելել Չինաստան:

Հիմա վերադառնանք **Տիբեթ**՝ նորից հանդիպելու **Հովհաննես Տեր-Ղափ-թյանին**, որպեսզի ամփոփենք նրա և իր «**Հաշվետումարի**» մասին պատմութ-յունը՝ որպես հայ վաճառականության աշխարհե–աշխարհ ծավալված գործունեության անվերջանալի պատմության անչափ հետաքրքիր, սակայն, այնուամենայնիվ, կիսատ ուրվանկարը:

Լիաօայում Հովհաննեսը գնում է 483 կիլոգրամ մուշկ: Մուշկը խիստ հոտավետ
 նյութ է, որն արտադրում են որոշ կաթնասուն վայրի կենդանիներ, հատկապես
 մշկայծյամը: Միջին դարերում միջազգային շուկայում, հատկապես Եվրոպայում, մուշկ
 շատ է օգտագործվել օծանելիք և դեղանյութեր պատրաստելու համար:

Հովհաննեսը Լիսաբոնում գնում է մալ թեյ, դեղնապղնձե ամաններ, չինական հախճապակի, թանկագին գործվածքներ, համեմունք, թամբաքու՝ ղեյլան ծխելու հատուկ ծխախոտ և 5 կգ 130 գրամ ոսկի:

Մաթոսը: Եվ, որովհետև նախքան մեռնելը Յովհաննեսին էր կարգել որպես լիազոր իր գույքն ու ապրանքը տնօրինելու, ապա Յովհաննեսը իր հաշվեմատ-

յանում նոր բաժին է բացում հանգուցյալ Մաթոսի թողած դրամն ու գույքը գրանցելու և ժառանգներին հանձնելու համար: Ընդհանրապես, օտարության մեջ վախճանված որևէ հայ վաճառականի ապրանքը ապահովաբար և անկորուստ հասնում էր իր ընտանիքին մյուս վաճառականների միջոցով: Սա նույնպես շատ գնահատելի բնավորություն էր, որ հայ վաճառականները ցուցաբերում էին օտարության մեջ՝ որպես գերագույն և սրբազան պարտականություն:

Վերջապես, 1691 թվականի հունիսի 19-ին Հովհաննեսը, հինգ տարի Տիբեթում մնալուց հետո, եկած ճանապարհով վերադառնում է Նեպալ՝ Քաթմանդու: Վերադարձի ճանապարհը նա նկարագրում է որպես դժոխքի ճանապարհ, որը հաղթահարել է մազե կամուրջներ անցնելով:

Քաթմանդուում գնելով դեղնապղնձե ճրագներ, ձկնորսական ցանցեր, հավելյալ զանազան գործվածքներ և մի քանի ամիս Նեպալում մնալուց հետո՝ 1692-ին մեծ քարավանով ճանապարհովում է Հնդկաստան և հասնում Փաթանա:

Փաթանայում ուն վարպետ Պետրոս տուն էր վարձել եկող-գնացող ջուղահայ վաճառականների համար: Հովհաննեսը իջևանում է այդտեղ և սկսում իր առևտուրը, ապա գնելով նորանոր ապրանքներ՝ Գանգես գետով նավարկելով և բազմաթիվ քաղաքներում, որոնցից շատերում հայկական եկեղեցիներ կային, իր ապրանքները վաճառելով և նոր ապրանքներ գնելով, վերջապես հասնում է Կալկաթա և անգլիացիներին վաճառում 241 կգ բորակ, որը Տիբեթից հնդկաստանում առաջին անգամ երևալիս արժեքավոր ապրանքներից մեկն էր:

1692 թվականի դեկտեմբերի 4-ի գրառումով ավարտվում է Հովհաննես Տեր-Դավթյան **Զուղայեցու** մեծարժեք օրագրությունը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Ասացինք մեծարժեք: Սակայն որպես նյութ որքանով է համապատասխանում «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» պատումի ընդհանուր շարադրանքին:

Համապատասխանում է: Որովհետև հայտնվել է տիրույթի պատմությունը մաս այս գործերով է կարևորվում, մանավանդ, եթե այս պատմությունը գրվում է նրա բնավորությունը հասկանալու միտումով:

Վաճառականության մասին պատմությունը լավագույն կերպով ի հայտ է բերում վաղուց արդեն պետություն չունեցող, թագ ու գահից զրկված, գաղթականության հավերժական դարձած պարտադրանքին ընծայաբերված ժողովրդի բնավորության այն գծերը, որոնցով այսօր նույնպես կարող ենք արժանապատվորեն հպարտ զգալ:

Արդեն իր տեղուն կարողացինք գերմանացի մասագլուխ վոլֆգանգ և ֆրանսազան
Էմանուել Կանտի կարծիքը հայերի մասին։ Սակայն նման կարծիքները եզակի չեն։
Գրված ու չգրված կարծիքներ, որոնք հաստատում են հայի ճանապարհը միշտ բաց
պահող օտարների վերաբերմունքն ու նրա անձի նկատմամբ խորին հավատը և այդ
հավատից բխող հարգանքը նույնպես՝ որպես անտարակուսելի գնահատանք։

«Հայերի զննություն» աշտոնական պատմագիր

«Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերության» պաշտոնական պատմագիր

Բրյուսը բազմաթիվ փաստեր է բերում ընկերության և հայերի միջև առևտրական հարաբերությունների մասին: Անգլիացիները չափազանց բարձր են գնահատել հայ վաճառականների անկաշառությունը, ազնվությունն ու ճշմարտության հանդեպ նրանց զգայուն վերաբերմունքը, առևտրական գործերում նրանց ուշիմությունը, նրբամտությունը, իմացությունը, հնարամտությունը: Բրյուսի վկայությամբ՝ հայ վաճառականները ոչ միայն հնդիկների և անգլիացիների ցանկալի գործընկերներն էին, այլև դանիացիների, հոլանդացիների և ընդհանրապես բոլոր նրանց, ովքեր առևտրական ընկերություններ ունեին Յնդկաստանում:

Իսկ Բուտսը, ով հայտնի է իր «խորհրդածություններ հնդկական գործերի մասին» գրքով, հայերի մասին գրում է.

«Հայերը կազմում էին Յնդկաստանի վաճառականության հիմնական կմախքը: Նրանք մեծ բնակավայր ունեին Բենգալիայում և մասնավորապես Սայդաբադում: Նրանց առևտուրը կազմակերպվել էր Մեծ Մոդոլի հրամանագրով, որով նրանց էր հանձնված երկու հիմնական ապրանքների՝ մահուդի և հում մետաքսի հումքի առևտուրը՝ ամենաչնչին 3,5 տոկոս մաքսով: Այս հրամանագրի շնորհիվ հայ վաճառականները գործում էին անգլիացիների հետ հավասար»:

Արևելա-հնդկական Անգլիական
ընկերության շենքը

Երբ ավարտվեց Մոդոլների տիրապետության շրջանը և երկիրն սկսեցին կառավարել նաբոբները և այն դարձրին Մեծ Բրիտանիայի հարուստ և ընդարձակ գաղութներից մեկը՝ «Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերությունն» այն աստիճան ամրապնդվեց, որ իր հին ծածուկ վրեժը հայ վաճառականներից լուծեց՝ արգելելով նրանց գործունեությունը, միայն իրեն վերապահելով Յնդկաստանի ողջ առևտուրը տնօրինելու իրավունքը:

Հայ վաճառականներից շատերը դարձան անգլիական կապիտալի անհանդուրժողականության զոհերը:

Բայց դեռ այս պատմության ժամանակը չէ:

Դեռ թերթում ենք Հովհաննես Ջուղայեցու «Հաշվետունարը» և շատ բան բոլորովին չենք հասկանում: Մեր չհասկացածը պիտի հասկանան մասնագետները, տնտեսագետ-պատմաբանները՝ Հովհաննեսի հաղորդած նյութի արժեքորոշումով ու մանրակրկիտ վերլուծությամբ:

Բայց հետաքրքիր է իմանալ, թե ապրանքների որքան տեսակներ է առուծափսի տվել հենց ինքը՝ Հովհաննեսը: Առանց ապրանքների անունները տալու՝ ասենք. 61 տեսակի կտորեղեն խիստ թանկարժեք հարուստ վերնախավի և էժանագին՝ հասարակության ստորին խավերի համար: 17 տեսակի համեմունքներ, բուրունմավետ նյութեր, դեղաբույսեր, 14 անուն անգին քարեր և թանկարժեք զարդեղեն,

տարբեր տեսակի ներկեր, զենք ու զինամթերք՝ դաշույնից մինչև տեխնիկայի վերջին խոսք հրացանը իր «գլուխով ու բարութով»: Եվ էլի մեզ հայտնի ու անհայտ զինատեսակներ, ձիասարքեր: Չմոռանանք տնային գործածության իրերը և սպասքեղենը, «կշեռք, ութու, ճրագ»: Շատ հետաքրքիր անվանումներ են. կարելի է բոլորը թվարկել հանելուկ-ժամանցի համար՝ բայց չոգևորվեք:

«Հաշվետունարի» գիտական արժեքը ավելի է բարձրանում այն ստույգ տվյալներով, որ գրանցված են բոլոր ապրանքների չափ ու կշռի և գնի մասին:

Հովհաննես վաճառականի «Հաշվետունարը» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է Իրանում, Յնդկաստանում և Տիբեթում առևտրի ապրանքներից զանձվող մաքսերի և այլ հարկերի տեսակներն ու չափերը որոշելու, ապրանքի և դրամի՝ մի վայրից մեկ ուրիշը փոխադրելու եղանակները, դրամական փոխադրումներն ու վարկերի պայմանները պարզելու և լուսաբանելու համար:

Հայերն Աշխարհի մի ծայրից մյուս էին տանում ու բերում այդ նույն Աշխարհի ամենատարբեր ապրանքները: Սակայն ի՞նչ ահռելի դժվարությամբ հաղթահարելով լեռների ու անապատների, օվկիանոսների անհյուրընկալ անդաստանների ահարկու զարհուրանքները: Ինչո՞ւ: Տասնյակ տարիներով ընտանիքից հեռու, թափառական, արդյոք ընդամենը վաստակելու համար հացն հանապազօրյա՞... Ոչ, իհարկե: Հայ վաճառականի կապիտալը Աշխարհի երկրներում էր, որովհետև առևտրական գործարքներից նրա շահը ահռելի մեծ էր: Ամենաքիչը՝ 50 տոկոսի շահն էր. դրանից երբեք պակաս: 137 տոկոսը համարվում էր ընդունելի... Բայց հիմնականում՝ մեկին մի քանի հարյուրով ավելին էր:

Հայ վաճառականը հարուստ էր, անկախ այն բանից, որ նա կարող էր սայթաքել և գահավիժել անդնդախոր ծորերի վրա սողացող արահետներից, կուլ գնալ անապատային հողմերին, ընկղմվել նրա խորքերը կամ օվկիանոսի փոթորիկների մեջ խորտակել իր նավն ու ապրանքը... Կամ, ի վերջո, վախճանվել օտար երկրում, հարազատներից հեռու, ինչպես Տիբեթում վախճանված Մաթոս վաճառականը:

Հայոց կապիտալը Աշխարհի կապիտալի կարևոր մի մասն էր այլևս: Մենք դեռ կհանդիպենք այդ կապիտալին, երբ շրջենք նաև մյուս գաղթավայրերում: Հրաժեշտ տալով Հովհաննես Տեր-Ղափյան Ջուղայեցուն՝ մենք դեռ չենք հեռանում Յնդկաստանից, մենք դեռ հետաքրքիր ու սիրելի հանդիպումներ ունենք այստեղ և այդ հանդիպումների համար պիտի մտնենք Մադրաս:

ՄԱԴՐԱՍ

Հիշո՞ւմ եք, Յնդկական դիվանագիտական մի պարբերականում հատուկ հաղորդագրություն կար Թովմաս Գանա մի հայ վաճառականի մասին, ով 8-րդ հաղորդագրություն կար Թովմաս Գանայի շնորհիվ Մալաբարի ծովափին ստեղծվել իրավունք: Եվ որ այս Թովմաս Գանայի շնորհիվ Մալաբարի ծովափին ստեղծվել էր մի համայնք, որն արդեն 16-րդ դարում վերածվեց Մադրասի Հայոց բարգա-
վաճող գաղթօջախի: Մադրասից ոչ հեռու գտնվող Սբ. Թովմայի հայկական եկեղեցու պատի արձանագրությունը թվագրված է 1547 թվականին:

Սբ. Թովմայի
եկեղեցու
արձանագրությունը

Հայկական փողոց Մադրասում

Մադրասում հայկական թաղամասը գտնվել է նոր քաղաքի կենտրոնական մասում՝ նրա գլխավոր մայրուղու վրա, որ կոչվել է **Հայկական փողոց՝ Armenian street**: Փողոցն իր այս անունը պահել է մինչև ներ օրերը:

Հնդկաստանի պատմության ֆրանսիացի հեղինակավոր մասնագետներից Ֆրանսուա Մարտինը «Սեն Թովմայի» գաղթօջախի մասին գրում է.

«Հավաստյոք հաստատված է, որ Սեն Թովմայի ի բնե սկզբնավորությունն շատ մը հայերի գործ էր, որք այստեղ յուրյանց բնակություններն հաստատած էին»:

Իսկ 1517 թվականի ճանապարհորդ Լոմբեն վկայում է, որ պորտուգալական ճանապարհորդները Մադրասի շրջապատի մասին հայ համայնքից են տեղեկություններ ստանում:

Հնդկաստանում Ֆրանսիական Ընկերության կարևոր անձերից մեկը՝ նույն Ֆրանսուա Մարտինը գրում է.

«Հայերը Սբ. Թովմայում են նրա հիմնադրման ժամանակից սկսած և զբաղվում են առևտրով... Պորտուգալացիների գալուց հետո հայերը եկվորների հետ միասին կառուցեցին հոյակապ այս քաղաքը... Հավատացնում են, որ այստեղ կան հայ ընտանիքներ, որոնց ունեցվածքի արժեքը հասնում է միլիոնների»:

Երբ գաղութային շահագործումը դարձավ անտանելի, տեղացիներն ապստամբեցին գաղութարարների դեմ և պորտուգալացիներին դուրս չարտեցին այս շրջանից:

Գաղութատերերի անխնա շահագործումից, ավերածություններից երկիրը քայքայվել էր: Այդ վիճակից նրան դուրս բերելու համար հարկավոր էր ձեռներեց, գործունյա և ազնիվ մեկը: Եվ հնդիկ բնակչության կողմից 1662 թվականին երկրի կառավարիչ է ընտրվում հայազգի **Մարկոս Ռագազին**: Թե որքան է կառավարում Մարկոսը, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ դեռ 1698 թվականին, այսինքն, կառավարիչ ընտրվելուց 34 տարի հետո, նա դեռ այդ պաշտոնին էր և նա էր *«խոսակից թագաւորաց և հպարտութիւն քրիստոնէից»*:

Սբ. Թովմայից բացի Մադրասի հայ գաղթօջախի մարդաշատության և բարեկեցության մասին են խոսում իրարից ոչ հեռու կառուցված հայկական երեք եկեղեցիները:

Անշուշտ, Մադրասի հայ բնակչության մեծ մասը արհեստավորներ և մանր առևտրականներ էին: Սակայն հայ մեծահարուստ վաճառականներն ու արդյու-

նաբերողներն այստեղ հսկայական հարստություն են կուտակել, հատկապես թանկագին քարերի, համեմունքների, հնդկական կերպասների և այլ ապրանքների մեծաշնորհի տերը լինելով:

ԲՈՍԲԵՅ

Հնդկահայ խոշոր քաղաքներից էր նաև **Բոմբեյը**, որն սկզբում եղել է պորտուգալական առևտրի ձեռքում, իսկ 1661 թվականին պորտուգալացիների դուրս մղվելուց հետո հայերի և անգլիացիների շնորհիվ Բոմբեյը դարձել է վաճառաշահ քաղաք: Բոմբեյում է գործել Հնդկաստանի հայ խոշորագույն վաճառականներից մեկը՝ **խոջա Մինասը**, ով մի քանի օվկիանոսային նավեր է ունեցել: Հայտնի է այդ նավերից երկուսի անունը. *«Օքսենտ»* և *«Հույս»*:

Հայերն այստեղ ևս կենտրոնացած են եղել մի թաղամասում, որը, ինչպես Մադրասում, կոչվել է **Armenian Line՝ Հայկական թաղամաս**: Թաղամասը կտրող փողոցը կոչվել է **Հայկական փողոց**:

Բոմբեյում հայերի կառուցած եկեղեցին մինչև այժմ կանգուն է: Բոմբեյում գրված ձեռագրերից մի քանիսը ևս հասել են մինչև 21-րդ դար:

ԲԵՆԳԱԼԻԱ

Բենգալիայի հայերը նույնպես հնուց են հաստատվել այստեղ: Նրանք նույնպես մեծ հեղինակություն էին վայելում տեղացիների մոտ: Եվրոպացիները այստեղ ևս փորձել են օգտվել հայերի այդ հեղինակությունից: Եվրոպայից ժամանած բազմաթիվ պատվիրակություններ ղեկավարել են հայերը: Բենգալահայ մեծահարուստ **խոջա Սահրադի** ղեկավարած առաքելության շնորհիվ 1651 թվականին անգլիացիները կարողացել են **Շահ-Ջահանգիրի** իրավունք ստանալ առևտրական ֆակտորիաներ հիմնել Բենգալիայում:

ԿԱԼԿԱԹԱ

Կալկաթա

Կալկաթան հիմնվել է 1690 թվականին: Բայց այստեղ հնագետները հայտնաբերել են հայատառ տապա-նաքար թվագրված 1630-ին: Ինչպե՞ս. քաղաքից առաջ գերեզմանատո՞ւն է եղել: Այս հարցը տարակուսանքի է մատնել գիտնականներին: Սակայն տարակուսանքը փարատվեց, երբ հայտնի դարձավ, որ Կալկաթայի հիմնադրումից առաջ այդ տարածքում երեք գյուղ է եղել, որոնցից մեկի բնակիչներն ամբողջությամբ հայեր են եղել:

«Հայերն ամենահարգարժան և պատկառելի մարդիկ են Հնդկաստանում: Նրանք ամենաբազմաքանակն են մայրաքաղաքների օտարերկրյա վաճառականներից: Նրանք աշխույժ առևտուր են անում Չինաստանում և Արևելքի, Արևմուտքի, Պարսկական Ծոցի մեծ մասի նավահանգիստներում: Նույն մասնագիտության տեր մարդկանց շրջանում հայերի գիտելիքները այդ բոլոր տեղերի մասին ամենաճշգրիտն են ու մանրամասն: Նրանք մեծ մասնագետներ են իրենց գործում: Անչափ ջանադիր են և ուշադիր: Նրանց կյանքը չափազանց կարգավորված է: Նրանց տները հաստատուն են և հիմնավոր: Մեծ մասն ապրում են մայրաքաղաքներում և որպես երկրի իրավագոր անձինք՝ նրանք ամենախաղաղասերն են ու հավատարիմը: Իսկ որպես հասարակության անդամ՝ ռարեկիրթ են և անչար: Նրանք ամենահարգարժան մարդիկ են և հրավիրվում են

որը ճնշման մեջ էր պահում երկրի բուն տնտեսված.
Ընդհակառակը. 17-18-րդ դարերում, երբ, խորապես զգլած գաղութարար-

ների պահվածքից, հնդիկ ժողովուրդը զենք վերցրեց նրանց դուրս վճռելու իր երկրից՝ հայերը միացան նրանց և վերջիններից չէին կռիվների ժամանակ:

Այս մասին՝ քիչ հետո:

Հիմա, թե ինչպես անգլիացիների «սերը» հայերի նկատմամբ փոխվեց ատելության և հալածանքի:

Պարսկաստանի վրայով անցնող ցամաքային ճանապարհների անապահությունը հնդկահայերին ստիպեց դիմել ծովային ճանապարհների: Սկզբում նրանք չունեին իրենց սեփական նավերը, այլ միայն վարձում էին արաբական և եվրոպական նավերը՝ հաճախ մեծ վնասներ կրելով ահռելի փոխադրավարձերի պատճառով: Այս հանգամանքը հայ վաճառականներին ստիպեց շատ արագ լուծել սեփական նավեր ունենալու խնդիրը՝ պատրաստի նավեր գնելով կամ նորերը կառուցել տալով: Հայ վաճառականների նավերի ողջ անձնակազմը, նավապետի հետ միասին, հայեր էին:

Հայկական առևտրական նավ

Իսկ դրոշը **ծիրանագույն** էր:

Ասիայի և Եվրոպայի բոլոր նավահանգիստները բաց էին **ծիրանագույն** դրոշով հայկական նավերի առջև:

Սակայն Հնդկական օվկիանոսում նրանց մրցակցությունը չափազանց զգալի էր Եվրոպացի գաղութարարների համար: Հայկական նավերը փոքրաթիվ էին, բայց դա չխանգարեց, որ անգլիացիները իրենց գերխնդիրը դարձնեն բոլոր անթույլատրելի միջոցներով ոչնչացնել հայերի ծովային առևտուրը:

...Հայկական մի նավ նրանք բռնագրավեցին որպես ծովահենների, չնայած որ նրանց նավի վրա ծովահենների սև դրոշի փոխարեն ծածանվում էր Մեծ Բրիտանիա կայսրության դրոշը:

Չինաստանից Հնդկաստան եկող այս նավի բռնագրավումը տիրոջը 250 հազար ռուպիի վնաս հասցրեց:

Այս նավի անունը հայտնի չէ: Բայց հայտնի է հաջորդ նավի անունը, որը նույնպես բռնագրավվեց անգլիացիների կողմից: Նավը կոչվում էր «Արշակ» և լիքն էր թանկարժեք ապրանքով: Հնդկական օվկիանոսում անգլիացիները մեծ հաջողությամբ կարողացան կազմակերպել հայկական նավերի ոչնչացումը:

1746 թվականին Մադրասի մոտ անգլիական ծովակալ **Գրիֆֆը** բռնագրավեց հայերի մի առևտրանավ: Հայերը դիմեցին անգլիական դատարանին... Անգլիական դատարանը արդարացրեց ծովակալ **Գրիֆֆին**, քանի որ բռնագրավված նավը թշնամու սեփականություն էր: Բայց ե՞րբ էին հայերը, այն էլ օտար երկրում

ապրող, պատերազմ սկսել Անգլիայի դեմ: Ինչո՞ւ էին հայերը մեղանշել օտար երկրի հյուրերը քամող մեծամիտ ու ամբարտավան գաղութատերերի դեմ:

Ծովակալ Գրիֆֆի ծովահենային հարձակումը

Հայերը անգլիացիների թշնամին էին, որովհետև փոքրիկ ընկերություններ կազմած, նույնիսկ հնագույն, նահապետական ձևերով իրենց վաճառականությունը առաջ տանելով՝ կարճ ժամանակում ձեռք էին բերում այնպիսի եկամուտներ, որ եվրոպական հզոր ընկերությունների համար դառնում էին լուրջ մրցակից: Եվ ահա,

անգլիացիները, չկարողանալով հաղթել հայերին ազնիվ մրցակցության մեջ, որոշեցին ջրային ուղիներում զբաղվել ծովահեններին արժանի բռնագրավումներով և թալանով:

Միայն հայերի հետ չէր այս չհայտարարված պատերազմը: Եվրոպայի տարբեր երկրներից Հնդկաստանում հաստատված ընկերությունները միմյանց կոկորդից կախված դաժան ու անգիջուն պայքար էին սկսել:

Առանձին կամ փոքր ընկերություններով միավորված հայ վաճառականները, որքան էլ հմուտ ու տաղանդավոր լինեին իրենց գործում, ի վերջո, չպիտի որքան էլ հմուտ ու տաղանդավոր լինեին իրենց գործում, ի վերջո, չպիտի կարողանային դիմադրել հզոր բանակի և հզոր նավատորմի տեր Մեծ Բրիտանիայի «Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերությանը», որը «շատ հաճախ իր գործարքները կատարում էր արյունահեղ արշավանքներով և բռնի ուժով»:

Կարելի է պատկերացնել, թե օվկիանոսի ջրերում ծիրանագույն դրոշով լողացող միայնակ առևտրանավը ինչպիսի անհուսալի վիճակի մեջ պիտի հայտնվեր և ինչպես պիտի պաշտպանվեր նրան հետապնդող, ապա պաշարող հայտնվեր և ինչպես պիտի կրակ տեղացող մի քանի հզոր անգլիական ռազմանավերից:

...Այսպես սկսվում է հայ գաղթօջախների դանդաղ քայքայումը: Հայերը կամաց-կամաց թողնում են անգլիացիների գրաված երկրամասերը և հեռանում դեպի Հնդկաստանի այն տարածքները, որոնք դեռ գաղութացված չէին Մեծ Բրիտանիայի «**հզոր ու պանծալի**» զենքով:

Եվ երբ սկսվեց հնդիկների ազգային ազատագրական պայքարը, հայերն անտարբեր չմնացին, այլ ամենատարբեր ձևերով մասնակցեցին այդ պայքարին. հայ վաճառականները՝ հսկայական գումարներ տրամադրելով, հայ զինագործները՝ զենքեր ծուլելով, հայ երիտասարդները՝ հնդկական բանակ ծառայության մտնելով, նրա զինվորների հետ հավասար կռվել-արյուն թափելով՝ հանուն իրենց երկրորդ հայրենիքի ազատագրության:

Մեսրոպալ Հակոբ Սեթյանը իր «Հայերը Հնդկաստանում» մանրամասն

տեղեկություններով հարուստ գրքում և Թովմաս Խոջանայանը «Պատմություն հնդկաց» գրքում հայ կամավոր զինվորականների մասին բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում:

Հիշո՞ւմ եք, հնդկահայերը սկզբում մասնակցեցին կռիվներին, երբ պորտուգալացիները փորձեցին տապալել տեղի իշխանությունը և գաղութացնել Մալաբարի շրջանը Մադրաս քաղաքով: Պորտուգալացիները պարտվեցին հայերի անմիջական ջանքերով և հնդիկների կամեցողությամբ Մալաբարի կառավարիչ նշանակվեց հայազգի Մարկոսը:

Հայերի մասնակցությամբ հնդիկները ջախջախեցին նաև Կասունբազարի անգլիական կայազորը և գրոհով ազատագրեցին Կալկաթան:

1760 թվականի հուլիսին անգլիական իշխանությունները Բենգալիայի կառավարիչ նշանակեցին Միր Կասիմին, մտածելով, որ սա, լինելով իրենց դրածոն, պիտի ամեն կերպ ենթարկվի իրենց և իր սեփական ժողովրդին հարստահարի հոգուտ գաղութատերերի: Բայց բանից պարզվեց, որ Միր Կասիմը մեծ հայրենասեր է: Նա չէր պատրաստվում կառավարիչ նաբոբի տիտղոսով դառնալ գաղութարարների կամակատար մի պաշտոնյա, որ պիտի հալածանքի ենթարկի իր սեփական ժողովրդին հանուն նրանց, ովքեր եկել են օտար ափերից իր սքանչելի երկիրը թալանելու, հարստահարելու և ճորտացնելու: Միր Կասիմը պիտի ազատեր իր ժողովրդին այդ նվաստ վիճակից, իսկ երկիրը՝ քաղաքական ստրկությունից:

Միր Կասիմի առաջին գործը հզոր, զինված բանակ կազմակերպելն էր: Նա գիտեր, որ կունենար այդ բանակը, եթե նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակեր **Գեորգի Հարությունյանին՝ Գեորգի խանին:**

ԳԵՈՐԳԻ ԽԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԸ

Գեորգի խանը ոչ միայն կազմավորում է Բենգալիայի բանակը, որը ստեղծվում է հնդիկ և հայ զինվորների հավաքականությամբ, այլև զենքի և զինամթերքի արտադրությունը:

«Գեորգի խանը ինքնին հնարեաց, թափեաց և պատրաստեաց զամենայն հրազենս, պատերազմաց, ավելօք և ոչ պակաս, քան զեվրոպացվոյն»:

Հիշո՞ւմ եք. պատմել ենք «Զամզամախ» կոչվող թնդանոթի մասին, որ 1671 թվականին ծուլել էր **Շահ Նազարը:** Շահ Նազարը թնդանոթը ծուլել էր այս ապստամբության առիթով և ինքն էլ գլխավորում էր հայ զինագործների աշխատանքը:

Երկրի քայքայված տնտեսությունը շտկելու համար Միր Կասիմը հատուկ հրովարտակով վերացնում է բոլոր տեսակի առևտրական հարկերը: Հայերը բարձր գնահատեցին Միր Կասիմի այս իմաստուն որոշումը և պարտքի տակ չմնացին՝ պատերազմի համար խոշոր գումարներ նվիրաբերելով նրա գանձարանին:

Այս պատմությունը հարկ է, որ քիչ ավելի ընդարձակ պատմվի, որովհետև այստեղ հիմնալի կերպով բացվում է **Հայոց բնավորության** մի կարևոր շերտը:

...**Գեորգի խանը** կանխազգալով անգլիացիների հնարավոր հարձակումը Բենգալիայի Փաթանա ամրոցի վրա, այն պաշտպանելու նպատակով մի զորաբանակ է ուղարկում այնտեղ, որի հնդիկ հրամանատարի հետ էին հայազգի հազարապետներ **Մարգար Հարությունյանը և Ղազար Հակոբյանը:**

Դեպի Փաթանա ուղևորվող զորաբանակը ճանապարհին լսում է, որ անգլիացիները գրավել են ամրոցը: Զորաբանակն արագ ացնելով իր երթը՝ հասնում և պաշարում է թշնամու գրաված ամրոցը:

Փաթանայի արևելյան դարպասի ուղղությամբ գրոհող հնդկական զորքերի գումարտակը ղեկավարել է հազարապետ **Մարգարը** հայկական ջոկատով: Նրանց հաջողվում է գրավել ամրոցը: Հնդկական զորքերը մեծ թվով գերիներ են վերցնում անգլիացիներից:

Ազատագրական պայքար
անգլիացիների դեմ

Անգլիացիների դեմ տարած այս փայլուն հաղթանակից հետո հազարապետ **Մարգար Հարությունյանը** արժանանում է Բենգալիայի նաբոբի բարձր պարգևին. նրան նվիրում են **«փիղ մի՝ հանդերձ բազում ընծայիվք... եվ հավել ևս տալ նմա զտիտղոսական անունդ Շամսֆարախան, որ է մագիստրական իշխանություն»:**

Փաթանայի այս կռվից հետո դեպքերը զարգանում են ամենայն արագությամբ:

Հնդկական բանակին է միանում Ղազիփուդի **ռաջա Չանդրան** իր հեծելազորով: Ապա անգլիացիների դեմ է ուղարկվում **Գրիգոր Այվազյանի** ղեկավարած զորագունդը, որն առաջնորդում էր **Մարկոս հազարապետը:** Անգլիացիները սկսում են նահանջել: Բենգալական բանակի գլխավոր հրամանատար **Գեորգի խանը** թշնամու ճանապարհը փակելու համար նրանց դեմ է շարժում մի ուրիշ թշնամու ճանապարհը՝ **Միր Կասիմի** ղեկավարած զորախմբերում կռվում էին երեք հայ զորախումբ: Միայն հնդիկներից բաղկացած զորախմբերում կռվում էին երեք հայ հարյուրապետ. **Մկրտիչ Զաքարյանը՝** Նոր Զուղայից, **Մելքում Աստրախանցին և Նիկողայոս Երևանցին:**

Շրջապատման մեջ ընկած անգլիական զորամասերը ջախջախվում են: 600-ից ավելի անգլիացի գերի է ընկնում:

Միր Կասիմը հատուկ հրովարտակով Բենգալիայում գտնվող բոլոր անգլիացիներին համարում է Հնդկաստանի թշնամիներ և հրամայում նրանց ձերբակալել և հանձնել պետության ձեռքը:

Անգլիացիները ստիպված փոխում են իրենց գործելակերպը: Նրանք հասկացել էին, որ չեն կարող հաղթել բաց ռազմադաշտում, եթե հնդիկների

Միր Կասիմը պատասխանում է չարախոսներին.

Անգլիացիները անհաջողության մատնվելով Միր Կասիմի մոտ՝ փորձում են կաշառել Գեորգի խանին:

«Քաղ լիցի ինձ տիրամատնութիւն, զի որոյ որ ծառայեն Հայք, միամտությամբ սրտի մնան հաստատունք մինչև ի մահն իրեանց»:

Գեորգի խանը Կալկաթայից եկող ճանապարհների վրա, որտեղից գալիս էին թշնամու զորքերը, դասավորելով ապստամբական ուժերը, որոնց մեջ էին նաև հայկական զորագնդերը, սպասում է թշնամուն: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Գանգեսի վտակներից մեկի՝ Սանթադարիայի դաշտավայրում:

Անգլիացիներին հաջողվում է ճեղքեր բացել հնդկների ռազմաշարքերում, անցնել նրանց թիկունքը և վտանգավոր դրություն ստեղծել:

Անգլիացիներն այս երկու հայ զորավարների շնորհիվ խայտառակ պարտու-
թյուն կրեցին:

Եվ ծրագրվեց ոճիրը:

...Մահմեդական դավանանքին պատկանող մեկը՝ **Ջանմահմադ Սաբր բեկը**, երբ **Գեորգի խանը** առավոտյան իր պտույտն էր կատարում բանակում իր ծառա **Ծատուր Առաքեյանի** և երկու թիկնապահների ընկերակցությամբ, մոտենում է նրան և

Վրա հասած զինվորները կատաղի մոլուցքով կտոր-կտոր են անում դավադիրներին, բայց Ջաննահմադ Սաբր բեկին հաջողվում է փախչել:

աստ անդ մի շրջեր»:
ԲԺԻԶԿՆԵՐԸ չկարողացան փրկել **Գեորգի խանին:** Նա վախճանվեց, և հայ գինակիցները իրենց հրամանատարի աճյունը հողին հանձնեցին: Հայոց ծեսով՝ ինչպես կամեցել էր ինքը՝ **Գեորգի խանը:** Միր Կասիմը, որպես պատասխան անգլիացիների դավադիր ու նենգ անպատիվ արարքի՝ հրամայեց սպանել երկրի բանտերում պահվող բոլոր գերի անգլիացիներին:

Անհավասար այս պայքարն ավարտվում է անգլիացիների հաղթանակով: Յիթ Կասինը հեռացվում է քաղաքական ասպարեզից: Բենգալիան ամբողջությամբ ընկնում է անգլիացիների իշխանության տակ:

Անգլիացիները որևէ կերպ չէին տարբերվում աշխարհի որևէ գիշատիչ նվաճողից, որևէ վաչկատուն ցեղի հրոսակային բնագոյներից զուրկ չէին: Նրանք արյան մեջ խեղդեցին հնդկական ժողովրդի ազգային արժանապատիվ պայքարը, ապա կողոպուտի տվեցին ողջ բնագավառն այնպես, որ 1769–1770թթ. սկսած սովը ոչնչացրեց այդ ծաղկուն ու հարուստ մարդաշատ երկրի բնակչության 10 միլիոնը:

Ապստամբության ճնշումը

գրկեց «Արևելա-հնդկական Անգլիական ընկերության» պայմանագրով հալվաճառականներին շնորհած բոլոր առանձնաշնորհումներից: Այս մասին կարելի է տեղեկանալ Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում պահվող թիվ 148 գործի 21-րդ էջից:

ՄԱԴՐԱՍԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Մադրասը Հնդկական թերակղզու արևելյան ափի ամենախոշոր ու բանուկ նավահանգիստն էր: 16-րդ դարից սկսած հայկական առևտրական հիմնական ուժերն այստեղ էին գործում: Եվ երբ եվրոպացիները եկան, այստեղ հանդիպեցին բազմաշատ և մեծահարուստ Հայոց գաղութի... Սկզբում երկուստեք հարաբերությունները վատ չէին: Սակայն հետո կատաղի պայքար սկսվեց եվրոպական տարբեր ընկերությունների և հայ վաճառականների միջև: Ռազմական մեծ ուժ ունեցող եվրոպացիների մրցմանը դիմանալու համար առանձին գործող հայ վաճառականները հարկադրված եղան միավորվելու փորձեր կատարել: Հայ վաճառականները պարտություն կրեցին, և պարտության պատճառն, անշուշտ, այն էր, որ անգլիական, հոլանդական և ֆրանսիական առևտրական ընկերությունների թիկունքում կանգնած էին իրենց պետությունների զինյալ ուժերը: Ակնհայտ էր հայ վաճառականության քաղաքական որբությունը, և խորապես զգալով սա՝ հայերը սկսեցին մտածել Հին Հայրենիքում անկախ պետականություն ունենալու մասին:

Անգլիացիները վրեժխնդիր եղան նաև Հնդկաստանում ապրող հայերից: Անգլիական համայնքների պալատը հատուկ քննության ենթարկելով հայերի կատարած դերը Բենգալիայի իրադարձությունների ժամանակ, նրանց նշանակեց և նրանց արարքը որակեց որպես «անշնորհալայական ակտ» և հայերին

ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ ՀՆԴԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆ

Շահամիր Շահամիրյան
1723—1799 թթ.

Հայ ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներն իրենց առաջին և ամենաճշգրիտ քայլը սկսեցին Մադրասից: Նրանք նախ համախմբվեցին միմյանց շուրջ, կազմեցին, ինչպես **Լեոն** է ասում, «քաղաքական ընտանիք», որի ղեկավարը դարձավ **Շահամիր Շահամիրյանը**:

Նա ծնվել է 1723 թվականի նոյեմբերին Նոր Զուղայում: Արհեստով դերձակ է եղել և, երբ Պարսկաստանում անտանելի է դարձել հայերի շահագործումը, շատերի նման գաղթել է Զնդկաստան, Մադրաս: Սկսել է զբաղվել առևտրով: Պարսկաստանից բերել է տվել մրգաջուր և վարդաջուր ու վաճառել, ապա զբաղվել ականավաճառությամբ, որով և կուտակել է ահռելի հարստություն: Սեփական միջոցներով հայրենակիցների համար կառուցել է հիվանդանոց, հյուրանոց և անկյալանոց, որոնք գործել են մինչև 19-րդ դարի վերջը: Նա ուներ

բազմաթիվ կալվածքներ, ծխախոտի պլանտացիաներ: Վարձավորվել մաքուր ու
ստացել էր Նուբլի գյուղը՝ որպես ժառանգություն իր սերունդներին:

Բայց նա պիտի փորձեր իրականացնել այն մաս գաղափարները, որոնք իր
կյանքի առաջնային նպատակն էր դարձել և որի համար կուտակել էր իր ահռելի
հարստությունը:

Բացի հարստությունից՝ նա պիտի ստանար լուրջ կրթություն, որի համար 40 տարեկան հասակում վարձում է հայ և անգլիացի ուսուցիչներ և, իսկապես, լինելով տաղանդավոր վաճառական, շատ կարճ ժամանակում դառնում է նաև այն փնտրելի մտավորականը, ով պիտի կազմակերպեր և ղեկավարեր մադրասահայ քաղաքական ընտանիքը...

Այս ընտանիքի անդամներից էր հայտնի **Գրիգոր Խոջաջանյանը**, ով հիշո՞ւմ եք, իր միջոցներով էջմիածնում տպարան բացեց: Անդամ էր նաև **Մովսես Բաղրամյանը**, **Հարություն քահանա Շնավոնյանը**, Շահամիրյանի որդի **Հակոբը**: Ցավոք, մյուս անդամների անունները հայտնի չեն:

Միմյանց շուրջ էին հավաքվել փայլուն կրթություն ստացած, եվրոպական և ասիական լեզուների գիտակ, հմուտ վաճառականությամբ հարստություն ձեռք բերած մարդիկ, որոնց մտածելակերպի վրա, անշուշտ, իրենց ազդեցությունն էին թողել հնդկական ազատագրական շարժումները, և, ինչ խոսք, նաև **Յոզեֆ Էնիքի** գաղափարները, որին միշտ սիրով ընդունել է **Շահամիր Շահամիրյանը** և ունկնդրել նրա ազատագրական շարժումներին վերաբերող գրույցները:

Մադրասյան խմբակը 1771 թվականին հիմնում է իր տպարանը, որպեսզի հայերեն լեզվով կարողանա հրատարակել հայ ժողովրդի հայրենասիրական զգացմունքներն արթնացնող գաղափարներին հարիր գրականությունը:

Նման գրականության առաջին հեղինակը եղավ Մովսես Բաղրամյանը, ով հիմնալի գիտեր իր ժողովրդի պատմությունը, գիտեր վերլուծել այն և ճշմարիտ գնահատականներ տալ:

1772 թվականին **Հակոբ Շահամիրյանի** ջանքերով նորաբաց տպարանում լույս է տեսնում **Մովսես Բաղրամյանի «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ»** գիրքը:

Այս գիրքը կոչ էր ու ազդարար, ինքնագիտակցության արթնացման մունետիկ:

Մովսես Բաղրամյանը ծնվել է Արցախում, կրթություն ստացել Նոր Զուղայում, ապրել Ռուսաստանում և Կովկասում: 1768 թվականից բնակվում էր Զնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, որտեղ էլ **Շահամիր Շահամիրյանի** հետ մշակում է Զայաստանի ազատագրական ծրագիրը: «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» գրքում նա շարադրել է իր քաղաքական հայացքները, որը նաև մեր ժողովրդի պատմությունն է, Զայաստանի մանրամասն աշխարհագրական նկարագրությունը: Գրքի կարևոր նպատակը հայ երիտասարդությանը հայրենիքին, նրա փառավոր անցյալին ու հերոսներին ծանոթացնելն է, որոնք այնուհետև *«խիստ լքվելով ու թորշոմելով՝ ամեն կողմից անտերունչ դարձան և բազմավտանգ կասկածների զարհուրանքով բաժան-բաժան եղան ինչպես հոտ, որ չունի հովիվ...»*:

Հարցն այս գրքում, որ տալիս է Մովսես Բաղրամյանը, բնավ էլ հռետորական չէ.

*«Մի՞թե հույսներուս հատելով՝ կտտանքներից
ու չարաչար տանջանքներից վիատվեցինք...
Ով՞ արամյան ազգի որդիք, աղեկտուր ու ահաբեկ,
երբեք, երբեք դուք թշնամուց մի վախեցեք,
Այլ հինավուրց նախնիներին, հսկաներին նմանվելով՝
նրանց հանգույն արիացեք...
Քաջամարտիկ և աննկուն տղամարդիկ
նախընտրում են զոհվել որպես նահատակներ,
քան ամեն օր հազար անգամ մահը տեսնել
թշնամական արհավիրքից, անել վշտից,
Որովհետև մտածում են նրանք այսպես.
«Ավելի լավ է քաջաբար մեկից մեռնել,
քան այսպիսի թշվառությամբ մի կերպ ապրել...»:*

Մովսես Բաղրամյան հայրենասեր մարդը հավատացած էր, որ Աստվածային նախախնամությունն ի վերուստ սահմանել է ազատության համար պայքարող ժողովրդին անվարձահատույց չթողնել:

«**Յորդորակը**» բացատրում է նաև Զայոց պետականության անկման պատճառները: Մարդը սխալական է: Բայց, եթե հասարակ մարդու սխալը անձնականին կարող է վնասել, ապա իշխանավորինը ազգային ողբերգությունների պատճառ է դառնում:

Հայ պետականության անկման պատճառներից է նաև այն, որ թշնամին մեզ հաղթել է ոչ թե բազկի զորությամբ, այլ խորամանկությամբ:

«**Յորդորակը**» հայ ժողովրդին իր տեղից բարձրանալու կարևոր հանգամանք է համարում կրթությունը, լուսավորությունը, հայրենասիրության ոգով դաստիարակությունը: Իսկ դրա համար հարկ է, որ ամենուրեք դպրոցներ բացվեն և մանկությունից արդեն արթնացվի ազգային ինքնագիտակցությունը և հոգիներում սերմանվի հայրենասիրության վեհ զգացումը:

«**Յորդորակի**» լույս ընծայումը մտքի, ոգու պայթյուն էր հայ իրականության մեջ: Ազատամիտ, լուսավորյալ մարդիկ ողջունում էին, պահպանողականները՝ դատափետում:

«**Յորդորակը**» թշնամանքով դիմավորեց հատկապես Էջմիածինը: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը բանադրեց **Մովսես Բաղրամյանին** և **Շահամիրյանից** պահանջեց հավաքել լույս տեսած բոլոր գրքերը և այրել: Նա «**Յորդորակը**» համարում էր «**դիվաշունչ**» գիրք, իսկ իրեն՝ **Բաղրամյանին**, «**պակաս ի խելաց**, **առանց շրջահայեցողության և տղայաբարոյ**»: Շահամիրյանին էլ մեղադրում էր, որ նա տպարան է հիմնել և գրքեր է հրատարակում, որոնք չեն պատշաճում նրան, որպես «**ազնվատոհմ իշխանի**», քանի որ այս տպագրությունը *«է գործ գռեհիկ և հետին աղքատի»*:

Սակայն «**Յորդորակը**» Շահամիրյանի ղեկավարած Մադրասի հայրենասերների ծրագիրն էր, որին գրական ձև էր տվել **Մովսես Բաղրամյանը**, և նրանք հեշտությամբ չէին հրաժարվելու իրենց գաղափարներից, թեկուզև արժանանային կաթողիկոսի բանադրանքին:

Հիշո՞ւմ եք. 1773 թվականին Կալկաթայից Մադրաս եկավ **Հովսեփ Էմինը**՝ գրական շարժումները սկսելու գործին:

Շահամիր Շահամիրյանը և իր խումբը խոստանում են օժանդակել նրան՝ տարեկան տրամադրելով 12.000 ռուպի: Հիշո՞ւմ եք. Մադրասի հայ վաճառականներից մեկը՝ **խոջա Գրիգորը**, խոստացել էր իր ողջ հարստությունը տրամադրել ազատագրությանը, պայմանով, որ ազատագրական այդ ծրագիրը հավանության արժանանա **Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի** կողմից:

Հիշո՞ւմ եք. Էմինի՝ Մադրասում գտնվելու օրերին Մադրաս հասավ Սիմեոն կաթողիկոսի նվիրակը, **Հովհաննես եպիսկոպոսը**, ով իր հետ բերեց այդ ծրագրի բանադրանքի սպառնալիքով մերժումը և իր հետ տարավ Զայաստանի ազատագրության համար հավաքված գումարները՝ որպես նվեր Էջմիածնի վանքին:

Հետագայում **Հովսեփ Էմինը** պիտի գրեր.

«Մեր ժողովուրդը արյուն քրտինք է թափում մի կտոր հացի համար, և հենց որ շատ ու քիչ դրամ է հավաքում, անմիջապես կողոպուտի է ենթարկվում մերձ փաշայի, մերձ խանի, և մերձ նաբոբի կողմից հնարած ստահող և հիմար պատճառաբանություններով, որովհետև նա ձեռքին զենք չունի և աշխատում է իզուր»:

Շահամիր Շահամիրյանի հայրենասիրությունը միայն խոսքի ու զգացմունքի ներսում չէր, այլ անմնացորդ իր գործի ամբողջական էության մեջ էր, իր ապրած կյանքի նվիրումով հագեցած ազգային երազանքի իրագործման անվերապահ հավատի խորքում էր:

Հետաքրքիր է մի փաստ:

Գոյութիւն չունեն, բայց վստահաբար լինելու էր:

վայելում լինի իրենց համար, իսկ սրանց վաճառքից ստացված հասույթը (յուրաքանչյուր օրինակի գինը տասը ոսկի, որ հավասար է քառասուն ռուբլիի) վճարվելու է անտուն ու աղքատ մարդկանց ի սեր Հայոց ազգի ազատագրման՝ խուժողով, ամբարիշտ ժողովուրդների ծառայության լծից, և այս վճարը չենք ստիպում ոչ ոքի, այլ աղերսելով խնդրում ենք»:

«Որոգայթ փառացը» ապագա անկախ Հայաստանի օրենքների ժողովածու է:
Շահամիրյանը գրում է.

Նա իր գրքում օրինականացնում է այն սկզբունքը, թե իշխանությունը ելնում է ժողովրդից և պատկանում է ժողովրդին: Եվ պետության լավագույն ձևը նա համարում է **Հանրապետությունը**: Պետական իշխանությունը պետք է ընտրված լինի ժողովրդի կողմից, միայն այդպես նա կարող է արտահայտել ժողովրդի շահերը: Ժողովուրդը պետք է իրավունք ունենա հսկելու կառավարության գործողությունները և փոխելու կառավարությունը, եթե այն չի կատարում հասարակության պահանջները: Օրենքները պետք է լինեն հավասարապես անհրաժեշտ և պարտադիր բոլորի համար՝ մեկին առավելություններ չտալով մյուսի նկատմամբ: Օրինականության և կարգի յուրաքանչյուր խախտում, յուրաքանչյուր կամայականություն չի կարող կործանարար ազդեցություն չունենալ, որն էլ հենց, նրա կարծիքով, դարձել է կործանարար ազդեցություն չունենալ, որն էլ հենց, նրա կարծիքով, դարձել է ժողովրդի դժբախտությունների պատճառը: Նա անթույլատրելի է համարում ինքնակալական իշխանությամբ օժտված թագավորի կամ նմանատիպ այլ կառավարչի գոյությունը Հայաստանում:

Վրա»: Շահամիր Շահամիրյանը և Մադրասի հայրենասերների խումբը ցանկանում էր տեսնել Ազատ Հայաստան, որտեղ, ըստ օրենքների, կկառավարի ժողովրդի կողմից երեք տարի ժամանակով ընտրված գործադիր իշխանությունը, որը պետք է ղեկավարի նախագահը:

Սահմանադրական Հայաստանում կրոնի և խղճի կատարյալ ազատություն
պետք է լինի: Պետք է լինեն զանազան նախարարություններ, պետական բոլոր
պաշտոններն ընտրովի պետք է լինեն:

Այս երանելի օրենքներով Հայաստանում 90-հազարանոց մշտական զորք
պետք է լինի:

Կետք է լինի:
Պետական գանձարանի գումարները պետք է գոյանան զանազան տուր-
քերով, օրինակ՝ հարկերով, օգնություններով, օգնություններով՝ ըստ ունեցվածքի:

Շահամիր Շահամիրյանն իր «Որոգայթ փառաց» հայ իրավաբանական մտքի այս սքանչելի գործի մեջ գիտնականի բարձր իմաստությամբ ամփոփել է 521 առաջնություններ, որոնք զուգահեռ ընթացում են ժամանակի և տարածության մեջ:

«Զբաղմունքով լինելով վաճառական, անտեղյակ երկ շարադրելու արվեստին, չտիրապետելով հայերենի գիտական բառապաշարին, քերականությանն ու ուղղագրությանը՝ ինչպես պահանջում է ավանդաբար գործածվող գրաբար Հայոց լեզվի կանոնը, որպես այս գրքի շարադրող՝ չկարողացա անել ավելին, քան լեզվի կանոնը, որպես այս գրքի շարադրող՝ չկարողացա անել ավելին, քան ախարհը։ սրանով նպատակ ունենալով քնաթաթախ ծույլ թմրությունից արթնացնել ախարհը։

...Տեր, թող մի փոքր իմաստություն զարթնի Հայոց ազգի էության մեջ, ազգ, որ ցրված է աշխարհով մեկ. մեր մտավոր խոսքի մեջ բորբոքիր նախանձախնդրություն,

որ ընդդիմանա երկար ժամանակի ընթացքում մեր մեջ արմատացած համակերպ-վածության բնավորությունը և թող ազատության հորդորներ շարադրեն խելամտորեն, և ցույց տուր մաքրություն հայ ազգի սրտին և զվարթություն հոգուն, որպեսզի սիրով հնազանդվեն օրենքներին և փրկություն գտնեն օտար ժողովուրդների ստրկությունից, որպեսզի ազգովին կարող լինենք ազատաբար պաշտել Քո ամենասուրբ անունը. Որիդ ծունր ենք դնում և երկրպագում հավիտյանս հավիտենից: Ամեն»:

Սրանք գրքի վերջին խոսքերն են:

Բայց ճանաչելու համար Շահամիր Շահամիրյան երախտավորի նաև սքանչելի բնավորությունը, նրա մեծ, անպարփակ հայրենասիրությամբ սնվող իր Ոգու թելադրանքը՝ նորից թերթենք գրքի նախաբանը:

«Ես, ում ձեռքով գրվել է ներքոշարադրյալը, լինելով Հայոց Աշխարհի ամենա-չնչիններից ու ամենախոնարհներից մեկը, Աստծո և մարդկանց առաջ խոստովանում եմ, որ ոչինչ չեմ ցանկանում անձամբ ինձ համար. ոչ իշխանություն, ոչ հարստություն, ոչ փառք, այլ ամբողջովին առաջնորդվում եմ սիրով իմ սեփական ազգի և մեր երկրի նկատմամբ:

Տարբեր ժամանակներում, տարբեր պարագաներ ինձ տարել են տարբեր երկրներ, որոնցում գտնվեցի քրիստոնյա այլ ազատ ազգերի, պետությունների իշխանությունների ներքո: Նայելով նրանց, կարդալով աշխարհի շատ երկրների արժանիքների մասին, համադրելով յուրաքանչյուր ազգ այլ ազգերի հետ և, գտնվելով նրանց երկրներում, համեմատելով իմ երկիրը ուրիշ երկրների հետ, մեր մարդկանց՝ նրանց մարդկանց, մեր օղը՝ նրանց օղի, մեր բուսականությունը՝ նրանց բուսա-կանության հետ, ես պարզեցի, որ արեգակի ներքո գոյություն ունեցող երկրների մեջ ամենաբարեշնորհը, ամենագեղեցիկը և ամենաընտիրը Արարատյան երկիրն է, որը իր բարձրաբերձ Մասիս սարով Տերն է ամբողջ երկրի...

...Հույժ մեծ բարիք կլինի մեզ և մեր աշխարհի համար, եթե ամբողջ հայ ժողովուրդը, հետևելով իր բնական ազատ բնույթին, թագավորի իր տան վրա, ոչնչացնելով խորամանկությունը և նախանձը, և ժլատությունը, որպեսզի չգտնվի նրա մեջ որևէ մեծ և որևէ փոքր, որպեսզի բոլորը հավասարապես գտնվեն պետության հովանու ներքո՝ սկսած իր ծննդյան օրից և որպեսզի իրենց ամբողջ կյանքի բոլոր օրերի ընթացքում և ընդմիջտ լինեն թագավորներ սեփական երկրի վրա:

...Եվ արդ ձեզ ցույց կտամ հասարակական թագավորության մանրամասները: Եթե դուք կամենում եք լինել ազատ և ձեր աշխարհի վրա թագավորել այլոց հետ հավա-սարապես և ձեր ունեցվածքի ազատ տերը լինել, պատիվ ստանալ ձեր առաքինու-թյունների համար, սրբել անօրենությունների աղտը և մաքրել ձեր խիղճը, պետք է կառուցեք ձեր իմաստության տունը, խրատական սյուն կանգնեցնեք և ձեզ համար բարի օրենքներ ընտրեք ձեր բանական հոգու զորությամբ և ըստ ամբողջ ժողովրդի կամքի ու ցանկության: Եղեք և մնացեք կախյալ ձեր օրենքներից, որպեսզի ոչ ոք, բացի ձեր կազմած օրենքից, չկարողանա թագավորել և իշխել ձեր գործերի վրա:

...Չտաք ձեր կառավարման սանձերը ինքնակալ մեկի ձեռքը, որն ըստ իր կամքի և ըստ իր հաճույքների կփակի ձեր բերանը:

Իսկ ինչ վերաբերում է քո այն մտորումներին, թե ով կկարողանա մեզ վրա գործադրել օրենքները, կլինի նա, ում կիրամայի մեր օրենքը և ով Հայոց տան խորհրդարանից բարձրագույն պաշտոնի ընտրությունը հաստատող նամակ կստանա: Նա համաձայն օրենքի՝ կմնա մեր ամբողջ ազգի սպասավորը և մեր օրենքների պահապանը: Այս այրը, համաձայն Տիրոջ խոսքի. պարտավոր է լինել ծառա, այսինքն նա, ով ձեր մեջ դառնա մեծը, նա կլինի կրտսեր սպասավորը, ամենքին ծառայող պաշտոնատար անձը... Նրա միակ առավելությունը կլինի իր պաշտոնին հավատարիմ ծառայելը: Նա իշխանություն չի ունենա իր կամքով որևէ մեկի գլխից մի մազ պակասեցնելու կամ ավելացնելու, եթե դա չհամապատասխանի օրենքին:

...Ահա ձեզ երկրորդ դրախտի՝ Արարատյան աշխարհի բանալիները, որոնք հանդիսանում են ձեր օրենքները և իրավակարգը...

Ես հաստատում եմ, որ մենք կարող ենք բարուն հասու լինել միայն այն ժամանակ, երբ կհիմնվենք մեր բնական հոգու ձգտումներին և կհավատանք բնական պատճառաբանությանը: Եթե մենք ցանկանում ենք լինել ազատ և մեր երկրի տերերը, ազատ տնօրինել այն ամենը, ինչ ունենք, պահպանել մարդկային պատիվն ու արժանապատվությունը, մաքրվել բարոյական հին ախտերից, ապրել մաքուր խղճով, պետք է ամենից առաջ կառուցել սեփական պետական կարգը, մշակել այնպիսի օրենքներ, որոնք կհամընկնեն ազատությանը, մեր ազգային մշակել այնպիսի օրենքներ, որոնք կհամընկնեն ազատությանը, մեր ազգային հետաքրքրություններին, և միաժամանակ բոլոր մարդկանց իրավահավասա-րությունը և համաձայնությունը, նրանց ազատությունը, որի դեպքում մարդիկ լինում են համաձայնությունը, որի դեպքում մարդիկ կողմից ընդունված օրենքներից, սակայն ոչ առանձին անհատներից, երբ մարդկանց վրա իշխում է օրենքը, բայց ոչ մարդկանցից մեկը...

...Ես չեմ ուրանում իմ ազգի թշվառությունը, քանի որ այսօր այն հույժ ողորմելի է, բայց ես գոհ եմ Աստծուց, որ այդ թշվառությունը դեռ մահամերձի հոգեվարք չէ, և մենք դեռ առողջանալու և երջանիկ կյանք ստանալու հույս ունենք:

Մի՛ նստեք ձեռքներդ ծալած, մի՛ ծուլացեք, այլ արեք այն, ինչ պետք է անեք: Ժողովրդի վերակացուններ, հրամայեք Հայաստան Աշխարհում ծնված բոլոր մարդկանց՝ ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց, սովորել կարդալ, գրել և խոսել հայերեն:

Հայրեր Հայաստանի որդիների, ձեր որդիներին անհապաղ ուղարկեք սովորելու Հայոց լեզուն, ապա նրանց սովորեցրեք զենքի հետ վարվելու կերպը և զինվորական արհեստը և ուսուցանեք նրանց հնազանդվել օրենքին:

Տիկնայք, հավանեցեք ձեր սրտերը և դուստրերի սրտերը, որպեսզի նրանք ամուսնանան քաջ տղամարդկանց և հաղթական զինվորների հետ, և ամոթահար արեք ձեր ամուսիններին, եթե նրանք ծառայության մտնեն այլ ազգերի մոտ:

Այդքան օգնությունը ձեզանից բավական կլինի, որպեսզի Հայաստանյալ հողի վրա երջանկությունը շողա Հայոց ազգին...»:

Երկու հարյուր տարի և քառորդ դար անցնելուց հետո էլ այսօր Շահամիր Երկու հարյուր տարի և քառորդ դար անցնելուց հետո էլ այսօր Շահամիրյանի կոչը, ուղղված իր ժողովրդին, չի կորցրել իր ուժը: Այսօր էլ այդ

կոչը կարելի է ուղղել ժողովրդի վերակացունքին, և այն չի հնչի ժամանակավրեպ: Ժամանակավրեպ չէ Հայոց Տուն հասկացությունը և նրան ազնվորեն ծառայելու երդումի պահանջը...

Մադրասի հայրենասերները գտնելով հանդերձ, որ հայ ժողովուրդը ինքը պետք է մտածի իր վիճակի մասին, ինքն իր ուժերով պիտի կռի իր ազատությունը, ունեին նաև այն տեսակետը, թե Վրաստանի հետ դաշնակցած շատ ավելի դրական արդյունքի կարելի է հասնել, մանավանդ, եթե Ռուսաստանը հանդես գա որպես հովանավոր:

Եվ Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերությունները ճշտելու նախագծեր առաջարկվեցին, մանավանդ, որ Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև արդեն կնքվել էր պայմանագիր: Այս պայմանագրով **Հերակլ Երկրորդը** ճանաչել էր Ռուսաստանի հովանավորությունը և հրաժարվել ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունից: Սակայն, ըստ **Շահամիրյանի «Հայ-Ռուսական պայմանագիր-նախագծի»**, Հայաստանը հայտարարվում էր ինքնուրույն պետություն՝ ծնունդով հայ և հայ դավանանքի Նախարարի գլխավորությամբ: Պետությունը պետք է ղեկավարվեր միայն **Հայկական օրենսդրությամբ**: Հայաստանի լիազոր դեսպանը պետք է գտնվեր Պետերբուրգում: Ռուսական վեց հազարանոց զորքը տասը տարի պիտի մնար Հայաստանում և ապրեր Հայոց հաշվին:

...Իսկ Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների հոգևոր առաջնորդ **Հովսեփ Արղության** կողմից կազմված «**Նախագիծը**» առաջարկում էր միապետություն Հայաստանում և ամբողջական վասալական կախում Ռուսաստանից:

1787 թվականին Հերակլին ուղղված ընդարձակ նամակում **Շահամիր Շահամիրյանը** բողոքում է Վրաստանի ճորտատիրական կարգերի դեմ, առաջարկում գյուղացիներին ազատություն շնորհել: Նույնիսկ վանքերի ճորտերի ազատագրման համար փրկագին է առաջարկվում: Սա չափազանցություն չէ: **Շահամիր Շահամիրյանը** իրեն կարող էր թույլ տալ նման մի բարեգործություն:

Վրաստանի թագավորը, խորապես հարգելով **Շահամիր Շահամիրյան** անձնավորությանը, այնուամենայնիվ, չէր կարող պատկերացնել որևէ պետական կարգ առանց ճորտատիրության: Եվ, որպես **Շահամիրյանի** այս նամակի պատասխան, նա Մադրաս ուղարկեց մի պատգամավորություն հայազգի **Հովսեփ Ռաֆայելյանի** գլխավորությամբ՝ տանելու իր թագավորական հրովարտակը **Շահամիր Շահամիրյանին**... իշխանի տիտղոս շնորհելու մասին:

Վրաստանում ճորտատիրական իրավունքը վերացավ Ռուսաստանի ճորտատիրական կարգերի վերացման հետ, 1861 թվականին:

Շահամիր Շահամիրյանի գրչին է պատկանում նաև «**Նշավակ**» երկը, որը թելադրում էր Մադրասի ինքնակառավարման օրենքները՝ կապված հայ համայնքի և վաճառականական խնդիրների հետ: Այս կանոնադրությունը ստեղծվեց, որպեսզի կանխվի հայ համայնքի կազմալուծումը և հայերի ծուլումը, թույլ չտրվի հայկական կապիտալի փոշիացումն ու հայերի ձեռքերի արգասիքը որպես ծառանգություն մնա ազգին:

«**Նշավակը**» նույնպես տպագրվեց Մադրասի **Շահամիրյան** տպարանում: Այստեղ հրատարակվեց նաև Մեսրոպ Երեցի «**Պատմություն Մնացորդաց Հայոց և Վրաց**» և շատ այլ գրքեր:

Հարություն Շամվոնյան

Մադրասում Հայոց երկրորդ տպարանը հիմնվեց քահանա **Հարություն Շամվոնյանի** ջանքերով: Նույն Հարություն Շամվոնյանի կողմից Մադրասում 1794 թվականին կյանքի կոչվեց հայկական առաջին պարբերականը՝ «**Ազդարարը**»: «Ազդարարը» ոչ միայն հնդկահայ, այլ նաև ողջ Հայոց կյանքում մեծ դեր կատարեց, հատկապես ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը ձևավորելու և տարածելու գործում:

19-րդ դարի սկզբներին գործել են ևս երկու հայկական տպարան, որոնք հիմնել էին **Հակոբ և Հովսեփ Նազար-Շամբյան** եղբայրները:

Մադրասահայերը հիմնել էին նաև իրենց ընդհանուր դրամարկղը, որը կոչվել է **Սունդուկ որբաց**:

Դրամարկդի գումարները հավաքվել են անդամների պարտադիր և կանոնավոր մուծումներից: Հավաքված միջոցներն օգտագործվել են դպրոցների բարգավաճման, որբերին պահելու, ընդհանրապես բարեգործական և ազգային նպատակների համար:

«Ազդարար»

Ըստ «**Նշավակի**»՝ Մադրասի հայությունը ինքնակառավարումը պետք է պահպանի մինչև իր գոյության «**այն երջանիկ օրը, երբ Աստված բավական համարի թափառական հայ ժողովրդի տառապանքները, գտնվի մեր երկրի կառավարիչը և հնարավոր լինի հայ ժողովրդի օտարության մեջ թախծող մնացորդներին ցնծությամբ վերադառնալ իրենց մոր՝ գորովագութ Արարատյան աշխարհի գիրկը**»:

Ահա, այսպես: Նրանք օտար երկրում ապրող հայեր էին, նրանք վաճառականներ էին և միաժամանակ ճշմարիտ, անմնացորդ հայրենասեր բարերարներ, որոնց բարերարության իմաստը հայրենիքի ազատագրությունն էր, նրան ծառայելու կամքը, նրա հետ լինելու ոգեղեն երազանքը:

Գրեթե վեց դար ապրել օտարների ճնշող իշխանության տակ, գրեթե վեց դար կեղեքվել թշնամու կրակի տակ, որին առհասարակ անծանոթ էր նախնիներից ու

Ինչո՞ւ: Ինչպե՞ս:

Յայ և հնդիկ ժողովուրդների միջև 2500 տարուց ավելի փոխհարաբերությունները, մշակութային առնչությունները չէին կարող չստեղծել մնայուն արժեքներ, ինչպես **Ջուլ Ղառնայնի** և **Սարմատի** ստեղծագործությունները, ինչպես Մալաբարի շրջանի կառույցները, Բամանեֆ երկհարկանի կամուրջը, 133 և 160 աստիճաններով երկու հոյակապ սանդուղքները և էլի ուրիշ շատ կառույցներ, որոնք հայ ճարտարապետների և կառուցող վարպետների մտքի, տաղանդի, ձեռքերի արգա-

A black and white portrait of a bearded man, likely a high-ranking clergyman or a monarch, dressed in elaborate, patterned robes. He holds a crozier in his right hand and a mitre in his left. The background is dark and textured.

ԱԼԵԶԱՆԵՅ ՄԻԽԱՅԻԼՈՎԻՉ

«Մասյաց Աղավին» այն ամսագիրն էլ, որը 1860 թվականից՝ Թեոդոսիայում:

Աճկուն էին ապրում Բոմբեյի և ամայանում՝ Սուրաթի գաղթօջախները:

Հնդկահայ այս արդյունաբերողներից շատերը երազել են վերադառնալ **Հին Հայրենիք**, այնտեղ տանելով իրենց կապիտալը՝ «*ծաղկեցուցանել աշխարհն մեր*»: Դժբախտաբար, նրանց երազանքը ցանկությունների ուղրտից այն կողմ չանցավ և չվերածվեց գործի: Նրանք իրենց հույսը դրել էին մաս իրենց զավակների վրա, որ պիտի գային իրենց փոխարինելու, և այդ պատճառով հոգում էին նրանց բարձր կրթության մասին՝ ուղարկելով Եվրոպայի հայտնի համալսարաններում ուսանելու:

Այդ տարիներին էր, որ Ավատրիալիայում բացվեցին ոսկու հանքերը և «**ոսկու տեմդով**» բռնվեցին մահ հայերը... Նրանցից շատերը այնտեղ ոչ միայն հարստություն չգտան, այլ կորցնելով իրենց ողջ ունեցվածքը՝ հուսախաբությանը ետ վերադարձան...

Եվ դեռ հայ ծովայինները, ովքեր հնուց վաստակել էին քաջ և հնուտ ծովայինի անուն, հայկական ծիրանագույն դրոշով իրենց մի քանի հազար տոննա ջրածավալ ունեցող նավերով, երևելի նավապետների առաջնորդությամբ ակոսելով օվկիանոսի ջրերը, հանգրվանում էին Յնդկաստանի նավահանգիստներում: Գիտենք արդեն. **Յայկական** է կոչվել ոչ միայն Կալկաթայի կենտրոնական փողոցներից մեկը, ոչ միայն **Յայկական** է կոչվել Կալկաթայից ոչ հեռու գտնվող լեռնաշղթան, այլ նաև **Յայկական** է կոչվել Կալկաթայի խոշոր նավահանգիստը:

Դեռ այստեղ ու այնտեղ իրենց քաջարի հրամանատարների հետ հայկական ռազմաջոկատներ էին միանում հնդիկների բանակին, երբ այդ բանակը կռվում էր անգլիական զաղութարարների դեմ: Յնդկաստանի զինվորական պատմության էջերը դեռ պահել են **Հակոբ Պետրոսյանի** անունը, ով զորահրամանատարի

...Զարմանալի է. հնդկահայ գաղթօջախը նվազած, կորցրած իր նախկին տնտեսական հզորությունը, դեռ կարողանում էր օգնել աղքատ հայրենակիցներին: Համայնքի նվիրաբերած գումարներով և **Հարություն Պետրոսի** թողած կտակով Կալկաթայում 1820 թվականին աղքատանոց հիմնվեց, որը դեռ 20–րդ դարի վերջին կար և այնտեղ խնամվում էին բազմաթիվ հայեր:

«Յնդկաստանում խեղճ հայի վիժակը ողբալի է...», – գրում է հնդկահայ թերթերից «Եղբայրասերը» և տպում նաև Ոմն Աղքատ ստորագրությամբ անպաճույճ այս բանաստեղծությունը.

«Օտար քաղաքում հիվանդ և աղքատ,
Ումանի՞ց, Աստված, ունենք մենք գանգատ,
Ընկած ենք ավեր հյուրանոցի մեջ,
Երկնային ողորմ առ մեզ առ ի էջ:
Էջ առ մեզ, նստիր մեր մահճի մոտիկ,
Մեր թշվառության արա դու մոտիկ.
Ի՞նչ էիրք մին օր և ի՞նչ ենք դարձեր
Ախ, մեր զավակու՞նք ինչքա՞ն են լացեր»:

1806 թվականին Մադրասում լույս է տեսել «Կոլոն» զինամագրիկ մանրագրերի ամփոփված են Մադրասի Հայոց համայնքի ժողովների արձանագրու-
թյունները, որոնք այսօր մեզ պատմում են, թե ինչպիսի բուռն կյանքով է ապրել
թյունները, որոնք այսօր մեզ պատմում են, թե ինչպիսի բուռն կյանքով է ապրել
Գաղթօջախը: Համայնքի ժողովներում քննարկվող հարցերի հարցը եղել է
Հայաստանի ազատագրման հարցը, և թե ինչպես այդ ազատագրումը միաձայն
կապվել է Ռուսաստանի հետ: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսի ցնծությամբ
ընդունեցին հնդկահայերը, երբ լուր առան, թե ռուսական կառավարությունն իր
գործերը կենտրոնացրել է թուրքական սահմանագլխին և պատրաստվում է
ազատագրել հայերին թուրքական և պարսկական՝ դարեր ձգվող ստրկությունից:

Ահա. «Գործք» տետրակի փաստաթղթերից մեկում գաղափարված է հարկերի հարցը:

...1827 թվականը հուլիսի և ուրախության տարի էր: Ռուսների և հայ կամավորների միջոցով ազատագրվել էր Հայաստանի պարսկահպատակ մասը: Այս մասին դեռ մանրամասն կպատմենք: Հիմա միայն փաստենք, թե ինչպես Հնդկաստանից էջմիածին հասան հրճվանքի ու ցնծության հարյուրավոր նամակներ...

Մի քանի տող միայն այդ նամակներից.

Այս շրջագայությունից երկու տարի անց **Թաղիադյանը** մեկնել է Հնդկաստան, սովորել ու ավարտել Կալկաթայի անգլիական ճեմարանը: Ճեմարանի տպարանում կարողացել է լույս ընծայել հայ և օտար հեղինակների գործեր, ինչպես նաև իր «**Դիցաբանություն**» գրքույկը: Ուսուցիչ է եղել Էջմիածնում, տնօրեն՝ Նոր Զուղայի Ս. Փրկչյան դպրոցում: Ապա անցել Կոստանդնուպոլիս, որտեղ, չգիտես ինչո՞ւ, գուցե իր ազատամիտ գաղափարների համար, հալածվել է պատրիարքի կողմից: Եվ, թողնելով Կոստանդնուպոլիսը, վերադառնում է Կալկաթա, որտեղ 1845 թվականին հիմնում և խմբագրում է «**Ազգասեր**» շաբաթաթերթը:

Բացվում է «Հայկական մարդասիրական մեմորիալը»:
Դպրոցը մինչև 1842 թվականը երկսեռ էր, ուներ երկու բաժին՝ տղաների և աղջիկների, իսկ հետո աղջիկների բաժինը փակվել է: Դպրոցը ունեցել է ինչպես երթևեկ, այնպես էլ գիշերօթիկ բաժիններ: Գիշերօթիկում սովորում էին Պարսեթևեկ, Կաստանի, Հնդկաստանի և հարևան երկրների հայ գաղթօջախներից եկած երեխաները: Չքավոր երեխաների ուսումը անվճար էր: Դասավանդվել է գրաբար, անգլերեն, ֆրանսերեն, լատիներեն, հունարեն, բնագիտություն, աշխարհագրություն, աստղաբաշխություն և մաթեմատիկա:

Գեմարանը ղեկավարում էին համայնքի կողմից ընտրված չորս հոգաբարձուները:

Առաջին ուսուցիչներից էր նաև Մեսրոպը Թադիադյանը:

Գրեթե 170 տարի գործել է «Հայկական մարդասիրական ճեմարանը» և, կարելի է ենթադրել, թե այդ ընթացքում ինչպիսի փայլուն շրջանավարտներ է տվել այն, եթե նկատի ունենանք, որ Հայրենասիրություն առարկան դասավանդվում էր բոլոր առարկաների հետ:

ճեմարանում հայ երեխաների հետ սովորում էին նաև հնդիկ երեխաներ:

Երբ «Հայկական մարդասիրական ճեմարանում» փակվեց աղջիկների բաժինը, Մեսրոպը Թաղիադյանի և իր կնոջ՝ Շուշան Թաղիադյանի ջանքերով բացվեց Ս. Սանդխտյան օրիորդաց դպրոցը: Գլխավոր ուսուցչուհին նույն տիկին Շուշան Թաղիադյանն էր: Օրիորդաց դպրոցում հիմնական առարկաներն էին լեզուները, նկարչությունը, երաժշտությունը, տնարարությունը, կարուճեքը... Այսինքն, այն ամենը, ինչը հնարավորություն կտար ուսյալ և գերազանց մայր ու տանտիկին դառնալու համար:

Դպրոցը փակվեց 1855 թվականին տիկին Շուշանիկի մահից հետո: Սակայն այն փակվելուց հետո Կալկաթայում գործել է աղջիկների տնային դպրոց, որի ղլխավոր նպատակը ազգային լեզվով կրթությունն էր:

Հայկական դպրոց է եղել նաև Մադրասում, որը, դժբախտաբար, 1860 թվականին փակվեց գաղթօջախի աղետալի նվազումի պատճառով:

Սակայն Կալկաթան դեռ դիմանում էր: 1828 թվականի սկզբներին այստեղ, «Հայկական մարդասիրական ճեմարանին» կից, Հովհաննես Ավդալի ջանքերով բացվում է «Արարատյան գրադարանը», որտեղ հիմնականում հավաքվում էին հայագիտական գրքեր, հայ պարբերական մամուլ, Հնդկաստանում հրատարակված հայերեն գրքեր: Գրադարանում հավաքվում էին նաև ձեռագիր մատյաններ, ապա անգլերեն, ֆրանսերեն, հոլանդերեն, չինարեն, պարսկերեն ձեռագրեր և տպագիր գրքեր:

Սեթյանի վկայությամբ՝ գրադարանում հավաքվել են 1000–ից ավելի հատորներ, որոնց մեծ մասը հնագույն ձեռագրեր են եղել: Բայց, երբ գրադարանն անցնում է բախտախնդիր ունն Կարապետ Պետրոս Մուրադի ձեռքը, այն շատ կարճ ժամանակում թալանվում, դատարկվում է: 1890 թվականին այնտեղ չի եղել ոչ մի ձեռագիր մատյան, իսկ ողջ գրադարանը տեղավորվել է մի գրապահարանում:

Ձուկման դեմ պայքարելու, հայ մշակույթի պահպանումն ու զարգացումն ապահովելու համար Կալկաթայում, Բոմբեյում, Մադրասում լույս էին տեսնում պմենատարբեր պարբերականներ և թերթեր:

Բացի Թաղիադյանի ջանքերով լույս տեսնող «Ազգասեր» և «Ազգասեր Արարատյան» պարբերականներից, լույս էին տեսնում «Շտեմարան», «Ծաղկատան», «Բոմբեյի հայոց լրատու», «Բանասեր», «Ազդարար», «Եղբայրասեր» պարբերականները:

Հնդկահայերը պատկառելի փորձ ունեին տպագրության ասպարեզում: Եվ,

ահա, նորից Մեսրոպը Թադիսթյանի ջանքերով, «Հայկական մարդասիրական ճեմարանի» հիմնադրումից հետո, բացվում է նաև «Մարդասիրական տպարանը», որը կեսդարյա կյանք ունեցավ:

Տպարանի ղեկավար **Թադիադյանի** հիմնական նպատակներից մեկը բազմաթիվ դասագրքեր տպագրելն էր:

...Մեսրոպը Թաղիադյանը իր մահկանացուն կնքեց 1858 թվականին Իրանում:
Նրա շիրիմը գտնվում է Շիրագում:

Ողորմի լուսավոր մարդու և մեծ ազգասերի հիշատակին: Մենք դեռ առիթներ
կունենանք հանդիպելու նրան մեր դեգերումների ժամանակ:

ՄԵՍՐՈՎԲ ԶԱԿՈՒ ՄԵԹՅԱՆ

Մետրոպե Զակոբ Մեթյան

Նա այն գիտնական մտավորականն է, ում հնդկահայ գաղութի մասին ուսումնասիրությունները լույս են սփռում այդ գաղթօջախի շատ անհայտ և մութ պատմությունների վրա: Եվ հետագա բոլոր ուսումնասիրողները, ովքեր զբաղվել են հնդկահայ գաղթօջախի պատմությամբ, առանց բառացության վկայակոչել են նրա «Չայերը Չնդկաստանում» գիրքը:

Գիրքը գրված է անգլերեն, լույս է տեսել Կալկաթայում 1935 թվականին և նվիրված է իր հոր՝ Մկրտիչ Աղազար Սեթյանի հիշատակին, ով նպաստել է որդու ճաշակի զարգացմանը դեպի հնդաբանական պեղումները և Հայոց դասական հարուստ գրականությունը:

Մեսրոպը Հակոբ Սեթյանը ոսկե մեդալով ավար-

տեղ է կալկաթայի «Հայկական մարդասիրական ճեմարանը»:

Եղել է Բենգալիայի Ասիական ընկերության, Բենգալիայի գրադարանավարական ընկերության, Մեծ Բրիտանիայի և Իռլանդիայի թագավորական ընկերության անդամ, Հնդկաստանի պատմական տեղեկություններն արձանագրող հանձնախմբում, «Հայկական մարդասիրական ճեմարանի» ժամանակակից Հայոց լեզվի դասախոս, ապա, պատմություն և սոցիոլոգիա ուսումնասիրող գիտնականների և ուսանողների համար տեղեկատու գրքերի հեղինակ։ Ասել ենք տանում ապրող հայ գործիչների մասին է։ Ավելացնենք նաև, որ նրա շնորհիվ տանում ապրող հայ գործիչների մասին է։ Ավելացնենք նաև, որ նրա շնորհիվ տանում ապրող հայ գործիչների մասին է։ Ավելացնենք նաև, որ նրա շնորհիվ տանում ապրող հայ գործիչների մասին է։

Սակայն հայ ժողովրդի հանդեպ նրա մեծագույն վաստակը, նրա գիտական գործունեությունն է: Որպես գիտնական՝ նա մեծ դժվարություններով ու չար-

չարանքներով շրջել է ողջ Յնդկաստանով, եղել է բոլոր այն վայրերում, որտեղ երբևէ հայեր են ապրել և մասունք առ մասունք հավաքել է հնդկահայության ցրված պատմությունները...

«Մենք առանց սարսափելու օրվա հրատապ շոգից՝ թափառում էինք լքված գերեզմանատներում, որտեղ թաղված էին հայերը: Մենք բացում էինք շիրիմները և հավաքելով չորացած ոսկորները՝ ստիպում էինք նրանց խոսել: 45 տարվա ընթացքում մենք անցել ենք Յնդկաստանի ողջ տարածքով՝ Լահորից մինչև Փենջաբ և Սուրաթից՝ Գուդարատ, Դակկա, Արևելյան Բենգալիա, փաստորեն հյուսիսից հարավ և արևմուտքից՝ արևելք: Մենք տարել ենք ֆիզիկական անասելի դժվարություններ և անհարմարություններ՝ մոռացումից դուրս կորզելու համար հազարավոր հին հայկական տապանագրեր ու դամբանագրեր լքված գերեզմանոցներում և եկեղեցիների բակերում: Այդ թանկագին մասունքները բացում էին անցյալում բարգավաճող գաղթօջախների թախծոտ պատմությունները... Գաղթօջախների, որոնք անհետացել են, որովհետև վաճառականության հին ձևերը և հին կենտրոնները փոխվել են նորերով...»:

Այսպես: Փակում ենք Յնդկաստանի հայ գաղթօջախների պատմությունը՝ վերջին անգամ վկայակոչելով Մեսրոպը Զակոբ Մեթյանի սքանչելի գրքի այն հատվածը, որտեղ ասվում է, թե 19-րդ դարի վերջին Կալկաթա եկան Քաբուլի հայերը, որոնց ընդունեցին և խնամեցին տեղի հայերը:

Աֆղանստանից գաղթած այս հայերի և 1915 թվականի կոտորածների ժամանակ այստեղ հայտնված փախստականների միջոցով Կալկաթայի գաղթօջախը քիչ ավելի մարդաշատ դարձավ:

Սակայն, եթե հավատանք բանավոր վկայություններին, Յնդկաստանում ապրող հայերի թիվը 21-րդ դարի մուտքին նույնիսկ չի հասնում 100-ի... Բայց զարմանալի այն է, որ մինչև այսօր գործում է Կալկաթայի «Հայկական մարդասիրական ճեմարանը»:

Այսինքն, մի բուռ հնդկահայությունը, լարելով իր գերագույն ճիգերը, աշխատում է հայ մնալ՝ այս բառի ամենախորին իմաստով:

Եվ, քանի որ խոսեցինք Քաբուլից այստեղ գաղթած հայերի մասին, մեկնենք Աֆղանստան, չնայած հիմա այստեղ չկա գաղթօջախ, սակայն անցյալում եղածի պատմությունը հասնում է մինչև 19-րդ դարի ավարտը: Ուրեմն, վերջին անգամ խոնարհվելով Յնդկաստանով մեկ ցրված Հայոց գերեզմանատների շիրիմների առջև, հիշենք, որ այդ բարի և գեղեցիկ երկրում հյուրընկալված հայերը այնտեղ դրսևորեցին իրենց բնավորության լավագույն գծերը՝ սիրելի և ընդունելի դառնալով երկրի բուն ժողովրդին:

Ողորմի՛ նրանց:

ԱՖԴԱՆՍՏԱՆ

Ըստ մեծանուն գիտնական Հրաչյա Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» գրքի՝ հայերը Աֆղանստանում հայտնվել են Արշակունիների ժամանակ, երբ պարսիկների կողմից բազմաթիվ հայեր տարվել և բնակեցվել են

Խուժաստանում, Սագաստանում, Խորասանում, Նիշապուրում, որոնք կամաց-կամաց արևելք շարժվելով՝ անցել են Աֆղանստանի գավառները: Այդ գավառները ժամանակի այս հատվածում պատկանում էին Պարսկաստանին:

Երկրորդ բռնագաղթը դեպի Աֆղանստան եղավ 14-րդ դարում, Լենկ Թեմուրի արշավանքների ժամանակ: Պատմում են, թե այս հայերը բնակվում էին մի լեռնադաշտի վրա և զբաղվում էին խաշնարածությամբ: Նրանց գլխավոր սնունդը կաթնեղենն էր: Մի տարի, մեծ պասին, քահանան խստիվ արգելում է նրանց պատճառ է դառնում, որ ժողովուրդը խռովություն բարձրացնի և խմբովին մահմեդականություն ընդունի: Ահա, այս մահմեդականություն ընդունած հայերն էին, որ կազմեցին մի առանձին Ղըլզային կոչվող ցեղը, որը հիմա տասը էին, որ կազմեցին մի առանձին Աֆղանստանի ամենագորեղ, հանդուգն ու հազարից ավելի է և համարվում է Աֆղանստանի ամենազորեղ, համարվում է ապստամբ ցեղերից մեկը: Անցյալում իրենց հայ լինելու մասին ցեղն ինչ-որ ավանդություններ է պահել... Պահել է նաև հիվանդների և խմորի վրա խաչա-կնքելու սովորությունը, ուխտատեղերում կարմիր խաչանշան դնելը:

Պետք է խոստովանել, որ ազգային առումով այս երկու գաղթականության հետքերը կորսված են: Մնում էր դեպի Աֆղանստան կատարված 1721 թվականի երրորդ գաղթը:

Էմիր Միր-Մահմուդ

Սա տեղի ունեցավ այսպես. Աֆղանստանի էմիր Միր-Մահմուդը (սրա մասին պատմել ենք) Քանդահարից դուրս գալով արշավեց Սպահանի վրա և Նոր Զուղան նվաճելուց և կողոպտելուց հետո, ջոկելով արիեստավորների 60 հայ ընտանիք, գաղթեցրեց Քանդահար, որպեսզի սրանք արիեստներ սովորեցնեն տգետ աֆղաններին:

Բացի այս հայերից՝ Նադիր շահը իր հերթին 500 հայերի զրկելով իրենց տուն ու տեղից՝ բնակեցրեց Քաբուլում: Ահա, այս հայերն էին, որ իրենց ընդունակություններով հասան բարձր իշխանական պաշտոնների և աֆղանական բանակի գերագույն զորավարներ դարձան:

1737 թվականին հայերն այստեղ կառուցեցին իրենց առաջին եկեղեցին, որից քիչ հեռու գտնվում էր նրանց գերեզմանատունը:

Հայերն Աֆղանստանում բավական ժամանակ ազգային և կրոնական ազատություն վայելեցին: Սակայն հետո վերացվեց նրանց ընծայված հավասարությունը: Վերացան նաև կրոնական արտոնությունները, ազատորեն պաշտամունք կատարելու իրավունքը: Քահանաները սկսեցին գաղտնի շրջել և տներում ծածուկ պաշտամունք կատարել:

Հայերին արգելված էր ծի նստելու իրավունքը, նրանք կարող էին միայն էջ հեծնել:

A black and white portrait of a man in a military uniform, likely a high-ranking officer, seated and holding a cigar. He is wearing a dark uniform with ornate epaulettes and a sash. He has a mustache and is wearing a dark cap. The background is dark and out of focus.

Հայերը Քաբուլում ապրել էին 225 տարի:

ված չեն ունեցել։ Գետերի աստված ունեցել են, բայց ահա ծովերի՝ ոչ... Չմայած,
ված չեն ունեցել։ Գետերի աստված ունեցել են, բայց ահա ծովերի՝ ոչ... Չմայած,
ո՞վ գիտի. Ագռավաքարի Միերի դռան Արարատյան թագավորության 70
աստվածներից չվերծանված մեկի անունը ծովերի աստծու անունն էր։ Սա ոչնչով
չպատճառաբանված ենթադրություն է միայն։ Բայց, մյուս կողմից էլ չի կարելի
մտածել, թե ծովերի աստված չունենալու պատճառը ծովի բացակայությունն է
Հայոց տարածքներից, որովհետև Կասպից ծովի արևմտյան ափին, Կուր և Երասխ
գետերի ստորին հոսանքի շրջանում էր գտնվում Մեծ Հայքի **Տասնմեկերորդ**
Փայտականը, որը հայերի Հայրենիքի մի մասն էր ժամանակի սկզբից
մինչև 428 թվականը, այսինքն, մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը։
Հետո այն միացվել է Ատրպատականի մարզպանությանը և հայերի համար
ընդմիշտ կորել։ Ուզում եմ ասել, որ այս դժբախտ կորստից հետո հայերը, գրեթե
600 տարի ծով չունենալուց հետո, այն նորից ձեռք բերեցին, երբ հիմնեցին

Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը և Միջերկրական ծովում դարձան իրենց սեփական նավատորմի հմուտ նավագները:

Լավ: Թողնենք այս դատողությունները և վերադառնանք 17–19–րդ դարեր և հեռացող հայերի ետևից գնանք, այս անգամ օվկիանոսի ճանապարհներով: Բարձրանանք Հայկական ծիրանագույն դրոշի ներքո նավարկող մի նավ և ճանապարհ ընկնենք:

Գուցե Կալկաթայի Հայկական կոչվող մեծ նավահանգստում հանդիպենք բիրմահայ նավավար Հայրապետ Մկրտում Շիրազեցուն և նրա «Արարատ» նավով ճանապարհ ընկնենք դեպի...

ԲԻՐՄԱ

Բիրմայի հնագույն ավերակները

Բիրմական բանակի հայ զորավարները և բարձրաստիճան պալատականները հայտնի են 1545 թվականից:

Հայ վաճառականները «Հայկ», «Արարատ», «Տիգրան», «Ջուղա», «Արա» և այլ հայկական անուններ կրող օվկիանոսային նավերով հասել են նաև այստեղ՝ իրենց

հետքերով տանելով մյուսներին, այս երկրում ևս ստեղծել Հայոց հեռավոր մի գաղթօջախ:

Բիրման սահմանակից էր Հնդկաստանի Կալկաթա և Դաքքա քաղաքներին: Հայ վաճառականները այստեղ էին գալիս նաև ցամաքի ճանապարհով:

Հարավ–Արևելյան Ասիայի այս պետության ժողովուրդը կազմված էր մի քանի տիբեթ–բիրմական ցեղերից, որոնք մեր թվարկության սկզբներին ստեղծեցին իրենց պետական միավորումները: Նրանք դավանում էին Բրահմային և Բուդդային, բնավորությամբ միանգամայն համապատասխանում էին իրենց կրոնի առաջարկած բարոյական չափանիշներին: Գուցե սա էր պատճառը, որ հայերը կարողացան 16–17–րդ դարերում Բիրմայի մայրաքաղաք Ռանգունում և Ավայում հիմնել իրենց գաղթօջախները և շատ արագ, հայ մնալով հանդերձ, մտնել այդ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական, կառավարման ոլորտները և օգտակար լինել ըստ ամենայնի: Էջմիածնից այստեղ առաքված կոնդակները վկայում են, որ այստեղ հայերի բարգավաճ գաղթօջախներ են եղել: Իսկ բիրմահայ Մ. Գասպարյանը հավաստում է, թե

«Հայերը, որոնք հաստատված են Ավայում և ունեն իրենց ինքնուրույն իշխանությունը՝ բավական դժվարացրել են եվրոպական վաճառականների գործը»:

Ի դեպ, Ռանգունի թանգարանում մինչև այսօր հայերի շիրմաքարեր են պահպանվում: Այդ շիրմաքարերի արձանագրությունները վկայում են, որ այստեղ Բիրմահայերի զբաղմունքը բազմազան է եղել: Վաճառականների կողքին հիշվում են նաև քաղաքական, զինվորական գործիչներ, զանազան արհեստների մասնագետներ, նավարարներ:

Ավայում է կառուցված հայ լուսավորչական «գեղեցիկ, պայծառ, ոսկեգօծյալ և բարձր զանգակատնով» հարուստ եկեղեցին: Այստեղ հոգևոր հովիվներ էին ուղարկվում Էջմիածնից:

Բիրմայի հայ գաղթօջախը իր հարստությամբ նախ պարտական էր վաճառականներին: Հայերը նաև Բիրմայում հաստատված միակ օտարերկրացիներն էին, ովքեր հարուստ կալվածքներ ունեին:

Հայերի դիրքն այնքան գնահատելի էր այստեղ, որ եվրոպացիներն աշխատում էին օգտվել հայերի հեղինակությունից, ինչպես Հնդկաստանում:

Աղբյուրները վկայում են, որ հայերը նշանավոր դիրք ունեին նույնիսկ թագավորական տան հարկի տակ: Օրինակ, խոջա Նիկողայոս Աղալարյանը թագավորական տան հարկի տակ: Նա առաջին օտարերկրացին էր, որ հասել էր երկրի գանձարարի պաշտոնին: Նա առաջին օտարերկրացին էր, որ արժանացել էր նման վստահության: Խոջա Նիկողայոսը Սրինգ նավահանգստում եկեղեցի էր կառուցել:

17–րդ դարի վերջերին Բիրմա այցելած անգլիացի ճանապարհորդ Ստեռնսհամ Մասթերը, որ իր երկրի անունից բանակցություններ էր վարում Բիրմական արքունիքի հետ, Լոնդոն ուղարկած իր զեկուցագրում հավաստում է, թե **«հայերը ամբողջ Բրմստանի սուտակի առ ու վաճառքը վերցրել են իրենց ձեռքը»:**

Սակայն հայ վաճառականները թանկագին ակնեղենի վաճառքով չէ, որ միայն զբաղվում էին: Այն ամենը, ինչ կարելի էր առնել ու վաճառել, ենթարկվում էր նրանց առևտրական գործարքներին:

Բայց Բիրման անհանգիստ երկիր էր, ինչը ազդում էր հայերի տնտեսական կյանքի վրա:

Բաժան–բաժան իշխանությունների և թագավորությունների միջև չէին դադարում ներքին պատերազմները, որոնց ժամանակ տեղի էին ունենում կոտորած, կողոպուտ, և բնական է, որ տեղացիների հետ վնասներ էին կրում նաև հայերը:

Սակայն, այնուամենայնիվ, անգլիացիների՝ այստեղ երևալուց առաջ, երկրի վարչապետ Բա Մավի վկայությամբ, հայերը **«Բրմստանի ամենից ազդեցիկ տարրն էին»:**

Հետաքրքիր է 18–րդ դարի երկրորդ կեսին բիրմահայերի հետ կապված մի պատմություն:

...Բիրմայի ծովափնյա Սիրիամ քաղաքում բավական մեծ համայնք էր գոյացել Նոր Զուղայից, Հնդկաստանից այստեղ ժամանած հայերի հոծ խմբերից, որոնք շատ կարճ ժամանակում կարողացել էին հաջող գործունեություն ծավալել:

1756 թվականին Բիրմայի երկու ցեղերի՝ մոների և բիրմացիների միջև արյունալի պատերազմ բռնկվեց: Բիրմացիները Ալուան Պայի ղեկավարությամբ շրջապատեցին Սիրիամը, գրավեցին և հրդեհեցին ողջ քաղաքը: Ավերեցին,

Ծառաված բիրնացի զինվորները հանում են զենքերը և կոտորելով անգլիացիներին՝ հիմնահատակ կործանում են նրանց ռազմական հենակետ դարձած ֆակտորիան:

Դպրոցներ:
Ի վերջո, անգլիացիները Բիրման նույնպես գաղութացրին: Հայերը, ինչպես
Հնդկաստանում, ենթարկվեցին հալածանքների և հայտարարվեցին անգլիական

...Հայերի ապահով երկրորդ հայրենիք ունենալու ջանքը, առավել ևս՝ երազանքը, երկար կյանք չունեցավ:

Բարձրանալու բիրտահայ մի նավապետի նավերից մեկը և շարունակեմք մեր ճանապարհը Հնդկական օվկիանոսում:

...Նավը, որ հեռացել է Բիրմայի ափերից՝ դեռ երկար պիտի մեզ տանի ծայրածիր ջրերի միջով Հնդկական օվկիանոսից դեպի մյուս օվկիանոս, դեպի թյուրավոր կղզիներ, որոնք սփռված են օվկիանոսի ջրերում և ուր հան-
վանել են հայերը... Դեպի Ինդոնեզիա, ճավա, Սումատրա, Բորնեո, Մատորա,
Լեբես և հարյուրավոր մեծ ու փոքր կղզիների համախումբը, դեպի Ֆիլի-
մներ ու Նոր Զելանդիա, դեպի Չինաստան, դեպի ճապոնիա՝ դեպի անմարդ-
նակ կղզիներ... Տեսնես ծիրանագույն դրոշով նավերը երբևէ հանգրվանել են
ճարդաբնակ կղզիներում...

Ոչ: Ճապոնիա մեր նավը չի հասնի: Այնտեղ հայեր չկան... 17-րդ դարի 30-ական թվականներին արգելվել է օտարերկրացիների մուտքը ճապոնիա և նոյնիսկ ճապոնացիների ելքը երկրից դուրս: Չնայած կա կարծիք, թե ճապոնիայի Հոկայդո կղզում ապրում է մոտ 20-հազարամոց Այ կոչվող ժողովուրդը, որը հեռավոր ժամանակներում գաղթել է Անդրկովկասից և բացի ճապոներենից խոսում է իր այնքան լեզվով և իբր այդ լեզուն կրում է բառեր, որ շատ հեռավոր կերպով հիշեցնում է հին հայերենը... Ոչինչ ավելի հստակ ասել հնարավոր չէ: Եթե գտնվեն այս վարկածը հաստատող կամ մերժող նյութեր՝ անպայման մենք էլ կանդրադառնանք: Իսկ հիմա՝ դեպի Չինաստանի ափերը, որտեղ արդեն եղել ենք, երբ հայ վաճառականների հետ հաղթահարում էինք ցամաքի դաժան ճանապարհը, որը ձգվում էր Նեպալից ու Տիբեթից մինչև այստեղ: Ուրեմն, ողջունենք նրան իր ափերի մոտ և նավենք հեռու ծիրանադրոշմեր նավով՝ հանձնված հայ նավապետի նավավարական տաղանդին, օվկիանոսի խարդավանքներին, տրված անուրախ մտածումների և խառնաշփոթներքին դատողությունների. թե բարձրաբերձ լեռների զավակները ի՞նչ են փնտրում այս անծայրածիր ջրերի վրա, նրա երբեմն անգուպելի տարերքի ճիրաններում, որն, ի վերջո, իրենով մարմնավորում և ինչ-որ վերացարկված մտահայեցման սկզբունք բերում հանգեցնում է **Քաոսի** հրեշային գաղափարին... Այսինքն, թե իրոք ինքը **Քաոսն** է, կամ նրա մի մարմնավորումը, որը պարփակվելով ժամանակի ու տարածության մեջ, պատրաստ է ամեն վայրկյան համաշխարհային աղետի տալ Աշխարհն ու Տիեզերքը, ինքը մնալով միայն՝ որպես անհաղթ, անկործան միակ հավերժական էություն... Օվկիանոսը, որը նախագո, նախաստեղծ է, որովհետև նրանից առաջ չկար ոչինչ և հիմա էլ, ահա,

անընդհատ, անդադար շարժման մեջ է, վտանգավոր ու սարսափելի, անձև, անկերպարանք, աններդաշնակ, փոթորկածին, որն իր էությունից դուրս նետեց քառսածին աստվածներին, որոնք իրենց հերթին ստեղծեցին մարդկությանը՝ ճիշտ իրենց նման քառսային էությամբ... Օվկիանոսը՝ խառնաղմուկով և երբեմն անսահմանորեն խաղաղ հանդարտությամբ՝ իր շնչառության քնարական մեղեդիով... Կամ՝ ակնակույր գիշերային խավարի մեջ թաքնված օվկիանոսը, որի հարթության վրայով սահում է նավը, երբ վերևում խոժոռ ամպերի տակ թաքնվել են աստղերը, և որն ընդունակ է սարսափի մեջ ընկղմել մարդկային անպաշտպան հոգին... Լսե՞լ եք երբևէ նավավարների օվկիանոսային առասպելներն աներևույթ երկրների, կախարդված կղզիների, կիսամարդ արարածների մասին... Առասպելներ հեքիաթային գանձերի մասին, որոնք թաղված են այնպես, որ հնարավոր չէ երբեք գտնել... Լսե՞լ եք խորհրդավոր, առանց անձնակազմի նավերի մասին, որոնք որպես մենավոր ուրուներ թափառում են անծայրածիր ջրերի վրայով, կամ արյունը երակներում ցրտահարող սարսափելի նավերի մասին, որոնց ղեկի մոտ կանգնած են մեռյալները: Լսե՞լ եք թռչող հուլանդացու հետ հանդիպման մասին, որը հանկարծ հայտնվում է խիտ ծովամուժում, քաշում տանում է իր ետևից, զարկում ժայռերին, կործանում խութերի վրա... Սրտոտ ու քաջ նավագները ինչպես են սարսափում այս հանդիպումից... Նույնիսկ արյուն-ռուշտ, կատաղի ծովահեններից, ովքեր միանգամայն իրական են, այսքան վախ չունեն, որքան այս առասպելի թռչող հուլանդացուց:

Խորախորհուրդ այդ աշխարհը, որ կոչվում է **օվկիանոս**, իր թշնամական էությանը, անդին աղերելի դյուքանքով կանչում է նրանց՝ հայ վաճառականներին ու վքեր, այնուամենայնիվ, գուցե թե բախտախնդիր էին իրենց մտածելակերպով և զգացումնային՝ իրենց վարքագծով: Նրանք կարծես վրեժ էին լուծում իրենց հայրենիքից դարեր առաջ վնդոված լինելու համար և այսպես չափչփելով ցամաքի ու օվկիանոսի ճանապարհները, հաղթահարելով բարձրաբերձ լեռների գագաթները, անդնդախոր վիհերի եզրով սողացող արահետները կամ անապատների շիկացած ավազների սորսորացող բլուրները՝ աշխարհի ծայրերը կապում էին միմյանց, և ընդունելի դառնում ամենուրեք իրենց քաջարի ու ազնիվ նկարագրով՝ մշտապես ընդունելի:

...Մեր նավը հիմա անցնում է **Ինդոնեզիայի** մի կղզուց մյուս կղզին, և մենք հեռավոր մեր հիշողության ընդերքները փորփրելով՝ փորձելու ենք ճանաչել նաև այս երկրում հանգրվան գտած հայերին:

...Մեծ Զոնոյան, Փոքր Զոնոյան, Կալիմանտան, Ճավա, Սումատրա, Բորնեո, Մադուրա, Ցելեբես և ավելի մեծ ու փոքր կղզիներ, մայրաքաղաքը՝ **Ջակարտա**, նախկին Բաթավիա: Այս բոլոր կղզիների վրա ապրող ցեղերը բուդդայական դավանանք ունեին, բայց 18-րդ դարի վերջին այստեղ արդեն տարածվել էր մահ իսլամը:

155
արատյան»,
գերբներուն
պես խոսքը

Որտե՞ղ ավարտեց իր երկրային կյանքը, որտե՞ղ թաղվեց այս զարմանալի ու

տարօրինակ, հայրենաբաղձության ու կարոտախտի հիվանդությամբ տառապող մեծահարուստը, որն Ինդոնեզիա երկրում ապրում էր իշխանի իրավունքներով:

Ահա, թե ինչ է գրում խաչատուր Դադայանը իր «10 կապիտալիստ» գրքի **Հովսեփ Ամիրխանյանին** նվիրված բաժնում.

«Մառախլապատ Ալբիոնի մայրաքաղաքում հայ կապիտալիստի հետքը վերանում է: Մեզ այլևս ոչինչ հայտնի չէ: Ճշմարտությունը կարելի է պարզել Սմարանգի, Լոնդոնի, Ամստերդամի արխիվներում պրպտումներ կատարելով: Բայց դա հիմա այնքան էլ կարևոր չէ:

Կարևոր է այլ բան: Պատկերացնո՞ւմ եք, մի մարդու, որը հարազատ երկրների կորստի ցավից դրդված՝ պատրաստ լինի փողով ետ գնել դրանք: Պատկերացնո՞ւմ եք մի կապիտալիստի, որը հայրենյաց սիրուց դրդված, թագավորական կյանքով ապրելով՝ պատրաստ լինի իր միլիոնները զոհել, իր անձնական բարեկեցությունից հրաժարվել, իր անձն ուրանալ, միայն թե կարողանա իր թշվառ հայրենակիցներին նպաստ բերել: Հայոց ազգային կապիտալի պատմության մեջ (թերևս նաև համաշխարհային պատմությունում) նման բացառիկ դեմք չկա:

Հովսեփ Ամիրխանյանը՝ Ինդոնեզիայի դարաբաղցին, առհասարակ հայ մարդու եզակիության, Հայոց ոգու անկրկնելիության առանձնահատկությունների մարմնավորումն ու խտացումն է»:

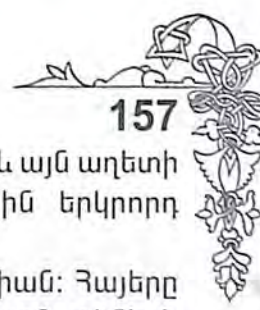
Ողորմի նրան:

1855 թվականին վերջապես Բատավիա-Չակարտայում **Մանուկ Մանուչարյանի** կտակած գումարով նրա երկու քույրերը բացել են «Մանուկ և Հարություն» գիշերօթիկ բաժնով երկսեռ դպրոց, որը փակվեց 1872 թվականին և վերաբացվեց 1923-ին նույն **Մանուկ Մանուչարյանի** կտակի թողած միջոցներով:

Ինդոնեզիայի ներքին կյանքը՝ դպրոցը, եկեղեցին, զանազան միությունները կարգավորելու համար կազմվել էր 27 կետից բաղկացած կանոնադրություն՝ «Սահմանադրության և կարգավորության ժողովրդյան հայոց ի ճավա» վերնագրով, որը հաստատվել էր Ինդոնեզիայի կառավարության կողմից:

Կարիքավոր հայրենակիցներին տեղում և այլուր օգնելու համար, ինչպես նաև հայ մշակույթին սատարելու ցանկությամբ ինդոնեզիայից հիմնել էին միություններ. «Հայկական միաբանություն», «Գանձակ գրավոր աշխատանաց», որոնց նյութական օժանդակությամբ Նոր Զուղայում, Կալկաթայում, Երուսաղեմում տպագրվել են տասնյակ հայերեն գրքեր, հիմնվել դպրոցներ: Իսկ «Գանձակ Զուղայու տնանկացը» մինչև այսօր շարունակում է իր գործունեությունը: «Հայոց խրախուսական միությունը», որը հիմնադրել է **Օհանես Զյուրքչյանը** 1894 թվականին, գումարներ է հանգանակել Սասունի աղետյալների և Կովկասի հայ սովյալների համար: Իսկ 1915 թվականի համազգային աղետի ժամանակ ոչ մի միջոց չեն խնայել եղեռնից փրկված, սակայն ամեն բան կորցրած հայրենակիցներին սատարելու համար:

Փոքրաթիվ լինելով՝ ինդոնեզիայից գրական ու մշակութային կյանք չեն ունեցել... Միայն արդեն 20-րդ դարում երբեմն տիկնայք հավաքել են թատերախումբ, կամ երիտասարդներն են մարտական ակումբ ստեղծել:

Քանի ականա անցել ենք 20-րդ դարի սահմանը՝ պատմենք նաև այն աղետի մասին, որին ենթարկվեցին ինդոնեզիայից Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ժամանակ:

...1942 թվականի մարտին ճապոնիան օկուպացրեց Ինդոնեզիան: Հայերը ժամանակին չկարողացան հեռանալ. այնքան անսպասելի էր ճապոնացիների հարձակումը: Կռահելով սպասվող աղետը՝ հայերը կարողացան նախօրոք թաքցնել Հայոց երկու եկեղեցիների թանկարժեք գույքը, սպասքները, դիվանը, գրադարանը:

Ճապոնացիների պատերազմը Արևելքում ֆաշիզմի պատերազմ էր դաշնակից Գերմանիայի խրախուսանքով: Խորհրդային Միության կազմում էր Հայոց Հայրենիքը, որին հառած էր սփյուռքի հայացքը: Խորհրդային Հայաստանի հայերը մյուս հանրապետությունների հետ միասին կռվում էին ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ: Ուրեմն, հայերը լինելով Գերմանիայի թշնամիները՝ թշնամի էին նաև ճապոնիային:

1943 թվականի դեկտեմբերի 20-ին բոլոր հայ ընտանիքները՝ մեծով ու փոքրով, նետվեցին ճամբարներ: Նրանց ունեցվածքը՝ մինչև վերջին ասեղը, կողոպտվեց:

Այս արգելափակոցներում բոլորը զոհ դարձան սովին ու համաճարակին... Մեծով ու փոքրով: Հազարավոր հայեր: Արգելափակոցից ազատվեց միայն մի ընտանիք:

Հայկական կյանքը գրեթե մեռավ Ինդոնեզիայում: Մեռավ կամ հոգեվարքի մեջ էր: Ողջ մնացած, սակայն սարսափի հավերժական զգացումը սրտում, ինդոնեզիայից աշխատում էր շտապ, առանց ոչինչ հաշվի առնելու և հիշելու՝ ծուլվել, վերանալ, լուծվել հոլանդացիների և հազվագյուտ տեղացիների հետ: Այն Հայրենիքը, որն իրենց սիրո և խանդաղատանքի մշտական աղբյուրն էր, Այն Հայրենիքը, որն իրենց սիրո և խանդաղատանքով ու բարձրաբերձ հեռու էր հզոր մի օվկիանոսով, արաբական անապատներով ու բարձրաբերձ լեռներով: Նրա կերպարը ավելի ու ավելի էր խամրում և մշուշվում խառն ամուսնություններից ծնվածների մտապատկերներում:

Որոշակի թվով համառներ, որոնք ուզում էին այնուամենայնիվ հայ մնալ՝ հեռանում էին դեպի... ուր տանում էին թվացյալ ապահով ճանապարհները...

Ասում են, հիմա Ինդոնեզիայում ապրում են ընդամենը 300 հայեր, որոնց ծննդաբանական կամ ժառանգական հատկությունները խիստ կասկածելի են:

ՄԱՆԻԼԱ

...Հիմա մեր երևակայության ծիրանադրոշ նավը իր հմուտ նավապետի առաջնորդությամբ անցնում է երկու հզոր օվկիանոսների մեջ պարփակված ծովերի ու նեղուցների բավիղներով, և մերթ խաբիսխ նետում **Ֆիլիպինյան** և **Ժովերի** ու նեղուցների բավիղներով, և մերթ խաբիսխ նետում **Ֆիլիպինյան** և **Ժովերի** ու նեղուցների բավիղներով՝ նավահանգստային եռուզեռով մերթ **Նոր Զելանդական** կղզիների ծովախորշում՝ նավահանգստային եռուզեռով ապրող քաղաքներում հանդիպելու համար հայերի...

Բայց նախ մեկնենք **Մանիլա**:

Երբ Ֆիլիպպինյան կղզիների խումբը 1571 թվականին գաղութացվեց իսպանացիների կողմից, այստեղ հայտնվեցին հայ առաջին վաճառականները իրենց սեփական նավերով: Կայսերական հրամանով արգելվում էր որևէ ազգի պատկանող օտարերկրացու մուտքը Ֆիլիպպիններ: Բայց հայերն առանձնահատուկ իրավունքով վայելում էին ազատ ելունուտի իրավունք և հովանավորվում տեղական իշխանությունների կողմից: Հիշո՞ւմ եք. Տիբեթում, Չինաստանում և Արևելքի շատ երկրներում, որտեղ արգելված էր օտարների մուտքը, հայերը վայելում էին ազատ ելունուտի այս առանձնահատուկ շնորհը: Ինչո՞ւ: Որովհետև ծանոթ էին *«...ի հայոց առաքին վաճառականության»*:

Մանիլայի փոքրաքանակ հայ համայնքը այն հենակետ կամուրջն էր Հեռավոր Արևելքի, Չինաստանի, Հնդկաստանի և Նոր Զուլայի միջև, որտեղ հայերը արտահանում էին հատկապես մեծ պահանջարկ ունեցող, Մանիլայի՝ անուն հանած համեմունքները, մետաքսը, ամենատարբեր տեսակի կերպասները...

Աշոտ Աբրահամյանը իր *«Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության»* գրքում գրում է.

«Մանիլաբնակ հայերի մասին ոչ այս շրջանի և ոչ էլ հետագայի տեղեկություններ չգիտենք: Հայտնի է միայն, որ նրանք հիմնականում վաճառականներ են: Դժբախտաբար չգիտենք ոչինչ նաև Մանիլայի հայ համայնքի ներքին կյանքի, նրա աչքի ընկնող անդամների մասին: Չունենք նաև ոչ մի թվական տվյալ բնակչության վերաբերյալ: Դատելով այն հանգամանքից, որ աղոթարան չեն ունեցել, պետք է որ նրանց թիվը անցած չլինի մի քանի հարյուրից»:

Բայց, այնուամենայնիվ, 18-րդ դարում այն հիշատակվում է Էջմիածնի գրագրություններում:

Իսկ Հրաչյա Աճառյանի *«Հայ գաղթականության պատմություն»* գրքում կարդում ենք հետաքրքիր այս տեղեկությունը.

«...Լյուտովիկոս 16-րդ թագավորի կողմից Ֆրանսիայի նշանավոր նավավար Լա Պերուզը 1788 թվականին երկու նավով ուղարկվում է այս կողմը՝ նոր երկրներ գտնելու համար: Լա Պերուզը սպանվեց Պոլինեզիայի բնիկների կողմից: Սակայն մինչ այդ, Նոր Հեբրիդյան կղզիներից ուղարկված իր զեկուցագրերում Լա Պերուզը գրում է, որ հայեր են ապրում Մանիլայում, որոնք վայելում են մեծ արտոնություններ և սա է պատճառը, որ այն օտարազգիները, որոնք ուզում են Ֆիլիպպինյան կղզիներում վաճառականությամբ պարապել՝ գնում են այնտեղ Հայոց անունով կամ Հայոց կողմից»:

Մեզ արդեն ծանոթ են հավաստումները՝ տրված բոլոր այն արևելյան երկրների կողմից, որտեղ վաճառականությամբ են զբաղվել հայերը:

Մանիլայում ապրող հայերը մեծ մասամբ Հնդկաստանի հայ խոշոր ընկերությունների և առևտրական տների ներկայացուցիչներ էին, որոնք ղեկավարում էին տեղի մասնաճյուղերը:

20-րդ դարում Ֆիլիպպիններում մեռած էր հայկական կյանքը: Ասում են, այնտեղ դեռ ապրում են մի երկու-երեք ընտանիք, ովքեր շատ դժվարությամբ են հիշում իրենց հայ լինելը:

ՆՈՐ ԶԵԼԱՆԴԻԱ

Պարզվում է, այնտեղ մինչև հիմա ապրում են հայեր, ովքեր եկել են Ռումինիայից, Բուլղարիայից, Եգիպտոսից... Եկել են և, դեռ մի կարգին չհաստատված, հեռացել... Եվ այսպես շարունակ:

Բայց, ահա, մի հետաքրքիր փաստ:

...1880-ական թվականներին այստեղ ապրել է մի հայ բժիշկ՝ **Սեթ Սամյանը**: Նա իր անչափ բարի բնավորությամբ, իր ազնիվ, հոգատար վերաբերմունքի համար երկրում այնպիսի հարգանք ու ժողովրդականություն է վայելել, որ ընտրվել է **Նոր Զելանդիայի** ինքնավար վարչության անդամ:

Հայոց պատմության խառնափնթոր այս իրողությունների ներսում կարելի է և չիշել այդ նորզելանդահայ բժշկին...

Բայց մարդն իր բարի անունով ինչ-որ չափով նպաստել է օտարների կողմից իր ազգի հանդեպ ունեցած բարենպաստ վերաբերմունքին... Մի՞թե շատերիս է հիմա դա հաջողվում:

ՍԻՆԳԱՊՈՒՐ

...Ինդոնեզիայից դեպի հյուսիս, հաղթահարելով Սինգապուրյան նեղուցը, խարիսխ ձգենք Հարավ-Արևելյան Ասիայի Մալլակա թերակղզու հարավային մասում գտնվող Սինգապուր պետության Սինգապուր մայրաքաղաքի նավահանգստում:

Հայեր կա՞ն այստեղ: Զլինել չեն կարող: Նրանք այստեղ հայտնվել են 18-րդ դարում, սկզբում վաճառականները, հետո նրանց

հետևող ամենատարբեր գործերի տեր հայերը:

18-րդ դարի վերջին անգլիացիները նվաճեցին նաև ծայրագույն Արևելքի այս մասերը և տեղի ինն անկախ ինքնավար փոքրիկ երկրներից ստեղծեցին **նեղուցային կամ թագավորական գաղութներ**:

Ասում են, Սինգապուր քաղաքը հիմնել են անգլիացիները՝ որպես այս նոր գաղութի մայրաքաղաք:

«Յայկական փողոց»

գեղեցիկ կառույցներից մեկը: Ասում են, թե այս եկեղեցին հիշեցնում է Անիի Սբ. Փրկիչ եկեղեցին:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵՐ

ԼՐԱԳԻՐ.

«Ուսումնասեր» թերթը

«Ուսումնասեր» թերթը

Հայերը քաղաքի կենտրոնում կառուցել են բազմաթիվ տներ, խանութներ, զանազան գործատներ, որոնք կազմել են Սինգապուրի կենտրոնական փողոց—հրապարակներից մեկը «Յայկական փողոց» անունով: Այս փողոցից բացի Սինգապուրում կան նաև «Սարգսյան» և «Մարտիրոսյան» անունով փողոցներ: «Յայկական փողոցում» կառուցված եկեղեցին իր ճարտարապետական հորինվածքով համարվում է Սինգապուրի

Սինգապուրի Հայոց համայնքը մարդաշատ է եղել և մեծ հեղինակություն է վայելել: Այստեղ հրատարակվող «Ուսումնասեր» թերթը համայնքը ծուլման վտանգից պահպանելու և անգլիական մրցակցությունից պաշտպանելու համար մշտապես կոչ էր հղում հայրենակիցներին, որ նրանք առանձին չգործեն, միություններ և ընկերություններ կազմեն, գործարաններ հիմնեն, որով «*հազարավոր համազգիներ կարող են փարթամանալ*»:

Հայերն այստեղ ունեին «Ազգային ժողով»,

որը քննարկում էր համայնքի ներքին կյանքի վերաբերյալ հարցեր:

Սինգապուրի նավահանգիստ ելունուտ անող նավերի մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայ վաճառականների նավերը: Անգլիացիներն այստեղ ևս չկարողանալով հանդուրժել բաց ծովում առևտրի ազնիվ մրցակցությունը՝ որպես էության արյունոտ և հոգով ողորմելի ծովահեններ, իրենց երկրի դրոշմը կրող ռազմանավերով հարձակվում և ոչնչացնում էին հայերի առևտրական նավերը:

20-րդ դարում արդեն Սինգապուրի հայ համայնքը բավական փոքրացել էր, բայց դեռ շարունակում էր «գոյատևել խառնալեզու և բազմակրոն այս քաղաքում, և դեռ կային մի քանի առևտրական ընկերություններ, որոնք իրենց մասնաձյուղերն էին տարածել Բանգկոկից Լոնդոն»:

1917 թվականին Հնդկաստան, ապա այս կողմերն է այցելում բանասեր, թարգմանիչ, եկեղեցական գործիչ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանը՝ եղեռնից ազատված գաղթականության համար հանգանակություն կատարելու:

Թորգոմ Գուշակյանը իր «Հնդկահայք» գրքում վկայում է, որ Սինգապուրում ապրում էր փոքրաթիվ հայ համայնք, չկային այլևս անցյալի հարուստները, նրանց զավակները զբաղվում էին մանր վաճառականությամբ, լուսանկարչությամբ և էլի մանր-մունր գործերով: Սակայն սա չի խանգարել, որ աշխարհի հեռավոր կղզին ընկած այս հայերը իրենց համեստ ունեցածից բաժին հանեն մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած, ապրուստի կարոտ հայրենակիցներին:

Նորից Գուշակյանի վկայությամբ՝ Սինգապուրի հայությունը «առանց բացառության կիսոսին հայերեն... իրենց կյանքին ու ընտանեկան հարկին մեջ, կպահեն ազգային բարքի պարզությունը և հայկական հոգվոց ջերմությունը»:

Սինգապուրում հայկական դպրոց չի հաջողվել բացել: Եկեղեցի կառուցել են, պարբերական հրատարակել են, բայց դպրոց չեն կարողացել բացել: Ջավակների հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնելը յուրաքանչյուր ընտանիքի սրբազան պարտքն է եղել...

Այսպես մինչև 20-րդ դար. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ:

Սինգապուրի հայերին ևս վիճակվեց ինդոնեզահայերի ճակատագիրը: Ճապոնական օդուժը գնդակոծեց Սինգապուրը: Իսկ երբ գրավեցին քաղաքը՝ հայերն ամբողջությամբ կողոպտվեցին և նետվեցին համակենտրոնացման ճամբարներ: Պատերազմից հետո շատ քչերը դուրս եկան ճամբարներից... և ցրվեցին...

Նրանք, ովքեր բոլորովին հնարավորություն չունեին դուրս գալու երկրից, մնացին՝ «*հազիվ կարողանալով օրվա ապրուստ հայթայթել*»:

Հետաքրքիր է, հիմա, 21-րդ դարում Սինգապուրում հայեր կա՞ն:

ՊԵՆԱՆԳ ԵՎ ՄԱԼԼԱԿԱ

«Յայկական փողոց» կա նաև Մալայան թերակղզու Պենանգ կոչվող փոքր, աննշան կղզում: Այս «Յայկական փողոցում» հայկական եկեղեցի և հայերին պատկանող և նրանց կառուցած ուրիշ շենքեր ևս կան:

Պենանգը, ինչպես և Մալական, հենակետեր էին հայերի առևտրական նավերի համար:

Ի դեպ. 18-րդ դարում Մալակայում էր գործում Շահամիր Շահամիրյանի ավագ որդին՝ Հակոբ Շահամիրյանը:

Պենանգի և Մալակայի ջրերում ևս անգլիացիների և նրանց հետ մաև ֆրանսիացիների նավերը դարանակալում և ծովահենական հարձակումներ կատարելով՝ կողոպտում էին հայ մրցակիցների նավերը:

Ընդամենը այսքանը:

ՀՈՆԿՈՆԳ

Հոնկոնգի համալսարանի ռեկտոր Հինդեր Ռայթը գրել է. «Ես իմ հետազոտությունների ընթացքում հանդիպել եմ հայերի, ովքեր այստեղ են եկել ավելի կանուխ, քան պորտուգալացիները»:

Իսկ կաթոլիկ քարոզիչ Ժակ Բրաունը Հոնկոնգ և Մակաո կղզիների հայերի մասին գրում է. «Հայերը ճարտար են, արթնամիտ, հանդուգն և ժրաջան»:

...Մի քանի խոսք Հոնկոնգի մեծ քաղաքացի Սեր Պոլ Չետերի, նրա ֆանտաստիկ գործերի, նրա բարեգործությունների մասին, որ նա կատարել է այստեղ՝ Հոնկոնգում, 66 տարի շարունակ:

Սեր Պոլ Չետեր

Սեր Պոլ Չետերը, նույն ինքը՝ Խաչիկ Աստվածատուրյանը, Կալկաթա քաղաքից էր: Ծնողների, ովքեր շատ վաղ են մահացել, 13 զավակներից մեկն էր: Բարեգործական թոշակով սովորել է Կալկաթայի ճեմարանում: Ավարտելուց հետո ծանոթներից մեկի խորհրդով մեկնել է Յոնկոնգ՝ իր հետ տանելով ծնողներից ժառանգությունը ստացած մի կոմոդ:

Անշուշտ, տաղանդավոր մարդ էր Խաչիկ Աստվածատուրյանը: Ամենավերջին աղքատի նման հասավ Յոնկոնգ և այստեղ մեռավ որպես հեքիաթային հարստության տեր պատվավոր և հարգված քաղաքացի:

Ինչպե՞ս կարողացավ հասնել նման դիրքի և կուտակել այդպիսի հարստություն:

Նախ՝ փոխեց անունը. Խաչիկ Աստվածատուրյանից դարձավ Պոլ Չետեր: Հետո Յոնկոնգի

կառավարող շրջաններին առաջարկեց նավահանգստի մոտ ծովը «նվաճելու» գաղափարը: Այս գաղափարը համարվել է «դարուս մեջ հղացած ամենեն հանդուգն, ամենեն համարձակ, ամենեն ընդարձակ, ամենեն հանճարեղ ծրագիրներեն մեկը»:

...Ծովը «նվաճելուց» հետո իր իսկ նոր ծրագրով և դրամով, որը վաստակել էր առաջին գաղափարը իրագործելիս, Խաչիկ Պոլը կառուցեց Յոնկոնգի նոր նավահանգիստը՝ իր տասնմեկ մթերանոցներով:

...Ապա կառուցեց Յոնկոնգի համալսարանը և ուրիշ բազմաթիվ այլ շենքեր:

...1887 թվականին արդեն Յոնկոնգ քաղաքի գանձապահն էր, Վիկտորիա թագուհու հորեյանական հանձնախմբի անդամ, ապա նրա «Ամաստի ֆոնդի» նախագահը: Այնքան հաջող է առաջ տարել գործերն այստեղ, որ պարգևատրվել է Սբ. Միքայելի և Սբ. Զոնի շքանշաններով: 1902 թվականին ստացավ ասպետության ձեռնադրություն, որով Պոլ Չետեր անվանն ավելացավ Սեր ազնվականական մականորդ:

...Էդուարդ թագավորի թագադրության ժամանակ Բուզինհեյմյան պալատում ներկայացրել է Յոնկոնգը:

...Մասնակցել է նաև Գեորգի թագավորի թագադրությանը:

...Մշտապես եղել է հրեա միլիարդատեր Ռոտշիլդի պատվավոր հյուրը:

...Ֆրանսիային մատուցած ծառայությունների համար ստացել է Պատվո Լեգեոնի շքանշան: Թե ինչ ծառայություններ էին դրանք՝ չենք կարող ասել:

...Ասպետության ձեռնադրումից հետո նա դարձավ Յոնկոնգի նահանգապետական խորհրդի անդամ և Յոնկոնգի գլխավոր հաշտարար դատավորը՝ մնալով այդ պաշտոնում մինչև իր մահը:

...Յոնկոնգի համալսարանը, որը կառուցել էր ինքը, նրան տվել է իրավաբանական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Նա Սիամի՝ Թաիլանդի գլխավոր կոնսուլն էր և ավելի քան քսան հասարակական կազմակերպությունների տնօրեն: Այդ հասարակական կազմակերպություններից որևէ մեկը հայկական չէր:

...Նա համարվում էր Յոնկոնգի 11 լավագույն գնդակախաղի՝ կրիկետի մասնագետներից մեկը: Սիրում էր ծիարշավներ և Յոնկոնգի ժոկեյ ակումբի նախագահն էր:

Ասում են, որ նա մասոն էր և այն էլ չափազանց հավատարիմ: Թե ինչ է նշանակում սա՝ չգիտեմ: Նա որպես մասոն Մեծ Վարպետ ներկայացնում էր Յոնկոնգը և Չինաստանը:

Մեռավ և թաղվեց Յոնկոնգի բողոքականների գերեզմանոցում:

Սեր Պոլ Չետերի տիկինը՝ Լեդի Քրիստինա Չետերը նրան զավակ չպարգևեց: Եվ նրա մահից հետո ողջ հարստությունը իր մարմարյա պալատով դարձավ Յոնկոնգ քաղաքի սեփականությունը:

Իր պալատի մարմարը Խաչիկ Պոլը վերցրել էր Իտալիայի հանքերից և փայլեցնել տալով Բելգիայում՝ նավերով հասցրել էր Յոնկոնգ, որպեսզի կառուցի ոտից գլուխ մարմարապատ իր պալատը: Նա այստեղ ուներ չինական ճենապակու մարմարյա պալատի հարուստ ցուցասրահում դրված էր նաև հին, մաշված, վաղուց արդեն անօգտագործելի դարձած այն կոմոդը, որը հիշո՞ւմ եք, բերել էր Կալկաթայից: Այն դրված էր այստեղ՝ որպես ամենաթանկագին թանգարանային նմուշ:

Սեր Պոլ Չետերը Յոնկոնգին էր կտակել նաև նրա զարգացման սխեման, որի մի մասը նա արդեն իրագործել էր:

Ասում են, իր այն 12 քույրերին ու եղբայրներին ևս ինչ-որ բան կտակել էր: Բայց չկա որևէ տեղ գրանցված ակնարկ անգամ այն մասին, որ նա ինչ-որ բան է նվիրել 1915 թվականի մեծ եղեռնից ողջ մնացած, սակայն տանջահարված, չարչրկված, աղքատության վերջին աստիճանին հասած հայրենակիցներին: Հայտնի չէ նաև, աղքատության վերջին աստիճանին հասած հայ պատանի ուսում ստացե՞լ է որևէ տեղ:

Ինչո՞ւ պատմեցինք, անշուշտ, տաղանդավոր և իր այդ տաղանդի շնորհիվ ահռելի հարստություն կուտակած այս մարդու մասին: Արդյոք ցավելու համար անզավակ մեռած միլիարդատիրոջ համար, թե՞, մենք՝ հայերս, ունենք բնավորական թյան մի վատ գիծ. բարեգործություն ասելով հասկանում ենք, թե որքանով է բարեգործը սեփական ժողովրդի հոգսերը հոգացել:

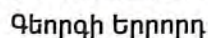
Սեր Պոլ Չետերի տունը

Ասում են, «հայ» բարերարի անունով մինչև հիմա Յոնկոնգում երկու փողոց կա՝ «Խաչիկ» և «Աստվածատուրյան»:

Արդյոք իր հսկայական մարմարյա պալատում նստած Սեր Պոլ Չետերը միսի-թարվո՞ւմ էր իր հին անվան վերածնունդը տեսնելով այս փողոցների վրա... Ո՞վ գիտի: Եվ կարևոր էլ չէ իմանալ:

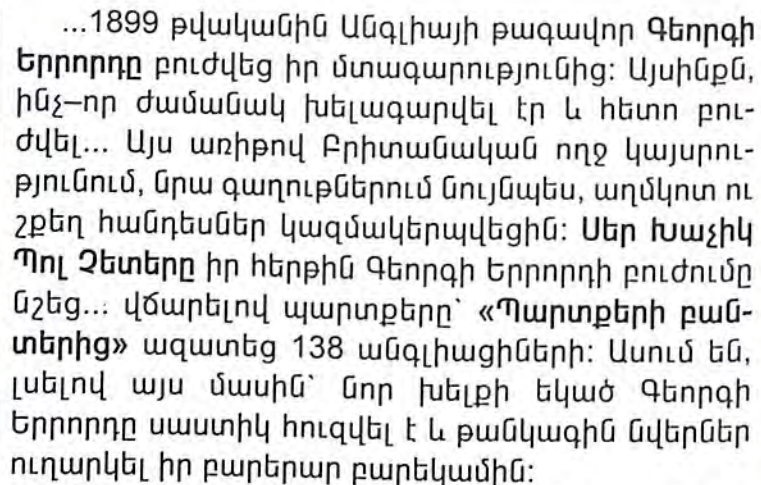
Մոռացանք Սեր Պոլ Չետեր Խաչիկի մի կարևոր բարեգործության մասին պատմել:

Ողորմի մեծահարուստ, պայծառատես ու հայրենասեր «հեզաբարո և համեստ» Աղա Սամուել Մկրտիչ Մուրադ մարդու հիշատակին, ով այնքան լավ գիտեր, թե ինչ էր պետք հային հայ պահելու համար:

ԱՎԱՏՐԱԼԻԱ

Գուցե իրոք, մարդուն առաջ մղելու ամենակարևոր և հիմնական ուժը փառասիրությունն է: Ուրիշ հարց է, թե երբ մարդը հասնի վերջին բարձունքներին ուր ծգտում է՝ հագնեալո՞ւ է հոգին,

Մինչ ժիրանադորոշ նավը հայ նավապետի հմուտ առաջնորդությամբ, խուսանավելով անցնում է Յնդկական և Խաղաղ օվկիանոսների ներսում տարածված ծովերի և հարյուրավոր մեծ ու փոքր կղզիների նեղուցներով՝ հասնելու համար Ավստրալիայի ափերին՝ փորձենք մի փոքր ճանաչել Աշխարհի հինգերորդ մայրցամաքը:

Երբ մենք թափառում էինք Ինդոնեզիայի, Ֆիլիպպինների և մյուս կղզիների ու թերակղզիների տարածքներով՝ փնտրելով Հայոց

գաղթօջախներն ու համայնքները, ճշտելով նրանց հարաբերությունները գաղութարար անգլիացիների ու հոլանդացիների հետ, կարծես ոչ միտումնավոր, բայց շրջանցեցինք այս տարածքներում տեղաբնիկ ցեղերի իրողությունը: Իսկ նրանք բավական շատ են: Միայն Ավստրալիայում ապրում են 500-ից ավելի ցեղեր՝ տարբեր բնավորություններով, սակայն միասնական, որպես բնության ազատ զավակներ, նրա հետ հաշտ՝ նախնական իրենց պաշտամունքներով: Միայն բնության ենթակայության տակ հազարավոր տարիներ նույն մշտնջենական դժվարին ու անփոփոխ կյանքով ապրելով՝ Նեոլիթից մինչև 18-րդ դար, երբ հանդիպեցին իրենց երկիր ներխուժած տարօրինակ «քաղաքակիրթ» օտար-երկրացիներին: Եվ այս հանդիպումից հետո էլ, գուցե մինչև այս «գերքաղաքակիրթ» 21-րդ դարը, ապրում են դեռ այն տեղաբնիկները, ովքեր փրկվել են ոչնչացումից՝ պահպանելով իրենց ամենակարևոր ծիսական արարողությունները երկու օվկիանոսների միջև ցրված կղզիների խիտ անտառների խորքերում: Նրանց հասկանալ չփորձեցին եկվորները: Նրանց անխնա դաժանությամբ կոտորեցին կամ հասկանալ չփորձեցին եկվորները: Նրանց անխնա դաժանությամբ կոտորեցին կամ քշեցին դեպի անմարդաբնակ վայրեր ու անապատներ, որը նույն բանն էր, ինչ կոտորածը սեփական խրճիթների շենին... Իսկ խրճիթները ընդամենը ճյուղերից ու տերևներից սարքած երեքուր ապաստարաններ էին, որտեղ հազարավոր տարիներ ապրել էին որսորդությամբ և բնության ընծայած բարիքները հավաքելով, բոլորովին չմտածելով, թե կարելի է այլ կերպ ապրել: Նրանք գիր չունեին, հաշվել թվորովին չմտածելով, թե կարելի է այլ կերպ ապրել: Նրանք գիր չունեին, հաշվել թվորովին չմտածելով, թե կարելի է այլ կերպ ապրել:

Մայրցամաքն ամբողջովին բնակեցված չէր, որովհետև ծածկված էր երեք

Արտիգեներ

Ավստրալիայի բնիկներն ապրում էին երկրի բարեխնամ տարածքներում՝ արևելքում և հարավ-արևելքում, որտեղ դարեր շարունակ որսի և պտուղների պակաս չեն զգացել: Ապրել են բնությանը նվիրված իրենց ծիսական պարտավորություններով, կենդանիների, բույսերի տոտեմական պարզ պաշտամունքով և նախնիների հանդեպ խորագույն, նույնիսկ գերզգայուն ընկալունով: Նրանց

համար նախնիների ոգիներին մատուցած ծառայությունը սույնքան վարձու էր, որքան որ նախնիների ոգիներին մատուցած ծառայությունները:

Նախնիների մասին ցեղերի առասպելները գուցե և տարբեր էին, բայց խորհուրդը նույնն էր: Նույնն էր մոգական երևույթի ընկալումը, երբ կատարվում էր պատանիների հասունության ծեռնադրումը, որպես գաղտնի ծեսին իրազեկ դառնալու արժանի հասունության ծեռնադրումը, որպես գաղտնի ծեսի օգտոնագրված իմաստությունը:

Նրանք իրազեկ էին դարձնում պատանիներին նախնիների թափառումների և նրանց ոտնահետքերի մասին, որոնք թողել էին իրենց ցեղին պատկանող

անտառներում, լճերի ու գետերի ջրերի վրա, բլուրներին, ծառերի արմատներին: Եվ որտեղ այդ հետքերն են՝ իրենց պատկանող սրբազան աշխարհներն են, ուր չի կարող մտնել և իր ներկայությամբ պղծել որևէ մի այլ ցեղ: Այն տարածքը, տեղը, ուր հավերժ կենդանի են նախնիների հետքերը՝ սրբազան է: 18-րդ դարի եվրոպացին ինչո՞ւ պիտի հասկանար սրբազան այս պաշտամունքի կարևորությունը:

Ինչո՞ւ պիտի հասկանար որսորդությունից առաջ նրա «վայրենի» պարերի իմաստը, կամ բնության արգասավոր պտղաբերությանը նվիրված նրա ծիսակարգի հմայքը:

Եվրոպացուն նոր հողեր էին պետք, նոր երկրներ՝ քանելու համար նրա դեռ անաղարտ մնացած հյուսիսները: Եվրոպայում նաև նոր անվճար աշխատող բանվորական ուժ էր պետք, ստրուկներ, որոնց շղթայակապ կստիպի աշխատել ոսկու և այլ մետաղների հանքերում: Իսկ եթե չհնազանդվեն, կնդվեն անապատներ և կոչնչանան, կամ զենքով կմաքրվեն աշխարհի երեսից, որպես ավելորդ, մարդանման գազաններ, որոնք իրենց գոյությամբ իսկ այս հեռավոր Ավստրալիայում վտանգավոր են «քաղաքակիրթ» Անգլիայի համար:

Եվ եկան նրանք իրենց ռազմաճակատով:

Ո՛չ, սկզբում եկան աշխարհի անծանոթ տարածքները հետազոտող խաղաղ ճանապարհորդները, ովքեր իրենց նավերով թափառում էին օվկիանոսից օվկիանոս և իրենց հայրենիքների համար փնտրում ու հայտնագործում նորանոր «Անծանոթ երկրներ»:

Այսպես Ավստրալիայի ափերի մոտ 1606 թվականին հայտնվեցին առաջին հոլանդացի հետազոտողներ Վ. Յանսզոնը և Լ. Տորեսը, իսկ հետո՝ Տասմանը:

Ջեյմս Կուկ

Ապա այս ափերի մոտ հայտնվեց անգլիացի ծովագնած Ջեյմս Կուկը, ով ձեռնարկելով երեք արշավախումբ՝ հայտնագործեց Թաիթին, հետագոտեց Նոր Զելանդիան, գտավ բազմաթիվ նոր կղզիներ: Գիտական մանրակրկիտությամբ նյութեր հավաքեց Յնդկական, Խաղաղ և Ատլանտյան օվկիանոսների հարավային կղզիների մասին:

1776 թվականի նրա երրորդ արշավախումբը նպատակ ուներ բռնագրավել Խաղաղ օվկիանոսի հյուսիսային մասերը: Հայտնաբերվեցին Հավայան կղզիները: Տեղաբնիկները համառորեն չէին ուզում իրենց տիրույթները զիջել եվրոպացիներին: Սանձագերծվեց դաժան մի կռիվ, որտեղ բնիկների նետաղեղների դիմաց անգլիական հրազենն էր: Բայց, այնուամենայնիվ, անգլիացի նավագ զինվորները նույնպես զոհվում էին: Զոհվեց նաև Ջեյմս Կուկը:

Արշավախմբի ողջ մնացած անդամները վերադարձան Անգլիա: Երախտապարտ

անգլիացիները քսանից ավելի աշխարհագրական վայրեր կոչեցին Ջեյմս Կուկի անունով: Նա այնքան շատ գաղութներ էր նվիրաբերել իր հայրենիքին:

«Ոսկու տեղ»

Մեծ Բրիտանիան իր քաջարի և հայրենասեր զավակների «հայտնագործած» Ավստրալիայի հարավ-արևելյան ափին, Պորտ Շեքստնի խորշում, այժմյան Սիդնեյ քաղաքի տեղում ստեղծեց անգլիացի հանցագործների տաժանակրային գաղութ-աքսորավայր: Ահա, այս ժամանակներից սկսած երկրի բնիկ տերերը մասամբ ոչնչացվեցին, մասամբ էլ մղվեցին անապատային շրջաններ, որտեղ նույնպես ոչնչացան:

...Հետո Մելբուռնի մոտ ոսկու հանքերի հայտնաբերումը այստեղ բերեց արագ հարստանալու մարմաջով՝ «ոսկու տենդով» բռնված իտալացիների, գերմանացիների, հույների, հոլանդացիների, հրեաների, չինացիների, նույնիսկ ծապոնացիների, ովքեր իրավունք չունեին դուրս գալ իրենց երկրից:

Եկան նաև հայերը:

Սրանց բոլորի ժառանգների խառն ամուսնություններից ծնվեցին մետիսներ, ովքեր և այժմյան Ավստրալիայի բնակիչներն են:

Սակայն խոսքը հիմա հայերի մասին է:

Ինչո՞ւ հայերը, թողնելով իրենց ավանդական գործերը, որոնց մեջ հմտացել էին դարեր շարունակ, բախտախնդրորեն վարակվեցին «ոսկու տենդով» և հայտնվեցին Ավստրալիայում, որտեղ...

...Ասել ենք արդեն. Արևելքի, հատկապես Հեռավոր Արևելքի երբեմնի հարուստ հայ առևտրական ընկերությունների մեծ մասն այլևս անկարող էր դիմանալ առևտրական գործարքները զենք ու զորքով կատարող Արևմտա-եվրոպական և Արևելահնդկական անհավասար մրցությանը: Հայ վաճառական և Արևելահնդկական անհավասար չհայտարարված պատերազմի նական նավերը խորտակվեցին օվկիանոսներում չհայտարարված պատերազմի ելած անգլիական ռազմաճակատների հարձակումներից:

Ելած անգլիական ռազմաճակատների հարձակումներից:

Հայ վաճառականությունը հայրենի պետություն չունեց, որ պաշտպաներ:

Եվ շատ հայերի համար, ովքեր բնակվում էին Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, Սինգապուրում և այլուր, Արևելքի առևտրական շուկաներից դուրս մղվելուց հետո, նոր բարձրացող Ավստրալիան և հատկապես Մելբուռնի մոտ հայտնաբերված ոսկու հարուստ հանքավայրերը հույսի ու բախտի խաբուսիկ փարոս դարձան:

...Այսպես հայերը ճամփա ընկան դեպի «Ավետյաց երկիր»: Գուցե նրանք գնում էին հանդիպելու նոր Արարատի հետ... Հիշո՞ւն եք, երբ մենք ճամփորդում էինք Հայոց Հայրենիքի ողջ տարածքով և պատմում նրա սքանչելի եղե-

լութուններն ու առասպելները՝ Արարատի մասին պատմեցինք, թե ինչպես ոչ միայն մեր, այլև օտարների համար այն եղել է կյանքի վերանորոգման սրբազան խորհրդանիշ: Եվ սրա ապացույցներից մեկը ահա այս պատմությունն է:

Արարատ քաղաքը Ավստրալիայում

...Մի խումբ անգլիացիներ ֆերմեր Ուիլզի գլխավորությամբ 1840 թվականին Անգլիայից գաղթում են Ավստրալիա: Հասնելով Վիկտորիա նահանգ՝ նրանք հիմնում են Արարատ անունով քաղաք: Արարատ անունով են կնքում նաև քաղաքի դիմացի լեռը:

Այդ անգլիացիները կտրել-անցել էին ահռելի օվկիանոսներ, իրենց ողջ փորձություններով լեցուն ճամփորդության ընթացքում աղոթել Աստծուն, աղոթել նաև Արարատին, որպես *«ազգերի ու ժողովուրդների սփռման արձակայան»*, որպես նոր կյանքի բարենորոգության խորհրդանիշ:

Արդյոք հայերը, երբ 1850-ական թվականներին գնում էին Ավստրալիա, գիտեի՞ն նոր Արարատ քաղաքի ու նոր Արարատ լեռան մասին...

Այս հարցին պատասխանել մենք չենք կարող՝ չգիտենք: Բայց գիտենք, թե ինչ պատահեց, երբ հայերը հայտնվեցին *«Ավետյաց երկրում»*:

Նրանց մեծ մասը կորել է ոսկու հանքախորշերում: Սակայն չէր դադարում Նոր Զուղայից, Հնդկաստանից և երկու օվկիանոսների կղզիներից նրանց քարավանների մուտքն այստեղ: Ավստրալիա սկսեցին գալ նույնիսկ արևմտահայերը և ռուսահայերը: Հայերի գաղթը Ավստրալիա հատկապես խրախուսում էր Սինգապուրի *«Ուսումնասեր»* թերթի խմբագիր **Գրիգոր Գալստյանը**: Նա գրում էր այն մասին, թե ոսկու հանքերի շնորհիվ ոչ միայն ձեռներեցներն են արագ հարստանալու, այլև հասարակ աշխատանք կատարող առողջ և դժվարություններից տոկացող մարդիկ... Թե այդտեղ *«քուլեք դրստողների, փուքս փշողների, չորանների»* ու էլի նման շատ գործեր կատարողների կարիք շատ կա:

Ավստրալիայում հաստատված առաջին հայերից էր նորջուղայեցի վաճառական **Մելքում Մանուկյանցը**, որ իր իսկ վկայությամբ, շլացել էր այս երկրի *«ոսկեփայլ համբավով»*:

Նոր Զուղայեցի այս վաճառականն իր կյանքն ավարտեց Լաբլենդ կոչված խղճուկ գյուղում, որպես խղճուկ խանութպան, որն արմատիք էր վաճառում աղքատ գյուղացիներին, որոնցից մեկի աղջկա հետ ամուսնալուծ հազիվ էր կարողանում քարշ տալ իր ընտանիքի գոյությունը:

Հանքերում աշխատելուն անսովոր հայերը հաճախ էին մեռնում ծայր աստիճան ծանր աշխատանքից:

Բայց, պետք է խոստովանել. վատ էր նաև Նոր Զուղայից և Պարսկաստանից հնդկական քաղաքներ լցված և աղքատացողների վրա ծանրացած հայերի

վիճակը: Աղքատացողներն անգոր էին այլևս օրըստօրե հավաքվող հայրենակիցների ամենաչնչին հոգսերը հոգալ:

«Ուսումնասեր» թերթի էջերում նրա խմբագիր **Գալստյանի** Ավստրալիա մեկնելու կոչը ահա մտահոգությունից էր նաև: Գալստյանն ինքն էլ *«ի սեր ազգիս և առաջադիմության նորին»* փակում է թերթը և մեկնում Ավստրալիա:

Գրիգոր Գալստյանը Մելբուռն էր հասել ոչ դատարկ գրպանով: Նրան նույնիսկ հաջողվում է իր հետ տարած դրամով բավականին հաջող գործ սկսել: Բայց իր ձեռնարկները անհաջողությամբ վնասվում են և *«հավելում դժբախտությանց հիվանդության ալ վրա կհասնի, զոհ մի ևս կգլորվի Ավստրալիայի հայ բախտախնդիրներու...»*:

Գալստյանը շատ ձախտորդությունների հանդիպելով՝ մեռավ հետին աղքատության մեջ և թաղվեց Մելբուռնի գերեզմանոցում:

Ավստրալիա այցելած և հայ գաղթականության պատմությունն ուսումնասիրած **Գրասեր Երվանդի** վկայությամբ՝ կարծես դժբախտությունը հայերի անբաժանելի ընկերն էր դարձել. *«Հայ հանքագործը ուր որ բախը զարնե, ոսկիի փոխարեն հող ու մոխիր և առևտրականն ալ իր գործունեության մեջ վնաս և սնանկություն կգտնե»*:

Հայ գաղթականների մի մասը փորձում էր տեղավորվել գյուղերում և զբաղվել հողագործությամբ... Բայց սրանք էլ, ի վերջո, քարշ էին տալիս մի չարքաշ գոյություն: Ոմանց բախտը ժպտում էր այնքան, որ կարողանում էին տառապալից աշխատանքով դրամ վաստակել և հոգալ ետդարձի ճանապարհածախսը:

Հետաքրքիր է **Հակոբ Տեր-Մինասյան** մտավորականի ճակատագիրը:

Կոստանդնուպոլսի Քարթալ գյուղից էր նա: Քահանայի որդի, եվրոպական արևելյան լեզուների հմուտ գիտակ ու թարգմանիչ, միջազգային դիվանագիտական բանակցությունների ժամանակ *«գորավորների ու մեծավորների ընկեր»*, միշտ ճոխությամբ ապրած, եվրոպական պետություններից շքանշաններ և շնորհակալական հրովարտականքների արժանացած մեկը...

Ահա, այսպիսի մի դրական նկարագրի տեր մարդ երագում էր Եվրոպայում հայկական ազատ տպարան հիմնել և հրատարակել հայությանը ազատագրական պայքարի մղող հայրենասիրական թերթ ու գրականություն: Բայց նա, ըստ ամենայնի, միջոցներ չունեի իրականացնելու հայրենասիրական իր առաքելությունը: Եվ նա որոշեց գնալ Ավստրալիա և հարստանալ:

Սկզբում կարծես թե հաջողության հասավ: Հայտնի դարձավ ոչ միայն հայկական շրջաններում, այլև վաղուց տեղացի դարձած գաղութարարների մոտ: Բայց 32 տարի ապրելով այս երկրում՝ մահացավ սարսափելի կարիքի և մոռացության մեջ՝ *«հնահավաքին թողնելով եվրոպական պետություններից ստացած իր շքանշաններն ու հրովարտականքը»*:

...Մի՞թե այս երկիրը շրջապատված էր այնպիսի մի էներգետիկ դաշտով, որը հակացուցված էր հայ գաղթականության համար:

Ավստրալիայում հայտնվել էին մաև առողջ, հուժկու մարդիկ, որոնց հարստությունը իրենց մկանների ուժն էր: Նրանք բանվորներ էին, բեռնակիրներ, մավերի հնոցապաններ, հանքափորներ: Սակայն այս դժբախտները շատ արագ կնքում էին իրենց մահկանացուն:

Հայերին մեծ թշնամանքով էին վերաբերվում տեղացի դարձած գաղութարարների սերունդները: Նրանք հայերին ընդունում էին որպես գանձ որոնող մրցակիցների, որոնց ամեն գնով պետք էր հեռացնել երկրից կամ ոչնչացնել:

Ահա մի դրվագ Հրաչյա Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» գրքից:

«Հին Նախիջևանի Մարտիրոսը՝ Մարթին կոչվածը, Մելքումնում մի անգլիացի ընկերոջ հետ տասնյակ տարիներ աշխատում էր ոսկեհանությամբ: Մի բավական մեծ քանակությամբ ոսկի զտարան է տանում և անձամբ հանձնում գործարանատիրոջը: Որոշված օրը անգլիացի ընկերը ներկայանում է զտարան՝ ստանալու համար մաքուր ոսկին: Գործարանատերը, որը մի հրեա էր, մերժում է ասելով, թե իրեն ոչինչ հանձնված չէ: Հուր են անցնում Մարթինի բողոքները և անգլիացու ջանքերը: Հրեան ուզում է համոզել անգլիացուն, որ դավաճան մի ընկեր է ունեցել, թե հայոց հատկությունն է խորամանկությամբ երկար տարիներ հավատարմություն ցույց տալ, վստահություն շահել և ամենահարմար առիթին խաբել ու կողոպտել: Ժարահատյալ հայը դատարան է դիմում, բայց հրեան դատարանում իրեն պաշտպանելու համար մեջտեղ է դնում նրա հայ լինելու հանգամանքը և որովհետև Ասիայի ցեղերը իրավունք չունենին Ավստրալիայում ապրելու, դատարանն առանց այլևայլի վճռում է, որ հայը ամեն ինչ թողած, 24 ժամվա ընթացքում հեռանա Ավստրալիայից:

Մինչդեռ Մարթինը հուսահատ, տարիների աշխատանքի արդյունքը թողած պատրաստվում էր մեկնել՝ հանկարծ անգլիացի մի փաստաբան, կամովի ներկայանալով, իր վրա է առնում նրա դատը և բողոք ներկայացնելով վերաքննություն է պահանջում: Դատավարության ժամանակ փաստաբանը պերժախոս մի ծառի մեջ, հիմնված բազմաթիվ եվրոպական հեղինակների գրավոր աշխատանքների վրա, ապացուցում է, որ հայերը հնդեվրոպական ցեղին են պատկանում, թե իսկապես նրանք եվրոպացի են և կովկասյան սպիտակ ցեղի հարազատ ներկայացուցիչներ և հետևաբար իրավունք ունեն Ավստրալիայում բնակվելու: Ի դեպ, ապացույց է բերում մաև Մարթինի արտաքինը, որը սքանչելի կազմվածքով մեկն էր, բարձրահասակ, կապուտակն և շիկահեր: Նաև, փաստաբանի պահանջմամբ իսկույն հետազոտություն է կատարվում զտարանի մեջ և յուրաքանչյուր ոսկեկույտի տերը որոշվելուց հետո մեջտեղը մնացած ոսկին հաստատվում է, որ պատկանում է Մարթինին:

Այսպես Մարթինը զրպարտությունից ազատվում է, հրեան իբրև խաբեբա պատժվում է, և որ գլխավորն է, Հայոց համար արտոնություն է շնորհվում Ավստրալիա բնակվելու»:

...Ավստրալիայի գրեթե մարած գաղթօջախը նորից փարթամանում է 1915 թվականի Հայոց մեծ եղեռնի բնաջնջումից ազատված հայերի այստեղ հասած

որը, անօգնական, անտուն, անհայրենիք փախստականների շնորհիվ: Ի դեպ, ինչպես ամբողջ աշխարհում սփռված հայությունը, այնպես էլ այստեղ ապրող մի բուռ հայերը մեծ ողբերգություն ապրեցին Հայոց համաժողովրդական աղետից: Նրանք նույնպես իրենց չնչին միջոցներից հանգանակություն հավաքեցին՝ օգնելու համար վերապրողներին: Եվ, երբ հայ գաղթականների փոքրիկ խմբերը հասան երկրագնդի հինգերորդ աշխարհամաս, Ավստրալահայերը նրանց ընդունեցին ջերմությամբ:

...Սակայն մենք նորից խախտեցինք ժամանակի բնական կարգը: 18-րդ դարի մեր ճամփորդությունը դեռ չի ավարտվել, իսկ մենք հասանք արդեն 20-րդ դար: մեր ճամփորդությունը վերադառնալ և գտնել ժամանակների հանգույցը, որպեսզի Հարկավոր է վերադառնալ և գտնել ժամանակների հանգույցը, որպեսզի կարողանանք ավարտել ճամփորդությունը Հայոց Ափյուռքի բավիղներով: Երբ ավարտենք՝ գուցե հասկանալի կդառնան այս դարերի Հայոց Բնավորության մեջ կատարված կարևոր կամ ոչ այնքան կարևոր փոփոխությունները:

Խուսափելու համար Խաղաղ օվկիանոսի ահռելի թայֆուն–ցունամիների զայրույթից՝ **ծիրանագույն դրոշով** նավը թող շրջի իր ճանապարհը Ավստրալիայի արևելյան ափերից, և Հնդկական ու Խաղաղ օվկիանոսների բաժանման տեղում ընկած բազմաթիվ մեծ ու փոքր կղզիները շրջանցելով, հեռանա նորից ան-
ծայրածիր Հնդկական օվկիանոսով դեպի արևմուտք, դեպի հզոր, անծանոթ, խորհրդավոր գաղտնիքներով լեցուն Աֆրիկա աշխարհամասը, նրա հյուսիս-
արևելքը, որպեսզի հետո **ճանապարհորդը** իջնի մինչև հասարակած և անծանոթ
այս բնության մեջ փնտրի այն տեղերը, որտեղ հանգրվանել են հայերը:

ԵԳԻՊՏՈՍ

Սա մի երկիր է, որին բազմաթիվ առիթներ ենք ունեցել հիշելու հնագույն ժամանակների, հնագույն երկրների մասին զրուցելիս, հատկապես հետագայում Հայոց Կիլիկյան թագավորության առիթով: Սակայն հասկանալու համար այս երկրի վերաբերմունքը հայերի հանդեպ՝ ստիպված ենք նորից դառնալ և քայլել պատմության մառախլապատ այն արահետներով, որոնք այս երկրի մասին խոսելիս՝ շրջանցել ենք:

Այն, որ Հին Հայոց Աշխարհ Արատտան
քաղաքական և տնտեսական առնչություններ է
ունեցել Եգիպտոսի հետ՝ անպիճելի է:

ժամանակին խոսել ենք, թե ինչպիսին էին Արատտայի կապերը Շումերի հետ: Հասնելով Շումեր և մույնիսկ հարյուրամյա մի ժամանակահատված տիրելով մրան՝ հայերը չէին կարող անտարբեր մնալ մրա դրացի Եգիպտոսի նկատմամբ: Չէին կարող գոնե ապրաքափոխանակությամբ տնտեսական կապեր չստեղծել մրա հետ: Սա միանգամայն տրամաբանական ենթադրություն է, բայց միայն այսքանը և ոչ ավելին:

Մերոպ Մաշտոց

Սահակ Պարթև

Մովսես Խորենացի

Եգիպտոսում հաստատված հայերի մասին որոշակիորեն պատմում է հռոմեացի Սալյուստոս պատմիչը, որ երկար տարիներ Եգիպտոսի կառավարիչն էր և լավատեղյակ էր այդ երկրում տեղի ունեցող ամեն բանից: Ահա այդ կառավարիչ-պատմիչն էլ վկայում է, որ Եգիպտոսում ոչ միայն բավական թվով հայեր են ապրել, այլև իշխող դիրքեր են գրավել երկրի կառավարման և տնտեսական ասպարեզում:

Եգիպտոսի հնագույն **Թեբե** քաղաքում մեր թվարկության 3-րդ դարից, ժամանակի պատմեշներն ավերելով, 21-րդ դար է հասել հունարեն արձանա-գրությամբ մի տապանաքար. *«Խոսրով հայ տեսնելով զարմացա»*: Թե ո՞վ էր այս գրությամբ մի տապանաքար. *«Խոսրով հայ տեսնելով՝ հայտնի չէ*: Եվ, ըստ երևույթին, Խոսրովը և ինչո՞ւ էր զարմացել հայ տեսնելով՝ հայտնի չէ: Եվ, ըստ երևույթին, զարմանքը չափազանց մեծ է եղել, ապա թե ոչ այն չէր դառնա տապանաքարի արձանագրություն: Հիշում ենք, անշուշտ, որ Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա էին գնում ռուսանելու Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի աշակերտները. **Եղիշեն, Մովսես** ռուսանելու Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի աշակերտները. **Եղիշեն, Մովսես** ռուսանելու Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի աշակերտները:

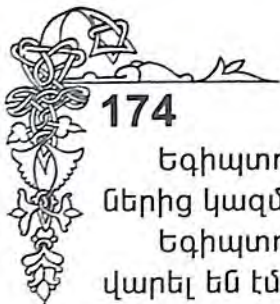
Խորենացիին, և էլի ուրիշներ։ Այս մասին իր տեղում նամակմանն պատմել ենք։
6-րդ դարի **Պրոկոպիոս Կեսարացի պատմիչի** վկայությամբ, **Հուստինիանոս Առաջինի** ժամանակ, 527–565 թվականներին հայկական թաղամասեր են եղել **Առաջինի** ժամանակ, 527–565 թվականներից մի քանիսը այս օրվա 6-րդ և 7-
Եգիպտոսում և որ Եգիպտոսի կառավարիչներից մի քանիսը այս օրվա 6-րդ և 7-
թղ դարերում հայեր են եղել։ **Ներսես Բասենցիին**, որն ուներ «**Ափրիկայի դուքս**»
տիտղոսը, **Արտավան Արշակունին**, **Հրահատ** և **Սահակ իշխան** եղբայրները։
Նրանք բոլորն էլ իրենց աշխարհի գործի հետ էին, որոնք ուղարկվել էին այստեղ
զսպելու համար նրանց ապստամբական ջիղը բյուզանդական կայսրության դեմ։
Պրոկոպիոսը վկայում է նաև, թե **Ներսես Բասենցիին** քանդեց Նեղոսի վրա...
Պրոկոպիոսը վկայում է նաև, թե Ներսես Բասենցիին քանդեց Նեղոսի վրա...

Ֆիշուլն ենք նաև, թե ինչպես հայ քաջարի իշխան Սմբատ Բագրատունին հանուն իր հայրենիքի ազատագրության ապստամբելով կայսրության դեմ, գերի բռնվեց, տարվեց մայրաքաղաք, կրկեսում նետվեց ահարկու գազանների բռնվեց, տարվեց մայրաքաղաք, կրկեսում նետվեց ահարկու գազանների բռնվեց, տարվեց մայրաքաղաք, կրկեսում նետվեց ահարկու գազանների երախների դիմաց և որոնց պատառ-պատառ անելով՝ կրկեսում հավաքվածների քաղաքից հեռացրեց և զոհեց:

Եզիպտոսում ապրել են ոչ միայն հայ զինվորականներ, այլև առևտրականներ, արհեստավորներ և ճարտարապետ կառուցողներ, ովքեր որպես վկայություն թողել են իրենց կառուցած հույակապ կոթողները:

Արաբական խալիֆայության ժամանակ էլ, երբ Եգիպտոսն ընկավ նրա տիրապետության տակ, հայերն ապրում էին այստեղ և նույնիսկ դառնում երկրի կարևոր անձեր: Նրանցից մեկը, ճիշտ է հավատափոխ, ըայց, այնուամենայնիվ, հայ **Վարդան-Էլ-Ռումին**, մասնակցելով **Ամր զորավարի** եգիպտական արշահայ **Վարդան-Էլ-Ռումին**, մասնակցելով **Ամր զորավարի** եգիպտական արշավանքներին, աչքի է ընկել իր քաջությամբ ու հնարամտությամբ: Երբ Եգիպտոսը վանքներին, աչքի է ընկել իր քաջությամբ ու հնարամտությամբ: Երբ Եգիպտոսը խալիֆայության կողմից նվաճվելուց հետո **Ամր զորավարը** հիմնեց **Ֆոստատ** քաղաքը որպես Եգիպտոսի նոր մայրաքաղաք, Վարդան-Էլ-Ռումին ղեկավարեց շինարարությունը և անձամբ իր ծախսերով նոր քաղաքում կառուցեց մի ծածկած շուկա և այն կոչեց **«Սուր-Էլ-Վարդան»**: Նա կառուցեց մահ իր **«Դար-Օլ-Նահաս»** պալատը:

Եգիպտոսի խալիֆայության բանակում կար հայերից, ասորիներից, հույներից կազմված զորամաս:

Եգիպտոսը նույնպես, ինչպես խալիֆայության մյուս նահանգները, ղեկավարել են էմիրները: Ահա, այս էմիրներից մի քանիսը եղել են հայեր:

Արաբ պատմիչները մեծ գովեստով են խոսել հայ էմիրների մասին, հատկապես եգիպտահայ Ալի-Բին-Յահյա-Աբուլ-Էլ-Էրմանիի մասին: Արաբական պատմիչ Ջամալ-Էդ-դին Թադրիբիրդին նրա մասին գրում է.

«Ալի-Բին-Յահյան կտրիժ, քաջասիրտ, առատաձեռնությամբ ներքողված, պատերազմի և ճակատամարտերի հմուտ, տնօրինող, վարչագետ և կառավարության պաշտոնի մեջ բարի վարք ունեցող էմիր էր: Նա հայ էր ծագումով»:

Այն, որ Եգիպտոսում եղել է հայ գաղթավայր ոչ միայն իր մեծապաշտոն հայրենակիցներով, այլ նաև վաճառականներով, արհեստավորներով՝ վկայում են եկեղեցիների բեկորները, խաչքարերը, գերեզմանաքարերը, որոնք իրենց վրա կրում են Հայոց գրեր:

Եգիպտահայ գաղթօջախը համեմատաբար բարգավաճում ապրեց, երբ 969 թվականին Եգիպտոսը խալիֆայության դեմ պայքարելով՝ կարողացավ անկախություն ստանալ:

Այս շրջանը մինչև 1117 թվականը կոչվում է Ֆաթիմյան սուլթանների ժամանակաշրջան: Սրանց հաջողվեց նվաճել Պաղեստինը և Սիրիան: Նրանք բավական հանդուրժող էին քրիստոնեության հանդեպ, և սա էր պատճառը, որ ուրիշ երկրների գաղթավայրերից հայերը սկսեցին Եգիպտոս տեղափոխվել:

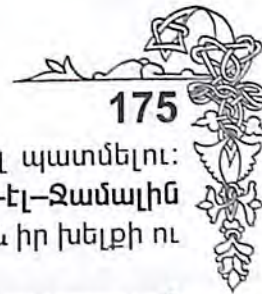
Ահա, այս ժամանակ էր, որ, արաբական սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, շատ հայեր դարձան վեզիրներ, ովքեր երկրում կարգ ու կանոն հաստատեցին և արհեստներին ու արդյունաբերությանը զարկ տվեցին: Եգիպտոսի պատմության խոշորագույն մասնագետներից ֆրանսիացի Գաստոն Վիթը Եգիպտոսի այս շրջանն անվանել է «Հայկական շրջան», որովհետև Եգիպտոսի վարչական և ռազմական ողջ կառավարումը գտնվել է հայ վեզիրների ձեռքին:

Գաստոն Վիթը գրում է.

«Հայազգի Բադր-Էլ-Ջամալին, մեր կարծիքով, մահմեդական Եգիպտոսի ամենանշանավոր անձնավորություններից մեկն է: Նա ավելի հեռատես է եղել, քան խորամանկ, կորովի, քան անողորմ: Նա կարողացել է առանց վիատվելու Եգիպտոսը դարձնել զորավոր և բարգավաճ մի երկիր»:

Ո՞վ էր այս Բադր-Էլ-Ջամալին:

Նա մամլուքյան ճորտերից էր: Այս ճորտերը մեծ մասամբ հայ քրիստոնյաներ էին՝ վաղ հասակում գերված ու վաճառված ստրուկներ: Նրանց դարձնում էին մահմեդական, վարժեցնում էին ռազմական գործին: Նրանք ընտիր ռազմիկներ էին, երկրի զինվորական ընտրամին: Եգիպտոսի **Էյուլթանները** 13-րդ դարի սկզբներին ստեղծեցին մամլուքյան այս զորախմբերը: Մամլուք արաբերեն նշանակում է մուլք՝ սեփականություն, բառացի՝ որևէ մեկին պատկանող ստրուկ:

Կիլիկիայի առնչությամբ մամլուքների մասին առիթ ենք ունեցել պատմելու: Հիմա ուղղակի փաստենք. Եգիպտոսի նշանավոր հայազգի **Բադր-Էլ-Ջամալին** նույնպես մամլուք էր, որ կարողացել էր ազատվել ճորտությունից և իր խելքի ու քաջության շնորհիվ հասել էր վեզիրության բարձր պաշտոնի:

Արաբ պատմիչ **Մագրիզին** վկայում է, թե այս վեզիրը իր պաշտոնավարության շրջանում երկրից վերացրել էր ավազակությունը, որն անչափ տարածվել էր ու դարձել էր իսկական աղետ: Երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու համար նա դիմել է բռնությունների:

«Նա ինքնիշխան վարեց գործերը և ամենալավ կերպով կանոնավորեց: Խիստ պատկառազորու էր և մեծապես հարգված ու ահարկու: Նա այնքան մարդ սպանեց, պատկառազորու էր և մեծապես հարգված ու ահարկու: Նա հայ ազգից էր, հայ որի համրանքը միայն ալլահը կարող էր կատարել: Նա հայ ազգից էր, հայ որի համրանքը միայն ալլահը կարող էր կատարել: Նա հայ ազգից էր, հայ որի համրանքը միայն ալլահը կարող էր կատարել: Նա հայ ազգից էր, հայ որի համրանքը միայն ալլահը կարող էր կատարել»:

Բադր-Էլ-Ջամալին իրեն համար բանակներ և զորամասեր կազմեց հայերից և այդ ժամանակից ի վեր բանակի մեծ մասը հայերից էին կազմված...»:

Բադր-Էլ-Ջամալին մանուկ հասակում իր կամքից անկախ մուսուլման էր դարձել, բայց նա չէր մոռացել, որ հայ է և հայերին մեծ տեղ էր տալիս ոչ միայն զինվորական, այլ նաև կառավարման շրջանակներում:

Այս հայ վեզիրը կառուցում է նաև բերդեր, կամուրջներ, պարիսպներ, պալատներ և ուրիշ այլ շենքեր:

Նա վերաշինեց **Կահիրեն**:

Մագրիզին գրում է.

«Այս քաղաքը մի անապատ էր, անմարդաբնակ և ամալի փլատակների մի շրջանակ: Ուստի նա արտոնություն տվեց ասկարներին, մելեժներին, հայերին և շենք շինելու կարողություն ունեցողներին, որ Կահիրեի մեջ իրենց ուզած շենքեր կառուցեն»:

Եգիպտոս. Կահիրե

Բադր-Էլ-Ջամալին անձամբ իր միջոցներով կառուցել տվեց Կահիրեի պարիսպները և նրա երեք դռները: Այս դռների կառուցող վարպետներն են եղել Եդեսիայի երեք հայ եղբայրները: Այս երեք հրաշակերտ դռները մինչև այժմ հիացմունք են պատճառում Կահիրե այցելող օտարերկրացիներին»:

Նույնպիսի «կորովի, ռազմագետ, վարչագետ և արդարամիտ» էր այս վեզիրին հաջորդած նրա որդի **Շահնշահ Ավդալը**, որ Եգիպտոսը կառավարեց 26 տարի և իրավունք ուներ սեփական դրամ կտրելու:

Կառավարման բոլոր այլևայլ գործերի հետ նա նույնպես սիրում էր կառուցել:

Նրան է պատկանում Աբուլ Մունաջարի կառուցման պատիվը, Մեջիտ-էր-Ռասատ աստղադիտարանը, պալատներ և բազմաթիվ շենքեր:

Ավդալը սպանվեց փողոցում, խելքը կատաղությունից թռցրած մահմեդական ամբոխի կողմից, երբ լուր տարածվեց, թե իբր նա գաղտնի բանակցությունների մեջ է մտել խաչակիրների հետ՝ ցանկանալով եգիպտացիներին քրիստոնյա դարձնել:

Եգիպտոսի մեծանուն վեզիրներից էր նաև Վահրամ Պահլավունին՝ Բեհրամ-էլ-Արմանին: Նա Ներսես Շնորհալու հորեղբայրն էր: Թե ինչպես էր նա հասել վեզիրի պաշտոնին՝ կարելի է միայն ենթադրել. ծառայել է Եգիպտոսի բանակում, աչքի է ընկել իր քաջությամբ, բանիմացությամբ, ազնվությամբ և ռազմական տաղանդով:

Վահրամ Պահլավունու կառավարման ժամանակ եգիպտահայ գաղութը ավելի մարդաշատ և բարգավաճ է դառնում: Նրա բանակի հիմնական մասը նույնպես հայեր էին: Կառավարման ասպարեզում էլ նա իր շուրջը հայեր էր հավաքել, որը և արաբական շրջանակներում դժգոհություն առաջացրեց: Նա ստիպված թողնում է վեզիրի պաշտոնը և հեռանում, սակայն որոշ ժամանակ անց սուլթանը նրան հրավիրում է արքունիք և դարձնում իր անձնական խորհրդատուն:

Վահրամ Պահլավունին հավատափոխ չի եղել:

...Ֆաթիմյան շրջանի հայ մեծանուն վեզիրներից էր նաև Թալայ-Բին-Ռուզբեքը, որ կառավարելու և ռազմական շնորհից բացի ուներ նաև բանաստեղծելու տաղանդ:

*«Ժամանակը, իբրև գուշակ, իրադարձություններ է ծավալում,
Իսկ մենք հաճախ խուսափում ենք այն նկատել,
Մոռանում ենք մեր օրհասը, չենք ուզում այդ մասին խոսել,
Մինչև որ նա ինքն է գալիս մեզ հուշելու»:*

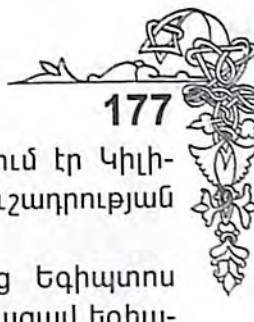
Ռուզբեքը գրել է բանաստեղծությունների երկու «Դիվան»: Եվ Եգիպտոսը կառավարել է գրեթե միայնակ, որովհետև նրա օրոք իրար հաջորդած երկու սուլթաններն էլ մանկահասակ են եղել:

Ռուզբեքը իր պալատում հիմնել է գիտության և գրականության ճեմարան:

Այս շրջանի մի քանի այլ վեզիրներ առանձնապես չեն փայլել իրենց գործերով:

Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ՝ Ֆաթիմյան շրջանում Եգիպտոսում 30 հազար հայ է եղել, ովքեր հիմնականում կենտրոնացած էին Կահիրե քաղաքում: Նրանք եղել են նաև այլ քաղաքներում, ուր մնացել են հայկական անուններով հուշարձաններ: Արդեն ասել ենք, որ հայերը, բացի զինվորական և կառավարման ասպարեզից, եղել են սքանչելի արհեստագործներ և վաճառականներ, ովքեր Միջերկրական ծովի երկրների, հատկապես Իտալիայի Ամալֆի, Պիզա, Ֆլորենցիա, Ջենովա, Վենետիկ քաղաքների առևտրական ուղիները կապել են Մերձավոր Արևելքի և Հնդկաստանի հետ:

Եգիպտահայությունն ազատ է եղել իր դավանանքի մեջ: **Աբուլ-Սալիհ պատմիչի** վկայությամբ՝ Եգիպտոսում կառուցվել են երեսուն հայկական եկեղեցիներ, որոնք մեկ առ մեկ նշում է անուններով:

Գիտենք, որ այդ շրջանում Հայոց կաթողիկոսարանը գտնվում էր Կիլիկիայում, և եգիպտահայոց գաղթօջախը գտնվել է կաթողիկոսների ուշադրության շրջանակներում:

Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը 1075 թվականին այցելեց Եգիպտոս հանդիպելու հայրենակիցների հետ և մեծ ընդունելության արժանացավ եգիպտական իշխանությունների կողմից: Կաթողիկոսը իր այցելության ժամանակ այստեղ տեղի հոգևոր առաջնորդով առանձին թեմ ստեղծեց:

Սալահ-էդ-Դին

Եգիպտոսի հայ գաղթօջախը անկում ապրեց, երբ սուլթանական գահին տիրացան **Այուբյանները**:

Պատմաբանների վկայությամբ՝ հայերը պաշտպանել են Ֆաթիմյան արքայատան դիմադրությունը ընդդեմ Այուբյանների: Դառնալով երկրի տերերը Այուբյանները՝ գազազած Ֆաթիմյանների հանդեպ ունեցած հայերի հավատարմությունից՝ սոսկալի հալածանքների ենթարկեցին նրանց՝ սպանելով, թալանելով, պաշտոնազուրկ անելով, զորաբանակներում գտնվողներին կոտորելով, որից հետո եգիպտական բանակը հիմնականում կազմվեց թուրքերից և քրդերից:

Սակայն սուլթան **Սալահ-էդ-Դինը** առանց հայերի չկարողացավ կազմակերպել իր իշխանությունը: Նրա ողջ նավատորմի ղեկավարը եղավ եգիպտահայ **Հուսամեդ-դին-Լուլու-էլ-**

Նաջիբ ծովակալը: Նա ռազմական մեծ տաղանդով Կարմիր ծովում խաչակիրների դեմ այնպիսի հաղթական ծովամարտեր է տվել, որ արժանացել է

Եգիպտոսի ժողովրդի և նաև սուլթանի խորին հարգանքին և մեծարումին: Եգիպտոսի ժողովրդի և նաև սուլթանի խորին հարգանքին և մեծարումին: Եգիպտոսի ժողովրդի և նաև սուլթանի խորին հարգանքին և մեծարումին: Եգիպտոսի ժողովրդի և նաև սուլթանի խորին հարգանքին և մեծարումին:

Իսկ հայազգի **Բեհ-ադ-Դին Գարագուշը** Սալահ-էդ-Դինի կողմից նշանակված՝ Եգիպտոսի ողջ պետական շինարարության ղեկավարն էր ու ճարտարապետը, որի տաղանդի արդյունքն են Գիզայի նշանավոր կամուրջները, Կահիրեի միջին պարիսպը, Լեռան բերդը և բազմաթիվ այլ հասարակական շենքեր:

Գնահատելով **Գարագուշ** հայի ծառայությունները՝ սուլթանը նրա անունով կոչել տվեց Կահիրեի հրապարակներից մեկը: 1517 թվականին Թուրքիան գրավեց Եգիպտոսը և դարձրեց իր կայսրության մի վիլայեթությունը: Շատ երկրների ու ժողովուրդների վրա տիրակալության ժամանակ Թուրքիայի կեղեքումների, արյունոտ հարստահարումների պատճառով Եգիպտոսի ծաղկում հայկական գաղթավայրը 17-րդ դարում գտնվում էր ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում մնացել էին ընդամենը 200 տուն էր ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում մնացել էին ընդամենը 200 տուն էր ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում մնացել էին ընդամենը 200 տուն էր ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում մնացել էին ընդամենը 200 տուն էր ողբալի վիճակում:

Արիստակես Ալթունտյուրին Եգիպտոսի պաշտոնաթերթի տնօրենն ու խմբագիրն էր: Եվ էլի բազմաթիվ անուններ...

...Եգիպտոսի արտաքին առևտուրը սկսում է բարգավաճել հայ վաճառականների ջանքերով:

Արաբ ժամանակագիր Աբդ-ար-Ռախման-ալ Ջաբարտին գրում է.

«Հայ խոջաները Մահմեդ Ալիի մոտիկ կանգնած մարդիկ են, նրա շահընկերները առևտրի բոլոր բնագավառներում: Նրանք ամենահեղինակավոր մարդիկ են և նրա խորհրդականները... Հայերը հիմնեցին Եգիպտոսում շաքարի, թղթի, գործվածքների, կաշվի, քիմիական նյութերի, մետաղամշակման արդյունաբերական ձեռնարկություններ... Մահմեդ Ալիի և նրա հաջորդների գահակալության տարիներին Թուրքիայից Եգիպտոս տեղափոխվեց 200-ից ավել հյուսն, դարբին, քարտաշ և այլ մասնագիտության մարդիկ»:

Բացվում էին մասնագիտական դպրոցներ, որոնց ուսուցիչներն ու տնօրենները հայեր էին:

Եգիպտոսը 18-րդ դարի վերջին հայերի համար դարձել էր խաղաղ հանգրվան:

1837 թվականին հայերը Կահիրեում հիմնել են Եգիպտոսի առաջին բանկը:

Եղել են նաև եգիպտահայ այնպիսի գործիչներ, որոնց ձեռքին են եղել երկրի կառավարման լծակները, սակայն նրանք որևէ առնչություն չեն ունեցել հայ գաղթօջախի հետ, այդ պատճառով նրանց մասին կլռենք, քանի որ մենք թափառում ենք աշխարհից-աշխարհի այն հայերի հետքերով, որոնք արյունից զատ, ինչ-որ կերպ, նույնիսկ եթե փոխել են դավանանքը, մնացել են հայ կամ գիտակցել են իրենց հայ լինելը:

Մի քանի խոսք նրանց մասին, ովքեր երբեք չեն մոռացել իրենց հայ լինելը:

ՊՈՂՈՍ ՅՈՒՍՈՒՖՅԱՆ

...19-րդ դարի առաջին կեսին Մուհամեդ Ալիի անձնական խորհրդական, թարգմանիչ ու Եգիպտոսի արտաքին գործերի և առևտրի նախարար՝ նազիրը, ապա նրա փաստական վարչապետն էր Զմյուռնիայից այստեղ գաղթած Պողոս Յուսուֆյանը:

Նրա օրոք «Եգիպտոսի անապատները շենացան, խոպան տեղերը պարարտացան, արվեստները ծաղկեցին, գիտությունը զարգացավ, եկամուտները բազմապատկվեցան»:

Արշակ Ալպոյաճյանը վկայում է, որ Եվրոպայում Պողոս Յուսուֆյանին համարել են «իր ժամանակի Արևելքի ամենամեծ, ամենահավատարիմ և մեծահանձար մարդը»:

Յուսուֆյանը ամենասերտ կապերի մեջ է եղել եգիպտահայ գաղութի հետ: Նրա միջոցով եգիպտահայ թեմի առաջնորդարանը օգտվել է արքունիքի արտոնություններից: Նա հովանավորել է բազմաթիվ հայ երիտասարդների, ովքեր գնացել են Եվրոպա ուսանելու և, վերադառնալով, իրենց կարևոր նպաստն

են դրել այս երկրի բարգավաճման գործին: Բարեգործական մեծ գումարներ է տրամադրել, իսկ հետո էլ իր ողջ ունեցվածքն է նվիրել Հայոց գաղութին:

Նրա շիրիմը գտնվում է Ալեքսանդրիայի Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակում:

ԱՐԹՆ ՉԱՐՔՅԱՆ

Նա եղել է այն երիտասարդներից, ովքեր Յուսուֆյանի բարեգործությամբ ուսանել են Եվրոպայում: Նա վերադարձել է Եգիպտոս, նշանակվել արտաքին գործերի և առևտրի նախարար՝ նազիր, իսկ հետո նաև՝ վարչապետ:

Արթին Չարքյանը նույնպես կապված էր հայ միջավայրի հետ և ամեն կերպ աշխատում էր օգտակար լինել նրան:

ՆՈՒԲԱՐ ՆՈՒԲԱՐՅԱՆ

Նուբար Նուբարյան
1825-1899 թթ.

Քիչ ավելի մանրամասն պատմենք ազգային բարերար Նուբարյան գերդաստանի մասին:

18-րդ դարի վերջին Ղարաբաղից Զմյուռնիա, ապա Կոստանդնուպոլիս է գաղթում վաճառական Մկրտիչ Նուբարի Մելիքյանը: Ահա, այս վաճառականի և Եգիպտոսի վարչապետ Պողոս Յուսուֆյանի քրոջ ամուսնությունից ծնված զավակները իրենց Նուբար պապի անունով կոչվեցին Նուբարյան:

Պողոս Յուսուֆյանի անձնական մեծ հովանավորությամբ Մկրտիչ Մելիքյանը և նրա որդիները ընտրվել են Եգիպտոսի Եվրոպական գործերի և Եգիպտական վաճառականության դիվանի անդամներ:

Նուբարյան ընտանիքի եկամուտները հիմնականում ստացվում էին բամբակի մշակույթից:

Մկրտչի որդի Նուբար Նուբարյանը Յուսուֆյանի բարեգործությամբ կրթություն է ստանում Շվեյցարիայում՝ Նապոլեոն Երրորդի հետ հաճախելով նույն դպրոցը: Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, թե այդ դպրոցը կրթական ինչպիսի բարձրության վրա է գտնվել:

Եվրոպայում ավարտելով իր կրթությունը՝ Նուբար Նուբարյանը վերադառնում է Եգիպտոս և արքունի դիվանատանը նշանակվում գրագիր: Գահադառնում է Եգիպտոսի և արքունի դիվանատանը նշանակվում գրագիր: Գահաժառանգ Իսմայիլը շատ բարձր գնահատելով նրա գիտելիքները և անձնական մարդկային լավագույն բարենասնությունները՝ մտերմանում է հայ գրագրի հետ և, երբ դառնում է Եգիպտոսի կուսակալ, նրան նշանակում է Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարար, ապա նաև՝ վարչապետ:

Նուբար Նուբարյան փաշան Եգիպտոսում ծավալել է հսկայական շինարարական աշխատանքներ: Նա մշակել է Եգիպտոսի ոռոգման ընդարձակ

ծրագիրը և սկսել իրականացնել այն: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ կառուցվում են Եգիպտոսի մի քանի կարևոր ջրանցքներ: Ի պատիվ նրա՝ **Բեհերա** նահանգի նշանավոր ջրանցքը կառավարության հատուկ հրամանով կոչվել է **Նուբար փաշա Նուբարյանի** անունով:

Անգնահատելի են **Նուբար Նուբարյանի** ջանքերը Եգիպտոսի քաղաքական անկախությունը պահպանելու գործում:

1867 թվականին թուրքական կառավարությունը նորից ամեն կերպ աշխատում է Եգիպտոսը դնել վասալական կախվածության մեջ և ջնջել **Մուհամեդ Ալիի** ձեռք բերած ժառանգական իրավունքը: **Նուբար Նուբարյանի** բանակցությունները Կոստանդնուպոլսում, ժամանակակիցների վկայությամբ, կարողացել են ապահովել Եգիպտոսի կուսակալների ժառանգական իրավունքը:

Ֆրանսիացի պատմաբան ակադեմիկոս Մ. դը Վոկյոն **Նուբար Նուբարյանին** համարելով խոշոր դիվանագետ՝ գրել է.

«Նուբար փաշայի ծարտարությունը հաջողեցավ նախ ստեղծել այն գործիքը, որում պետք ուներ գործելու համար: Իսկապես անկախ Եգիպտոս մը՝ սուլթանին անվանական գերիշխանության տակ»:

Նուբար փաշան բարեփոխումներ է կատարել նաև արաբ գյուղացու՝ ֆելլախի կեղեքումները սահմանափակելու և նրա դրությունը բարելավելու համար, հանդիպելով, անշուշտ, տեղի ավատատերերի ուժեղ դիմադրությանը: Սակայն կարողացել է բավական արդյունքի հասնել՝ արժանանալով ժողովրդի անկեղծ սիրուն, որը նրան կոչում էր «Աբու Ֆելլախ»՝ ֆելլախների հայր:

1882 թվականին անգլիացիները օկուպացրին Եգիպտոսը: **Նուբար փաշան** ամեն հնարավոր ջանք գործադրեց, որպեսզի կարողանա Անգլիայի ճիրաններից ազատել, եթե ոչ ողջ Եգիպտոսը, ապա, զոնե նրա ինքնավարության ինչ-ինչ հնարավորությունները: Անգլիացիները սա չպետք է հանդուրժեին և հալածանքներով փորձում էին նրան հեռացնել քաղաքական ասպարեզից:

Նուբար փաշայի և անգլիական գաղութային իշխանության հարաբերությունները լարման այն աստիճանի հասան, որ 1888 թվականին **Նուբար փաշան** Եգիպտոսի անգլիական կառավարիչ լորդ **Կրոմլիի** երեսին չպրտելով *«դուք, անգլիացիներդ, արևմուտքի թուրքերն եք»*՝ հեռացավ քաղաքական ասպարեզից:

Եգիպտական պատմագիրներ **Մուհամեդ Սաբրին**, **Ահմեդ Շաֆեկը** անչափ բարձր են գնահատել *«հայկական ծագումով Եգիպտական մեծ նախարարին, կոփված դիվանագետին և նրա գործերը, որոնք խոշոր բարիք եղան Եգիպտոսի համար»:*

Նուբար Նուբարյանը մարդկային առաքինություններով և մեծ հայրենասիրությամբ օժտված ազգասեր էր: Նրա մշտական մտահոգության կենտրոնում էին հայ գաղութը, հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը, մշակույթի ու լուսավորության խնդիրները: Նա գլխավորել է գաղութի ազգային թեմական իշխանությունը, սատարել թուրքիայից Եգիպտոս անցած հայ տարագիրներին, նպաստել ու դրամական միջոցներ տրամադրել հայ պարբերականների ու դպրոցների հիմնադրմանը, կազմակերպել հայ մատենագիրների ֆրանսերեն

թարգմանությունը և հրատարակումը: 1878 թվականին կազմել և Բեռլինի կոնգրեսին է հղել արևմտահայերի վիճակի բարելավման իր ծրագիրը:

...Եգիպտոսին մատուցած իր ծառայությունների համար պարգևատրվել է շքանշաններով և արժանացել բազմաթիվ տիտղոսների:

Նուբար փաշայի կիսանդրին դրված է Ալեքսանդրիայում, նրա անունով փողոցներ են կոչվել Ալեքսանդրիա և Կահիրե քաղաքներում:

20-րդ դարի առաջին կեսին **Նուբարյանները** վաճառել են իրենց կալվածքները Արևելքում և ամբողջությամբ տեղափոխվել Ֆրանսիա:

Պահպանվել են **Նուբարյանների** երկու դամբարանները. Ալեքսանդրիայի հայկական և Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանատներում:

Հրաժեշտ տանք **Նուբար Նուբարյանին** իր իսկ խոսքերով.

«Կյանքս նվիրեցի Եգիպտոսին, որովհետև բախտն իմ առջև այդ գործը հանեց, հրապուրվեցա անկից և կապվեցա: Բայց օտար երկրի մեջ այդ գործունեությունս երբեք ինձի չմոռցուց, որ հայ մըն եմ: Երկու-երեք բան ըրած եմ ցեղիս համար, բայց կ'կարծեմ, թե ասոնք ամենեն կարևոր բաներն են, որ կրնայի ընել»:

ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ

Պողոս Նուբարյան
1825–1899 թթ.

Նուբարյան գերդաստանի մասին խոսելիս պիտի մեծագույն սիրով ու հարգանքով հիշենք **Նուբար Նուբարյանի** որդի **Պողոս Նուբար փաշա Նուբարյանին** ևս:

Նրա մասին պատմելիս ստիպված ենք քայլ գցել դեպի 20-րդ դար՝ քիչ թե շատ ամբողջական դարձնելու համար այս սքանչելի հայի կերպարը:

Ուրեմն, փորձենք ճանաչել նրան իր սեփական ժամանակի մեջ՝ այժմ մի քանի խոսքով միայն հիշելով Եգիպտոսում կատարած նրա գործի մասին:

Պողոս Նուբարը ծնվել է 1851 թվականին Կոստանդնուպոլսում, կրթություն ստացել Շվեյցարիայում, դարձել երկրաչափ ճարտարագետ և հաջողությամբ աշխատել որպես Ֆրանսիայի հանքերի ու երկաթուղիների մասնագետ: Ապա

հրավիրվել է Եգիպտոս, որպես երկաթուղիների վարչության ընդհանուր տնօրեն:

Եղել է նաև Եգիպտոսում անգլիական երկրագործական ընկերության տնօրեն: Հիմնադրել է Ալեքսանդրիայի հանրակառքերի և Մեմֆիսի հողերի տնօրեն: Հիմնադրել է Ալեքսանդրիայի հանրակառքերի և Մեմֆիսի հողերի տնօրեն: Հիմնադրել է Ալեքսանդրիայի հանրակառքերի և Մեմֆիսի հողերի տնօրեն: Հիմնադրել է Ալեքսանդրիայի հանրակառքերի և Մեմֆիսի հողերի տնօրեն: Հիմնադրել է Ալեքսանդրիայի հանրակառքերի և Մեմֆիսի հողերի տնօրեն:

Բեկգիայի թագավորը նրան շնորհակալ եղավ Լեոպոլդի շքանշանով:

Իսկ ի՞նչ է արել Պողոս Նուբար փաշան իր ժողովրդի համար... Այս մասին, ինչպես խոստացանք. երբ հասնենք 20-րդ դար: Որովհետև Պողոս Նուբար փաշան, ինչպես իր լուսահոգի հայրը, եղել է իր ժողովրդի մեծ բարեգործը:

Բայց հայերը միայն իրենց բնիկ մշակույթին չէին ծառայում: Նրանք իրենց

[illegible]

Իսկ 7-րդ դարում, Յյուսիսային Աֆրիկյան նվաճելուց հետո արաբները բազմիցս անցան Սահարայի և Լիբիական անապատները ու հայտնագործեցին Սենեգալ և Նիգեր գետերը, Չադ լիճը և Սպիտակ Նեղոսի ձախ վտակները:

մղում դեպի այս Ամճանորը, Խորհրդավորը...
Եզիպտոսից բացի՝ Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներն էին Լիբիան, Ալժիրը,
Թունիսը, Մարոկկոն... Բյուզանդական կայսրության ժամանակ այս երկրները

գտնվում էին նրա տիրապետության տակ: Բյուզանդացիները նրանց հպատակությունն ապահովելու համար առանձին կայսերական բանակներ էին ուղարկում այնտեղ, որտեղ մեծ թիվ էին կազմում հայերը: Ահա, այս հայերն էլ այս կողմերի առաջին գաղթաբնակները դարձան:

545 թվականին Յուսիսային Աֆրիկայում մեծ ապստամբություն բռնկվեց կայսրի դեմ, որի առաջնորդն ու ղեկավարն էր հույն **Գոնթար զորավարը**: Կայսրը նրա դեմ ուղարկեց բյուզանդացի **Արովքինդ զորավարին**, որն իր բանակի հետ ապստամբների դեմ տարավ նաև հայկական այրուծի գունդը զորավարներ **Արտավազդ** և **Վահան Արշակունի** եղբայրների և նրանց ազգական **Արտաշիրի** և **Գրիգորի** հրամանատարությամբ:

Գոնթարը մավրիտանացիների հետ միացած՝ հաղթեց բյուզանդացիներին:

Վահան Արշակունին զոհվեց մարտերից մեկում: Իսկ **Գոնթարը**, իբր հաշտության համար, խարդախությամբ իր մոտ կանչելով **Արովքինդին**՝ սպանեց նրան:

Հայ զորավարները երդվել էին Վահանի մահվան վրեժն առնել: Հավատացնելով **Գոնթարին**, թե իրենք էլ են ուզում միանալ ապստամբներին բյուզանդական լծից ազատվելու համար՝ միացան նրան: Այդ ընթացքում **Գոնթարից** հեռացան մավրիտանացիները և առանձին պատերազմ հայտարարեցին նրա դեմ:

Գոնթարը նրանց ճնշելու համար ուղարկեց **Արտավազդ Արշակունուն**, ով հաղթեց մավրիտանացիներին: **Գոնթարը** այդ հաղթանակի պատվին խնջույք տվեց Կարթագենում: Խնջույքի թունդ պահին **Արտավազդը** սպանեց **Գոնթարին**:

Գոնթարի ապստամբությունը ճնշվեց հայ զինվորների և զորավարների միջոցով: **Արտավազդ Արշակունուն** **Յուստինիանոս** կայսրը նշանակեց «**Աֆրիկայի դուքս**» և մեծամեծ պատիվների արժանացրեց:

Արաբական արշավանքների ժամանակ էլ Հայաստանից այստեղ բերվեցին հայ զինվորականներ և գերիներ:

Նույնը կատարվեց Օսմանյան կայսրության ժամանակ: 1888 թվականից թուրքերը Յուսիսային Աֆրիկայի դժվար վայրերը աքսորավայրեր դարձրեցին, ուր աքսորում էին հայ «**քաղաքական հանցագործներին**»:

Երբ Մարոկկոն դարձավ Ֆրանսիայի գաղութը, ֆրանսիացիները Ատլանտյան օվկիանոսի ափին կառուցեցին իրենց գլխավոր քաղաքը՝ **Կասաբլանկան**: Այստեղ սկսեցին հավաքվել հայերը և բավական բարեկեցիկ կյանք ստեղծել իրենց ընտանիքների համար:

Յուսիսային Աֆրիկայում, բացի Եգիպտոսից, ուրիշ բարգավաճ հայ գաղթօջախներ չեն եղել:

...Պատմենք մի քաջարի հայ զինվորի մասին, որպես **հայի բացառիկ հավատարմության օրինակ**:

1913 թվականին ֆրանսիացիները մեծ ճակատամարտ մղեցին **Ջայիան** ցեղի դեմ: Ֆրանսիական զորագնդի մեջ էր նաև բնիկ ադանացի մի հայ, որ Կիլիկիայի կոտորածից ազատվելով՝ հասել էր Ֆրանսիա և նրա լեգեոններից մեկում կամավոր

դարձել: Ահա, այս **Ջայիան** ցեղի դեմ կռվելու ժամանակ ֆրանսիացի զորավարը հրամայում է այս հային, որ նա ամեն գնով պաշտպանի ջրի միակ աղբյուրը, առանց որի ֆրանսիական բանակը չէր կարող պատերազմը շարունակել:

Քաջարի հայը մեն-մենակ դիմադրում և ետ է մղում աֆրիկացիներին: Արդեն 6 գնդակ էր ստացել և արյունը հոսում էր նրա բաց վերքերից, բայց նա շարունակում էր կրակել: 7-րդ գնդակը վերջապես շամփրեց հայ զինվորի սիրտը և նա գետին ընկավ անշնչացած:

Բայց նրա հարվածներից շատ աֆրիկացիներ էին զոհվել, իսկ մնացյալներն էլ վերջին գնդակն արծակելով հայ զինվորի սրտին՝ շտապ մահանջել էին:

Աղբյուրը մնաց ֆրանսիացիների ձեռքում:

Ճակատամարտ **Ջայիան** ցեղի դեմ

Հայ զինվորին մեծ պատվով հողին հանձնեցին: Շատերը ճառեցին հուղարկավորության ժամանակ: Խոսեց նաև զորավար **Դալքին**, գովելով հայ զինվորի քաջությունը և խոստովանելով, թե այդ օրվա հաղթանակը ձեռք բերվեց հայ զինվորի արիության շնորհիվ:

Իսկապես. հայերը արի են, քաջ են, անձնագոհ են, հավատարիմ են, հաղթող են, միայն թե... Այս «**թե**» դեռ կախված է օդում անպարան և անհեռարան: Գուցե

հետո, երբ պատմենք մեր բոլոր պատմությունները, կարողանանք հասկանալ հարյուրամյակներ մեր սրտին ծանրացած «**թե, ինչու, ինչպե՞ս**» հարցերի իմաստը: Միայն այստեղ, որպես վերջաբան այս պատմության՝ կարող ենք ինքներս մեզ հարցնել. աֆրիկյան այս ցեղը ի՞նչ էր արել հայերին... որ հայը պիտի հասներ նրա բուն երկիրը նրա դեմ կռվելու համար:

Ադանացի այդ հայի թշնամին թուրքը չէ՞ր: Կամ այն հայերի թշնամիները, որոնց էլ ավելի վաղ ժամանակներում այստեղ էր ուղարկել Բյուզանդիան... Մի խոսքով: Անպատասխան մնացած դատողություններ:

Աֆրիկյան մյուս բոլոր երկրներում **հայ գաղթօջախների** առկայությունը, բացի **Եգիպտոսից, Եթովպիայից և Սուդանից** (վերջին երկուսի մասին դեռ կխոսենք), 20-րդ դարի արդյունք են, նրա ճակատագրի վերջին ահարկու եղեռնի արդյունք:

Սակայն պետք է խոստովանենք՝ աֆրիկյան մայրցամաքի որոշ երկրներ ոչ միայն լլկված, փախստական ժողովրդի հանգրվան են եղել, այլ նաև հայ

արդյունաբերող կապիտալի ներդրման կարևոր տեղ:

Թունիս, Ալժիր, Մարոկկո, Տրիպոլի, նաև Նիգերիա, Գանա, Քենիա երկրները իրենց **Լագոս, Աքրա, Նայրոբի** մայրաքաղաքներով հայերի համար եղել են այն վայրերը, որտեղ նրանք հիմնադրել են առևտրական տներ և աշխարհի բազմաթիվ երկրների հետ այդ տների միջոցով կազմակերպել գրեթե համաշխարհային ծավալի առևտուր, արտահանելով կակաո, արմավ, արախիս, կաուչուկ

(ձգախեժ), փայտանյութ, բամբակ, կաշի, բանան, մորթի... Այս երկրներում հայ գաղթօջախներ չկային, այլ միայն վաճառականական փոքրիկ համայնքներ, որոնք չունեին եկեղեցի ու դպրոց... Սա էլ հետաքրքիր է որպես հայ կապիտալի գաղթականության պատմություն, որով զբաղվում են, կամ պիտի զբաղվեն մասնագետները... Այս ասպարեզը թողնելով նրանց՝ մենք գնանք այցելության այն երկրները, որտեղ ոչ թե հայ կապիտալը խնամող համայնքներ, այլ բառի ամենալայն իմաստով՝ հայկական գաղթօջախներ են եղել:

ԵԹՈՎՊԻԱ

Այսինքն՝ «Թրծված երեսների երկիր»:

Անանիա Շիրակացին 7-րդ դարում գրելով իր հայտնի «Աշխարհացույցը»՝ Աֆրիկա աշխարհամասի Եթովպիա երկրի մասին հետաքրքիր աշխարհագրական տեղեկություններ է հաղորդում և ավելացնում, թե այն հարուստ է «գմյուռսով, խնկով և կինոմոնով»: Սա վկայում է, որ հայ առևտրականները, դեռ մեր թվարկության առաջին դարերից ծանոթ են եղել Եթովպիային և այնտեղից արտահանվող ապրանքներին:

Ռուս ակադեմիկոս արևելագետ Բ. Տուրանը,

խոսելով հայ-եթովպական եկեղեցիների հարաբերությունների մասին, բացատրում է այսպես.

«Հայերը և եգիպտական դպտիները միշտ կրոնական կապեր են ունեցել միմյանց հետ և երուսաղեմի հայ պատրիարքարանի միջոցով մշտական հաղորդակցության մեջ են եղել: Դպտիները ընդունել են Հայոց պատրիարքության առաջնորդությունը: Նրանց միջոցով էլ այդ կապն անցել է եթովպացիներին, որոնք սրանով կարծես պաշտպանական պատնեշ էին ստեղծում իրենց դավանանքի և Բյուզանդական կայսրության միջև, որը ոչ մի միջոցից չխորշելով ամեն կերպ աշխատում էր ասիմիլացնել քրիստոնյա ժողովուրդներին»:

Եթովպիայի թագավոր Լեբնա Դենգելի հրամանով եթովպացիները հետևել են հայ դավանանքին և առաջնորդվել նրա տոմարով:

Հնագույն հայկական գաղթօջախը Եթովպիայում ստեղծվել է 7-րդ դարում: Երբ Արաբական խալիֆայությունը նվաճեց Հայաստանը, շատ հայեր խույս տալով արաբական հալածանքներից՝ մեծ խմբերով հասել էին մինչև Եթովպիա և աշխատելով չցրվել, չհեռանալ միմյանցից՝ ստեղծել իրենց բնակավայրը:

Ինչպես ամենուրեք, այստեղ ևս հայերը իրենց բնավորությամբ կարողացան վայելել երկրի տերերի և ժողովրդի մեծ համակրանքը:

Եթովպական մատենագրության մեջ հայ գաղթօջախը կոչվում էր «Հայկական կղզի»: «Կղզին» իր սեփական օրինակելի գորախումբն ուներ, որը մշտապես կանգնած էր եթովպացիների թիկունքին՝ որպես հուսալի պաշտպան: Մշակութային և առևտրական գործունեությամբ նույնպես հայերը դարեր շարունակ Եթովպիայի համար շատ օգտակար են եղել:

Եթովպացի Բայիդա-Մարիամի «Ժամանակագրություն» գրքում կա այսպիսի մի պատմություն.

«Հաբել թագավորը եկավ «Հայ կղզի», այդ բնակիչները նրան ընդունեցին մեծ շուքով և պատիվներով: Եվ երբ թագավորը տեսավ Հայքի մարդկանց մատուցած պատիվը և նրանց փառահեղությունը՝ զարմացավ և ջերմորեն ողջունեց»:

...Եթովպիայի ցեղապետներից մեկը՝ Ահմադ Մուհամեդ Դանը, 1513 թվականին մի քանի մահմեդական ցեղերի հետ ընդհարվել էր Եթովպիայի Լեբնա Դենգել (սա այն Լեբնա Դենգելը չէ) թագավորի հետ, հաղթել նրան, բռնի մահմեդականություն տարածել երկրում, քանդել քրիստոնեական եկեղեցիները, մզկիթներ կառուցել: Այս համընդհանուր ավերումներին զոհ է գնում նաև «Հայ մզկիթներ կառուցել: Այս համընդհանուր ավերումներին զոհ է գնում նաև «Հայ կղզու» Սբ. Ստեփանոս գեղեցիկ ճարտարապետությամբ կառուցված եկեղեցին:

Լեբնա Դենգել

Լեբնա Դենգել թագավորը հավատարիմ մարդկանց հետ ապաստանում է լեռներում, որտեղ էլ քիչ ժամանակ անց մահանում է: Նրա այրին՝ Հեղինե թագուհին, հավատարիմ հայերից ընտրելով Մատթեոս հոգևորականին՝ դիվանագիտական առաքելությամբ ուղարկում է Պորտուգալիայի թագավոր Էմմանուելի մոտ՝ նրանից օգնություն խնդրելու համար:

Պատմաբան Տուրանը հայտնում է, որ «Մատթեոսը Եվրոպա եկող առաջին հաբեշական դեսպանն էր»:

...Իսկ Մուրադ Հալեպցին Եթովպիայի Եսաուս թագավորի դեսպանն ու նրա անձնական առևտրական ներկայացուցիչն էր Հնդկաստանում: Մյուսը, նույնպես Մուրադ անունով, Եթովպիայի դեսպանն էր Ֆրանսիայում, Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի արքունիքում:

Մինչև 17-րդ դարը Եթովպիան բարյացակամ է եղել եվրոպացիների նկատմամբ, նույնիսկ նրանցից, ինչպես տեսանք, օգնություն է ակնկալել: Սակայն, երբ պորտուգալացիները հենց այդ օգնության պատրվակով փորձեցին տիրել երկրին՝ եթովպացիները դուրս վճռեցին նրանց և բացի հայերից, արգելեցին բոլոր օտարազգիների մուտքը Եթովպիա:

17-18-րդ դարերում որևէ սպիտակամորթ ազգի ներկայացուցիչ, եթե ցանկանում էր մտնել Եթովպիա՝ պետք է հազներ հայկական հագուստ և հայ ձևանար: Այս երևույթին, հիշո՞ւմ եք, մենք ականատես ենք եղել Արևելքի մյուս երկրներում ևս:

Ղևոնդ Ալիշանը իր «Սիսական» գրքում հիշում է Եթովպիա ճամփորդած Հիսուսյան կաթոլիկ Պետրոս Պայիզին, որ հայ ձևանալով էր կարողացել թափանցել երկիր:

1904 թվականի «Մուրճ» պարբերականի 7-րդ համարում կարդում ենք մի եկրոպացի ճանապարհորդի խոսքը.

Մենք մեր ճամփորդության ժամանակ շատ ենք հանդիպել նրանց, ովքեր պայքարել են հանուն իրենց ապաստան տված երկրների ազատության... Հիմա էլ, ահա, այստեղ. Եթովպիայում:

Մենելիք Երկրորդ

տաղանդով աչքի ընկավ Սարգիս Թերզյանը: Ամեն իմաստով տաղանդավոր հայը նշանակվում է Կելետեսայի ու Բեյոկբոսլայի կարևոր շրջանների կառավարիչ:

Կռիվները, սակայն, չէին դադարում: Այս անգամ հարևան սոմալեցիներն են հարձակվում Եթովպիայի վրա: Այս մարտերում նույնպես զորավարական իր տաղանդով ու քաջությամբ աչքի է ընկնում Սարգիս Թերզյան հայը և Մենելիք Երկրորդ թագավորի հաղթանակը սոմալեցիների դեմ հաստատում է նրա զորավարական տաղանդը: Այդ հաղթանակներից հետո նա նաև ստանում է Նալեի, Կամպուլայի կառավարչի պաշտոնները, փաստորեն պատասխանատու դառնալով ողջ Եթովպիայի ապահովության ու անկախության համար:

Բայց նա միայն տաղանդավոր ու քաջարի զորավար չէր: Նա նաև բարձր կրթություն ստացած, լեզուների իմացությամբ, քաղաքագետի անուրանալի շնորհով օժտված դիվանագետ էր: Նա էր մշտապես ղեկավարում Լոնդոն, Բեռլին, Վիեննա, Յոն, Բրյուսել, Վաշինգտոն եթովպական դիվանագիտական և առևտրական առաքելությունները: Նա է առաջին անգամ կազմակերպել Եվրոպայից մեքենաների ներմուծումը Եթովպիա, երկաթգծի կառուցումը Ջեբուքից Ադիս-Աբեբա և ապրանքների տեղափոխումը երկաթուղով: Նա է կազմակերպել եթովպական բանակի զինումը ժամանակակից հեռահար հրետանիով, արագահարված հրացաններով:

Ամերիկյան «Վաշինգտոն Պոստ» թերթը, հաղորդելով Եթովպիայի կառավարական պատվիրակի Միացյալ Նահանգների մայրաքաղաք ժամանելու լուրը, գրել է.

«Սարգիս Թերզյանը պատերազմների հերոս է: Եթովպիայի պատվիրակը ունեցել է վիպական կյանք: Անվախ և անխոցելի մարտիկ Սարգիս Թերզյանը թեև ծնունդով հայ է, իրականության մեջ Եթովպիո Բիսմարկն է: Մասնակցել է Մենելիք Երկրորդի պատերազմներին, սովորեցրել նրան օգտագործել ֆրանսիական արագահարված զենքը, որով մի քանի տարի առաջ բնաջնջեցին Իտալիայի լավագույն զինվորներից 10 հազարին...»:

...Եթովպիայի թշնամիները նրա գլխի համար հսկայական գումարներ էին խոստացել: Եվ, ի վերջո, հազար փորձանքի բավիղներով անցած, մարտերում բազմաթիվ վերքեր ստացած մարդը, որը կարծես թե գիտեր մահվան օղակներից կենդանի դուրս գալու գաղտնիքը՝ դավադրաբար սպանվում է գերմանական դեսպանատան բակում:

Ոչ միայն եթովպական ողջ ժողովուրդը սգաց մեծ մարդու մահը, այլ նաև հայ գաղութը խորին ցավ ու անհուն տրտմությամբ ապրեց դավադրաբար զոհված իր սիրելի հայրենակցի համար:

Սիրելի, որովհետև նա անմնացորդ ծառայել է իր հայրենակիցներին, ամեն բան արել նրանց ապահովության համար: Նա հայրենասեր էր բառի բուն իմաստով: Հայ գաղթօջախի հոգսերն իր հոգսերն էին, իսկ համիդյան կոտորածներից փրկվածներից շատ ընտանիքներ բերել հասցրել էր Եթովպիա իր ծախսերով և հետևել մինչև նրանց ոտքի կանգնելը:

Գուցե և նրա հանդեպ ունեցած խորին հարգանքից էր, որ համիդյան եղեռնից փրկված հայերին հովանավորել է ինքը՝ Եթովպիայի թագավոր Մենելիք Երկրորդը:

«Հայրացած թուրք բարբարոս ջարդարարների վայրագություններից և եվրոպական տերությունների անտարբերությունից, հայասեր կայսրը ցավով է հայտնել, թե սահմանակից չէ Թուրքիային, որ կարողանա պաշտպանել հայերին կոտորածից»:

Եթովպիայի հայերն իրենք էլ մեծագույն զգայունությամբ էին արձագանքում Հայրենիքում կատարվող խժժություններին: Երբ որևէ դժբախտ լուր էր հասնում նրանց, անմիջապես մեծով ու փոքրով հանգանակություն էին կատարում, հավաքված գումարներն ուղարկում էջմիածին՝ կաթողիկոսին, որ նա ինչ-որ չափով կարողանա օգնել **«ցավատանջ հայրենակիցներին»:**

Թեֆերի Հայլե Սելասիե Առաջին

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին եթովպահայերը Եգիպտոսի ռազմաճակատում թուրքական բանակների դեմ կռվող զորքերին հայերի բազմաթիվ կամավորական խմբեր տվեցին:

1915 եղերական թվականին ջարդերից կիսախելագար դարձած աղետյալ հայրենակիցներին օգնելու համար Ադիս-Աբեբայում հայերը կազմակերպեցին Հայրենակցական միության մի քանի մասնաճյուղեր, որոնք ընդունել, տեղավորել և աշխատանքով են ապահովել նրանց:

Քանի որ նորից ժամանակագրությունը խախտելով անցանք 20-րդ դարի սահմանը՝ պատմենք Թեֆերի Հայլե Սելասիե Առաջին կայսեր՝ հայերի հանդեպ տածած վերաբերմունքի մասին:

...Կայսրը Երուսաղեմում Մեծ Եղեռնից մազապուրծ որբերից որդեգրում է քառասունին, իր հետ բերում Ադիս-Աբեբա, տեղավորում քաղաքի կենտրոնի շքեղ առանձնատներից մեկում, որտեղ նրանք ընդհանուր կրթության հետ ստանում էին նաև երաժշտական կրթություն: Կայսեր բոլոր որդեգիրները հրաշալի երաժիշտներ դառնալով՝ հիմնում են Արքունի նվագախումբ, որը կոչվում է **Արապպա Լիճոճ՝ Քառասուն Մանկունք**: Նվագախմբի ղեկավար **Գ. Նալբանդյանը** գրել է Եթովպիայի պետական առաջին հիմնի երաժշտությունը, որն առաջին անգամ կատարել է **Քառասուն Մանկունքը**:

Հետո, այս երաժշտախմբից շատերին վստահվեցին երկրի կառավարման բարձր և պատասխանատու պաշտոններ:

Հայկ Բաթարան վկայում է, որ երբ 1935 թվականին Եթովպիան մահվան ու կենաց կռիվ էր մղում իտալական գաղութարարների դեմ, արքայի քառասուն որդիները մեկնել են ռազմաճակատ և մասնակցել կռիվներին: Նրանցից ոմանք սպանվել են... Կայսրը փորձել է նրանց հեռու պահել կռիվներից: Բայց դա նրան չի հաջողվել: Ասում են, ամեն մի սպանված հայ երիտասարդի համար կայսրը մեծ վիշտ է ապրել:

...Այն առանձնատան փողոցը, որտեղ ապրել էին քառասուն հայ որբերը, կոչվել է **«Քառասուն Մանկանց»** փողոց:

Բայց միայն Քառասուն Մանկունքը չէ, որ մասնակցել են իտալական ֆաշիզմի դեմ եթովպացիների մղած պայքարին: Հայ գաղթօջախից շատերը, առանց պարտադրանքի, մասնակից դարձան այդ կռիվներին: Նրանցից շատերը զոհվեցին, շատերն աչքի ընկան իրենց արիասիրտ քաջությամբ...

Բաբկեն Սեֆերյանը մեն-մենակ իր գնդացիով կասեցրել է թշնամու գերակշիռ ուժերի գրոհն ու առաջխաղացումն այնքան, մինչև իր գունդը կարողացել է կանոնավոր նահանջով ազատվել բազմաթիվ անգամ շատ թշնամու օղակումից:

Բաբկեն Սեֆերյանը զոհվեց այդ անհավասար մարտում՝ արժանանալով հերոսի լուսապսակի:

Ստեփան Փափազյանը նույնպես. նա մեն-մենակ երկու օր շարունակ **Վոլվուլի** ճակատամարտում գնդակոծել է առաջացող թշնամու զորքերը՝ հնարավորություն տալով իր զորամասին նահանջելու:

Երկու զոհված հայ երիտասարդների անունները գրանցվել են Եթովպիայի ազգային հերոսների ցուցակներում:

...12 երիտասարդ հայերի մի խումբ **Գևհետյանի** հրամանատարությամբ թշնամուց պաշտպանեցին մայրաքաղաքի մուտքն այնքան ժամանակ, մինչև մեկիկ-մեկիկ զոհվեցին իրենց դիրքերում...

Ադիս-Աբեբան գրավեցին ֆաշիստները: Նրանք գիտեին, թե հայերը ինչպիսի անօրինակ սխրանքներով են մասնակցել կռիվներին և չխորշեցին դաժանությամբ վարվել տանը մնացած կանանց, երեխաների, ծերերի հետ: Նրանցից շատերին կտտանքների ենթարկելով սպանեցին:

Եթովպահայերը մեծ նվիրվածությամբ էին կռվել իրենց երկրորդ հայրենիքի համար, բայց նրանց սիրտը իրենց հեռավոր հայրենիքից մնացած այն մի բուռ հողի հետ էր, որը կոչվում էր **Խորհրդային Հայաստան**: Եվ ահա, նորից ժամանակի պատմեշները շրջանցելով հիշենք Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմը, որը սպառնում էր նաև այդ հայրենիքին:

Նրանք ինչ-որ բանով պիտի մասնակցեին նրա պաշտպանությանը: Ոչ միայն Եթովպահայերը, այլ ողջ հայությունը, որ սփռված էր բուն հայրենիքից դուրս՝ աշխարհի բոլոր ծագերում:

1943 թվականի մարտի 7-ին Նյու-Յորքում հավաքվեցին սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչները և կազմեցին տանկային շարասյան հիմնադրման համար միջոցներ հանգանակող խումբ: Հայոց ողջ սփյուռքի միջոցներով հնարավոր եղավ ձեռք բերել 21 տանկ: Տանկային այս շարասյանը տրվեց **«Սասունցի Դավիթ»** անունը:

Շարասյունն ուղարկվեց Խորհրդային Միություն, որն իր հայ մարտիկներով կռվեց Ուկրաինայի և Մերձբալթյան ռազմաճակատներում: Երբ մեր պատմության մանրամասն խոսելու այս մասին:

«Սասունցի Դավիթ»
տանկային շարասյունը

Հիմա վկայենք, որ **«Սասունցի Դավիթ»** տանկային շարասյան համար Եթովպահայերը իրենց կողմից հանգանակել էին 1300 անգլիական ոսկի, իսկ **Մուրադյան** երգչախումբը իր կողմից խմբի տված համերգներից հավաքած իր համեստ 200 անգլիական ոսկին միացրեց այդ գումարին:

Եթովպահայերը տարբեր քաղաքներում գտնվող իրենց համայնքները կառավարում էին **«Եթովպահայ գաղութային ժողով»** ղեկավար մարմնի միջոցով:

«Գաղութային ժողովի» մեջ մտնում էին **«Ուսում-նական խորհուրդը»**, **«Եկեղեցական հոգաբարձությունը»**, **«Հայ տիկնանց միությունը»**: «Գաղութային ժողովը» բացի

հոգևոր և դպրոցական գործերից, աշալուրջ հետևում էր նաև մշակութային և մարզական կյանքին: **«Մուրադյան երգչախումբ»**, **«Հայ բեմ»**, **«Արարատ»** մարզական միություն, **«Փյունիկ»** ամսաթերթ և այլ կառույցները գտնվում էին նրա հովանավորության ներքո:

Հայերն այս երկրում իրենց լավ են զգում:

Եթովպիային հրաժեշտ տալուց առաջ խոսքը տանք կայսր **Հայլե Սելասիեն**: Եթովպիային հրաժեշտ տալուց առաջ խոսքը տանք կայսր **Հայլե Սելասիեն**: 1935 թվականին **«Եթովպիայի գերիշխանությունն ու հառաջադիմությունը պաշտպանող Հայոց միության»** ներկայացուցիչները ողջ Հայոց համայնքի անունից դիմել էին կայսրին՝ վստահեցնելով նրան, թե բոլոր հայերն անխտիր պատրաստ են երկիրը պաշտպանել իտալական ֆաշիզմի հարձակումներից:

Ահա **Հայլե Սելասիե** կայսեր պատասխանը հայերի այդ դիմումին:

«Հայերը մեր եղբայրներն են, ինչ-որ անուն ենք ստի պարտազանդությունը ենք միայն կատարում...»:

Աֆրիկյան այս ու այն երկրներում նույնպես հայտնվել են հայեր, և հիմնել են ոչ թե գաղթօջախներ, այլ առևտրական համայնքներ, որտեղ չկային դպրոցներ, եկեղեցի, հրատարակվող մամուլ, ակումբ և... գերեզմանատուն:

Մի քանի խոսք Արտաշես Օդաբաշյանի մասին:

Խաչատուր Դադայանը գրում է.

«Մեր կապիտալի ամենագարմանալի դեմքերից մեկն է: Եթե Աֆրիկայի Հյուսիս-Արևելքը, Եգիպտոսը, Սուդանը, Եթովպիան, Սոմալին, Եմենը հայերը վաղուց էին «նվաճել», ապա նա 20-րդ դարում յուրացրեց «սև մայրցամաքի» Արևմուտքը: Այս մարդը՝ Արտաշես Օդաբաշյանը, մենակ հիմնեց մի ամբողջ երկրի՝ Նիգերիայի հայ համայնքը և պատճառ դարձավ, որ հայ վաճառականները արմատներ ձգեն Աֆրիկայի արևմուտքում»:

...Հարավային Աֆրիկայի ամենահեռու ծայրամասում էլ հայեր կային:

Յոհաննեսբուրգում Մարտիրոս անունով մեկը վագրի մորթու վաճառատուն ուներ: Վագրեր բռնելու համար քաղաքին մոտ սեփական գյուղ էր ձեռք բերել, ուր տեղացիների հետ զբաղվում էր վագրերի որսորդությամբ:

Բարեհուսո հրվանդանի մոտ, Քեյփթաուն քաղաքում և նրան մոտիկ վայրերում հատուկենտ հայեր էին ապրում, որոնք առևտրով կամ արհեստներով էին զբաղվում:

Սրանցից մեկը՝ Ազնաուրյանը, Քեյփթաունից երկու ժամ հեռավորության վրա գտնվող Քաթեմպե վայրում հող ձեռք բերելով՝ հրաշալի այգի և պարտեզ տնկեց և առաջինն էր, որ այստեղ զբաղվեց բանջարեղենի ու պտղատու ծառերի մշակությամբ:

Ինչևէ: Աֆրիկայում չկար մի երկիր, որտեղ գոնե 2-3 հայեր չլինեին... Ամենահարավում և արևելք-արևմուտքում: Չմանրամասները: Պարզապես թողնենք Աֆրիկա մայրցամաքը և գնանք թափառելու Եվրոպայում:

Միջերկրական ծովի վրայով թող մեր հիշողության մավը հանդարտ սահելով հեռանա Աֆրիկյան ափերից՝ խարիսխ ձգելու համար Եվրոպայի որևէ մավա-հանգստում: Մինչ տեղ կհասնենք, մտորենք, թե ինչ էր կատարվում Եվրոպայում այն ժամանակներից ի վեր, երբ ըմբռնվելով Վերածննդի հզոր քաղաքակրթությունը, սակայն միաժամանակ սարսափահար եղած կաթոլիկ եկեղեցու հավատաքննության դաժան դրսևորումներից, ապա դրա դեմ բարձրացած ժողովուրդների վճռական հեղափոխական պայքարից, միմյանց դեմ սանձազերծվող մոր պատերազմներից՝ հեռացանք այնտեղից:

Նորից վերադառնանք, այս անգամ քայլելու համար աշխարհով մեկ ցրված հայության ոտնահետքերով:

17-19-րդ դարեր: Ինչքան ասես, որ չեն եկել ու անցել այս դարերի ընթացքում Եվրոպայի հողմածեծ երկրների վրայով:

...Իտալիան դեռ չէր միավորել իր քաղաք պետությունները, և երևի այս անջատվածությունն էր պատճառը, որ առանձին-առանձին նրանց մեծ մասը ընկել էր Իսպանիայի լծի տակ և հանգեցրել հավատաքննության՝ խելահեղության հասած արարքների, որն, ի վերջո, Իտալիային ստիպեց Իսպանիայից ազատագրվելու ջանքեր գործադրել:

Իսպանիան նաև Նիդեռլանդների տերն էր: Սրանք նույնպես չկարողացան տանել նրա, ամեն առումներով, ծանր իշխանությունն իրենց կրոնական խղճի ու քաղաքական ազատության վրա: Նիդեռլանդները պայքարի ելան և հաղթեցին:

Գերմանիան ազատվել էր կաթոլիկ եկեղեցու ծանր պարտադրանքից և ընդունել բողոքականություն, բայց դա նրան չփրկեց տնտեսական և քաղաքական վայրկյաններից ու ճգնաժամերից, որոնք հետևեցին 17-րդ դարի 30-ամյա պատերազմին: Այն սկսվեց 1618 թվականին Գերմանիայի բողոքական և կաթոլիկ իշխանների միջև և դարձավ համաեվրոպական. Իսպանիան, Լեհաստանը, Հոլանդիան, Ավստրիան կաթոլիկ գերմանացիների, իսկ Շվեդիան, Ֆրանսիան, Դանիան, Յոլանդիան, Ռուսաստանը բողոքական գերմանացիների կողմից էին:

Սակայն պարզ էր, որ ոչ մեկը ոչ մեկի կողմից չէր. ամեն մի երկիր պատերազմի մեջ էր մտել իր օգուտն ապահովելու համար: Պատերազմն ավարտվեց 1648 թվականին: Այս պատերազմի արդյունքում Գերմանիան մասնատվեց 300 պետություն-իշխանությունների, Չեխիան Բոհեմա անունով վերածվեց Ավստրիայի պրովինցիայի, Շվեդիան հողեր պոկեց Գերմանիայից, Ֆրանսիան գրավեց Էլզասը, Մեցը, Տուրը, Վերդենը: Հոլանդիան և Շվեդիան ճանաչվեցին որպես ինքնուրույն պետություններ: Հետո պատերազմ սկսվեց Ավստրիական ժառանգության համար:

Այս նույն ընթացքում, Անգլիայի դեմ պատերազմների հետևանքով, Իսպա-

Հեղափոխության առաջնորդ-ղեկավարներն էին Օ. Միրաբոն, Մ. Լաֆայեթը
և ուրիշներ:

Սակայն միասին սկսելով հեղափոխությունը՝ ընթացքում ժողովուրդն ու բուրժուազիան հեռացան միմյանցից: Հեղափոխական բուրժուազիան ամեն կերպ փորձում էր ժողովրդին հեռու պահել քաղաքական կյանքից: Նրանք սկսեցին արգելել գործադուլները և բանվորական միությունների գործունեությունը:

Ֆրանսիայի թագավորը իր համախոհներով գաղտնի բանակցություններ սկսեց ղեպի Ֆրանսիա արշավող օտարերկրյա նվաճողների հետ: Այս կապակցությամբ 1792 թվականի օգոստոսի 10–ին Փարիզում այնպիսի մի հուժկու ապստամբություն սկսվեց, որը տապալեց հազար տարի գոյատևած միապետությունը:

Միապետության այս տապալունով ավարտվեց ֆրանսիական ճեղափոխության Առաջին փուլը:

Ժիրոնդիստների կուսակցությունը ներկայացնում էր առևտրա-արդյունաբերական և հողատեր բուրժուազիան: Պարագլուխներն էին **Բրիստոն, Վերնյոն, Ռոլան** ամուսինները:

ժիրոնդիստները թեքվեցին միապետության կողմը:
Յակոբինյանները հաստատեցին իրենց դիկտատուրան: Նրանք, հենվելով քաղաքային մանր և միջին բուրժուազիայի, գյուղացիության մեծամասնության և պլեբեյության վրա, ուժերի մեծագույն լարումով, արտաքին թշնամիների հարձակումների պայմաններում կարողացան հաղթել և իշխանության անցնել ու հաստատել հեղափոխական—դեմոկրատական վարչակարգ:

Յեղափոխական զորքերը հաջողությամբ հետ մղեցին օտարերկրյա համախումբ հարձակումները: Յակոբինյանների բացարձակ իշխանությամբ ավարտվեց Յեղափոխության երկրորդ փուլը:

Այդ կարգախոսով էին գործում երիտթուրք դահիճները, երբ Հայոց ահարկու եղեռնն էին կազմակերպում:

Սկսվել էր Հեղափոխության երրորդ փուլը:
1793 թվականի հունիսն էր: Ագրարային օրենսդրությամբ գյուղացիներին հանձնվեցին համայնական և ազնվական վտարանդիների հողերը: Վերացվեցին ավատատիրական իրավունքներն ու արտոնությունները: Լիիրավ իշխանությունը գտնվում էր **Կոմվենտի, Հասարակական Փրկության Կոմիտեի և Հասարակական Անվտանգության Կոմիտեի** ձեռքին, որոնք իրենց հերթին հենվում էին հեղափոխական ժողովրդական զանգվածների կազմակերպությունների վրա:

Յակոբինյան Յեղափոխական կառավարությունը մարդկանց համար չի ունենում ոչ մի ծրագիր, որովհետև ինքն իրեն համարում է ժողովրդի խաղաղության և հասարակական կյանքի համար իրեն զոհող մարդ։

Մեկ տարում Յակոբինյան դիկտանտիվան լուծեց հաշվապետության դրանական խնդիրները: ...Սակայն Յակոբինյան դաշինքում խոր հակասություններ էին առաջացել, և ներքին պառակտումները մեծ ծավալի էին հասել: Մի խումբը, որը ղեկավարում էին **Շումերը** և **Էբերը**, անգիջում տեռորի

կողմնակից էր և բացահայտորեն դուրս եկավ հեղափոխական իշխանության դեմ:

Ռոբեսպիերի շուրջը համախմբված հեղափոխականները ընդդիմադիր այս խմբավորման դեմ պայքարն ավարտեցին **Շոմերին**, **Էբերին** և նրանց կողմնակիցներին գիլիոտինի ուղարկելով:

Ապա հերթը հասավ **Ժորժ Դանտոնին**, որ հանդես էր գալիս Ռոբեսպիերի կառավարության դեմ՝ պահանջելով հեղափոխական տեռորի մեղմացում: Դանտոնը, իրավաբան լինելով, հեղափոխության ընթացքում զբաղվելով նաև մասնավոր գործերով՝ բավական հարստացել էր: Դավաճանության մեղադրանքով նա իր համախոհների հետ հանձնվեց հեղափոխական տրիբունալի դատին և կյանքն ավարտեց գիլիոտինի տակ: Այս գիլիոտին կոչված սարքը, որով գլխատում էին դատապարտյալներին, հորինել էր բժիշկ **Ժ. Գիլյոտենը**: Բայց, ասում են, որ այլ անունով այս գործիքը հայտնի է եղել դեռ միջնադարում: Այս սարքը շատ օգտակար եղավ ֆրանսիական Զեղափոխությանը՝ նրա բոլոր փուլերի ժամանակ: Դահձի ահարկու կացնին փոխարինելու էր եկել նույնքան ահարկու մահվան «քաղաքակիրթ» սարքը: Նույնիսկ, կարծում են, կարելի է ասել, թե գիլիոտինը ֆրանսիական Զեղափոխության բարեկամն էր:

Ռոբեսպիեր

Ռոբեսպիերի դեմ դավադրությունը խորանում էր:

Ֆուրշեն, **Տալլեն**, **Բարրադ** համախմբեցին յակոբինյանների կողմից ջախջախված ժիրոնդիստների մնացորդներին: Դեկավար դերը ստանձնեցին հեղափոխության ընթացքում հարստացած բուրժուազիայի ներկայացուցիչները՝ **տերմիդորականները**: **Տերմիդորը**՝ հուլիս ամիսն է: Մեծամասնություն լինելով **Կոնվենտում**՝ թերմիդորականները **Ռոբեսպիերին** ու նրա համախոհներին հայտարարեցին օրենքից դուրս, ձերբակալեցին և տերմիդորի 10-ի առավոտյան առանց դատի ենթարկեցին գիլիոտինի:

Մարատը, որ ծանր հիվանդ էր, սպանվեց անկողնում մի ժիրոնդիստի ձեռքով:

Թերմիդորյան հեղաշրջումը ոչնչացրեց յակոբինյան դիկտատուրայի դեմոկրատական նվաճումները և արյունալի հալածանքներ սկսեց յակոբինյանների ու նրանց կողմնակիցների դեմ:

Թերմիդորյան հեղաշրջումով ստեղծվեց **Դիրեկտորիան**: Իշխանությունը գտնվում էր խոշոր բուրժուազիայի ձեռքին: 1794 թվականն էր:

Ֆրանսիական Զեղափոխությունը սրանով չավարտվեց: Զանրապետության ութերորդ տարվա, ըստ ֆրանսիական Մեծ Զեղափոխության հանրապետական օրացույցի, 1799 թվականի նոյեմբերի 9–10–ին, **Բրյումենի** 18–ին, **Նապոլեոն Բոնապարտը** պետական հեղաշրջում կատարեց, որով Դիրեկտորիայի փոխարեն Ֆրանսիայում հաստատվեց ռազմական դիկտատուրա, ուրիշ խոսքով՝ **Կոնսուլություն**:

ՆԱՊՈԼԵՈՆ ԲՈՆԱՊԱՐՏ

Նապոլեոն Բոնապարտ

Ո՞վ էր, որտեղի՞ց եկավ, ի՞նչ դարձավ և ինչպե՞ս ավարտեց իր կյանքը:

Զարյուրավոր գրքեր են գրվել, գիտական, պատմական, հոգեբանա-վերլուծական, գեղարվեստական, որտեղ հեղինակները փորձել են հասկանալ **Նապոլեոն Բոնապարտ** երևույթը, փորձել են բացատրել՝ մերժելով մյուսների թվացյալ ճշմարիտը՝ բայց, ապարդյուն: Նրա, ամեն առումով, բացառիկ օժտվածությունը, հզոր կամքը, ուժը, քաջությունը, սերն իր կորսիկական ընտանիքի, հատկապես մոր հանդեպ, հավատը իր ճակատագրի ընծայումներին, և, ընդհանրապես, այն ամենի հանդեպ, որի գումարելին հենց ինքն է՝ իր անձն է, զարմանալի, անկրկնելի **Նապոլեոն Բոնապարտն ամբողջությամբ**:

18-րդ դարի մուլեզին հողմերի ընդերքում, **Կորսիկա** կղզու **Այաչչո** քաղաքի մանր կալվածատեր ազնվական, փաստաբան **Կարլո-Մարիա Բուոնապարտի** և նրա կնոջ՝ **Լեոտիցիայի** ընտանիքում 1769 թվականի օգոստոսի 14–ին ծնվեց նրանց զավակ **Նապոլեոնը**: Երեք ամիս առաջ ֆրանսիացիները նվաճել էին Կորսիկան:

Նապոլեոնը: Երեք ամիս առաջ ֆրանսիացիները նվաճել էին Կորսիկան: **Բուոնապարտների** ընտանիքը բազմազավակ էր ու աղքատ: Բայց զավակները ամեն գնով պետք է կրթություն ստանային, և ընտանիքի հայրը իր երկու ավագ որդիներին՝ **ժոզեֆին** և **Նապոլեոնին** տարավ Ֆրանսիա՝ պետության հաշվին նրանց կրթության տալու հույսով: Դա նրան դժվարությամբ հաջողվեց: **Նապոլեոնը** ընդունվեց **Բրիենի Ռազմական դպրոցը**: Տղան ինը տարեկան էր: **Նապոլեոնը** ընդունվեց **Փարիզի Ռազմական Զինգ տարի** այս դպրոցում սովորելուց հետո՝ ընդունվում է **Փարիզի Ռազմական դպրոցը** և ավարտում մեկ տարի անց: Ամմիջապես ծառայության է ընդունվում **Լիոնից** ոչ հեռու գտնվող Վալանսի հրետանային գնդում:

...Նա փութաջան սպա էր, որը հիանալի գիտեր իր գործը, հատկապես հրետանային արվեստի գաղտնիքները:

Երբ 1789 թվականի հուլիսի 14–ին Բաստիլի առումով սկսվեց ֆրանսիական Մեծ Զեղափոխությունը՝ **Նապոլեոն Բոնապարտը** 20 տարեկան էր:

Նա բարձրահասակ չէր, ֆիզիկական մեծ ուժով սչքի չէր ընկնում, բայց **Նա բարձրահասակ չէր, ֆիզիկական մեծ ուժով սչքի չէր ընկնում, բայց**

Գիտեր հարկ եղած դեպքում «ատամներ ցույց տալ»:

Դեռևս Բրիենի ուսումնարանում, երբ տասնմեկ տարեկան էր, ի պատասխան ուսուցչի «**Ո՞վ եք դուք**» բարկացկոտ բացականչությանը, նա լրջորեն և արժանապատվորեն պատասխանեց. «**Ես մարդ եմ...**»:

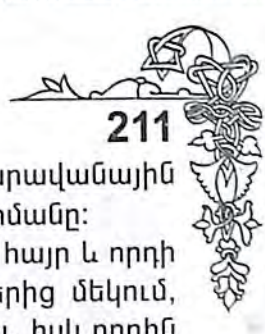
Նապոլեոնը կորսիկացի էր, որ ստիպված էր ապրել հաղթողների՝ ֆրանսիացիների հետ: Իսկ նա հայրենասեր էր այդ բառի ամենաընդգրկուն իմաստով: 17 տարին չլրացած՝ **Նապոլեոնը** գրել է.

Ահա այս ընթացքում էր, որ լավագույնս դրսևորվեցին նրա ռազմական ընդունակությունները, երբ կարողացավ Տուլոնը ազատագրել խռովարար միապետականներից: 24-ամյա կապիտանը այս առիթով ստացավ Բրիգադային Գեներալի կոչում:

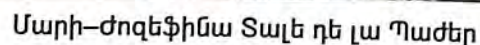
...Իտալացիները ամենուրեք Բոնապարտին, նրա զորավարներին ու զինվորներին ընդունում էին այնպիսի բուռն ցնծությամբ, որ չնկատեցին, թե ինչ ահռելի ռազմատուգանք դրվեց իրենց ուսերին:

Այս սիրավեպը շատ կարճ տևեց, չնայած նրանք մասնաշգջել էին միմյանց հարսնացու և փեսացու:

Ժողեֆինան Մարտինիկա կղզուց էր՝ խառնածին: Աշխույժ, արագախոս, տղամարդկանց հետ իր հարաբերություններում բավական համարձակ:

«Ես նրան սիրում եմ խելագարության չափ...»:

Բոնապարտը հաղթել էր: Բոնապարտը իրենով մարմնավորում էր Ֆրանսիայի տենչալի խաղաղությունը. «Կեցցե՛ Բոնապարտը... Կեցցե՛ խաղաղությունը»: «Նա առաքինության մարմնացում է, նա փիլիսոփա է, լուսավորության բարեկամը...»: Կեցցե՛... և էլի կեցցե՛...

Եվ Հանրապետության բարձրագույն հաստատությունը՝ Ինստիտուտը, որը համապատասխանում է այժմյան Գիտությունների Ակադեմիային, **Բոնապարտին** ընտրեց մտքի «անմահների» շարքում: Հատկապես մաթեմատիկայի և մեխանիկայի գծով նա հավաքել էր ամենաբարձր քվեները:

Բոնապարտը խոստովանել է.

«Ականավոր գիտնականների քվեարկությունը, որից կազմված է Ինստիտուտը, պատիվ է ինձ համար: Ես գիտակցում եմ, որ մինչև հավասարվեմ նրանց, ինձ հարկ կլինի դեռ երկար ժամանակ լինել նրանց աշակերտը»:

Պաշտոնական փաստաթղթերում և բանակին տրված հրամաններում նա ստորագրում էր. «**Բոնապարտ, Ազգային Ինստիտուտի անդամ, անգլիական բանակի հրամանատար**»:

Ինչո՞ւ անգլիական բանակի: Որովհետև Իտալիան գրավելուց հետո ամենամեծ թշնամին Եվրոպայում Անգլիան էր: Պետք էր հաղթել նաև նրան: Եվ հաղթել նախ իր արևելյան գաղութներում: Առաջինը՝ Եգիպտոսում:

Այս արշավանքի հետ կապված **Բոնապարտի** ծրագրերը հսկայական էին. հույներին մղել ազատագրական պայքարի, գաղտնի համաձայնության գալ հնդկական ցեղերի հետ, որոնց օգնությամբ անգլիացիներին դուրս մղելով Հնդկաստանից, հասնել Ինդուսի ափերին, ետ դառնալ, գնալ Արևմուտք՝ Կոստանդնուպոլիսը նվաճելու: **Ալեքսանդր Մեծի** հաղթանակներից ավելին պետք է լինեին իր հաղթանակները:

Նրա զինվորները՝ ապստամբ արաբները, հույները, պարսիկները, հնդիկները կլինեին ազատագրական մեծ բանակի ավանգարդում: Նա կգնա իր ազատագրության համար ոտքի ելած ժողովուրդների անընդհատ աճող բազմամիլիոն բանակի առջևից և աշխարհում չի գտնվի մի ուժ, որը կարողանա դիմագրավել այդ ամենակործան հեղեղին:

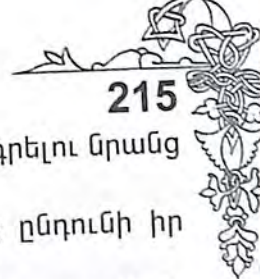

Բոնապարտի արշավանքը
Եգիպտոս

Հանուն այս՝ դեռ իր երևակայության մեջ գործող հաղթանակի՝ **Նապոլեոն Բոնապարտը** հրամանատարական «Օրիոն» նավի առաջնորդությամբ Միջերկրական ծով հանեց ֆրանսիական ողջ նավատորմի զորավարները: Նրանց հետ էին իր 12 հավատարիմ զորավարները: Նրանց հետ նավ էին բարձրացել գիտնականներ բոլոր բնագավառներից, ապագա «Եգիպտոսի Ինստիտուտի» կորիզը:

Ճանապարհին նրանք գրավեցին Մալթա կղզին: 40 օր անց ֆրանսիացիները ափ իջան Ալեքսանդրիայում: Անգլիական նավատորմի ծովակալ Նելսոնի հրամանատարությամբ ֆրանսիական Արմադային սպասում էր Ջիբրալթար նեղուցի մոտ: Ալեքսանդրիայի մուտքը բաց էր, և ֆրանսիացիները շատ արագ գրավեցին այն:

Բոնապարտը չկարողացավ ընդհանուր լեզու

գտնել արաբների հետ և հավատացնել նրանց, թե եկել է ազատագրելու նրանց մամլուքների լծից և անգլիացիների շահագործումից:

Նա հույս ուներ, որ յուրաքանչյուր երկիր պիտի գրկաբաց ընդունի իր զինվորներին, և նրանց զինվորները պիտի միանան իր բանակին:

Սակայն... Աֆրիկյան կիզիչ արևի տակ, անապատի շիկացած ավազների միջով դեպի Կահիրե ընթացող ռազմերթի տառապանքները դանդաղորեն մարում էին հեղափոխական ոգևորությունը:

Երբ հեռվում երևացին Կահիրեի ուրվագծերը՝ անսպասելի հարձակվեցին մամլուքները, որոնց կատաղի գրոհները փշրվեցին՝ զարնվելով ֆրանսիական բանակի նույնքան կատաղի դիմադրությանը:

Հաղթանակից հետո **Նապոլեոնը** արտասանեց իր նշանավոր խոսքը.

«Հիմնվորներ, ձեզ եմ նայում քառասուն դարերը»:

Ֆրանսիացիները մի քանի հաղթանակներ ևս տանելով՝ մտան Կահիրե: Ֆրանսիական բանակը հիասթափությունը: Ֆրանսիացիները գիտեին, որ արաբ մոխրացնող շոգը... դրամի բացակայությունը: Ինչպես իտալացիների դեպքում էր:

Բնակչության մեջ հեմարան չեն գտնելու, ինչպես իտալացիների դեպքում էր:

Կատաղի ծովամարտում ֆրանսիացիները պարտվեցին: Նրանց հսկա արմադայից փրկվեց միայն չորս նավ:

Ֆրանսիական բանակը հիասթափությունը: Ֆրանսիացիները գիտեին, որ արաբ մոխրացնող շոգը... դրամի բացակայությունը: Ինչպես իտալացիների դեպքում էր:

...**Նապոլեոնը** վերցնելով 13 հազար զինվոր՝ արշավեց Սիրիա: Սիրիայի բնակիչները «անհավատների» նկատմամբ նույնքան ատելություն էին տածում, որքան Եգիպտոսի արաբները:

Յաֆա քաղաքը գրավելուց հետո ֆրանսիացիները այն թալանեցին և սարսափելի դաժան վարվեցին բնակիչների հետ:

Ապա Յաֆայում ժանտախտ սկսվեց: Երբ 62 օր Սեն-ժան դ'Ակր ամրոցը պաշարելուց հետո ժանտախտով հիվանդների թիվը սկսեց աճել, **Բոնապարտի** բանակը անաղմուկ թողեց դիրքերը և նահանջեց նույն ճանապարհով, որով եկել էր:

Դա սարսափելի նահանջ էր:

«Անխնա արևը ջինջ երկնքից վառում էր ամեն ինչ չորացնող շոգով: Անտանելի, հյուծիչ տապը, թվում էր, հալեցնում է մարդկանց մորթը, ոսկորները: Հիմնվորները անապատի ծաքծաք ճանապարհով հագիվ էին ոտքերը քարշ տալիս: Ծարավի տառապանքները անտանելի էին: Կողքից աղմկում էր անծայրածիր ծովը, բայց խմելու ջուր չկար: Մարդիկ ուժասպառ էին լինում, բայց շարունակում էին գնալ: Ով ետ էր մնում, ով ընկնում էր՝ մեռնում էր: Ետևից, ձգված շղթայի վերջին շարքերի վրա պտտվում էին ինչ-որ սարսափելի թռչուններ՝ հսկայական, լայնատարած թևերով, երկար, մերկ պարանոցներով, սուր կտուցներով: Դրանք անգղներ էին: Նրանք սպասում էին, թե ով կընկնի, որպեսզի սուր կռնիչով հարձակվեն որսի վրա: Մարդիկ այդ թռչուններից վախենում էին ավելի, քան հորիզոնի վրա այս ու

այնտեղ անսպասելի երևացող ձիավոր մամուլքներից: Լարելով վերջին ուժերը, զինվորներն աշխատում էին շարասյունից ետ չմնալ: Բայց և այնպես ուժասպառ ընկնում էին և այդ ժամանակ հեռացողները ետևից լսում էին այդ հրեշավոր թռչունների կոկորդային կռիւնչը, որոնք իջնում էին այդ սարսափելի հոգեճաշը վայելելու: Բանակը հավիվում էր ժանտախտից, կործանիչ շոգից, գերհոգնածությունից: Նրա կազմը ավելի քան մեկ երրորդով կործանվեց»:

Այսպես է նկարագրվում ծանրագույն այդ նահանգը:

...**Բոնապարտը** բոլորին հրամայեց գնալ ոտքով, իսկ ձիերը տալ հիվանդներին: Նա առաջինը իջավ ձիուց և վառվող դեմքով քայլում էր շիկացած ավազների վրայով, շարասյան առջևից, և թվում էր, թե ոչ ծարավ է զգում, ոչ հոգնածություն:

Նա գիտեր. տանուլ է տվել: Եվ տանուլ էր տվել ոչ միայն պատերազմը:

Քսանիինգ օր ու գիշեր հետո նահանջող բանակը վերջապես հասավ Կահիրե:

Եգիպտոսում, որը նվաճված էր՝ բանակը հանգիստ չառավ: Սկսվել էին արաբական ցեղերի ապստամբությունները:

Փրկել տանուլ տված պատերազմը և արդեն անընդհատ պարտվող բանակը՝ անհնար էր: Բայց փրկել սեփական անձը՝ կարելի էր: Բռնապարտը բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակում Կլեբերին, հրամանում գրելով. «Կառավարությունը ինձ կանչել է իր տրամադրության տակ»:

Ժան-Բատիստ Կլեբեր

Նապոլեոնը ստում էր: Նա նույնիսկ երես առ երես չհամդիպեց **ԿԼԵԲԵՐԻՈՆ**: Հրամանը նոր հրամանատարին տվեցին, երբ արդեն Բոնապարտի նավը Միջերկրական ծովով սլանում էր դեպի Ֆրանսիա: Նրա հետ էին իր մի քանի հավատարիմ զեներալները, **Հովսեփ Մյուրատը** և մամլուք հայազգի **Ռուստամը**, որին Նապոլեոնը նվեր էր ստացել իր բարեկամ արաբ Ալ Բաքրից:

1799 թվականի օգոստոսի 22-ն էր:

...ԿԼԵԲԵՐԸ ստանալով հրամանը՝ զայրացած գրեց Դիրեկտորիային ՆԱԿԿՆԵՐՈՒՄԻ ինքնագրով և հեռանալու և բանակի իսկական վիճակի մասին, որից անտեղյակ էին Փարիզում:

«Բանակը մերկ է, և հագուստի բացակայությունն առանձնապես ծանր է, որովհետև այս երկրում դա լուծի և աչքերի հիվանդության գլխավոր պատճառներից մեկն է, որոնցից զինվորները տառապում են»:

Քոնապարտը մեկնելիս դրամարկղում մի սու անգամ չէր թողել: Նա թողել էր ավելի քան 12 միլիոն պարտք:

Կլբերը տեսնում էր ռազմական հեռանկարների անհուսալիությունը...

Կլեբերը քաջ զորավար էր, նույնիսկ այդ վիճակում նա կարողանում էր բանակի կարգապահությունը պահպանել... Բայց նա **Բոնապարտի** փախուստից հինգ ամիս հետո ստիպված էր զինադադարի և հաշտության առաջարկ անել անգլիացիներին, որով հնարավոր կլիներ ֆրանսիական զորքերի էվակուացումը Եգիպտոսից:

Եզիպտոսից:
Անգլիայի կառավարությունը մերժեց **ԿԼԵԲԵՐԻ** առաջարկը: Նորից փոխադարձ
հարձակումներ եղան, որոնցից մեկի ժամանակ ԿԼԵԲԵՐԸ զոհվեց: Ֆրանսիական
մնացորդ բանակը ստիպված վայր դրեց զենքը:

Իսկ Նապոլեոնը: Նա իր փախուստը մեկնաբանում է այսպես:

«Իրերի վիճակը եվրոպայում պարտադրում էր իմն ընտրվել այդ դրույթը»
Առանց ինձ ամեն ինչ քարուքանդ եղավ: Չի կարելի սպասել, մինչև տեղի կունենա
լիակատար կործանում: Այն ժամանակ աղետն արդեն անուղղելի կլինի: Ճակա-
տագիրը, որ մինչև այժմ օգնել է ինձ, հիմա էլ ինձ չի թողնի: Բացի դրանից, պետք է
խիզախել. ով ռիսկի չի դիմում՝ նա տանելու շանսեր չի ունենում»:

Այսպես. օգտվելով Դիրեկտորիայի թուլությունից, նրա մշտական տատանումներից, իր վերադարձից մեկ ամիս անց, գործելով արագ և վճռական կերպով և իր շուրջը հավաքելով Դիրեկտորիայից դժգոհներին՝ կարողացավ նույնձերին պետական հեղաշրջում կատարել, որը պատմության մեջ մտավ **Բրյուննի Տասնութ** անվանումով: Դա 1799 թվականի նոյեմբերի 9–10–ն էր: Դիրեկտորիայի փոխարեն Ֆրանսիայում հաստատվեց ռազմական դիկտատուրա՝ **Կոնսուլություն**: Նույնիսկ մի կրակոց չարձակվեց: **Մյուրատի** հրամանատարությամբ գրենադերների ջոկատը շատ արագ մաքրեց Խորհրդի սենյակը հինգ հարյուր դեպուտատներից: Մյուրատը գերազանց ցուցադրեց **«դեպուտատներին լուսամուտներից արագ դուրս շարտելու արվեստը»**:

Փարիզի «Մոնիտոր» թերթը գրեց.

«Մենք ոչ սահմանադրություն ունենք, ոչ կառավարություն: Ցանց ուզում ենք, որտեղ կ'ստացվի միջոցառումներ, որտեղ կ'աշխատեն ինժեներներ, որտեղ կ'աշխատեն բան է կամենում: Կայունության և՛ մյուսը... Ֆրանսիան ինչ-որ մեծ ու հաստատուն բան է կամենում: Կայունության բացակայությունը կործանեց նրան: Նա ուզում է, վերջապես, հավաքել տասնամյակների ընթացքում կրած զոհողությունների բարիքները»:

Իսկ **Բոնապարտը** հրապարակորեն հայտարարեց, թե ուղիագույնությամբ ավարտված է: Հաստատված է ամուր և կայուն իշխանություն երեք կոնսուլիդեկավարությամբ:

Առաջին կոնսուլի պաշտոնը ստանձնեց ինքը՝ Երվանդ Բաղդասարյանը՝ չափ առաջ իր ձեռքը վերցրեց իշխանության բոլոր լծակները և դարձավ Ֆրանսիայի միակ ու ցմաի կոնսուլը:

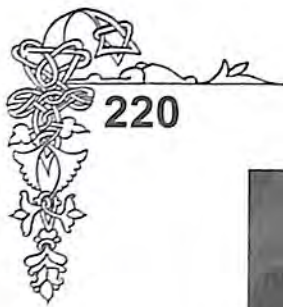
Սակայն սա էլ չնչին մի պաշտոն էր նման բախմոյ մութ անտառի խորքերում:
համար, ինչպիսին **Նապոլեոն Բոնապարտը** էր: Նրա վերջնական երազանքն էր՝
հաղթել ինչպիսի **Եվրոպայի տիրակալ**:

Յմահ կոմսուլատի հաստատումն արդեն նշանակում էր հանրապետական կարգի վերացում: Մնում էր միայն պետական իշխանության անվանումը համապատասխանեցնել նրա իսկական բնույթին:

Բայց բոլորը չէ, որ համաձայն էին Հեղափոխության նման շրջադարձի: Կար
նաև ընդդիմություն:

Եվզենի Բոգարեն

Էլիզ Բաշոկիր

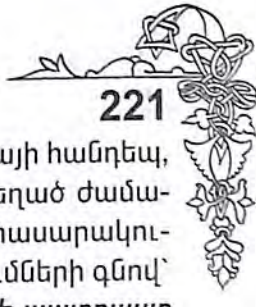
Ընդհանրապես Իտալիան ամբողջությամբ բաժանվել էր Բոնապարտների ընտանիքի անդամների միջև: Երբ Նապոլեոնը կայսր դառնալուց հետո Միլանում հանդիսավոր կերպով իր գլխին դրեց իտալական թագավորների երկաթյա թագը՝ Իտալական թագավորության փոխարքա նշանակվեց Ժոզեֆինայի որդի **Եվզենի Բոգարեն**, որի ռազմական և կազմակերպչական ընդունակությունները նորընծա կայսրը բարձր էր գնահատում: Նեապոլի թագավոր նշանակեց իր քրոջ ամուսին **Մյուրատին**, իսկ մյուս քրոջը՝ **Էլիզ Բաշոկիրին**, Փարիզյան սալոնի բամբասանքներին վերջ տալու համար, դարձրեց Տոսկանայի մեծ դքսուհի, տալով նրան նաև Պյոմբինոյը և Լուկկան... Նրա այս քրոջը կոչում էին «**Լուկկայի Շամիրամ**»:...

Եվրոպայում երկյուղում էին, որ հարազատներին գահեր բաժանելու այս միտումը չի սահմանափակվելու Իտալիայով: Նրա քույրերն ու եղբայրները այնքան շատ էին:

Նա տեսնում էր, որ նույնիսկ իր հավատարիմ ընկերները կասկածանքով են նայում իր գործողություններին: Նույնիսկ իր ամենահավատարիմ **Յոզեֆ Մյուրատը**, որ ամուսնացել էր իր քրոջ հետ, ստացել էր ծովակալի կոչում, որպես օժիտ՝ Նեապոլիտանական գահը և օժվել թագավոր...

Արդյոք չի՞ ցանկանա այս կորսիկացին Եվրոպան դարձնել ժառանգական կալվածք:

Նրա կենսագիրները գրում են, որ երեսուն տարեկան հասակում **Նապոլեոն** արդեն լիակատար ճաշակել էր հիասթափությունների դառնությունը: Նա ամեն բանի հանդեպ կորցրել էր հավատը և առաջին հերթին՝ ազատագրական գաղափարների հանդեպ ունեցած հավատը... Գաղափարներ, որոնք պատանեկության օրերին այնքան անկեղծորեն գրավում էին նրան, ազատ Կորսիկայի մասին միամիտ երազանքների հավատը, յակոբինյանների հանդեպ ունեցած

հավատը, հավատն իր ամեն բանից առավել սիրած կնոջ՝ Ժոզեֆինայի հանդեպ, որը չխնայելով նրա ինքնասիրությունը՝ ամուսնուն Եգիպտոսում եղած ժամանակ դավաճանել էր, նույնիսկ նեղություն չկրելով ծածկել դա հասարակությանից... **Նապոլեոնը** կարողացավ ներել նրան: Բայց թե ինչ ապրումների գնով՝ Աստծուն է հայտնի: Այժմ եկել էր եղբայրների հերթը, ովքեր «**գրեթե պատրաստ էին նրան կախել**», իր մերձավոր գործակիցների հերթը, որոնց ինքն էր ընտրել և որոնց հետ միասին էր տարել իր բոլոր հաղթանակներն ու պարտությունները...

Իսկապես, նրա դեմ մի քանի անգամ մահափորձ կազմակերպեցին, որոնք ձախողվեցին: Կազմակերպիչները բռնվեցին և զնդակահարվեցին:

Բայց՝ անկախ այս բոլորից, իր տրամադրությունից, հիասթափություններից ու մոռացությունից՝ նա գիշեր-ցերեկ աշխատում էր:

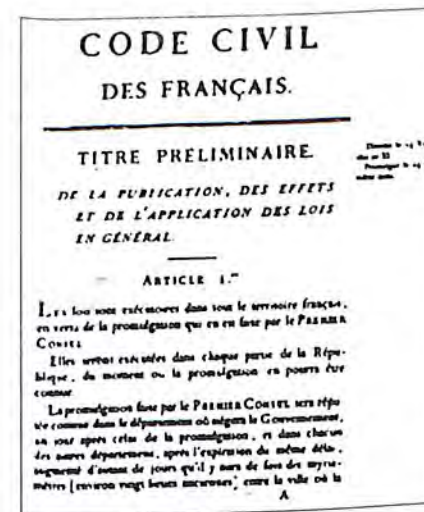
Նա քնում էր ուշ գիշերին, արթնանում առավոտյան ժամը 4-ին և անմիջապես նստում էր աշխատելու: Նա գրում էր «**Ֆրանսիայի քաղաքացիական օրենսգիրքը**»:

1804 թվականի սկզբին **Օրենսգրքի** բոլոր երկու հազար երկու հարյուր ութսուննեկ հոդվածները կազմված և խմբագրված էին:

Մարտի 21-ին ընդունվեց «**Քաղաքացիական Օրենսգիրքը**» գործածության մեջ դնելու օրենքը:

Նապոլեոնը այդ ժամանակ դեռ Առաջին Կոնսուլ էր:

Այս Օրենսգիրքը իր ժամանակի Եվրոպայի ամենաառաջադեմ Օրենսգիրքն էր:

Ֆրանսիայում այս Օրենսգիրքը, որին շատ երկար կյանք էր վիճակված ոչ միայն իր երկրում, այլև նրա սահմաններից դուրս՝ կոչվեց «**Նապոլեոնի Օրենսգիրք**»:

Բոնապարտը գիտեր իրավաբանական այս փաստաթղթի մեծ կարևորության մասին: Իր կյանքի վերջին օրերին նա խոստովանել է.

«**Իմ ծշմարիտ փառքը ոչ թե այն քառասուն ծակատամարտերն են, որոնք ես շահեցի: Վաթնուրդն այդ ամենը ջնջեց: Բայց չի մոռացվի և չի կարող մոռացվել Քաղաքացիական Օրենսգիրքը**»:

Օրենսգիրքը՝ օրենսգիրք, բայց Ֆրանսիան կայսրություն դարձնելով՝ **Նապոլեոնը** դեռ չէր լուծել այն ժառանգական միապետություն

դարձնելու խնդիրը: Դրա համար նրան նոր պատերազմ էր պետք: Հաղթական պատերազմ:

Նախ՝ նա պետք է ջախջախեր անգլիական նավատորմի անպարտելիության առասպելը: 1805 թվականի հոկտեմբերի 21-ին Իսպանիայի Ատլանտյան օվկիանոսայելը: 1805 թվականի հոկտեմբերի 21-ին Իսպանիայի Ատլանտյան օվկիանոսի **Տրաֆալգարի հրվանդանում** գտնվող **Կադիս** քաղաքի մոտ անգլիական նավատորմի ծովակալ **Նելսոնը** հինգ ժամուկես տևած ծովամարտում հիմնովին ջախջախեց ֆրանս-իսպանական նավատորմը, ոչնչացնելով 18 նավ և 7 հազար

մարդ: Անգլիացիները չկորցրին ոչ մի նավ, իսկ զոհվեցին ընդամենը 1700-ը: Ծովակալ **Նելսոնը** ծանր վիրավորվեց:

Տրաֆալգարի մոտ ծովի անդունդն անցան ֆրանսիական նավերը... Տրաֆալգարի մոտ ոչնչացվեց Անգլիա ներխուժելու Ֆրանսիայի երազանքը: Բրիտանական կղզիները մայրցամաքից բաժանող այդ չնչին նեղուցը անանցանելի դարձավ:

Բոնապարտը այդ խայտառակ պարտությունից չէր հուսահատվել: Տրաֆալգարի պարտությունից մեկ օր առաջ ֆրանսիական բանակն անցել էր **Յեննոսը**, ներխուժել **Գերմանիա** և սրընթաց հարձակումով ստիպել անձնատուր լինել:

Նապոլեոնը շտապում էր Վիեննա: Վիեննա էր շտապում նաև ռուսական բանակը **Կուտուզովի** հրամանատարությամբ:

Եվրոպական պետություններից ոմանք Ռուսաստանի հետ դաշինք էին կնքել **Նապոլեոնի** նվաճողական արշավանքների դեմ:

Պատերազմող կողմերը հանդիպեցին **Աուստերլից** գյուղի մոտ:

Դեռ չէր իջել երեկոն, երբ ճակատամարտն ավարտվեց: Դաշնակցային բանակը ջախջախված էր: Նրանք կորցրել էին 27 հազար մարդ՝ բանակի մեկ երրորդը: **«Ալեքսանդր և Ֆրանց տանուլ տված կայսրերը ճակատամարտի դաշտից սլացան տարբեր կողմեր»:**

...**Մարշալ Մյուրատը** նշանակվեց **Կլեյի** և **Բերգի** դուքս: Նապոլեոնի եղբայր **Լուի Բոնապարտը** դարձավ Յուլանդիայի թագավոր: Ստեղծվեց 16 գերմանական թագավորությունների **Յոննոսյան** միություն, որի խնամակալը **Նապոլեոնն** էր:

1806 թվականի հունվարի 1-ից **«Հանրապետություն»** բառը անհետացավ ֆրանսիական կառավարական շենքերի ճակատներից, պաշտոնական թղթերի վրայից: Նրան փոխարինեց **«Կայսրություն»** բառը:

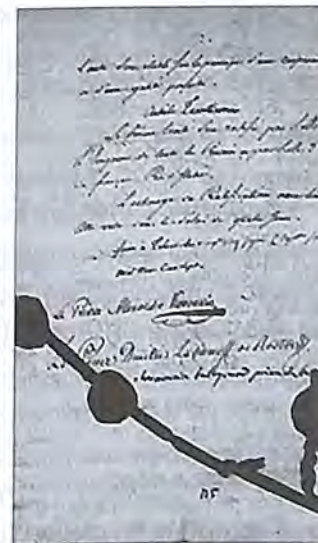
Աուստերլիցից երկու տարի անց՝ **Տիլզիտում** կնքվեց ֆրանս-ռուսական դաշինքը:

Տիլզիտի անշուք տների տանիքների տակ երբեք այդքան մեծ թվով հռչակավոր մարդիկ չէին հավաքվել: **Ալեքսանդր** և **Նապոլեոն** կայսրերը, փառաբանված զորավարներ, աշխարհին հայտնի պետական գործիչներ...

Կնքվեց **Ֆրանս-ռուսական պայմանագիր**, որով Պրուսիան կորցնում էր իր տարածքի և բնակչության գրեթե կեսը: **Ալեքսանդր Առաջինը** ճանաչում է **Նապոլեոնի** կատարած փոփոխությունները Եվրոպայում, պարտավորվում զինադադար կնքել Թուրքիայի հետ և իր զորքերը դուրս բերել Վալախիայից ու Մոլդովայից:

Ստորագրված գաղտնի դաշնագրով Ռուսաստանը և Ֆրանսիան պարտավորվում էին համատեղ պատերազմ մղել ցանկացած տերության դեմ: Ռուսաստանը պարտավորվում էր խզել դիվանագիտական հարաբերությունները Անգլիայի հետ:

Տիլզիտում կնքված ֆրանս-ռուսական դաշինքը (1807թ.)

Ֆրանսիայի միջնորդությունից Թուրքիայի հրաժարվելու դեպքում **Նապոլեոնը** խոստանում էր պատերազմի մեջ մտնել Թուրքիայի դեմ և բաժանել նրա եվրոպական տիրույթները: Ֆրանսիան պիտի աջակցեր Ռուսաստանին Շվեդիայի դեմ պատերազմում: Իսկ պարտված Պրուսիան, տարածքային զիջումներից բացի, պարտավորվում էր կրճատել բանակը, վճարել 100 միլիոն ֆրանկ ռազմատուգանք և միանալ **«Ցամաքային Բլոկին»:**

Նապոլեոնը վերադարձավ Փարիզ պարտված **Գերմանիայի** քաղաքներում երկարատև հաղթական ճամփորդությունից հետո, որտեղ նրան ընդունել էին ստրկամիտ հիացմունքով, հանդիսավոր շքեղությամբ:

Տիլզիտի դաշինքը գրավիչ ապագա էր խոստանում Ֆրանսիային: Ռուսաց **Ալեքսանդր ցարը** 1808 թվականի գարնանը պիտի այցելեր Փարիզ: Երկու կայսերական արքունիքները բարեկամական նամակներ էին փոխանակում:

Նապոլեոնը Աուստերլիցի ճակատամարտից առաջ զինվորներին տվել էր իր կայսերական կարևոր խոստումը. **«Սա վերջին պատերազմն է»:**

Նա չկատարեց իր խոստումը:

Դեռ չէր ավարտվել երկու կայսրությունների ներքին, գաղտնի ցանկությունների պայքարը: Ո՞վ էր, այնուամենայնիվ, առաջնայինը լինելու Եվրոպայում. Ռուսաստանը, թե՞ Ֆրանսիան:

...Բայց ժողովուրդը իր առջև դրված նման հարց չուներ: Ժողովուրդը հոգնել

էր ու լիովին կշտացել պատերազմներից, որոնք ահա տասներեք տարի շարունակվում էին, կլանելով իր երիտասարդներին, ամուսիններին, որդիներին, եղբայրներին:

Ֆրանսիային ուրիշ մի ժամանակ չի հաջողվել այդքան ընդարձակել իր տիրույթները և հարստանալ պարտված երկրների ահռելի թալանով, ռազմական տուգանքներով, բռնագրավումներով: Եվրոպայի բոլոր նվաճված երկրներից հարստությունը հոսում էր դեպի Ֆրանսիական գանձարան: Բայց ժողովրդին ի՞նչ: Նա ինչպես աղքատ եղել էր հեղափոխությունից առաջ, այդպես էլ մնացել էր՝ գումարած իր զավակների ահռելի կորուստը:

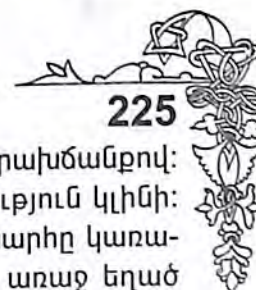
Խելքից-մտքից դուրս հարստության, տիտղոսների ու տիրույթների տեր էին դարձել Կոնվենտի նախկին դեպուտատները, Զանրապետական փրկության կոմիտեի անդամները, մարշալներ դարձած այն զինվորականները, որոնք ապահովել էին Աուստերլիցի հաղթանակները. դուքս դարձած նախկին սերժանտ **Լեֆեվրին** իր նախկին լվացարարուհի՝ այժմ դքսուհի կողակցի հետ, մաքսանենգ **Մասսենան**՝ Ռիվոլիի դուքսը, **Նապոլեոնի** օգնական դուքս և իշխան դարձած **Բերտյեն**, տակառագործի զավակ՝ **Էլիինգենի** դուքս դարձած մարշալ **Նեյը**, պանդոկապետի զավակ **Մյուրատը**, որը մի քանի տիրույթների մեծ դուքս և Նեապոլիտանական թագավոր էր, իսկ **Նապոլեոնի** մեծ եղբայրը Իսպանիայի թագավորն էր... Էլի անուններ կան, որոնք ազնվականական տիտղոսներ ու ահռելի հարստություններ ստանալով՝ ապրում էին իրոք խելքից-մտքից դուրս ճոխության մեջ և եթե չէին պատերազմում, ուրեմն խրախճանում էին:

Արժե հիշել **Նապոլեոնի** պատանեկության ընկերոջը՝ **ժյունոյին**, որի հետ իր վերջին դրամն էր կիսում՝ հրաժարվելով մի կտոր հացից կամ մի բաժակ սուրճից: Ժյունոն դարձել էր դուքս **դ'Ալբրանտես**: Նա Փարիզի զինվորական նահանգապետն էր և հսկայական կալվածքներ ուներ Պրուսիայում, Վեստֆալիայում, դոյակներ Փարիզում և Էլի ինչ-որ տեղերում: Հետո ժյունոն դարձավ **Պորտուգալիայի թագավոր**:

Սա անվեհեր «**ժյունոն-փոթորիկն**» էր, որ ընդամենը տաս-տասներկու տարի հետո դարձել էր խամրած աչքերով, գիրացած մեկը... Կանցնի ևս մի քանի տարի և նա, չգիտես՝ խելագարության նոպայի մեջ, թե հոգեկան խոր ընկճվածության պատճառով՝ ինքնասպան կլինի պատուհանից դուրս նետվելով:

Բերտյեն նույնպես պետք է ինքնասպան լինի պատուհանից դուրս նետվելով: **Նապոլեոնի** ընկերներից ու բարեկամներից շատերն ապրեցին անձնական աղետի զգացումը: Անկախ ստացած տիտղոսներից ու հարստությունից՝ շատերը հեռացան նրանից, կամ գուցե նրա տիրակալական գաղափարներից՝ ինչպես մեծատաղանդ զորավար **Լանը**:

Այսպես. ողջ Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպան գտնվում էր **Նապոլեոն Բոնապարտի** կամքի-մերքո: «**Աշխարհը կառավարելու համար այլ միջոցներ չկան, քանի որ թեղ լինելուց: Ուժը ոչ սխալներ գիտի, ոչ պատրանքներ**», — սա էր նրա կարգախոսը:

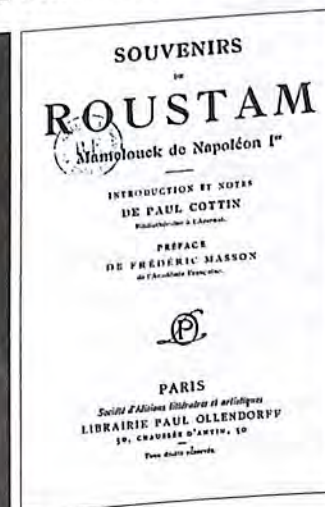
Հողագունդը բաժան-բաժան էր արվում մահվան արյունալի խրախճանքով: Եվ այլևս անհնար էր պատկերացնել, թե այնտեղ երբևէ խաղաղություն կլինի: Որովհետև միշտ էլ ինչ-որ մի տեղ, ինչ-որ մեկը կցանկանա աշխարհը կառավարել իր ուժի ու փառասիրության դիրքերից՝ հիշելով իրենից առաջ եղած բռնակալների՝ **Ալեքսանդր Մակեդոնացու**, **Նապոլեոն Բոնապարտի**, **Ֆրիդրիխ-Մեքլենբուրգի**, **Կառլոսների**, **Կեսարների** հաղթանակների փառքը, սակայն մոռանալով նրանց վախճանը... Նրանք մշտապես գալու են, աշխարհն ընկղմելու են արյան բաղնիքի մեջ և անփառունակ կործանվելու են հենց այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե անհնար է այդ կործանումը:

Մենք դեռ կհանդիպենք նրանցից ոմանց: Կհանդիպենք ամենաարյունաբերունքին 20-րդ դարում:

Հիմա **Նապոլեոն Բոնապարտի** ժամանակն է: Մենք նրան գնացինք հանդիպելու, որովհետև Եվրոպա աշխարհամասում փնտրում էինք գաղթական հայերի: Երկուսին արդեն հանդիպել ենք. Մուրադյան հայ պանդոկապանի որդի **Հովսեփին**, որ դարձել էր **Յոախիմ Մյուրատ** և նստել Նեապոլիտանական **Հովսեփին**, որ դարձել էր **Յոախիմ Մյուրատ** և նստել Նեապոլիտանական թագավորության գահին... Պանդոկապանի խեղճ տղան... Ասում են՝ նա սիրում էր փայլել իր համագգեստներով, շքեղ փետրափնջերով, որի պատճառով նրան ընդունում էին որպես կրկեսի դերասան: Նա քիչ համարելով Նեապոլիտանական թագը՝ ձգտում էր արքա օծվել Վարշավայում կամ Մադրիդում: Նա իրոք քաջ էր, բայց որքան ողորմելի էր իր երազանքներում...

Մյուս հային, ում հանդիպեցինք **Նապոլեոնի** շրջապատում, մամուլը Ռուստամն էր:

...Ձեռքի տակ ունենք շատ հետաքրքիր մի գիրք, վերնագրված «**Հայագի մամուլը Ռուստամի ճշմարտապատում հուշերը: Իմ կյանքը Նապոլեոնի հետ**»: Կամ՝ «**Նապոլեոնի մամուլը Ռուստամի հուշերը**»:

Ռուստամ

Ռուստամը ծնվել է 1781 թվականին Թիֆլիսում, վաճառական Ռուստոմ **Հովհաննեսի** և նրա կնոջ՝ **Բուդիկարի** ընտանիքում: Երկու տարեկան էր, երբ նրա ծնողները տեղափոխվեցին Արցախ, ապա Գանձակ: Թուրք-պարսկաթաքարական մշտական կռիվներն էին: Ռուստամը կորցնում է ընտանիքը և, գերեվարվելով, վաճառվում թաքարներին, տարվում Եգիպտոս և նորից վաճառվում Սալա Բեյին: Նրան թլպատում են, դարձնում մամուլը՝ **Յայաի** անունով:

վում Սալա Բեյին: Նրան թլպատում են, դարձնում մամուլը՝ Յայաի անունով:

«Երբ 1810 թվականին Նապոլեոնը հրովարտակով կազմալուծում էր Իտալիայի թագավորության միաբանությունները, նա խնայեց Վենետիկի Մխիթարյանների: Այդ

Քանի դեռ չենք ավարտել Նապոլեոնի մասին գրույցը՝ մենք դեռ կհանդիպենք այս երկու հայերին՝ Մյուրատին և Ռուստամին:

Նապոլեոնը նորից պիտի իր բանակները տանալ Օսկոպայուղ: Օգոստոսի 2-ին ժամանակ կրկին հանդիպեցին երկու կայսրերը, որպեսզի ևս մեկ անգամ հավաստեն միմյանց նկատմամբ ունեցած հավատարմությունը:

Հրաժեշտի պահին երկու կայսերը ամուր միմյանց ձեռք սեղմեցին, ողջագուրվեցին, համբուրվեցին, հեռացան տարբեր կողմեր: Նրանք այլևս չհանդիպեցին:

A black and white portrait of a woman with dark, wavy hair adorned with several large, light-colored flowers. She is wearing a dark, off-the-shoulder dress with a prominent, ornate belt buckle at the waist. A single-strand pearl necklace is visible around her neck. The background is dark and indistinct.

Նման արքայատներ, որոնք արժանի էին Նապոլեոնին՝ երկուսն էին.
Ռոմանովները և Հաբսբուրգները:

Րոնք արժանի էին Նապոլեոնին՝ երկուսն էին.

«Առաջինը գետի աջ ափը փոխադրվեց գեներալ Մորանի դիվիզիան: Նրա հետևից գնում էին մարշալ Դավուի կորպուսի դիվիզիաները, նրանց հետևից՝ Նեապոլիտանական թագավոր Մյուրատի հեծելազորը, իսկ այնուհետև կայսերական հին ու նոր գվարդիաները:

ԱՆԳՈԼՆ ՆԵՄԱՆ ԳԵՏԻ ՎՐԱՅՈՎ

հետև գինվորները՝ համաչափ քայլով և ոչ մի տեղ չխախտելով շարքը: Գվարդիայի գրեմադերները սպիտակ թիկնոցներով, բարձրադիր գլխարկներով, խոշոր սևաթույր ձիեր հեծած լուռ անցնում էին գետի վրայով գցած նավակամուրջներով: Մի ամբողջ ցերեկ ու գիշեր ու հետո ևս մեկ ցերեկ Նեմանի վրա լսվում էր հազարավոր գինվորների թնդյունն ու ձիերի սմբակների համաչափ դոփյունը»:

Այսպես զարդարված, այսպես տպավորիչ Նապոլեոնի «Մեծ Բանակը» անցավ Նեմանը և ոչ մի տեղ դիմադրության չհանդիպելով՝ շարժվեց Ռուսական կայսրության խորքը՝ գրավելով ճանապարհին հանդիպած քաղաքները:

Այս արշավանքի մասին, որը ռուսական պատմագրության մեջ մտավ «1812 թվականի Չայրենական պատերազմ» անունով, այնքան շատ աշխատություններ են գրվել նախախորհրդային և խորհրդային, ինչպես նաև ֆրանսիացի և այլ օտար պատմաբանների կողմից, որոնք դպրոցներում անընդհատ մատուցվել են իրար հաջորդող սերունդներին: Ուրեմն, առանց մանրամասներով գայթակղվելու, մի քանի տեղեկություններ միայն:

Բորոդինոյի ճակատամարտը, Մոսկվայից 124 կմ հեռավորության վրա, սկսվեց 1812 թվականի օգոստոսի 26-ին: Սա այս պատերազմի ամենաարյունահեղ ու ամենադաժան ճակատամարտն էր:

ԿՈՆՏՈՒԳՈՎԸ ԲՈՐՈՂԻՆՈՅԻ ՃԱԿԱՏԱՆԱՐՏՈՒՄ

Ներխուժումը իրականացվում էր խստագույն կարգով: Դիվիզիաները անվերջանալի հոսանքով հետևում էին մեկը մյուսին, խիտ շարքերով ու ծածանվող մարտական դրոշմները պարզած: Յրամանատարները առջևից՝ զարդարված սաղավարտներով, մաքուր, կուշտ ձիերին հեծած, իսկ այնու-

Ռուսական բանակի հրամանատարը նորից փառաբանված զորավար Կուտուզովն էր:

ճակատամարտի ավարտից հետո կողմերից յուրաքանչյուրն իրեն հաղթող էր համարում:

Բորոդինոյի ճակատամարտում ֆրանսիացիները կորցրեցին 58 հազար մարդ, 47-ը՝ զեներալ։ Ռուսները՝ 44 հազար մարդ, 23-ը՝ զեներալ։

Բորողինոյի ճակատամարտին ռուսական կողմից ևս մասնակցում էին շատ հայ զորահրամանատարներ և զինվորներ:

Հայտեղոթ թշնամի բանակների շարքերում կռվում էին միմյանց դեմ:

Մենք դեռ կհիշենք ռուսական բանակի հայ քաջարի զորավարներին:

Զինա շտապենք Նապոլեոնի բանակի հետևից:

Սեպտեմբերի 14-ին ֆրանսիական բանակները մտան Մոսկվա:

Իսկ մինչ այդ տագնապ ու սարսափ էր տիրում հինավուրց մայրաքաղաքում, որտեղից հեռանում էին ռուսական զորքն ու ժողովուրդը: **Կուտուզովը** չպաշտպանեց Մոսկվան և այն թողնելու ողջ պատասխանատվությունը վերցրեց իր վրա, այն հաստատ մտածունով, թե *«...որքան ժամանակ բանակը գոյություն ունի, այնքան ժամանակ կպահենք պատերազմը հաջողությամբ ավարտելու հույսը»*:

Մոսկվայի անկման արձագանքը տարածվեց ողջ աշխարհում: Դա ընկալվեց որպես Նապոլեոն Բոնապարտ մեծ զորավարի անհաղթելիության ռազմական հաճախի կա մի անուղանալի ապացույց:

Նապուլեոնը Մոսկվա մտավ բարձր տրամադրությամբ: Նա հաշվում էր այն բոլոր մայրաքաղաքները, ուր մտել էին իր հաղթական բանակները. Միլան, Յոհն, Տուրին, Վենետիկ, Նեապոլ, Կահիրե, Բյուսեյլ, Վարշավա, Վիեննա, Բեռլին, Ամստերդամ, Լիսաբոն, Մյունխեն և ահա վերջապես՝ Մոսկվա: Մեծ զորավարը հրճվելու հրավումք ուներ:

Սակայն...

Նորից դիմենք ֆրանսիական «Մեմուարներին»:

«Անցնում էին երկար րոպեներ, անցնում էր ժամանակը: Անցավ մեկ ժամ, անցավ երկու ժամ: Հսկայական քաղաքը թվում էր ամայի, մեռած: Ոչ ոք չէր շտապում, չէր աժապարում հաղթողին մատուցելու պարտված մայրաքաղաքի բանալիները: Եթախմբի սպաները տեսնում էին, թե ինչպես էր կայսրը խոժոռում հոնքերը, դեմքը մռայլվում էր: Հուր էր նա սպասում բոյարներին: Նրանք չէին գալիս: Մի՞թե նպատակին չի հասել:

Սիթե նպատակին չի հասնել:
Կայսեր հրամանով բանակը մտնում է ամալի, բնակիչներից լքված քաղաքը: Շուրջը
երևում էին ջարդված պատուհանների բաց խորշերը, ամալի փողոցները, տներին
փնտրող շները, թալանված, դռները լայնորեն բաց ամալի տան ներսում ջարդված
կլավիսինի սպիտակ ստեղները: Դռ երեկ այստեղ տրոփում էր կյանքի զարկերակը:
Ապաները մտնելով հարուստների շքեղ առանձնատների լայնարձակ սենյակները,
ցնցվում էին քար լուսության մեջ լսվող պատի ժամացույցի համաչափ տկտկոցից...
Ջաղաքն ամալի էր, քաղաքը մեռած էր... Հետո, երեկոյան սկսվեցին հրդեհները: Դրանք
Հարունակվեցին ողջ գիշերը, ընդարձակվելով ու ընդգրկելով քաղաքի ավելի ու ավելի
նոր թաղամասեր: Քամին տարածում էր կրակը: Վառվում էր փայտե Մոսկվան, և
հրդեհի առաջն առնել հնարավոր չէր: Այն Հարունակվեց մի ամբողջ շաբաթ...»:

Հրդեհներ Մոսկվայում

խեղժ հայրը և տեսներ, թե ինչ է դարձել իր որդին...»:

Երբ սկսվում են հրդեհները՝ Մյուրատն անհանգստացած փնտրում է Հայոց ին եկեղեցին և մեծ է լինում իր ուրախությունը, երբ տեսնում է, որ հրդեհները դեռ չեն հասել նրան: Եկեղեցին դատարկ էր, լուռ ու լքված՝ ինչպես քաղաքն ամբողջությամբ:

Մյուրատը Ռուստամի հետ խնդրում է Նապոլեոնին օգնել, որ հրդեհը չլափի
Գալ հայկական եկեղեցին:

ՆԱԿՈՒԹՈՒՆ ԲՈՆԱԿԱՐԻՆԻ ԻՐԱՆԱՆ Է ԽԱԼԻՍ, ՈՐ ԿՐԱԿԻՑ ԿԱԶՄՈՒՄԵՆ ՊՐՈԿՈՎԿԱԿԻՑ ՄԻՆՃԼ ՄԵՐԱՄԻԳԿԱԿԱ ՓՈԴՈՐՈՐ, ՈՐՏԵՂ ՂԱՆՎՈՒՄ ԷՐ ԽԵՐԵՐԻՑ ԼՔՎԱԾ ԶԱՅՈՑ ԻՄՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ:

Հայրենիքի վրա կախված ահավոր փորձության ժամին ռուս ժողովուրդը, կանոնավոր բանակներից առանձին, զինվելով և պարտիզանական ջոկատներ կազմելով՝ ոտքի ելավ պաշտպանելու իր երկիրը:

Երբ Մոսկվան գրավելուց հետո ֆրանսիացիները փորձեցին գյուղերում պարեն ձեռք բերել՝ հանդիպեցին գյուղացիների կատաղի դիմադրությանը: Շատ տեղերում պարտիզանական ջոկատները ֆրանսիացիներին դուրս վանեցին գրաված տարածքներից:

Ֆրանսիական բանակը քայքայվում էր: 34 օր հետո, հոկտեմբերի 19-ին, ֆրանսիական բանակը հեռացավ Ռուսաստանի մայրաքաղաքից: «*Վա՛յ նրան, որ կկանգնի իմ ծանապարհին*»,— ասաց Նապոլեոնն ու առանց ետ նայելու առաջ սլացավ դեպի ռուսական սահման:

Նապոլեոնական անպարտ բանակը մահանջում էր՝ հետապնդվելով հակա-
հարձակման անցած ռուսական զորքերից:

Ֆրանսիական «Մեմուարները» մանրամասնորեն պատմում են, թե ինչպես էր նահանջում Նապոլեոն Բոնապարտի անպարտելի, փառապանծ «Մեծ Բանակը», որն այնպես շքեղորեն, գեղեցիկ ու տպավորիչ անցել էր Ռուսաստանի սահմանը:

«Ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ փռված դրավանքը, ընկած սլաքը, թալանված և այլևս բոլորի համար անպետք իրերով լի կառքերը ձիերից արձակված, ճակատագրի քմահաճույթին թողնված վիրավորներով լի սայլակներ, իրենց

Մի դրվագ՝ կապված մոսկովյան
հրդեհների և Նապոլեոնի զինա-
կիցների հետ:

Պատմում եմ, որ Մոսկվա մտնելիս Նեապոլիտանական թագավոր դարձած Մյուրատը մեծ հուզմունք է ապրում: Հիշում է վաղուց վախճանված հորը, մոսկովյան հիմ ընկերներին, ծերունի քահանային, որն օրհնեց նրան Մոսկվայից հեռանալիս... Նա անընդհատ կրկնում էր. —

«Երանի թե իր գերեզմանից ելներ իմ

գորամասերից ետ մնացած, ոտքերը հազիվ քարշ տվող զինվորների՝ իտալացիների, բավարացիների, գերմանացիների, ֆրանսիացիների ջոկատները, և վերջապես, ճանապարհի մեջտեղում լքված, ուղղակի հակառակորդին թողնված թնդանոթներ... Այս ամենը անհերքելիորեն ապացուցում էր, որ «Մեծ Բանակը» դադարել էր ոչ միայն մեծ լինելուց, նա դադարել էր բանակ լինելուց... Բանակ, որ կորցրել էր կանոնավոր շարքն ու կարգը, հրամանատարներ, որոնք վերածվել էին քառսային հորդայի, սոված ու կիսացրտահար, ցնցոտիների դատապարտված՝ կրելու անմարդկային տառապանքներ: «Մեծ Բանակի» նահանջը փախուստի էր վերածվել և ավարտվեց կործանումով»:

Ասում են, որ այս կործանումի պատճառը ռուսական ծնեռն էր:

Վկայում է Ստեփանը.

«Սխալ կլիներ կարծել, թե 1812 թվականի ծմբո՜ղ շուտ վրա հասավ: Ընդհա-
կառակը, Մոսկվայում հիանալի եղանակ էր: Երբ հոկտեմբերի 19-ին մենք այնտեղից
դուրս եկանք, ընդամենը երեք աստիճան ցուրտ էր, իսկ արևը վառ շողում էր»:

Հիշենք. Նապոլեոնն արդեն

մի անգամ ճաշակել էր նահանջի դառնությունը։ Տասներեք տարի առաջ եզիպտոսում ու Սիրիայում տարած հաղթականերից հետո մա հարկադրված էր Սեն-ժան դ'Ակրի մոտ կրած անհաջողության պատճառով, վերադառնալ սիրիական անապատի արևից վառված սարսափելի ճանապարհով։ Ամեն ինչ կորկնվում էր։ Այն ժամանակ կիզիչ արևն ու ավազներն էին, այժմ` ցուրտն ու ձախրող հսկա թռչունների սարսափեցնող գիլ կռնչոցները։ Այժմ նրա ականջներում անընդհատ լսվում էր ագռավների կռկռոցը և շրջվելով նա տեսնում էր հարյուրավոր սև թռչուններ, որոնք պտտվում էին երկար, անկարգ շղթայի նման ձգվող բանակի վրա, սպասելով իրենց ավարին։ Ամեն ինչ կրկնվում էր... Նա հիմա, ինչպես տասներեք տարի առաջ, մտածում էր, որ հարկավոր է օր առաջ թողնել դատապարտված բանակը...

ty...

Նապոլեոնի նահանգը

Դա մի կատաղի վազք էր եվրոպայով: Նրա արագ միայնակ սլացքը ապահովեց նրա անարգել անցումը բոլոր ծուղակներից: Այդ խելահեղ ընթացքին չէին դիմանում ոչ ձիերը, ոչ կառքերը... Դեկտեմբերի 18-ի կեսգիշերին, տասներեք օրում անցնելով

...Իսկ Ֆրանսիայում կանայք և մայրերը սարսափով հարցնում էին «ոչ թե ուլքեր են զոհվածների թվում, այլ թե, ուլքե՞ր են կենդանի մնացել»:

Նապոլեոնը իր փախուստի նախօրեին ֆրանսիական բանակի նահանջը կազմակերպելի վստահել էր **Մյուրատին**:

Վերադառնանք Ռուսաստան և թերթենք հանրագիտարանի համապատասխան էջերը:

Հայ գինյորականներից հատկապես աչքի ընկան՝

Մենք նրան դեռ կհանդիպենք, երբ պատմենք ռուս-պարսկական պատերազմի մասին:

Դավիթ Արտեմի Դեյանով՝ հուսարական զնդի հրամանատար: Կռվել է Վի-

Պավել Մուսեի Մելիքով՝ ռոտմիստոր-կապիտան, Վիտեբսկի, Սմոլենսկի, Վյազմայի, Բորոգինոյի ճակատամարտերի հերոս:

Պյոտր Յակովլի Շախնավազյան, Երևանից, գվարդիայի կապիտան, սպանվեց Բորոռինյուրի ճակատամարտում:

Արտեմ Ալիմի Լազարև՝ 40 մարտերի մասնակից հերոս, որի խիզախության մասին բազմիցս նշվել է Կուլտուրոլի հրամանագրերում: Լազարևը զոհվեց 1813 թվականին:

Ահա և մյուս զորահրամանատարների ոչ լրիվ անվանացանկը, ովքեր կո-
վեցին հանուն Ռուսաստանի...

Արամելիք եղբայրներ

Հայրապետով

Մանկելով

Մեյիք-Օսիպով

Լայան

ԲԵՆԻՔՈՒԹՈՎ

Վարժապետոյան

Աղանքարով

ចក្រភាសាខ្មែរ

Սմբատով

Եվ էլի ուրիշներ...

Եվ էլի ուրիշներ...

ունանց մենք կհանդիպենք մեր զրույցների ժամանակը։

Նախնային հարցումներով ու բնակավայրերի հայ բնա-

Ռուսաստանի և Կովկասի շատ բաղադրարվող ու բնակավայրերում համարյա նման պահեստները մեծ ազդեցություն են գործում տալիս պատերազմից տուժած-
կիչները նյութական մեծ օգնություն էին ցույց տալիս պատերազմից տուժած
ների։ Աստրախանի հայերը 1812 թվականին հավաքեցին 100.000 ռուբլի, իսկ
նորմախիջհանցիները` ավելի քան 30.000 ռուբլի։ Կամավոր նվիրատու-
թյուններին մասնակցեցին Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Գրիգորիսպոլսի, Ղզլարի,
Աստրախանի, Նախիչևանի և այլ վայրերի հայերը:

Մոզդոկի, Թիֆլիսի և այլ քաղաքների ռայսիլը:

Մեծ թվով հայեր պարզևատրվեցին «ԴՅԻՀ»-ի համալսարանում։ Հայտնի է, որ նրանք մասնավորապես հետաքրքիրված են եղել հայկական տնտեսության վերակառուցման գործընթացով։

Հանրագիտարանային տողերը իրենց ժխտ տեղեկատվությամբ գրեթե ոչինչ չեն ասում հայերի քաջարի պահվածքի մասին առանձին–առանձին և ընդհանուր։ Անունները, որոնք տրվեցին, հրամանատարներ էին ու զորավարներ... Բայց կային նաև զինվորներ և՛ կանոնավոր բանակում, և՛ աշխարհագրորդների, և՛ պարտիզանների շարքերում։ Եվ նրանք չափազանց շատ էին։

Մենք գիտենք. հայը որտեղ էլ որ եղել է, միշտ պաշտպանել է այն երկիրը, ուր ապրել է... Մենք Արևելքից Արևմուտք, Աֆրիկա, ապա Եվրոպա ծագող ճանապարհներին մշտապես հանդիպեցինք նրանց և դեռ որքան ենք հանդիպելու **Հայոց ազնիվ բնավորության արգասիք**՝ նրանց: Հողագնդի որևէ անկյունում եթե պայթի մեծ կամ փոքր աղետ, հայերը պիտի մասնակից ու դերակատար լինեն ու պիտի զոհեր տան, որովհետև նրանք ամենուր են... Այո՛: Հայերն ավելի են ենթակա համաշխարհային բնական ու մարդու ձեռքով սանձագերծած աղետներին, որովհետև ամենուր են:

Նորից գնանք հանդիպելու փախուստով ազատված **Նապոլեոն Բոնապարտ կայսրին**:

Փարիզ հասնելուն պես նա ձեռնարկեց նոր բանակ հավաքելու գործը: Նա գիտեր, որ իր «**Մեծ Բանակն**» այլևս գոյություն չունի: Եվ նա մի քանի շաբաթվա ընթացքում նորը ստեղծեց: Բայց դա ի՞նչ բանակ էր: Զինվորագրվածները կռվող տղամարդիկ չէին: Դրանք տղամեր էին, գրեթե երեխաներ, որոնց միապետին հլու **Սենատը** մատակարարում էր ապագա տարիների զորակոչի հաշվին: Ֆրանսիան դատարկվում էր արական սեռից:

Դեռևս 1813 թվականի գարնանը հաշտություն կնքելու հնարավորություն կար: Եվրոպայի տերերը վախենում էին իրենց իսկ ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարից: Ի՞նչ կլիներ, եթե վաղը ճորտ գյուղացին զենք վերցներ և չենթարկվեր իր հրամաններին: Ավելի լավ է ֆրանսիացիների լուծը տանել, քան հնարավոր հեղափոխության հարվածը:

Կուսուղով

Իսկ **Նապոլեոնը** ռուսաստանյան իր պարտության վրեժը պիտի լիուլի առներ: Եվ խելքից—մտքից դուրս, ոչ մի տրամաբանության չենթարկվող նոր հաղթանակներ տարավ ռուսական և պրուսական միացյալ ուժի դեմ: Ի դժբախտություն Ռուսաստանի՝ **Կուսուղովը** վախճանվել էր: Ծերունի զորավարի մահը սգաց ողջ Ռուսաստանը: Ապաշնորհ նոր զորահրամանատարը անգոր եղավ գերագանցել **Նապոլեոն զորավարի** անգիջելի ռազմական տաղանդը: Նապոլեոնի զորքերը կրկին գրավեցին Սաքսոնիան: Դրեզդենի մոտ դաշնակից զորքերը նոր պարտություն կրեցին **Բոնապարտից**: Եվ նորից երեք մեծ հաղթանակ Դրեզդենից հետո:

Սակայն ողջ Եվրոպայով մեկ բարձրանում էին դանակը ոսկորին հասած ժողովրդական մեծ

զանգվածները... Գերմանիայի կանոնավոր բանակը և ժողովրդական աշխարհազորը Լայպցիգի մոտ եռօրյա կատաղի ճակատամարտում ջախջախեց **Նապոլեոնի** բանակը:

...Եվ հենց այդ ժամանակ Իտալիայում Նեապոլիտանական հավատարիմ զինակիցը, **Բոնապարտ** ընտանիքի հարազատ փեսան դավաճանեց իր կայսրին, որը նրան թագավոր էր դարձրել:

Մյուրատը անցավ դաշնակիցների կողմը և հնարավորություն տվեց Ավստրիային իտալական գյուղացիների հետ միասին ցաքուցրիվ անել ֆրանսիական կայազորները:

Իսպանիայում անգլիական ու իսպանական կանոնավոր զորքերը աշխարհագորի պարտիզանական ջոկատների հետ ֆրանսիացիներին դուրս նետեցին Իսպանիայից:

1814 թվականին պատերազմը տեղափոխվեց Ֆրանսիա: «**Մեծուարներում**» կարդում ենք.

«Կայսրը շրջապատված Եվրոպայի բոլոր բանակներով, կռվում էր առյուծի նման, սլանալով մերթ մեկ, մերթ մյուս բանակի դեմ, շարժման արագությամբ գերազանցելով նրանց մանևրները, խառնելով նրանց բոլոր հաշիվները և ստիպելով նրանց հոգնությունից ուժասպառ լինել: Փարիզում նրա մյուս թշնամիները գաղտնի կապերի մեջ մտնելով օտարերկացիների հետ, նախապատրաստում էին նրա տապալումը: Նրանց պարագլուխը Թալեյրանն էր»:

«**Մեծուարները**» վկայում են նաև, թե **Նապոլեոնը** ինչ ապշեցուցիչ եռանդով, զորավարական տաղանդի ինչպիսի փայլատակումներով էր վարում վերջին պատերազմը: Բայց նա իր ֆիզիկական վիճակով այլևս կատարյալ մարդ չէր, ինչ եղել էր մինչև այժմ: Նրան հանկարծակի համակում էր քնկոտությունը: Լայպցիգի ճակատամարտում, կռվի թեժ պահին, նա հանկարծ միրհեց մոլորի թամբին: Ստամոքսի ուժեղ ցավեր էր ունենում...

Նա տանջահար էր եղել մարմնով, որը սակայն հաշվի չէր առնում նրա հզոր և մշտապես խանդավառ կամքը...

Իսկ ուժասպառ, չարչրկված, տղամարդ բնակչությունից զրկված երկիրը, խաղաղություն էր տենչում: Տենչում էր, որ դադարեցվի այդ սարսափելի, հրեշավոր, ամենակուլ պատերազմը: Կայսրի դեմ ժամ առ ժամ ավելացող ներքին թշնամիները հմտորեն օգտագործում էին այդ տրամադրությունները:

1814 թվականի մարտի 31-ին դաշնակից բանակները **Ալեքսանդր Առաջինի** Գլխավորությամբ մտան Փարիզ:

«Սպիտակ ձի հեծած, պարսկական թագավորի և Ավստրիական կայսրությունը ներկայացնող իշխան Եվարցենբերգի հետ միասին, գեներալների փայլուն շքախմբի առջև, դաշնակիցների անթիվ, Եվրոպայի բոլոր տերությունները միավորող բանակի գլխավորությամբ, Ալեքսանդրը մտավ պարտված երկրի մայրաքաղաք: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի բազմահազար բնակիչները, տների պատերին հենված, լուռ նայում էին, թե ինչպես է օտարերկրյա զորքը մտնում Փարիզ»:

Թալեյրան

Նրանց դիմավորում էր Թալեյրանը:

1814 թվականի ապրիլի 4-ին Նապոլեոնը իր գեներալների և մարշալների պարտադրանքով ստորագրեց իր հրաժարումը գահից հագուտ իր որդու՝ կայսրուհու ղեգենտության պայմանով:

Դաշնակիցները հրաժարվեցին ճանաչել Բոնապարտների արքայական գահական իրավունքները և պահանջեցին անվերապահ հրաժարում:

Ապրիլի 6-ին Նապոլեոնը ստորագրեց հրաժարման ակտը: Հետո նա թույն ընդունեց: Երկու տարի է, ինչ նա իր գաղտնի գրպանում պահում էր այդ թույնը՝ ծայրահեղ դեպքում օգտագործելու համար: Երկու տարվա ընթացքում թույնը կորցրել էր իր մահացու ուժը: Ողջ գիշեր տանջվելուց հետո՝

նա ողջ մնաց:

Հաղթողները նրան տվեցին Էլբա կղզին՝ ցմահ տիրելու իրավունքով և պահպանեցին կայսեր կոչումը:

Ապրիլի 28-ին նա մեկնեց Էլբա:

Նապոլեոնի համար այս ծանր պահին նրա հավատարիմ պահապան Ռուստամը նրա հետ չմեկնեց աքսորվալու: Ֆրանսիայի պատմաբանները սրա համար մեղադրում են Ռուստամին՝ անվանելով նրան երախտամոռ:

Արծվի Բախչինյանը իր «Նապոլեոնի հայ թիկնապահը և նրա հուշերը» հոդվածում այլ մեկնաբանում է տալիս Ռուստամի այս արարքին.

«Երբ մամուլը մեղադրել են, որ մինչև վերջ չի կիսել Բոնապարտի ճակատագիրը, նա պատասխանել է, որ իր ընտանիքը իրեն թույլ չի տալիս լքել Ֆրանսիան և ինքը ոչ մի կերպ չի կարող հրաժարվել անձնական երջանկությունից: Անձնասիրակա՞ն է հնչում այդ ամենը, ո՛չ, որովհետև այստեղ արդեն խոսում է ընտանեկան օջախը թանկ գնահատող հայ մարդը, որը մի անգամ արդեն կորցրել է գերդաստանը և չի ուզում երկրորդ անգամ թողնել օտար հողում կազմած իր ընտանիքը: Ինչո՞ւ մեղադրել Ռուստամին, որը նախապատվությունը տվել է իր ընտանիքին և ոչ տիրոջը, թեկուզ նա աշխարհակալ կայսր է: Ֆրանսիայի պատմաբանները հաշվի չեն առնում Ռուստամի հայ լինելու, ազգային հոգեբանության պարագան, հանրապի մեղադրում են...»:

Ուստումը գրել է Նապոլեոնին, թե ինչու չի կարող հետևել նրան: Բայց կայսրը չի ստացել իր հավատարիմ թիկնապահի բացատրագիրը:

ՆԱԿՈՒԼԵՈՆԻ աքսորից հետո հալածանքներ սկսվեցին նրա հավատարիմների դեմ: Ռուստամը ստիպված շատերի նման թողեց ընտանիքը և գավառներում ծաղտված ապրում էր: Երբ Նապոլեոնը «**հարյուր օրվա**» ժամանակ վերադարձավ՝ **Ռուստամը** նորից իր ծառայությունն առաջարկեց: Բայց **Նապոլեոնը** զայրացած պատռեց նրա դիմունը և կրակը նետեց:

...Հետո, երբ ամեն բան ավարտվել էր, Նապոլեոնն արդեն կնքել էր իր մահկանացուն, Ռուստամը վերջին անգամ 1840 թվականին հազնելով մամուլքի իր զգեստը՝ ուղեկցեց իր կայսեր աճյունը մինչև նրա հանգստարան: Ապա, ընտանիքի հետ տեղափոխվեց կնոջ հայրենի քաղաքը՝ Դուրդան: Նա ոչ աշխատանք ուներ, ոչ նպաստ էր ստանում:

Դուրդանում Ռուստամը ֆրանսերենով գրեց իր հուշերը, որից հետագայում շատ պատմաբաններ օգտվեցին:

Նա մահազավ 1845 թվականի դեկտեմբերին:

Մինչև այսօր էլ Դուրդանի գերեզմանատանը իր հայտնի տեղն ունի նրա շիրիմը, որի տապանաքարին գրված է. «Աստ հանգչի Ռուստամ-Ռազան, կայսր Նապոլեոնի նախկին մամուլօրը, ծնված Թիֆլիսում, մեռած Դուրդանում, 64 տարեկան հասակում: Իր հետ նա տարավ մի ընտանիքի կսկիծները, որի համար չափազանց թանկ էր: Թող խաղաղությամբ հանգչի նրանց մեջ, ովքեր նրան հարգել են ու սիրել»:

Նրա շիրիմի կողքին իր պաշտելի կնոջ շիրիմն է:

Մագդա Նեյմանը իր հայտնի «Հայերը» գրքում գրում է, որ Ռուսաստան վերադարձել է հայրենիք՝ Արցախ և մասնակցել 1823–1828 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմներին։ Մագդա Նեյմանը Ռուստամին շփոթել է Նապարսկական պատերազմներին։ Մագդա Նեյմանը Ռուստամին շփոթել է Նապարսկական պատերազմներին։ Մագդա Նեյմանը Ռուստամին շփոթել է Նապարսկական պատերազմներին։

[illegible]

Ռոստամը. ծնված 1866 թվականին և վախճանված 1923-ին:
Էդմոն Ռոստամը հայ լինելով հանդերձ՝ կապ չունի Նապոլեոնի թիկնապահ
Ռուստամի հետ:

Եղմուն Ռոստամի հայ լինելու մասին հաճախ հայտարարել է նրա հայրը՝ Էժեն Ռոստամը, որը 1895–97 թվականներին համիդյան կոտորածներից հետո Մարսելում կազմակերպված հայ փախստականների օգնության կոմիտեի անդամ էր։ Էժեն Ռոստամի որդի, հանրաճանաչ գրող Եղմուն Ռոստամի ժամ և Մորիս Ռոստամներ որդիները նույնպես ճանաչված գրողներ են եղել։ Հայտնի է Մորիս Ռոստամի «Եղմուն» ընդարձակ քերթվածքը։

Ուստանի «Տաղ առ Հայաստան» ընդհանուր քննարկումը
 Ժամանակն է նորից Փարիզ վերադառնալու և ավարտելու ֆրանսիական
 պատմության այս ժամանակահատվածը, որտեղ հանդիպեցինք իրենց
 բնավորությամբ ու գործելակերպով հայտնի հայերի...

Լյուդովիկոս Տաւնութերորդ
Բուրբոն

...Գահին վերականգնվեց Լյուդովիկոս Տաւնութերորդ Բուրբոնը: Տաւն ամսվա թագավորության ընթացքում Բուրբոնները այն աստիճան իրենց մերկացրին հակազգային դրսևորումներով, որ արժանացան Ֆրանսիայի համայն ժողովրդի ատելությանը: Երկրում ստեղծվեց ընդդիմադիր լայնածավալ մի խումբ, որը վերականգնված թագավորական իշխանության դեմ դավադրություններ էր կազմակերպում: Հարկավոր էր տապալել Բուրբոնների միապետությունը վերջնականապես:

Նապոլեոնը հեռավոր Էլբա կղզուց կարողանում էր հետևել Ֆրանսիայում կատարվող անցուղարձին: Նրան բաժանել էին կնոջից և իր որդուց, որոնց հանձնել էին Ավստրիական թագավորի հովանավորությանը: Ամեն բան

արվել էր, որ Նապոլեոն Երկրորդը, որպես Բոնապարտի ժառանգ, ֆրանսիական գահի հավակնություն չունենա: Եվ Նապոլեոն Բոնապարտի որդուն դարձրին Ավստրիական իշխան՝ Ռայխշտադի դուքս:

...Հետո, 51 տարեկան հասակում մահացավ **Ժոզեֆինան**: Երբ վշտացած Նապոլեոնը հարցրեց կնոջ մահվան պատճառը՝ նրան պատասխանեցին. «**Վիշտր, տագնապը... Տագնապը ձեր անձի համար...**»:

Նա գիտեր, որ պիտի վերադառնա՝ և վերադարձավ:

Նա փոքրիկ մի խմբի հետ Ֆրանսիայի ժովախորշերից մեկում ափ ելավ և սրընթաց երթով սլացավ դեպի երկրի խորքը:

Կառավարական գորքերը փակեցին նրա ճանապարհը:

«Մեմուարները» գրում են.

«Նապոլեոնը գնաց թագավորական գորքերին ընդառաջ: Երբ նա գտնվում էր նրանց տեսադաշտում՝ զինվորներին հրամայեց հրացանները աջ ուսից փոխադրել ձախին: Նապոլեոնը գիտեր ռիսկի գնալ: Նրա զինվորները մոտեցան թագավորական բանակին, ըստ էության, զինաթափ վիճակում. ձախ ձեռքում բռնած ցած նայող հրացաններով: Ձեռքի շարժումով կանգնեցնելով ջոկատին՝ նա առաջացավ, գնաց զինվորներին ընդառաջ, մեն-մենակ, առանց պահակների և մոտենալով ատրճանակի կրակոցի հեռավորության վրա, սերթուկն արձակեց ու ասաց. «Հին-վորներ, ծանաչո՞ւմ եք ինձ: Ձեզանից ո՞վ է ուզում կրակել իր կայսրի վրա: Ես կանգնած եմ ձեր գնդակների առջև»: Դա ծիշտ հաշվարկած քայլ էր: «Կեցցե՛ կայսրը», բացականչեց թագավորական գորքը և լրիվ կազմով անցավ Նապոլեոնի կողմը»:

Մարտի 20-ին Նապոլեոնը իր կողմն անցած բանակի ուղեկցությամբ մտավ Փարիզ, որտեղից մի օր առաջ փախուստով հեռացել էին Բուրբոնները:

Ժողովուրդն ու բանակը Նապոլեոնին նորից բերեցին իր գահին և այն էլ՝ առանց մի կրակոցի: Ժողովուրդը մոռացել էր այն անհուն տառապանքը, որը կրել էր Նապոլեոն Բոնապարտի հավերժական դարձած արշավանքներից: Մոռացել էր Եվրոպայով և Ռուսաստանով մեկ ցրված իր որդիների անշիրիմ ոսկորների մասին...

Ճակատամարտ Վաթեռլոոյում

Նապոլեոնը ժողովրդին խաղաղություն էր խոստանում: Եվ նա խաղաղության առաջարկով դիմեց եվրոպական բոլոր տերություններին՝ Ռուսաստանին, Անգլիային, Ավստրիային, Պրուսիային, հայտարարելով, որ բոլոր հավակնություններից հրա-

ժարվում է, որ Ֆրանսիային ոչինչ պետք չէ՝ խաղաղությունից բացի:

Բայց եվրոպական երկրների միասնական հռչակագիրը Նապոլեոնին հայտարարեց օրենքից դուրս: Եվ արդեն բանակներ էին կազմել նրան վերջնատարարեց օրենքից դուրս: Եվ արդեն բանակներ էին կազմել նրան վերջնատարարեց օրենքից դուրս:

Կանապես ջախջախելու համար: Այդ բանակները շարժվեցին դեպի Ֆրանսիա: Նապոլեոնը ստիպված էր ընդունել մարտահրավերը: Նրա բանակը ընդառաջ

գնաց թշնամու բանակներին և երկու մեծ ճակատամարտում հաղթեց: Նրա վերջին ճակատամարտը Վաթեռլոոն էր: Նա այստեղ պիտի բախվեր

անգլիացիների հետ:

Վաթեռլոոյում նա պարտվեց: Ֆրանսիական բանակը գլխովին ջախջախվեց:

Ավարտվեց Նապոլեոն Բոնապարտի «Հարյուր օրերի» տիրակալությունը: Նա դարձավ անգլիացիների գերին:

Հանճարեղ գորավարը, իզոր պետական գործիչը, արտասովոր ճակատագրի տեր մարդը պատմության թատերաբեմից իջավ 1815 թվականի հուլիսին:

Նրան աքսորեցին օվկիանոսում կորած ժայռոտ կղզին, որ կոչվում էր Սուրբ Հելինե: Նրա կյանքը մոտենում էր ավարտին: Նրան հիմա ոչինչ չէր հետաքրքրում՝ բացի իր հուշերից, որոնք ամեն գնով պետք է ավարտին հասցնեն:

Նապոլեոն Բոնապարտի մահը Սուրբ Շեղինե կղզում

րալներից մեկը, որ կայսրի շքախմբում էր, ուշադրություն դարձրեց մի լավ հագնված գերմանացի պատանու վրա, որ աշխատում էր որքան կարելի է մոտենալ կայսրին և անձամբ խոսել նրա հետ: Երիտասարդը կասկածելի թվաց, թերևս իր լարված, կենտրոնացած հայացքի պատճառով: Նրան բռնեցին և խուզարկեցին: Ձերբակալվածն իրեն անվանեց **Ֆրիդրիխ Շտապս**: Նա պաստորի որդի էր, ուսանող, տասնյոթ տարեկան: Նրա մոտ հայտնաբերեցին երիտասարդ գեղեցիկ աղջկա դիմանկար և մեծ խոհանոցային դանակ: Երբ հարցրին, թե ինչո՞ւ է իր հետ այդ դանակը վերցրել, տղան հանգիստ պատասխանեց. «Նապոլեոնին սպանելու համար»: Նրան տարան Նապոլեոնի մոտ: «**Ինչո՞ւ էիր ուզում ինձ սպանել**», — հարցրեց Նապոլեոնը: «**Որովհետև դուք իմ երկրին դժբախտություն եք բերում**»: «**Ես ձեզ չարի՞ք եմ պատճառել**»: «**Այո, ինչպես բոլոր գերմանացիներին**»:

Երիտասարդ ուսանողի հանդգնությունը ապշեցրեց Նապոլեոնին: Նա կասկածեց, թե իր դիմաց մոլագար է կանգնած և հրամայեց իր բժշկին բռնել նրան: Բժիշկը հավաստեց, որ տղան միանգամայն առողջ է:

Իր ճշմարտության մեջ անսասան երիտասարդն այնպես էր գրավել Նապոլեոնին, որ նա խոստացավ պահպանել նրա կյանքը, եթե նա ճանաչի իր մեղքը և ներում հայցի:

Շտապսը սառը պատասխանեց, որ «ամենախորին ափսոսանքն է զգում, որ **չկարողացավ իրագործել իր խնդիրը**»:

Համբերությունը կորցրած Նապոլեոնը բացականչեց. «**Սատանան տանի: Կարելի է կարծել, որ հանցագործությունը ձեզ համար ոչինչ չի նշանակում**»: Շտապսը նույն սառնությամբ ու վստահությամբ պատասխանեց. «**Ձեզ սպանելը հանցագործություն է, դա պարտք է**»:

...Հզոր միապետը, մեծ կայսրության տիրակալը, հազար փոթորիկների միջով անցած մարդը, որի առջև դողում էին Եվրոպայի բոլոր միապետները, զգում էր տղայի անընկճելի կամքի ուժը և չէր ուզում նրան մահու տալ: Գուցե նրա կերպարի խորքում զգում էր անհետ կորած կորսիկացի այն պատանու թրթիռը,

ով տենչում էր ատելի ֆրանսիացիներից ազատել իր պաշտելի Կորսիկա հայրենիքը... Եվ հզոր Նապոլեոն Բոնապարտ կայսրը համոզում էր գերմանացի այդ պատանուն, խոստանում էր ազատություն տալ նրան, որ կարողանա վերադառնալ իր սքանչելի հարսնացուի մոտ, միայն թե խոստանա կրկին սպանության փորձեր չկատարել:

Շտապսը հրաժարվեց դավաճանել իր խոսքը: Նրան գնդակահարեցին: Մահից առաջ նա բացականչեց. «**Կեցցե՛ ազատությունը, կեցցե՛ Գերմանիան, մահ Բոնապարտին**»:

...Ասում են՝ կյանքի վերջին օրերին Նապոլեոնի մտապատկերում հաճախ էր հայտնվում վճիտ հայացքով պատանին...

Նապոլեոն Բոնապարտի աճյունն ամփոփվեց Փարիզի Հաշմանդամների պանթեոնում: Նրա դամբարանը մինչև հիմա շատերի համար ուխտատեղի է:

Հետագա շատ բռնակալներ երևակայեցին, թե նման են նրան: Եվ հավակնեցին նրա դերն ունենալ պատմության մեջ:

Մինչև հիմա պատմաբանների մի մասը փառաբանում, մյուսները պարսավում են նրան, և բոլորը միասին ջանում են գտնել այդ մեծ կյանքի հակասությունները:

Մի քանի խոսք Նապոլեոնի բարեկամ Մյուրատի մասին, որ իր գահը պահպանելու ցանկությամբ 1814 թվականին գաղտնի դաշինք կնքեց անգլիացիների և ավստրիացիների հետ: Մյուրատը նրանցից աջակցություն չստանալով՝ Նապոլեոնի էլքայից վերադառնալուց հետո նորից անցավ նրա կողմը: Վաթեռ-Լոոյի ճակատամարտի պարտությունից հետո փախավ Կորսիկա, ապա ոչ մեծ ջոկատով ափ իջավ Իտալիայում իր իշխանությունը Նեապոլիտանական թագավորությունում վերականգնելու համար: Սակայն բռնվեց և ավստրիական ռազմական դատարանի վճռով գնդակահարվեց:

Մեր խնդրից դուրս է փորձել թափանցել հավատարիմ Մյուրատի անհավատարմության ոլորտը և բացատրել այն: Բայց մի դրվագ նրա կյանքի վերջին պահերից արժանի է հարգանքի. մեզ՝ հայերիս համար, իհարկե:

...Երբ արդեն պետք է պայթեին հրացանազարկերը՝ մոտենում է կաթոլիկ քահանան և առաջարկում մահից առաջ հաղորդություն ընդունել: Մյուրատը նրան կոպիտ կերպով հեռու է վանում իրենից՝ ասելով. «**Կորի՛ր, ես քո հավատակիցը չեմ...**»:

Իսկ Ֆրանսիան դեռ չէր խաղաղվել: Բուրբոնների արքայատունը «Հարյուր օրերի» տապալումից հետո վերադարձավ, սակայն վերջնականապես տապալվեց 1830 թվականին, Հուլիսյան հեղափոխության ժամանակ:

Թագավոր իռչակվեց խոշոր բուրժուազիայի դրածո Լուի Ֆիլիպ Օռլեանցին: Բայց 1848 թվականի փետրվարին տապալվեց Հուլիսյան միապետությունը և ապստամբած ժողովրդի միահամուռ ջանքերով ստեղծվեց Երկրորդ Հանրապետությունը:

ՆԱԿՈՒԼԵՈՆ ԵՐՐՈՐԴ ԲՈՆԱԿԱՐՈՒ

Սակայն, նորից հեղաշրջում եղավ, նորից հանրապետությունը դարձավ միապետություն: Գահին հաստատվեց Նապոլեոն Երրորդ Բոնապարտը: Սա Նապոլեոնի եղբորորդին էր: 1851 թվականի դեկտեմբերի 2-ն էր:

Հետո, 1870 թվականին սկսվեց ֆրանս-պրուսական պատերազմը: Ֆրանսիան պարտություն կրեց: Նորից ապստամբեցին Փարիզի բանվորները:

1871 թվականի մարտի 18-ին ստեղծվեց Փարիզի Կոմունան: 1875 թվականին Ֆրանսիայում արդեն երրորդ Հանրապետությունն էր:

...Հետո թշնամիները՝ Անգլիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան պիտի բարեկամանային և ի վերջո կազմեն Անտանտը:

ԱՆՏԱՆՈՒԻ բՈՒՐՆ գործունեությանը կհանդիպենք 20-րդ դարում:

ՀԱՅԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

Քանի դեռ Ֆրանսիայում ենք, տեսնենք թե հայերը Նապոլեոն Բոնապարտի զենքի տակ ծառայելուց բացի ուրիշ որևէ բանով զբաղվե՞լ են այդտեղ և, առհասարակ, Ֆրանսիայում հայեր կայի՞ն մինչև հեղափոխությունը և հեղափոխությունից հետո:

Թե ե՞րբ են հայերն առաջին անգամ հասել Ֆրանսիա՝ անհայտ է, բայց հայտնի է, որ մի **Սիմեոն** անունով եպիսկոպոս 591 թվականին հյուրընկալվել է Տուր քաղաքի եկեղեցում: 13-րդ դարում կառուցված **Տարասկոնի Սենտ Մարտր** եկեղեցում գտնվել է լատինատառ մի արձանագրություն առանց օ և ֆ տառերի: Իսկ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ հայերի ելումուտն այստեղ բավական աշխույժ էր: Գիտենք նաև, որ Կիլիկիո վերջին թագավորի՝ **Լևոն Վեցերորդի** ճակատագիրն այստեղ գտավ իր ավարտը: Բայց մինչև 15-16-րդ դարերը հայկական կազմակերպված գաղութներ չեն եղել Ֆրանսիայում, այլ եկող-գնացող վաճառականներ միայն, մնացողներն էլ ցաք ու ցրիվ, առանց համայնքային կազմակերպության, չնայած այդ շրջանից մինչև այժմ պահպանված մի հայերեն արձանագրություն կա դրոշմված Բուրժի մայր եկեղեցու սյուներից մեկին:

1669 թվականին, երբ Մարսելը հռչակվեց բաց նավահանգիստ, հայերի մուտքը Ֆրանսիա ավելի դյուրին դարձավ: Ահա այս թվականից երեք տարի հետո, սկզբում Մարսելում, իսկ հետո Փարիզում **Հարություն–Պասկալ** անունով մեկը Սեն Ժերմեն թաղամասում բացեց Ֆրանսիայի առաջին սրճարանը:

ԺԱՆ ԱԼԹՐՆ

Հետաքրքիր է Հովհաննես Աթուռյանի՝ ժան Աթուռյանի պատմությունը:

Հովհաննես Ալթունյանը ծնվել է 1709 թվականին Նախիջևանի ճահուկ գյուղաքաղաքում, գավառապետի ընտանիքում: Նադիր Շահի արշավանքների ժամանակ ողջ ընտանիքը ոչնչացվում է: Կենդանի է մնում միայն յոթ տարեկան Հովհաննեսը, ով որպես ստրուկ վաճառվում է Անատոլիայում: Այստեղ նա 14 տարի աշխատում է տորոնի դաշտում: Սակայն Հովհաննեսին, այնուամենայնիվ, հաջողվում է իր հետ վերցնելով տորոնի սերմեր՝ փախչել ստրկությունից և հասնել Ջմյուռնիայի ֆրանսիական հյուպատոսի մոտ: Թուրքական օրենքով տորոնի սերմը երկրից դուրս տանողին մահապատիժ էր սպառնում: Սակայն հյուպատոսի օգնությամբ Հովհաննեսը հասնում է հյուսիս և հաստատվում Ավինյոն քաղաքում: Ապա Ֆրանսիա և հաստատվում է ցարգագնել շատ շահաբեր

[illegible]

Այլընդին երախտագետ վոլկյուզցիներից» նակագլուխյամբ:

Հայերն իրոք մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել Միլանի
Լեզվաբան, հայագետ, Միլանի Ամբրոսյան

Լեզվաբան, հայագետ, Սյուրադի Վաթուկյան դպրոցի դասախոսներից Ֆրանչեսկո Ռիվոլան 1621 թվականին Ամբրոսյան դպրոցի տպարանում լույս է ընծայում «Հայ-լատինական բառարանը», որի հիմնական բառացանկը հեղինակը կազմել էր որի հիմնական բառացանկը հեղինակը կազմել էր ծանոթ ջուղայեցի վաճառական հայերի բառապաշարից, որով և պայմանավորված է բառարանի ավելի աշխարհաբար խոսակցականը, քան գրաբարը: «Բառարանը» պարունակում է շուրջ 11.000 բառ, որտեղ հանդիպում են նաև հատուկ անուններ: 1621 թվականին լույս Ամբրոսյան դպրոցի

1624 թվականին նույն Ամբրոսյան դպրոցի տպարանում լույս տեսավ նույն Ֆրանչեսկո Ռիվոլայի լատիներեն «Հայկական քերականություն» չորս գրքից բաղկացած աշխատությունը:

Կարդինալ Ռիշելյե չորս գրքից բաղկացած աշխատություն է
Եվ ահա, Ֆրանսիայի կարդինալ Ռիշելյեն, մեծ
հետաքրքրություն ցուցաբերելով հայկական աշխատությունների նկատմամբ, իր
ժախսով ծուլել է տալիս Ֆրանսիայում առաջին հայկական տառերը, որոնցով

Կարդինալ Ռիշեյե

Փարիզում 1633 թվականին հրատարակվում են «Բառագիրք Հայոց» և Ռիվոլայի «Հայկական քերականություն» գործերը:

Գիտենք նաև, որ Մարսելում Ոսկան Երևանցին 1672 թվականին տպարան հիմնեց, որը մինչև 1686 թվականը ութ անուն գիրք հրատարակեց:

...Հայագիտության հանդեպ հետաքրքրությունը պատահական չէր: Այդպես նաև պատահական չէր ֆրանսիացի արևելագետ-հայագետ Վիլֆրուա Գուլիելմուսի (Գիզոն դը Վիլֆրամի) հետաքրքրությունը Հայոց մշակույթի հանդեպ: Նա 1739թ. լույս ընծայեց Փարիզի Արքունի մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի երկու ցուցակ, որոնք ամփոփում էին համապատասխանաբար 128 և 138 ձեռագրերի նկարագրությունը՝ անդրադառնալով հայ գրչության առանձնահատկություններին՝ թանաքին, ներկերին, մանրանկարներին: Նկարագրել է «Հայսմավուրք», «Ճառընտիր», «Շարակնոց» և այլ ժողովածուներ՝ նշելով դրանց եվրոպական համարժեքները: Անդրադարձել է Մովսես Խորենացու «Պատմությանը», Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանը», Գրիգոր Մագիստրոսի, Հովհաննես Երզնկացու քերականական գործերին: Լատիներեն և ֆրանսերեն է թարգմանել Ներսես Շնորհալու, Հովհան Ոսկեբերանի ստեղծագործությունները: Վիլֆրուա Գուլիելմուսը 1740 թվականին լույս ընծայեց նաև «Հայկական եկեղեցի: Պատարագներ և ծեսեր» աշխատությունը, ապա նաև հայերին և Հայաստանին նվիրված այլ գործեր:

Հայագիտությունը իսկապես պատահական երևույթ չէր Ֆրանսիայում, և գուցե նաև սա էր հիմնական պատճառը, որ Նապոլեոն Բոնապարտի նախաձեռնությամբ 1795 թվականին Փարիզի Արևելյան լեզուների բարձրագույն դպրոցում բացվեց Հայոց լեզվի և հայագիտության ամբիոն, որը հետագայում դարձավ Սորբոնի համալսարանի բաժիններից մեկը: Հայագիտության ամբիոնի շենքի առաստաղին հայերեն ոսկե տառերով «Հայք» բառն է գրվել:

Այս ամբիոնը ղեկավարելու համար, ասել ենք արդեն, հրավիրվել էր իր ժամանակի մեծ գիտնական, պարսկերենի, իտալերենի, ֆրանսերենի, հունարենի, մայրենի լեզվի՝ հայերենի փայլուն գիտակ Շահան Հակոբ Սարգսի Ջրպետյանը, ով հայ մատենագիտության մեջ հայտնի է Շահան Ջրպետ անունով:

Շահան Ջրպետը Եդեսիայից էր: Ավարտելով կրթությունն այստեղ՝ ճամփորդության հանդեպ սերը նրան տանում է Կիլիկիա, Ասորիք, Երուսաղեմ, այնուհետև Հռոմ, Ֆլորենցիա, Լիվոռնո, Ջենովա: Ահա այստեղ էլ նա ծանոթանում է Նապոլեոն Բոնապարտի հետ, շահում նրա համակրանքը որպես գիտնական-լեզվագետ և նրա հրավերով մեկնում Ֆրանսիա, աշխատանքի նշանակվում Փարիզի Արքունական մատենադարանում: Ապա, կրկնենք մեկ անգամ ևս, Նապոլեոնի բարձր հովանավորությամբ «Հայագիտության» ամբիոն ստեղծում Փարիզի Արևելյան լեզուների բարձրագույն դպրոցում, որտեղ հմտացել և նշանավոր հայագետներ են դարձել Ժ. Ա. Սեն Մարտենը, Լը Վայան դը Ֆլորիվալը, Էդուարդ Դեյլորենը, Ա. Կարիերը, Ա. Մայեն, Ֆեդերիկ Ֆեյդին, ովքեր հետագայում, մեկը մյուսին փոխարինելով՝ դարձան այս ամբիոնի ղեկավարները:

1812 թվականին Շահան Ջրպետը Փարիզում ֆրանսերեն և հայերեն տեքստերով, ծանոթագրություններով և առաջարկություններով լույս է ընծայում Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմություն» մատյանից երկու հատված, Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիո» պոեմը, «Հայոց լեզվի քերականության» դասագիրքը:

Շահան Ջրպետի աշխատանքն անգնահատելի է եվրոպայում Հայոց լեզուն ուսումնասիրելու և հայագիտությունը բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում որպես առանձին գիտական առարկա դասավանդելու գործում:

1826 թվականին Շահան Ջրպետը հրավիրվել է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում դասավանդելու համար: Նա Թիֆլիսում հիմնադրել է նաև մասնավոր մի դպրոց:

Շահան Ջրպետը վախճանվում է Թիֆլիսում 1837 թվականին, բայց թե որտեղ է շիրիմը՝ հայտնի չէ:

Սորբոնի համալսարան

1832 թվականին Իտալիայի Պադուա քաղաքում մեծահարուստ Սամուել Մուրադյանի կտակով, Մխիթարյան Միաբանության նախաձեռնությամբ հիմնվել է Սամուել Մուրադյան վարժարանը, որը 1846 թվականին տեղափոխվեց Փարիզ և ոչնչով երբեք չզիջեց ֆրանսիական դպրոցներին:

19-րդ դարից սկսվում է հայ երիտասարդների հոսքը դեպի

Ֆրանսիա, հատկապես Սորբոնում սովորելու համար: Հիշենք, որ 1215 թվականին հիմնադրված Փարիզի այս համալսարանը Ֆրանսիայի խոշոր ուսումնական և գիտական կենտրոններից էր:

Մենք սովոր ենք առանց պատմության խորքերը քննելու ճամարտակել այն մասին, որ 16-րդ դարից սկսած Պարսկաստանի և Թուրքիայի լծի տակ Հայոց Աշխարհում կատարյալ թանձր խավար է եղել և մտավորի ու հոգևորի բացակայություն է տիրել այնտեղ: Մենք այս մասին դեռ կխոսենք, երբ թափառողներից վերադառնանք Հայաստան: Հիմա միայն փաստենք, որ Հայաստանում, Պարսկաստանի, թե Թուրքիայի տիրապետության տակ՝ միևնույնն է, տանում, Պարսկաստանի, թե Թուրքիայի տիրապետության տակ՝ միևնույնն է, փորություն են Հայոց այնպիսի դպրոցներ, որոնք հայ երիտասարդներին հնարագործել են Հայոց այնպիսի դպրոցներ, որոնք հայ երիտասարդների պաշարով և արևելյան ու վորություն են տվել համապատասխան գիտելիքների պաշարով և բարձրագույն արևմտյան մի քանի լեզուների իմացությամբ հասնել եվրոպա և բարձրագույն կրթություն ստանալ նրա համբավավոր համալսարաններում:

Սորբոնում՝ նույնպես:

Սորբոնում և Ֆրանսիայի այլ համալսարաններում հայ երիտասարդների մեծ

մասը ուսանել է բժշկություն: 50 տարիների ընթացքում 122 հայ երիտասարդներ Ֆրանսիայում բժիշկ են դարձել:

Եվ հետո. հայ երիտասարդները գալիս էին Ֆրանսիա, որտեղ եռում էին մեծ հեղափոխության անսանձելի կրքերը, որտեղ ասպարեզ էր նետված «Ազատություն, եղբայրություն, հավասարություն» կարգախոսը... Որտեղ ամխնա, առանց դադարի աշխատում էր մահվան գործիքը, որտեղ հարյուր տարվա ընթացքում մի քանի անգամ տապալվեցին միապետությունն ու հանրապետությունը, որտեղ Նապոլեոն Բոնապարտի՝ սկզբում ազատագրական, ապա նվաճողական պատերազմներն էին, որտեղ, սակայն, լուսավորիչների գաղափարների հաղթարշավն էր նաև տիրում ողջ Եվրոպայում, որպես Վերածննդի ավանդությունների բնականոն շարունակություն: Տիրում էր ժամ-ժակ Ռուստյի, Բ. Մոմպելիեի, Կ. Ա. Վուազնոնի, Ա. Բուֆլերի, Շ. Լ. Մոնտեսքիոյի, Վոլտերի, Դիդրոյի, Բոմարշեի, դ'Ալամբերի և ուրիշ շատերի ստեղծագործությունների ազնիվ ոգին:

1751 թվականից սկսեց լույս տեսնել Դիդրոյի «Հանրագիտարանը», որի օգտակարությունը դժվար է գերազնահատել: Լույս են տեսնում Ռուստյի «Նոր Էլիզ», «Խոստովանություն» գրքերը, Մարատի, Ռոբեսպիերի հրապարակախոսությունները, Շատոբրիանի՝ եկեղեցու խարխված հեղինակությունը փրկել փորձող տրակտատը, Լամարթինի բանաստեղծական մտորումները:

Սա մի ժամանակ էր, ուր տիրում էր Ռուժե դը Լիլի «Մարսելյոզի» կրքոտ ոգին: Ապա հետո Զյուգոյի, Մյուսեի, Ժորժ Սանդի, Ստենդալի, Դյումա հոր, Դյումա որդու, Ֆլոբերի հեղափոխական հզոր վերելքների և նույնքան հզոր անկումների տարերքը, հեզմանքն ու թախծը, քնարերգության ու վիպական ողբերգությունների զուգորդումը, որն իր բարձրակետին հասավ Բալզակի ու Ստենդալի վեպերում, Բոդլերի, Վեռլենի, Ռեմբոյի բանաստեղծություններում: Սրանցից շատերը ոչ միայն ֆրանսիական, այլև համաշխարհային մշակույթի սյուները դարձան, առանց որոնց դժվար է պատկերացնել մարդկային մտքի առաջընթացը:

Ժյուլ Վեռն

Եվ առանց Ժյուլ Վեռնի վեպերի նույնպես, որի արկածային, գիտաֆանտաստիկ գրականությունը իր զարմանալի բարոյական չափանիշներով կարող է ահռելի մի խրատ լինել 21-րդ դարի խելքից-մտքից դուրս, մարդկությանը դեպի ահաբեկում տանող, գիտության հետ ոչ մի կապ չունեցող, մարդկային ամենաճիվաղային զգացմունքներին բավարարում ու հագեցում տվող երևակայության համար: Ջարմանալի, սքանչելի Ժյուլ Վեռնը, որը մարդկությանը ոգևորող ու առաջընթացի մղող իր երևակայությամբ հուշում էր ապագա գիտության նվաճումները, բացում լայնարձակ այն հորիզոնները, որին ձգտողը դառնում էր ինքն իրենից մեծ, ինքն իրենից խիզախ:

Որքան գրական անուններ դուրս մնացին այս թվարկումից: Բայց միայն գրականությունը չէր Ֆրանսիայի մտավոր ու հոգևոր կյանքին իմաստ հաղորդողը:

1793 թվականին Փարիզում ստեղծվել էր Ազգային երաժշտական ինստիտուտը: Հիշո՞ւմ եք. 1792 թվականին էր, որ պայթեց հեղափոխությունը և վերացվեց միապետությունը: Եվ, ահա, այդ դժվարին, խառը ժամանակներում հասկացվեց երաժշտության կարևորությունը այնքան, որ հիմնվեց հատուկ ինստիտուտ, որով Փարիզը դարձավ երաժշտական կրթության կարևորագույն կենտրոն:

18-րդ դարում ֆրանսիական երաժշտության առաջատար ժանրը օպերան էր, որին նոր շունչ էր հաղորդել հեղափոխությունը: Այդ շրջանում էր, որ իր զգացմունքների ազդու տպավորությամբ, վերամբարձությամբ, արտաքին դեկորատիվությամբ ձևավորվեց Մեծ օպերայի ժանրը... Եվ «Գրանդ օպերա», «Օպերա կոմիկ» թատրոնները իրենց առաքելությունը կատարում էին բարձր մակարդակով:

Փարիզը սկսեց դեպի իրեն ձգել շատ երկրների երաժիշտների: Այստեղ իրենց երաժշտական հասունացումն ապրեցին Ֆ. Լիստը, Ֆ. Շոպենը և բազմաթիվ երգիչ երգչուհիներ:

19-րդ դարի Ֆրանսիայի կոմպոզիտորների՝ Շ. Գունոյի, Ժ. Մասնեի, Ժ. Բիզեի, Սեն-Սանսի, Դ. Բեռլիոզի ստեղծագործությունները Եվրոպայի ընդհանուր երաժշտական համատիրության մեջ իրենց պատվավոր տեղն ունեն մինչև այժմ:

Կար նաև դրամատիկ թատրոնը: «Կոմեդի Ֆրանսե», «Մարե», «Պալե-Ռուայալ» թատրոնների խաղացանկում հաստատուն տեղ էր գրավել ազնիվ գաղափարներով առաջնորդվող խաղացանկը, որը շնչում էր ֆրանսիական հեղափոխության հերոսականությամբ:

Հեղափոխությունը իր «Թատրոնների ազատության մասին» դեկրետով վավերացրեց Փարիզում 19 նոր թատրոնների ստեղծումը: Իսկ ամենազարմանալին, մինչև այդ չեղած ու չտեսնված հրաշքը Լ. և Օ. Լյումիեր եղբայրների ստեղծած կինեմատոգրաֆն էր:

1895 թվականի, դեկտեմբերի 28-ին Փարիզում կայացավ աշխարհում առաջին հասարակական կինոսեանսի դիտումը:

Այսպես: Ժամանակները հեղափոխական էին ամեն առումով...

Բայց, խոստովանենք, դեռ 17-րդ դարից Ֆրանսիայում գործում էին «Գեղանկարչության ու քանդակագործության» և «ճարտարապետության» թագավորական ակադեմիաները:

Փարիզում և ողջ Ֆրանսիայում կառուցվում էին «վեհագու» անսամբլներ, թագավորական և ազ-

Լ. և Օ. Լյումիեր եղբայրներ

նվականական պալատներ՝ կանոնավոր հատակագծումներով, սքանչելի պարտեզներով, քանդակներով, ինչպես Վերսալը, Վոլի Վիկոնտը:

19-րդ դարի Ֆրանսիայի քաղաքները արագորեն կառուցապատվում էին առևտրական շենքերով, եկամտաբեր տներով: 1860 թվականից այստեղ սկսեցին օգտագործել երկաթբետոն, մետաղական կառուցվածքներ, որոնք ապահովեցին հզոր կառույցների դիմացկունությունը, ինչպիսին էր Սուեզի ջրանցքը, որը կառուցվեց եգիպտոսի հյուսիս-արևելքում և միացրեց Միջերկրական և Կարմիր ծովերը: **Սուեզի ջրանցքը** ամենակարճ ուղին է Ատլանտյան և Հնդկական օվկիանոսների և նավահանգիստների միջև: Այն 1859–1869 թվականներին կառուցվեց ֆրանսիացի դիվանագետ և ձեռնարկատեր Ֆ. Լեսպեսի նախաձեռնությամբ:

19-րդ դարի կեսին ասպարեզ իջան փայլուն քանդակագործներ ու նկարիչներ Օ. Ռոդենը, Է. Մանեն, Է. Դեգան, Օ. Ռենուարը, ովքեր հիմք ստեղծեցին փայլուն Իմպրեսիոնիզմ ուղղության համար՝ հանձինս Կ. Մոնեի, Կ. Պիսսառոյի, Ա. Սիսլեյի, ապա նաև Սիմվոլիզմը, որն իր հերթին պիտի հող պատրաստեր մոդեռն ոճի համար:

Սակայն այս ոճերի առաջընթացը պիտի թափ առներ 20-րդ դարում: Մենք դեռ չենք հասել այնտեղ:

Հայերը գալիս էին Ֆրանսիա Թուրքիայի և Պարսկաստանի կարծես հարատև դարձած լծի տակ շնչահեղձ լինելուց փրկվելու համար: Բացի այն, որ աշխարհի գրեթե բոլոր ուղիներով գնացել են ու եկել հայ վաճառականները, գնում էին նաև նրանք, ովքեր փնտրում էին իրենց կյանքի ապահովությունն ու հացի չնչին կտորը, բայց նաև նրանք, ովքեր ուսման տենչ ունեին, սովորելու ամհագուրդ ցանկություն, ովքեր դառնում էին բժիշկներ, ճարտարագետներ, իրավաբաններ, քաղաքագետներ, հասարակական գործիչներ: Նրանք պիտի շնչեին հեղափոխական Ֆրանսիայի օդը և պիտի ձևավորվեին որպես երկու հետամնաց երկրների տիրակալության տակ ճորտությամբ տառապող Հայրենիքի ազատագրության ռաիվիրաներ: Հայ ուսանողությունը, որը ֆրանսիական հեղափոխության եռուն օրերին հաղորդակից էր լինում նոր գաղափարներին՝ նրա արտահայտիչը պիտի լիներ հայ իրականության մեջ:

Ահա նրանք 1849 թվականին հիմնեցին «Արարատյան ընկերությունը», որը խնդիր ուներ «Սատարել Հայաստանի առաջադիմությանը»:

Դեռ 1846 թվականին Փարիզում բացվել էր **Զանիկ Արամյանի** տպարանը, որն անխափան գործեց մինչև 1862 թվականը և տպագրեց բազմաթիվ հայերեն գրքեր ու պարբերականներ: Եվ ամենակարևորը՝ «**Պասարան Հայկազն Մանկանց**» դասագիրքը, որի կարևոր նպատակն էր օտարության մեջ ծնված մանկան համար ապահովել մայրենի Ոգով դաստիարակվելու հնարավորություն, մայրենի լեզուն սովորելու պարտադրանք և գիտելիքներ, որոնք տրվում էին հայ մանուկին՝ որպես նախնական համալիր կրթություն, ընդհուպ ներառելով նաև երաժշտությունը:

Արամյանը իր տպարանում հիմնեց հայկական 73 տառատեսակ, որոնցից մեկը Արամյան անունով՝ մինչև հիմա օգտագործվում է:

«Սամուել Մուրադյան» դպրոցից բացի Փարիզում հիմնվում է նաև «Հայկազյան վարժարանը» Գաբրիել Այվազովսկու նախաձեռնությամբ:

Գաբրիել Այվազովսկու խմբագրությամբ այստեղ լույս է տեսնում նաև «Մասյաց Աղավնի» ամսագիրը՝ զուգահեռ հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

Զպետք է, սակայն, այն պատրանքն ունենալ, որ հայերի՝ Ֆրանսիայում ծավալած նման գործունեությունը հարթ էր ընթանում: Անկախ հեղափոխության առաջադրած խնդիրներից, կար կաթոլիկ կղերականություն, որը մեծ դժվարություններ էր հարուցում հայ մտավորականության առջև: Իսկ հայ մտավորականությունը փարված իր դավանանքին՝ համառորեն չէր ուզում դառնալ կաթոլիկ և ամեն կերպ փորձում էր հաղթահարել այդ խոչընդոտը:

Մի քանի խոսք ֆրանսահայ մշակույթի երախտավորներից մեկի՝ Ստեփան Ոսկանի մասին, որի հրատարակած «Արևելք» և «Արևմուտք» կիսամյա հանդեսները Արևմտյան Եվրոպայում լույս տեսած առաջին հայ պարբերականներն էին, որտեղ մերկացվում ու քննադատվում էին Հայոց մեջ արմատացած սխալները:

Ստեփան Ոսկանը ծնվել է Ջնյուռնիա քաղաքում 1825 թվականին: Ավարտելով Ջնյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանը՝ գալիս է Փարիզ և Սորբոնի համալսարանում հետևում պատմա-փիլիսոփայական ճյուղին:

...Զարմանալի չէ, որ շատ հայերի նման Ստեփան Ոսկանը անձամբ հայտնվում է 1848 թվականի հեղափոխության բարիկադներում, զենքը ձեռքին կռվում հանուն նրա և առաջիններից մեկը մտնում Թյուլլրի պալատը:

Նա մասնակցել է նաև 1849 թվականի բանվորության և ուսանողության հուլիսյան ցույցերին, որի համար 6–7 ամսով բանտ է նետվել: Այս ցույցերի ժամանակ նա ոչ միայն զենք է կրել, այլև եղել է ցուցարարների առջևից գնացող դրոշակակիր:

1852 թվականին Ստեփան Ոսկանը, որպես քաղաքական անբարեկամ, հեռացվել է Ֆրանսիայից, մեկնել Իտալիա և այնտեղ հրատարակել

հույս մեկը, աքսորվել է Ֆրանսիայից, մեկնել Իտալիա և այնտեղ հրատարակել «Լ'Իտալի» ֆրանսերեն թերթը:

Բայց նա, ի վերջո, վերադառնում է հայրենի Ջնյուռնիա և Մեսրոպյան ու Հռիփսիմյան վարժարաններում աշխատում որպես տեսուչ և ֆրանսերենի ուսուցիչ: Հիմնում է նաև «Ուսումնասեր ընկերությունը», ապա հրատարակում «Լա ռեֆորմ» ֆրանսերեն թերթը, որը գլխավորապես լուսաբանում էր գաղթավայրի կյանքը:

Հայ ուսանողական մի կազմակերպություն էլ հիմնվել է Ֆրանսիայի Մոնպելիե քաղաքում:

Ներսես Պատրիկը Հյուսիսային Իտալիայի մայրաքաղաք Նովարայի մարզում է և նրա Սան Լորենցո եկեղեցու կառուցողը, գոթերից քարուքանդ եղած Ռավեննա եկեղեցու կառուցողը, նրա Սան Վիտալի տաճար կառուցողը նույնպես:

Ներսես Պատրիկը կառուցեց նաև Վենետիկի գրատունը, Սբ. Ջենիմեանո և Սբ. Թեոդորոս եկեղեցիները:

Սբ. Ջենիմեանոն հետագայում քանդվել է Սբ. Մարկոսի հրապարակն ընդարձակելու ժամանակ: Որպես այս եկեղեցու հիշատակ մնացել է միայն հրապարակի մայթի մեջ ընդելուզված մարմարյա տապանաքարը, որի վրա գրված է «ԺՐ դարում հրապարակը ընդարձակելու նպատակով քանդվել է Սբ. Ջենիմեանո եկեղեցին»:

17-րդ դարի վենետիկցի հեղինակավոր գիտնականներ Վիչենցո Մարիա Կորնելին «Օտարների համար կրոնական և ոչ կրոնական վայրերի ուղեցույց» և Ալեսսանդրո Մորոզինին «Տարբեր սրբերին նվիրված եկեղեցիների ակունքները» գրքերում առանց վարանման Սբ. Ջենիմեանոյի շինությունը վերագրում են Ներսեսին, ով 6-րդ դարի կեսերին կառուցեց այն «Ի երախտագիտություն Աստծո կողմից բաշխված շնորհի, քանի որ հաղթել էր բարբարոսներին»:

Ալեքսանդր Յերմետ, Պաուլա Կոնի Ռատտի դի Դեզիո «Հայերի Վենետիկը» գրքի հեղինակները Ներսես Հայկազունը նվիրված հատվածում գրում են.

«...Ներսեսը քաղաքին նվիրել է առաջին գրադարանը: Կառուցել Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին: Իստրիայից եկող իր զորքերին վենետիկցիները նավեր էին տրամադրել, և այս օգնությունը գնահատելով որպես շնորհակալություն, կառուցեց Սբ. Թեոդորոսի եկեղեցին՝ զարդարված թանկարժեք սյուներով, մարմարյա սալիկներով և զարդանախշ զմբեթով, ուր նա կարգել էր երգիչներ և ընթերցողներ և անձամբ ինքն էր կատարում եկեղեցական արարողությունը:

Ներսեսը Սբ. Թեոդորոսի մեջ տեսել է հայերի խոր հավատը և Քրիստոսի հաղթանակը ընդդեմ չարի: Դա նաև բնական և սրտաբուխ քայլ էր պաշտպանություն վենետիկցի իր մտերիմների: Այս ամենի մեջ անհնար է չտեսնել հայերի գործարար և նպաստավոր ներկայությունը նոր ծնվող Հանրապետությունում: Կարելի է ասել շատ ավելին. Ներսեսը Ռիալտոյի տարածքում կառուցել է նաև երկու պարզ, բայց գեղեցիկ եկեղեցի, որոնք էլ հանդիսացել են այն հզոր ծիլը, որից ժամանակին պետք է ծաղկեր Սբ. Մարկոսի հանրապետության հոգևոր-քաղաքական հզորությունը՝ Սբ. Մարկոս ավետարանիչի ծնունդով»:

«Վենետիկյան ժամանակագրություն» գրքից տեղեկանում ենք. «Ներսեսը ծովի արևելյան մի հատվածում, որը կոչվում է Օլիվոլո՝ Ձիթաստան, կառուցել է մեկ այլ եկեղեցի ևս Սբ. Սերիջոյին և Սբ. Բակկոյին նվիրված, որը հետագայում վերակառուցվեց որպես Սբ. Պետրոսի եկեղեցի, որը դարձավ Վենետիկի հոգևոր հզորության նստավայրը»:

...Տորչելլոն համարվել է Վենետիկի մեծ վաճառատունը՝ հեղինակավոր, մարդաշատ, հարուստ և ուրախ կենտրոն: Հետո այդ դերը փոխանցվել է Ռիալտոյին: Ահա այս Տորչելլոյում է գտնվում ծովային քաղաքակրթության ամենահին և կարևոր վկան՝ մարմարյա տապանաքարը, որին Ռավեննայի հայ փոխարքա Իսահակի կողմից կատարված լատիներեն փորագրությունն է. «Ի յիշատակ 639 թուականին Աստուածամոր նվիրումը եկեղեցու հիմնադրման»:

«Նայել Սբ. Վերափոխյալ Աստվածամոր եկեղեցու աղային քամուց լվացված այս հնագույն պատերին, որոնց այս ու այն կողմից կախված են համեմի խրճեր և որոնց ձեղքերից ներս ու դուրս են սողոսկում մողեսները, նույնն է, թե հայելու մեջ տեսնես աշխարհի տարիքը», – հավատացնում է այցելուն:

Ներսես Հայկազունուց հետո, երկու դար շարունակ Ռավեննայում են գտնվել հայկական երեք Այրուծի գնդեր, որոնք տեղավորված էին ծովափնյա թաղամասերում: Այս թաղամասերից երկուսը, ի պատիվ Հայոց Այրուծի՝ կոչվել են Արմենիա:

Մինչև այժմ Ռավեննայի Սան-Վիտալի տաճարում կգտնեք Իտալիայի մյուս՝ 7-րդ դարի հայ փոխարքա Իսահակ Հայկազի շիրիմը՝ մարմարյա կափարիչի վրա հունարեն արձանագրությամբ. «Ես՝ Սահակ մեծապայծառ տոհմից՝ զարդ և մեծ փառք ամենայն Հայոց, մարտակից էի արքաների»: Այս շիրիմի կողքին է գտնվում նրա կնոջ՝ Շուշանի տապանաքարը:

...Հայ զինվորականներին հետևել են նաև նրանց ընտանիքները և կազմել համայնքներ:

7-րդ դարում հայկական զորամասեր են եղել նաև Սիցիլիայում՝ Մծեծ հայ իշխանի հրամանատարությամբ: Մեզ է հասել Մծեծ իշխանի հետ կապված մի պատմություն:

...668 թվականի հուլիսին, Կոստանդին կայսեր սպանությունից հետո, բանակը Մծեծ իշխանին կայսր հռչակեց: Սակայն սպանված կայսեր որդին մեծ նավատորմիղով հարձակվում է Սիցիլիայի վրա, ձերբակալում Մծեծին և նրա կողմնակիցներին և բոլորին մահվան դատապարտում:

8-րդ դարի 80-ական թվականներին Սիցիլիայի կառավարիչը դարձյալ հայ էր՝ Ալեքս-Մուշեղ Մամիկոնյանը: Նրա պետական պաշտոնյաները գրեթե բոլորն էլ հայեր էին, բարձրաստիճան զինվորականները՝ նույնպես: Նա արաբական հարձակումներից կղզին այնպիսի քաջությամբ և բարձր ռազմավարությամբ էր պաշտպանում, որ արքունիքից ստացել է ամենապատվավոր «Պատրիկ», պաշտպանում, որ արքունիքից ստացել է ամենապատվավոր «Պատրիկ», «Հյուպատոս», «Մագիստրոս», «Կեսար» տիտղոսները: Մուշեղ Մամիկոնյանն ամուսնացած էր Թեոֆիլ կայսեր աղջկա՝ Մարիամի հետ:

Հիշենք նաև 5-7-րդ դարերում հայ վաճառականական համայնքները Յուդոնում, Վենետիկում, Բատուայում, ապա և 9-11-րդ դարերում Իտալիա գաղթած Պավլիկյաններին, որոնք, ըստ բուլղար պատմաբան Իորդան-Իվանովի վկայության՝ մի ամբողջ լեգեոն էին կարողացել հանել իրենց գաղութից:

13-15-րդ դարերում Կիլիկյան Հայոց թագավորության հետ կնքված պայմանագրի համաձայն Իտալիայի Ջենովա, Վենետիկ, Պիզա քաղաքներում հայերն ազատ ելունուտ էին անում, առևտրից բացի՝ զբաղվում ցանկացած մասնագիտությամբ՝ իրենց համայնքների գործերը կարգավորող դատական իրավունքներով:

Իտալացիներն էլ փոխադարձաբար նման իրավունքներ էին ստանում Կիլիկյան Հայոց թագավորության քաղաքներում:

13-րդ դարից սկսած Իտալիայի և Կիլիկյան Հայաստանի միջև մեծ նավարկություն էր հաստատված, քանի որ, հիշում եք, Կիլիկյան նավահանգիստները տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններ էին Հնդկաստանից, Չինաստանից, Պարսկաստանից այստեղ բերվող բազմաթիվ ու բազմաբանակ ապրանքների համար:

Այս դարերում միջերկրական և սևծովյան նավարկությունը ոչ միայն վենետիկյան և ջենովյան, այլև հայկական նավատորմիղների ձեռքում էր գտնվում, որին, անշուշտ, նպաստում էր նաև Ղրիմի հայ գաղթօջախը:

Ի դեպ, Իտալիայի հայ գաղթօջախների բարգավաճմանը նպաստեց Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկումը:

Հայ վաճառականները Իտալիայում հաստատվելուց հետո քաղաքներում հիմնում էին իրենց «Հայոց տուն» հյուրանոցները, կառուցում եկեղեցիներ, ընտրում կառավարիչներ, և հատուկ դրամարկղների միջոցով հոգում հայ կարիքավորների հոգսերը:

Քաղաքներ կային, ուր, ինչպես Հռոմում, կառուցվել են երկու, և նույնիսկ երեք հայկական եկեղեցիներ:

Հռոմում գրված հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները հաղորդում են, որ այստեղ եղել են հայ բարերարներ, ովքեր նյութապես օգնել են մատյաններ ստեղծող գրիչներին ու ծաղկողներին:

1282 թվականի Պիզայի դիվանագիտական վավերագրերում հիշվում է հայ վաճառական Պետրոսը, ում Միհրան որդին Պիզայից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Կալ գյուղում կառուցել է Կարդուզյան նշանավոր տաճարը, որի գրատանը մինչև այսօր, ավելի քան 700 տարի անց, պահպանվում է հայ բարերարի յուղաներկ նկարը և կնիքը:

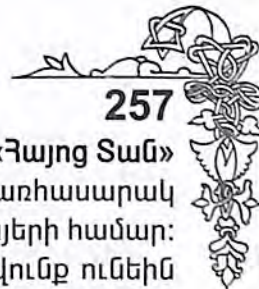
Պիզայում, Վենետիկում, Ջենովայում, Ռեմում նույնպես մեծ քանակությամբ հայկական ձեռագրեր են ստեղծվել: Ի դեպ, Ռեմնին կոչվել է նաև Արմնի, և հայկական համայնքն այստեղ այնքան մեծ է եղել, որ կառուցվել է երկրորդ եկեղեցին:

Սբ. Միմաս տաճար

Ֆլորենցիայի հնագույն հայ գաղթօջախը գտնվել է քաղաքի Սբ. Միմաս տաճարի բարձրադիր թաղամասում: Հիշեցնեն, որ այստեղ հայ համայնքը բարգավաճում ապրեց հատկապես Հայոց Լևոն թագավորի և Ֆլորենցիայի բանկիրներ Բարդի և Պերուցցի տների միջև կնքված առևտրական պայմանագրերից հետո: Հայ համայնքն այստեղ, ինչպես ամենուրեք, ունեցել է «Ազգային Հայ Տուն» և եկեղեցի:

...Պիտի վենետիկցի հեղինակների, «Հայերի Վենետիկը» գրքի Ղևոնդ

Ալիշանի և ուրիշ հայ ուսումնասիրողների, օգնությամբ պատմենք «Հայոց Տուն» մասին, որով կարելի է ընդհանուր կարծիք կազմել, թե ի՞նչ է առհասարակ նշանակում սա և ի՞նչ դեր է խաղացել օտարության մեջ գտնվող հայերի համար:

Ի տարբերություն Արևելքի մյուս ժողովուրդների՝ հայերն իրավունք ունեին բնակվել Վենետիկի ցանկացած մասում: Հայերը վարժում էին տներ, որտեղ և՛ ապրում էին, և՛ պահում իրենց ապրանքները՝ եթե վաճառականներ էին, կամ եթե արհեստավորներ էին՝ պատրաստում էին այն գավառներին հատուկ ապրանքներ, որտեղից եկել էին: Բացի վարժելուց՝ գնում էին նաև տներ, չնայած մինչև 15-րդ դարի կեսերը Վենետիկի օրենքով արգելվում էր անշարժ գույքի վաճառքն օտարերկրացիներին: Ասում են, այս խոչընդոտը հայերը հաղթահարում էին՝ ազգանունները իտալական դարձնելով:

Վենետիկ էին ժամանում նաև հայ վաճառականներ... Ուրեմն, այստեղ պարտադիր պետք է լիներ մի տեղ, որտեղ հայերը սեփական տան պես կարողանային ապրել և հանգստանալ, մինչև կարգավորվեն իրենց գործերն այս քաղաքում՝ կամ՝ մնալով, կամ՝ վերադառնալով: Այսպես կազմակերպվում է «Հայոց Տունը», որը նաև ժամանակավորապես հյուրընկալում է աղքատներին և հիվանդներին:

Կալե դեի Արմենի

«Հայոց Տունը» Վենետիկում հիմնադրվեց հայերով խիտ բնակեցված շրջանում 1235 թվականի մայիսի 25-ին, Կալե դեի Լանտեռնեում, որը հետագայում կոչվեց **Դեի Արմենի**: Դեի Արմենին երկար մի ճանապարհ էր, որը միացնում էր Վենետիկի քաղաքային կենտրոն Սբ. Մարկոսի հրապարակը առևտրական կենտրոն Ռիալտոյի հետ:

Ճանապարհորդ Ալեսսանդրո Կրեսպին իր «Հայերի նրբանցքը» մենագրության մեջ նկարագրելով տեղանքը և «Հայոց Տունը», գրում է.

«Ընենքի ծիրանի վառ գույնը ծովակի կապտականաչավունի մեջ արտացոլվում է նման երեկոյան զգեստի: Այստեղ ամեն ինչ, կարծես, լոնդոնյան ծխով է վարագորվում... Հսկայական ծաղերը՝ երբեմն է՝ ձվաձև, երբեմն բրգաձև, քառակուսի կամ եռանկյունի, որոնցից որևէ հայացք չէր կարող ներթափանցել, պաշտպանում էին ներքևի հարկերը՝ ենթադրյալ հանկարծակի ներխուժումներից... Ընենքը մի կողմից ողողվում է Ֆերալի և մյուս կողմից Կոլոննե ջրանցքներով»:

«Հայոց Տունը» դարերի ընթացքում աճելով և ձևափոխվելով՝ մնում է որպես միջնադարյան և հետմիջնադարյան Վենետիկի բազմամարդ և աշխույժ հայ համայնքի ամենախոսուն վկան: Մյուս Վենետիկյան կառույցների նման սևացած ու մաշված է այսօր «Հայոց Տունը», որտեղ այլևս հայեր չեն բնակվում:

Ի դեպ. Ֆերալի նշանակումն է Լապտեր: Ահա. այստեղ, մոտիկ, գտնվում է հայկական մի հնագույն ընդարձակ կառույց՝ «Հայոց Տունը», որի առաջին հարկում է գտնվում Գեղեցիկ Հոգի խորտկարանի ցուցանակը:

Խոնավ մշուշով պատված «Հայոց Տունը» թվում է, թե դեռ իր լուռ հիշողության մեջ պահում է անցյալի հիշատակները... Անցնելով Հայերի Կամուրջը՝ մի քանի մետր այն կողմ, դեպի աջ, ամայի Կալե Դեի Արմենի ճանապարհն է, որտեղ երկու կիսամութ նրբանցքների միջև խորդեն-իններով ու մշտադալար բույսերով զարդարված պատշգամբներով «Հայոց Տունն» է:

«...Այս պատերի անթափանցությունն ու պատուհանների մթությունը հմայում են: Օգտվելով հին ժամանակագրություններից՝ կարելի է պատկե-

րացնել դժվարեւանելի աստիճաններով, լապտերների աղոտ լույսի ներքո օձապտույտ գծող միջանցքներով, երկարավուն սենյակներով, փոքրիկ խոհանոցներով, սեղանատներով, մինչև առաստաղը հասնող դարակների մոտով անցնող հայ ալյերին, կանանց և մանուկներին, հագնված ավանդական ոճով, ապրել նրանց աշխատանքային օրով, հաղորդակից լինել նրանց ուրախություններին ու տխրություններին: Պատերը կարծես պահպանել են միմյանց փոխանցված օրվա բարեմադրությունների արձագանքը՝ բարի օր, հաջողություն, անուշ քուն, բարի երազներ, շնորհավոր Նոր տարի և Սուրբ Ծնունդ... Ծարունակելով երևակայությամբ ընթանալ՝ կլսենք նաև մոր անուշ շշուկը, որ հայկական հեքիաթ է պատմում իր մանկանը՝ սկսելով՝ կար-չկար և ավարտելով՝ երկնքից ընկավ երեք խնձոր, մեկը՝ պատմողին, մյուսը՝ լսողին, իսկ երրորդն էլ՝ ողջ աշխարհին: Կլսենք նաև մանկանը մեղմ օրորոցայինով նանիկ ասող մոր քնքուշ ձայնը...

Հայերը բնակվել են իրենց այս Տան շուրջը և ընդարձակ գործունեություն ծավալել: Նրանք արտադրում էին Վենետիկում մեծ պահանջարկ ունեցող ծարմանդներ և գոտիներ՝ մանրանկարներով զարդաբանված թանկարժեքներից մինչև առօրյա գործածականը: Այստեղ կարելի է գտնել նաև արծաթագույն մետաքս, որը շողշողում էր որպես լուսնի մեղմ լույսով ողողված ծովակը, ոսկեթելով ասեղնագործած նախշազարդ թաշկինակներ, շքեղ մետաքս, հաստ բրդյա գործվածքներ ու բարակ բամբակյա կտավներ, մետաքսյա վերնաշապիկներ, բազմագույն գծերով զարդարված ծխախոտի պայուսակներ, մանրանկարներով ծարմանդներ, զուտ հայկական ավանդական ոճով պատրաստված փայտյա և ոսկրյա վզնոցներ, սաթից,

հասմկաքարից, փղոսկրից կամ պարզապես մրգի կորիզներից վարդարաններ, փորագրված աթոռակներ, համեմունքներ, շղարշ, անգորայի բրդից հայտնի գործվածքներ ամեն գույնի ու չափսի, պարզ կամ մարգարիտներով ու կարծր քարերով զարդարված հողաթափերի կույտեր, կգաքիսի մուշտակներ, սպիտակ կնգումի թիկնոցներ, նախշազարդված սպասք, շքեղ նուրբ կերպաս, ձիու փափուկ թամբեր և Հայաստանին բնորոշ այլ ապրանքներ:

Հայերը վաճառատեղիներ ունեին նաև Ռիալտոյում, ուր գրադվում էին ադամանդի, զմրուխտի, սուտակի և ուրիշ թանկարժեք քարերի առևտրով: 1592 թվականին այստեղ իր հարուստ ու գեղեցիկ գոհարեղենի խանութն ուներ Մարկոս Հանդարյանը:

Հանդարյանը: Իսկ Ռիվա դելլի Սկիվոնում հայերը լավ վաստակում էին «քաջարի նավաստիներին և ուժեղ բեռնակիրներին» վաճառելով հայկական ամենաբազմազան գինիներ:

...Շքեղորեն զարդարված Հայկական գորգեր էին վաճառվում Ռիալտոյում և Սբ. Մարկոսի եկեղեցու աստիճանների առջև: Ինչպես վստահաբար տեղեկացնում են բազմաթիվ աղբյուրներ, աշխարհում գոյություն չունի մեկ այլ ազգի վաճառական, որ կարողանա հային գերազանցել գորգերի գնահատման իր կարողությամբ: Կարողանա՞նք մենք էլ հասնար միշտ էլ սիրված արհեստ է եղել:

Տիւնչն 20-րդ դարի սկիզբը չկար մի հայ աղջիկ, որ չկարողանար իր նուրբ

Եվ ահա. յուրահատուկ զարդանախշված գորգերի հանդեպ համաշխարհային շուկան ահռելի պահանջարկ ուներ: Վենետիկում նույնպես: Ամենաարժեքավորները խորհրդանշում էին Վենետիկի հարուստների կարգավիճակը: Այն փաստը, որ Վենետիկը իր հարստությունն ու նրբաձաշակությունը ցուցադրել է պալատները, հայկական գորգերով զարդարելով, ապացուցում են այն բազմաթիվ կտավները, որոնք պահպանվում են դրանք:

[illegible]

...Ասում են նաև, որ Կալլե Սալվադորիայում Պետրոս անունով մեկին պատկանող մի խանութ կար, որը վեներտիկցիների և հայերի մեջ շատ հայտնի էր ավտոբժակ գրգռող ուտեստների առատ տեսականիով, որոնց բոլորը տարածվում էր չորսդին. տապակած ձկնիկներ, աղով պատրաստված դրմիկ, սուսամի սերմեր, բոված պիստակ, ընկույզի թացանի մեջ պատյանից հանած կակղամորթ կենդանիներ, զառան երշիկ, ցորենով փլավ, պանրով սմբուկ, կաղամբով սալաթ, յուղի մեջ խորոված հաց, կամ էլ խաղողի տերևով դոլմա... Եվ վայելում Հայաստանից բերված գինով կամ օղիով...

14-15-րդ դարերից մեզ հասած վավերագրերը պատմում են, թե ինչպես
Իտալիայում վայրենի չափերի հասավ կաթոլիկ կղերականության հալածանքը
լուսավորչական հայերի հանդեպ: Հայերի մի մասը ստիպված ընդունեց

[illegible]

16-րդ դարի երկրորդ կեսի խոշոր, իր նմանը չունեցող գյուտարար: Իր սեփական նավաշինարանում պատրաստել էր այնպիսի մի սարքավորում, որով կարողացել է ծովի հատակից բարձրացնել խորտակված նավեր, իրենց բեռներով, որի համար բազմիցս պարգևատրվել է կառավարության կողմից: Եվ, ահա, մինչ այդ չտեսնված, չլսված սարքավորումներով ծովի հատակից բարձրացնելով մի խորտակված

թնդանոթաձիգ ռազմանավ, վերանորոգել է ոչ միայն նավն ամբողջությամբ, այլ նաև երեք մեծ թնդանոթները:

Նա չափազանց օգտակար խորհուրդներով նպաստեց զանազան տեսակի ճոպանների արտադրությանը և մեծ ու կարևոր դեր ունեցավ «Երկաթյա այգու» ստեղծման գործում, որը թնդանոթների պահեստ էր լինելու:

Թե մեծ Արևելքի ո՞ր անկյունից էր Վենետիկ հասել այդ բարեպաշտ քրիստոնյան՝ դժվար է ասել: Բայց վկայված է, որ Վենետիկում հաճախում էր «Հայերի նրբանցքում» գտնվող Սբ. Խաչ եկեղեցին՝ հայկական պատարագ լսելու: Վկայված է նաև նրա անուրանալի բազմաշնորհ լինելը: Հավասարապես հմուտ էր ծովագնացության, ռազմագիտության, զանազան սարքեր պատրաստելու և բժշկության ասպարեզում: Նրա պայծառ երևակայությունն ու պրպտող միտքը սահմաններ չունեին: Վենետիկում նա կոչվում է ճարտարապետ և Նավաշինարանի հոգին էր՝ բացառիկ հարգանքի արժանացած կառավարությունից և գործընկերներից:

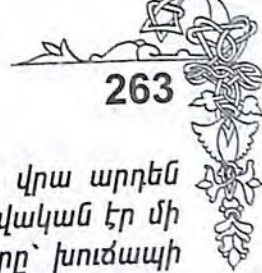
Անտոն Սուրյանի վենետիկյան գործունեությունը իր բարձրակետին հասավ այն բանից հետո, երբ նա մեծ նավեր ջուրն իջեցնելու նոր համակարգ մշակեց և ստեղծեց ևս մի սարք, որը մաքրում էր ծովածոցի հատակին դարերի ընթացքում կուտակված տիղմը:

Լեպանտոյի հայտնի ճակատամարտը

Գյուտարար Անտոն Սուրյանը նաև պատերազմիկ էր:

1571 թվականի հոկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցավ Լեպանտոյի հայտնի ճակատամարտը: Պատրաստի ծովածոցում հավաքվել էր 208 ռազմանավից բաղկացած վենետիկյան, ջենովական, իսպանական ու պապական միացյալ նավատորմիղը՝ 1800 միավոր հրետանիով, 80 հազար մարտիկներով և թուրքական 222 ռազմանավ՝ 790 միավոր հրետանիով, 90 հազար կռվողներով:

Պատմում են վավերագրերը:

«Անտոն Սուրյանը հրամանատար Ֆրանչեսկո Դոտտոյի նավի վրա արդեն միասնապատրաստել էր բոլոր թնդանոթների ուղղությունները, և բավական էր մի դիպուկ և արագ ձգում և անվրեպ վնասում էին թուրքական նավերը՝ խուճապի մատնելով նրանց:

Քրիստոնյաների հաղթանակը բացահայտ էր: Ի դեպ. այդ օրը հայ անխոնջ ճարտարապետը ընկղմվելուց փրկեց նաև Դոտտոյի նավը՝ հանպատրաստից փակելով մի մեծ ձեղքվածք:

Լեպանտոյի ճակատամարտում թուրքերի կրած պարտության պանծալի լուրը հասավ Վենետիկ: Քրիստոնեական միության հաղթանակի գաղտնիքը Սուրյանի թնդանոթների դիպուկության մեջ էր...»:

Սբ. Մարկոսի Հանրապետությունում Անտոն Սուրյանի հրետանուն է անդրադարձել Մարկո Սորին 1985 թվականին Վենետո կաթոլիկ դրամատան կողմից հրատարակված «Վենետիկը և թուրքերը» հատորյակի «Լեպանտոյի ճակատամարտը» գլխում:

Այս մասին կարդում ենք նաև հայր Լևոն Զեքիյանի «Հայկական գաղութները Իտալիայում» գրքում:

...Եթե Լեպանտոյի ճակատամարտում ի հայտ եկան Սուրյանի բացառիկ ծովային գիտելիքները, ապա չորս տարի անց Վենետիկի ժամտախտի համաճարակի ժամանակ փայլեց նրա անուրանալի մարդասիրությունն ու կազմակերպչական ջիղը:

...Ժամտախտն սկսվեց 1575 թվականի հուլիսի 21-ին: Քիչ ժամանակ անց մահվան հունձը հասնում է զարհուրելի չափերի: Բժիշկները կորցրել էին իրենց գլուխը: Նրանք անգոր էին որևէ կերպ դիմադրել մահվան կատաղի հունձքին: Անտոն Սուրյան հայը կառավարությանն առաջարկեց իր օգնությունը: Կառավարությունը գիտեր. Անտոն Սուրյանը իր իմացությամբ և սեփական ձեռքերով պատրաստած դեղերով ծովային մարտերի ժամանակ բազմաթիվ վիրա-

վորներ է փրկել: Եվ վստահեց նրան:

Սուրյանն անսահման անձնվիրությամբ, միայն իրեն հայտնի բաղադրությամբ պատրաստած բալասանով ու դեղերով բժշկեց հազարավոր մարդկանց՝ փրկելով նրանց մահվան ճիրաններից: Բայց միայն այս չէր: Նա Վենետիկի այս քաղաքացիներին փրկեց ներդնելով իր իսկ սեփական միջոցները՝ առանց հատուցում պահանջելու կամ խնդրելու: Վենետիկի կառավարությունը պարտավոր էր նրան երախտապարտ լինել և բարոյական փոխհատուցման արժանացնել:

«Հայերը Վենետիկում» գրքի հեղինակները գրում են.

«Կառավարությունը բավարարվեց միայն քաջարի հային հաստատում կերպով ընդգրկելով նավաշինարանի կազմում՝ շնորհելով նրան ցմահ... անվճար սնվելու արտոնություն»:

Հուսախաբված կառավարության այս անշնորհակալ վերաբերմունքից՝ հայ բազմավաստակ բարերարը վշտացավ և հիվանդացավ: Տասսիմի վկայությամբ այդ ժամանակ Անտոն Սուրյանն ապրում էր Սբ. Պողոթն թաղամասում գտնվող իր սեփական պալատում, որը համաձայն վերոհիշյալ աղբյուրի, վաճառել է 1584 թվականին: Այս վաճառքը ծարահատյալ քայլ էր, հետևանք ժամտախտի դեմ տարած պայքարում առատաձեռնորեն տրամադրած սեփական միջոցների: Մի բան հստակ է, որ Սուրյան ընտանիքը դրանից հետո վարձով ապրել է Սբ. Մարտին թաղամասում, Ստորոտ կամրջից ներքև գտնվող վենետիկցի ազնվական Բեռնարդո Տրեվիզանի պալատում: Ինչպես տեղեկացնում են նոտարական փաստաթղթերը, 1591 թվականի օգոստոսի 22-ին վերոհիշյալ պալատում վախճանվեց դեռևս վաթսուն տարին չբոլորած Անտոն Սուրյանը, թողնելով Մարչիանայի դիվաններում Վենետիկի հանդեպ տածած իր սիրո վկայությունը, այն Վենետիկի, որի բարգավաճմանն ու առողջությանն էր նվիրվել ողջ հոգով ու սրտով...

Սուրյանի ժառանգները եղան փայլուն բժիշկներ ու վաճառականներ...

Սուրյանների պատմությունը չի մոռացվի: Այն ընթերցվում է այսօր Վենետիկում, ուր նրանց անվամբ կոչել են մի նրբանցք, մի կալլե (փողոց) և մի բակ: Իսկ ծարտարագետ Անտոնը մինչև օրս էլ կենդանի է նավաշինարարների հիշողության մեջ, որոնք նրան մտերմաբար անվանում են Հրետանու Անտոն...»:

Մեծապատիվ հայր Ղևոնդ Ալիշանի «Հայ-Վենետ» սքանչելի գրքի էջերում կարդում ենք մեջբերումներ պետական դիվանում գտնվող, 1615 թվականի մայիսի 8-ին Անտոն Սուրյանի մահից 24 տարի անց գրված փաստաթղթից, որտեղ Օերակույտը արտահայտում է իր երախտագիտությունը այն բոլոր անգնահատելի ծառայությունների համար, որ Անտոն Սուրյանը եռանդով մատուցել է Վենետիկի ժողովրդին:

Ի՞նչ էր Վենետիկը հայերի համար:

«Հեքիաթների և առասպելների զարմանահրաշ գիրքը պատմում է, որ 5-րդ դարի ինչ-որ մի տարվա ինչ-որ մի օր՝ բարբարոսներից և կործանարար ասպատակություններից սարսափահար փախստականները ափ իջան ծովի ամալի համարված մի կղզու վրա և անչափ զարմացան, երբ այնտեղ տեսան միջին տարիքի մի մարդու, որը հանգիստ նստած՝ արծաթագույն ձկներ էր որսում: Պարզվեց, որ մարդը հայ է, որ այնտեղ՝ բարձունքի վրա տնակ ունի կառուցած, որտեղ ապրում է իր կնոջ և դստեր հետ: Մարդու անունը Գրիգոր էր: Փախստականներին նա բարևում է «թող վարդեր բուսնեն ձեր ճանապարհին» խոսքերով, ապա կերակրում է բոլորին, իսկ հյուրասիրությունից հետո պարկից հանելով պղպեղ, դարչին, հողաթափեր, մարգարիտ և շարելով գետնին փռված խորի վրա, պատրաստվում է դրանք վաճառել առաջին վենետիկցիներին»:

Սա բնականաբար առասպել է: Ուրեմն անօգուտ է փնտրել ծովակի վրա այս հայ Գրիգորից որևէ պատմական հետք: Սակայն, եկեք չմոռանանք, որ ցանկացած

առասպել ու հեքիաթ իր հարուստ երևակայության մեջ անպայման ունի ժշմարտության հատիկ, որից բխում է, թե հայերը Վենետիկում երևացել են Քրիստոսի ծնունդից հետո առաջին դարերում: Եվ որ նրանք մեծահոգի և հյուրասեր լինելու հետ մեկտեղ՝ ջերմեռանդ ու կրքոտ վաճառականներ են եղել, որն էլ նրանց առաջնորդել է դեպի աշխարհի չորս ծագերը», – այսպես է սկսվում Ալեքսնդր Յերմեյի և Պաուլա Կոնի Ռատտի Դիդեգիոյի «Հայերի Վենետիկը» գրքի Դ գլուխը:

Իսկ Կա Ֆոսկարի համալսարանի պրոֆեսոր Պ. Լ. Ջեքիյանը իր ուսումնասիրություններից ելնելով՝ վկայում է, որ «Հայերը եկել են և հաստատվել Վենետիկում քաղաքի հիմնադրման ժամանակներից»:

...Վենետիկը կառուցել է «ամրաբազուկ մարդկանց մի բազմություն»:

Իտալացի գրող Գաբրիել Դ' Աննունցիոն իր «Նավը» գործում գրում է.

«Ծնվում է հրապարակը նորաստեղծ քաղաքի, որ բարբարոսների սրից ու կրակից մազապուրծ եղած և վեհապանծ Հայրենիքի օրհններից արդեն ազատագրված ժողովուրդը անտառների փայտով և ավերակների քարերով կառուցեց ավազների, բլրակների և ծանծաղուտների վրա»:

Ահա, այս կառուցման եռուզեռի մեջ, Կալլե դեի Ֆաբրիում, այժմյան պանդոկի տեղում եղել է մի բանջարանոց, որտեղ Հովհաննես անունով մի հայ դեղագործ մշակում էր քեղաքարոս՝ համեն, միջատների խայթոցները բուժելու համար: Մշակում էր նաև կաղամբ, որից քամում էր կենարար հյութ և էլի ուրիշ շատ բույսեր, ծաղիկներ և բանջարեղեն՝ պատրաստելու համար բուժիչ բալասաններ և զանազան դեղեր: Իր խանութում բերանն ամուր փակված փոքրիկ կավե ամաններում պահում էր նաև հրաշագործ մոմիան...

Ասում են նաև, որ Վենետիկը կառուցելու հենց սկզբից այստեղ ապրել են բազմաթիվ հայ խանութպաններ իրենց ընտանիքներով... Ասում են, որ նրանք եղել են կանթեղավաճառներ և նրանց պարտականությունն է եղել նաև երկար ձողերով վառել քաղաքի գիշերային աստղեր հիշեցնող լապտերները:

Ասում են. այդ «աստղերի» մասին հայերը հորինել են սքանչելի մի հեքիաթ, որը սովորելով հայերից՝ սիրում էին պատմել նաև վենետիկցի իտալացիները:

«Երբ սատանան զայրանում է, կրունկներն ուժգին զարնում է գետնին, որտեղից դուրս են թռչում բազմաթիվ փոքր սատանաներ, որոնք, մեկը մյուսի ուսին բարձրանալով՝ ցանկանում են լսել, թե ինչ է կատարվում երկնքում: Բայց երկնային Հայրը թույլ չի տալիս այդ անիրավությունը և հրեշտակներին պատվիրում է նետ արձակել, որպեսզի սատանաները ցրվեն: Ահա այդ նետի հետքն է, որ հայերը կոչում են ընկնող աստղ»:

Սքանչելի է:

Վենետիկի զարգացմանը, անկասկած, հայերը նպաստել են: Այս քաղաքի ծնունդը պարունակում է պատմական, իրական դեպքեր, որոնք ոչ ոյուցազնական են, ոչ հերոսական: 421 թվականին քրի մեջ, աղուտ ճահճուտներում ցրված կղզյակների վրա, ավազուտ թփուտների և եղեգնուտների միջև բարձրացավ Վենետիկ քաղաքը և նրա կառուցմանն ու զարգացմանը, անկասկած, նպաստեցին հայերը:

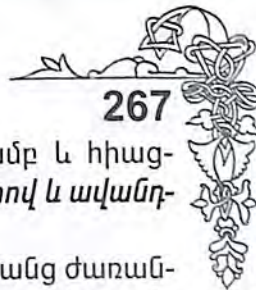

A black and white aerial photograph of Venice, Italy. The image captures the dense urban fabric of the city, with numerous buildings featuring domes and spires. The Grand Canal is visible, winding through the city. The surrounding water and the Venetian Lagoon are also visible, with several bridges crossing the canals. The overall scene is a detailed view of the historic city from above.

ՎԵՆԵՏԻԿ

Նրանք անվիճելի հեղինակություն վայելող ու ճանաչված վաճառականներ էին ադամանդի, կտորեղենի, ծխախոտի, համեմունքների և բազմաթիվ այլ ապրանքների շուկայում: Նրանք Արևելքի և Արևմուտքի գերիշխողների ցանկալի հյուրերն էին, որովհետև մշտապես գործել են պարկեշտությամբ, բարեկրթությամբ և զգույշ առատաձեռնությամբ:

Կ Հնակապիկների թագավորության մեջ» 900 էջանոց նվաճամուրհա գրքով:

կեղծավոր բնավորությունը ձաղկող իսկական ծաղրանկար է, իտալական փիլիսոփայական երգիծանքի վիպական առաջին օրինակը:

Հետո, 20-րդ դարի քննադատ **Ջուզեպպե Սորազցոնին** պիտի գրեր.

«Միանգամայն ակնհայտ է վեներտիկյան հասարակությունը ծաղրանքի ենթարկելու միտումը: Կապկային և շնային կերպարները ապրում են զուտ վեներտիկյան միջավայրում»:

Իսկ 1977 թվականին վերահրատարակված «Էնրիկո Վանթոնի ճանապարհորդությունը կապիկների և շնակապիկների թագավորության մեջ» գրքի հեղինակին քննադատ **Ջիլբերտո Պիցցամիլիոն** բնորոշեց որպես 17-րդ դարի վեներտիկի իտալական Գուլիվեր, որի գաղափարները տասը տարի վաղ են կանխել Վոլտերի «Կանդիդը»: Քննադատը խոսում է նաև **Ջաքարիա Շահրիմանի** և **Կառլո Գուլդոնի** մտածողության ընդհանրության մասին. երկուսն էլ խորապես արհամարհում էին այն հասարակությունը, որտեղ ստիպված էին ապրել և ունեին մոր հասարակությունն ստեղծելու միանգամայն ուտոպիական, այսինքն, անիրագործելի երազանքներ:

Կոմս **Ջաքարիա Շահրիմանը**, լինելով չափազանց համարձակ գաղափարների տեր գրող, չընդունվեց իր ժամանակի հասարակության բարձր խավի, իշխանությունների, եկեղեցու կողմից: Նա շատ հաճախ աշխատեց վնասներով և, ի վերջո, հասավ ծայրահեղ աղքատության: Հիվանդ, առանց միջոցների, անտեսված նույնիսկ հարուստ ազգականներից, նա իր *«կյանքի վերջին տարիները խավարի և ծայրահեղ թշվառության մեջ»* անցկացրեց: Նա իր մահկանացուն կնքեց 1784 թվականի հոկտեմբերի 21-ին, ուրբաթ օրը, ինչպես գրանցված է Սբ. Կանչիանո հնադարյան եկեղեցու հանգուցյալների մատյանում:

Շահրիման տոհմից շատերի գերեզմանների տեղերը հայտնի են իրենց մանրամասն գրված տապանաքարերով: Վեներտիկում հայտնի չէ միայն **Ջաքարիա Շահրիմանի** շիրմի տեղը:

Պիտի պատմեն մի տաղանդավոր գրողի մասին ևս, ով իր հայազգի էությանը դարձավ իտալական գրականության սիրված անձերից մեկը:

ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ-ԲՈՍԲԻԼԻ

Նա ծնվել էր, որ օրհներգված խոսքերով հավիտենական գրույց սկսեր իր ներաշխարհի ու բնության հետ, իր ընդվզումի և զայրույթի հետ, մարդկային թախիծի ու տառապանքի հետ, ապա հույսի ժպիտներով օծեր այդ գրույցը՝ բանաստեղծության անմեկնելի խորքը, որտեղից գալիս էր ինքը՝ **Վիկտորիա Աղանուր** սքանչելի քնարերգակը:

Վիկտորիա Աղանուրը Իտալիայի առաջին բանաստեղծուհին էր 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Այս գնահատականը հանդուգն չէ, որովհետև այն իր ժամանակին տվել են իտալացի գրականագետները և մտավորականներն իրենք: **Աղանուր** բանաստեղծուհուն նվիրված **Գանեվացցիի** ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ Աղանուրը համարվել է իտալացի բոլոր բանաստեղծներից առաջինը, որի քերթվածքները *«փնտրված գոհարներ են»*:

Ո՞վ էր **Աղանուրը**, որտեղի՞ց էր քայլ առնել նրա սկիզբը: Հայ էր, բայց գրում էր իտալերեն:

Վիկտորիա Աղանուր-Բոսբիլի

Վիկտորիա Աղանուրը իր բանաստեղծությունների հայերեն առաջին թարգմանիչ **Արսեն Ղազիկյանին** ուղղած նամակում ժլատ տեղեկություններ է տալիս իր ընտանիքի մասին:

...Երբ 1605 թվականին Շահ-Աբասը Հին Ջուղան գաղթեցրեց դեպի Պարսկաստան, այդ դաժան գաղթի ճանապարհին անցավ նաև մեծահարուստ **Աղանուրյան** տոհմը: Նրանք էլ մյուս ջուղայեցիների հետ կառուցեցին Նոր Ջուղան: Այս մասին իր տեղում պատմել ենք:

Աղանուրյան ազգատոհմի շառավիղներից **Աբրահամը՝ Վիկտորիայի** պապը, իր երկու՝ **Սամուել** և **Հովհաննես** որդիներով տեղափոխվում է Մադրաս՝ Հնդկաստան: Այստեղ էլ ծնվում է **Էդուարդը՝ Վիկտորիայի** հայրը: Ընտանիքը Մադրասի մոտ ուներ հարուստ մի գյուղ և թվում էր վայելում էր բարեկեցիկ մի կյանք: Սակայն, երբ Էդուարդն արդեն 12 տարեկան էր, Աբրահամ Աղանուրյանը իր ընտանիքի հետ նորից վերցնելով գաղթականի ցուպը, 1835 թվականին հասնում է Եվրոպա, սկզբում՝ Փարիզ, ապա՝ Իտալիայի Պադուա քաղաք, իսկ վերջում՝ Վեներտիկ:

Էդուարդ Աղանուրյանը, որն արդեն դարձել էր **Աղանուր**, Վեներտիկում ամուսնանում է իտալուհու հետ և ունենում հինգ աղջիկ, որոնց կրթությունը և ուսումը հանձնարարում է ժամանակի նշանավոր ուսուցիչներին: **Էդուարդ Աղանուրի** հինգ դուստրերից մեկը **Վիկտորիա Աղանուրն** էր:

Արսեն Ղազիկյանի վկայությամբ՝ **Վիկտորիա Աղանուրը** միշտ տառապել է, որ իր հոր ողջության ժամանակ չի հասցրել սովորել նախնիների լեզուն:

Աղանուրի բանաստեղծությունները հոգու գաղտնի կռիվներ են ուրախության և վշտի ներդաշնակությամբ, պատկերների հարստությամբ, զգացմունքների փափկությամբ, մտածումների խորությամբ, հեռավոր հիշատակներով առեցցուն, հանդուգն գաղափարների այժմեությամբ: Նրա առնական միտքը և զգայուն հոգին միշտ հաշտ են և միշտ խոսում են հավասար իրավունքով: Տաղանդի նույն պոռթկումով է բանաստեղծուհին գրում մարդկային փառամոլության գործած անիրավությունների և ապրիլյան երեկոների զմայլանքի, սիրահար հոգիների երազների, գորովի, հույսի մասին: Սակայն մարդկային հակասական ճակատագրի մեջ ցնդում են հույսերը, մեռնում է հավատը և դաժանորեն խաչվում է Սերը:

«Գերության ու աքսորանքի մեջ

Այս կարծ կյանքի,

Մեկ բան միայն կկարոտինք.

Քիչ մը հացի, պուտ մը սիրո,

Միակ հույսին ու եռանդին,

Որ փառատենչիկ կռիվներեն

Մեր հեզ հոգին չորողորդի...»:

Կյանքն Աղանուր բանաստեղծի համար ի վերուստ տրված պարզ է, որը հարկավոր է ապրել առանց ժամանակի կորստի, առանց կյանքի հանդեպ սնուտի, փառատենչական իղծեր ունենալու:

*«...Եվ հեռավոր, շառաչումին հետ որոտման,
Նորեն սլացավ Շոգեկառքը:
Օն, փութացեք, զի չսպասեր Սրընթացը...
Իսկ մենք թաղված հեղձ թմրութեան մեջ
Անբեղուն օրերու՝
Չենք տեսներ
Չենք լսեր եթերաձենն»:*

Վիկտորիա Աղանուրը ծնվել է 1855 թվականի մայիսի 26-ին Պաղուայում Մադրասից գաղթած հայ ազնվական Աղանուրյանների ընտանիքում: Հայրը՝ Էդուարդ Աղանուր, մայրը՝ կոմսուհի Հովսեփինա Բաչինի՝ իտալուհի: Ամուսինը իտալացի քաղաքական գործիչ, իր ժամանակի հայտնի գրասեր կոմս Կուիտո Բոմբիլի:

Ինչո՞ւ նորից շեշտեցինք նրա ազնվական ծնողների և ազնվականի կին լինելու հանգամանքը:

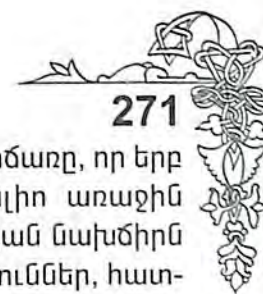
Իտալական «Նոր ծաղկաքաղ» հանդեսը այսպիսի խոսքերով շնորհավորեց Վիկտորիա Աղանուրի բանաստեղծությունների գիրքը՝ «Հավերժական զրույց» խորագրով:

«Վիկտորիան պաշտված, հովանավորված ամեն շնորհներով՝ պահեց իր անբիծ անկախությունը և փախչելով հրժվողներու մրրկալից շառաչներեն՝ նախամեծար համարեց երգել իր իսկ սրտին բաբախումներով»:

Վիկտորիա Աղանուր-Բոմբիլիի «Հավերժական զրույց» ժողովածուն վկայաբերում է գուրջ դեպի թշվառները, դեպի տկարները, տանջահարները, որտեղ խրոխտ արհամարհանքն է բարձրանում դեպի անիրավությունները, դեպի իշխանության ու աշխարհակալության անգուսպ մոլուցքից կուրացած բռնակալները, որոնք դառնում են նախճիրների հեղինակներ:

*«Կին մը քողավոր և տագնապափույթ,
Հասավ հոն՝ ուր հետտ ժողովուրդ մ'ըմբոստ,
Կը խեթկեր ուրիշ մ'ու տեգը տեգին կը կռփեր,
Արյունը պղտոր նսեմ կը հոսեր...
Ցանցառ աստղերուն լույսով
Կինը քողավոր
Երկնցուց ձեռքերը ու գոչեց. բավ է:
Հանեց արյունոտ կալերեն վարդեր,
Ակոսներու մեջ հունձքերը հանեց
Եվ կռիվներու դժխեմ խոլանքեն
Աշխարհ մը ազատ դուրս քաշեց նորեն...»:*

Նա չգիտեր իր նախնիների լեզուն, իր մայրենին, բայց նա հայ էր իր արյան

ու ավիշների անմնացորդ թելադրանքով: Եվ, անշուշտ, այս էր պատճառը, որ երբ ողջ Իտալիան Վիկտորիա Աղանուր-Բոմբիլիին տվել էր Իտալիո առաջին բանաստեղծուհու դափնեպսակը՝ Հայաստան Աշխարհում համիդյան նախճիրն էր: Եվ «Հայրենական արյան» միանքով գրվեցին բանաստեղծություններ, հատկապես Աղանայի կոտորածների լուրն առնելուց հետո:

*«...Ով հեռավոր եղբայրներ,
Ով, փակվածներ շիրիմներու մեջ...
Ոհ, իմ չորս կողմը դարձեք
Իցիվ, ձենե լսեի կոչն անունիս.
Եկուր, եկուր, դուրս ալ եկուր, ատենն է...»:*

Իր առաջին գիրքը հայերեն տպագրելու առթիվ իր թարգմանիչ Արսեն Ղազիկյանին գրել է.

«Ես հպարտ պիտի ըլլամ՝ ներկայացվելու և ծանաչվելու համար Ձեզմով Հայաստանի եղբայրներուս, այդ մեծ Բզկտվածին, որու համար պիտի ուզեի, որ մուսաս հնչեցներ երգ մը այնպես ահեղորեն մեծաշուք, որ դահիճներու ձեռքը դողցներ: Անձնվեր և երախտապարտ՝ Վիկտորիա Աղանուր-Բոմբիլի»:

Ամենատառապազին օրերին անգամ, բանաստեղծուհին չդադարեց խնկարկել իր մեծ հույսին՝ Հայոց վերածնունդին:

*«...Բայց թե անհագ
Վայրագ խուժանը ժպիրի
Քու ձաղկված անդամներուդ վրա հեգ
Կը նորոգե այսօր տանջանքը անարգ՝
Գողգոթային,
Քու ալ Հատիկդ մոտ է»:*

Սաստիկ զգայուն եության մեջ Աղանուրը միշտ սնեց ու փայփայեց մարդու հպարտությունը, այդ շատ փնտրված, սակայն շատ հաճախ չգտնված հպարտությունը: Նաև բնապաշտի իր խառնվածքի տաք զնայլանքը: Եվ Սերը:

...Վիկտորիա Աղանուրի և կոմս Կուիտո Բոմբիլիի միմյանց հանդեպ սերն անսահման էր: Նրանք գիտեին, որ առանց մեկ-մեկու չպետք է կարողանան ապրել և տեղի ունեցավ այն, ինչը հնարավոր չէ բացատրել մարդկային սովորական, երկրային մտածումներով և զգացումներով: Որովհետև այդ երկուսի սերը վերերկրային էր:

Վիկտորիա Աղանուր-Բոմբիլին մահացավ 1910 թվականի մայիսի 8-ին. «Անողորմ հիվանդության մը զոհ եղավ՝ դեռ իր ուժերի կենսալի առատության մեջ...»:

Նախքան հավիտյան աչքերը փակելը նա գրել է իր վերջին բանաստեղծությունը.

*«Երբ գերեզման տանի զիս
Թաղմանական այն թափորն
Համր քայլով, դիմակավոր դեմքերով,*

Որ դամբանի, թաղածներու ընտելցած
Ալ հող չըներ, ով կանցնի,
Երբ զիս արկղի մը մեջ դրած՝
Ալ հանձեն
Արտասովոր այդ մարդոց,
Եթե քու միտքդ իյնա,
Որ ես քեզի հավատարիմ մնացի,
Եվ եթե քո սրբոտիդ մեջ
Արծածի կայծ մը սիրո՝
Նայե, որ քովս ըլլաս...
...Մեռնողի սիրտը այս ըսփոփանքը ունի լոկ,
Դառը ըսփոփանք...
Ո՛հ հիշե... Եվ այն առտուն, երբ երթամ,
Նայե, որ քովս ըլլաս...»:

Վիկտորիա Աղանուր-Բոմբիլիի անչափ սիրելի ամուսինը չտանելով կնոջ կորուստը, չպատկերացնելով իր հետագա կյանքը առանց նրա՝ թաղման արարողությունից հետո ինքնասպան եղավ նրա թարմ հողաթմբի վրա:

...Իտալական թերթերը գրեցին.

«Գնաց բարի տիկինը, մեծ բանաստեղծուհին, ամենն ազնիվը, ամենն մաքուրը, գնաց առնվելու տիեզերքին գաղտնիքներուն հետ...»:
Ողորմի՛:

Վիեննայի կոնգրեսը

Գիտենք արդեն, որ հայերը որտեղ էլ որ լինեն, կամա թե ակամա, մասնակցում են այդ երկրի քաղաքական վայրիվերումներին, պատերազմներին և տեղի ժողովրդի հետ կիսում բոլոր դժվարությունները և դժբախտությունները:

Այսպես նաև Իտալիայում: Մի քանի խոսք նրա հետագա քաղաքական կյանքի մասին Նապոլեոն Բոնապարտի պարտությունից հետո:

...Նապոլեոն Բոնապարտի պար-

տությունից հետո 1814-1815 թվականներին տեղի ունեցավ Վիեննայի կոնգրեսը, որտեղ գծվեցին հաղթողների նոր սահմանները: Խուսափելով մանրամասներից՝ ասենք միայն, որ նորից ամրապնդվեց Իտալիայի քաղաքական մասնատվածությունը և նորից այնտեղ իր գերիշխանությունը հաստատեց Ավստրիան:

Սակայն Իտալիան հլու հնազանդ չէր ենթարկվում օտար նվաճողների

տիրապետությանը: Դեռ Նապոլեոնյան տիրապետության ժամանակ Իտալիայի հարավում ծնունդ առավ Կարբոնարներ՝ Ածխագործներ գաղտնի ընկերությունը: Այս շարժմանը մասնակցում էին ամենատարբեր խավերի մարդիկ՝ գյուղացուց մինչև ազնվական: Նպատակը Իտալիայի ազգային ազատագրումն էր օտարի լծից և սահմանադրության ընդունումը:

Կարբոնարների գլխավորությամբ հեղափոխություններ եղան Նեապոլում, Պիեմոնտում և Կենտրոնական Իտալիայում: Ապա հեղափոխության շարժմանը միացավ «Երիտասարդ Իտալիա» կազմակերպությունը Զ. Մաժինիի գլխավորությամբ:

1850-ական թվականներին ազգային-ազատագրական շարժումն աշխուժացավ: Սարդինիայի թագավորության ղեկավար Կ. Կավուրը փորձեց կանխել հեղափոխությունը և միավորել Իտալիան Սալոյան արքայատան գլխավորությամբ:

Ահա, այս խառը ժամանակներում էր, որ ասպարեզ ելավ Գարիբալդին:

Զուգեպպե Գարիբալդի

Գեներալ Զուգեպպե Գարիբալդին Իտալիայի ազգային-ազատագրական շարժման այն մեծ առաջնորդն է, որի անունը ոչ միայն իր ժողովրդի, այլ նաև շատ ուրիշ ժողովուրդների ազատության խորհրդանիշն է եղել:

Հարելով «Երիտասարդ Իտալիա» գաղտնի կազմակերպությանը՝ նա մասնակցեց Զ. Մաժինիի Սալոյական արշավանքին: Հեռակա դատապարտվելով մահվան՝ ստիպված հեռացավ Հարավային Ամերիկա և 10 տարի շարունակ մասնակցեց Ռիո-Գրանդե և Ուրուգվայ հանրապետությունների անկախության պայքարին:

Զուգեպպե Գարիբալդին վերադարձավ Իտալիա 1848-49 թվականների հեղափոխության սկզբին, կազմակերպեց կամավորական ջոկատ և մասնա-

կցեց ավստրո-իտալական պատերազմին:

Անուրանալի է Գարիբալդիի դերը Իտալիայի միավորման գործում: 1849 թվականի հուլիսին ազատագրվեց Սիցիլիան, իսկ սեպտեմբերին Գարիբալդիի հեղափոխական բանակը ազատագրեց Նեապոլը, ապա և Վենետիկը: Իտալիայի միավորումն ավարտվեց 1870 թվականին՝ Հռոմի պապական իշխանությունից ազատագրվելուց հետո:

Իտալիայում հաստատվեց սահմանադրական միապետություն:

Անկախ այս ողջ թոհուրոհից՝ Իտալիան Վերածննդի օրրանն էր, ուրեմն և՛ հոգևորի դասական արտահայտությունը կրող երկրներից կարևորը:

Անկախ պատերազմների պատճառով ականա ավերվածություններից՝ Իտալիան մնում էր արևոտ ու լուսավոր այն երկիրը, որը դեպի իրեն էր ձգում ոչ միայն հայերին, այլև Եվրոպայի արվեստասերներին, ովքեր այստեղ կարող էին հագուրդ տալ իրենց նրբաճաշակ գեղագիտական ըմբռնումներին:

Կարելի է պարզապես քայլել Իտալիայի քաղաքների գեղակերտ, արտահայտիչ, բազմատիպ ձևերով մշակված պալատների և մենատների տպավորիչ հեռանկարներով շեշտված փողոցների ու հրապարակների, մոնումենտալ քանդակների, շատրվանների մոտով և ստանալ գեղագիտական այնպիսի լիցք, որ հետագա ողջ կյանքի ընթացքում, թեկուզ և բարձր ճաշակի որևէ բան գնահատելիս՝ իտալական տպավորությունները դառնում են չափանիշ:

Փողոցներում թափառելուց հետո պիտի մտնել թանգարաններ... Իսկ երեկոյան, եթե Նեապոլում եք՝ Սան-Կարլո, եթե Միլանում եք՝ Լա-Սկալա, եթե հարազատ դարձած Վենետիկում եք՝ Ֆենիչե, կամ Զոռնի համաշխարհային համբավ ունեցող օպերային թատրոնները՝ լսելու համար սքանչելի Լեոնկավալոյի, Պուչչինիի, Մասկանայի, Ռոսսինիի, Բելլինիի, Դոնիցետտիի և, իհարկե, անգլոգական Վերդիի օպերային երաժշտությունը:

Բայց միայն մշակված քաղաքները չեն, որ ունեն օպերային թատրոններ: Իտալիայի մեծ ու փոքր ցանկացած քաղաքում գործում են օպերային թատրոններ, իրենց երգիչ-երգչուհիների սքանչելի ձայներով, տաղանդավոր երաժիշտներից կազմված նվագախմբերով, որոնք ջանում են ձեռք բերել և նվագել այն աղեղնավոր նվագարաններով, որոնք 15-րդ դարից սկսած պատրաստել են մեծ վարպետներ Ամատի և Գվառների ընտանիքները և մեծն Ստրադիվարիուսը:

1709 թվականին, հիշենք այս տարեթիվը, իտալացի Զրիստոֆորին ստեղծեց դաշնամուրը:

Իտալիա:

Օտար մեկը, եթե ծանոթ չէր նրա հին ու նոր պատմությանը և առաջին անգամ էր ճամփորդում երկրով, տպավորությունը կստանար, թե այստեղ կառուցում են միայն գեղեցիկ քաղաքներ, նկարում են ու քանդակում և ամենուրեք նվագում են ու երգում: Երգում են օպերաներում, համերգասրահներում, փողոցներում... և ստեղծագործողները միայն մասնագետ երաժիշտներ չեն. յուրաքանչյուր իտալացի, ով լիուլի վայելում է իր ժողովրդի տաղանդի ժառանգական հարստությունը, այս խլշկոտած ճամփորդին կարող է արժանացնել իրեն ունկնդրելու շնորհին: Իսկ, եթե դա պարսիկի կամ թուրքի ձեռքից մագապուրծ փախած մի հա՞յ է... որը որևէ քաղաքի որևէ օպերային թատրոնի հանդիսասրահի հեռավոր մի անկյունում ծվարած լսում է Զուգեպպե Վերդիի օպերաներից, ասենք, «Աիդան»:

ԶՈՒՋԵՊԴԵ ՎԵՐԴԻ

Զուգեպպե Վերդի, ով 19-րդ դարի իր երևույթը տարածեց գալիքի անհունորեն խոր հեռաստաններում: Այսօր աշխարհում չի գտնվի մի օպերային թատրոն, որի խաղացանկում չլինեն նրա օպերաներից որևէ մեկը. «Ռիգոլետտո», «Աիդա», «Ֆաուստ», «Օթելլո», «Տրավիատա», և այսպես՝ 26 անուն...

1813 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Զյուսիսային Իտալիայի Լե Ռոնկոլե փոքրիկ գյուղում, ողորմելի, աղքատիկ մի պանդոկի տեր Վերդիի ընտանիքում ծնվեց նա՝ հանճարը: Վստահ կարելի է ասել, որ Անպարագրելի Արարիչը օրհնել էր մանկան ծնունդը և մկրտել նրան անմահության ավագանում:

Զուգեպպե Վերդի

Մեր խնդիրը չէ մանրամասնել նրա կենսագրությունը: Այնքան շատ ու բազմազան գրքեր կան Զուգեպպե Վերդիի զարմանալի հանճարի մասին, որ ամեն մի քիչ թե շատ ցանկություն ունեցողը կարող է վերցնել ու կարդալ առատորեն:

Նա բազմաթիվ նվագախմբային գործեր է գրել, սակայն նրա օպերաները կարևորվում էին ավելի: Զատկապես օտարի լուծը թոթափելու ձգտող հերոսական կրքոտությամբ ու խանդավառությամբ շնչող իր օպերաները, որոնք ներկայացվումներից հետո ուղեկցվում էին ժողովրդի բուռն ցույցերով: Իզուր չէր, որ 1848 թվականի հեղափոխության ժամանակ գրված նրա «Զնչիր, շեփոր» հիմնը բոլոր իտալացիների շուրթերին էր:

Եվ թող զարմանալի չքվա՝ նաև հայերի՝ շուրթերին, ովքեր ապրում էին Իտալիայում և մասնակցում նրա ազատագրական կռիվներին: Զային անչափ սիրելի էր հոգեբանական խոր վերլուծումներով, նույնքան խորն իր մարդասիրությամբ հանճարի ստեղծագործությունները: Որովհետև Ստեղծագործողն ինքը իր սքանչելի աստվածատուր երաժշտությամբ կարողանում էր դառնալ հարազատ ու մտերիմ մարդկության հավաքական Եսին և յուրաքանչյուր անհատի առանձին, ով ուներ գեղագիտական անգամ ամենանվագ զգացողությունը:

Իսկ Սուեզի ջրանցքի բացմանը նվիրված «Աիդա» օպերան, որն առաջին անգամ բեմադրվեց Կահիրեում, այնքան ցնցող էր... Եվ այնքան հարազատ հային սիրո ու խանդի զգացմունքներին միահյուսված ազատատենչության ու հայրենաբաղձության կրքոտ ապրումներով:

...Զայերը թողնում էին Զայաստանը, որովհետև չէին դադարում թուրք-պարսկական պատերազմները իր բզկտված Զայրենիքի հողի վրա: Թողնում էին Զայաստանը և ցրվում աշխարհով մեկ... Սակայն աշխարհի մի սքանչելի անկյունը՝ Իտալիան, անկախ կաթոլիկ եկեղեցու հավակնություններից ու ճնշումներից՝ շատ ցանկալի էր... որովհետև այնտեղ Ոգեղենի հրաշքը, ահա, քանի դար արդեն անուրանալի սլացքի մեջ էր:

Զայերը Եվրոպայում ամենուր են... Չկա մեծ կամ փոքր մի երկիր, որտեղ նրանք չլինեն: Գիտենք արդեն. նրանք միայն վաճառականներ, հողագործներ ու արհեստավորներ կամ բարձրաստիճան զինվորականներ չէին, այլև հրաշալի մտավորականներ էին:

Հայերը եվրոպայում ամմաս չէին մնում ոչ պատերազմների ետքից քարշ եկող տառապանքներից, ոչ ազատատենչ գաղափարներից, ոչ մտավոր կյանքից: Ահա, մյուս երկրներ այցելելուց առաջ, քանի դեռ Իտալիայում ենք, Վենետիկում, պատմենք Հայոց այն կաճառի մասին, որն իր անուրանալի, բազմաշերտ նպաստը բերեց հայ Մշակույթին, մեկ անգամ ևս փաստելով այն ճշմարտությունը, թե ինչ պայմաններ էլ լինեն, որտեղ էլ լինի՝ չի դադարում հայ ժողովրդի հավատը իր մտավոր կարողությունների հանդեպ և վստահությունը Ավետարանի այն սքանչելի հավաստումի հանդեպ. թե «*ոչ միայն հացիվ կեցցե մարդ*»:

ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ

Մխիթար Սեբաստացի

Հովհաննես Մկրտչին էր Աստված անապատում լսմանը փոխարինում, որտեղ նույնպես իր ընկերոջ հետ կերակուր կատանա Աստծո հրեշտակների ձեռքով:

Թեև երկու մանուկ ճգնավորները ամբողջ օրը ծնկաչոք աղոթեցին, սակայն երկինքն անտարբեր եղավ նրանց հանդեպ, և գիշերվա խավարն էլ իր հերթին այնպիսի սարսափով պատեց քաղցից նվաղած խեղճ երեխաների սիրտը, որ սկսեցին սրտապատառ լաց լինել և օգնություն կանչել: Եվ, վերջապես, նրանց որոնողները լսելով մանկանց սարսափահար աղաղակները՝ գտան նրանց և տուն տարան:

Բայց սա կարծես քիչ էր կրոնական հափշտակվածությամբ ապրող մանկան համար, երբ նրա կենսագրության մեջ ներխուժեցին սեբաստացի երկու քույրերը՝ **Մանասեն** և **Մարիամը**, որոնք նույնպես ճգնավորներ էին, սակայն ճգնում էին իրենց հոր սեփական տանը... Ահա, այս միանձնուհիների մոտ ուղարկեցին տասնամյա տղային: Քույրերը հազիվհազ կարդալ գիտեին և սոսկալի տգետ էին: Նրանք անընդհատ մարգարեական երազներ էին տեսնում, երազների հերոսը խեղճ փոքրիկն էր, ում արթնացնելով կեսգիշերին՝ պատմում էին՝ գուշակություններ անելով նրա ապագայի մասին:

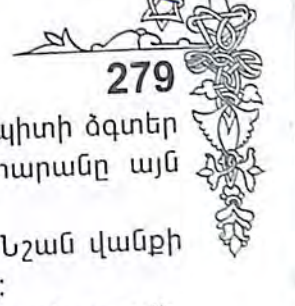
Թվում էր, թե նման մթնոլորտում «կրթություն» ստացած պատանին պիտի նմանվեր իր ուսուցիչներին, որոնք ավելի գմայլանքի մեջ ապրող հոգեկան հիվանդների էին նման, քան լրջախոհ կրոնավորների: Հենց միայն այն, որ կույսերը, ի վերջո, կարողացան հասնել իրենց երազանքին՝ խոսում է այդ խեղճ խելապականների բնավորության մասին: Առհասարակ, ճգնավորության գերագույն երազանքը մարմինը հալածելով կեղտոտ, այլանդակ, հիվանդ, ճիվաղային մի բան դարձնելն է՝ հանուն Աստծո սիրո:

Քրիստոսի հարսներ

Կեղեքումը վերջապես քույրերին անկողին նետեց սոսկալի անդամալուծությամբ, կոճղերի պես շարժվելու անկարող: Նրանց փտող, շարավոտ, վերքերով պատած մարմինները հավատում էին, թե երկուսն էլ արժանացել են «**Քրիստոսի հարսներ**» լինելու բախտին:

Հետո, երբ մեռան, իրենց նման տգետ և մտքի ու սրտի խավարի մեջ խաբխափող մարդկանց կողմից հռչակվեցին որպես հրաշագործ սրբեր: Ահա այսպիսին էին մանուկ **Մխիթարի** առաջին ուսուցիչները: Ասկայն պատանի **Մխիթարն** անսահման պահանջ ուներ հոգևորի և ուրիշ

որևէ կերպ չկարողանալով բավարարում տալ այդ պահանջին՝ պիտի ձգտեր դառնալ կրոնավոր, որովհետև հոգևոր կյանքի միակ ապաստարանը այն ժամանակ համարվում էր եկեղեցին:

15 տարեկան էր Մխիթարը, երբ դարձավ Սեբաստիայի Սբ. Նշան վանքի միաբան, սկզբում դպիր, իսկ այնուհետև ձեռնադրվեց սարկավագ:

Բայց նրա որոնող միտքը նրան մղում էր առաջ՝ թույլ չտալով բավարարվել կիսատ ինքնակրթությամբ և եկեղեցական կանոններով հավատին ծառայելու իր պարտականությամբ: Նրան հեռվից հրապուրում ու կանչում էր Էջմիածինը, որտեղ, գիտեր, պիտի կարողանար հարկը հարկին կրթություն ստանալ ու կատարելագործվել:

Էջմիածնում այդ ժամանակ հայրապետական աթոռին նորընտիր կաթողիկոս **Նահապետ Առաջին Եղեսացին** էր: Նա իր գործունեության սկիզբն արդեն նշանավորել էր շինարարությամբ. կառուցել էր Օշականի կամուրջը, Մայր Աթոռի վանատունը, վերակառուցել Էջմիածնի Շողակաթ եկեղեցին, վերնատունն ու հարակից շինությունները, նորոգել Երևանի, Չորագյուղի, Կոնդի, Քանաքեռի եկեղեցիները, Հրազդանից ջրանցք անցկացրել վանքապատկան հողերը ոռոգելու համար, ընդարձակել Էջմիածնի վանքի կալվածքները:

Կաթողիկոսի բուռն գործունեության լուրերը միանգամայն ոգևորիչ էին պատանի սարկավագի համար:

Նա մեկնեց Էջմիածին, որտեղ նրան սպասում էր ոչ թե ուսումն ու գիտությունը, այլ ծանր հիասթափությունը: Այն եպիսկոպոսը, որ նրա ուսուցիչն էր, բնավ չէր համապատասխանում իր կոչմանը:

Էջմիածինը ողջ հայության համար հոգևորականների իմաստության ու անարատ կենցաղի բնակավայր էր: Սակայն ժամանակի այդ հատվածում նրանք բավականին տգետ էին, կոպիտ ու արատավոր:

Այս եպիսկոպոսն էլ, որ հանձն էր առել նրան «կրթել»՝ տգետ էր և նաև զուրկ մարդասիրական զգացումից: Հեռվից եկած **Մխիթար աշակերտին** պահում էր ծառայի կարգավիճակով և որոշել էր այդպես պահել 12 տարի «առ ոտս իւր», ուստի ոչինչ չէր սովորեցնում և բանեցնում էր ճորտի նման:

Սևանի կղզու վանքը

Մխիթար սարկավագը դրա համար չէր եկել Էջմիածին և, բնական է, որ չհանդուրժեր անարժանապատիվ իր գոյությունը:

Նա Էջմիածնից փախուստով հեռացավ Սևանի կղզու վանք, որը, պարզվեց, նորից իր փնտրածը չէր: Նա Սևանի մենաստանի ցուրտ կամարների տակ ապրեց հուսահատական այն տագնապը, որը շատերին կարող էր զրկել գործելու որևէ ձգտումից: Բայց այս պատանին

նրանցից էր, որոնց ծանր հուսահատությունը, որքան էլ որ զարմանալի է, կոփում է կամքը՝ անխոցելի դարձնելով և միտքը, և հոգին:

Հեռանալով Սևանից՝ նա ճանապարհի ընկավ դեպի ծննդավայր: Ծանապարհին Բասենի վանքի վանահայր **Մելիքսեդեկ եպիսկոպոսը** նրան խնդրում է մնալ և հանձն առնել ուսուցանել դպրավանքի աշակերտներին:

Միայն մեկ տարի մնալով Բասենի վանքում՝ վերադառնում է Սեբաստիա և Սբ. Նշան վանքում ձեռնադրվում քահանա:

Ոչ նրա թափառումները, ոչ նրա այս ու այն վանքում ծառայելը բավարարում չէին տալիս նրա մտքին ու զգացմունքներին, բավարարում չէին տալիս իր էության մեջ տարտամորեն ապրող ու հասունացող կարևոր իր երազանքին, որի անունը դեռ չէր կարողանում տալ, սակայն որի միանգամայն ամբողջական և կատարյալ հայտնությանը սպասում էր իր խոկումների պահերին:

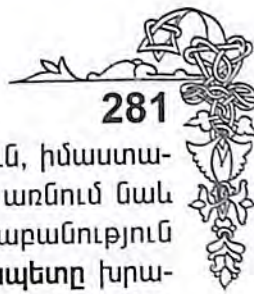
22 տարեկան էր, երբ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, որը պատրիարքության կենտրոն էր և որտեղ հույս ուներ կատարելագործելու իր գիտելիքները, որպեսզի կարողանա իրագործել արդեն միանգամայն ձևավորված հոգևոր նոր միաբանություն ստեղծելու իր գաղափարը: Միաբանություն, որը պետք է դառնար ոգու և մտքի կատարյալ դպրոց: Միաբանության անդամները սոսկ ճգնափոր կրոնավորներ չպետք է լինեին, այլ ազգի լուսավորության ու զարթոնքի առաջնորդներ:

Կոստանդնուպոլսում **Մխիթարը** հանդիպում է **Խաչատուր Էրզրումցուն**, որը ժամանակի ամենախմաստուն այրերից մեկն էր: Հայրենիքում կրթություն ստանալով՝ նա ուսումը շարունակում է Հռոմի Ուրբանյան վարժարանում, խորանում իմաստասիրական և աստվածաբանական գիտությունների մեջ, կատարելագործում լեզուների իմացությունը: Ստանալով վարդապետի աստիճան՝ որպես քարոզիչ հաստատվում է Կոստանդնուպոլսում, և զբաղվում գրական-մշակութային գործունեությամբ:

Խաչատուր Էրզրումցին կաթոլիկ էր, սակայն մեծ համարում ուներ կաթողիկոս Նահապետ Առաջին Եղեսացու մոտ, որ նրան արտոնել էր ամենուր քարոզելու իշխանություն, որովհետև Խաչատուր վարդապետը կաթոլիկ դավանություն չէր քարոզում, այլ ականատես լինելով հայերի միջև դավանաբանական, երբեմն անպատշաճության հասնող վեճերին՝ հաշտություն և միություն էր քարոզում:

Խաչատուր կրոնավորը չէր ընդունի կաթոլիկ դավանանքը, եթե նրա ուսումնաժարավ միտքը գիտությունների մեջ խորանալու համար Հայաստանում չգտնելով համապատասխան վարժարան՝ ստիպված չլինեիր հասնելու Հռոմ, որտեղ լուսավորչական դավանանքի երիտասարդին բացառված էր բարձրագույն ուսում ստանալը: Սրա առաջին պայմանը կաթոլիկ դառնալն էր: Բայց, ինչպես ինքն է գրում, նա ընդմիշտ մնաց որդին *«Լուսավորչանիստ աթոռաց սրբոյ Էջմիածնի»*:

Նրա՝ ամենատարբեր բնագավառների մեկ տասնյակ աշխատություններից շատերը ժամանակին որպես դասագիրք են ծառայել հայ նորահաս սերունդների համար:

Խաչատուր վարդապետից քերականություն, ճարտասանություն, իմաստասիրություն, աստվածաբանություն և լեզուներ սովորելու դասեր է առնում նաև **Մխիթարը**: Ապա առաջարկում է իր ուսուցչին կրոնական նոր միաբանություն ստեղծել և ստանձնել նրա ղեկավարությունը: **Խաչատուր վարդապետը** խրատելու է այս գաղափարը, սակայն հրաժարվում է ղեկավար դառնալու պատվից:

1701 թվականն էր: **Մխիթար Սեբաստացին** հավաքելով ութ աշակերտ՝ կազմում է միաբանություն և հետագա իր հռչակավոր գրական-գիտական գործունեության սկիզբը դնում: Նա Կոստանդնուպոլսի Բեյոլլի թաղամասում վարձում է մի բնակարան, որտեղ բացում է իր դպրոցը և հրատարակում կրոնական բովանդակության՝ լատիներենից թարգմանված չորս գիրք:

Սակայն **Մխիթար Սեբաստացին** կասկածվում է որպես կաթոլիկ և միջդավանաբանական պայքարում ենթարկվում է հալածանքի, որից խուսափելու համար միաբանությունը տեղափոխում է Վենետիկի Հանրապետության ներքո գտնվող Հունաստանի Մորեա նահանգի Մեթոն ծովահայաց բերդաքաղաքը, որտեղ եկեղեցի են կառուցում և ապրուստի համար պարտեզ ու ծիթաստան են ձեռք բերում:

Սակայն 1715 թվականին Թուրքիան պատերազմ է հայտարարում Վենետիկի Հանրապետությանը, և օսմանյան զորքերը շարժվում են Հունաստան: **Մխիթարյանները** ժամանակին կարողանում են հեռանալ:

Թուրքերը այստեղ էլ են հասնում հայերին. գրավում են Մեթոն բերդաքաղաքը, թալանում են ու քարուքանդ անում: Մխիթարյանների 14 տարիների անդուլ աշխատանքի պտուղները ոչնչանում են:

1715 թվականի ապրիլի 12-ին երեսուներկուօրյա նավարկումից հետո, երկկայմանի, բավական խաբխրված «Սբ. Զիրիլո» նավը մոտեցավ Ադրիատիկ ծովի Իտալիայի ափին և խաբխիս գցեց Սուրբ Մարկոսի ծովեզերքում: «Սբ. Զիրիլո»-ն սովորաբար վաճառականներ էր տանում-բերում Հունաստանից Վենետիկ և Վենետիկից Հունաստան, ովքեր ձեթի և աղի առևտրով էին զբաղվում:

Այս անգամ ուղևորները վաճառականներ չէին, այլ տասներկու հայ վանականներ:

...Վերջապույսի վերջին շողերը տարածվել էին Ադրիատիկի ջրերին, և մարմրող օրը թեթև մշուշե քող էր նետել խաղաղ հափրանքի զգայությամբ լեցուն բնության վրա: Տասներկու սևասքեմ վանականներ ծունկի իջած Վենետիկյան ծովափին՝ երախտագիտության տաք հուզումով իրենց աղոթքն էին շնչում՝ փառաբանելով Տիրոջը: Նրանք կարողացել էին խուսափել թուրք ջարդարարներից և հասնել երազային այս ափը՝ ճիշտ է, դատարկածեղ, ճիշտ է, ամեն բան կորցրած, սակայն անհուն հավատով և երախտագիտությամբ լեցուն է, ամեն հանդեպ, որ ապրեցրեց իրենց հանուն այն մեծ առաքելության, որ Տիրոջ հանդեպ, որ ապրեցրեց իրենց համար:

... Մխիթարը գիտակցում էր, որ Միաբանության առաքելությունը երկարատև պետք է լինի: Ուրեմն անհրաժեշտ էր, որ մենատուներ իրենից հետո գոյատևեն: Եվ վերանորոգման, և՛ նոր շինությունների կառուցման ներդաշնակ ծրագիրը գործի է դրվում ջերմեռանդ աշխատասիրությամբ: Միաբանության քսանամյա զոհաբերությունների և զրկանքների շնորհիվ վերջապես վեր է խոյանում կարմրագույն, սքանչելի մենաստանը»:

Մխիթար Սեբաստացին սերունդ կրթելու բնածին ծարավ ուներ: Նա չի սահմանափակվել միայն կրոնական խնդիրներով, այլ ծավալել է նախադրյալներ կրոնական միաբանությունը

դեպքը չունեցող գործունեություն, որի արդյունքում կրոնական նրաբանությունը

վերածվել է նաև գիտամշակութային հաստատության: Սուրբ Ղազարուն նա ոչ միայն եկեղեցի կառուցեց, այլ նաև բացեց այնպիսի մի դպրոց, որը **Համալսարան** կոչվելու իրավունք ուներ: Եվ, թեև ուսումնական ծրագրի հիմքում դրվել է աստվածաբանությունը, սակայն աշակերտներին տրվել է գիտության ժամանակների պարտադրած բազմակողմանի կրթություն: Մերժել է օտարազգի աշակերտների մուտքն իր դպրոց, որպեսզի Միաբանությունը մնա զուտ **Հայկական**: Հայ աշակերտները սովորելով այստեղ՝ պիտի փոխարինեին միաբաններին և, երբ գար ժամանակը և լինեի սերնդափոխություն, պիտի վառ պահեին սերը հայ ազգի նկատմամբ և պիտի պատրաստ լինեին հայ ժողովրդի լայն խավերի շրջանում լուսավորություն տարածող առաքյալներ դառնալու:

Սեբաստացին 1729 թվականին Ամստերդամից Վենետիկ է տեղափոխում հայ մեծանուն տպագրիչ **Ոսկան Երևանցու** տպարանը՝ դասագրքեր և այլ գրականություն տպելու համար:

Մխիթարյան Միաբանության տպարանը

Բայց առանց լեզվական վերանորոգության՝ գրական վերածնունդը բացառվում էր: Այս պատգամը որպես կտակ նա թողեց իր աշակերտներին, որոնք իրագործեցին նրա կարևոր **Ծրագիրը**. ինչ-որ տեղ խաթարված և վիրավոր **մայրենի լեզուն** նորից դարձնելով կատարյալ, համապատասխան դասական իր գեղեցիկ արժանիքներին: Եվ առաջինը հենց ինքն էր, որ հանձն առավ գրելու և հրատարակելու **«Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայկազեան սեռին»** գիրքը, որպեսզի, ինչպես ինքն

է բացատրում **«...նորավարժից տկարութեան օգնէ և զարգացնէ զանոնք քերթողութեան ուսման եւ հայկաբանութեան հմտութեան մեջ»**: Լեզվական վերանորոգմանը անուրանալի ծառայություն մատուցեց նրա պատրաստած **«Հայկազյան բառարանը»**, որը պարունակում էր այդ ժամանակաշրջանի բոլոր ձեռագրերի բառերը՝ վկայություններով ու օրինակներով հանդերձ:

«Եթէ Սէրը մեզի չչնորիէր այս բառագիրքը, քիչ ատենէն մեր լեզուն խրթին եւ անվայելուչ դարձած՝ պիտի կործանէր»,— առաջաբանում գրում է հեղինակը:

Մխիթար Սեբաստացի վարդապետի մեծագույն մտահոգությունը նախ և առաջ Հայոց լեզվի քերականությունն էր, որը փայլուն կերպով կատարեց իր միաբանների հետ, որոնցից շատերը նրա աշակերտներն էին:

Մենք դեռ կհանդիպենք ու կպատմենք նրանց մասին: Բայց հիմա պետք է վերադառնանք **Մխիթար Սեբաստացու** անավարտ մնացած պատմությանը:

Մխիթար Սեբաստացի գերագույն մտավորականը իր ժողովրդի արժանիքների հանդեպ մշտապես խանդավառ հոգի էր: Նա ներքին զուսպ հպարտու-

թյամբ Սբ. Ղազարի մենաստանում սկիզբ դրեց միաբանության, այսօր արդեն աշխարհին ամենահայտնի հավաքածուներից մեկին, որտեղ ամփոփված են սքանչելի մանրանկարներով զարդարուն ձեռագրեր, որոնցից յուրաքանչյուրում Հայաստանի ոգեղեն պատմության վկայությունն ու հուշագրությունն է:

Սա հին ձեռագրերի **Մատենադարանն** է:

Բայց **Մխիթար Սեբաստացին** ստեղծեց նաև **Գրադարանը**, որն այսօր արդեն ունի հայերեն, արևմտյան և արևելյան զանազան լեզուներով հրատարակված հարյուր հիսուն հազար անուն գիրք:

Գիտենք. **Մխիթար Սեբաստացին** կաթոլիկ էր և այդ տեսանկյունից էր աստվածաբանական հարցերը վերլուծում: Սակայն այս փաստը չի կրել որևէ «քաղաքագիտական համագամանք», ինչպես նրա կաթոլիկությունը մեկնաբանել է **Հրաչյա Աճառյանը**, կամ չի ծառայել իբրև **«դիվանագիտական միջոց»** ինչպես հավատացած էր **Արշակ Զոպանյանը**:

Նա մշտապես եղել է և՛ առաքելական, և՛ կաթոլիկ հայրերի քննադատության տակ: Առաջինները նրան մեղադրել են Հռոմի եկեղեցու գիրկն ընկնելու և նրա գերակայությունն ընդունելու մեջ, երկրորդները նրան ներկայացրել են իբրև ըմբոստ ու ինքնիշխան Հռոմի եկեղեցուց ու նրա իշխանությունից անկախ: Նման ըմբոստ ու ինքնիշխան Հռոմի աթոռի գերակայությունը, բայց մնացել էր ճշմարիտ ուրեմն նաև Հռոմի աթոռի գերակայությունը, քանի որ հավատարիմ ազգային ավան-**հայրենասեր ու հայասեր**, և անվերապահորեն հավատարիմ ազգային ավան-**դույթներին**, ծեսերին ու արարողակարգին, իր հիմնադրած Միաբանությունը խորագույն հայեցի պահելու խնդիրն: Նա հավատացած էր, և այդ մասին ամեն առիթով ասում էր, որ ազգը և կրոնը տարբեր հասկացություններ են, ուստի և հարկ չկա մեկի համար մյուսին զոհել:

Նա իր քարոզներում շարունակ եղբայրության ու խաղաղության կոչ է արել. մերժել կրոնական երկպառակությունը Հայոց մեջ, իր հրատարակած գրքերի տիտղոսաթերթերի վրա, ինչպես **Խաչատուր Էրզրումցին**, միշտ նշել է տվյալ ժամանակի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունը, կտրականապես դեմ եղել կաթոլիկ հայերի առանձին կաթողիկոսություն ունենալուն:

«Բառագիրք Հայկազեան լեզուի» «Բան առ ընթերցողս» վերնագրով առաջաբանում գրել է.

«Խոնարհամիտ սրտիւ ընծայեմ քեզ զպտուղ բազմամեաց աշխատութեանս՝ նուէր սիրոյ, զի ցանկալի է ինձ յինէն առնուլ և քեզ տալ»:

Ավելի բացատրելի ասել, թերևս հմարավոր չէ: Նույնը նաև իր հիմնադրած Միաբանության մասին խոսքը.

«Սկիզբէն ի վեր, ինչպէս ես, այս Միաբանութիւնն ալ սահմանուած է Հայ ժողովրդի մշակութային ծառայութեան եւ Աստծոյ Փառքին»:

Այսինքն. **«Աստծոյ փառքը՝ Հայ մշակութի ծամրով»**:

Այսինքն. ժողովուրդ, որն ունի գրական, գեղարվեստական, երաժշտական, ճարտարապետական, փիլիսոփայական, պատմական երկերի, քերթողական արվեստի հավատամք՝ չի կարող ունենալ այլ խնդիր, քան ծառայել իր **Մշակույթին** և իր **լուսավոր Դավանանքին**:

Մխիթար Սեբաստացի ուսուցչի համար դաստիարակության կարևոր պայմաններից մեկը թատրոնն էր... 1730 թվականից սկսած Մխիթարյանները սկսում են բեմադրել այնպիսի ներկայացումներ, որոնք ցուցադրվում էին վենետիկյան երկարատև Բարեկենդանի օրերին: Նյութը երբեմն կրոնական էր, երբեմն պատմահայրենասիրական, կամ երգիծական: Թատերգությունները գրում էին վարդապետները, խաղում էին աշակերտները:

Մխիթար Սեբաստացին Սուրբ Ղազարուն բացահայտեց թատրոնի կարևորությունը, որն իր շարունակությունը գտավ Կոստանդնուպոլսի, Հնդկաստանի, Ղրիմի ուսանողության շրջանակներում՝ որպես կարևոր մի առաքելություն:

«Որքան ալ զարմանալի թվի և շատերու համար հակասական, Հայ թատրոնը որպես գրական սեռ՝ ծնունդն է նոր գրականության շրջանին, որպես ծննդավայր ունենալով Սր. Ղազար Մայրավանքը»:

«Կրոնքի և ազգի երկու մեծ գաղափարներեն ահա, որ ծնունդ կու տան Մխիթարյան թատրոնին, այդ վանականները որ կ'ապրեին հեռու կյանքեն, բայց կը գգային կյանքը և ունեին հայրենիքի մեծության տեսլականը, իրենց երազային ապրումները կը փոխանցեին թուղթի վրա և անոնց ներկայացումով կը հրձվին հոգեպես»:

«Թատրոնը կը գործածվի որպես միջոց հայրենասիրություն արծարծելու, անյայտի պատմական փառահեղ էջերը և լուսապայծառ դեմքերը կենդանացնելով, կրոնքի և հայրենիքի հերոսներուն հարություն տալով, գաղափարական Հայաստանի մը տեսլականը արթնացնելով, դարու մը մեջ՝ ուր ամեն ազատության զգացում և տենչ անմարդկային ճնշումներու ենթարկված էր, հատկապես ներքին գավառներուն մեջ»:

«Այդ կատակերգություններն շատերը զուրկ չեն իսկապես երգիծական նուրբ շերտեր և հոգեբանական անդրադարձումներ... Ծիծաղելի թերություններ կը հանվեն բեմի վրա ու Պարոնյանն դար մը առաջ՝ մեծապատիվ մուրացկաններու, Պաղտասար Աղբարներու տիպարները կը ցուցադրվին երգիծաբանորեն սրամիտ ու զվարթ շեշտով մը»:

...Հետո Մխիթարյան Միաբանության վարժարանների նախկին սաների նախաձեռնությամբ Կոստանդնուպոլսում զարգացավ իսկական թատրոնը՝ բանաստեղծ և դրամատուրգ Մկրտիչ Պեշկեթաշյանի անմիջական նախաձեռնությամբ:

Նախ. Մխիթարյան Միաբանության դպրոցները անպայմանորեն պետք է բացվեն միմիայն հայ երեխաների համար:

Միայն այս գործն էր, որին իր ողջ կյանքով ծառայեց Մխիթար Սեբաստացի Լուսավոր հայը, մեծ մտավորականը և խորապես հայրենասեր մարդը:

Միաբանների կղզյակի միջև:
...Երկարատև, ծանր դեղնախտ հիվանդությունը 1748 թվականի մարտին
ուժասպառ Ուսուցչին գամեց անկողնուն: Այս անգամ հիվանդությունը
չենթարկվեց բուժման: Երկու ամիս անց հիվանդը մահացավ: Երկու ամիս անց
հիվանդությունը 1748 թվականի ապրիլի 27-ին:

Մխիթար սրբակենցաղ մարդը հոգին ավանդեց մոլորաբանության հետևորդների շարքում։ Միաբանության Տարեգրության էջերում կարդում ենք։

«Տխուր ամբոխը, հարյուրավոր մոմերի լույսերով, խնկի հոտով Տիրոջը և ամենասուրբ Կոյսին նվիրված շարականներով, լուռ լացով և զուսպ հեկեկոցների ուղեկցությամբ ձեռքի վրա տեղափոխեց սուրբ մարմինը և դրեց եկեղեցում, այն ժամանակվա սովորույթի համաձայն, իր կողմից պատրաստված պարզ և մերկ մարմարապատ փոսը, և անուշ կերպարանքն անհետացավ քարե ծածկի տակ»։

Մահվանից հետո աշակերտները Միաբանությունը կոչեցին նրա անունով.
Մխիթարյան:

Հայ մտավորականների մի քանի կարծիքներ մեծ Մխիթար Սեբաստացու մասին...

«Իր ժամանակին մեջ, իր ժամանակեն ալ դուրս այս հզոր միտքը, որ Մխիթար կը կոչվի՝ զիս կը շփոթեցնե իր գործին ահագնությամբ... Ի՞նչ միտք է այս, Աստված իմ, մտքի ի՞նչ խորություն Սեբաստիայի այս հայուն մեջ... երկրե երկիր հալածական, խավարի մեջ թափառական՝ մեծերուն մեջ Մեծ այս տաղանդավոր հայր...»:

«Մխիթար ծնավ հայ, ապրեցավ որպես հայ, պայքարեցավ ու գործեց հայության համար: Անհկա աշխատեցավ, որ հայուն բոլոր առաքինություններն ու հարստությունները, հայրենիքի սերը, սերը իր ժողովրդին ծառայելու, զորանան, զարգանան ու մնան անաղարտ... Եվ Մխիթար մեծ էր նաև անով՝ որ իր ամբողջ հանձարը ի սպաս դրավ իր ցեղի վերածնունդին, իր ցեղին հավիտենականության, և հասնելու համար իր նպատակին՝ գեղեցիկին, ազնիվին, լույսին, հայրենասիրական շենքին, անհկա տարավ անընդհատ և հսկայական պայքար՝ արգելքներու և նախանձի դեմ, ներքին և արտաքին հուժկու թշնամիներու դեմ, առանց նյութական միջոցներու, առանց հավաքական աջակցության, միմիայն բարոյական հմայքով:

Ոչ ոք կրնա հաստատել, թե առանց Մխիթարի, այսօր ինչ վիճակ պիտի ունենար մեր լեզուն, ինչ աստիճան պիտի ներկայացներ մանավանդ Սփյուռքի հայրենասիրությունը»:

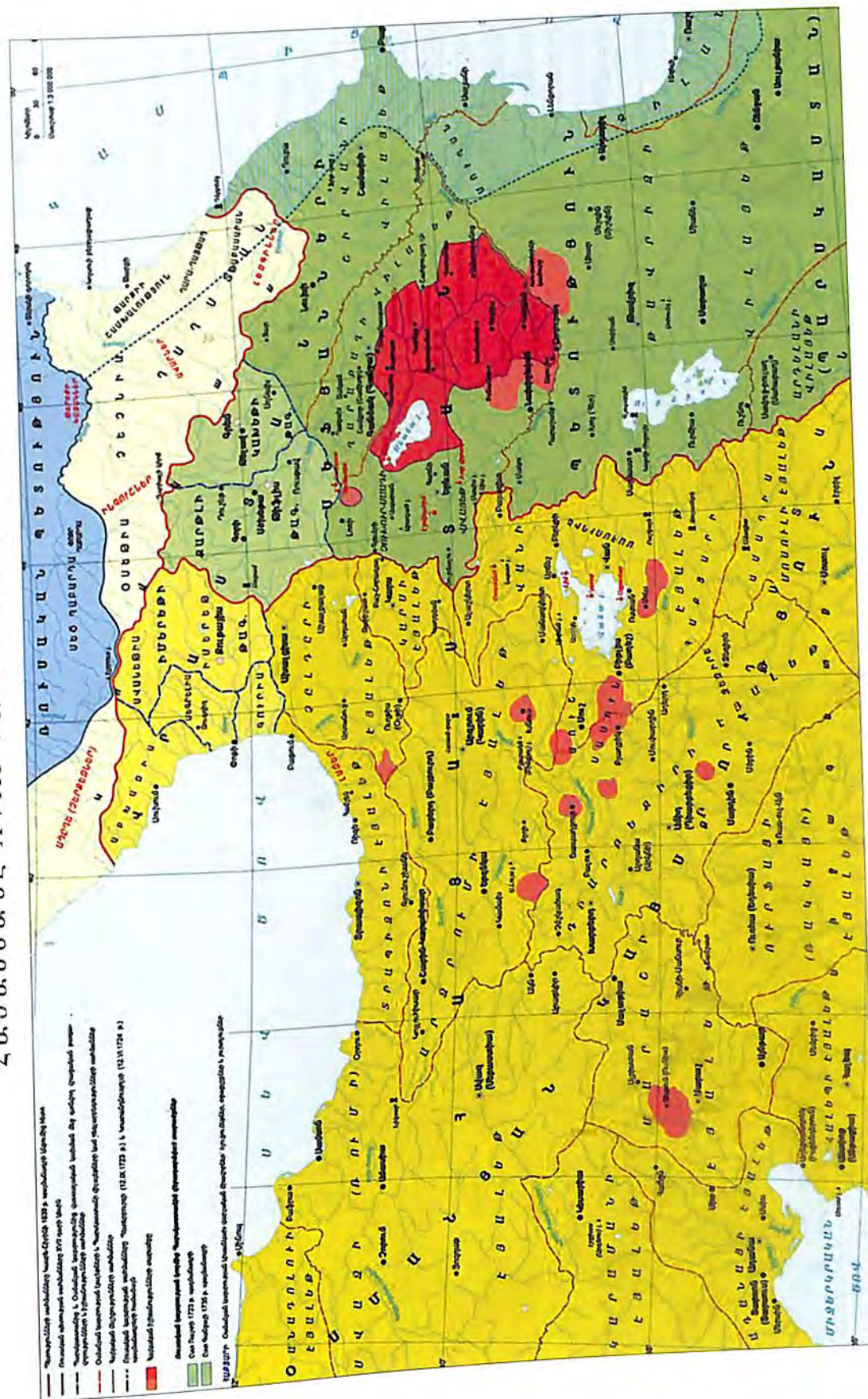
«Մխիթար վարդապետը մեր ամենամեծ, ամենեն փառավոր դեմքերեն մին է: Առանց իր շունչին, պիտի չունենայինք վստահարար այս մեծ հայերը՝ Չամչյան, Բագրատունի, Ալիշան, Գաթրճյան, Այսոյան, Ինձիճյան, Գարագաշյան, Պեշկեպաշյան և այլն... Անհկա եղավ վավերական հայ խոշոր հանձար մը. ասիկա կը ցոլա ամբողջությամբ իր գործին մեջ, իր շրջանին, իրմե հետո ալ...»:

Իսկապես նրանք շատ էին. նրա հետ միաժամանակ աշխատած և ապա նրանից հետո եկած երախտավորները... Նրանց անունների պարզ թվարկումն արդեն բազմաթիվ էջեր կարող են լրացնել: Բոլորի մասին անկարող ենք պատմել, սակայն մի քանիսին պարտավոր ենք ներկայացնել:

Մխիթարյան Միաբանության հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացու մահից հետո Աբբահայր ընտրվեց Հայր Ստեփանոս Մելքոնյանը: Նա գիտական և կրոնական գործերի հրատարակմանը վերաբերում էր նույն կերպ, ինչ իր նախորդը:

Այդ ժամանակ էր, որ միաբանների մի խումբ, ինչ-ինչ պատճառով չընդունելով նոր Աբբահայր հեղինակությունը, հեռանում է Սբ. Ղազարից, տեղափոխվում Տրիեստ, ուր Մարիա-Թերեզա կայսրուհու օգնությամբ Սբ. Մարտիրոսաց եկեղեցում հիմնադրում է իր վանատունը և տպարանը: Դեռ կպատմենք այս միաբանության և նրա արժանի գործերի մասին: Շարունակենք Սբ. Ղազարի միաբանների պատմությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVIII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

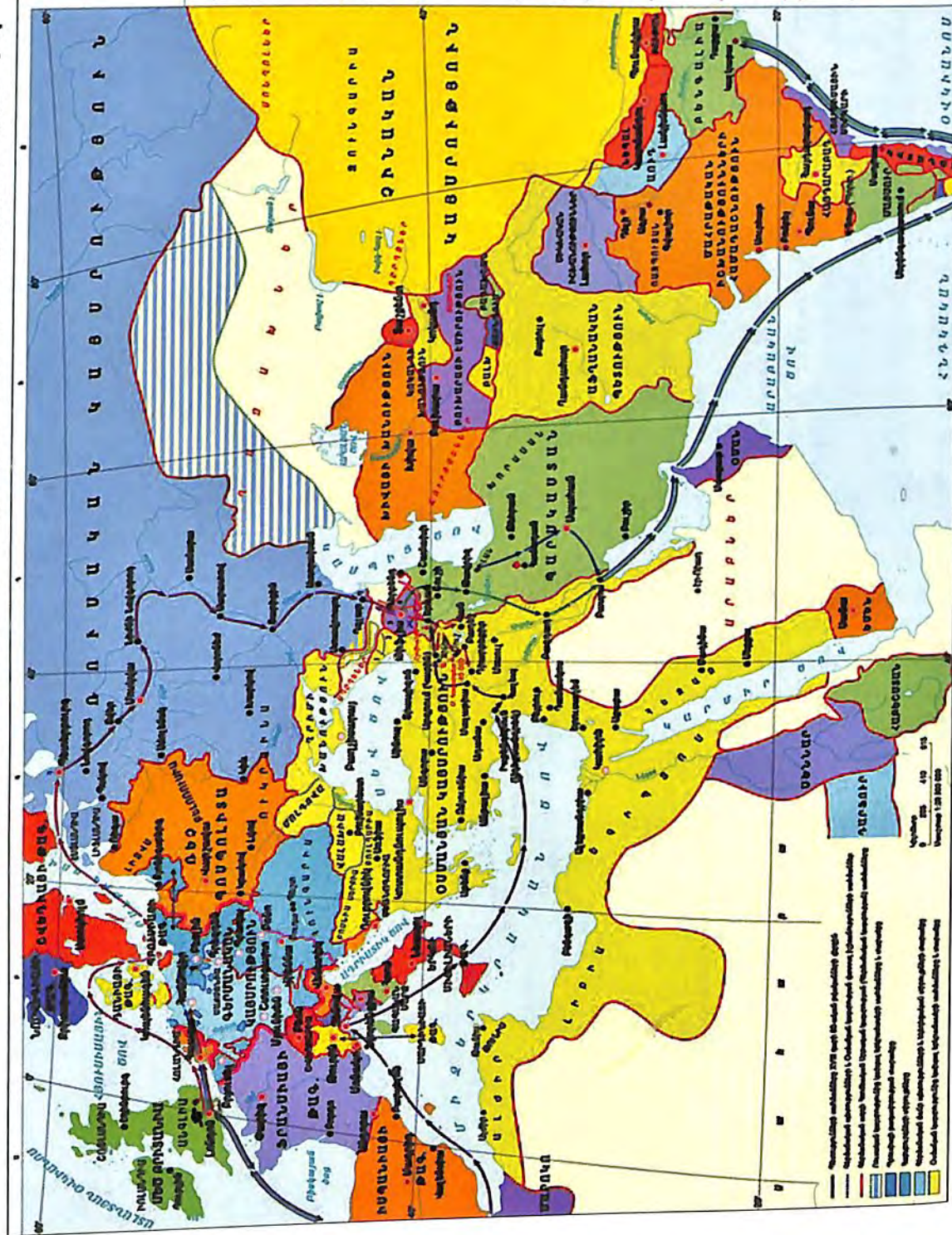

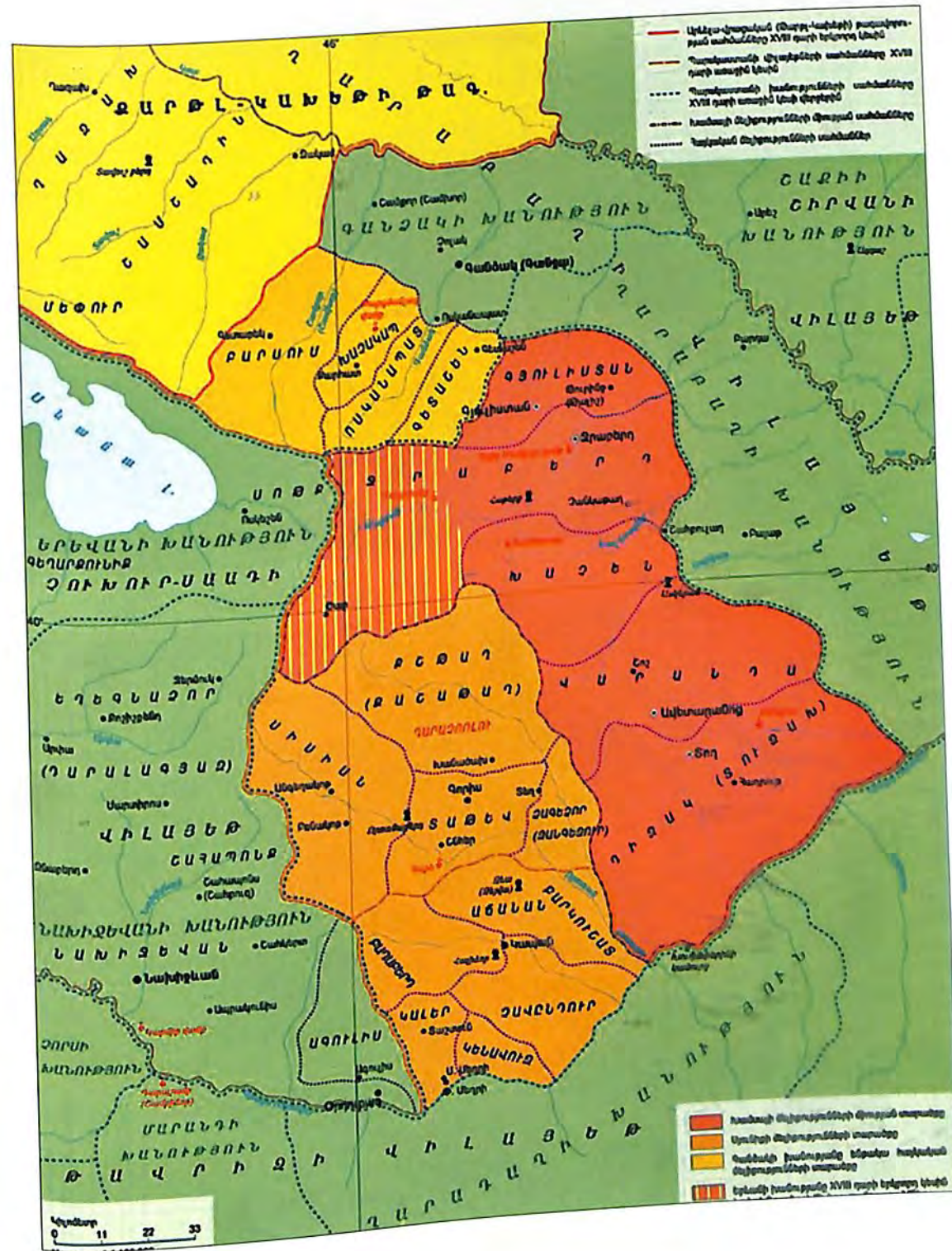
22

[illegible]

THE ONLY JUDICIAL PUBLISHING

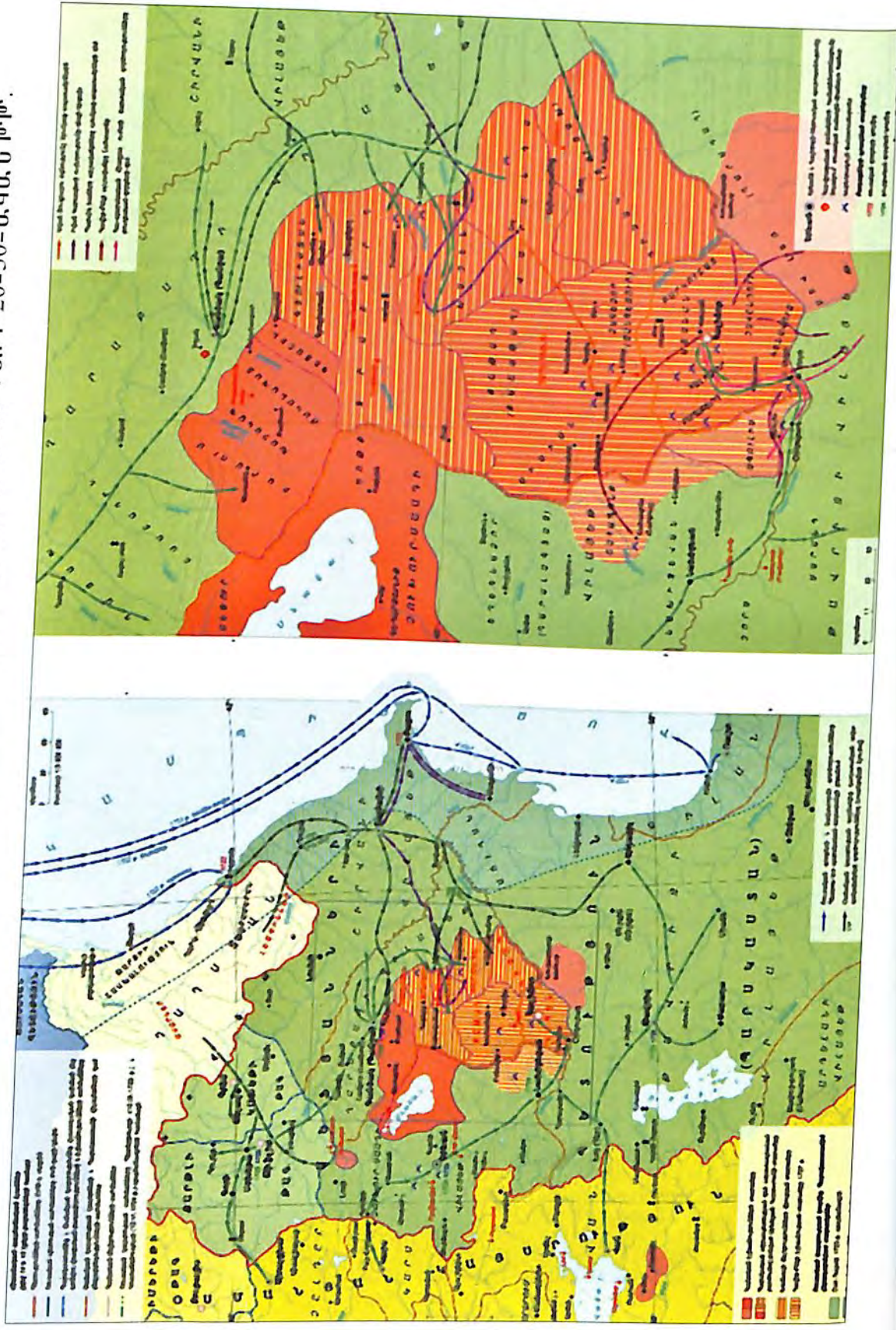

22

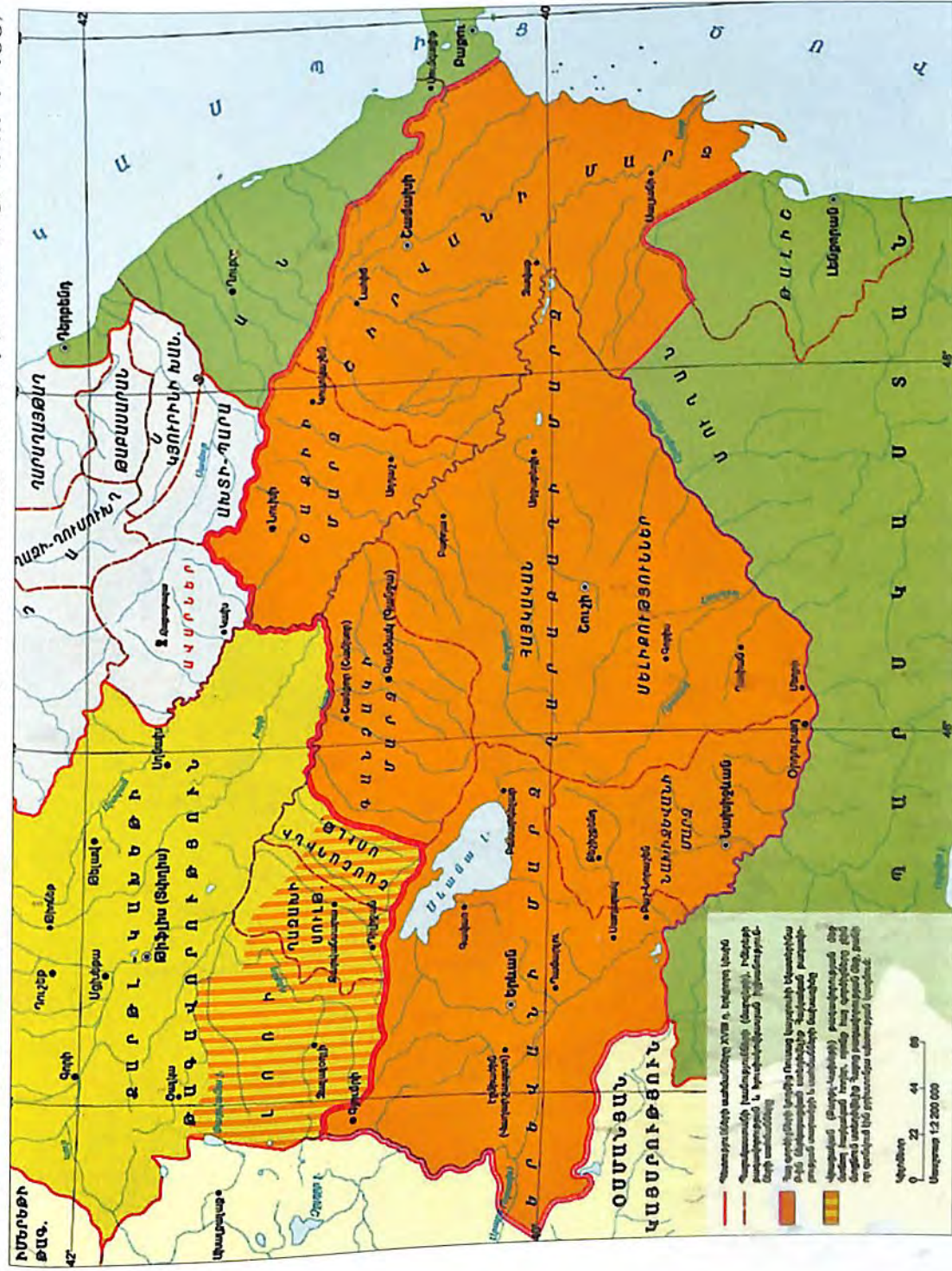

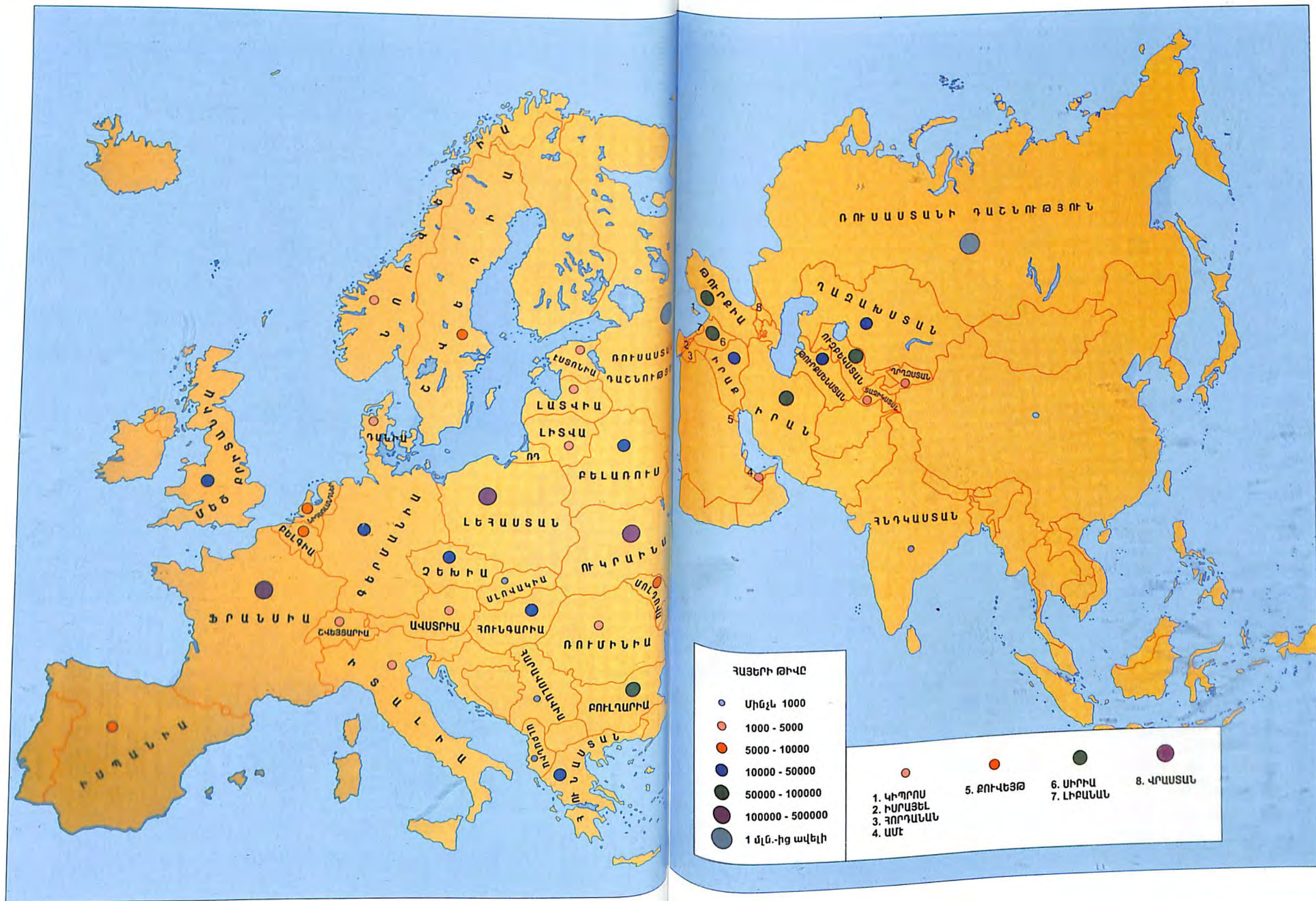
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ XVIII ԴԱՐԻ 20-30-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ՄՍԵՂԻՄԻՔԻ ԶԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆ ՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ (XVIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ. ԿԵՍ)

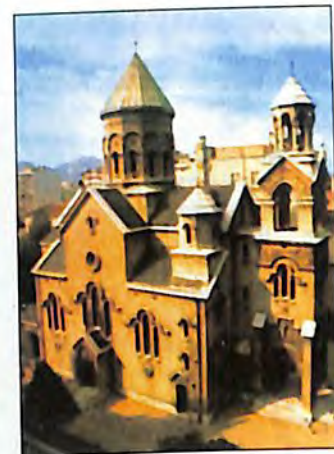

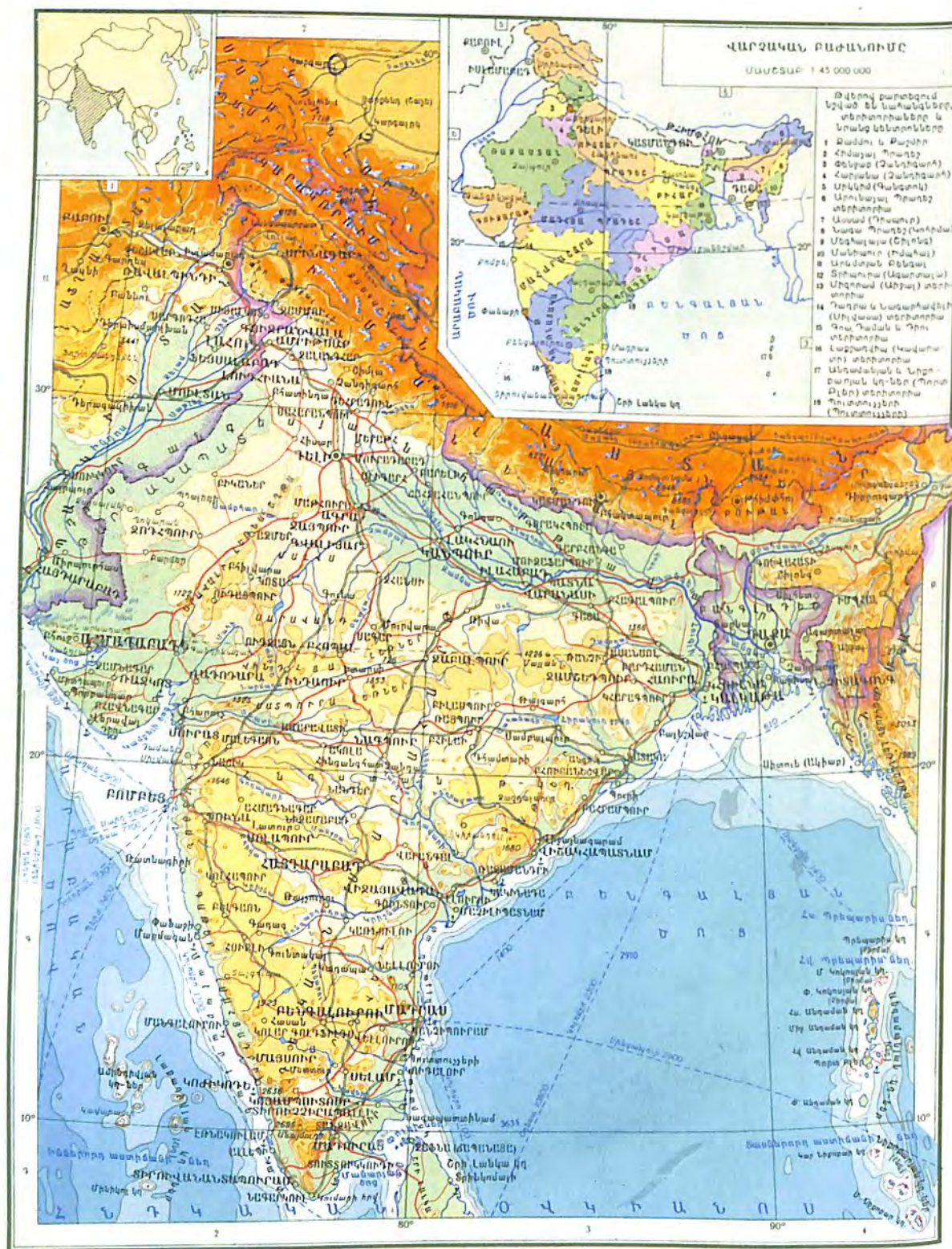

Օտարության մեջ սփռված Հայոց հավատի
սրբազան կառույցներ

Երկիր, ուր հայերը բարգավաճեցին ըստ ամենայնի...

Թաջ Մահալ

Աջանտայի ժառանգորդ քարանձավները

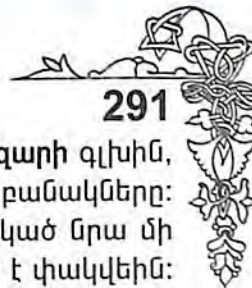

Մարգիս խաչատուրյանի ջուրգլիկներում կորած Աջանտայի որմնակարների պատկերահանումները

Երբ Նապոլեոնը արդեն հեռացել էր Վենետիկից, Սբ. Ղազար հասավ նրա մյուս հայ համհարզը՝ Պետրոսը, Նապոլեոնի հրամանագրով. «**Վենետիկի Սբ. Ղազար կղզու հայ վարդապետները պահպանում են իրենց ներկա կարգավիճակը**»:

Այս հայ վանականների և նրանց **Գործի** համդեպ ունեցած համակրանքն էր, որ Նապոլեոնին մղեց Փարիզի Արևելյան լեզուների բարձրագույն դպրոցում **Հայագիտության** ամբիոն բացել:

...Երբ Վենետիկը վերադարձվեց Ավստրիային՝ նրա կայսր **Ֆրիդրիխը** նույնպես արցելեց Սբ. Ղազար, որի մասին շատ հետաքրքիր բաներ էր լսել: Բայց այն, ինչ տեսավ և լսեց տեղում՝ վեր էր իր բոլոր սպասելիքներից: Հիանալով սքանչելի ճարտարապետությամբ, միաժամանակ նկատեց, որ կղզին չափազանց փոքր է, և կարգադրեց Միաբանությանը նվիրել ավիամերձ ծովի մի հարմար կտոր... Կղզու վանականներն իրենց միջոցներով այս ու այն կողմից հող տեղափոխելով, ծովի այդ մասը ցամաքեցնելով՝ կարողացան կրկնապատկել կղզու մակերեսը:

Այս ժամանակ էր, որ կրկնակի մեծացած Սբ. Ղազար այցելեց **Ջորջ Գորդոն Բայրոնը**, Անգլիայի, բայց նաև քաղաքակիրթ ողջ աշխարհի բանաստեղծը:

Սակայն նախքան բանաստեղծի այցելության մասին պատմելը՝ խոսենք **Սկրտիչ և Հարություն Ավգերյան** եղբայրների մասին, ովքեր, ի դեպ, աշակերտել էին **Հայր Միքայել Զամչյան** բազմավաստակ գիտնականին:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՎԳԵՐՅԱՆ

Սկրտիչ Ավգերյան

Սկրտիչ Վարդապետ Ավգերյանը լեզվաբան, բառարանագետ, աստվածաբան, թարգմանիչ, **Մխիթարյան Միաբանության** սյուներից մեկն էր, նրա սքանչելի ուսուցիչներից մեկը: Նա բացի իր գիտական և մանկավարժական գործունեությունից, Սբ. Ղազարում եղել է Միաբանության խորհրդականը, 20 տարի շարունակ ընդհանուր աթոռակալը:

Այլևայլ աշխատությունների կողքին նա իր կարևոր մասնակցությունն է բերել **«Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի»** կամ, ինչպես ընդունված է ասել, **«Նոր Հայկազյան բառարանը»**. կազմելիս: **Հայր Սկրտիչ Ավգերյանը** կազմել և խմբագրել է է-Ֆ տառերի բառացանկը և բառահոդվածները, գրել է **«Նախադրումը»**

առաջաբանը և **«Հավելվածը»**:

Հայր Սկրտիչ Ավգերյանը զգալով ավելի գործնական բառարանի անհրաժեշտությունը՝ համառոտել է **«Նոր Հայկազյան բառարանը»**, կազմել **«Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի»**, ուր բառերը ներկայացված են իրենց իմաստային նշանակություններով, քերականական բացատրություններով:

Հայր Սկրտիչ Ավգերյանը հսկայական աշխատանք է կատարել թարգմանության ասպարեզում: Բազմաթիվ են լատիներենից գրաբար և հայերենից լատիներեն գործերի թարգմանությունները: Նախ՝ **Հեթում Պատմիչի «Պատմութիւն քաթարաց»**, Սենեկայի **«Ճառք իմաստասիրականք»** գործերը: Ապա

գրաբարից լատիներեն է թարգմանել **Փիլոն Եբրայեցու «Ճառքը»**, **Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը»**, որոնց հունարեն բնագրերը կորած էին, և որոնք նա թարգմանել է հայերեն ինչ թարգմանությունների բնագրերից:

Հայր Սկրտիչ Ավգերյանը գրել է կրոնա-բարոյախոսական չափածո և արձակ երկեր. **«Բարի խորհուրդներ»**, **«Դեղ կենաց, որ է հոգևոր բժշկարան»**՝ գրված արևմտահայերենով:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԳԵՐՅԱՆ

Հարություն Ավգերյան

Հարություն Վարդապետ Ավգերյանը Սկրտիչ Ավգերյանի եղբայրն էր: Նա նույնպես լեզվաբան էր, բառարանագետ, թարգմանիչ, ուսուցիչ:

Հայր Հարություն Ավգերյանը 1786 թվականից, 12 տարեկանից, ապրել է Սբ. Ղազարում և տիրապետում էր հունարեն, լատիներեն, եբրայերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հունգարերեն, գերմաներեն, թուրքերեն լեզուներին:

Անհմար է գերազնահատել **Հայր Հարություն Ավգերյանի** լեզվագիտական կարողությունները, որոնք լիարժեքորեն դրսևորվեցին բառարանագիտության բնագավառում: Նա կազմել է **«Ֆրանսերեն-հայերեն»**, **«Հայերեն-ֆրանսերեն-թուրքերեն»**, **«Անգլերեն-հայերեն»**, **«Հայերեն-անգլերեն»** բառարանները, որոնցով ցանկացել է օտարներին սովորեցնել հայերեն, իսկ հայերին հաղորդակից դարձնել Եվրոպայի գիտության նվաճումներին:

Բացի բառարաններից՝ նրա չափազանց կարևոր աշխատություններից է **«Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց, առաջնորդությամբ Եփիփիանու, Խորենացու և Շիրակացու»**:

Կատարել է Ներսես Լամբրոնացու, Ներսես Շնորհալու հայերենից իտալերեն թարգմանությունները, ինչպես նաև Միլտոնի **«Դրախտ կորուսյալ»** գործը իտալերենից հայերեն:

Զմոռանանք. կազմել է նաև **«Գերմաներեն-հայերեն»** և **«Հունարեն-հայերեն»** բառարանները:

Ահա այս սքանչելի վարդապետն էր **Լորդ Բայրոնի** հայերենի ուսուցիչը: Ասացինք, չէ՞, որ բանաստեղծը այցելել է Սբ. Ղազարի միաբաններին:

ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐԻ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԸ

Նա 28 տարեկան էր և հռչակավոր արդեն... Գայթակղություններից հիասթափված, իր հայրենիքում անցանկալի դարձած և այդ պատճառով կամավոր տարագրության ճանապարհը բռնած՝ Բելգիայում, Շվեյցարիայում, Միլանում երկար թափառելուց հետո 1816 թվականին ժամանեց Վենետիկ:

Հայտնի է, թե ինչը հրապուրեց հախուռն բնավորության տեր, ամեն տեղ արկածներ որոնող բանաստեղծին, որ այցելի Սբ. Ղազարի վանականներին: Բայց փաստ է, որ մեկ անգամ այցելելուց հետո՝ նա այլևս չկարողացավ դիմադրել գայթակղությանը, որպեսզի ամեն առավոտ լողալով կամ գոնդոլով չհասնի Սբ. Ղազար:

Բայրոն

«Անդունդից վեր բարձրանալու նպատակով ինձ տրամադրեցի ամեն օր Հայոց լեզվի ուսումնասիրությանը: Հգում էի, որ հոգիս կարիք ուներ կապվելու մի շատ լուրջ և փութաջան աշխատանքի: Ահա, թե ինչու ընտրեցի հայերենը, որն աշխարհի ամենաբարդ լեզուն է, որը և գերազանց միջոց է կամքս կոփելու»:

Նրա փոթորկող ոգին խաղաղության կարիք ուներ: Իմաստուն խաղաղության: Պատերազմների ու հեղափոխությունների, կայսերական ժառանգական իրավունքների վեճերի, մտավորականության ամենատարբեր գաղափարների, պերճության ու աղքատության, կրքոտ ու քմահաճ անհատականությունների, կրոնական բանադրանքների, տաղանդների անօրինական փայլա-

տակումների խառնարանում, բնավորության ու հանճարի անհաշտության ու երբեմն խելագարության հասցնող կործանարար ճգնաժամերը բանաստեղծին տանում, հասցնում էին խաղաղ այն անկյունը, որտեղ մի խումբ վանականներ խոկունի երազային պահերի մեջ քննում էին Աստծո և իրենց տառապյալ ժողովրդի ճշմարտությունը՝ փաստելու համար մեկ այլ Գոյության իրական լինելը:

«Կարգուկանոնը, մաքրությունը, անուշությունը և իրական բարեպաշտությունը, տաղանդն ու ճշմարտությունը բնորոշ են հայկական կղզու վարդապետներին, միանգամայն ի վիճակի են աշխարհիկ մարդուն ապացուցելու, որ գոյություն ունի մեկ այլ աշխարհ, որը շատ ավելի լավն է, քան մերը...»:

Սրանք բանաստեղծի խոսքերն են: Նա իր մտորումների ու օրինազանցությունների խառնարանից կարողացել է ըմբռնել Սբ. Ղազար կղզու Մխիթարյան Միաբանության առաքելության խորին իմաստը:

«Այստեղ շրջում են իննսուն վարդապետներ, որոնք խոսում են միայն ամենաանհրաժեշտը»:

Նրա խանդավառությունը Սբ. Ղազարի վարդապետների հանդեպ անսահման էր: Նա հայերեն էր սովորում, և նրա ուսուցիչը Հայր Հարություն Ավգերյանն էր, որն, ասում են, շատ լավ հասկանում էր բանաստեղծի փոթորկուն հոգին և ամեն կերպ աշխատում էր խաղաղեցնել նրան:

Բայրոնը շատ արագ տիրապետում է հայերեն լեզվին, այն աստիճան, որ անգլերեն է թարգմանում Մովսես Խորենացու «Պատմության» մի մասը, Ներսես Լամբրոնացու «Ճարտասանությունը» և Սբ. Պողոսի «Կորնթացիներին ուղղված նամակները»:

Բայրոնը վեցնեփկում ապրեց երեք տարի: Նրա խանդավառությունը ժամանակի այս ընթացքում այնքան բուռն էր Սբ. Ղազարի վարդապետների հանդեպ, որ ավելի որոշակի է դարձնում իր գործուն օժանդակությունը՝ մասնակցելով Հայր Հարություն Ավգերյանի «Հայերեն-անգլերեն» և «Անգլերեն-մասնակցելով Հայր Հարություն Ավգերյանի «Հայերեն-անգլերեն» բառարանների կազմմանը և հատկապես անգլիացիների համար հայերեն» պատրաստած «Հայոց լեզվի քերականություն» ձեռնարկի հրատարակմանը:

Այս գրքի նախաբանում Բայրոնը հիացմունքով գովերգելով ողջ միա-Այս գրքի նախաբանում Բայրոնը հիացմունքով գովերգելով ողջ միա-Այս գրքի նախաբանում Բայրոնը հիացմունքով գովերգելով ողջ միա-Այս գրքի նախաբանում Բայրոնը հիացմունքով գովերգելով ողջ միա-Այս գրքի նախաբանում Բայրոնը հիացմունքով գովերգելով ողջ միա-

«Այստեղ շրջում են իննսուն վարդապետներ, որոնք խոսում են միայն ամենաանհրաժեշտը...»:

Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը

Սբ. Ղազարում Բայրոնն իրեն զգում էր ինչպես հարազատ տանը: Կղզի նա հիմա շատ հաճախ հասնում էր լողալով՝ կարծես ուզում էր մաքրագործվել նախքան սրբազան այդ վայրը մտնելը: Մենաստանում ուներ մի փոքրիկ սենյակ, որը մինչև այսօր հայտնի է որպես Լորդ Բայրոնի սենյակ, ուր հավաքված են նրա բոլոր ստեղծագործությունները և նաև Մխիթարյան տպարանի կողմից հրատարակվածները: Այստեղ է գտնվում նաև «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը» պոեմի չորրորդ երգը, որը Հայր Ալիշանը թարգմանեց դասական հայերենի, երբ 1860 թվականին գտնվում էր Անգլիայում: Այստեղ է նաև պոետի դիմանկարը՝ Սբ. Ղազարի ձիթենիների սովերում միայնակ նստած: Նա սիրում էր առանձնանալ ձիթենյաց բլրում, որտեղ և գրել է «Չայլդ Հարոլդի» չորրորդ երգը:

Ասում են, բնավորության ծայրաստիճան տա-

տանումները բանաստեղծին շարունակաբար մղում էին մեկ ստեղծագործական մեկուսացումների և մեկ էլ անվերջանալի ժամանցների: Մերթ Սբ. Ղազարում շնչող ողջ հոգեկանության և մերթ ամենա-

սա... և շարունակ աղթում էին նրա համար:

1823 թվականին նա մեկնեց Հունաստան և մասնակցեց Թուրքիայի դեմ կազմակերպվող ապստամբությանը: 1824 թվականի ապրիլին հիվանդացավ տենդախտով և մահացավ: Նա ընդամենը 36 տարեկան էր:

Անցորդ, այս վայրի ոգուն դու օրհնիր,
Քանզի թե զեփյուռը հալվի ծակատիդ,-
Գիտցիր՝ այդ նա է շնչում կենսալիր,
Ու թե անցնես դու այս կանաչախիտ
Զմրուխտ ափերով ու հազար ժպիտ
Բացվեն քո սրտում այս նոր պատկերի
Պայծառ զովությամբ ու դժվար կյանքիդ
Փռշին բնության կնուռքն այս մաքրի, -
Օրհնիր դու նրան, խոսք ասա բարի...»:

297

ղգու կանաչ
ռով, դափնե-
չով: Այցելու-
բտաները վաղ

Գիտենք. 1732 թվականին միաբանների՝ Սբ. Ղազարուն հաստատվելուց
անմիջապես հետո, այստեղ հիմնվեց փոխարինողներ, այսինքն՝ ուսուցիչներ
պատրաստելու հրաշալի **Ուսումնական կենտրոնը**, որն իր մտավոր լույսն էր
տարածում դեպի Աշխարհի չորս ծագերը:

...1834 թվականին Յնդկաստանում ապրող և որպես մահարաջ մեծարվող ահռելի հարստության տեր վաճառականներ Սամուել Մուրադյանը և Էդուարդ Ռափայել Ղարամյանը կտակով Մխիթարյան Միաբանությանն են թողնում մի մեծ դրամագլուխ՝ աշխարհի տարբեր մասերից Իտալիա ուսանելու եկած հայ պատանիների համար մշտապես գործող վարժարաններ բացելու համար:

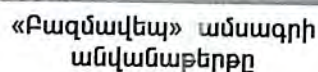
ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄՈՒՐԱՏ-ՌԱՓԱԵԼՅԱՆ
ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Հետաքրքիր մի փաստ. դպրոց էին հաճախում տարբեր լեզուներով խոսող և զանազան օտար մշակույթներից եկած հայ պատանիներ՝ Հայաստանի տարբեր գավառներից, Իտալիայից, Անգլիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Պորտուգալիայից և էլի ուրիշ երկրներից, որոնք ապրում և ուսանում էին միասին, խոսելով իրենց գավառաբարբառներով՝ տարեսկզբին դպրոցը վերածելով իսկական խառնաշփոթի, որտեղ բոլորը խոսում էին հայերեն՝ գրեթե միմյանց չհասկանալով: Ուսումնառության կարճ միջոցից հետո, նրանք բոլորը խոսում էին սքանչելի հայերենով, իսկ հինգ տարի սովորելուց հետո վարժարանն ավարտում էին, բացի մայրենիից, նվազագույնը երեք օտար լեզուների իմացությամբ:

Ավստրիացիների ճնշումից խուսափելու համար 1846 թվականին կրթօջախները միավորվեցին մեկ՝ Մուրատ-Ռափայեյան անվամբ և տեղափոխվեցին Փարիզ, իսկ 36

1843 թվականից սկսեց լույս տեսնել հայապատկան «Բազմավեպը» հանդեսը, որն ահա գոյությունի ունի 162 տարի՝ որպես գիտությանն ու լուսավորությանը ծառայող «առաջամարտիկ»։ Մինչև 1857 թվականը «Բազմավեպը» փորությամբ ծառայող «առաջամարտիկ»։ Մինչև 1857 թվականը «Բազմավեպը» եղել է տնտեսական և բանասիրական երկշաբաթաթերթ, որը դյուրըմբռնելի աշխարհաբարով ընթերցողին էր հասցնում լուսավորական գաղափարներ և օգտակար խորհուրդներ՝ տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր Հայոց վերածննդն ուղիները նշելով։

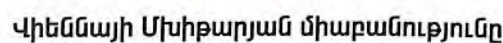

Նախընտրված հոգևոր տեր հանրահայտ գիտնականներ, գրողներ, արվեստագետներ: Հաճախ «Բազմավեպը» լույս է տեսել որպես մեծարժեք բացառիկ համարներ՝ նվիրված **Դանթեին, Բայրոնին, Աստվածաշնչի** հայերեն թարգմանության 1500–ամյակին, **Նապոլեոնին, Մխիթար Սեբաստացուն**, հայ և համաշխարհային գրական ու պատմական այլ անդրադարձերին, հոբելյաններին:

«Բազմավեպի» դերը Հայոց մշակույթի պատմության անդաստանում անգնահատելի է...

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին շրջանում «Բազմավեպը» մեծ տեղ էր տալիս կրոնաբարոյախոսական հաղորդումներին, գիտության և արդյունաբերության ասպարեզում նորագույն հայտնագործություններին, աշխարհագրական ու հնագիտական գյուտերին, բնության և ընդերքի հարստությունների մասին տեղեկություններին: Բայց 1872 թվականին, ամսագիր դառնալուց հետո, «Բազմավեպը» լայն ասպարեզ տվեց գրական-գեղարվեստական նյութերին, համաշխարհային գրականության լավագույն էջերի թարգմանություններին, հայ հին մատենագրության և պատմության հարցերին, գեղարվեստին, հայ և օտար ժողովուրդների մշակութային առնչություններին:

«Բազմավեպին» թղթակցում էին հայ և օտար մեծ հռչակի տեր համրահայտ գիտ-

Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանություն.
ասել ենք արդեն, որ 1772 թվականին
Ստեփանոս Մելքոնյանի արքահայրության
ժամանակ, կանոնադրության փոփոխու-
թյան կապակցությամբ անհամաձայնու-
թյուն ծագեց Միաբանության անդամների
միջև և **Ա. Բաբիկյանի** գլխավորությամբ մի
խումբ միաբաններ հեռացան Սբ. Ղա-
զարից:

Սկզբում, 1773 թվականին **Տրիեստ** քաղաքում, այնուհետև **Վիեննայում** հաստատվելով՝ պաշտոնապես ճանաչվեցին Ավստրիական կառավարության կողմից:

Նրանք իրենց կոչումն էին Մխիթարյաններ:

Վիեննայում հաստատվելով՝ կառուցեցին տպարանի, դպրոցի, գրադարանի, թանգարանի շենքեր, իհարկե, նաև եկեղեցի:

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ԱՅԱ ՓՈՂՈՂԸ ԿՈՂՎԵՑ ՄԻՒԹԱՐԻԱՆ ՓՈՂՈՂ:

...Վիեննայում հաստատված առաջին հայերը վաճառականներ էին, ովքեր 17-18-րդ դարերում Արևելքից այստեղ էին բերում Արևմուտքի համար զարմանալի ու գեղեցիկ ապրանքներ:

Բացի վաճառականներից՝ հայ համայնքում ապրիլին լին մեծ արժանատի
վորներ և պետական պաշտոնյաներ, գլխավորապես՝ թարգմանիչներ:

Մխիթարյանների մի խմբի այստեղ հաստատվելուց հետո՝ փախչելով՝
դառնում է նաև մշակութային: Եվ այստեղ՝ Ար. Ոսկալուի միտումներով:

Պաշտոնում է մասնակցությունը
Վիեննայի հայ միաբանները նույնպես, ինչպես Սբ. Ղազարի միաբանները, լինելով կաթոլիկ, երբեք չեն նմանվել այն հայ կաթոլիկ կղերին, որոնք հանուն «գաղափարների» պատրաստ են եղել իրենց ճանապարհին ոչնչացնել ամեն սուրբ բան, նույնիսկ իրենց ազգային մտածողությունն ու արժանապատվությունը: Նրանք նույնպես, ինչպես Սբ. Ղազարի արժանավոր հայրերը, իրենց վերջինը: Նրանք նույնպես, ինչպես Սբ. Ղազարի արժանավոր հայրերը, իրենց համառ աշխատանքով ժողովրդին վերադարձրել են նրա կողմից մոռացված, կամ, լավագույն դեպքում, մարող իմաստությունը: Այս քաղաքում հաստատված Մխիթարյանները ևս անչափելի մեծ գործ են կատարել հայ մատենագրության հավաքման, խնամքով պահելու, ուսումնասիրելու և հրատարակելու գործում: Հայագիտական ուսումնասիրություններով նրանք իրենց անուրանալի մեծ հավաստն ունեն հայ ժողովրդի ճանաչման ու ինքնագիտակցության բարձրացման համար:

ման գործում, որով և խոչընդոտել են սփյուռքի ռայոնային մարմիններին հազվագյուտ գործերի միջոցով եվրոպական ժողովուրդներին ըստ պատշաճի հանաշխարհային հռչակի բազմաթիվ դասական ստեղծաներկայացնել և համաշխարհային հռչակի բազմաթիվ դասական ստեղծագործություններ թարգմանելով՝ նրանց ճանաչել տալ հայերին:

Գործություններ թարգմանելով՝ նրանց ծանաչելու համար հարկավոր է համագործակցել հայկական հասարակության հետ։

Վիեննայի հայերի տպարանը ամենահարուստ տպարաններից մեկն էր Արևմտյան Եվրոպայում: Այս տպարանում տպվել են ոչ միայն հայերեն, այլև հազարավոր գրքեր ամենատարբեր լեզուներով: Տպարանի եկամուտները թույլ էին տալիս պահել գիշերօթիկ դպրոցներ, որտեղ սաները ապրուստի և կրթության համար չէին վճարում:

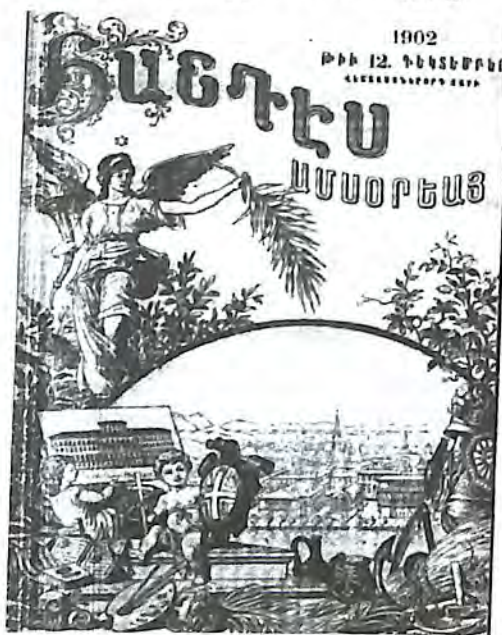
Սքանչելի է **Վիեննայի Մխիթարյանների** 1500 ծեռագրերի հավաքածուով Մատենադարանը, որտեղ պահվում են համաշխարհային արժեքի շատ մատյաններ: Այստեղ կարելի է գտնել նաև ամենատարբեր ժամանակների, ամենատարբեր պարբերական մամուլի հազվագյուտ հավաքածուներ:

Թանգարանը նաև հին դրամների արժեքավոր հավաքածուի պահոց է, որը մինչև հիմա մրցում է աշխարհի դրամական մեծագույն հավաքածուների հետ: Անչափ հետաքրքիր ու արժեքավոր է հայկական դրամների հարուստ հավաքածուն:

Մյուսը «Եվրոպա» շաբաթաթերթն էր քաղաքական լուրերի, գիտական ու բանասիրական հոդվածների հրապարակումներով, որը անգնահատելի դեր կատարեց արևմտահայ գրական լեզվի մշակման գործում:

1887 թվականին Վիեննայի Մխիթարյանները սկսեցին հրատարակել «Հանդես Ամսօրյա» ամսագիրը:

**«Հանդես Ամսօրյա» ամսագրի
անվանաթերթը**

գիտական հարցեր լուծելու և իր էջերը ժամանակի մեծատաղանդ հայագետներին տրամադրելու գործում:

Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության սքանչելի հայագետներից էր **Յոպսեպի**

Գաթրոջյանը: Նա առաջին անգամ հունարենից հայերեն թարգմանեց **Քսենոփոնի** «Կյուրոպեդիա», լատիներենից՝ **Ցիցերոնի** և այլ դասական հեղինակների գործեր, գրեց իր նշանավոր «**Տիեզերական պատմություն**» երկիատորը:

Նույնքան կարևոր է և մեծաթիվ լեզվաբան Հայր Այտնյանի «Քննական քերականություն արդի աշխարհաբար լեզվի» աշխատությունը՝ բաղկացած 1000 մեծադիր էջերից։ Այս աշխատությունը համարվում է Հայոց քերականության 1000 մեծադիր էջերից։ Այս աշխատությունը համարվում է Հայոց քերականության 1000 մեծադիր էջերից։ Այս աշխատությունը համարվում է Հայոց քերականության 1000 մեծադիր էջերից։

Հայր Տաշյանը հայտնի է որպես մեծ աղբյուրագետ, որի կազմած **Վիեննայի Մխիթարյանների Մատենադարանի** ձեռագրերի ցուցակը իր հարստությամբ և մանրամասնությամբ մնում է չգերազանցված մինչև այժմ կազմված հայկական բոլոր ձեռագրերի ցուցակների մեջ:

Նա նաև գրել է հայ հնագրության մասին առաջին դասագիրքը՝ «Հայ հնագրության հայ հնագրության վրա» խորագրով, ինչպես և հեղինակ է հայագիտական բազմաթիվ այլ փայլուն ուսումնասիրությունների:

Հայր Սիպիլյանը առաջին հայ դրամագետն է, որ մշակել ու դասակարգել է հայկական «Կիլիկյան դրամների» հարուստ հավաքածուն:

Հայր Ափինյանը հայ բանասիրության ականավոր դեմքերից է, ում ջանքերով հայտնաբերվել և գիտությանն է մատուցվել ժամանակի երախում կուլ գնացած բազմաթիվ պատմիչների, ժամանակագիրների, տաղերգուների մոռացված աշխատանքներ։ **Հայր Ափինյանը** կազմել է նաև ձեռագրական ժողովածուների անուններ։ **Հայր Ափինյանը** կարգել է նաև ձեռագրական ժողովածուների անուններ։ **Հայր Ափինյանը** կարգել է նաև ձեռագրական ժողովածուների անուններ։

Հայր Ավինյանի բանասիրական աշխատանքների
չորս հարյուր լույս ընծայված գրքերում և հոդվածներում:

Հայր Ոսկյան. Իեղինակ մի քանի հարյուր հայագիտական ուսումնասիրությունների: Նրա մեծածախ գործերից է հայ գրչության օջախներին նվիրված ուսումնասիրությունների շարքը: Նա ամենայն բարեխղճությամբ հրատարակել է նաև Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակի երկրորդ հատորը:

Ինչպես Սբ. Ղազարի 300-ամյա Միաբանության, այնպես էլ 250-ամյա Վիեննայի Միաբանության ահռելի աշխատանքը մի քանի տողի մեջ ամփոփելը պարզապես աններելի է, եթե ավելի խիստ չորակենք մեր անփույթ ու ցաքուցրիվ տեղեկությունները: Մի՞թե կարելի է մի քանիսի անունները տալով և մյուսների՝ չտալով, նրանց ահռելի գործը կիսատ-պռատ թվարկելով՝ փորձել ներկայացնել

և՛ Վիեննայի, և՛ Սբ. Ղազարի միաբանությունների կատարած գործը, որի անունը մի բառով կոչվում է **Հայրենասիրություն**: Հայրենասիրություն, որը բխում է ազգային հզոր Արժանապատվության խորին գիտակցումից, նրա ուրախությունների, խիզախումների, Ոգեղեն Վերածննդի հանդեպ ունեցած հույսի ամերկբայելի հավատից և օտարների լծի տակ կեղեքվող Հայրենիքի հանդեպ անտարողունակ, անպարագիծ Սիրուց:

Այս համեստ, իմաստուն հայ կրոնավորները, ծվարած օտար երկնքի տակ, իրենց կարոտի ընդերքից առնելով **Հայրենասիրության** հզոր ներշնչանքը, իրենց երեքհարյուրամյա փորձառությունն են կտակել մեզ: Հոգևոր ու նյութական մշակույթի հզոր փարոս են եղել նրանք իրենց ժամանակի Հայոց համար և մեր **Ժամանակի** համար նույնպես: Նրանք երբեք չեն դադարի այդպիսին լինելուց: Նրանց խանդավառ հոգիները երբեք չկասկածեցին, որ իրենց առաքելությունը օրհնված է Արարչից:

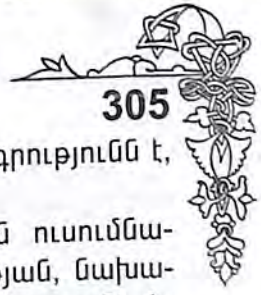
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

Ես չգիտեմ ինչո՞ւ, երբ մտածում եմ այս հոգևոր հայրերի մասին, նրանց չեմ տեսնում փակված իրենց խցերում, որոնք մի ժամանակ բորոտների պառկելատեղեր էին: Ես չեմ տեսնում նրանց գրադարանում կամ դպրոցում: Չեմ տեսնում իրենց աշխատությունների վրա կոացած տքնելիս և ոչ էլ տեսնում եմ նկեղեցում պատարագ մատուցելիս, ժամերգելիս ու աղոթելիս... Ես նրանց, այդ սևազգեստ կրոնավորներին, որոնց մեջ կային և պատկառելի ծերեր, տեսնում եմ ցայգալույսին դեռ ցողը վրան վարդի թերթեր հավաքելիս և վարդի անուշ եփելիս... Եվ իմ սիրտը լցվում է տաք խանդաղատանքով... Նրանք հետո իրենց եփած վարդի անուշը պիտի իմաստուն զրույցների հետ մատուցեն կղզի այցելած որևէ մեկին և բացատրեն, թե վարդի անուշը **Հայաստանյան հիշողություն** է, թող բարով համտեսեն... որ զգան հեռավոր, անծանոթ երկրի համը, որը *«երբեմն բյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան է»* և որի *«նվաստ և անարժան» զավակներն ու ծառաներն են...»*:

Նվաստ և անարժան նրանք՝ Ոգու այդ հզոր քրմերը: Նրանցից մեկն, ահա՝ **Հայր Ինճիճյանը**:

ՀԱՅՐ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃՅԱՆ

Աշխարհագրագետ, պատմաբան, բանասեր: Նա պատմական աղբյուրները, վավերագրերը ուսումնասիրելուց հետո ճամփորդում է Հայաստան Աշխարհով՝ ճանաչելու, տեսողությամբ փաստելու և բացատրելու համար Լեռնաշխարհի հարազատությունը, Լեռնաշխարհի մտերմությունն իր հոգու, իր մտքի, իր էության հետ և հայրենիքի հանդեպ իր ողջ զգացողությունն ու ապրումները, գիտական վերլուծումների հետ ժառանգությունն թողնելու համար սերունդներին *«Ստորոգութիւն Հին Հայաստանեաց»* և *«Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց Աշխարհի»* զույգ կոթողային աշխատությունները:

Առաջինը Հայաստանի պատմական 15 նահանգների նկարագրությունն է, զավառների աշխարհագրական կարևոր տեղեկություններով:

Երկրորդ եռահատորը քննական ու գիտական խորագույն ուսումնասիրության արդյունք է բովանդակ Հայաստանի աշխարհագրության, նախասիրության արդյունք է բովանդակ Հայաստանի աշխարհագրության, օրենքների, սովորույթների, ռարությունների, բանակի, վաճառականության, օրենքների, սովորույթների, Լեզվի, արվեստի, մի խոսքով՝ այն ամենի, որով եղել է և կա հայ ժողովուրդը:

Հայր Ինճիճյանը մասնակցել է նաև **Հայր Ազոնց Գյուլվերի «Աշխարհագրութիւն Յորից մասանց աշխարհի»** բազմահատորի ստեղծման աշխատանքներին, թիւն չորից մասանց աշխարհի՝ բազմահատորի հատորի հեղինակն է, որտեղ որի՝ Ասիային նվիրված *«Նոր Հայաստան»* հատորի հեղինակն է, որտեղ աշխարհագրական տեղեկություններ են տրված Փոքր Հայքի, Միջագետքի, Կիլիկիայի, Խաղտիքի, Ատրպատականի, Աղվանքի և էլի շատ վայրերի մասին: Բայց, իհարկե, նրա *«Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց Աշխարհի»* եռահատորը **Հայր Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմութիւն»** եռահատորից հետո առաջին ծավալուն երկն է Հայոց մասին:

Կասկած չկա, որ աշխարհագրությունը **Հայր Ինճիճյանի** սիրելի ասպարեզն էր, այնքան, որ կարող էր չափածո բնութագրել Բոսֆոր և Դարդանեղ մեղուցները, տալ նրանց ջրային հոսանքների գիտական բացատրությունը, նաև՝ երկրաբանական անցյալի պատմությունը:

Նրա ութ հատորանոց *«Դարապատում»* աշխատությունը նվիրված է 1750-1800 թվականների պետությունների քաղաքական աշխարհագրությանն ու պատմությանը: Վերջին երկու հատորները ամփոփում են գիտության ու արվեստի մեծ մտածողների, արվեստագետների, եկեղեցական գործիչների կյանքն ու ստեղծագործության պատմությունը: Նույնիսկ նվազ երևակայություն ունենալով կարելի է պատկերացնել այն հսկայածավալ նյութը, որը տեղ է գտել այս ութհատորյա աշխատության մեջ:

Հայր Ղուկաս Ինճիճյանը իր տուրքն է տվել նաև աշխարհաբարին: *«Տաղերգութիւն»* և *«Եղանակ Բյուզանդեան»* տարեգրքերը հրատարակել է աշխարհաբարով՝ լուսաբանելով աշխարհի քաղաքական իրադարձությունները, կրոնական, ուսումնական, գիտական, բանասիրական հարցեր, եղանակի տեսություններ և կանխագուշակումներ:

Բայց այսքանով չի սպառվում սքանչելի **Հայր Ինճիճյանի** գործը: Նա Կոստանդնուպոլսում հիմնում է *«Արշարունյաց ընկերություն»* գրական-հասարակական կազմակերպությունը, ապա գրում *«Ազգասեր»* հրապարակախոսական աշխատությունը, որը սարսափելի զայրացնում է թուրքական կառավարությանը, այնպես, որ փակում են *«Արշարունյաց ընկերությունը»*:

Հայր Ինճիճյանը գիտեր՝ իր ժողովրդին ինչ է պետք: Նրան հոգևոր, մտավոր, բարոյական զարթոնք էր պետք: Պետք էր, որ նա սթափվի իր ճորտական թմբիրից, որովհետև, ինչպես հավաստում էին Մխիթարյանները, հայ ժողովուրդը դեռ երկար ճանապարհ ունի անցնելու **Ժամանակի վայրիվերումների** միջով, իսկ այդ վայրիվերումներին դիմանալու համար նա պետք է սթափ լինի հոգով, գիտակ լինի մտքով, տեր լինի իր նախնի բարոյական ըմբռնումներին:

Մխիթարյան հայրերը և նրանց հետ Հայր Ինճիճյանը, իրենց մտավոր ու հոգևոր գանձերով ժառանգություն են թողել այս կարևոր գիտակցությունը:

Մխիթար Սեբաստացի վարդապետի ազգային վերանորոգումի ծրագիրը պիտի ունենար իր նվիրյալներին: Նվիրյալների այդ փառանգի մեջ էր նաև Հայր Ներսես Սարգսյանը իր «Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս» մեծահատոր աշխատությամբ: Այն պարունակում է ազատագրական մանրագնին նկարագրություններ, որոնք քաղել է ոչ միայն նախկին ուսումնասիրություններից, այլ նաև ճամփորդել Չմյուռնիա, Տրապիզոն, Մուշ, Թիֆլիս, ապա և այցելել Հայաստանի բոլոր անկյունները՝ որպես եվրոպացի լրտես, ենթարկվելով ահռելի դժվարությունների, թուրքերի հալածանքին, սակայն, արժեքավոր և անկրկնելի տեղեկություններ հավաքել գավառների հայության, վանքերի և ձեռագիր մատյանների, հարստությունների մասին, առանց որոնց անհետ պիտի կորչեին բազմաթիվ արձանագրություններ, վիճակագրական տվյալներ, ձեռագրեր, որոնք անձամբ ընդօրինակելով, փրկել է հետագայում հրկիզումներից ոչնչացած մատյանների բովանդակությունը:

Իր տեսակի մեջ անկրկնելի է նաև Հայր Հովհաննես Թոմաճանյանի «Ուղեւորութիւն» հսկայածավալ գիրքը իր 324 նկարներով, ուր հարուստ տեղեկություններ կան Հայոց սփյուռքի գաղթօջախների մասին:

Իսկ Հայր Եփրեմ Սեթյանի «Ուղեւորութիւն» գիրքը Երզնկայի, Էրզրումի նահանգից, կոտորածների վայրերից ռուսական զորքերի հետ դեպի Ալեքսանդրապոլ ու Ջավախք տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների հեռանալու պատմությունն է:

Հիշենք նաև Հայր Մանուել Քաջունու աշխարհաբար, ժողովրդական լեզվով գրված «Ի Պէտս դպրոցաց» և «Աշխարհագրութիւն Հին ու Նոր Հայաստանեաց» դպրոցի տղաների համար դասագրքերը:

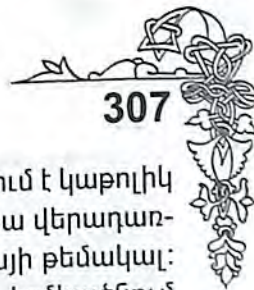
ԳԱՔՐԻԵԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

Գաբրիել Այվազովսկի

Մի քանի խոսք Հայր Գաբրիել Այվազովսկու մասին: Նա գրել է «Պատմութիւն Ռուսաց» և «Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան» հատորները:

Հայր Գաբրիել Այվազովսկին պատմաբան, թարգմանիչ, եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ էր: Նա եկել էր Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքից, Մխիթարյանների մոտ ձեռնադրվելով վարդապետ՝ ստանձնել է ճեմարանի փիլիսոփայության և աստվածաբանության ուսուցչի պաշտոնը, միաժամանակ վարել Միաբանության ընդհանուր քարտուղարի գործերը: Հայր Գաբրիել Այվազովսկին դասավանդել է նաև Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանում, խմբագրել է «Բազմավեպը», իսկ հետո Փարիզում Մ. Թեոդորյանի և Ա. Գալֆայանի հետ հիմնադրել ու ղեկավարել Հայկազյան վարժարանը, ապա հրատարակել «Մասյաց աղավնի» ամսագիրը:

Ինչ-ինչ պատճառներով Հայր Գաբրիել Այվազովսկին հրաժարվում է կաթոլիկ դավանանքից և վերադառնում լուսավորչական եկեղեցու գիրկը: Նա վերադառնում է Ռուսաստան և նշանակվում Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմակալ: Թեոդոսիա իր ծննդավայրում հիմնում է խալիբյան վարժարանը: Էջմիածնում ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, ապա արքեպիսկոպոս և Գևորգ Չորրորդ կաթոլիկոսի հրավերով կարգվում Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ: Երբ 1876 թվականին վախճանվեց՝ Թիֆլիսի թեմական առաջնորդն էր:

Բացի վերևում նշված գրքերից, Հայր Այվազովսկին գրել է նաև «Պատմութիւն խալիպեան ուսումնարանին ազգիս Հայոց», «Ուղղագրութիւն լեզուիս Հայոց», «Նախակրթանք հայերեն լեզու», «Ընթերցարան լեզուին Ռուսաց» գրքերը:

Տիրապետել է նաև եվրոպական և արևելյան 12 լեզուների և այդ լեզուների բազմաթիվ թարգմանություններ կատարել, ինչպես նաև հայերենից այդ լեզուներով թարգմանություններ կատարել, ինչպես նաև հայերենից այդ լեզուներով թարգմանել Մովսես Խորենացու և Ագաթանգեղոսի «Պատմությունները»:

Գաբրիել Այվազովսկին իր ողջ կյանքը նվիրաբերել է ազգի առաջադիմությանը՝ կոչելով նրան ազգասիրության և միաբանության: Նա չէր ընդունում քաղաքացիական պատերազմը, ապստամբությունը, հեղափոխությունը, որը երկպառակտում էր ազգը: Այս պատճառով նա անխնա քննադատվել է Միքայել Նալբանդյանի, Ս. Ոսկանի և ուրիշ դեմոկրատ մտածողների կողմից: Գաբրիել Այվազովսկին ապրել է Փարիզում և խորաթափանց իր մտքով ճանաչել ֆրանսիական հեղափոխության ներքին, խորը հակասությունները: Բայց Ֆրանսիան սիական հեղափոխության ներքին, խորը հակասությունները էր... Իսկ Հայաստանը: Այս դարեր շարունակ կազմակերպված պետություն էր... Իսկ Հայաստանը: Այս դարեր շարունակ կազմակերպված պետություն էր... Իսկ Հայաստանը:

Հարցի պատասխանը գուցե գտնենք հետագա ժամանակներում: Այն, ինչ արել է Գաբրիել Այվազովսկի հայը, անուրանալի արդյունք է հանում հայ դպրության, հայ մշակույթի, հանուն ազգային արժանապատիվ իմացության: Երանի եվ այս բոլորը ջնջել ու նրան որակել որպես «հետամնաց կղերական»... Երանի թե բոլոր հայ «դեմոկրատ առաջամարտիկները» անեին իրենց ժողովրդի համար այն, ինչ արել է այս «հետամնաց կղերականը»:

Ի դեպ. Գաբրիել Այվազովսկի մտավորականը և Հովհաննես Այվազովսկի ծովանկարիչը հարազատ եղբայրներ էին:

Մենք դեռ կհանդիպենք նրան՝ հայ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն, և կպատմենք նրա սքանչելի տաղանդի մասին: Հիմա դեռ Մխիթարյան հայրերի մասին է մեր գրույցը:

ՀԱՅՐ ՄԻՆԱՍ ԲԺՇԿՅԱՆ

Հայր Մինաս Բժշկյանը ծնվել է Տրապիզոնում, եկել Սբ. Ղազար, դարձել Մխիթարյան Միաբանության անդամ, ուսուցիչ եղել կղզու ճեմարանում և Մխիթարյան Միաբանության դրսի դպրոցներում, ուր և ծավալել է... թատերական գործունեությունը:

Հայր Մինաս Բժշկյանը մանկավարժ էր, պատմաբան, ազգագրագետ, երաժշտագետ, և իր ժողովրդին, նրա առաջընթացին ծառայել է անմնացորդ նվիրումով:

Մինաս Բժշկյան

Մինաս Բժշկյան

Բարձրարժեք են նրա «Ճեմարան գիտելոց», «Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով», «Քերականութիւն ռուսերէն-հայերէն» աշխատությունները: «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» ուղեգրության մեջ նա անգնահատելի վկայություններ է թողել և ամբողջացրել Անի քաղաքի և նրա բնակիչների Լեհաստան գաղթելու մասին տեղեկությունները, օգտագործելով ոչ միայն պատմիչների թողած վկայությունները, այլև Անիի և Շիրակի պատմական հուշարձանների արձանագրությունները: Հնագիտական, ազգագրական տեղեկություններ է հաղորդել 19-րդ դարի Լեհաստանի, Բուլղարիայի և Ուկրաինայի հայաբնակ վայրերի, հայերի կենցաղի, ազգային սովորույթների, դատավարության, եկեղեցական բարքերի, վանքերի և այլ հուշարձանների մասին:

Նրա գիտական հետաքրքրությունների ոլորտում են եղել նաև ազգային երգարվեստի, միջնադարյան խազագրերի և հայկական ծայնագրության մոր համակարգի խնդիրները: Գրել է «Երաժշտութիւն, որ է համառօտ տեղեկութիւն երաժշտական սկզբանց և ելևելութեանց եղանակաց և նշանագրաց խազեր» երաժշտագիտական աշխատությունը:

Հայր Մինաս Բժշկյանը սիրում էր իր ուսուցչական գործը, սիրում էր գիտությունն ու պատմությունը: Կրոնավոր էր մյուս կրոնավորների նման, բայց գիտեր գնահատել թատրոնի և երաժշտության դերը պատանիների դաստիարակության գործում:

Մխիթարյան Միաբանության գույզ՝ Սբ. Ղազարի և Վիեննայի հաստատությունները երեքհարյուրամյա իրենց գոյությամբ տվել են հարյուրավոր անուններ, որոնք մեծ կամ փոքր իրենց նպաստն են բերել հայ ժողովրդի մտավոր ճաշակի ծաղկումին: Նրանց բազմաթիվ դպրոցներում սովորել և ասպարեզ են մտել աշխարհիկ իրենց սաները, ովքեր ամենաբազմաբնույթ, ոչ կրոնական գործունեությամբ եղել են ճշմարիտ թարգմանը բարոյական, իմացական, գործնական կյանքի:

Մխիթարյան հայրերը 300 տարի շարունակ Հայոց մտքի և հոգու բարձրագույն թարգմանն են եղել... Խորին խոնարհում նրանց Գործին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մխիթար Սեբաստացի Աբբահոր սկսած վերածննդի մեծ շարժումը չէր կարող շրջանցել քարտեզագրությունը՝ որպես մշակույթի, պատմության, աշխարհագրության, ի վերջո՝ Հայրենիքի ֆիզիկական տեսանելի մատչելի դարձնելու անչափ կարևոր մի ասպարեզ:

Նախ, դեռ նոր սկսած հրատարակության առաջին իսկ գրքերից՝ Աստվածաշունչ և մեր հին պատմիչների, այնուհետև միջնադարյան լավագույն բանաստեղծների ստեղծագործությունները, ջանացին տպագրել նկարագարողումներով՝ տեղծների ստեղծագործությունները, ջանացին տպագրել նկարագարողումներով՝ տեղծների ստեղծագործությունները, ջանացին տպագրել նկարագարողումներով՝ տեղծների ստեղծագործությունները:

Կարևոր-ապահովելու համար գրքերի նաև գեղագիտական տպավորությունը: Կարևոր-ապահովելու համար գրքերի նաև գեղագիտական տպավորությունը: Կարևոր-ապահովելու համար գրքերի նաև գեղագիտական տպավորությունը: Կարևոր-ապահովելու համար գրքերի նաև գեղագիտական տպավորությունը:

Յոթնամյա ճանպարհի վերջում, որ նրանք կարողանան ծելով՝ Հայոց Մեծերի դիմանկարները ներկայացնելը, որ նրանք կարողանան ծելով՝ Հայոց Մեծերի դիմանկարները ներկայացնելը, որ նրանք կարողանան ծելով՝ Հայոց Մեծերի դիմանկարները ներկայացնելը:

«...թափանցել ամեն հայ օջախի մեջ, արթնացնելու նպատակով մոխրի տակ թաքուն մնազած պապերուն կերպարներ...»:

Սակայն այս մասին չէ, որ ուզում ենք խոսել, որովհետև այս պարբերականը հատոր առանձին ուսումնասիրություն կարող է լինել:

Մեր գրույցն այժմ քարտեզագրության մասին է, որի համար տեղեկություններ կքաղենք Հայր Սահակ Վարդապետ ճեմեճյանի «Քարտեզագրութեան դպրոց մը Սբ. Ղազարոս մէջ ժԸ դարերու» գրքից:

Սր. Ղազարու մէջ ժԸ դարերու» գրքից:
Հիշո՞ւմ եք. հայերեն լեզվով առաջին քարտեզը Ամստերդամում 1695 թվականին տպագրեց Թովմաս Վանանդեցին: Այն խնամքով փորագրված էր ութ պղնձե թերթերի վրա:

Այս ութ կտոր պղնձե թերթերը Հայոց Զաքարիա Ալեքսանյանը գտնում է Կոստանդնուպոլսում մի հայ ալրի տիկնոջ մոտ, որից և հաջողվում է գնել այն և ուղարկել Սբ. Ղազար 1753 թվականին: Եվ մինչև 1782 թվականը հայերեն քարտեզագրությունը տպագրվում էր այս թերթերով... Այն բավական մեծ քարտեզագրությունը տպագրվում էր այս թերթերով:

[illegible]

Դարանի մի գրադարակի հեռավոր անկյունում....
Այժմ Սբ. Ղազարի դիվանում պահվում են այս քարտեզի չօգտագործված
երեք անձեռնմխելի օրինակներ:

...Երբ Աբբահայր Մխիթար Սեբաստացին Աստվածաշնչի հրատարակության համար 156 պղնձատիպ պատկերներ պատրաստել տվեց, մեծ գումարներ ծախսեց: Երկու միաբաններ պետք է զբաղվեին գեղարվեստական ձևավորմամբ: Քանի որ պղնձատիպ պատկերները դրսում պատվիրելը մեծ վնաս էր հասցնում վանքի տնտեսական վիճակին, Միաբանությունում որոշեցին մասնագիտանալ և ինքնուրույն պատկերներ արձակել:

Հայր Իգնատիոս Խաչատուրյանն ու Հայր Զաքարիա Ալեքսանյանն էին, որ
պղնձափորագրության արվեստով նոր էջ բացեցին Սբ. Ղազարի մշակութային
պատմության մեջ:

Երկու հայրերն էլ սիրում էին փորագրել վանագան պատկերներ։
 Լեւսակ ծաղիկներ, սակայն նրանց տարերքը քարտեզներ փորագրելն էր։
 1751 թվականին լույս տեսավ «Բովանդակ Հայաստանեաց» չորս պատկեր,
 որոնք գտնվում էին Մխիթար Սեբաստացու «Հայկազեան բառագիրք», «Երկիր

Աւետեաց», «Համատարած Աշխարհացոյց» գրքերուն, ապա նաև զույգ «Քարտեզներ», որոնք պատկերում էին մոլորակների ընթացքը և աստղային երկինքը: Այս զույգ քարտեզները **Զաքարիա Ալեքսանյանի** ձեռքի գործերն էին, իսկ **Հայր Իգնատիոս Խաչատուրյանի** հեղինակությամբ լույս է տեսնում «Աշխարհացոյց Հայաստանեաց ըստ Հին ու Նոր Աշխարհագրաց» քարտեզը:

Մխիթար Սեբաստացի. «Աստղալից երկինք»

1778 թվականին լույս է տեսնում մի նոր «Աշխարհացոյց Հայաստանեաց» շքեղ, բավական մեծ քարտեզ, որը մինչ այս տպված քարտեզների թագն ու պսակն էր: Քարտեզի ստորին կենտրոնում գտնվում է զարդանկար ավանդացույց՝ ճոխացած զանազան դրոշակներով, զենքերով: Այստեղ է **Հայկն** իր աղեղով, **Արամը**՝ ձեռքին Հայաստանի քարտեզը բռնած, **Տիգրան Մեծը**՝ արքունի մականով և **Տրդատ թագավորը**: Մի խոսքով, քարտեզն արտահայտում էր տպագրիչների՝ անցյալի հանդեպ ունեցած հպարտությունը և ներկայի հանդեպ՝ հավատը:

Քարտեզի մեկենասն էր Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքի մեծահարուստ **Շամիր Սուլթանյանը**:

Սբ. Ղազարուն որպես փորագրիչ-նկարիչ իր բացառիկ տաղանդով հայտնի էր նաև **Հայր Եղիա Էնտագյանը**:

1785 թվականին **Հայր Եղիայի** փորագրած զույգ աշխարհացոյց պատկերները հիացնում էին պատճառում մինչ այժմ:

Այս տարիներին լույս տեսած գրեթե բոլոր գրքերի պատկերները պատկանում

են **Հայր Եղիա Էնտագյանին**: Նրան է պատկանում նաև **Հայր Միքայել Չամչյանի** «Հայոց պատմութիւն» եռահատորի առաջին հատորի վերջում զետեղված «Գաւառք Հայաստան աշխարհի ըստ պատմութեանց» քարտեզը:

Հայր Էնտագյանը հեղինակել է նաև «Համառօտ պատմութիւն օդապարիկ գտող» գրքի չորս աշխարհամասերին նվիրված առանձին-առանձին «Եւրոպա-գտող» գրքի չորս աշխարհամասերին նվիրված առանձին-առանձին «Եւրոպա-Ափրիկե-Ամերիկա-Ասիա» ապա՝ «Լայնածաւալ Տէրութիւն օսմանցոցն» քարտեզները:

Հայր Եղիա Էնտագյանը վախճանվեց 1789 թվականին 34-ամյա հասակում, և հայ փորագրության արվեստը կորցրեց իր մեծ վարպետին:

Անշուշտ, հետագայում ևս Հայոց քարտեզագրությունն անընդհատ ապրում է իր վերելքը՝ իր կատարելությամբ բնավ չզիջելով եվրոպական մակարդակին:

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆ

Ղևոնդ Ալիշան
1820–1901 թթ.

Նրա սիրտը դադարեց բաբախելուց՝ տանելով կարճատև մի տագնապ 1901 թվականի նոյեմբերի 9(22)-ին: Իր մահկանացուն կնքեց **«Նոճիի նման 9(22)-ին: Իր մահկանացուն կնքեց «Նոճիի նման ուղղահայաց ու նուրբ հասակով, հերապանձ գլխով ու Ապոլոնյան ծակատով, խոշորագեղ ու անուղղահայաց աչքերով, Մելպոմենեական անուշ գիտությամբ մեկ կողմեն և մյուս կողմեն ալ անմեղության ժպիտով օժտված դեմքով, ժլատ բառ ու բանի, բայց ոչ խելացի խորհուրդներու մեջ, խոկումնալից և զգացմունքների մեջ ընկղմված լռությամբ»:**

Զարմանալի, հրաշալի, բացառիկ Ղևոնդ Ալիշան, որ **«...դարուս հայկական հանձարի ներկայացուցիչն է:** իբրև բանաստեղծ՝ բոլոր բանաստեղծների Նահապետն է, իբրև եկեղեցական՝ մի Ծնորհալի, իբրև գիտնական՝ մի հանրագետ»:

Կարելի՞ է գրել **Ղևոնդ Ալիշանի** մասին այնպես, որ նա հառնի իր ողջ մտավոր, հոգևոր ամբողջությամբ, իր էության զարմանալի նրբերանգներով, իր մտածումների ու երազանքների անսահմանությամբ, իր անպարագրելի Սիրո ու Բարության թեկուզ չնչին մեր ճանաչումով:

Ղևոնդ Ալիշանը, ծնվել է 1820 **Ալիշանյան քերովքե Պետրոս-Մարգարի**՝ դրամագետ-հնագետի ընտանիքում: Կրթություն ստանալով **Զալբիսյան վարժարանում**՝ մեկնում է Վենետիկ, Մխիթարյան Միաբանության դպրոցում շարունակելու ուսումը:

Քերովքե Ալիշանյանի հայրը՝ **Պետրոս-Մարգարե**, Կարին քաղաքից էր: Նա հետո տեղափոխվել էր Կոստանդնուպոլիս, որովհետև այդ ժամանակ այս քաղաքը իրեն էր ձգում շատ հայերի, ովքեր ցանկություն ունեին կամ հուսով էին, թե այստեղ ավելի շուտ կհասնեն հաջողության:

A black and white portrait of a man with a mustache, wearing a top hat and a fur collar. He is looking slightly to the left.

Պետրոս-Մարգար
Ալիշանյան

Կոստանդնուպոլսի Հայոց գաղթօջախում հայ կաթոլիկները և լուսավորչականները պարսավելի պայքար էին սկսել միմյանց դեմ: Բայց հարկավոր չէ մտածել, թե սա բոլոր լուսավորչականների ու կաթոլիկների կյանքի ու մահու կռիվն էր: Դա ընդամենը մի խումբ մարդկանց հաշվեհարդարն էր միմյանց նկատմամբ:

Մահմուդ Երկրորդ

այն, պարզապես, սահմանված է ի վերուստ:

բորբոքվում է արյան կանչը, և նրանք փնտրում են իրենց արմատները... Որքան օրինակներ գիտենք: Եթե, իհարկե, իր ազգային ինքնությունից հեռացած մարդը ժառանգներ է ունենում: Որովհետև, երբեմն նրանք անժառանգ են մնում՝ չկարողանալով կտակել հարազատին ոչ միայն իրենց ահռելի հարստությունը, այլև իրենց արյունն ու ավիշը, ինչպես Յոնկոնգի այն անգլավակ հայը:

Սակայն վերադառնա՞նք մեր պատմությանը:

...Հայերի աքսորից երկու տարի անց Մահմուդ սուլթանը Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանի և Հռոմի պապի միջնորդությամբ համոզվելով, որ կաթոլիկ հայերը ոչ մի դեր չեն ունեցել ռուս-թուրքական պատերազմում՝ 1830 թվականի հունվարի 6-ին ներման հրովարտակ հրատարակեց:

Աքսորված հայերը վերադարձան իրենց բնակավայրերը: Վերադարձավ նաև Ալիշանյան ընտանիքը:

Պետրոս-Մարգարի մտահոգությունը իր արդեն դպրոցահասակ որդիներին կրթության տալն էր: Սակայն կաթոլիկ բոլոր դպրոցները փակվել էին, իսկ լուսավորչական դպրոցներում կաթոլիկ հոր զավակների ուսում ստանալը բացառվում էր: Սա էլ հայ կյանքի ոչ մի բանով չարդարացվող դաժան անհեթեթություններից էր: Բայց այս վիճակը երկար չտևեց:

Վիեննայի Մխիթարյան հայրերին սա այն աստիճան է մտահոգում, որ միաբաններից Հայր Վրթանես Չալըխյանին ուղարկում են Կոստանդնուպոլիս: Նա 1830 թվականի մարտի 1-ին բացում է «Վիեննայի Մխիթարեան հարց» ամսումով դպրոցը:

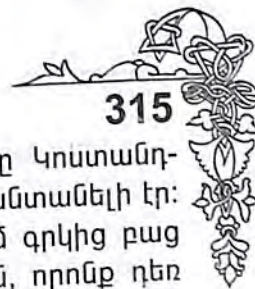
Քերովբե և Սերովբե Ալիշանյան եղբայրները դառնում են այս դպրոցի աշակերտները, նրանց ուսումնառությունը տևում է երկու տարի:

Այս դպրոցը միայն տարրական գրագիտություն էր տալիս իր սաներին, և սա չէր կարող բավարարել որդիների համար փայլուն կրթություն երազող **Պետրոս-Մարգար Ալիշանյանին**:

Ահա, այդ ժամանակ է, որ այս անգամ Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության նախաձեռնությամբ Կոստանդնուպոլիս է ժամանում Հայր Մկրտիչ Ավգերյանը Սբ. Ղազարի ճեմարանի աշակերտներ ընտրելու:

Երեխաների մի մեծ խմբի հետ 1832 թվականի մայիսին Քերովբե և Սերովբե եղբայրները նույնպես բարձրանում են այն առագաստանավը, որը պիտի նրանց հասցներ Վենետիկ:

...Կարելի է հասկանալ այս մանուկ եղբայրների հոգեկան ապրումները սիրասուն ծնողներից բաժանվելիս: Նրանք արդեն ապրել էին կյանքի զարհուրելի մի մղձավանջ՝ աքսորի ճանապարհին և հետո երկու տարիների գաղթականի վիճակ: Բայց այն ժամանակ ծնողների հետ էին, ովքեր ամեն զոհողությունների գնով փորձում էին տառապանքներից զերծ պահել աչքի լույս իրենց զավակներին:

Մխիթարյան վարժարան

Եվ հիմա հրաժեշտի պահը Կոստանդնուպոլսի նավահանգստում՝ անտանելի էր: Մայրը ոչ մի կերպ չէր ուզում զրկից բաց թողնել իր մանուկ որդիներին, որոնք դեռ այնքան կարիք ունեին մայրական սիրո ու խնամքի: Մայրը գիտեր, որ ծանր հիվանդ էր: Աքսորը քայքայել էր նրա առողջությունը, տարել նրա հոգեկան ուժերը... Նա զգում էր, որ այլևս չի տեսնելու իր որդիներին և իր մահվան սնարի մոտ հրաժեշտ չի տա նրանց:

Եվ ահա, այս հրաժեշտը նավակայանում հրաժեշտ էր և՛ որդիներին, և՛ կյանքին...

Թախծոտ առավոտ: Նավը վերջապես հեռացավ ափից: Մինչև տեղ հասնելը այն պետք է երկար-երկար տարուբերվեր երբեմն հանդարտ, երբեմն փոթորկուն ծովում, պիտի հալածվեր հողմերից, պիտի նավեր դեպի մայրամուտի աներևակայելի բռնալածվեր հողմերից, պիտի նավեր դեպի մայրամուտի գեղեցկությունից սորազույնով վառված հորիզոնը՝ խաղաղ ջրերի ու արևամուտի գեղեցկությունից խենթացած ծովի հարթության վրա պարող դելֆինների վտառների ուղեկցությամբ:

Տղան բանաստեղծ էր: Բայց նա ընդամենը տասը տարեկան էր և դեռ չէր գուշակում իր բանաստեղծ լինելը: Հետո, այն բոլոր տպավորությունները, որ նա իր տասնամյա հասակում քաղել էր կյանքից, պիտի լիուլի հորդեր նրա առաջին բանաստեղծությունների տողերից՝ որպես բնության հանդեպ պաշտամունքի, իր միայնության թախծալի ապրում:

Երկու ամիս անց առագաստանավը հասավ Վենետիկի ծովահանգիստ: ...Առաջին լուրը, որ ստացան **Ալիշանյան** եղբայրները՝ մոր մահվան լուրն էր: Թագուհին մահացել էր, երբ դեռ իր որդիներին անհայտ հեռուներ տանող նավը տարուբերվում էր ծովի ջրերի վրա:

Այս ահռելի վշտին դեռ չհամակերպված՝ եղբայրները առնում են մյուս սոսկալի լուրը. մոր մահից ճիշտ երկու տարի անց իր մահկանացուն է կնքում նաև հայրը:

Քերովբեն տասներկու տարեկան էր, **Սերովբեն**՝ տասը: Սբ. Ղազարում եղբայրների առաջին դաստիարակը Հայր Անդրեաս Ծովիզյանն էր: Հինգ տարի **Քերովբեն** սովորեց Նորընծայարանում, ապա չորս տարի՝ Բարձրագույն կրթարանում: 1836 թվականին վերամկրտվում է Ավարայրի հերոս **Ղևոնդ երեցի** անունով՝ դառնում **Մխիթարյան Միաբանության** անդամ:

Ճակատագիրը բոլորովին այլ կերպ է տնօրինում Սերովբեի հետագա կյանքը: Փոքր եղբայրը հեզաբարո մեծ եղբոր հակապատկերն էր: Նա հենց սկզբից չկարողացավ հանդուրժել վանական կյանքի խիստ դրվածքը, և պարզ էր, որ նա չպիտի դառնար Մխիթարյան Միաբանության անդամ:

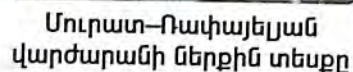
«Բազմավեպը» գրում է.

«Իմ հիշատակներս Ղ. Ալիշանի կյանքեն կսկսին քառորդ դար մը առաջ, 1867-ի մայիս ամսեն, երբ մտա Ռափայելյան վարժարանը: Հոն անցուցած եմ երեք տարիներ ու շրջանավարտ եղած: Անեն ատեն և այժմ ալ, երբ ուզում եմ վերլուծել

կազմում, հայրենագիտությունը դպրոցի բոլոր ուսմունքների ուղղությամբ
երբեք ես մտնում էի դպրոցի այն դահլիճը, որտեղ աշակերտները զբաղվում էին
նկարչությամբ, ես ապշած էի մնում: Հայր տեսուչը պատվիրել էր նկարչության
ուսուցչին, որ աշակերտները մեծ մասամբ նկարեին Հայոց պատմության հետ սերտ
կապ ունեցող և երեխաների վառ երևակայությանը գլխավորապես Հայրենիք
հիշեցնող դեմքեր և տեսարաններ...

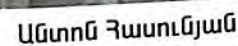

Ավելացնենք. Հայր Ալիշանը, երբ Ռափայել-
յան դպրոցի տեսուչ էր, պարտեզում ծնավորվել

Մինչև իր կյանքի ավարտը նա ամենաբազմազան հոգվածներ, ուսումնասիրություններ, եվրոպական դասականներից կատարած բանաստեղծությունների, արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունների թարգմանություններ, բանահավաքային գործեր լույս ընծայեց «Բազմավեպում»:

Երբ իր ուղևորությունների ժամանակ Հայր Ալիշանը Փարիզում էր՝ հրավիրվում է դասավանդելու Մուրատյան վարժարանում, որի տնօրենն էր

Հայր Ալիշանը վերադառնում է Վենետիկ չվառախվելով և 1777 թ. հունիսի 1-ին հասնում Վենետիկի Սուրբ Մարկո եկեղեցու խորանի առջև, որտեղ 1773 թ. հունիսի 1-ին հայտնվել էր Սուրբ Երեմիայի արձանը։

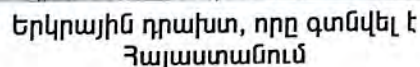
համարելով իրենց նեղմիտ ուղեղի թելադրանքով: Այս մույս ժամանակ, որի մասին
Կոստանդնուպոլսում կաթոլիկության պատրիարքի գահին նստեց Աճառն
Չասունյանը և հռչակվեց կաթոլիկների կաթողիկոս Աճառն Պետրոս Իններորդ
անունով:

Հայ մատենագրությանը ծառայելու գերագույն խնդիրն ուներ իր հոգու և իր մտքի առջև: Առօրյա կրոնական խոկումները, եկեղեցական պաշտամունքը, իր ծառայական պարտականությունները վանքում, դպրոցում, խմբագրատանը միանում էին այն հզոր աշխատասիրությանը, որը ծնունդ էր տալու իր բազմաթիվ գրքերին: Նրա կյանքն անդադար խոկում էր, իր հանգիստը՝ գրքերը, իր բարե-

Գրոււմ է Թադևոս Թումաճյանը.

Այսպես նաև «Յուշկիք հայրենեաց Հայոց» երկու հատորով գեղարվեստական արձակը, որտեղ Հայոց պատմության ու մշակույթի նշանավոր 33 դրվագ է ներկայացված, և որտեղ հեղինակը դիմելով Հայկ Նահապետի նորօրյա ժառանգին՝ պատանի Հայկակին, պատգամում է հավատարիմ մնալ «աստվածադիր օրենքներին և հայրենանուր պանդներին»:

Ալիշանը համոզված էր. Դրախտը գտնվել է

Որ ես ծաղկում եմ...»
 Որ մանկությունն իմ առաջին...»:

Բայց նրա ամենամեծ անլույծ թախիծը հայրենիքից զրկված լինելու անհրաժեշտությունից էր խտանում: Եվ փրկությունն այդ տառապալից պրպտումներից Սերն էր միայն: Սերը կենսահաստատ ու հարատև, որպես մահկանացուի հոգեկան հենարան, որը հաղթում է Չարին՝ մշտական ներկա Չարին:

«Բագնավեպը» իր 1927 թվականի 5-6 համարում «Ալիշան տխրունքին մեջ» ակնարկում գրում է.

«Ալիշանի բնական զորություններն ու կրքերը ուժգին եղած են, կենդանի և ըմբոստ, որոնք սակայն հարկադրվել են գործել իրենք իրենց մեջ, առանց արտապեղվելու, առանց առարկայի, անտես փոթորիկներով: Ունեցեր է հույզեր և փափուկ գորով, որոնք, սակայն, խնդակաթ զեղումներու փոխարեն քերթողին սրտին մեջ միայնացեր են... Ունեցած է երևակայություն մը ծոխ և տարածում, բայց արտաքին կյանքը աղքատ եղած է, և բորբոքում, այնքան շուրջի աշխարհը ունայն է և նվաղած: Այս հակասությունն է, ահա, որ ծնած է իր հոգվոյն մեջ ահավոր դառնություն և վիշտ մը, շատ թաքուն և խորաթափանց, որ սրտի միայնությունն ծագած՝ միայնության մեջ ալ անհետացած են ու եղած ամենն պատուհասակոծ տառապանքը իր անձին»:

Աշխարհի մեծագույն գիտնականները և հատկապես օտար հայագետները տվել են նրա արժանի գործերի արժանի գնահատականը: Սակայն ինձ հիմա հուզում է Սիմոն Երեմյանի խոսքը. «Հայր Ալիշանի համբուրելի ծակատը... Նրա ամբողջ կյանքը եղած է ճգնության խնկարան և դպրության թանգարան...»:

Եվրոպացի գիտնականները, եթե որևէ բացատրության կամ տեղեկության կարոտ են ունենում, անմիջապես Հայր Ալիշանին են դիմում, լինեն պատմաբան, աշխարհագրագետ թե արևելագետ: Նրանցից շատերն անձամբ ճանաչում էին նրան, իսկ մյուսները նրա հետ կապված էին մամակագրությամբ: Եթե որևէ խրթին հարց չէր բացահայտվում՝ դիմում էին վանական գիտնականին, և նրա կարծիքը վերջակետ էր դնում անլուծելի թվացող խնդրին:

Գրում է Հովհաննես Թորոսյանը.

«Ո՛վ Ալիշանեն ավելի ազգեն հեռու ապրեցավ, և ո՛վ իրեն ավելի սիրեց և սիրվեցավ ազգեն: Ո՛վ Ալիշանեն ավելի համեստ և ներանձնասեր եղավ՝ կենաց մեծագույն մասը՝ քառասուն տարիներն ավելի Սբ. Ղազարու խցիկին մեջ փակված...»

...Հայր Ալիշան ծանոթ էր եվրոպացվոց իբր գիտնական, սիրելի և պաշտելի էր մեզ իբրև բանաստեղծ, իբրև հայության պարծանքներուն երգող. այս էր պատճառը, որ ամբողջ ազգը լացավ վանականի մը մահը: Այո, վանականի մը, որ փիլոնի տակ կկրեր ամենն ջերմ հայրենասեր սիրտը և կհարցներ ինքն իրեն, թե կրնա՞ արքայություն երթալ մեկը, որ չէ սիրած իրեն ազգը և հայրենիքը: Ինքը օտարի երկնքի ներքև ծնած ու սնած, իրեն մայր երկրին հետ միության ուրիշ կապ ունեցած չէ, բացի հայրենի պատմությունը և աշխարհագրությունը: Ինքը գրքերու մեջեն ծանչած է հայրենիքը և սակայն ինչպիսի սեր և ինչպիսի՜ հուր կվառեին անոր սիրտը, որուն կայծերը և բոցերը կզգանք իր աշխույժ հասակին գրվածքներուն՝ Նվագներուն և Հուշիկքներուն մեջ, զորս չկրցան մարել ժամանակին և հասակին ցուրտ հովերը»:

...Կարդանք մի քանի տող «Երգք Նահապետի» հատորյակի «Հայոց Աշխարհիկ» բանաստեղծությունից.

«Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել.

Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սըրտիս անմոռաց տեղիք...

...Բայց ափսո՛ս հիմիկ, որ չար թըշնամիք
Իսկի չեն խնայել Հայոց աշխարհիկ,
Եկեղեցիք, վանք, գըրատուն, դարպաս,
Հարկել են թըրով, հրով դաս ու դաս,
Հազգն ընչոք տեղոք քանդել ու գերել
Դեմ չորս հովերուն տըվել ու ցըրվել:

Ավա՛ղ քեզ, ավա՛ղ, Հայոց աշխարհիկ,
Տուն երկնամըման փըլած տաղվորիկ...
...Ամպն ու փոթորիկ շուտով վերանա,
Նոր արև, գարուն, ծառն ու այգն գա:
Արմատքն հիմ՝ նոր ժյուղ, հիմ ժյուղ՝ նոր ծաղիկ
Ընծայեն բնության, Հայոց աշխարհիկ...

...Այլ ես Նահապետ՝ ցամքած ծերունիս՝
Երթամ մեր հարցըն տամ ավետիս,
Ասեմ, թե գարուն երեկ տանս Հայոց,
Դուք Նահապետիս ասացեք՝ հոգվո՛ց,
Ծեր Նահապետիդ՝ տու՛ր կակուղ հողիկ,
Որ զքեզ պինդ սիրեց, Հայո՛ց աշխարհիկ...»:

Ինչպիսի ցավ, տառապանք է հարուցել բանաստեղծի սրտում մի ժամանակ «Երկնամման տունը», որը հիմա «փըլած տաղվարիկ» է... Եվ նրա ողբը այնքան հզոր է, էպիկական զգայնությամբ առնչում: Վկա նրա «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ» բանաստեղծությունը, որն ավելի մենախոսություն է, իր տառապած սրտի ականջն ի վար անմխիթար աղաղակ. «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, սրտի ականջն ի վար անմխիթար աղաղակ. «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ» է: Բայց Ալի- ողբամ զքեզ», որ «Երբեմն բյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան» է: Բայց Ալի- շանը չէր լինի այն մեծ Լավատեսը, որ խոստովանելով, թե Հայաստանը գտնվում է կործանման եզրին, որ թեև մոռացված է յուրայիններից, բայց կգա ժամանակը, երբ «Հայաստանը՝ այն աշխարհը, որ շատ աշխարհաց մայր էր», նորից կդառնա Լույսի, գիտության, մշակույթի հայրենիք. իր գրքի ու զենքի դյուցազուն գավակների օգնությամբ կվերստանա իր նախկին փառքն ու հեղինակությունը:

Սկզբում, ինչպես Մխիթարյան Միաբանության բոլոր հայրերը, գրում էր Գրաբար: Բայց նա գիտեր, որ գրաբարը այլևս հասանելի չէ ժողովրդին և սկսեց գրել աշխարհաբար: Պետք էր օգնել հայ ժողովրդին ազգային ինքնագիտա- կցության և համախմբման գալու, իսկ դրա համար հարկավոր էր հասանելի

Լեզվով խոսել նրա հետ և հասկանալի բառերով խրախուսել նրան: Երբ նա սկսում է տպագրել իր բանաստեղծությունները՝ ստորագրում է Նահապետ անունով: Նա այդ ժամանակ 27 տարեկան էր և ոչ ոք չգիտեր, որ

Նահապետը Հայր Ալիշանն է: Ինչո՞ւ էր իր բանաստեղծությունների հերոսին ընտրել որպես ծերունագարդ Նահապետ... Գուցե ենթագիտակցության թելադրանքով, որ շատ շուտով դառնալու էր իր ժողովրդի Նահապետը:

Հերոսի անունը փայլուն էր ընտրված, և նա շարունակում էր սեփական սրտի խորքերը բացել իր անչափելի պաշտած ժողովրդին: Իսկ ժողովուրդը հավատում էր իր Նահապետին:

Պատմում է Սբ. Ղազարի միաբաններից Բարսեղ Սարգսյանը.

«Թուրք և ռուս պատերազմեն երկու տարի վերջ՝ Ղարաբաղի մը Վենետիկ հասնելուն պես, ուղղակի Սբ. Ղազար կու գա. և վանքի սեմին վրա ոտքը դրած պահում, անհամբեր կերպով Հայր Ալիշանը կհարցներ: Սա անգրագետ զինվորական մը էր, որ հիշյալ պատերազմին մեջ երեք զնդակ ընդունած է թշնամիե ու երեքն ալ մարմնույն մեջը դեռ կպահեր, ըսելով, որ «Տաճիկի զնդակը հայի ոսկորին չի հասնի...»:

Երբ ծերունի Նահապետը տեսավ, ծնրադրած անոր առջև՝ ստեպ-ստեպ ծունկերն ու ձեռքերը համբուրելե չէր դադար: Կհուզվեր փոխադարձաբար նաև ալեգարդ Նահապետը, արդ քաջարի ու ջերմ գորականի անսովոր ցույցեն և շուտով ձեռքեն բռնած՝ կրազմեցներ իր քովը: Սակայն զինվորը չէր դադար կրկնել ու երեքկնքել նույնը, տենդորեն սիրահարի մը գորովով կըսեր. «Հայր Ալիշան, այս ժամս, այս վայրկյանս ինձ համար անմոռանալի պիտի մնա, վասնզի չմեռած քեզ տեսա, և իմ ուխտը կատարվեց... Հայր Ալիշան, Ձեր ադամանդյա գրիչը մեր պողպատյա թուրեն ավելի կարող և ազգագուտ գործեր տեսել է...»:

Ահավասիկ մեծ բանաստեղծին, հայրենասերին ու հավատացյալին նկարագիրը...»:

Բուռն ոգևորությամբ, կորովի գրչով գրված Ավարայրի դյուցազնամարտի, նրա հերոսների և հատկապես ազատատենչության, հայրենասիրության խորհրդանիշ դարձած Վարդանի ու Եղիշեի պատմությունն է «ՊԼպուլն Ավարայրի» սքանչելի պոեմը.

«Մենք գաս, իմ լուսնակ, հեզիկ ու հանդարտ
Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եվ ի Նահապետս, որ մտոք մոլար
Գիշերաժամին ժուռ գամ յԱարայր,
Ուր քաջ ու անըման հարք մեր հայկազունք
Ընկան զեր հըսկա, կանգնեցան զվարթութ:
...Վասըն քո ընկան, աշխարհ իմ Հայոց,
Կըտրիճք անըմանք...»:

...Հայ ժողովրդի ազգային զարթոնքի տարիներն էին՝ կապված ռուս-թուրքական պատերազմների հետ: Հյուսիսից առաջ շարժվող ռուսական բանակները հույս էին ներշնչում տառապած ժողովրդին: Ուրեմն, հարկավոր էր նրան օգնել կիզանուտ հոգու հզոր, ոգևորիչ թափով: Եվ Ալիշան գիտնականի ու բանաստեղծի Մեծ Առաքելությունն այս էր. ժողովրդին նրա պատմությունը մատուցելով՝ հավաստել նրան, թե որքան արժանի է նա նորից տեր դառնալու

իր հին փառքին ու մեծությանը: Եվ գիտնականը գրեց իր պատմությունը, և բանաստեղծը՝ իր քերթվածքները... Նրա բոլոր բանաստեղծություններից տողեր գրելու գայթակղությունը մեծ է: Հրակեզ հոգուց ծնված տողեր... Բայց պիտի ասե՞նք՝ «Բա՛մ, փորոտան» բանաստեղծությունը, իր՝ Ալիշան վարդապետի մի լառաջ՝ «Բա՛մ, փորոտան» բանաստեղծությունը, իր՝ Ալիշան վարդապետի մի ասույթի հետ միասին. — «...Ուր որ հայրենի երգեր կլսվին՝ հոն Հայրենիքը ողջ է»:

Այդ հայրենի երգերը լսվում էին: Լսվում էր և «Բա՛մ, փորոտան»-ը:

«Բա՛մ, փորոտան բարձուստ բոմբինք յԱրարատեան դաշտ ի վայր,
Արի արանց արիւնք յեռանդն առատանան ի հրազայ
Հրաւէր հայրենեաց հըռչակի 'ընդ հանուր,
Հոգի Հայկազանց բորբոքին ի հուր...
Որք երկնատրի պսակին էք անձկոտ,
Ու որ երկրատրիս փառաց եկնահորդ,
...Հապ' օ՛ն, արի արանց մանկութ՝
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հապ' օ՛ն ի զէն գունդագունդ
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ,
Ի զէն ի վրէժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէն, ի վրէժ, մի ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ
Մի ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ
Հապ' օ՛ն յառաջ...»:

Նման շիկացումով գրված ութ մասից բաղկացած բանաստեղծությունը, մրկաշունչ, բացառիկ ստեղծագործություն է, ուղղակի՝ համարձակ, աներկյուղ ընդդեմ բռնապետության ոտքի ելնելու կոչ: Սա Հայոց դյուցազունների ոգևորումն է, աներևակայելի ներշնչանքի իմաստը հանուն ազատության:

1850 թվականի «Բազմավեպի» մարտի համարում հրատարակվեց «Բա՛մ, փորոտան» բանաստեղծությունը: Անհնար է երևակայել, թե նա ինչ ցնցող ազդեցություն թողեց: Իտալացի հայտնի երաժիշտ Պիետրո Բիանկինին՝ Ռաֆայելյան ցույցում թողեց: Իտալացի հայտնի երաժիշտ Պիետրո Բիանկինին՝ Ռաֆայելյան ցույցում թողեց: Իտալացի հայտնի երաժիշտ Պիետրո Բիանկինին՝ Ռաֆայելյան ցույցում թողեց: Իտալացի հայտնի երաժիշտ Պիետրո Բիանկինին՝ Ռաֆայելյան ցույցում թողեց:

«Բա՛մ, փորոտան»-ը դարձավ ոչ միայն Ռաֆայելյան դպրոցի աշակերտության հիմնը, այլ հայրենասիրությամբ տոգորված ողջ երիտասարդության հզոր կանչը: Այն դեռ Մեծ Վարդապետի կենդանության ժամանակ տարբեր ժողովածուներում, երգարաններում, պարբերականներում վերահրատարակվել է 55 անգամ:

Օ՛ն անդր յառաջ... Հոգիք Հայկազանց բորբոքին ի հուր...

Նույն տրամադրությունը, նույն շիկացած հոգին է «Ի Հայկ եւ ի բաստ Հայկազանց» և «Երգք հայրենի» բանաստեղծություններում, որտեղ անառարկելի հավատով Մեծ Հայրենասերը փաստում է, որ «մենք ալ շառավիղներ ենք քաջերու», որ մենք «Հայոց մեծաց վեհանձն որդիք ենք», որոնք ունեցել են դյուցազուն, անհաղթ, ահարկու քաջ նախնիներ:

Սակայն, դժբախտաբար նրանց կողքին եղել են Հայրենիքի և ժողովրդի դավաճաններ: Որքան անսահման է սերն ու հիացումը քաջերի, ճշմարիտ հայրենասերների հանդեպ, այնքան անսահման է նաև արգահատանքը դավաճանների հանդեպ:

*«Ո՛վ այն մատնիչք, ո՛վ այն դահիճք, ով գազան՝
Որ առ այլազգ, ով բռնավոր ծայն կուտան
Այն ի՞նչ քարե սիրտ, ինչ սառն շրթունք էր,
Որ հայրենյաց հողուն կարդաց սև օրեր:
Անե՛ծք տըվեք այն բերանին
Անե՛ծք գրչին ու ձեռքին,
Որ գձայաստան մատնեցին...»:*

Սև սքեմի մեջ փաթաթված անձը, մեղմանուշ ժպիտով «կատարելապես խոնարհ» վանականը, որի գերբնական առաքնությունը թողնում է այնպիսի տպավորություն, թե նա մեկն է այն ճգնավորներից, ով աշխարհայինի հետ ոչինչ չունի, ով բացի իր լուռ ու մունջ աղոթքներից և մտովի երկնային սրբերի հետ առնչվելու տեսիլքներից՝ որևէ այլ մտահայեցում չունի:

Սակայն.

Նա եղել է այն բոլոր կռիվներում, որոնք նկարագրում է շիկացած հոգով: Նա լսել է պատերազմական շռիղոջ, նա տեսել է այն հերոսամարտերը, որոնք վարում էին «արի հայկազունք»:

Ավելին.

Նա սուրը ձեռքին իր ամեհի մժույգի հետ առաջնորդել է քաջերին՝ աղաղակելով. «Հապ, օ՛ն առաջ... Օ՛ն անդր, առաջ...»:

Նա հմայված հոգի էր: Նրա տեսահմայումի այդ պատկերը փոխանցվում է ինձ, և ես նույնպես լսում եմ, ես նույնպես այնտեղ եմ, ես նույնպես մասնակցում եմ ազգի այդ ոգորումին...

Կատարյալ Նվիրյալ, կատարյալ Անձ, որի կյանքի կանոնը ներանձնացումն ու լռությունն էր:

Ես կարոտում եմ: Այս կարոտը նման մեկին հանդիպելու կարոտն է: Գակատագիրը միշտ չէ նման հնարավորություն նվիրում: Բայց որքան հիմա պետք են նրանք 21-րդ դարի շփոթահար մարդուն: Նա մեծ, անտարողունակ **խրատ** է այսօր, այս դարիս մեջ ապրողների համար...

Նա բոլորանվեր զոհարան՝ իր Հայրենիքի սիրո խորանին...

Երբ Հայաստանից եկած որևէ մեկը նրան հարցնում էր, թե «Հայր Նահապետ, վերադարձիս ի՞նչ ասեմ Ձեր անունից», պատասխանում էր. «Ասա, որ ես կաղոթեմ նրանց համար»:

Նա աղոթում էր իր Հայրենիքի համար, աղոթում էր նաև համայն աշխարհի համար... Նրա սքանչելի սրտում բոլորն իրենց տեղն ունեին:

Սուրբ Ղազար կղզին ուխտատեղի էր: Ամեն օր աշխարհի բոլոր ծայրերից մարդիկ էին գալիս այնտեղ:

Անգլիացիներին և ամերիկացիներին առաջնորդում էր Հայր Գարյանը, իտալացիներին՝ Հայր Զարեհանյանը, ֆրանսիացիներին՝ Հայր Ալիշանը: Մեծ գիտնականը համբերությամբ, մի սովորական վարդապետի նման, առաջնորդում էր հյուրերին ամեն տեղ և համբերությամբ ամեն բան բացատրում:

Մարգարիտա Սավոյացի

Իտալական գահակալի ընտանիքը, երբ գալիս էր վենետիկ, անպայման այցելում էր Սբ. Ղազար՝ պատարագ լսելու և վարդապետների հյուրասիրությունը վայելելու: Թագավոր Հուլիոսը և թագուհի Մարգարիտա Սավոյացին բարենրա կին թագուհի մեջ էին Մխիթարյանների հետ: Կամական կապերի մեջ էին Մխիթարյանների հետ: Ավելին. թագուհին Ալիշանի մոտ էր հաղորդվում, և առհասարակ, Ալիշանի երկրպագուն էր: Ալիշանը զգացված թագուհու ուշադրությունից՝ իր նոր հրապարակած բոլոր աշխատություններից մեկական օրինակ նրան նվեր էր ուղարկում:

Մի անգամ, երբ թագուհին ներքին գավթի պարտեզում վայելում էր վանականների պատրաստած վարդի մուրաբան՝ նրան ընծայեցին նոր հրատարակված փառակազմ «Միսունը»: Երբ թագուհին իր ված փառակազմ «Միսունը» ծերունուն զարմացած ու հիացած դիմաց նստած մանկան պայծառ հայացքով ծերունուն ստեղծել՝ Ալիշանը հարցրեց, թե ինչպես է կարողանում այդպիսի հատորներ ստեղծել՝ Ալիշանը պատասխանեց, թե ինքը միայն հավաքել է ու կուտակել... ինչպես մի մրջյուն... Համեստ ու ժուժկալ այս Մեծ Մարդը վերին աստիճանի պարզ, անպաճույճ ապրելակերպ ուներ: Նրա սենյակը չէր տարբերվում սովորական սարկավազի սենյակից. նույն անկողինը, նույն հասարակ աթոռը, նույն սեղանը: Ավելին՝ այս սենյակում միայն գրքեր էին... Ամառ-ձմեռ հազիվ հինգ ժամ էր քնում: Սակավակեր էր սնվելիս: Որևէ մեկին թույլ չէր տալիս իրեն ծառայել: Նույնիսկ խոր ծերության ժամանակ մինչև վերջին օրը ինքն էր ավելում սենյակը և շտկում իր անկողինը: Տանջանք էր նրա համար տեսնել, որ ուրիշները իր պատճառով հեղություն են կրում: «Ինքը, որ անհուն գորովանք մը ուներ մեր ամենուս վրա, կենդվեր, երբ մենք փոխադարձաբար նույնը կցուցանեինք իրեն...»:

Հիմա այն մասին, թե ինչպես Ավետիք Իսահակյանն այցելեց Սբ. Ղազար, և ինչպիսին էին իր տպավորությունները այդ այցելությունից, «Ինչքան մեծ երախտիք ունի Սբ. Ղազարի Միաբանությունը հայ գրականության, հայագիտության հանդեպ: Ի՞նչ հոյակապ գործեր՝ առաջին աշխարհաբար հայ

A black and white portrait of an elderly man with a long white beard and a traditional cap, sitting at a desk with several open books. The man is looking directly at the camera with a slight smile. The background is dark and indistinct.

...Ավելի քան կես դար այս խցում կամ նման խցում, իր ողջ երիտասարդությունը, կքել է նա սեղանին, որի վրայով անցել են անթիվ գրքեր հին ու նոր լեզուներով,

Մի երկու տարի առաջ վանք այցելեց ռուսական սինոդի մեծը. Պրեբոդնոսև, սինոդի օրեր-պրոկուրորը իր քարտուղարի հետ: Գրեթե բոլոր միաբանները նրա պատվին ոտքի վրա են և բայլում են նրա հետ: Նա տեսավ գեղեցիկ տաճարը, ծոխ գրադարան-մատենադարանը, տպարանը, թանգարանը... Երբ նստում ենք հյուրա-սենյակում մի բաժակ սուրճ խմելու, այդ ժուռ մեծ պաշտոնյան շնորհակալություններ

սիրո և եզակեան, տարօրինակ և խնկելի հարգանաց համար. կզմայլեին երբ ընդ մեջ երաժշտական խմբերգերու կկարդացվեին բազմաթիվ հեռագրեր: Հեռագրատանց պաշտոնյայք զարմանող կհարցնեին. ո՞վ է Ալիշան, ո՞վ Նահապետ, անոնց համար տակավին անծանոթ մնացած էր մեր սարերը սասանեցնող, ամպերը բարկացնող և վիհերը մռնչացնող մեծ բանաստեղծը...

...Հորեյլանի ժամանակ ամբողջ ազգային լրագրերը միաբան, անխարդախ օվսաննաներ կգոչեին, կդրվատեին ազգին Նահապետը...»:

Արփիար Արփիարյան՝

«Երբ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի ծանր հիվանդության բոթը տարածվեցավ, ամեն հայ, որ սրտի տեր է, խռովեցավ, ամենքս ալ սրտադողի մեջ էինք: Տխրության, թախծության այդ ժամերուն մեջ, երբ կսպասեինք հեռագրի մը, նամակի մը, որ հանդարտեցնե մեր վրդովումը, ինքնին կըսեի, թե այդ հիվանդության տեղեկացողներուն մեջ միայն մեկ հոգի կար, որ անհոգ կժպտեր առանց տրտմության և այդ անհոգ անձն ալ ինքն հիվանդն էր»:

Հայր Ղևոնդ Ալիշան՝

«Խաղողի ձիւ մ'եմ մոռցված. քանի՜ անգամ մահը մոտես անցավ և չտեսավ զիս, չուշանալ, հուսամ, ձմռան հով մը՝ զիս հողին մեջ նետելու... Կսպասեի, որ լմնային ձեռքի աշխատություններս, և ահա, գոհությո՛ւն Աստծո, վերջացավ «Հայապատումին» տպագրությունը, «Ներածությունն» ալ պատրաստեր և հանձներ եմ, լմնցավ նաև «Արշալույսը»: Կբավե այսչափ ժամանակ դեգերիլս մտոք երկրավոր հայրենիքի վրա, քիչ մ'ալ վերինը մտածենք...»:

Արփիար Արփիարյան՝

«...Ու մտքիս առջև պատկերացուցի հիվանդին վիճակը, ձիշտ այն պահուն, երբ մահը կդեգերե անոր անկողնին շուրջը: Մենաստանին մեկ անշուք խցիկը, երկաթե պարզ մահիճին մը մեջ տարածված, խաչելություն մը գլխին վերև, կժպտի անխռով: Կզգա, թե մահամերձ է, բայց ո՛չ կվախենա, ո՛չ խռովի, ո՛չ հուզվի: Վախ կունենա՝ մահեն մարդ մը, որ իր բոլոր կյանքը նվիրած է բարիք ընելու, կատարելապես առաքինի եղած է, բարի, ազնիվ, անձնվեր»:

Թադևոս Թոմաճյան՝

«Ազգերու պատմության մեջ ոսկի տառերով կ'արձանագրվին հաճախ անունները խոսքի և գրչի տիտաններուն՝ որ կրցեր են կերտել և բարձրացնել ժողովուրդներու բարոյականը, առկա դառնալով անոնց փառաբանություններուն:

Ոչ մեկ տարակույս՝ թե այդ հազվագյուտ մահկանացուներու առաջին շարքին մեջ էր մեր խոնարհ և անպաճույժ վանականը, որ իր աստվածամերձ վարքովն ու ծովածավալ գիտությամբը պանծացուց հայ ազգը և պատկարելի ըրավ զայն օտարներուն...

...Որ մեկ գիտակից արդյոք մեր ազգին մեջեն կրցեր է անգիտանալ Նահապետի նշանակությունը»:

Հովհաննես Թորոսյան՝

«Հազիվ լռած էին Սբ. Ղազարու կղզեկին մեջ Մխիթարյան Միաբանության 200

ամյակի հանդեսներու արձագանքները, և ահա կհնչեր հոն զանգույն մը, տխուր, ողբացիկ, սարսռուն, որ կգութեր կորուստ մը, մե՛ծ և շատ մե՛ծ... մահը այն անձին, որ 60 տարիներե ավելի Ուխտիս մեծագույն փառքը եղած իրեն սրբությամբ և բեղուն գրչով, բոլոր ազգին սիրելի և պաշտելի դարձած, մեր պատմության ամենեն ընդարձակ էջը պիտի գրավե և պիտի մնա ամբողջ հայության ամենեն մեծ միտքը»:

Սիմոն Երեմյան՝

«Կյանք մը, որ լույս և հոգի եղած էր մեզի պես խավար ու ավեր ազգին, պետք էր որ անմահ մնար, սակայն եթե կա սխալ մը տիեզերական ներդաշնակությամբ մեջ, Նահապետի պես անձերու անմահ չըլլալն է...

...Դազաղը զարդարված էր ոսկեհյուս շուրջառով, վրան դրված էին տերութիւններ և կաճառներ ընդունված պատվանշանները... Ողբերգու մեղեդիներով Նահապետին դազաղը կանցնի վանքի սրահներեն ու կմտնե տաճարը... Պաշտելի մարմինը տաճարեն գերեզման կհասնի. հոն ընծայման տոնին հիշատակով, երկնքին ընծա կընե Միաբանության անզուգական ծերունին...

Մենասեր հոգին մենավոր մնաց, հուղարկավորները գացին հեռացան. տխուր էր օդը, տխուր էր օրը, վերահաս գիշերը հասավ, ցուրտ ու մռնչող հողմով: Հիշեցի լուսնակը Նահապետի այն պատվերը, զոր տրված էր իրեն Հայոց գերեզմաններին.

Կա՛ց մեկ վայրկյան մ'ալ կաց իմ սիրույս,
Մեկ քար մ'այլ կա յանծանոթ հովտին,
Գնա հոն կաթե զվերջին քո լույս,
Այն գերեզմանն է Նահապետին»:

Հովհաննես Թորոսյան՝

«Հայր Ալիշանի մահվան առջև բոլոր ազգը սուգ բռնեց: Եստերը լացին, թոյթեր և հեռագիրեր ուղարկեցին, հոգեհանգիստներ կատարեցին, սգավոր հանդեսներ կազմեցին և այս բոլորը պատիվ կընե ոչ միայն հանգուցելույն, այլև ամբողջ ազգին, որ գիտցավ սիրել և հարգել իր մեծ երախտավորը, առանց կուսակցական ոգիներե ազդվելու...

...Օրհնվեցավ կժյա դամբարանին խորշը, ծաղկյա և հախճապակյա պսակներ, և դուռը կըվեցավ: Հոն պսակներ կախվեցան, ծաղկյա և հախճապակյա պսակներ, որոնք ադամանդի պիտի փոխվեին երկնքի ցողին ներքև: Հոն պիտի գա պլպուլը, որոնք ադամանդի պիտի փոխվեին երկնքի ցողին ներքև: Հոն պիտի գա հոն Մասիսի սարերուն ծառոց ոստերու միջեն, իրեն երգիչը գեղգեղելու. պիտի գա հոն հայրենյաց Ոգին, յուր մեծ հովը՝ ողջունելու Նահապետին նշխարները. հոն պիտի գա հայրենյաց Ոգին, յուր մեծ զավակին շիրիմին վրա սավառնելու. պիտի գան հոն բոլոր հայության հառաչները, սգալու ազգին մեծ կորուստը...»:

Ահա և վերջ:

Երանի՜ որք ի Տեր ննջեցին:
Հազար Ողորմի՜ խնկելիին:

ՆՈՐԻՑ ԾԱՆԱԹԱՐՀԻՆ

Հեռավոր ժամանակների մանրամասն գծած անցանելի ու անանցանելի արահետներով քայլում էր ու մինչև հիմա քայլում է հայ գաղթականությունը՝ առանց դադարի ու հոգնության: Մենք ևս քայլ առնենք, գնանք և հասնենք այստեղ կամ այնտեղ. միևնույն է, քանի որ և՛ այստեղ, և՛ այնտեղ մենք կհանդիպենք Հայրենիքից հեռացածներին, կհանդիպենք նրանց, որ փախել են սրից ու հարկից, կոտորածներից, թալանից ու նախճիրից և կամ թե նրանց, որոնք կարծում էին, թե Հայրենիքում ապրած իրենց տառապանքը օտարության մեջ ի բաց պիտի մերժվի և պիտի խաղաղվեն իրենց սարսափահար հոգիները:

Նրանք չգիտեին, որ տառապանքը սողոսկել էր իրենց մաշկից ներս, թաքնվել այնտեղ, որ հարմար պահի հասնի սրտին ու իր անհագուրդ գիշատիչ ճանկերով սեղմի այնքան, որ արյունաքամ լինելով կնքի իր մահկանացուն:

Այս **Տառապանքը**, որ գաղթական էր դարձրել նրան՝ **հավերժական նդժեհ**, և մաս առ մաս մահվան էր տվել թվացյալ խաղաղության մեջ հանգչող իր սիրտը: Ո՛ր գնանք հիմա:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Գրում է մեծանուն գիտնական Հրաչյա Աճառյանը.

«Հայոց առաջին հարաբերությունները գերմանացոց հետ սկսվում են Կիլիկեցոց ժամանակ: Ֆրեդերիկոս կայսրը, խաչակրաց գլուխն անցած, արշավում է Կիլիկիա, օգնություն է խնդրում մեր Լևոն Բ իշխանից խոստանալով նրան թագավորական պատիվ: Լևոնը կատարում է նրա խնդիրը: Ֆրեդերիկոսը խեղդվում է գետում և նրա որդին՝ Հենրիկոսը, կատարում է հոր խոստումը և թագ է ուղարկում Լևոնին: Լևոնը դեսպան է ուղարկում Հենրիկոսի մոտ Ն. Լամբրոնացու եղբայր Հեդի-Հեթումին (1244թ.): Լևոնից հետո Հեթում Ա թագավորն էլ դեսպաններ է ուղարկում գերմանացոց մոտ: Հարմանալի չէր լինի, ասում է Ալիշանը («Սիսական», 46), եթե այս դեսպանների հետ Կիլիկեցի վաճառականներ էլ սպրդած մտած լինեին Եվրոպայի այս միջնաշխարհը»:

Մենք հիշում ենք նաև Իսրայել Օրիի գործունեությունն այստեղ, երբ ջանում էր գերմանացիների օգնությամբ Պարսից հպատակության տակ գտնվող Հայաստանը ազատագրել: Այս մասին մանրամասը իր տեղում պատմել ենք:

Արդեն 18-րդ դարում հայ վաճառականները Գերմանիայի Համբուրգ, Ֆրանկֆուրտ, Բրեսլավ, Դրեզդեն, Լայպցիգ, Նյուրնբերգ քաղաքներում ամենայն

հաջողությամբ իրենց առևտրական գործերն էին առաջ տանում: Սակայն քիչ չէին նաև հայ երիտասարդները, ովքեր բարձրագույն կրթություն էին ստանում Գերմանիայի համալսարաններում:

Շատ ժամանակ չէր անցել, երբ այս երկիրը ներկայացնում էր մի խումբ փոքրիկ իշխանություններ: Բայց երբ Գերմանիան կազմավորվեց և քաղաքական նշանավոր դիրք ձեռք բերեց Եվրոպայում՝ Ոգեդեն հառնումի հնարավորություն ունեցավ, որն իսկապես իրեն էր ձգում ուսումնատենչ հայ երիտասարդությանը:

100-ամյա, 30-ամյա, 7-ամյա և էլի առանց թիվ ու հաշվի եվրոպական պատերազմները, ապստամբությունները, ազատագրական կռիվները, քաղաքական վեճերը, սովը, ժանտախտը, Եվրոպայով մեկ սփռված զինվորների ոսկորները, գիշանգողների ու ագռավների հազար անգամ բազմապատկված երամների սլացքը մարտադաշտերի, քարուքանդ եղած քաղաքների ավերակների վրայով պիտի սպանեին, կամ, լավագույն դեպքում, պիտի նվազ ու չնչին դարձնեին ոգեդեն արարումը: Բայց ո՛չ: Այդպես չէր Ֆրանսիայում և Իտալիայում, այդպես չէր Եվրոպայի մեծ ու փոքր երկրներում, այդպես չէր Գերմանիայում:

Մենք հիմա չենք խոսի քաղաքական վայրկյանների մասին, որը տիրում էր Եվրոպայում: Գիտենք վաղուց, խաղաղություն չկար նրա երկնքի տակ ևս, ինչպես ամբողջ աշխարհում ընդհանրապես:

Կար ամեն առիթով մեկմեկու հոշոտելու կիրքը...

Բայց:

Պատերազմական փողերից և թմբուկների զարկերից բացի՝ 18-19-րդ դարերի սքանչելի երաժշտությունն էր հնչում եկեղեցիներում, օպերային թատրոններում, համերգասրահներում, ժողովրդական տոնախմբություններում:

ՅՈՒՆԱՆ ՍԵՐԱՍՏԻԱՆ ԲԱՆ

Գերմանիայի տաճարներում հնչում էին հանճարեղ Յոհան Սերաստիան Բախի կանտատները, մեսսաները, պասսիոնները: Նա մարդկային հանճարի այն հազվագյուտ գագաթներից է, որի սքանչելի մտածողությունը մարդասիրության ազնվագույն, մաքրամաքուր ակունքից է բխում և միախլուսվում զգացմունքների ուժին, ազատ հայեցողությանը, երևակայության համարձակ թռիչքին, մտքի խորությանը, կենսական գաղափարներին, գեղագիտական վեհությանն ու պաթետիկային:

Լսել Բախին և ըմբռնել նրա ստեղծագործության վիպական, դրամատիկական ու քնարական կերպարների բացառիկ բարոյական մաքրությունը, վեհ բանաստեղծականությունը:

Լսել Բախի 1000-ից ավելի որևէ ստեղծագործություն և չմիանալ այն կարծիքին, թե «Բախը ողջ երկրայինն աստվածացրել է, աստվածայինը՝ մարդկայնացրել»՝ հնարավոր չէ:

ողբերգության ընդերքը, որը նրան ստիպում էր պարփակվել լռության և մենության ներսում: Հպարտ առանձնության մեջ արարելով հիրավի Աստվածային իր երաժշտությունը՝ մարդկության հետ խոսում էր մի լեզվով, որը թարգմանելի է բոլոր ժամանակների ու ազգերի համար, որովհետև 27 տարեկանում խլացած այդ դժբախտ ստեղծագործողը Աստվածային կարողությամբ գիտեր թափանցել մարդկային հոգու անճանաչելի խորխորատներից ներս և ստիպել նրան իր հետ հավատալ հզոր բարության հաղթանակին:

Լյուդվիգ Վան Բեթհովեն

Մաքառելով ծանր խլության դեմ, որը սահմանափակել էր մարդկանց հետ հաղորդակցվելու հնարավորությունը՝ նա ստեղծում էր կրքոտ հերոսականությամբ շնչող իր սիմֆոնիաները, դաշնամուրային և ջութակի կոնցերտները, սոնատները, նախերգանքները, կվարտետները, իր միակ օպերան... Կյանքը նրա համար հերոսական պայքար էր, որը նա տանում էր ներշնչված ասպետի համառությամբ:

«Օ, նախախնամություն, թույլ տուր ինձ ապրել մի մաքուր օր ճշմարիտ ուրախությամբ. այնքան վաղուց է նրա արձագանքը լռել իմ սրտում... Օ, ե՛րբ... ե՛րբ Աստված, կկարողանամ լսել նորից բնության տաճարի և մարդկության ձայները... երբեք... Չեմ ուզում հավատալ ինձ բաժին հասած այդ ահարկու դաժանությանը...»:

Այս տողերը պատկանում են մի մարդու, որ ապրում էր մռայլ ընկճվածություն, մոլեգին բողոք, կրքի ահավոր պռթկում և հպարտ համակերպվածություն ու կյանքի անհագուրդ ծարավ...

Ո՞վ կարող է բացահայտել **Հանճարի** հոգեվիճակը, տեսնել նրա գերզգայուն ապրումների ողջ ներկայանակը, հասկանալ Աստվածային կամեցողությամբ նրան բաժին ընկած ճակատագրի էությունը և բառեր գտնել նկարագրելու **Հանճարի** զգացողությունները:

Նրան պարզապես հարկավոր էր լսել... Լսել դարերի միջով մեզ որպես պարզ և ընծայված նրա **Ձայնը**:

Ի՞նչ մխիթարություն, լսել նրա ամենավերջին և ամենահանճարեղ **«9-րդ սիմֆոնիան»**, որն ավարտվում է **Շիլլերի** խոսքերի խմբերգով, հզոր խանդավառությամբ ազդարարելով:

*«Մարդիկ՝ եղբայրներ ենք,
Գրկախառնվեք միլիոններ,
Միաձուլվե՛ք խնդությամբ
Միասնական»:*

Մարդկային սրտից բխած այս հզոր կոչը առավել քան սիրելի և ընդունելի է հայ մարդու համար, որ դարեր շարունակ ենթարկված լինելով անտանելի տառապանքների, երբեք չի կորցրել իր հոգու արիությունը: Մարդկության միասնության այս վեհ գաղափարի առջև նա միայն կարող էր գլուխ խոնարհել, որովհետև նա գիտեր գլուխ խոնարհել **Արարման հզոր Ոգու** առջև, որն անկախ բոլոր ժամանակների, բոլոր մեծ ու փոքր դաժան պատերազմների, մարդկության մի մասի կողմից մյուս մասին սատանայական կապերով կապկպելուն՝ կա, կա մի մասի կողմից մյուս մասին սատանայական կապերով կապկպելուն՝ կա, կա **հավերժորեն նորոգվող Ոգեղենի Արարչագործունը**, որը համամարդկային է, համընդհանուր է, չի գործում մի երկրի սահմաններից ներս միայն, այլ **երկրագնդի** բոլոր ծիրերում է, բոլոր ժամանակների մեջ:

Եվ ահա.

Հայերից մեկը՝ **Բարսեղ Դավիթի Ղորղանյանը** ծնվել է Թիֆլիսում և այնտեղ ստացել երաժշտական կրթություն: Հետո Պետերբուրգում ավարտել է ռազմա-ճարտարագիտական ուսումնարանը և այդ մասնագիտությամբ ծառայել Սարի-ղամիշում:

Սակայն նա մշակույթի պատմության մեջ հայտնի դարձավ որպես երաժշտագետ, ով Մոսկվայի և Պետերբուրգի երաժշտական խոշոր հանդեսների մշտապես ցանկալի թղթակիցն էր: Ի դեպ, ասում են, թե նա է առաջինը նկատել **Ֆեդոտով** **Շալապին** ռուս երգչի տաղանդը:

1890-ական թվականներին, թողնելով իր ռազմաճարտարագիտական մասնագիտությունը՝ ճամփորդում է Գերմանիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, հանդիպում **Յ. Բրամսին**, **Փ. Մասնեին**, **Կ. Սեն-Սանսին**, **Ջ. Վերդինին**:

Այս ճամփորդություններն ու հանդիպումները նրան հնարավորություն են տալիս գրել արևմտաեվրոպական և ռուսական երաժշտության խոշորագույն ներկայացուցիչներին նվիրված աշխատություններ և հոդվածներ: Հատկապես սիրել է գրել **Մոցարտի**, **Վերդինի** և **Բեթհովենի** մասին: Տասնյակ տարիներ նա հավաքել, ուսումնասիրել, համակարգել է **Բեթհովենի** կյանքին վերաբերող փաստագրական նյութերը, երկու գրքով հրատարակել նրա 1300 նամակները և **«Կենսագրական էությունը»** մեծածավալ մենագրությունը:

Բարսեղ Ղորղանյանը ճանաչվում է որպես խոշորագույն **Բեթհովենագետ** նույնիսկ նրա հայրենակիցների շրջանում:

Այսքանը: Ժլատ ու կիսատ տեղեկություններ միայն: Պարզապես, մենք թափառում ենք Եվրոպայում՝ հանդիպելու համար հայերին: Գերմանիայում հանդիպեցինք համաճարների, ովքեր համամարդկային իրենց առաքելությանը ստացել էին համաշխարհային քաղաքացիության իրավունքը:

Հայերը սիրում էին Գերմանիայում վաճառականությանը զբաղվել: Բայց հայերը սիրում էին նաև բարձրագույն կրթություն ստանալ այնտեղ:

Հայ երիտասարդները հաճախում էին Լայպցիգի, Բոննի, Մյունխենի, Հայդելբերգի, Բեռլինի, Ենայի և Հալլեի համալսարանները, որտեղ գերմանական ուսանողական ընկերությունների օրինակով կազմակերպում էին «Հայ ուսանողական ընկերություններ», «Ընդհանուր հայ ուսանողության գրական միություններ», «Հայ ճեմարանական ուսանողական միություն»:

Հայ ուսանողները ավարտելով գերմանական համալսարանները, առնչվելով նրա հզոր մշակույթին, անկախ իրենց ընտրած մասնագիտությունից՝ վերադառնում էին Կովկասի, Ռուսաստանի հայահոծ շրջաններում իրենց ժողովրդի կրթության ու բարօրության անդաստանում աշխատելու:

Նրանցից մեկի անունը Գրիգոր Արծրունի էր:

Մենք նրան դեռ կհանդիպենք:

Միակ բացառությունը, որ Գերմանիայում ավարտելով իր կրթությունը մնաց այնտեղ՝ Գրիգոր Արծրունու Անդրեաս Արծրունի եղբայրն էր:

Արծրունի եղբայրներ

Անդրեաս Արծրունին ծնվել է Մոսկվայում, ավարտել Պետերբուրգի համալսարանը, ապա մեկնել Գերմանիա՝ համալսարանական իր կրթությունը կրկնապատկելու: Նա դարձավ Գերմանիայի մեծագույն քիմիկոսներից մեկը, գերմաներեն լեզվով գրեց 50-ից ավելի գիտական աշխատություններ, դարձավ բազմաթիվ գերմանական համալսարանների պրոֆեսոր՝ մասնագիտական կրթություն տալով քիմիայի մասնաճյուղն ընտրած ուսանողությանը...

...Եվ իր մահկանացուն կնքեց Գերմանիայում:

1871 թվականից հետո, երբ Բեռլինը դառնում է մայրաքաղաք, այնտեղ սկսում են հավաքվել Գերմանիայի լավագույն գիտնականներն ու մանկա-

վարժները, և Բեռլինյան համալսարանն այնպիսի համբավ է ձեռք բերում, որ հայ ուսանողության համար ևս այն դառնում է ուսումնառության երանելի հանգրվան: Այստեղ ևս, բնականաբար, հիմնվում է «Բեռլինի հայ ուսանողական կազմակերպությունը», որի մասին Գ. Մելիք Կարազեոզյանը 1901 թվականին Թիֆլիսում լույս ընծայած «Գերմանիայի հայ ուսանողությունը» գրքում գրում է.

«Վերին աստիճանի բազմագույն էր. կղերականներ ու արմատականներ,

իդեալիստներ ու մատերիալիստներ, գաղափարականներ ու անձնականներ, «կռվարարներ» ու «հանգիստներ», «կեղծավորներ» և «անկեղծներ»՝ սրանք բոլորն էլ միևնույն ընկերության անդամներ էին»:

Թե ինչո՞ւ էր այդպես, թերևս մեկ-երկու խոսքով հնարավոր չէ բացատրել: Գուցե պատճառը բնավորությունների, կամ տարբեր գավառներից ժամանած գավառային մտածելակերպի տարբերությունն էր, գուցե ապրելակերպի տարբեր աստիճանների վրա գտնվելու հանգամանքը: Ո՞վ գիտի: Փաստն այն է, որ այս կազմակերպությունը շատ արագ քայքայվեց: Բայց քանի որ հայ բնավորության մեջ կար հատկապես օտար երկրներում միմյանց մոտ հավաքվելու ցեղային թվականին, ապրիլին, Հայդելբերգ քաղաքում նորից հայ ուսանողությունը հավաքվեց իր կազմակերպած առաջին համագումարին՝ իր միությունը ստեղծելու համար:

Գ. Մելիք Կարազեոզյանը գրում է.

«Այդ շատ բնական է, որ այսպես զանազան վայրերում ցրված հայ ուսանողները պահանջ զգային ծանաչել իրար, անձնական և ընկերական մտերիմ հարաբերություններ ստեղծել, դեռևս ուսանողական նստարանների վրայից բարեկամական ձեռք մեկնել իրար, բանաստեղծի հետ «եղբայր ենք մենք» գոչելով, համերաշխության ոգին զարգացնել: Այս շատ բնական էր, որ հայ ուսանողը բարձրանալով իր անհատականից, եսականից, ջանար հասարակական առաքինություններով օգտվելու և իր ընկերների հետ միանալով ձգտեր դեպի ընդհանուր իդեալները»:

Հիշենք. Սուլթան Համիդի 1894 թվականին սկսած եղեռն-կոտորածը դեռ չէր ավարտվել: Եվրոպայում հավաքված հայ երիտասարդությունը չպետք է անտարբեր մնար Հայրենիքում հոշոտվող հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ: Նրանք բոլորը այս հարցում միասնական էին:

Հայդելբերգյան հայ ուսանողության համաեվրոպական միության երկրորդ համագումարը հրավիրվում է առաջինից երկու տարի անց, որտեղ հստակեցվում է Միության նպատակը. բարձրագույն և անվերապահ նպատակը, համախմբվել հայ ժողովրդի փրկության գաղափարի շուրջը:

Հիմնականն այս էր՝ և այն միասնական էր: Սակայն Հիմնականին հասնելու համար առաջարկվող ճանապարհները շատ էին ու միմյանցից տարբեր: Նման պարագայում պառակտումներն անխուսափելի էին:

...Եվ եղան այդ պառակտումները:

Սակայն այս մասին խոսելու ամենահարմար ժամանակը 20-րդ դարն է: Հուսանք, որ կհասնենք նրան:

Այստեղ նույնպես վաղուց էին հասել հայերը, բայց, ինչպես Գերմանիայում, հիմնավորված մեծ գաղթօջախներ չունեին։ Երթևեկի մեջ մշտապես գտնվող վաճառականներն ու երբեմն դիվանագետներն էին իրենց երկրների տերերի ցանկություններն ու խնդրանքները կամ պարտադրանքները հաղորդում միմյանց։

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ 7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին «Աշխարհացոյց» գրքում Բրիտանիայի մասին հաղորդած տեղեկությունների համար օգտվել է ոչ միայն անտիկ հունական սկզբնաղբյուրներից, այլ նաև ունեցել է հայ վաճառականների նկարագրությունները, որոնք Բյուզանդական կայսրության տիրապետության շրջանում իրենց ապրանքներով

ծամփորդել են հեռավոր երկրներ, այդ թվում նաև Անգլիա...

Հնագետ Ֆրանսուազ Հենրին իր մի ուսումնասիրության մեջ զուգահեռներ է անցկացնում Անիի և Իռլանդիայի ճարտարապետության, քանդակագործության և մանրանկարչության միջև։

Ինչպես է սա տեղի ունեցել։

Թափառող հայ վաճառականներից բացի, եղել են նաև թափառաշրջիկ հայ վանականներ։ Այս կողմերում քրիստոնեություն քարոզող հայ վանականների մասին հիշատակություն կա իռլանդական հնագույն աղոթքներից մեկում, որը կոչվում է «Իռլանդական սրբերի աղոթք», որտեղ հիշատակվում են Կորկալի Մոռի 717 եպիսկոպոսների և քահանաների անունները։ Սել Աշիդի վանքի եպիսկոպոսներից էր Հերրուիմը՝ Արմենիայից։ Այս աղոթքի լատիական բնագիրը պատկանում է 7-րդ դարին։

Ֆրանսուազ Հենրին 7-րդ և 8-րդ դարերում Իռլանդիայում հայ վանականների ներկայությունը կապում է այս Սել Աշիդի վանքի հետ։ Ըստ նրա, սա մի հայկական վանք էր, որն իր եկեղեցական նշանակությամբ երկրում երրորդ տեղն էր գրավում։

Ֆրանսուազ Հենրին իր ուսումնասիրությամբ, որով փաստում է Հայաստանի և Իռլանդիայի ճարտարապետության, քանդակագործության, մանրանկարչության ազգակցության վարկածը՝ խորքում բավական հետաքրքիր է և կարող է օգնել ճշտելու այն ժամանակը, երբ հայերը հայտնվել են Բրիտանական կղզիներում։ Այսինքն՝ ինչի մասին լռում են պատմության խամրած էջերը, կարող է հաստատել կենսունակ Մշակույթը։

Այսպես.

Ռուս արվեստաբան, հայագետ Տատյանա Իզմայլովան իր «11-րդ դարի հայկական մանրանկարչությունը» ուսումնասիրություն-գրքում գրում է.

«Վաղ քրիստոնեական հայկական և անգլո-իռլանդական մանրանկարների հատկանիշների՝ ինչպիսիք են արևելյան զարդանկարի առկայությունը, ծավալից զուրկ պատկերները, գծանկարչությունը և զարդանկարչությունը, կիսաշրջանաձև խորանների և խորհրդանիշ-սկզբնատառերի օգտագործումը, ավենաձև խորանների և խորհրդանիշ-սկզբնատառերի օգտագործումը, վկայում տարանիշների պատկերագրական մեկնաբանման զուգահեռությունը, վկայում են այդ դպրոցների համամանության մասին։

Անհրաժեշտ է նշել, որ վերոհիշյալ մանրանկարչական բոլոր ձևերը օգտագործվում էին Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման առաջին դարերի ընթացքում»։

Իսկ արվեստի պատմաբան ավստրիացի Յոզեֆ Ստրոֆգոլսկին 1918 թվականին հրատարակած «Հայերի ճարտարապետությունը և եվրոպան» երկհատորյա կոթողային աշխատության մեջ գրում է, որ Հայկական արվեստը հավասար է հունականին և գոթականին և որ երեքն էլ զարգացել են ու հասել միասնության ամենաբարձր արտահայտության։

Խոսելով Մաստարայի, Արուճի, Մրենի եկեղեցիների, Անիի Մայր տաճարի և Հռիփսիմեի մասին, գրում է.

«Մարդ հավատում է, որ Հայաստանում 4-5-րդ դարերում պետք է որ այնպիսի հանճարեղ արվեստագետ ճարտարապետներ ապրած լինեն, ինչպիսիք մեզ ծանոթ են մեծ վերածննդի բարոկկոյի ժամանակ»։

Ստրոֆգոլսկին նաև կարծիքն է հայտնում, թե Իռլանդիայի վաղ ճարտարապետական հուշարձանները՝ «քարե խաչերը», իրենց ծագումն ստացել են Հայաստանի վաղ քրիստոնեական եկեղեցիներից։ Այս հուշարձանները Իռլանդիայում երևան են գալիս 7-րդ դարի 2-րդ կեսին և հասնում մինչև 10-րդ դար։

Իռլանդական խաչքար

Անուրանալի է այս քարե խաչերի հայկական ծագումը։ Այս մասին վկայում է նաև Ֆրանսուազ Հենրին, որ գրում էր, թե 7-րդ դարի իռլանդական ճարտարապետները և փորագրիչները շատ լավ են ընդօրինակել քրիստոնեական Հայաստանի արվեստը։ Բանն այն է, որ Հայաստանում արդեն 4-րդ դարում գոյություն ուներ հուշարձանների ինքնուրույն մի ձև՝ «կռանավոր խաչ» անվանումով։ Այս «թևավոր խաչերի» նմանությամբ էլ Իռլանդիայում կառուցել են «քարե խաչերը», որոնք կոչվում էին նաև «կելտական խաչեր»։

Հետագայում Հայաստանյան այս խաչերը 9-րդ դարից սկսած վերափոխվեցին խաչքարերի՝ ստանալով ճարտարապետական նոր լուծումներ։

Իռլանդական «կելտական խաչերը» կրկնում էին Հայաստանի այս սքանչելի փոքրիկ հուշարձանների երկրաչափական և բուսական հարուստ քանդակագործերը։ Այս զարդաքանդակված խաչերը հիշեցնում են Հայոց մեջ պաշտամունքի արժանացած Կենաց Ծառը։

Երկու երկրների այս հուշարձաններում մեծ տեղ է գրավում խաղողի-թեման: Բայց Իռլանդիայում խաղող չեն մշակել: «*Մշակել են գարի, ցորեն, կարտոֆիլ, շաքարի և կերի ծակնդեղ, վարսակ*». դարեր առաջ և հիմա:

Օտարերկրյա ուսումնասիրողների եզրակացությունն այն է, որ հայ և իռլանդական մշակույթի զուգահեռները կարող են առաջանալ միմիայն շնորհիվ հայ վանականների, ովքեր մաշելով աշխարհի ճանապարհները և իրենց ներբանները՝ հասել են նաև Իռլանդիա:

Իռլանդիայի վաղ միջնադարյան մշակույթի սկիզբն են համարվում 6–8-րդ դարերը: Եվ ահա, ըստ նույն այդ օտարագրի ուսումնասիրողների, այս ժամանակների խորքում պիտի փնտրել հայ վանականների առկայությունը հայերի երկրից այնքան հեռու գտնվող այս կղզում, ովքեր իրենց դավանանքի քարոզների հետ օտար այս երկիրն էին բերել նաև այդ դավանանքը բնորոշող որոշակի մշակույթ:

Վաղ միջնադարից հետո հայերի կապերը Բրիտանական կղզիների ժողովուրդների, հատկապես անգլիացիների հետ, շարունակվում են արդեն 11-րդ դարում:

Ահա այդ ժամանակներից մեզ հասած մի պատմություն:

...1061 թվականին Անգլիայում վախճանվում է **Սիմեոն** հայ եպիսկոպոսը: Նա հասել էր այստեղ՝ չգիտես թափառումների հանդեպ ունեցած մեծ սիրով, թե՛ իր դավանանքը քարոզելու առաքելությամբ: Գուցեն **Սիմեոն եպիսկոպոսի** ջանքերով է ճանապարհի հարթում հետագայում հայ առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոս, մարտիրոսացած **Սբ. Բարսեղը**, որ դառնում է Անգլիայում մեծարվող սրբերից մեկը, թեև Օքսֆորդի եկեղեցական ժողովը 1222 թվականին արգելում է եկեղեցիներում ժամերգություններ կատարել ի պատիվ այս սրբի: Սակայն անգլիական աղոթագրքերում փետրվարի 3-ը հայտարարվում է որպես **Սբ. Բարսեղի** օր: Ի դեպ, Սբ. Բարսեղի պաշտամունքը կապված էր բրդագործական արհեստի հետ: Նրան հատկապես պաշտում էին Յորքշիրում, որտեղ նրա անվան հետ էին կապում բրդի գզման հայտնագործությունը:

Ռիչարդ Առաջին
Առյուծասիրտ

Բրիտանական կղզիների հետ հայերի կապերը միայն վաճառականների ու վանականների միջոցով չէր տեղի ունենում: Այդ կապերի համար քիչ դեր չեն կատարել խաչակիրները:

Հիշո՞ւմ եք, թեև Անգլիան առաջին երկու խաչակրաց արշավանքներին չի մասնակցել, սակայն անգլիացիների փոքրաթիվ ջոկատներ միանում էին խաչակիրների զորքերին: Իսկ **Երրորդ խաչակրաց արշավանքի** ժամանակ Անգլիայի թագավոր **Ռիչարդ Առաջին Առյուծասիրտը** 1191 թվականի մայիսին գլխավորեց անգլիական նավերի ժամանումը Կիպրոսի Լիմասոլ նավահանգիստ, որտեղ մի քանի օր անց հավաքվեցին Միջերկրական ծովի արևելյան գոտու քրիստոնեական պետությունների տիրա-

կալները, նրանց հետ նաև Կիլիկիայի տիրակալ **Լևոն Երկրորդ արքան**, որտեղ նա դառնում է **Ռիչարդ Առաջին թագավորի** և Նավարրայի արքայադուստր **Բերենգարիայի** հարսանիքի պատվավոր հյուրերից մեկը:

Այս հարսանիքը անգլո-կիլիկյան քաղաքական կապերի սկիզբը եղավ, որը և շարունակվեց 13–14-րդ դարերում՝ ամրապնդվելով մշակութային և տնտեսական կապերով ևս:

Հայտնի է Անգլիայի Հենրիկոս Երրորդ թագավորի նամակը Կիլիկիո Հայոց թագավոր Հեթումին, որով նա խնդրում է աջակցել խաչակիրների իր բանակին, երբ նրանք կհասնեն Հայաստան: Նման տասից ավելի նամակներ են փոխանակվել Անգլիայի և Կիլիկիայի արքունիքների միջև:

Երուսաղեմը անհավատներից ազատագրելու համար անգլիացիները բելգիացիների և ֆրանսիացիների հետ միասին 7 անգամ թույլտվություն են ստացել անցնել Կիլիկիո Հայոց թագավորության տիրույթներով:

Իսկ մոնղոլական արշավանքների ժամանակ փախեփախ ելած հայերը, **Ղևոնդ Ալիշանի** վկայությամբ, 13-րդ դարում հասան նույնիսկ հեռավոր Անգլիա:

Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկումից հետո դադարում են հայ-անգլիական դիվանագիտական առնչությունները: Վերջին նման փաստը **Լևոն Վեցերորդ Լուսինյանը**՝ Եգիպտոսի կողմից գահընկեց արված թագավորն էր, որը, հիշո՞ւմ եք, Եգիպտական սուլթանի գերությունից ազատվելուց հետո, երբ թափառում էր եվրոպական այս ու այն արքունիքներում, այցելեց նաև Անգլիա՝ առաքելություն ունենալով միմյանց դեմ մշտնջենական պատերազմների մեջ գտնվող Անգլիային և Ֆրանսիային հաշտեցնել և, փորձելով միավորել նրանց ուժերը, Կիլիկիան ազատել Եգիպտական սուլթանության տիրապետությունից:

Լևոն Վեցերորդ տնանկ ու սնանկ թագավորը կնքեց իր մահկանացուն՝ հետը չհրիմ տանելով անիրական այս երազանքը:

Ասպետական զինախաղեր

Թոմաս Ուոլսինհեմ ժամանակագրի վկայությամբ 1362 թվականին Լոնդոնի Սմիթֆիլդ հրապարակում տեղի է ունենում ասպետական զինախաղ, որին մասնակցում են նաև հայ հեծյալները: Հայերն իրենց հնուտ ծիավարությամբ գրավում են մրցությանը ներկա թագավորի և թագուհու ուշադրությունը: Անգլիայի թագուհի **Ֆիլիպայի** ժամանակագիր **Ժան Ֆրուասարը** իր կողմից վկայում է, որ այս հայ ասպետները նույն թվականին Լոնդոն ժամանած Կիպրոսի թագավորի շքախմբի հեծյալներն էին:

Շարունակվում էր նաև հայ ուխտագնաց վանականների ելումուտը Անգլիա:

1364 թվականին Սբ. Գևորգ վանքի վանահայր **Եպիսկոպոս Ներսեսը Հակոբ վանականի** հետ գալիս է Լոնդոն, հանդիպում թագավորին, որը նրան տալիս

Հայերի օգտակարությունը, վաճառականության բարձր մասնագիտական որակը հայտնի էր անգլիացիներին:

Անգլիացի Մ. Սմիթը 17-րդ դարի Հնդկաստանի հայ գաղութների մասին արժեքավոր աշխատություն է գրել, որտեղ վկայում է, թե անգլիացիները Հնդկաստանի գաղութացման սկզբնական շրջանում գիտակցում էին տեղացի հայերի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը և բավական երկար ժամանակ վարում էին հայասիրական քաղաքականություն: *«Արևելահնդկական ընկերության ներկայացուցիչները սովորում էին հայերեն և պարսկերեն հայերի առևտրի գաղտնիքների մեջ խորանալու համար: Այդ հայերը հարուստ մարդիկ են և երկրագնդի ամենափորձառու վաճառականները»:*

Սմիթը շեշտում է նաև այն փաստը, որ հայերը Անգլիա էին բերում ամբողջ աշխարհի լավագույն ապրանքները. օրինակ, վենետիկյան ապակի և հայելի, որն առաջին անգամ Լոնդոն բերեց հայ վաճառական Բաբա խաչատուրը:

Մեկ ուրիշ անգլիացի՝ Ջ. Հարիսը, 1744–1748 թվականների երկհատորյա ուղեգրությունում վկայում է.

«Այժմ հայերը վաճառականների մի ազգություն են և անում են ամենաընդարձակ առևտուրը ավելի քան որևէ այլ ժողովուրդ, որովհետև Նոր Զուդայի ու Պարսկաստանի բոլոր քաղաքներից բացի, նրանք տարածվել են ամբողջ Արևելքով մեկ, արտակարգ մեծ առևտուր են վարում Ռուսաստանի հետ և իրենց ազգից ներկայացուցիչներ ունեն եվրոպայի առևտրական խոշոր քաղաքների մեծ մասում: Նրանք առևտրում հրեաների չափ նշանավոր են: Սակայն նրանց համբավին անհունորեն նպաստող կետը առևտրի մեջ իրենց ազնիվ վարվելաձևն է, միջնորդի իրենց գործելակերպը, որը երբեք չի խաթարում նրանց նկարագիրը՝ ժուժկայությունն ու ուղղամտությունը: Նրանք եռանդուն են, համեստ, բավարարվում են համեստ շահերով և ծառայում են հավատարմորեն, եղբոր նման սիրում են մեկմեկու և իրենց բնակված երկրներին չափազանց օգտակար են»:

Մենք գիտենք, թե ինչ տեղի ունեցավ հետո, երբ Անգլիան գաղութացրեց ողջ Հնդկաստանը և ճորտության վիճակի հասցրեց բնակչությանը: Հայերին նույնպես:

Հիշո՞ւմ եք. Լոնդոնի հետ էր կապված հայ ազգային–ազատագրական շարժումների ջատագով Հովսեփ Էմինի անունը ևս: Հիշեցնենք նրա մի խոսքը.

«Ես պետք է մեկնեմ Անգլիա, որպեսզի սովորեմ ռազմական արվեստը և այլ գիտություններ, որոնք նպաստում են այդ արվեստին: Ես համոզված էի, որ եթե ես գամ Հայաստան իբրև եվրոպական սպա, ես ի վիճակի կլինեմ, թեկուզև փոքր չափով օգտակար լինել իմ երկրին...»:

Մենք հիշում ենք, թե ինչպես ավարտվեց Հովսեփ Էմինի երազանքն ու նախաձեռնությունը:

Այսպես. անգլիացիների ճնշման հետևանքով հայերը սկսեցին հեռանալ Հնդկաստանից, բայց, որքան էլ տարօրինակ է, նրանցից ոմանք գնացին հաստատվելու Անգլիայում: Գուցե պատճառն այն էր, որ դեռ Հնդկաստանում նրանք իրենց զավակներին, լավագույն ուսուցիչների միջոցով, տալիս էին անգլերենի փայլուն իմացություն: Ի դեպ. այդ անգլիացի ուսուցիչներն էլ փոխադարձաբար սովորում էին հայերեն: Օրինակ. անգլիացի Ուիլյամ և Գեորգ Վիստոն եղբայրները, որոնց հայրը՝ Գուլելմոս Վիստոնը ուսուցիչ է եղել խոշոր վաճա-

ռական Գրիգոր Աղափիրյանի տանը, յուրացրել էին ժամանակակից հայերենը և գրաբարը: Նրանք 1736 թվականին Լոնդոնում անգլերեն իրենց թարգմանությամբ հրատարակեցին խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»:

Անգլիայի հետ կապված մշակութային երևույթ էր նաև նորջուղայեցի վաճառական Գրիգոր Խալդարյանի կողմից Լոնդոնում հայկական տպարան հիմնելը:

Խալդարյանը, երկու տասնամյակ առևտրով զբաղվելուց հետո, 1760 թվականին գալիս է Լոնդոն՝ իրականացնելու իր մեծ երազանքը. հիմնել սեփական տպարան և տպագրել հայերեն գրքեր:

Լոնդոնում տասը տարի ապրելուց հետո միայն նրան հաջողվեց հիմնել իր տպարանը և հրատարակել «Դավանություն հավատո» գիրքը, որը պարունակում էր նաև Ներսես Շնորհալու «Հավատով խոստովանիմ» ստեղծագործությունը և Լատիններեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով:

Խալդարյանը 1781 թվականին տեղափոխվում է Պետերբուրգ, որովհետև հայերեն գրքերի համար շուկա չուներ: Ի վերջո, այս հայրենասեր և ոգևորված մարդը սնանկանում է այնպես, որ ստիպված՝ իր այդքան տառապանքով ձեռք բերած տպարանը վաճառում է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանին: Արղությանը տպարանը տեղափոխում է Նոր Նախիջևան:

Իսպանացի Դոն Գոնզալեսի վկայությամբ, 1730 թվականին Լոնդոնում գոյություն ուներ Հայոց շուկա, որտեղ միմիայն հայերն էին առևտրով զբաղվում՝ վաճառելով թանկագին ակնեղեն և գորգեր:

Սակայն Անգլիայում հաստատված բոլոր մեծահարուստ հայերը չէին, որ գալիս էին այստեղ շարունակելու իրենց բարգավաճող գործը: Գալիս էին նաև նրանք, ովքեր ցանկանում էին ազատ երկրում վայելել ուրիշ երկրներում արյունքրտիքով վաստակածը:

Օքսֆորդի համալսարան

Հրաչյա Աճառյանը գրում է.

«Կյանք վայելելու և իրենց միլիոնները վատնելու համար Լոնտոն դիմած հարուստ հնդկահայոց մեջ կը հիշվի մեծահարուստ Սէթ Արզար, որ Լոնտոնի մեջ անգալակ մեռնելով, իր բազմամիլիոն կարողությունը անգլուիի մը կտակեց»:

12–13-րդ դարերում ստեղծվեցին Անգլիայի Օքսֆորդ և Քեմբրիջ համալսարանները, որոնք դարերի ընթացքում չկորցրեցին իրենց համարումը:

Անգլիա էին գալիս նաև կրթություն ստանալու բուռն ցանկություն ունեցող երիտասարդները: Գալիս էին սովորելու Օքսֆորդ և Քեմբրիջ համալսա-

րաններուն: Այս երիտասարդներից էին վենետիկյան Ռափայելյան վարժարանի հիմնադիր **Էդուարդ Ռափայելի Ղարամյանի** որդիները. **Ալեքսանդրը, Յովհաննեսը և Լուին:**

Քենքրիջի համալսարան

Հայ վաճառականները Անգլիայում ստեղծել էին իրենց գրասենյակներն ու առևտրական գործակալությունները: Հայերն այստեղ էին գալիս Կոստանդնուպոլսից, Ջնյուռնիայից, Կալկաթայից, ճավայից, Թիֆլիսից, Վանից, Ղարաբաղից, Պարսկաստանից, Բաղդադից և էլի այլ վայրերից, որտեղ բնակվում էին: Նրանք հիմնականում Մանչեստր քաղաքն էին ընտրել որպես իրենց գործունեության ասպարեզ:

Մանչեստրը Անգլիայի տեքստիլ արդյունաբերության գլխավոր օրրանն էր, և պատահական չէր հայերի այստեղ կուտակումը:

Ընդհանրապես, հայերը Անգլիայում լավ կրթություն ստանալուց, վաճառականությամբ և արհեստներով զբաղվելուց զատ՝ զբաղվում էին նաև մտավոր գործունեությամբ:

Այսպես, **Կարապետ Կարապոյանը** դասավանդում էր Քուլրիջի Սթյուարտ Միլ համալսարանում, **Մարտիրոս Թոքաթյանը** Կոնտիում ուսումնասիրում էր փիլիսոփայություն, ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական գրականություն, իսկ **Գարեգին Փափազյանը** Շեքսպիր էր թարգմանում:

Տնտեսական փայլուն դիրքի հասած հայերը, բնականաբար, պիտի հոգ տանեին իրենց համայնքի հոգևոր կյանքը կազմակերպելու մասին: 1863 թվականին նրանք Մանչեստրում վարձակալում են մի մատուռ՝ **Սբ. Հոգի** անվամբ, որտեղ մարտի 31-ին **Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը** կատարում է առաջին ժամերգությունը:

Սկսվում է համայնքի կազմավորման գործընթացը: Նույն վարդապետ **Շահնազարյանը** հրատարակում է «**Երկրագունդ**» պարբերականը...

1866 թվականին Մանչեստրի, Լոնդոնի, Լիվերպուլի հայերը գումարում են ընդհանուր ժողով, ձևավորում հոգաբարձություն, որը ձեռնամուխ է լինում համայնքի ներքին **Կանոնագրքի** ստեղծմանը և Մանչեստրում եկեղեցի կառուցելու համար հանգանակություն կազմակերպում: **Կանոնագրքի** ստեղծմանն ու

վավերացմանը մասնակցել է 14 վաճառական և մտավորական, այդ թվում նաև՝ **Ալեքսանդր Մանթաշյանցը:**

Ալեքսանդր Մանթաշյանցի մասին մենք դեռ առիթ կունենանք պատմելու:

...Մանչեստրում հիմնվում է նաև «**Հայաստանի աղքատ դպրոցներին օգնելու, հայերի իրավունքները բարոյապես և նյութապես պաշտպանելու, ազգային օգտակար գործեր կատարելու, ըստ կարողության հրատարակման գործն առաջ տանելու**» հայկական բարեգործական մի ընկերություն:

Մանչեստրում կառուցված «Սբ. Երրորդություն» եկեղեցին

Լոնդոնում կառուցված «Սբ. Սարգիս» եկեղեցին

Մանչեստրում կառուցված «**Սբ. Երրորդություն**» Հայոց եկեղեցին նպաստեց, որ իր շուրջը հավաքվեն մեծահարուստները և բացի իրենց վաճառականությունից՝ մտածեն ազգային գործերի մասին ևս:

Այդ ժամանակ էր նաև, որ **Գալուստ Գյուլբեկյանը** Լոնդոնում հայկական Այդ ժամանակ էր նաև, որ **Գալուստ Գյուլբեկյանը** Լոնդոնում հայկական ճարտարապետությամբ կառուցել տվեց **Սբ. Սարգիս** եկեղեցին: Իսկ **Աթանյան** ճարտարապետությամբ կառուցել տվեց **Սբ. Սարգիս** եկեղեցին: Իսկ **Աթանյան** մեծահարուստը Լոնդոնի մոտ հիմնեց վառողի գործարան, որտեղ աշխատում ու վաստակում էին միայն հայ բանվորները:

Մանչեստրում հայերն ունեին 80 առևտրական տուն, որոնց մասնաճյուղերը կապված էին Կոստանդնուպոլսի և Ջնյուռնիայի հետ: Ահա սրանք էլ կազմակերպեցին «**Սովելոց**», «**Գաղթականաց ու Որբախնամ**» հանձնաժողովները, որոնց խնդիրն էր օգնել **սուլթան Համիդի** ջարդերից փրկված հայրենակիցներին, Կիպրոսի, Այնթապի, Իզմիրի որբանոցներին:

Մի քանի խոսք մեծահարուստ **Առաքել Ծատուրյանի** մասին, որ Շուշի քաղաքից եկել, բնակություն էր հաստատել Անգլիայում: Նա Բաքվի իր նավթահանքերը վաճառելով անգլիացիներին՝ ստեղծեց «**Եվրոպական նավթարդյունաբերական ընկերություն**»:

Շուշեցի Առաքել Ծատուրյանը ազգասեր էր ու բարերար: Նա իր հարստության գերակշռող մասը տրամադրեց ցեղասպանությունից փրկվածներին և վերջում ինքնասպան եղավ Երևանում: Թե ինչո՞ւ էր Լոնդոնից տեղափոխվել Երևան և ի՞նչն էր ինքնասպանության դրդապատճառը՝ հնարավոր չեղավ պարզել: Կարելի է միայն ենթադրել, թե այս ազգասեր և բարերար հայը, չափազանց ոգևորվելով Հայաստանի գոնե չնչին մասի ազատագրությամբ, եկել էր իր մասնակցությունը բերելու նոր հայրենիքի կառուցման ու բարգավաճման վերելքին... Եվ հասկացել էր մի բան, որը ողբերգական վախճանի հասցրեց նրան:

Ավարտելով մեր պատմության այս հատվածը՝ նաև հիշենք, որ Անգլիայում իրենց տունը կառուցած հայերը բնավ անտարբեր չեղան իրենց ժողովրդին բաժին ընկած զարհուրանքին: Հետագա մեր պատմության ընթացքում կհանդիպենք նրանց, ում ապրած կյանքը բազմախորհուրդ խրատ է այսօրվա մեծահարուստների համար:

Հիշենք միայն անգլիացի լորդ Բայրոնի խոսքերը ասված հայերի մասին և ավարտենք այս էջը ևս.

«Դժվար է գտնել մի ժողովուրդ, որի տարեգրությունները առավել նվազ թաթախված լինեն հանցագործությունների մեջ, քան հայերինը, որոնց առանձնակիությունը բարությունն ու խաղաղասիրությունն են, իսկ արատները՝ բռնությունների հետևանք»:

Հետգրություն՝ Անգլիա-Հայաստան առնչությունների շուրջը:

Հիշո՞ւմ եք. իր տեղում մենք մանրամասն պատմել ենք Հայոց հնագույն աստղադիտարան **Քարահունջի** մասին: Պատմել ենք նաև Անգլիայում գտնվող **Սթոունհենջի** մասին: Հայոց աստղադիտարանը 7500 տարեկան է, Սթոունհենջը՝ ըստ **Ն. Լոքիեռի** հաշվումների, կառուցվել է մ.թ.ա. 1800-1480-ական թվականներին:

Սթոունհենջ

Քարահունջ աստղադիտարան

Գիտենք, որ **Քարահունջի** ուսումնասիրությամբ զբաղվում էր աստղաֆիզիկոս ակադեմիկոս **Պարիս Հերունի**: Հիշո՞ւմ եք. Հերունին ութ օտարերկրյա գիտնականների հետ 6 գիտարշավ կազմակերպեց՝ գիտական բարձր մա-

կարդակի վրա դնելու համար հնագույն աստղադիտարանի ուսումնասիրության արդյունքները: Այդ արդյունքներն ամփոփվեցին ակադեմիկոսի «**Հայերը և Հայաստանը**» անգլերեն գրված գրքում:

Պարիս Հերունին իր և մյուս գիտնականների դիտարկումների նյութերն ուղարկեց Վաշինգտոն՝ հնագույն աստղադիտարանների լավագույն մասնագետ **Ջ. Ս. Հոուկինսին**: **Հոուկինսը**, ուսումնասիրելով այդ նյութերը, զուգահեռներ անցկացրեց **Քարահունջի**, **Անգլիայի Սթոունհենջի** և Շոտլանդիայի կղզիներից մեկում գտնվող **Քալանիշ** աստղադիտարանների միջև: Վերջին այս երկու աստղադիտարանները համեմատած **Քարահունջի** հետ՝ անչափ «**երիտասարդ**» են:

...**Քարահունջ** աստղադիտարանից շատ հեռու է կառուցվել **Անգլիայի Սթոունհենջը**: **Սթոուն** նշանակում է քար, իսկ ահա, **հենջ** բառը չկա անգլերենում: **Հերունու** կարծիքով՝ հին ժամանակներում այս աստղադիտարանը նույնպես կոչվել է **Քարահունջ**, որից հետո թարգմանել են բառի միայն առաջին մասը:

Սա պատահական համընկնում չէ. Իռլանդիայի նույնատիպ 2500 տարեկան հուշարձանը կոչվում է **Նյուգրենջ**: Եվրոպայում նույնպես նման շատ **հենջեր** կան, որոնք որևէ լեզվով չեն թարգմանվում, բացի **հունջից**, որը հայերենում նշանակում է **ծայն**...

Իսկ Շոտլանդական այն կղզին, որտեղ գտնվում է **Քալանիշ** աստղադիտարանը, կոչվում է **Լուիս**, որը հայերենում **լույսն** է: **Քալը**՝ նույն քարն է, իսկ **նիշ** բառն անգլերենում չկա: Հայերենում **նիշը**՝ նշանն է: Այս ամբողջի մասին մանրամասն պատմել ենք «**Բոլոր ժամանակների Հայաստանը**» գրքի առաջին հատորում: Վերընթերցեք, հետաքրքիր է...

Բայց նախքան ավարտելը՝ մի հետաքրքիր տեղեկություն, այնուամենայնիվ, պետք է կրկնենք:

Հնագետները, հիշո՞ւմ եք, **Սթոունհենջի** տարածքում պեղումներ կատարելիս հայտնաբերել են կառույցի տարիքին մի հարուստ դամբարան: Ուրիշ շիրիմներ էլ են գտնվել հուշարձանի տարածքում, բայց այս մեկը իր հատուկ կառուցվածքով և դամբարանում գտնված իրերով առանձնահատուկ էր: Հնագետների վածքով և դամբարանում գտնված իրերով առանձնահատուկ ժամանակակից եզրակացությունը ցնցող էր. գտնված կմախքը ենթարկելով ժամանակակից զանազան, բարդ մեթոդներով անալիզների, հատկապես ատամների քննությունը, փաստել են, որ «**կմախքի տերը**» տեղացի, այսինքն անգլիացի չէ: Եվ հետո. նման փառավոր թաղման կարող էր արժանանալ միայն շատ կարևոր անձը և այն էլ նա, ով անպայման կապված է եղել **Սթոունհենջի** հետ: Այսինքն, ոչ որևէ թագավոր կամ իշխան, որովհետև այստեղ գերեզմանի արժանանալու իրավունք էին ստանում **Սթոունհենջի** քրմերը միայն: Բայց բազմաթիվ շիրիմների կողքին միայն այս մեկն է առանձնահատուկ: Ո՞վ էր այս դամբարանի տերը: Անալիզները պարզել են, որ նա շատ հեռվից էր եկել: Արևելքից: Մարդը եկել էր Արևելքից և կառուցել էր **Սթոունհենջը**, որի առաջին մասը՝ սթոուն անգլերեն թարգմանվում է քար, իսկ երկրորդ մասը չի թարգմանվում և միայն հայերենով նշանակում է **ծայն**: Այսինքն՝ **Քարեր**, որոնք **ծայնում** են, պատմում են երկնքի մասին:

Մարդը եկել էր Արևելքից, կառուցել էր **Քարահունջի** նմանությամբ այս **Սթոունհենջը**, ապա վախճանվելուց հետո, երախտապարտ տեղացիները նրան փառքով ու պատվով, իր արժանիքների համաձայն դամբարանել էին:

Պատմությանը քաջ հայտնի է մ.թ. 891 թվականին գրված «Անգլո-սաքսոնական ժամանակագրությունը», որտեղ վկայված է, թե Բրիտանիա կղզու առաջին բնակիչները՝ բրետոնները, եկել են Հայաստանից: Մի՞թե այս տեղեկությունները պատահական են...

...Հետևելով իրենց ուղեցույց պայծառ **Աստղին** ու նրա գծած ճանապարհին՝ գնացել են հին ժողովրդի իմաստուն քրմերը, հասել հեռու-հեռու աշխարհների ծայրը, որից այն կողմ տարածվում էր անհուն Օվկիանոսը՝ այնտեղից նայելու համար Տիեզերքի խորքերը... Եվ արարել են ձեռակերտ հուշարձան **Անծեռակերտի** մեջ:

Փառք նախնիներին և ողորմի:

ԽՈՐԵՐ ԾԱՆԱՊԱՐԴ ԸՆԿՆԵԼՈՒՑ ԱՌԱՋ...

Հիմա դեպի ո՞ւր ուղղենք մեր քայլերը, որ հասնենք հազարավոր տարիներ առաջ ճանապարհ ելած հայերի տիեզերական անհունների մեջ պահված հոգիներին և զրույցի բռնվենք նրանց հետ. ինչպե՞ս եք, ինչպե՞ս ապրեցիք այս հազար կամ հարյուր, կամ մի քանի տարիները օտար երկիւնքների տակ, ի՞նչ շահեցիք, ի՞նչ կորցրեցիք, ի՞նչ սիրեցիք և ի՞նչ ատեցիք...

...Ես սեղանին փռել եմ աշխարհի քարտեզը և մոլորվել նրա ճանապարհարահետների առատությունից, որոնցով քայլել են նրանք՝ Հայրենիքից հեռացածները... Ես ուզում եմ գտնել հենց այն արահետը, ուր նրանք բնավ չեն եղել: Ես ուզում եմ այդ արահետի սկզբում և վերջում կախել մի ցուցանակ. «**Այստեղով հայեր չեն անցել...**»: Չեն անցել ոչ թշնամուց մազապուրծ հալածված հայեր, ոչ առուծախով զբաղվող հայեր, ոչ հաճույքներ փնտրող հայեր, ոչ իմացության ու գիտության ետևից վազող հայեր... Չեն անցել նրանք, ովքեր որպես ամենաթանկագին բեռ իրենց էության խորքում մշտապես տարել են Սրբազան Լեռ Արարատի անիմանալի խորհուրդը:

Ես ուզում եմ ճանաչել նրանց՝ Հայրենիքից հեռացածներին, և չեմ ճանաչում: Նրանք հանելուկ են ինձ համար:

Գուցե հանելուկ է ինքը՝ մարդկությունը: Մարդկությունը, որը տարածվել է Երկրագնդի բոլոր հայտնի և անհայտ ծակոճուկներում և երևակայում է, թե տերն է նրա: Տերն է հզոր, մեծ բնության և նրա առատորեն տրված պարգևների: Տերն է, և ինչպես ցանկանա, կարող է վարվել նրա հետ: Մարդկությունը, որ Արարչից ու Բնությունից այդքան պարգևներ ստանալուց հետո էլ իրեն անբավարարված ու դժգոհ է զգում, որովհետև իր ցանկությունները երբեք իր ստացածին, որքան էլ այն շատ՝ չեն համապատասխանում:

Ես բացատրություն եմ փնտրում: Բայց մի՞թե կարող եմ գտնել, երբ այն չեն գտել նույնիսկ իմաստասեր փիլիսոփաները... Գուցե մարդկության չբավարարված ցանկություններն են պատճառը նրա հոգևոր ձգտումների, որ նա

ունի դեպի հավատը, մշակույթը, գիտությունը: Սա թերևս մարդկության մի ուրիշ որակ է: Եվ երևի ճիշտ է, թե հավատացյալը իր բացարձակ անկեղծությունն է փնտրում Աստծո հետ հաղորդակցվելիս: Նա այս կերպ է ուզում լուծել այն բոլոր խնդիրները, որոնք իր Եսին են և թխում են այդ Եսի անբավարարվածությունից: Սա հավատացյալն էր: Արվեստագետը ձգտում է իր Եսի գաղափարները որոշակի դարձնել որևէ տեսանելի իրողության մեջ: Իմաստասերը փնտրում է օրենքներ, որոնք կարող են բացահայտել **Կյանքի Իմաստը**:

Բայց ես հիմա չեմ փնտրում մարդկության ճշմարտությունն առհասարակ: Նա երբեք էլ չի բացում իր գաղտնիքները: Ես հիմա պարզապես նայում եմ այս մեծ **Քարտեզի** խառնիճադանջ ճանապարհներին և ուզում եմ ընտրել այն ճանապարհը, որով ավելի հարմար կլինի մի երկրից մյուսն անցնել հանդիպելու համար դարեր առաջ այստեղ հայտնված հայերի ստվերներին...

Մենք հիմա հեռանում ենք Անգլիայի Սթոունհենջ աստղադիտարանից՝ վերջին անգամ դիտելով Արևելքից ծագող արևը: Հետո պիտի շրջվենք դեպի հյուսիս-արևմուտք և քայլներս ուղղենք դեպի Իսլանդիա և Գրենլանդիա կղզիները, ապա նաև՝ Սկանդինավիա...

ԳՐԵՆԼԱՆԴԻԱ, ԻՍԼԱՆԴԻԱ

Թե այս **Գրենլանդիա** կղզին, որը համարվում է ամենամեծը Հյուսիսային Առուցյալ և Ատլանտյան օվկիանոսներում և նրա մեծ մասը ծածկված է 3400 մետրանոց սառցե վահանով և չգիտես ինչու կոչվում է **Կանաչ կղզի**, որտեղ մետրանոց սառցե վահանով և չգիտես ինչու կոչվում են իննուհիտ, ապրում են սքանչելի էսկիմոսները, ովքեր իրենց անվանում են իննուհիտ, այսինքն՝ մարդիկ, ինչո՞ւ է գրավել հայերին՝ հայտնի չէ:

Գուցե նրանց այնտեղ է հասցրել արկածախնդրության կիրքը, կամ, ասենք, հանուն հավատի դժվար ճանապարհներ հաղթահարելու և հեթանոսներին դարձի բերելու սրբազան անհրաժեշտության գիտակցումը: Ո՞վ գիտի:

Ասում են՝ **Գրենլանդիան** հայտնագործել է իսլանդացի **Գունբիյոռնը** 875 թվականին: Բայց ի՞նչ է նշանակում հայտնագործել կամ հայտնաբերել: Այս իսլանդացին գուցե և օտարներից առաջինն է ոտք դրել Գրենլանդիա, բայց չէ որ այնտեղ ապրում էին բարի էսկիմոսները, ովքեր իրենց պարզապես մարդ էին կոչում: Նույն խնդրի շուրջ կարող ենք օրինակ բերել նաև Ամերիկայի «**հայտնագործումը**»: Ամերիկյան կար իր տեղում Աշխարհի արարման առաջին իսկ պահից, և այդտեղ ապրում էին բազմազան բնիկ ժողովուրդներ: Եվրոպացիները եկան և տեսան, որ այդ ահռելի Մայր Ցամաքը կար: Եվ եթե խոսքը հայտնա-

գործումի մասին է, ապա դա վերաբերում է չտես եվրոպացիներին: Մի խոսքով. 875 թվականի ամառային մի օր ոմն իսլանդացու նավակ, գուցե Քշվելով ծովային հոսանքներից, հասել է Գրենլանդիայի ափերին, և այդ օրվանից այն համարվում է հայտնագործված:

Հայտնի չէ, թե հայերը ի՞նչ հայտնաբերելու համար են հասել այստեղ: **Իսլանդիա** նույնպես:

Իսլանդիայի հին սագաներից մեկում պատմվում է երեք հայ եպիսկոպոսներ Պետրոսի, Աբրահամի և Ստեփանի մասին, ովքեր եկել են Իսլանդիա և քարոզել իրենց դավանանքը:

Սակայն այս երեք եպիսկոպոսների քարոզները արգելվում են այստեղ: Նրանց հետագա ճակատագիրը մեզ հայտնի չէ. հեռացա՞ն, վերադարձա՞ն Հայրենիք, թե՞ անհայտ ու անանուն մեռան ետդարձի դժվար ճանապարհին...

Հիմա Գրենլանդիայից ու Իսլանդիայից հեռանալու քիչ դեպի Արևելք:

ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ

Արծվի Բախչինյանն իր «Հայաստան-Սկանդինավիա» հետաքրքիր գրքում է.

«Պատմական մի շարք աղբյուրներ տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան հայ ժողովրդի և Հայոց քաղաքակրթության՝ սկանդինավյան իրականության հետ ունեցած ամենատարբեր առնչությունների մասին:

...Ըվեդաբնակ ծարտարապետ Պիեռ Տեր-Հակոբյանը փորձել է ապացուցել, որ միջնադարյան շվեդները հայերից են փոխառել գորգի, ասեղնագործության և բանվածքի արվեստը, շվեդական երաժշտությունն ազդվել է հայկականից, իսկ շվեդերենը հայերենից փոխառել է որոշ բառեր (շել է էրիկը՝ ամուսինը): Արդեն 7-րդ դարում շվեդական ծարտարապետության վրա նկատելի է հայկականի ազդեցությունը: (Նմանություններ կարելի է տեսնել օրինակ, Շվեդիայի հարավում գտնվող Հալմսթադի եկեղեցու և Էջմիածնի Սայր տաճարի միջև): Բյուզանդիա ժամփորդած շատ շվեդներ ամուսնացել են հայուհիների հետ և իրենց հետ տարել Շվեդիա: Աղբյուրները վկայում են Շվեդիայում ապրած մի քանի կանանց անուններ, ովքեր կերպաս են գործել և պատրաստել ոսկյա գավաթներ: 10-11-րդ դարերից հայտնի է շվեդական մի լեզվագետ, թե ինչպես շվեդ նավատեր Պետրոսը լսելով Հայաստանի իշխանուհու զեղեցկության մասին, հեռվից սիրահարվել է նրան, եկել Հայոց երկիր և բազում արկածներից հետո ամուսնացել նրա հետ: Կա նաև վկայություն, որ երկու հայ եպիսկոպոս քարոզել են Շվեդիայում: Սուրադյան ազգանունով մեկը 17-րդ դարում միջնորդ է հանդիսացել Ռուսաստանի և Շվեդիայի թագավորների միջև և այդ ծառայության համար ստացել շվեդական ազնվականի տիտղոս...

...Դեռևս 1920-ական թվականներին եվրոպական մարդաբանները եկել են այն եզրակացության, որ Բրիտանիայի կղզիներում, Սկանդինավյան թերակղզու որոշ շրջաններում և Դանիայում այդ ժամանակներում էլ նշմարվում է տվյալ տարածաշրջաններին արտաքինով, խառնվածքով և նույնիսկ արյան բաղադրությամբ փոքր Ասիա թերակղզուց դեպի Հյուսիսային ծով ընկած մի շարք ծովափնյա շրջանների բնակչությանը, այդ թվում հայերին բնորոշ հատկանիշներ... Ինչը վկայում է հնագույն ժամանակներում Մերձավոր Արևելքից դեպի Արևմտյան Եվրոպա տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերի մասին:

...Այս հնարավոր տեղաշարժերով թերևս կարելի է բացատրել հայ և սկանդինավյան դիցարանների միջև եղած որոշ հեռավոր նմանություններ: Անգամ հնդեվրո-

պական լեզվաընտանիքին չպատկանող ֆինները և ֆիննական մշակույթը որոշ ընդհանրություններ ունեն հնդեվրոպական հայկականի հետ: Կարելի ֆիննական «Կալևալա» էպոսի սկիզբը՝ հերոսուհու հղիանալը ջրից, հիշեցնում է «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպի՝ Ծովինարի հետ կապված դրվագը»:

Ֆրիտյոֆ Նանսեն

Իսկ բևեռախույզ Ֆրիտյոֆ Նանսենն իր «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը» գրքում նմանություններ է նկատել սկանդինավյան շիրմաքմբերի ու տապանաքարերի, ինչպես, օրինակ, Բոհուսլենում և Բլեքինգում, և հայկական գերեզմանոցների ու շիրմաքարերի միջև:

Հիմա նորից փորձենք մտնել «կարծում են», «ասում են», «վկայում են» մեզ բացատրություններից ազատող բառերի տիրույթները...

...Ասում են, թե սկանդինավցիների նախնիները՝ 8-10-րդ դարերում Վոլգայով, որը վիկինգները, համարվել է ջրային մեծ ճանապարհ, Սկանդինավիայից հասել են մինչև Ռուսիա, Միջին Ասիա, Կովկաս, Բյուզանդիա, Իրան: Հիշենք. Ռուսաստանում վիկինգներին անվանել են վարյագներ,

Արևմտյան Եվրոպայում՝ նորմաններ:

Պարզվում է, որ վիկինգները միայն Ատլանտյան օվկիանոսում չէին թափառում, այլ նաև սիրում էին նշված երկրներում մասնակցել կողոպուտ-փառում, այլ նաև սիրում էին նշված երկրներում մասնակցել կողոպուտ-փառում, այլ նաև սիրում էին նշված երկրներում մասնակցել կողոպուտ-փառում:

Երկրում, տանում վաճառում էին մյուսում, և այսպես անընդհատ: Հիշո՞ւմ եք. մենք պատմել ենք, թե ինչպես վիկինգները 9-րդ դարում Գրավեցին Անգլիայի Հյուսիս-Արևելքը և Ֆրանսիայի հյուսիսը, որը հետո սրանց անունով կոչվեց Նորմանդիա: Իսկ դեպի Արևելք և Հարավ-արևելք կատարած իրենց արշավանքների ժամանակ բոլոր նշված երկրներում հայեր են բնակվել, ուրեմն վիկինգների ու հայերի միջև շփումն անխուսափելի էր:

Բացի այս, ինչպես գրում է Արծվի Բախչինյանը. «11-րդ դարի բյուզանդական բանակը լեցուն է եղել անգլո-սաքսոն, ռուս, նորվեգացի, իսլանդացի, և դանիացի վարձկաններով: Հյուսիսցիների այդ գունդը, որը գոյատևել է մինչև 13-րդ դարի սկիզբը, 1000 թվականին Վասիլ Բ Բուլղարասպանի ղեկավարությամբ նվաճել է Տալթը, եղել է Տիգրանակերտում, հասել մինչև Արարատ լեռ և Վրաստանի սահմանը...»:

Ի դեպ. 943 թվականին ռուսները և վիկինգները, ուն սլավոնները կոչում էին վարյագներ, պեչենեգների հետ, որոնք անդրվոլգյան տափաստանում վաչկատուն թուրքերի, սարմատական և ուգրոֆիննական ցեղեր էին, գրավեցին Պարտավը, լավ թալանեցին և մի տարի հետո հեռացան, երբ այլևս թալանելու բան չմնաց:

Օդին

Այնպես որ, մեր սքանչելի բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի «Քաջ վիկինգներ», ազնիվ և անդամաճան, որոնց համար կյանքն արկածների առիթ էր և մահը՝ ժպիտ» տողերն ավելի բանաստեղծական զգացողությունների արդյունք են, քան այս կատաղի մարդկանց կերպարին համապատասխան, ովքեր քրիստոնյա դառնալուց հետո էլ չէին մոռացել իրենց մոլեգին Օդին գլխավոր հեթանոս աստծուն, որ առաջնորդում էր նրանց դեպի «կատաղի, անզուսպ որսորդության», դեպի կռիվ ու պատերազմ, որով հետևեա պատերազմի աստվածն էր...

Ինչո՞ւ նորից հիշել այս ամենը: Խոսքը հիմա հայ գաղթականության մասին է և ոչ վիկինգների... Որովհետև այդ վաղ ժամանակներում վիկինգների ներկայությունը Հայաստանում և Արարատ լեռան գտնվելը Սկանդինավիայում:

«Տակավին 1848-ին շվեդ հնագետ Կարլ Յուսան Թուրներգը, - գրում է Արծվի Բախչինյանը, - նշել է, որ Շվեդիայում կատարած պեղումների ժամանակ գտնվել են ապարանջաններ և մանյակներ, որոնք «եկել են Հայաստանի Բերդադյուղից»: Շվեդիայում գտնված այլ հնություններ Թուրներգը համարել է, որ ստեղծվել են Հայոց Դվին մայրաքաղաքում»:

Ուզում էինք իմանալ, թե հայերը հասել են Սկանդինավյան երկրներ: Հասել են: Հասել են քարոզիչները և վաճառականները: Սկանդինավիայում հայության հաստատումն գաղթավայր չի եղել, բայց դարեր շարունակ այն ծառայել է որպես վաճառականական հաղորդակցության տեղերից մեկը: Պարսկաստանի հայ վաճառականները մետաքսեղեն և ուրիշ ապրանքներ Նոր Զուղայից ու Սպահանից ցամաքով տանում էին Թավրիզ, այնտեղից՝ Շամախ, ապա նավերով Կասպից ծովով հասնում էին Աստրախան, այնուհետև ցամաքային ճանապարհով գնում Մոսկվա, այնտեղից էլ՝ Արխանգելսկ, որտեղ ապրանքը բեռնում էին ռուսական կամ շվեդական նավեր, նավարկում Նորվեգական ծովով, Սկանդինավյան թերակղզու ափերով, մտնում Հյուսիսային ծով, հետո Բալթիկ ծով, հասնում Ստոկհոլմ, որտեղից էլ տարածվում Շվեդիա, Նորվեգիա, Հոլանդիա, Դանիա, Բելգիա, Գերմանիա: Իհարկե, բաց չէին թողնում պատեհ առիթը այցելելու Իռլանդիա, Իսլանդիա և մտնելու նաև Գրենլանդիա՝ էսկիմոսների մոտ, մորթեղենով փոխանակելու Աշխարհի անհայտ հեռուներից բերած իրենց զարմանալի ապրանքները:

Սա **Մեծ ճանապարհն** էր, եվրոպացիներն այն կոչում էին **Հայկական**:

Հայ վաճառականներն իրենց ապրանքները վաճառելուց և նոր ապրանքներ գնելուց հետո վերադառնում էին նույն ճանապարհով:

Հիշենք այս քաջ վաճառականներից մեկին՝ **Սիմոն Ավդալյան** նորջուղայե-

ցուն, որ այս ճանապարհով 1672 թվականին մետաքսեղեն տարավ հիշյալ երկրներ և նոր ապրանքներով ետ վերադարձավ 1692 թվականին, այսինքն 20 տարի հետո միայն: Հիշենք **Հովհաննես Տեր-Դավթյան** ջուղայեցուն, որ այս նույն ժամանակ 1682 թվականին ելավ Նոր Զուղայից և գնաց հակառակ ուղղությամբ, դեպի Հնդկաստան և վերադարձավ 1693 թվականին՝ մեզ ժառանգություն թողնելով իր «Հաշվետումարը»:

Սիմոն Ավդալյանի «Հաշվետումարը» չի հասել մեզ: Այն ինչ-որ ժամանակ, ինչ-որ տեղ կորել է, բայց որ եղել է՝ չպետք է կասկածել: Եթե պահպանվեր Սիմոն Ավդալյան վաճառականի «Հաշվետումարը», այն կարելի էր ընթերցել արկածային վեպի նման, որովհետև, բացի վաճառականական հաշիվներից, պիտի հանդիպեինք երկար ու ծիգ այդ զարմանալի ճանապարհի նկարագրություններին ու արկածներին, որոնք բնավ երևակայության արդյունք չեն, այլ ճշմարիտ ապրված կյանք:

Քարտեզի վրա նայեք այն ճանապարհին, որտեղով այն հեռավոր դարերում, ավագակներով լեցուն, սարսափելի դժվարանց ուղին են հարթել **Անհայտ ճանապարհների** պաշտամունքին ենթակա հայ վաճառականները... Նրանք հասնում էին հեռավոր, անճանաչելի օտար երկրներ, դառնում այդ երկրների ճշմարիտ գիտական, կառուցում այնտեղ իրենց առևտրական տները և դյուրին դարձնում իրենց հետևողների գործը:

...1700 թվականին ռուս-շվեդական պատերազմի հետևանքով ընդհատվեց **Հայկական Մեծ ճանապարհով** կատարվող առևտուրը:

Սակայն հայերը նոր ուղիներ հարթեցին դեպի Սկանդինավիա: Եվ, պետք է խոստովանել, նրանք այստեղ միայն վաճառականությամբ չէին զբաղվում:

Պոլտավայի ճակատամարտը

Երբ Պոլտավայի ճակատամարտում շվեդները պարտվեցին ռուսներից, **Կառլու Տասներկուերորդը** մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, որպեսզի սուլթանի հետ հակառուսական դաշինք կնքի: Վերադառնալիս նա իր հետ տարավ 70 մարդուց բաղկացած մի զորախումբ, որը կազմված էր հայերից, հույներից, հրեաներից, արաբներից, թուրքերից, որոնք ընդմիջտ բնակություն հաստատեցին Սկանդինավներում:

Օսմանյան կայսրությունում սկանդինավյան երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչները հայեր էին: Դեսպանատների թարգմանիչները նույնպես հայեր էին: Նրանցից մեկը՝ **Հակոբ ճամճյանը**, նույնիսկ հայերեն էր թարգմանել **Նյուտոնի** փիլիսոփայական մի աշխատությունը:

Պահպանվել է Հովհաննես Մուրատյանի՝ Չմյուռնիայի շվեդական հյուպատոսարանի առաջին թարգմանի ձեռքով գրված ֆրանսերեն մի կարևոր փաստաթուղթ, որի մակագրությունը հայերեն է:

Այս Մուրատյանի և ֆրանսուհի Լյուսի Կլեր Պաժիի որդի Իգնատիուսը, որ շվեդական կառավարության հանդեպ ցուցաբերած իր ծառայությունների համար ստացել էր ազնվականի տիտղոս, հորեղբայր Թոսունի անունը վերցնելով՝ իրեն վերանվանել էր **Մուրաջա դ'Օստուն**: Նա ոչ միայն թարգման էր, հյուպատոսարանի քարտուղար, գործերի հավատարմատար, արտակարգ և լիազոր ներկայացուցիչ, այլ նաև վերջում Կոստանդնուպոլիսում շվեդական դիվանագիտական առաքելության ղեկավար:

«Ընդհանուր պատկեր Օսմանյան կայսրության» գրքի անվանաթերթը

Կոստանդին դ'Օստունը նույնպես աշխարհաքաղաքացի էր առանց որոշակի ազգության: Նրա կինը հուլանդուհի էր: Այս Աբրահամ Կոստանդինը, որ նույնպես բարձր կրթության տեր անձնավորություն էր, Շվեդիայի դիվանագիտական ծառայություններ կատարեց Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Պրուսիայում և արևմտյան Եվրոպայի մի քանի այլ երկրներում: Նա գիտեր արևելյան և արևմտյան մի քանի լեզուներ և նույնպես զբաղվել է պատմագիտությամբ: Նրան հետաքրքրել է մոնղոլների պատմությունը և «Սոնդուլների պատմությունը Չինգիզ խանից մինչև Լենկ Թեմուր» քառահատոր ֆրանսերեն աշխատությամբ համարվում է Եվրոպայի մոնղոլագիտության հիմնադիրը:

Աբրահամ Կոստանդին դ'Օստունը իր այս աշխատության մեջ չի մոռացել պատմել մոնղոլների լծի տակ ընկած Հայաստանի, Կիլիկիայի Հայոց թագավորության հետ ունեցած նրանց հարաբերությունների, **Հեթում թագավորի**՝ նրանց երկիր կատարած ճամփորդության մասին:

Նա ֆրանսերեն է թարգմանել նաև 10-րդ դարի արաբ ճանապարհորդ Աբ ալ-Քասիմի ուղեգրությունը, որտեղ վկայություններ կան հայերի մասին:

Աբրահամ Կոստանդին դ'Օստունը, բացի պատմությունից, զբաղվել է նաև քիմիական գիտությամբ և հետազոտություններ է գրել այդ ասպարեզի մասին: Նա բարձր է գնահատել Շվեդիայի Գիտությունների ակադեմիայի կողմից և դարձել նրա անդամը: Նա անդամ էր նաև Գրականության և արվեստի ակադեմիայի:

Մի քանի խոսք այս մարդու մասին, որ կրթված և բանիմաց անձնավորություն էր ոչ միայն դիվանագիտության ասպարեզում, այլ նաև պատմագիտության: Գրել է «Ընդհանուր պատկեր Օսմանյան կայսրության» երեք հատորանոց ծավալուն աշխատությունը: Մուլթան Սելիմը բարձր է գնահատել այս աշխատությունը և չի զլացել մեծ պարգևներ տալ հեղինակին:

Դ'Օստունի այս գիրքը հրատարակվել է մի քանի լեզուներով:

Իգնատիուս դ'Օստունի որդի Աբրահամ

Եթե Աբրահամ Կոստանդին դ'Օստունը դեռ գիտակցում էր իր արյան թույլ կապը հայերի հետ, ապա նրա ժառանգները բացարձակ գաղափար չունեին իրենց ծագման վերաբերյալ:

Հովհաննես Մուրատյանի տոհմի մասին պատմեցինք՝ պարզապես այս օրինակով փաստելու Եվրոպայով մեկ ցրված հայ գաղթականության ուծացման պահերից մեկը:

Այսպես. 17-19-րդ դարերում հատուկեմտ հայեր էին հանդիպում այս կողմերում: Նրանցից ոմանք շահում էին շվեդական արքունիքի վստահությունը և ստանում հյուպատոսների և այլ պատասխանատու աշխատանքներ:

Մի քանի խոսք Նորայր Բյուզանդի մասին, որ լինելով Սբ. Ղազարի Մխիթարյան Միաբանության անդամ, կարգալույծ է լինում, գնում Շվեդիա, ամուսնանում մի հարուստ շվեդուհու հետ և սկսում զբաղվել բանասիրությամբ:

Նորայր Բյուզանդը հայ դասական մատենագիրների հրատարակություններում կատարել է 10 հազարից ավելի բնագիտական ուղղումներ, կազմել «Ֆրանսերեն-հայերեն» բառարանը, որը 1884 թվականին հրատարակում է իր տիկնոջ՝ Սելմա Յակոբսոնի հովանավորությամբ:

1887 թվականին Ստոկհոլմում Բյուզանդը հրատարակում է առաջին հայալեզու պարբերականը՝ «Քննասեր» հանդեսը: Այս հանդեսը նվիրված էր լինելու միայն հայ գրականությանն ու բանասիրությանը: Սակայն առաջին համարից հետո իր նամակներից մեկում գրում է. «Համուն ինչի՞՞ քարոզ կարդալ անապատում», և դադարեցնում նրա հրատարակությունը:

Համիդյան կոտորածների առիթով նա հողվածներ է գրում շվեդական մամուլում և հաճախ թղթակցում աշխարհով մեկ ցրված ամենատարբեր հայերեն ամսագրերին և թերթերին: Նամակագրություն է ունենում հայ և օտարազգի բազմաթիվ գիտնականների հետ:

Բյուզանդը Արևելագետների Միջազգային Միության անդամ էր: Հայ մտավորականությունը բարձր է գնահատել նրա բանասիրական հմտությունները և, ցանկանալով հայկական միջավայրում օգտակար դարձնել նրա բազմաշերտ գիտելիքները հայագիտության ասպարեզում, հրավիրում է թիֆլիս, Կոստանդնուպոլիս, Էջմիածին, Կարին, սակայն մշտապես այդ առաքելությունները մերժել են:

Երբ Սբ. Ղազարի միաբանները ցանկացան գնել նրա հարուստ արխիվը 30 հազար ֆրանկով, նա մերժեց այդ առաջարկը՝ պահպանելով 40 հազար ֆրանկ Կնոջ մահից հետո ժառանգությունը ստացավ նրա 147 հազար ֆրանկ արժողությամբ հարստությունը: Եվ, քանի որ անժառանգ էր, կտակեց Շվեդ կանանց բարեգործական միությանը: Նա իր կյանքի վերջին տարիները ապրում էր Վենետիկում և այստեղ էլ, 1915 թվականի դեկտեմբերին, կնքեց իր մահկանացուն:

Արծվի Բախչինյանը «Հայաստան-Սկանդինավիա» իր գրքում գրում է. «Բյուզանդացին կտակում չի մոռացել գրել, որ ամեն տարի իր և կնոջ գերեզման-

ներին պիտի ծաղիկ դրվի, հինգ տարին մեկ ներկվի նկարների շրջանակը, իսկ 125 հազար քրոնի տոկոսները բաժանվեն աղքատներին... Նա մաս կարգադրել է, որ Վենետիկից իր աճյունը Ստոկհոլմ հասցվի չորս ձերմակազգեստ կույսերի ուղեկցությամբ:

Ժամանակին սույն կտակը զարմացրել է անգամ շվեդներին, որ աղքատ հալ ժողովրդի մի ներկայացուցիչ հսկա գումար է կտակում մի երկրի, որտեղ տակավին այդ ժամանակներում բառի բուն իմաստով աղքատներ չեն եղել... Իսկ Նորայրի բազմահազար հայրենակիցները, որք ու գաղթական դարձած, մի կտոր հացի կարոտ էին մնացել հենց նույն 1915 թվականին...»:

Տարօրինակ է մաս, որ նա իր կեսդարյա գրականագիտական աշխատանքների արդյունք ձեռագրերը կտակել է Շվեդ կանանց հաստատությանը և պատվիրել, որ իր արխիվը իր մահից հետո կարող են վաճառել միայն ու միայն 40 հազար ֆրանկով: Շվեդների ինչի՞ն էին պետք հայերեն ձեռագրերը, երբ դրանք օգտակար կարող էին լինել միայն հայ հաստատություններին: Եվ ահա, նրանք երկար տարիներ ընկած են ինչ-որ նկուղի փոշու և կեղտի մեջ:

Սկանդինավիայից հեռանալուց առաջ խոսենք բուն նորվեգացի մի գրողի մասին, ով սակայն իր արվեստով այն բացառիկ երևույթներից էր, որոնք Հայոց վրա թողել են իրենց բարերար ազդեցությունը:

ՀԵՆՐԻԿ ԻԲՍԵՆ

Հենրիկ Իբսեն

19-րդ դարի դրամատուրգ և բանաստեղծ, որ եվրոպական շատ մեծերի կողքին իր արժանի տեղը գրավեց: Նրա դրամատիկական երկերը իրենց իրապաշտությամբ, նրբին հոգեբանական վերլուծումներով, մարդկային կյանքի հերոսականության իրենց դրսևորումներով, քնարականությամբ, հոգեկանի և մարմնականի ներդաշնակությամբ, իրենց երազանքներով, կամ վատի, չարի ծաղկումով միանգամայն հարազատ էին հայ իրականության բազմաշերտ դրսևորումներին: 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի հայ թատրոնը, որտեղ էլ որ այն լինեք, աշխատում էր իր խաղացանկում ունենալ **Իբսենի** դրամաները: Լավագույն դերասանները երազում էին խաղալ իբսենյան դրամատիզմով հագեցած կերպարներ: Այսպես տարրալուծվում էին մեկը մյուսի մեջ օտար մշակույթները, հարազատանում և ազգային նոր ըմբռնումներով հարստանում: **Իբսենի** դրամաները ոչ միայն թարգմանվում էին խաղացվելու, այլ մաս հրատարակվելու համար. «Հասարակության նեցուկները», «Տիկնիկների տուն կամ Նորա», «Դոկտոր Շտոկման կամ ժողովրդի թշնամին», «Կառուցող Սոլմեսը» և էլի ուրիշներ:

1880-ական թվականներից սկսած **Իբսենը** Հայոց համար եղել է մարդու ներքին ազատության ամբողջականության համար պայքարի խորհրդանիշներից մեկը:

ՆԻՂԵՂԱՆՂՆԵՐ

Քանի դեռ թափառում ենք Եվրոպայի հյուսիսում՝ այցելենք մաս Նիղեղանդներ՝ Հոլանդիա, Ֆլանդրիա՝ Բելգիա, Դանիա: Մենք այս երկրների մասին այս կամ այն առիթով արդեն խոսել ենք: Հիշենք պարզապես, որ հայերն այս երկրներ են հասել 11-րդ դարից սկսած:

Ասում են, որ 1001 թվականին Բելգիայի **Գանտ** քաղաքում հաստատվել է **Մակար** անունով մի հայ եպիսկոպոս, որ այստեղ մահացել է համաճարակից:

Մակար եպիսկոպոսը այնպիսի հեղինակություն է վայելել, որ լատիներեն մեզ հասած նրա վարքագրության հեղինակը նրան համա-

րում է «Ծաղիկ Հայաստանի», «Փառք Ֆրանսիայի» և «զարդ Գանտիայի»: **Մակար եպիսկոպոսը** համարվել է մաս Գանտ քաղաքի պաշտպան սուրբ, որովհետև համաճարակների ժամանակ իրեն հայտնի բուժական միջոցներով և աղոթքներով շատերին է փրկել մահից:

14-րդ դարում հայ վաճառականները միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն Բրյուժ քաղաք էին բերում գորգեր, բամբակ, ներկ, համեմունք, մետաքս: Գիտենք արդեն, որ Եվրոպայում վաճառվող մետաքսի վաճառահանության մենատիրությունը կենտրոնացած էր հայերի ձեռքում:

19-րդ դարում Բրյուսելում և Անտրվերպենում հայերը սկսեցին զբաղվել աղամանդի և ծխախոտի առևտրով:

Այս նույն դարում շատ հայ երիտասարդներ էին հրապուրվում Բելգիայի **Գանտ** քաղաքի համալսարանով: Այս համալսարանն է ավարտել մաս **Դանիել Վարուժանը**, ում անունը գտնվում է համալսարանն ավարտած նշանավոր մարդկանց ցուցակում:

Փորձենք նորից վերադառնալ 13-րդ դար, երբ հայ-նիղեղանդական առևտրական հարաբերությունները երկկողմանի էին:

Դեռ 13-րդ դարի սկզբներին հոլանդացի առևտրականները ելումուտ ունեին Կիլիկիայի Այաս նավահանգիստ, և հայ առևտրական նավերը խաբիսխ էին գցում Նիղեղանդների նավահանգիստներում:

Պատմական վավերագրերը փաստում են, որ 17–18–րդ դարերում Շվեյցարիա եկել են հայ վաճառականներ, բայց մշտական բնակություն չեն հաստատել: Գաղթավայր հիմնելու համար գաղթականության հոծ բազմություններ է պետք, իսկ այստեղ, ինչ–ինչ պատճառներով, նրանք չեն հասել:

Բայց, ասում են, թե Աբեյանը չի նմանվել բալիզի ռասիզմի ռասիզմ...
 Գնծահարուստ այն մարդկանց, ովքեր մոռանում են իրենց ժողովրդին... Ասում են. սիրելով Շվեյցարիան որպես իր երկրորդ հայրենիքը, և նրան սիրահոծար

Սակայն թուրքական վայրագ կեղեքումների դիմաց ողջ կայսրության տարածքում ապրող հայերն ու հույները անպաշտպան զոհեր էին, որոնք հաճախ էին ենթարկվում ջարդ ու կոլոպուտի: Բայց ոչ հույները, ոչ հայերը հլու հնազանդ չէին ծռում իրենց պարանոցը արյունածոր սրի դիմաց: Նրանք ելնում էին անհավասար գոտեմարտի՝ պաշտպանելու համար իրենց ազգային արժանապատվությունը... Շատ անգամ էին պարտվում, զոհվում, բայց, միևնույն է, պայքարը շարունակվում էր: Հայտնի էին լեռներ փախած հույն գյուղացիները՝ կլեֆտները, ում չէին կարողանում հաղթել թուրքական կանոնավոր բանակները... ինչպես չէին հաղթում Հայոց լեռների քաջարի գավակ գեթունցիներին:

Հույների ազատագրական պայքարին մշտապես մասնակցել են հայերը՝ Պելեպոնեսում, Մակեդոնիայում, Էգեյան ծովի կղզիներում և ընդհանրապես Հունաստանի մայր ցամաքի այս ու այն կողմերում:

Ավետիսյան Հախնունի

...1821 թվականի մարտին սկսվեց հույն ժողովրդի հզոր ապստամբությունը **Ալեքսանդրոս Իպսիլանտիսի** գլխավորությամբ: Ապստամբությունն ընդգրկեց ամբողջ Մորեան, Պելեպոնեսը, մայրցամաքային Հունաստանը և Էգեյան ծովի կղզիների մի մասը: 1822 թվականի հունվարին, ապստամբության սկզբից ընդամենը 10 ամիս անց Պիադայում հավաքված Ազգային ժողովը հռչակեց Հունաստանի անկախությունը և ընդունեց Սահմանադրություն:

Օսմանյան կայսրությունը չպետք է հանդուրժեր սա, և նույն թվականի ամռանը թուրքական 30-հազարանոց բանակը ներխուժեց Մորեա: Սակայն հունական բանակը մարտերի էին տանում հույն տաղանդավոր զորավարները, որոնք ստիպեցին

թուրքական զորքերին մեծ կորուստներ տալով նահանջել:

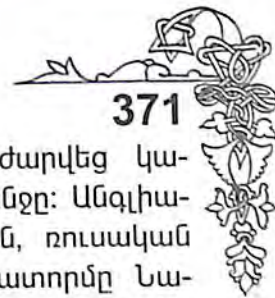
Հետո **Մահմուդ Երկրորդ սուլթանին** օգնության շտապեց եգիպտական բանակը՝ **Իբրահիմ փաշայի** գլխավորությամբ: Այս կատաղի փաշան քարուքանդ արեց և ամայացրեց Մորեայի մեծ մասը:

Հույներին օգնության շտապեցին օտարերկրացի կամավորները՝ իրենց անհատական նախաձեռնությամբ:

Իսկ հայերը նրանց հետ էին ամենասկզբից:

Շատ երկրներում ստեղծվեցին հունասիրական կոմիտեներ:

Կռիվը դեռ շարունակվում էր, երբ 1827 թվականին Տրեզիոսում գումարված Ազգային ժողովում Հունաստանը ընտրեց իր առաջին պրեզիդենտին: Որից հետո Լոնդոնում Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը կնքեցին դաշնագիր, որով պարտավորվում էին պահանջել թուրքական կառավարությունից Հունաստանին տալ ինքնուրույնություն՝ սուլթանին ամենամյա հարկ վճարելու պայմանով:

Նավարիների ծովամարտը

Թուրքիան հրաժարվեց կատարել այդ պահանջը: Անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական միասնական նավատորմը Նավարիների ծովամարտում ջախջախեց թուրք-եգիպտական նավատորմը: Թուրքիան ստիպված ճանաչեց Հունաստանի ինքնավարությունը:

1830 թվականին Հունաստանը պաշտոնապես դարձավ անկախ պետություն:

...Ահա այս պահից սկսվեց

հայերի գաղթը թուրքահպատակ երկրներից և մանավանդ թուրքահպատակ Հայաստանից դեպի Հունաստան:

...Հայերը գալիս էին և տնավորվում Աթենքում, Սալոնիկում, Թրակիայի, Մակեդոնիայի քաղաքներում, Էգեյան, Միջերկրական, Հոնիական ծովերում ցրված կղզիներում:

Գալիս էին գյուղացիները, որոնք հիմնականում զբաղվում էին շերամապահությամբ, բանվորներ, որոնք աշխատանքի էին անցնում ծխախոտի և տեքստիլի գործարաններում, գորգագործ, ոսկերիչ արհեստավորներ, վաճառականներ և, ի վերջո, մտավորականներ:

Հունաստան գաղթած մշեցի հայ բանվորներն են հիմնականում աշխատել Գերմանական երկաթուղային ընկերության կողմից կառուցվող **Պոլիս-Սալոնիկ** երկաթգծի վրա: Մշեցի բանվորների մի այլ մեծաթիվ խումբ աշխատել է 1882 թվականին Կորնթոսում կառուցվող ջրանցքի վրա:

Հայոց ներքին կյանքը Հունաստանում, ինչպես որևէ օտար երկրում, կազմակերպվում էին **Առաջնորդարանը** և **Ազգային կենտրոնական վարչությունը**, որոնք ճանաչված էին հունական իշխանությունների կողմից: Ամենուրեք բացվում էին հարկոցներ, կազմակերպվում **Բարեգործական, Հայրենակցական, Երիտասարդական, Մարզական միություններ**:

1890 թվականից Աթենքում հրատարակվել է առաջին հայ պարբերականը՝ **«Ասպարեզ»** կիսամյա հանդեսը, որը երգիծական բնույթի էր, ընտիր ծաղրանկարներով և սրամիտ զավեշտական հոդվածներով:

Աթենքում հրատարակվել է նաև **«Գաղափար»** ամսագիրը, որը լույս է տեսել երեք ամիսը մեկ: Իսկ 1896 թվականից, դարձյալ Աթենքում, լույս է տեսել **«Միություն»** ամսագիրը, որի վերջին խմբագիրը եղել է հայ մեծանուն երգիծաբան **Երվանդ Օտյանը**:

1897 թվականին նորից բորբոքվում է հույն-թուրքական պատերազմը: 600 հայ երիտասարդ կամավորներ քաջարի հրամանատար **Նշան Միրաքյանի** հետ կռվեցին իրենց երկրորդ հայրենիքի ազատությունը պաշտպանելու համար:

Հունաստանը ծգտում էր ընդհանրապես ազատվել թուրքական բռնատիրությունից, որովհետև անկախանալուց հետո էլ, ինքնակառավարում ձեռք բերելուց հետո էլ ստիպված էր ամենամյա հարկ վճարել սուլթանին: Հունաստանի այս պայքարը դառնում է անչափ կարևոր հատկապես հունական բոլոր հողերը միասնական հայրենիք դարձնելու և վերամիավորվելու ծգտումով:

Իսկ Կրետե կղզին թուրքերի ձեռքին էր:

Կրետե կղզին ուզում էր ազատագրվել թուրքական լծից և միանալ իր բուն հայրենիքին:

Թուրքիան՝ պատժելու համար ըմբոստներին, հայտարարեց **Ջիհադ՝ սրբազան պատերազմ**: Մենք՝ հայերս, շատ լավ գիտենք, թե ինչ է ջիհադը:

1897 թվականի փետրվարին Կրետեի ապստամբներին օգնության հասան հունական 2-հազարանոց ջոկատը՝ գնդապետ **Վաստսի** հրամանատարությամբ, և հայերի 600-անոց ջոկատը՝ **Նշան Միրաքյանի** գլխավորությամբ: Միաժամանակ կրետական ջրերում հայտնվեց հունական ռազմական նավատորմը:

Սակայն հունական փոքրաթիվ ուժերի դիմաց թուրքական 150-հազարանոց բանակն էր: Առանց մանրամասնությունները քննելու, ասենք, որ, այնուամենայնիվ, Կրետեն այս կռիվների արդյունքում ինքնավարության իրավունք ստացավ: Իսկ **Նշան Միրաքյանը** էլ իր շատ քաջարի զինվորների հետ միասին պարզևատրվեց Հունաստանի կառավարության կողմից:

Հունահայերի մասնակցությունն այս պատերազմում նորից բորբոքեց առանց այն էլ թշնամանքով տրամադրված թուրքերի ատելությունը հայերի հանդեպ: Դեռ նոր էին ավարտվել համիդյան ջարդերը Հայոց գավառներում, դեռ Հայոց արյամբ հարբած շնագայլերը չէին հանդարտվել, երբ լսեցին 600 հայ քաջերի մարտերի մասին: Որտեղ հայտնվում էր հայերի այդ ջոկատը, այնտեղ թուրքերի պարտությունն անխուսափելի էր: Հայերը չէին մոռացել **համիդյան եղեռնը**, և նրանց բազկին ուժ տվող երկու կարևոր հանգամանք էր. պայքարը իրենց երկրորդ հայրենիքը դարձած երկրի ազատության համար և վրեժ այն ահռելի ցավի համար, որ մխում էր քաջերի երակներում իրենց սրբազան Հայրենիքի չղադարող տառապանքներին ի տես:

Թուրքերը չպետք է ներեին հայերին: Եվ ահա, պատերազմից հետո, հույների

ու թուրքերի բանակցությունների ժամանակ, թուրքական կողմը հույներից պահանջեց իրեն հանձնել այն հայերին, ովքեր մասնակցել էին Կրետե կղզու ազատագրական կռիվներին...

Հայ զինվորականները հունական կառավարությանն ազատելու համար երկդիմի վիճակից՝ հեռացան երկրից՝ ով ուր կարող էր:

Հույն ժողովուրդը միշտ էլ հայ գաղթականներին ընդունել է բարի կամեցողությամբ: Հայերն էլ, ինչպես տեսանք, պակաս չեն մնացել փոխադարձ իրենց վերաբերմունքով...

ԲՈՒԼԱՐԻԱ

Բյուզանդական և հայկական պատմիչների ու ժամանակագիրների տեղեկությունները հաստատում են, որ 9-13-րդ դարերում տասնյակ հազարավոր հայեր են տեղափոխվել Բուլղարիա՝ ստեղծելով հոծ գաղթավայրեր: Եվ մի քանի դարերի ընթացքում նրանք մեծ դեր են ունեցել Բուլղարիայի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքում: Այս աղբյուրները պատմում են նաև տասնյակ հազարավոր հայ և Բյուզանդիայից Բուլղարիա վտարելու

պավղիկյանների՝ Հայաստանից պատմությունը:

11-րդ դարում Բուլղարական գահին էր **Սամուել թագավորը**: Ստեփանոս Ասողիկի վկայությամբ **Սամուելը** հայ էր՝ Հայաստանի Դերջան գավառից, հոր անունը **Նիկողայոս**, մորը՝ **Հռիփսիմե**, եղբորը՝ **Դավիթ**:

Սամուել թագավոր

Վորության ժամանակ հայ

Ինչպես էր **Սամուելը** հասել թագավորական գահին: Սկզբում նա իր եղբոր՝ **Դավիթի** հետ միասին ծառայել է Բյուզանդիայի հայկական մի զորամասում, որը **Բարսեղ կայսեր** հրամանով տեղափոխվում է Թրակիա՝ բուլղարների դեմ կռվելու:

Սամուելը և **Դավիթը** այս ընդհարումներից մեկի ժամանակ ապստամբելով՝ անցնում են բուլղարների կողմը: Շարունակությունը՝ ինչպես հեքիաթում. քաջ և խելացի **Սամուելը** իր նվիրվածությամբ, հաղթանակներ ապահովելու իր տաղանդով շահում է բուլղարների համակրանքը և դառնում նրանց թագավորը:

Սամուել թագավորի գրեթե բոլոր զորավարները և զինվորները հայեր էին: Նրա թագավորության ժամանակ հայ ազնվական շատ տներ Բյուզանդիայից անցան

Բուլղարիա: Բուլղարական բանակում հատուկ հայկական զորամաս ստեղծվեց, որը բուլղարների հետ միասնաբար կռվում էր Բյուզանդիայի դեմ:

Այսպես. 1002 թվականին Սամուելը հայ-բուլղարական բանակով գրավել է Ադրիանապոլիսը: Երբ բյուզանդական կողմում կռվող հայերը գերի էին ընկնում, Սամուելը ազատում էր նրանց և հրավիրում ծառայելու հայկական զորամասում: Ահա, այդպիսի մի գերի էր Աշոտ Տարոնացին, սքանչելի գեղեցկության տեր մի քաջ երիտասարդ, որին Սամուելը արժանացնելով զինվորական բարձր պաշտոնի՝ ամուսնացնում է իր աղջկա հետ:

1020 թվականին Բյուզանդիային հաջողվեց նվաճել Բուլղարիան: Բուլղարիայի գահին էր Սամուել թագավորի թոռ Պետրոս Դիլանոսին: Բուլղարները երկար չհանդուրժելով այս՝ 1040 թվականին Պետրոսի ղեկավարությամբ ապստամբում են: Սակայն ազատագրական այս պատերազմը դատապարտված էր պարտության: Բյուզանդական կայսեր որոշմամբ այն հայերը, ովքեր մասնակցել էին Պետրոսի ազատագրական շարժմանը, աքսորվեցին Իտալիա: Աքսորվածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում պավղիկյանները:

Ալեքսիս Կոմենոս կայսր

Հետաքրքիր է նաև այս պատմությունը:

...12-րդ դարի սկզբներին Բյուզանդիայի Ալեքսիս Կոմենոս կայսրը հայեր է բնակեցնում Բալկանյան լեռներում, որպեսզի նրանք պաշտպանեն հյուսիսային սահմանները: Սակայն գաղթեցված այս հայերը անցնում են բուլղարների կողմը և նրանց հետ միասին կռվում են կայսրության դեմ: Ալեքսիս կայսրը փորձում է պատժել իրեն դավաճանած հայերին և զորքեր է ուղարկում նոր կռիվների համար: Սակայն բյուզանդացիները չեն կարողանում գրավել բարձունքների հարմար դիրքերը, որտեղից կռվում էին հայ-բուլղարական զորքերը, և ստիպված դադարեցնելով հարձակումը՝ հեռանում են:

Խոշոր հայկական գաղթօջախներ են եղել Բուրգաս, Ֆիլիպոպոլիս, Սոֆիա, Մգլեն, Դիվոլ, Թոմովո, Բիթուրա քաղաքներում: Բուլղարական պատմության մեջ իր պատվավոր տեղն է գրավում Մգլենի Թևան անունով հայ ազնվականը, որ հայտնի էր իր հասարակական բարձր դիրքով:

Հայոց հնագույն բնակավայրերից էր նաև Ադրիանապոլիսը, որի մեծությունը կարելի է գնահատել այն փաստից, որ 1261 թվականին, երբ խաչակիրները վերադառնում էին Բյուզանդիայից Եվրոպա՝ Ադրիանապոլիսից 20.000 հայեր միացան նրանց և շարժվեցին հյուսիս: Ո՞ր գնացին, ի՞նչ եղան, ո՞ր երկրում ցրվեցին, մեռա՞ն, թե՞ ապրեցին՝ չկարողացանք պարզել:

Մի մեծ գաղթօջախ է եղել Վառնա քաղաքում, ուր հայերը 14-15-րդ դարերում եկել էին ոչ թե Հայաստանից և Բյուզանդիայից, այլ Դրիմից:

Բայց հայերը միայն քաղաքներում չեն հանգրվանել:

Բուլղար պատմաբան Իորդան Իվանովը, ուսումնասիրելով միջնադարյան հիշատակարանները և մատենագիրների գործերը, Բուլղարիայի պատմական տեղանունների մեջ հայտնաբերել է երկրի ամենատարբեր վայրերում հիշվող տեղանուններ: Արմենոր, Արմենակո, Արմենիտոր գյուղեր, որոնք կրում են հայկական անուններ. Արմենոր, Արմենակո, Արմենիտոր և ուրիշ շատերը: Իսկ մի քանի բնակավայրերի անուններ էլ կապված են պավղիկյանների հետ. Պավլիկենի, Տոլնո-Պավլիկինի, Կալինիկ և այլն: Շատ քաղաքների թաղամասեր, փողոցներ, այգիներ ու գերեզմանատներ նույնպես կոչվել են հայկական:

Ֆիլիպոպոլիս քաղաքի հայկական մի մեծ վանքի միաբանության շուրջ ստեղծվել էր հայերի թեմական իշխանություն: Հայտնի է այս վանքի վանահայր Հովհաննես Ութմանը: Նա որպես թարգմանիչ ընկերակցել է հույն աստվածաբան Թեոդորանոս Մայեստին, որ 1170 թվականին հասել է Հռոմկլա Ներսես Շնորհալու հետ դավանաբանական բանակցություններ վարելու: Հովհաննես Ութմանը համաձայնվում է Հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու բոլոր դավանաբանական պատճառաբանություններին, որով և Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական» գործում պատիվ է ունենում կոչվելու «համազգի մեր և համակրող»:

Հայերը Բուլղարիայում, ինչպես ուրիշ շատ երկրներում, վարել են արքունական բարձր պաշտոններ, եղել քաղաքական գործիչներ, դիվանագետներ, որոնց կողմից օտար երկրների հետ վարած բանակցությունները ավարտվել են ի շահ Բուլղարիայի:

Սիմեոն թագավոր

...Իշխան Գրիգորը Բուլղարիայի Սիմեոն թագավորի հայուհի կնոջ՝ Ռաբնայի եղբայրն էր և Պիտեր թագաժառանգի քեռին, որը նաև նրա խնամակալն էր մինչև հասունանալը: Երբ Պիտերը թագադրվեց՝ Գրիգոր իշխանը դիվանագիտական այցելությամբ եղավ Բյուզանդիայի արքունիքում և կարողացավ կնքել տալ Բուլղարիայի համար բացառիկ նպաստավոր պայմանագիր, ըստ որի Բյուզանդիան պարտավորվում էր ճանաչել Պիտերի գահակալությունը, թույլ էր տալիս բուլղարներին սեփական պատրիարքություն ունենալ և վճարել միայն սահմանված չափով ռազմատուգանք: Այս պայմանագիրն ամրագրվեց բուլղար թագավոր Պիտերի և բյուզանդական կայսր

Ռոմանոսի թոռան՝ Մարիայի ամուսնությամբ:

Բուլղարիա հայեր գաղթեցին և՛ մոնղոլների նվաճումների ժամանակ, և՛ Անիի երկրաշարժից հետո, և՛ Կիլիկիայի անկումից հետո, և՛ Դրիմը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո... Սակայն, որքան գալիս էին, այնքան էլ կամաց-կամաց ձուլվում էին բուլղարների հետ:

Հետո, երբ թուրքերը իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Բուլղարիայում ևս, հայերը նորից վերցրին գաղթականության ցուպը և հեռացան դեպի հյուսիս:

Հանգրվանեցին Մուղավիայում, Գալիցիայում, Լեհաստանում, Հունգարիայում: Իսկ երբ թուրքերը գրավեցին Մուղավիան, հայերին այնտեղից հանելով՝ նորից տարան Բուլղարիա, որովհետև այնտեղ, փաստորեն, աշխատող ձեռք չէր մնացել: Կամենեցի բնակիչներին նույնպես Սև ծովով գաղթեցրին Բուլղարիա: Նրանք ճանապարհ ընկան երեք նավով: Փոթորիկը խորտակեց նավերից մեկը:

17-րդ դարի այս միջադեպերի մասին կարելի էր և չպատմել, մանավանդ մենք ապրել ենք 20-րդ դարի պարտադրած սարսափները: Այստեղ կարևորվում է թուրք կառավարողների քաղաքականությունը, որը 15-րդ դարից 20-րդ դար հասավ իր «անբասիր» կատարելությամբ, ինչպես ժամանակին կաթոլիկ ինկվիզիցիան, որը հետզհետե հարստացել ու թափ էր առել իր տանջահարելու կատարյալ «արվեստով»: Միայն մի տարբերությամբ. ինկվիզիցիան գործում էր անհատների դեմ, եթե նույնիսկ նրանք տասնյակ հազարներով էին հաշվվում, թուրքերը գործում էին և՛ անհատների, և՛ ամբողջական ժողովուրդների դեմ: Այս էր:

Որքան էլ ճնշվել են թուրքերից, որքան էլ մարվել ու անհետացել, այնուամենայնիվ, հայերը միշտ եղել են Բուլղարիայում՝ շատերը ծովվելով, շատերը կարողանալով պահել իրենց ազգային դեմքը, իրենց ազգային ավանդույթները և մշակութային կապեր ստեղծել բնիկ ժողովրդի հետ:

Հայերը շինարարներ էին և հնագույն ժամանակներից սկսած, երբ ոտք են դրել այս հողին՝ կառուցել են:

...Երբ **Բարսեղ Բուլղարասպան** բյուզանդական կայսրը Բուլղարիայում մեծ ավերածություններ կատարեց՝ հայ շինարարների ու ճարտարապետների մի մեծ խումբ տեղափոխեց Բուլղարիա՝ ավերված երկիրը նորից կառուցելու համար:

Հայ կառուցողները, անշուշտ, պիտի իրենց հետ տանեին իրենց արվեստը: Բուլղար ուսումնասիրողներն իրենք են վկայում այդ մասին, ինչպես **Քացարովը**, որ ապացուցում է հայ ճարտարապետության ազդեցությունը բուլղարական կառույցների վրա:

Բերոշթիցա քաղաքի մոտ գտնվող բուլղարական եկեղեցու մասին խոսելով՝ **Քացարովը** գրում է.

«Պուլլար եկեղեցիներու վրա հայ ճարտարապետության ազդեցությունն ակներև է»:

Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրերում մշտապես, տարբեր ժամանակներում գործել են գրչության օջախներ, ուր ոչ միայն գրվում էին ձեռագրեր, այլ աշխատում էին նաև գիրք պատրաստելու սքանչելի գործի բոլոր արհեստավորները:

Այս վարպետները հայ աշակերտներից բացի բուլղար աշակերտների ևս սովորեցնում էին գրչության արվեստի գաղտնիքները:

Սովորեցնում էին նաև ոսկերչության, գորգագործության, հյուսվածքեղենի, մետաքսագործության գաղտնիքները:

Հայերը ուր էլ որ գնացել են, անկեղծորեն կապվել են իրենց նոր հայրենիքին և արել են նույնիսկ ավելին, քան արել են իրենց հայրենիքի համար:

Մեր այս երկար ճամփորդության ժամանակ մենք չհանդիպեցինք որևէ երկրում ապաստանած հայերի, որ չապրեին այդ երկրի լավ ու վատ վիճակներով, չպայքարեին այդ երկրի զավակների հետ հանուն ազատության, հանուն տնտեսական բարգավաճման և հանուն մշակութային մերձեցման:

Երբ 1875 թվականին բուլղարները ելան պայքարի թուրքական լծից ազատվելու համար՝ բազում հայեր միացան նրանց: Կռվողների մեջ էր գրեթե պատանի **Կարապետ Երանոսյանը**, որ գերի ընկավ, և թուրքերը նրան սոսկալի տանջահարելով՝ անընդհատ հարցնում էին, թե ինքը հայ, ինչո՞ւ է կռվում բուլղարների կողմից: Ահռելի ցավերի խորքերից մեռնող պատանին վերջապես պատասխանում է. **«Ազատության ու անկախության համար»:**

Բուլղար պատմագիրները մի առանձին սիրով են գրում պատերազմի այն դրվագի մասին, ուր վկայվում է **Հովհաննես Սվաճյանի** անձնագոհությունը:

...1878 թվականի սկզբներին, երբ թուրքական բանակը ռուսական զորքերի և բուլղար կամավորական զորամասերի հարվածների տակ նահանջում էր դեպի հարավ՝ Բազարջըկ քաղաքի կայարանում շրջակա գյուղերից հավաքված են լինում մեծ քանակությամբ փախստականներ: Ռուսական զորքերը հասնելով Մարիցա գետին, կամրջի քանդված լինելու պատճառով, դժվարանում են անցնել: Բազարջըկի թուր-

քական զորամասի հրամանատարը հեռագրում է Ֆիլիպպոլիսի թուրքական բանակի հրամանատարությանը և հարցնում, թե ինչպե՞ս վարվել Բազարջըկի կայարանում կուտակված գաղթականության հետ և պարտություններից կատաղության վերջին կետին հասած հրամանատարությունից ստանում է պատասխան. **«Կայարանի շուրջը հավաքված ժողովրդին բնաջնջել»:**

Հեռագիրն ընդունում է Բազարջըկի փոստի աշխատակից **Հովհաննես Սվաճյանը**, որ աչքի առջև ունենալով սեփական մահը՝ «բնաջնջել» բառը փոխում է «խնայել» բառով... **Սվաճյանի** հանդուգն արարքը փրկում է հազարավոր կյանքեր: Մի քանի օր անց ռուսական և բուլղարական զորամասերը հնարավորություն են ունենում անցնել Մարիցա գետը՝ թուրքերին ստիպելով փախուստի դիմել:

Այս դեպքից 48 տարի անց, Բազարջուլ քաղաքի թաղապետական խորհրդի որոշմամբ, **Հովհաննես Սվաճյանի** հիշատակը հավերժացնելու միտումով՝ քաղաքի փողոցներից մեկը կոչվում է նրա անունով:

Բազարջուլի այդ փողոցը մինչև այսօր կոչվում է **Հովհաննես Սվաճյան փողոց**: Կարելի է շատ օրինակներ բերել, երբ բուլղարա-թուրքական այս պատերազմում հայերը հանդես եկան բարոյական բարձր դրսևորումներով:

...Պլովդիվ քաղաքի բնակիչ հայ **Արթին Գիգիկովը** իր կյանքը վտանգի ենթարկելով կարողացել է թուրք դահիճների ձեռքից ազատել կախաղանի դատապարտված 50 բուլղար հայրենակիցների:

Շուկենի բնակիչ **Հովհաննես Ալաջաջյանը** իր տանը թաքցրել և մահից ազատել էր ազատագրական շարժումների ղեկավար, բուլղար հանրաճանաչ բանաստեղծ **Գյորգի Ռակովսկուն**:

Վերջապես, 1878 թվականին Բուլղարիան ռուսների գործնական աջակցությամբ ազատագրվեց թուրքական ճորտությունից և անկախություն ձեռք բերեց: Ինչպես պետք է ենթադրել՝ բարելավվեց նաև ազատագրված երկրում ապրող հայերի վիճակը: 19-րդ դարի վերջին համիդյան ջարդերի պատճառով շատ հայեր նորից ստիպված եղան ապաստանել Բուլղարիայում:

Բուլղարիան սիրով ընդունեց հալածական ժողովրդին: Հայերը նորից պարտքի տակ չմնացին: Բալկանյան առաջին և երկրորդ պատերազմների ժամանակ հայերը նորից իրենց կամավորական զորախմբերով եղել են կռիվների ամենաթեժ տեղերում:

Պատերազմից հետո հայ կամավորներից շատերը պարզևատրվեցին բուլղարական կառավարության շքանշաններով և մեդալներով:

Բուլղարական հրամանատարության հրամանագրում կարդում ենք.

«Հայկական վաշտը չնայած վատ հանդերձավորման, ընդհանրապես միշտ եղել է ուժեղ իր տոկունությամբ, կարգապահությամբ, չարքաշությամբ և չափազանց քաջ կռվի մեջ»:

Բուլղարիայում հայերը հնարավորություն են ունեցել իրենց բոլոր գաղթավայրերում դպրոցներ և եկեղեցիներ ունենալ: Հնարավորություն են ունեցել 80 անուն պարբերական լույս ընծայել: Իսկ 1891 թվականին Ռուսջուլ քաղաքում Հայոց թաղի մի տան պարտեզում խաղացվեց **Պետրոս Դուրյանի «Ան հողը»** պիեսը:

Սա այնքան է ոգևորում Ռուսջուլի հայերին, որ նրանք կառուցում են թատրոնի հատուկ շենք, որը դառնում է Բուլղարիայի առաջին հայկական թատրոնը:

Բուլղարիայի ընդհանուր կյանքի բարգավաճման համար ջանացել են այնտեղ տուն ու տեղ գտած բոլոր հայերը. հմուտ արհեստավորները, բժիշկները, նկարիչները, դերասանները, երկրագործները, վաճառականները, զինվորականները... Վաճառականները օգտակար են եղել իրենց պատրաստի դրամագլխով:

Հրաչյա Աճառյանը գրում է.

«Հայոց ծառայությունը զինվորական գործերու մեջ ևս զգալի է. Սասունի

անվեհեր ապստամբապետ Անդրանիկ, իոն ապաստանելով երկրի մեջ առանձին պատիվ գտավ: 1908-ի վերջերը, որ թուրք պուլղարական պատերազմի մը երկյուղ կար, պուլղար զինվորական հանձնախումբ մը կազմվեցավ Սոֆիայի մեջ փորձելու համար Անդրանիկի ռազմական այն եղանակը, որով գործում էր Սասունի մեջ և որով կարելի էր քիչ զորքով շատ վնաս հասցնել բազմաթիվ թշնամիին:

Անդրանիկ անձամբ ներկա եղավ, փորձերուն արդյունքը շատ փայլուն երևաց և պուլղար պատերազմական նախարարությունը որոշեց այդ դրությունը գործածել իր բանակին մեջ և զինվորական մարզանքներու մաս կազմել՝ «Սիստեմ Անդրանիկ» անունով: Փոքրիկ հայ ազգին մեծ գործերը հիանալի են»:

Մեծ գիտնականի այս գնահատականով ավարտենք ճամփորդությունը Բուլղարիայում՝ այցելելու համար Եվրոպայի մի քանի այլ երկրներ:

ՌՈՒՄԻՆԻԱ

Այստեղ հյուսված մի՝ ավանդավեպ պատմում է, թե իբր Բուխարեստ քաղաքի առաջին հիմնադիրը **Հաբեթ Բակուր** անունով մի հայ է եղել, որ հեքիաթային հարստության տեր է եղել և ապրել է Վառնա քաղաքում: Այս **Հաբեթ Բակուրի** աղջիկը սիրել է նրա ծառաներից մեկին, իսկ հայրը, բնական է, դեմ է եղել նրանց ամուսնությանը: Աղջիկը իր սիրեցյալի հետ փախչում է Ռումինիա և բնակություն հաստատում

Դիմբովիցա գետի գեղատեսիլ ափին: Հայրը երկար է փնտրում աղջկան և երբ չի գտնում՝ մտածելով, որ վախճանվել է, ընկղմվում է անմխիթար վշտի մեջ, որովհետև սիրում էր իր դստերը: Եվ ահա, այսպես վշտահար թափառելիս, նա որովհետև սիրում էր իր դստերը: Եվ ահա, այսպես վշտահար թափառելիս, նա որովհետև սիրում էր իր դստերը: Եվ ահա, այսպես վշտահար թափառելիս, նա որովհետև սիրում էր իր դստերը: Եվ ահա, այսպես վշտահար թափառելիս, նա որովհետև սիրում էր իր դստերը: Եվ ահա, այսպես վշտահար թափառելիս, նա որովհետև սիրում էր իր դստերը:

Թե որքան է ճշմարտապատում այս ավանդավեպը՝ կարևոր չէ: Կարևորն այն է, որ հաստատում է հայերի՝ Ռումինիայում վաղ հայտնվելու մասին: Հաստատում է նաև այն, որ հայերն այստեղ, այնուամենայնիվ, երկրաչափ **Ալեքս Հայի** է

Նախագծով կառուցել են իրենց քաղաք **Արմենոպոլիսը**:

Օտարազգի մի հիշատակագիր, որն ականատես է եղել այս կառուցմանը, գրում է.

«Այստեղ հավաքված հայ բնակիչները հաճոյաբար այս տեղն այնպես բաժանեցին իրար մեջ, որ կանոնավորալ և լավ կարգավորված քաղաքը, իր ընտիր

Ուրեմն ավանդապատումը իր արդարացումն ունի. հայերը ոչ միայն գյուղեր, քաղաքների փողոցներ ու թաղամասեր են կառուցում, այլ նաև՝ ամբողջական քաղաք:

Հայերը կառուցում են նաև **Եղիսաբեթուպոլիսը**, որի տարածքի համար արքունի գանձարան են վճարում 4000 հունգարական ֆլորին: 200 տարվա ընթացքում այս քաղաքը ունեցել է 61 հայ քաղաքապետ: Հայկական քաղաքներն ունեցել են «ազատ ընտրության» իրավունք և ղեկավարվել են ժողովրդի ընտրած «ծերերի խորհուրդով և դատարանով»:

Ռուսինիայի հայ գաղթավայրին վերաբերվող արխիվային վավերագրերը ի մի հավաքելու դժվարին ու շնորհակալ աշխատանքն առաջին անգամ ձեռնարկել է **Ղևոնդ Ալիշանը** իր «Կամենեց, տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ» խորագրով աշխատության մեջ:

Գաղթավայրի հարուստ պատմության մասին կարդում ենք նաև Սբ. Ղազարի Մխիթարյան Միաբանության մյուս երախտավորի՝ Մինաս Բժշկյանի «Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան» աշխատության մեջ:

Ռուսինիայի հայ գաղթավայրերի մասին տեղեկություններ կան նաև ռուսինական մեծ ու փոքր աղբյուրներում. **Քրիստոփ Լուկաչի, Դիմիտրոս Տանի, Հաժդեուի, Նիկոլայ Յորգայի, Բուխարեստի** համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ **Վլադ Բենեցիանունի** ուսումնասիրություններում:

Գրիգոր Կոյլավը ծնվել է 1850—ականին և Ռուսինիայում Կոյլավյան տոհմածառի մի ճյուղի զավակն է:

Կոյլավ գերդաստանը, որի նախահայրը եղել է Կոյլավյան ազգանունով, գաղթել է Անիից, նախ՝ Ղրիմ, ապա՝ Գալիցիա, Հունգարիա, Սուչավա, իսկ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին վերջնականապես հաստատվել է Բոտոշան քաղաքում:

Այստեղ հաստատված Կոյլալյանների նախապապ Աստվածատուր-Թեոդորը Բոտոշանում զբաղվում է գյուղատնտեսությամբ և առևտրով: Նրա ժառանգներից Դավիթը երկրին մատուցած ծառայությունների համար երկրի իշխան Ալեքսանդրու Մորուզիից ստացել է ազնվական տիտղոս և նշանակվել իշխանական պալատի մատակարար:

Կան պալատի մատակարար:
Դավթի որդի **Խաչերես Զրիստեանը** գորքերի ընդհանուր հրամանատարն էր, իսկ **Գասպարը** իշխանի թիկնապահ գորքի հրամանատարը: Նրանք բոլորն էլ մեծ կալվածքների տեր էին, զբաղվում էին անասնաբուծությամբ, խաղողա-գործությամբ, հացահատիկի մշակմամբ: Կառուցել են ջրաղացներ, սպիրտի գործարան և ամեն կերպ, 1660-ական թվականներից սկսած, նպաստել Բոտոշան գավառի և քաղաքի տնտեսական կյանքի բարգավաճմանը: Մեծ դեր են կատարել նաև հայկական միջավայրում: Մերմդե-սերունդ ստանձնել են Բոտոշանի Հայոց եկեղեցիների հոգաբարձությունը, նորոգել և բարգավաճ վիճակում պահել դրանք: Ստանձնել են նաև հայկական դպրոցների վերա-տեսչությունը, կառուցել արական և իգական դպրոցների շենքեր, Հայոց գերեզ-մանատան Ավետում Սբ. Աստվածածնի մատուռը, հիմնադրել «Բարեգործական» ընկերություն և այլն... և այլն:

17-րդ դարից սկսյալ մինչև 19-րդ դարը ներառյալ Կոյլավ տոհմը այնքան է բարգավաճել, որ հարյուրներով տարածվել է Մուղավիայի և Ռումինիայի 44 պարզավաճել, որ հարյուրներով տարածվել է Մուղավիայի և Ռումինիայի 44 տարբեր քաղաքներում: Նրանք քաղաքական, հասարակական գործիչներ էին, պառլամենտի և սենատի անդամներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, երաժիշտներ, թարգմանիչներ, լրագրողներ, ճարտարապետներ, ուսուցիչներ... Նրանցից շատերը դեռ մինչև հիմա ապրում են Բուտոշանում, Սուչավայում, Բուխարեստում և այլուր: Դեռ մինչև հիմա ապրում են Բուտոշանում, Սուչավայում, Բուխարեստում և այլուր:

በሰው ልማት ስልጣን ላይ ለሚገኝ ስጋት ምሳሌ

Գրիգոր Կոյլավը հայագգի ռումինական հասարակական-քաղաքական գործիչ էր, հայագետ, իրավաբան, արվեստագետ։ Նա մի քանի անգամ ընտրվել է Ռումինիայի սենատոր, եղել միջպառլամենտական խաղաղության կոմֆերանսի անդամ, Բուխարեստի աշխարհագրական, պատմական ընկերությունների անդամ, «**Բոտոշանի կուրիեր**» թերթի հիմնադիրներից և «**էպոկա**» թերթի անդամ, «**Բոտոշանի կուրիեր**» թերթի հիմնադիրներից և մշակույթի ցուցախմբագիրը։ 1906 թվականին մասնակցել է հայ արվեստի և մշակույթի ցուցախմբագիրը։ 1906 թվականին մասնակցել է հայ արվեստի և մշակույթի ցուցախմբագիրը։ 1906 թվականին մասնակցել է հայ արվեստի և մշակույթի ցուցախմբագիրը։

Մեզ համար թերևս **Գրիգոր Կոյլավ** գիտնականի կենսագրության մեջ
վաճելով օտար երկրում, պետության ու կառավարության կողմից ստանալով այդ
երկրի ազնվական տիտղոս՝ խորապես հայ է մնացել և գիտակցել է իր

գավակների՝ նախ հայկական դպրոցում հայեցի կրթություն ստանալու կարևորությունը, ապա նոր միայն հոգացել նրանց բազմակողմանի ուսումնառությունը Եվրոպայի լավագույն համալսարաններում: Ինչպես նրանցից մեկը՝ **Գրիգոր Կոյլավը**, որ Հայոց արական դպրոցն ավարտելուց հետո իրավաբանություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ, նկարչություն ուսանեց Ստրասբուրգի, Վիեննայի, Մյունխենի համալսարաններում և Գեղարվեստների Ակադեմիայում: Ուսանելի է նաև այն, որ ահռելի զբաղվածությամբ հանդերձ՝ անվարձահատույց հանձն է առել նաև Բոտոշանի Հայոց իգական դպրոցի տնօրենի և «Արմենիա» երաժշտական ընկերության փոխնախագահի պաշտոնները:

Գրիգոր Կոյլավի աշխատությունները բացահայտում են Եվրոպայի գաղթավայրերի շատ անհայտ՝ տնտեսական, հասարակական, կենցաղային, մշակութային էջեր:

Հայ գիտնականի աշխատությունները հավաստում են, որ տոհմերի պատմությունները ուսումնասիրելիս հայտնաբերվում է այն ճշմարտությունը, թե վտարանդի հայերը որևէ երկիր չեն եկել ծուլվելու, խառնվելու իրենց բարյացակամորեն ընդունած ժողովուրդներին... Նրանցից շատերն, իհարկե, ծուլվել, անհետացել են, բայց և շատերը համառորեն դարից դար կարողացել են պահել իրենց ինքնությունը: Պահել են՝ հոգալով իրենց եկեղեցու, դավանանքի էությունը, աչքի լույսի պես պահելով **Հայոց դպրոցները**: Այս երկու մշակութային հզոր սյուները պահել են ազգը օտարության մեջ... Չնայած, պիտի խոստովանենք, որ եղել են հայեր, ովքեր ամենաստոր միջոցներով իրենց սեփական ժողովրդին օտարության մեջ դատապարտեցին ուժացման:

Մենք դեռ կհանդիպենք սրանց: Եվ կճանաչենք: Բայց հիմա դեռ ժամանակը չէ:

Ծանոթանանք Բուխարեստի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ **Վլադ Բենեցիանույի**՝ Ռումինիայի հայ գաղթավայրին նվիրված մի քանի աշխատություններին, հատկապես «**Ռումինիայի հայկական գաղութները ըստ ռումինական տեղանունների տվյալների**» գրքին:

Բենեցիանույի կարծիքով 14–15–րդ դարերում Մուղավիայի գրեթե բոլոր աչքի ընկնող առևտրաշահ քաղաքներում հայկական գաղթօջախներ են եղել:

Արձեշի հայկական եկեղեցին

Որպեսզի խուսափենք տարակուսանքից, թե խոսում էինք Ռումինիայի մասին, հիշեցինք Մուղավիան, ասենք, որ Ռումինիայի պետական սահմանները անընդհատ փոփոխվել են: Մինչև 19–րդ դարի 2–րդ կեսը Ռումինիայի հիմնական մասը կազմել է Վալախիան, որը կոչվել է նաև Մունթենիա, իսկ հետո՝ Օլտենիա նահանգ: Հայ մատենագիրները այն կոչել են Օլախաց երկիր: Իսկ Մուղա-

վիան, որը կոչվել է Բոգդանիա, հայ մատենագիտության մեջ հիշվում է որպես Ռուդոլանաց երկիր: Պատմական Ռումինիայի մեջ են մտել նաև Բուկովինան, Դոբրուջան և Տրանսիլվանիան, որտեղ եղել են հայկական բնակավայրեր:

...Ասում են, հայերը Ռումինիա են եկել 1064 թվականին, երբ Ալփ–Ասլանը գրավեց Անին: Ապա, 12–րդ դարում մեծ բազմություն է հասել այստեղ Վանի Արձեշ գավառից: Նրանք Մարիցա գետի ափին, Թրանսմարիցա գավառում իրենց հայրենի քաղաքի անունով կառուցել են Արձեշ քաղաքը և գետի անունն էլ փոխելով դարձրել են Արձեշ: Հայերն այս նոր Արձեշում կառուցեցին մի հոյակապ եկեղեցի, որն իր գեղեցկությամբ և արվեստով մինչև այսօր ողջ Ռումինիայի պատմական ճարտարապետության փառքն է:

Թորոս Թորամանյանի վկայությամբ.

«**Ղանութի եզերքին վրա շատ եղած են հայկական ճարտարապետության շենքեր, որ հայ արվեստը, հայերը սլավերկրաց մեջ մուծին**»:

Արձեշի եկեղեցին եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղավ և, հակառակ բազմաթիվ երկրաշարժերի և ավերումների, մինչև այսօր կանգուն է:

...Ամեն առիթով, երբ դար դարի վրա, նորից ու նորից Հայրենիքում աղետի են ենթարկվել հայերը, այլևայլ երկրներ գաղթելու հետ եկել են նաև այստեղ՝ Ռումինիա:

Հայ վտարանդիները, բացի քաղաքներից, հաստատվել են նաև գյուղական վայրերում:

Վլադ Բենեցիանուն իր «**Ռումինիայի հայկական գաղութները ըստ ռումինական տեղանունների տվյալների**» գրքում անառարկելիորեն ապացուցում է ողջ Ռումինիայում ցրված բազմաթիվ գյուղերի և ավանների անունների հայկական ծագումը, Արմենի անվան վերջավորությունների տարբեր օգտագործմամբ:

«**Այս աշխարհագրական անունները ապացուցում են, որ հայերը հանդիսացել են ո՛չ միայն քաղաքների, արհեստների և առևտրի կազմակերպիչներ, այլ այն, որ հայերը բնակություն են հաստատել նաև գյուղերում**»:

...Ռումինացիները հայերի մասին բարենպաստ կարծիքներ ունեին. նրանք «**պատվական և սրբասեր քահանաներ են, աստվածասեր, գովելի պարոններ և ավագներ, հարկեր և բարեպաշտ տանուտերեր, իմաստուն և փառավոր վաճառականներ, ձեռնահմուտ արվեստագետներ, աշխատասեր հողագործներ**»:

Այո՛: Այս բոլոր ասպարեզներում գործող հայերը տեղացիների կողմից ճանաչվել են որպես իրենց բնավորությամբ ազնիվ և վստահելի մարդիկ:

Ռումինիայի իշխանները հանուն իրենց տնտեսության բարգավաճման ամեն կերպ հովանավորել են հայ վաճառականներին: Հայտնի է, օրինակ, Ալեքսանդր Բարի վոյեվոդը, ով Լեհաստանից հրավիրեց հայ վաճառականներին և 1407 թվականի հոկտեմբերի 8–ի հրովարտակով ազատեց նրանց մաքս վճարելուց և շնորհեց այլ, չափազանց գնահատելի արտոնություններ: Նա նաև 15 հազար հայեր հրավիրեց Ռումինիայի քաղաքներում բնակվելու համար:

Ռումինացի տնտեսագետ, պատմաբան **Ե. Անջելեսկուն** իր «**Ռումինացիների տնտեսության պատմությունը**» աշխատության մեջ գրում է.

Ալեքսանդր Բարի վոյեվոդը

էր լինում, միանում էին ռումինացիներին՝ կռվելու թուրքական բանակների դեմ:

Ալեքսանդր Բարի վոյեվոդը զանազան արտոնությունների հետ շատ հայ համայնքների, որոնք բազմամարդ են եղել՝ շնորհել է ինքնավարության իրավունք:

Ռումինահայերը, ինչպես իրենք ռումինները, տառապել են ոչ միայն ավատատիրական ներքին ճնշումներից, այլև թուրք կողոպտիչների ասպատակություններից, որոնք ոչ վերջ ունեին, ոչ վախճան: Նրանք գազազած գալիս էին տապալում «բազում քաղաքս և գետոլս» և գերի տանում «բազումն»:

Այսպես. հայերը հովանավորվել են, վոյեվոդների կողմից արտոնություններ ստացել, որովհետև այդ իշխանները հայերին համարում էին «օգտակար տարր»: Բայց մի՞թե նրանք ազատ են եղել ճորտական վիճակից, ավատատերերի ճնշումներից ու քնահաճույքներից:

Ասում են. Ռումինիայում հայերն ունեին կրոնական ազատություն: Բայց սա էլ կախված էր վոյեվոդ իշխանի բնավորությունից...

...1526 թվականին **Ստեփան Անագորույն իշխանը** հունադավան բարձրաստիճան հոգևորականների սադրանքով քանդեց Վասլուի Չայոց եկեղեցին և, որովհետև հայերը չընդունեցին հունադավանությունը, ենթարկեց ծանր հալածանքի:

1551 թվականին արդեն նույն այս վոյեվոդը այլևս չկարողանալով տանել հայերի համառությունը, հրաման է արձակում, որ հայերը այս անգամ հրաժարվեն ոչ միայն դավանանքից, այլ նաև ազգությունից, ապա թե ոչ...

Չայերը մեկ մարդու նման նորից հրաժարվում են ուրանալ իրենց ազգությունը և դավանանքը: Եվ կատաղած վոյեվոդը, որ այդ գաղթականները հանդգնեցին առարկել իր կամքին՝ որոշում է ոչնչացնել նրանց:

Մինաս Թոխատեցի պանդուխտ տաղերգուն իր «Ողբ ի վերայ օլախաց երկրին» պոեմում մանրամասն պատմում է հայերի գլխին թափված այս նոր աղետի և նրա հետևանքների մասին:

«Եթե ռումինացիներին հաջողվեց իրեն հին առևտրական ծաղկման շրջանում ծանաչել Սև ծովի բոլոր եզերքները, անգամ թափանցել Միջերկրականը՝ նեղուցների ծանապարհով, ապա այդ չպետք է վերագրել իտալացիներին, այլ Արևելքը լավ ծանաչող հայ վաճառականությանը: Նրանք մեծ դեր խաղացին ռումինական առևտրի սկզբնավորման և քաղաքային բնակչության կազմակերպման մեջ»:

Քաղաքներում գործում էին ոչ միայն վաճառականները, այլ նաև ամենաբազմազան արհեստների հայ արհեստավորները:

Ռումինիայի գաղթօջախներն ունեցել են նաև զինված ջոկատներ, որոնք պաշտպանել են ոչ միայն իրենց համայնքների շահերը, այլև, երբ հարկ

Մուրթ Ղազար կղզի

Մխիթար Սեբաստացու արձանը
սբ. Ղազար կղզում

Խաչքար Միաբանության
բակում

Մխիթարյան Միաբանության պարտեզը

Մխիթարյան Միաբանության ներքին բակը

Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանը

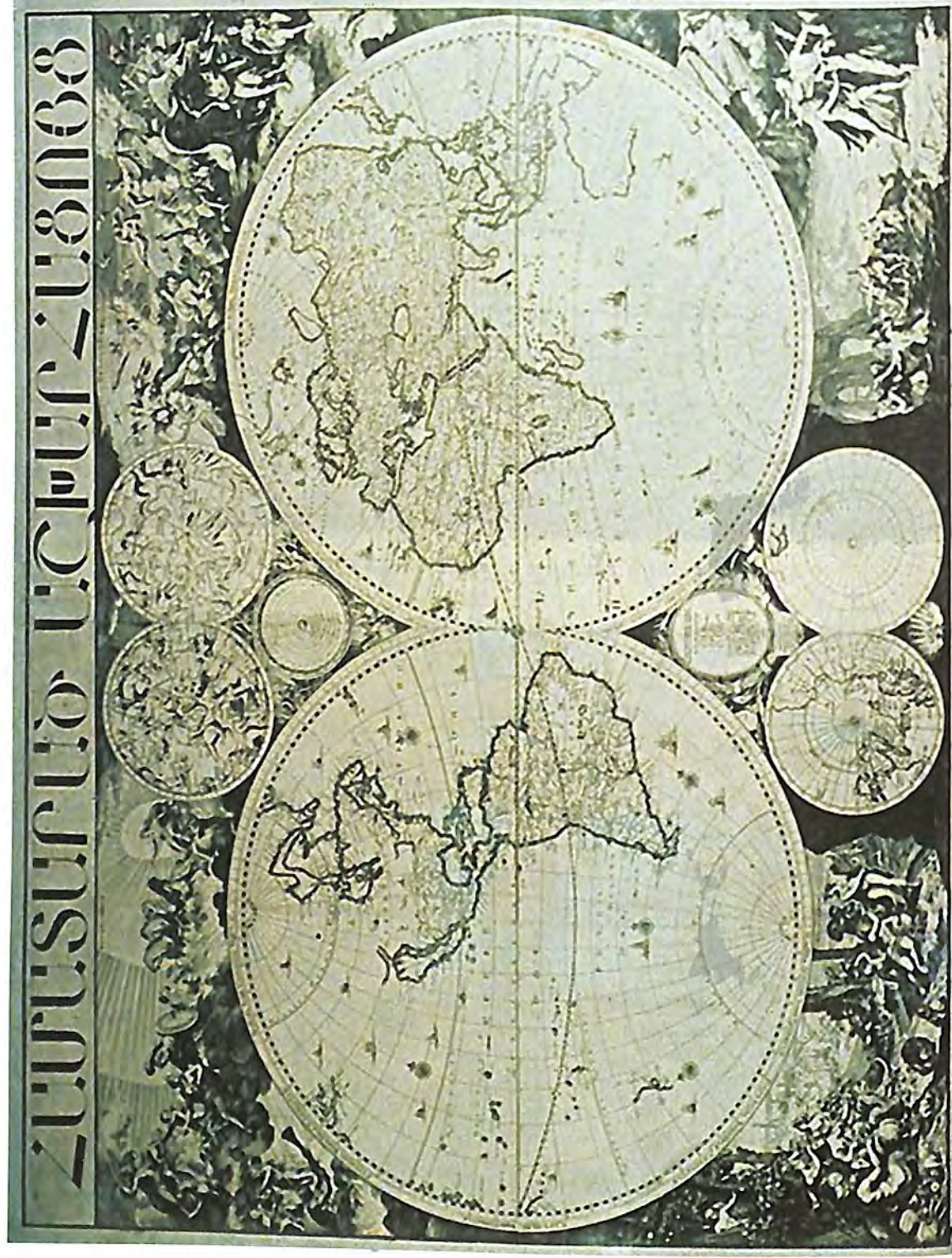

Մխիթարյան Միաբանության թանգարանը

Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարանը

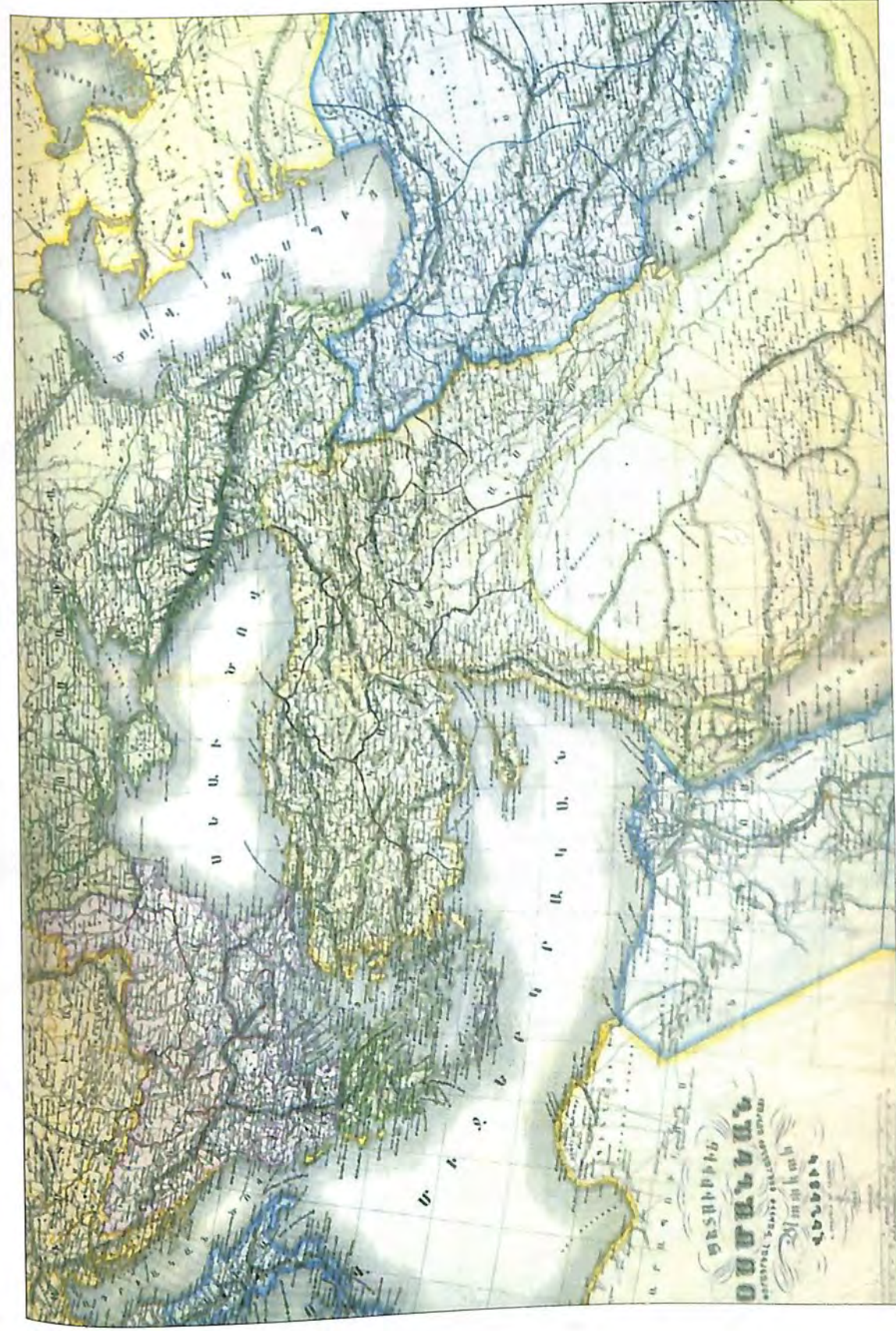
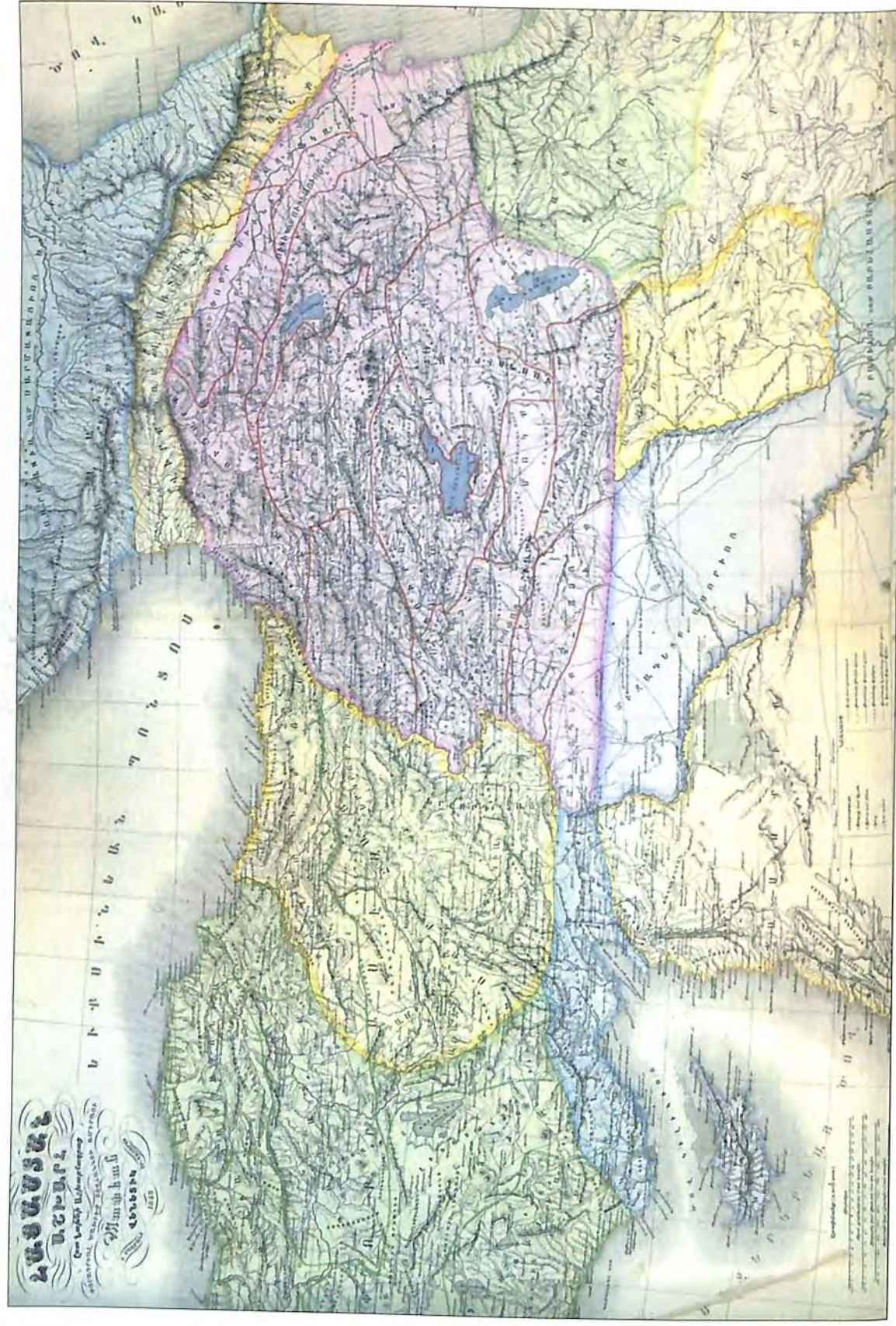

Հայերենով առաջին տպագիր «Համատարած Աշխարհայայց» քարտեզը վերագրատարակված սր. Ղազարում

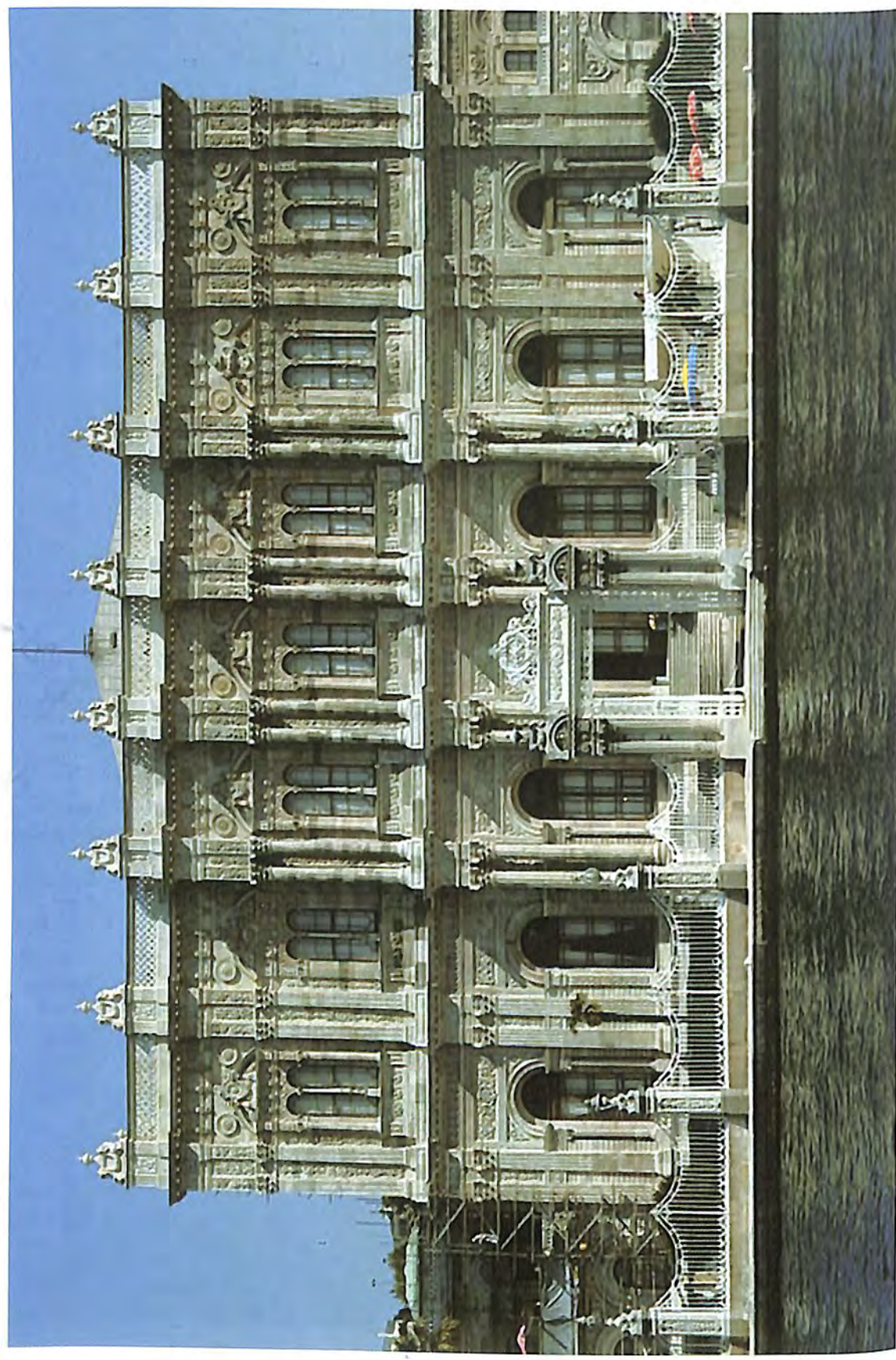

Հայատառեր քաժանված Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի միջեւ. Սր. Ղազար

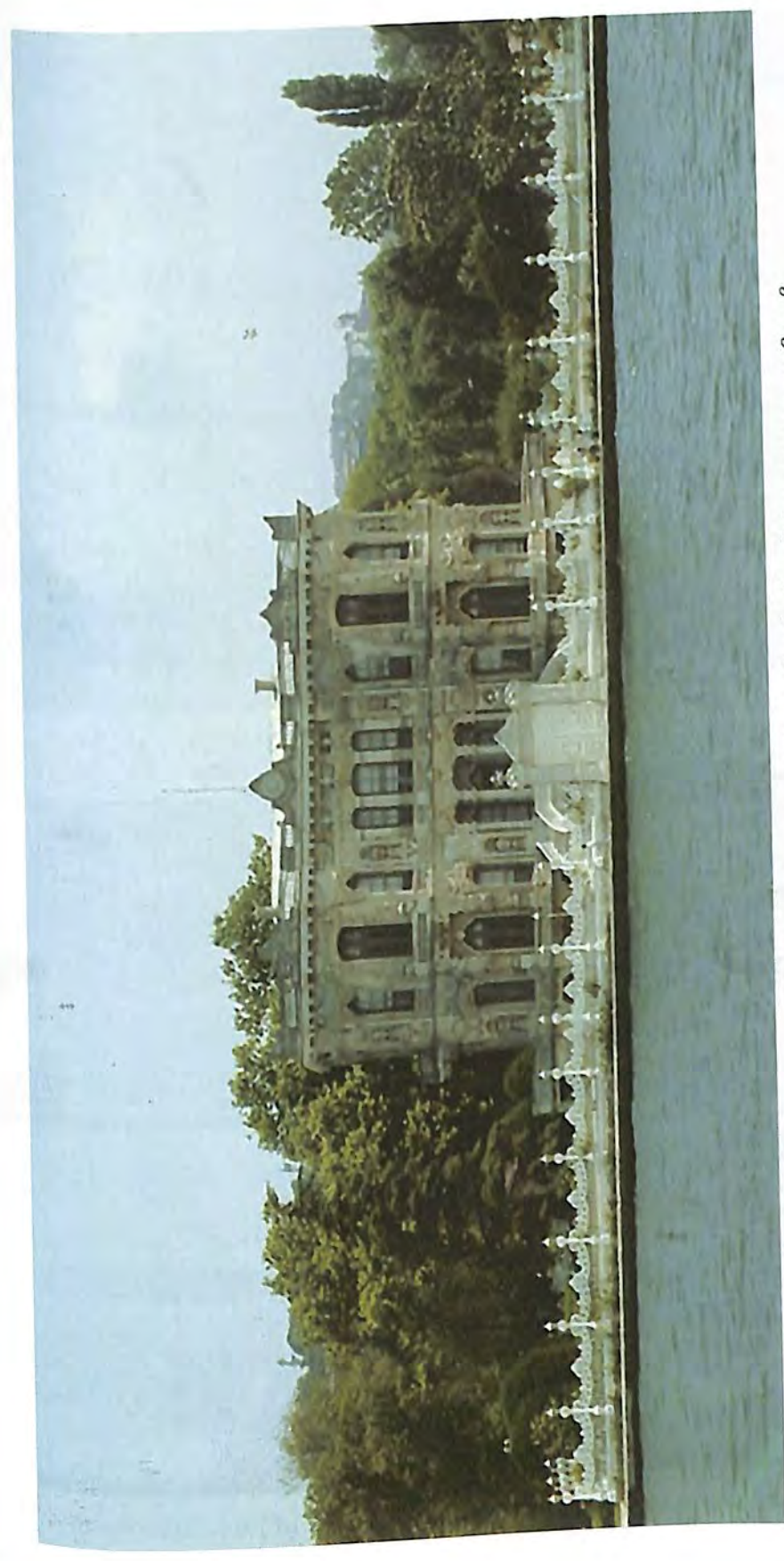

Պալան հարտաբախտների կառույցներից Օսմանյան կայսրությանում

Պալան հարտաբախտների կառույցներից Օսմանյան կայսրությանում

Պալան նարտարապետների կառույցներից Օսմանյան կայսրությունում

Պալանների տապանաքարերը Ստամբուլի հայկական գերեզմանատանը

Հովնաթան Հովնաթանյան. Խորհրդավոր ընթրիք

Հովնաթան Հովնաթանյան. Աստվածամայրը մանկան հետ

Մկրտում Հովնաթանյան. Հայկ

Մկրտում Հովնաթանյան. Աստվածամոր բազադրումը

Հակոբ Հովնաթանյան. Նատալի Թումյանի
դիմանկարը

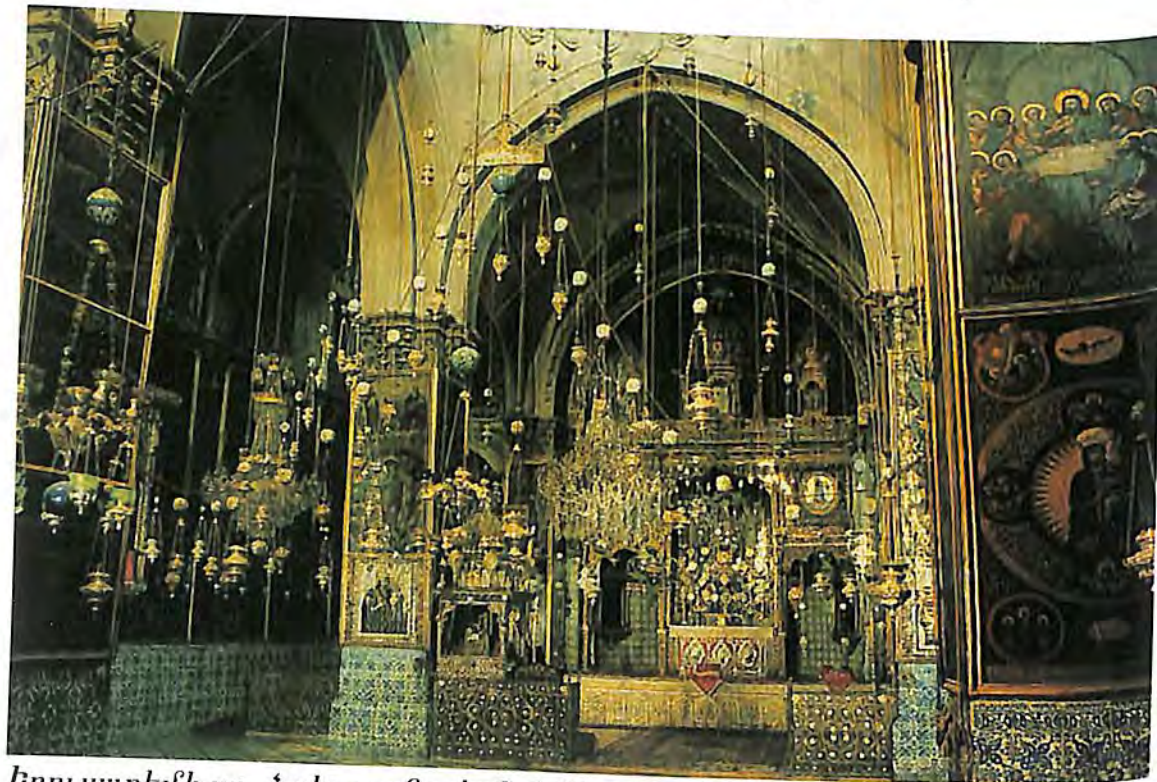

Հակոբ Հովնաթանյան. Մարտիրոս Օրբելյանի
դիմանկարը

Երուսաղեմի սր. Հարության տաճարի մատուռը

Երուսաղեմի սր. Հակոբյանց վանքի ներքին տեսքը

Այս գագրելի վոյեվոդին, որը թուրք չէր, այլ քրիստոնյա, հաջողվում է շատերին իր կամքը կատարել տալ, շատերն էլ նորից բռնում են գաղթականության անագորույն ուղին:

...Պատմում են **Խաչատուր** անունով մի քահանայի մասին, որին ահռելի չարչարանքներով ուզել են հավատափոխ անել և ազգը ուրանալ տալ: Իսկ քահանան պատասխանել է դահիճներին. «**Ես իմ հոտիս սիրույն համար ելա և մինչև հոս պանդխտեցի, որ հիմա իմ հավատքը ուրանալով ձեր կրո՞նը պիտի ընդունեմ... Հեռու՛ ինձմե՛ն**»:

Թշվառ քահանային անընդհատ գանահարելով կուրացրին, ապա շղթայեցին իր կնոջը, զավակներին, նրանց կանանց ու երեխաներին և սպառնացին բոլորին մորթել, եթե նա «դարձի» չգա: Դժբախտ քահանան, որ դիմացել էր ահռելի տանջահարությանը, այս փորձությանը չդիմացավ և ուրացավ:

Այս **Ստեփան վոյեվոդը** արյունոտ չէր ու ապականված, վավաշոտ բարքի տեր: Այս մասին են վկայում ռուսին պատմաբանները:

Վերջապես իշխանները սպանեցին նրան: Վերջապես իշխանները սպանեցին նրան: Սրանից հետո վոյեվոդ դարձած **Պետր Ալեքսանդր** անունով մեկը իր գազանություններով ու բարբարոսություններով չէր զիջում նախորդին:

Սրա դեմ ապստամբեց դուքս **Տերոքը**, որ բազմաթիվ կռիվներից հետո հաղթեց և ժառանգեց ռումինական գահը:

Տերոքը հայերի հետ սիրով վարվեց: Նա բոլոր հայ վաճառականներին ու գաղթականներին ետ վերադարձրեց ու հրամայեց, որ ազատորեն պաշտեն իրենց դավանանքն ու ծեսերը և գլխատել էր տալիս այն ֆանատիկոս ռումիններին, ովքեր կհամարձակվեին այս կամ այն կերպ հալածել հայերին:

Սակայն ներքին կռիվները շարունակություն ունեցան, և հայերի դրությունը չբարելավվեց նույնիսկ 18–19-րդ դարերում:

Անկախ այս ամենից՝ ռումինական և մուղավական վոյեվոդ-իշխանական աթոռներին նստել են նաև հայեր:

Հովհաննես Անգուբ

1572–1574 թվականների ներքին և արտաքին քաղաքական պայքարի խառնակ ժամանակներում ռումինական մատենագրությունը գրանցել է **Հովհաննես Անգուբ** մականունով վոյեվոդի գործերի մասին: Պատմաբանները նրան կոչում էին **Իոն Արմեանուլ՝ Հովհաննես Հայ**: Հովհաննեսը իր մականունը վաստակել է մի քանի բոյար գլխատելուց հետո, երբ սրանք խանգարել են կազմակերպել ընդդեմ թուրքերի ռումին հայրենասերների պայքարը:

Ռումինիան վասալական կախման մեջ էր Թուրքիայից և հարկ էր վճարում նրան: Թուրքիան **Հովհաննեսից** և հարկ էր վճարում նրան: Թուրքիան **Հովհաննեսից** պահանջեց կրկնապատկել ժողովրդից գանձվող հարկերը: Հովհաննեսը հրաժարվեց ենթարկվել և ժողովրդին կոչ արեց համախմբվել և պայքարի ելնել ընդդեմ

հարստահարողների: Ռուսին պատմիչները հիացնումքով են խոսում Հովհաննես Արմենուլի մասին՝ որպես ազատագրական շարժումների կազմակերպչի և առաջնորդի...

Երբ թուրքական մեծաքանակ բանակը մտնում է Ռուսինիա, ռուսիների մի քանի անգամ թվաքանակով քիչ զորաբանակը կռվելով քաջությամբ, այնուամենայնիվ, պարտվում է ահռելի ուժի ճնշման տակ: Հովհաննես Հայը գերի է ընկնում և տանջահարվելուց հետո՝ գլխատվում:

Հովհաննես Հայից հետո վոյեվոդ դարձավ նրա եղբայր Կարապետը, իսկ Կարապետից հետո՝ մյուս երկու եղբայրներ Կոստանդինը և Ալեքսանդրը, ապա Ալեքսանդրի որդի Պետրոսը:

17-րդ դարում ռուսինական գահին բազմել են ևս երկու հայ վոյեվոդներ՝ Գասպարը և Ահարոնը:

Մամուկ Բեյ

Ռուսինահայերը մահ գնահատված դիվանագետներ ու թարգմանիչներ են եղել: Ռուսինիայի պատմիչները խորագույն հարգանքով ժամանակի քննությանն են հանձնել Արմեն Պետրի, Վարդիկ Արմենի և նրա որդի Յուրաշկո Վարդիկովիչի մասին իրենց կարծիքը:

Խոշոր դիվանագետ է եղել Մամուկ Բեյը, որ անուրանալի միջնորդությամբ հանդես է եկել ռուսին-թուրքական և ռուսին-ռուսական միջպետական փոխհարաբերություններում:

18-րդ դարում Թուրքիան Ռուսինիայի վոյեվոդության իրավունքը վաճառեց Կոստանդնուպոլսի հույներին: Այս հույները, երևի ցանկանալով միանգամից հարստանալ՝ ժողովրդին պարտադրեցին վճարել կրկնակի և եռակի հարկեր: Կապալառու վոյեվոդները հատկապես թշնամաբար էին տրամադրված հայերի նկատմամբ: Նպատակը շատ հստակ էր. տնտեսապես քայքայել և ասպարեզից հանել մրցակից հայ վաճառականներին: Նրանք նույնիսկ հայերին զրկեցին քաղաքացիական իրավունքից և արգելեցին հող գնել:

Ռուսինիայի գիտությունների ակադեմիայի՝ 1914 թվականին հրատարակած և Բյուրկյան գերդաստանին նվիրված գրքի առաջաբանում կարդում ենք.

«Մոլորվիտ Հայոց վիճակը մինչև 19-րդ դարի քառասունական թվականները շատ տխուր էր: Թեպետ իշխանապետությանը մեջ հաստատված դարերն էին վեր, առանց մտածելու իրենց երկիրը դառնալ, հայերն իրենց որդեգրած հայրենիքին մեջ հավիտենական նկատված էին օտարականներ: Ժողովուրդը հույն կրոնական մոլության ազդեցության տակ, զանոնք կնախատեր ու կարգելեր հավատացյալներուն

սեղան նստել հայերուն հետ և բնակիլ միևնույն հարկի տակ: Վեհապետները անոնց կզլանային ամեն քաղաքացիական իրավունքն զորու եղող օրենքու հիման վրա, որոնք ժառանգում էին հույն ծագումով իշխաններեն»:

Բայց, միևնույն է. հայերը նորից ռուսինացիների կողքին էին, երբ ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ Բալկաններ արշավեց ռուսական բանակը:

...1809-1811 թվականներին Ռուսչուկի հայ համայնքի ղեկավար, վերևում հիշատակված՝ Մամուկ Բեյին տված գեներալ Բագրատիոնի վկայականում կարդում ենք.

«Մամուկ Բեյն առանձնահատուկ և արդյունավոր ջանադրությամբ, կարևոր և օգտակար գործունեություն ցուցադրեց և շնորհակալ ծառայություն մատուցեց մեր օգոստոսափառ կայսրին: Նա միշտ կարևոր խորհուրդներ էր տալիս Դանուբից այն օգոստոսափառ կայսրին... Բայց անկախ այդ հատուկ ծառայությունից, նա կողմ գտնվող քաղաքների մասին... Բայց անկախ այդ հատուկ ծառայությունից, նա ամենակարևոր և վտանգավոր պահին մեծապես նպաստեց մեզ Վալաքիայում՝ հոգալով կայսեր զորքի կարիքները»:

Մամուկ Բեյը մահ գեներալ Կամենսկու կողքին էր Ռուսչուկի համար մղվող կռիվներում: Եվ իր քաջության ու ծառայության համար ռուսական կառավարությունը նրան պարգևատրել է Վադիմիրի երրորդ աստիճանի շքանշանով:

Ռուսական կառավարության կողմից շքանշանով պարգևատրվեց մահ Գրիգոր Զաքարյան արքեպիսկոպոսը, որ 150 հայերից բաղկացած մի խմբով մասնակցել է քաղաքի ազատագրմանը: Այս կռիվներից մեկի ժամանակ արքեպիսկոպոսը վիրավորվեց:

150 հայ քաջամարտիկներից շատերը պարգևատրվեցին ռուսական կառավարության շքանշաններով և մեդալներով:

Հայերի պատրաստակամությունն ու քաջությունը իսկապես աննկատ չմնաց ռուսական կառավարության կողմից: Եվ ռուսական բանակի զորահրամանատարներից մեկին՝ Խաչիկ Հովակիմյանին, հանձնարարվեց միջնորդելու ռուսինական իշխանությունների առջև՝ բարելավելու Ռուսինիայում ապրող հայերի վիճակը:

Եվ երբ 1829 թվականին կնքվեց ռուս-թուրքական դաշնագիրը, ինչի արդյունքում Մոլդավիան և Վալախիան դուրս եկան թուրքական գերիշխանությունից և անկախացան, հայերի դրությունը ավելի տանելի դարձավ, որը և այս գաղթավայրին նոր վերելքի հնարավորություն ընձեռեց:

Յաջ քաղաքում մեծ թվով հայություն էր ապրում: Այնտեղ էր ապրում մահ Ռուսինիայի և՛ պետական, և՛ հասարակական լայն շրջաններում անառարկելի հեղինակություն վայելող Հակոբ Բյուրկյանը: Ահա նրա նախածննդությամբ 1840 թվականի մարտի 3-ին հրավիրվում է Յաջ քաղաքի հայերի ընդհանուր ժողովը, որ ընտրվում է գաղթօջախը ղեկավարող վարչություն: Վարչությունը հոգաց, որ Ռուսինիայի զանազան քաղաքներում բացվեն հայկական դպրոցներ, հրատարակվի «Հայկական Տարեգիրք» հարուստ բովանդակությամբ պարբե-

Հակոբ ԲՈՐԸԿՅԱՆԻ ջանքերով վերջապես նորից վերականգնվեցին ռումինահայերի քաղաքական իրավունքները, որոնք խլվել էին հույն վոյեվոդների տիրապետության ժամանակ:

Ռուսինացի պատմաբան **Յորգան** հետաքրքիր փաստեր է բերում իր ուսումնասիրություններում և ապացուցում, որ ռուսինական ժողովրդի հեղափոխական շարժումներին կարևոր մասնակցություն են ցույց տվել բազմաթիվ հայեր և նրանց ղեկավարն է եղել նշանավոր ճարտարապետ **Հակոբ Մելիքը**:

Հակոբ Մելիքը երազում էր իր բուն հայրենիքի ազատագրությունը վայրագ թուրքերից և գտնում էր, որ այդ ազատագրության համար պետք է պայքարել ամենուրեք, որտեղ կան նրանք: Նա ֆրանսերեն լեզվով գրեց «Արևելքն Արևմուտքի առջև» մի աշխատություն, որտեղ ազատագրության վերաբերյալ խոհեր և ծրագրեր կան:

19-րդ դարի կեսերից Ռուսիայի 14 գաղթօջախներում ապրում էր 21.000 հայ, որոնց թվում արհեստավորներից, վաճառականներից, գյուղացիներից, մտավորականներից բացի եղել են նաև թուրքական յաթաղանից փախած պանդուխտներ...

Գրիգորիս Վարդապետ Գալանքերյանը, որ մատենագիր էր, բանասեր, լեզվաբան, պատմաբան և Մխիթարյան Միաբանության հայրերից՝ ռուսինահայերի մասին կազմած իր տեղեկագրության մեջ գրում է.

«...Մեծագույն մասի զբաղումն է բեռնակրություն և զանազան գործատներու մեջ բանվորություն, իսկ ցամաքային քաղաքներու մեջ անոնցմե գտնվողներն են հացագործ, նպարավաճառ, թրքական սուրճ խարկող և վաճառող... Սրտի անհուն գոհունակությամբ և ոչ նվազ պարծանքով արժան կոչիտեմ հիշատակել, թե Ռումինիո պես շատ ազատ երկիր մը մեջ հայ ընտանեկան հարկերը՝ իրենց անվթար պահած են մաքուր բարոյականով ու հայկական պարկեշտությամբ հիացում առթած են ամեն ազգերու...

...Արդարև դժբախտություն մ'է, որ հայ չքնաղ լեզուն Ռումինիո մեջ և ոչ մեկ ասպարեզի համար չունենալե զատ, նույնիսկ հայ ընտանեկան հարկերու տակ դադարած է խոսվելը. ոչ ոք զայն չի հասկնար ի բացառյալ ծերունիները...»:

Ինչո՞ւ: Մի՞թե արդեն Հայոց դպրոցները դադարել են կատարել Հայոց լեզուն պահպանելու գերագույն խնդիրը: Իսկ հոգևորականնե՞րը... ովքեր գալիս էին այստեղ պաշտոնավարելու... «Չոգևորականները որևէ շինիչ դեր չեն կրցած կատարել»:

Սակայն ճշմարիտ է նաև այն, որ ռումինահայերը թուրքական կոտորածներից ազատված հայ խլյակներին մեծ կարեկցանքով են վերաբերվել: Ապաստան են

տվել, աշխատանք հայթայթել, որբերին, այրիներին ու ծերերին հավաքել են, խնամել: Չեն մոռացել իրենց հայ լինելու հանգամանքը, չնայած մեծ մասն արդեն խոսում էր ոչ մայրենի լեզվով:

Ահա սրանք էին Ռուսինիա երկրում դարեր շարունակ ապրող հայերի պատմության մի քանի ոչ լրիվ դրվագները:

Մի քանի խոսք հունգարահայերի մասին, ովքեր նույն Տրանսիլվանիայում ապրող հայերն են: Հունգար հայտնի պատմաբան Յակով Էլեքի գրառումները մեզ կօգնեն հրաժեշտ տալ Ռումինիայի, Մոլդավիայի, Հունգարիայի, Տրանսիլվանիայի հայերին և եթե հարկ լինի՝ նրանց փնտրել ուրիշ երկրներում:

Էվ ապաշեն, Յակով Էլեքի լատիները հայերի մասին.

Եվ այսպես. Յակոֆ Էլեքի կարծիքը հայերի մասին.
«Անտառոտ փոքրիկ հայրենիքիս՝ Տրանսիլվանիո պատմությամբ շատ զբաղած եմ: Անոր քաղաքներու և ժողովուրդներու մասին շատ բան մթերած եմ հիշողությանս գրությանցս մեջ, բայց անկե ի վեր, որ հայերը մեզի հայրենակից դարձան՝ ներմուծելով վաճառականությունը բոլոր հունգարական քաղաքներուն մեջ և կազմելով մաճառ թագավորության մեկ երկու զորեղ և հնագույն կենտրոններ, անկե ի վեր ավելի գեղեցիկ, ավելի հրահանգիչ և հետաքրքրական բան մը չեմ տեսած, քան մեր հայազգի մաճառ եղբայրներուն անցյալ կյանքը... Իմ ժամանակակիցները և ինձմե հնագույնները տեսան այս ժողովրդին մեզի և հայրենիքի հանդեպ ունեցած անկեղծ, ներքին և ջերմ եղբայրական հարաբերումն դարերուն առաջին կիսուն՝ քաղաքական մաքառումներուն ընթացքին:

Մի՞թե մեր հայ քաղաքացիները չեն, որ այն ծաղկյալ քաղաքներուն բնակչության ողնաշարը կկազմեն: Վաճակագիրն ու ազգային տնտեսագետը շատոնց արդեն հրազեկ եղած են այդ մասին, բայց ժամանակն է, որ պատմագետն ու քաղաքագետը պլանիչներին ցուցաբերեն:

Նայե շուրջդ, շուկաներու վրա, գնա թատրոնները, ուշի ուշով հետևի ժողովներու, ուշադրությամբ աչքի անցուր բարեգործական ընկերություններու ցուցակները... ամեն տեղ ու ամեն քայլիդ, քու ձեմարիտ ընկերդ, արևելքի հայ եղբայրդ կտեսնես: Սրտի և հոգիի ազգակցություն պիտի գտնես անոնց ներսը, որոնց հայրենական զգացումները և ձգտումները այժմյան մաքառումին նպատակը ու ապագայի հույսերը քու զգայալճնեռուտ հետ միկնույն են:

Հայերը հայրենիքին սքանչելի ծառայություն մատուցած են, մեզի պետական, կառավարչական անհատներ, զորական և զինվոր, կրթյալ և մեր հանրության շահերին ծառայող վաժառականներ տված են: Դեռ այսօր ալ 1888-ին այդ ցեղին ազնիվ զավակներին մեջ Բոգդանը, Պոռպալյան Աստվածատուրը մեր ամենահին թատրոնը իր հոգածու ձեռքերու մեջ կպահե... Հարգանք այդպիսի հայրենակիցներուն...»:

Այսպես: Հայերը ելել էին իրենց **Հայրենիքից** և թափառումների ծանապարհին որ երկրում էլ ապաստան են գտել, դարձել են հայրենակիցներ այդ երկրների ժողովուրդներին: Այս առիթով ես ապրում եմ ցավոտ հպարտությամբ:

թյան մեջ տերություն մը կը մտածեին: Ապաշնորհ կաթողիկոսությունը ոչնչացուց այս մեծ հայ գաղութը՝ իբրև հավիտենական խրատ տալով և հաստատելով այն ժշմարտությունը, թե հայ գաղթականության մեծագույն ուժը անջատ եկեղեցի մը ունենալն է»:

Լեհաստան էլ, ինչպես Ռումինիա, հայերը գաղթել են Հայոց Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո: Սակայն հայերին այստեղ են հրավիրել երկրի տերերը՝ ունենալով իրենց նկատառումները:

Լեհ պատմիչ Իվան Ալնախկը վկայում է, թե հայերին որպես զինական դաշնակիցների Գալիցիա է հրավիրել ռուս իշխան Դանիել Ռոմանովիչը, որ Լվով քաղաքի հիմնադիր Լևոն Դանիլովիչ իշխանի հայրն էր: Այս հրավիրված հայ զինվորները, ինչպես վկայում են լեհ մյուս պատմիչները, աչքի են ընկել իրենց արտակարգ քաջությամբ և հնարամտությամբ:

Լեհական ժամանակագրություններում փաստվում է նաև այն, որ 1241 թվականին, մոնղոլների՝ դեպի Լեհաստան կատարած արշավանքների ժամանակ, Ղրիմի Կաֆա քաղաքի 40-հազարանոց հայկական մի զորամաս օգնության է եկել Կամենեցին:

Երբ 1475 թվականին թուրքերը գրավեցին Ղրիմ թերակղզին, նրանց վայրագություններից զարհուրած ղրիմահայերը մեծ խմբով գաղթեցին Լեհաստան:

Նրանց սարսափելի վայրագություններից մեկն, ահա, այս էր. թուրքերը խոստումներ տվեցին հայ իշխաններին, թե պիտի բարեկամաման հայերի հետ և նրանց բոլորին խնջույքի հրավիրեցին, ապա զինաթափեցին և կոտորեցին:

Այս արարքը թուրքերի համար նորություն չէր: Որքան նման օրինակների հանդիպեցինք բոլոր ժամանակների Հայաստանով ճամփորդելիս: Թշնամին անընդհատ կրկնում է իր խարդավանքները, հայերն անընդհատ չեն հասկանում դրանց իմաստը և միամիտ գազանիկի նման մշտապես թակարդն են ընկնում... Այս անգամ նույնպես:

Նախքան Եվրոպայից հեռանալը՝ հարկ է, որ այցելենք այս երկիրը ևս:

Այս երկրի սահմանները նույնպես, ինչպես Ռումինիայի սահմանները, տարբեր ժամանակներում անընդհատ փոփոխություններ են կրել: Լեհաստանի այս կամ այն գավառը եղել է Ռուսիայի կամ Ռուկրահնայի տարածքների մեջ և կամ հակառակը:

Հրաչյա Աճառյանը գրում է.

«Եթե չհաշվենք Պոլիսը՝ Լեհաստանը եվրոպական հայ գաղթականության մեջ ամենեմ մեծը և ամենեմ բազմահայր եղած է. այնքան ազդեցիկ եղան հոն հայերը, որ լեհերը Տերու-

Ակադեմիկոս Ի. Պ. Կրիայակևիչը լեհահայ գաղթախների մասին գրում է. «Ռուկրահնան, առանձնապես ներկայիս Ռուկրահնական ՍՍՌ արևմտյան շրջանները հայ գաղթախների խիտ ցանցով ծածկվեցին, որոնք զգալի դեր կատարեցին Ռուկրահնական քաղաքների զարգացման գործում»:

Հնագույն և խոշոր գաղթախը Գալիցիայի Լվով քաղաքում էր, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է մի քանի անուններով՝ Լվով, Իլով, Լեոպոլիս, մատենագրության մեջ հայտնի է մի քանի անուններով՝ Լվով, Իլով, Լեոպոլիս, Լիմբեթ: Ռուս իշխան Լևոն Դանիլովիչը այս քաղաքը կառուցելու համար մեծ թվով հայ արհեստավորներ է հրավիրել, ովքեր և մասնակցել են քաղաքի պարիսպների, ամրությունների և իշխանական դղյակների կառուցումներին:

Հայերն այստեղ բնակվել են քաղաքի հյուսիսային մասում, որտեղ մինչև այժմ մնացել են Հայկական գետակ, Հայկական կամուրջ, Հայկական բաղնիք անվանումները:

Լվովի Մայր տաճարը

Երբ կառուցվել է նոր քաղաքը, հայերն այստեղ ևս ունեցել են իրենց թաղամասը, որի կենտրոնական փողոցը մինչև հիմա կոչվում է Հայկական:

Որևէ քաղաք մտնելուց և տեղավորվելուց հետո՝ հայերը եկեղեցի էին կառուցում: Այստեղ՝ նույնպես: Սկզբում, 1183 թվականին կառուցեցին փայտաշեն մի եկեղեցի, իսկ 1361 թվականին, քանդելով այն, նրա տեղում կառուցեցին հույակապ քարաշեն մայր եկեղեցին, որը կանգուն է մինչև այսօր:

Լեհաստանի հնագույն գաղթախներից են եղել նաև Կամենեցը և Կազլովեցը: Կազլովեցը եղել նաև Կամենեցը և Կազլովեցը: Կազլովեցը հայտնի է եղել իր տոնավաճառով, որը բացվել է յուրաքանչյուր տարվա փետրվարի վերջին: Կազլովեցի տոնավաճառի օրերին ամեն կողմ

ցրված լեհահայությունը եկել է այստեղ՝ միմյանց հանդիպելու համար: Սնողիչ գետի ափերի երկու բնակավայր այստեղ բնակվող հայերի պատվին կոչվում էին՝ Արմյանի և Արմյանելի:

14-րդ դարում արդեն Լեհաստանում ապրող մեծաթիվ հայերը կարիք ունեին ինքնուրույն հոգևոր թեմի: 1364 թվականին Մեսրոպ Արտազեցի կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով լեհահայ թեմի առաջին առաջնորդ է նշանակվում Գրիգոր Եպիսկոպոսը, ում ենթարկվել են նաև Ռումինիայի և Մոլդավիայի հայաշատ վայրերը:

Այս դեպքերից 250 տարի անց Լվովից 15 կմ հեռավորության վրա հայ գաղթականության խոշոր կենտրոն է դառնում Ջամոսցե քաղաքը, որը հիմնել էր Լեհաստանի կանցլեր Ջամոսցին: Լեհահայ տարեգիր Հովհաննես Ավագերեցը վկայում է, որ կանցլերը իր քաղաքում բնակվելու համար «կոչեաց զհայ ազգն»:

Լեհաստանում նույնպես, ինչպես այլուր, հայերն իրենց աշխատասիրությամբ և օրինակելի վարք ու բարքով շահել են տեղացիների համակրանքը:

Լեհ պատմաբան Ադոլֆ Նովաչինսկին գրում է.

«Հայաստանի առաջին անդամահատությունն առաջացնում է գաղթականություն: Հայ գաղթականները կերպասի կտորի մեջ ծրարելով հայրենի մի ափ հողը, գալիս ու հաստատվում են հարավ Ռուսաստանի, Կովկասի և Կոզակների երկրի միջև: Եվ պետք է ասել, այսչափ հեռուներից եկած այս հյուրի վրա տեղացիները նայում էին որպես «երկրի աղի», որպես չափազանց օգտակար և փափագելի տարրի վրա: Նրանք գլխավորապես հաստատվում են քաղաքների մեջ, դառնում նրա դասակարգի կորիզը: Լվով քաղաքը, Լեհաստանի ամենից հայրենասեր կենտրոնը, պատմական այնչափ տակնուվրայության վայրը, իր փայլը մեծավ մասամբ պարտական է հայ գաղթականներին, Կամենեց-Պոդոլսկը մեր հին ամրոցների այս թագուհին, իր ամբողջ համբավը ստացել է այնտեղ հաստատված հայերից: Բուկովինայի և ամբողջ Գալիցիայի մեջ հայ տարրը խոշոր դեր է կատարել սոցիալական և քաղաքական կյանքի, ժարտարվեստի և մտավոր շարժման մեջ»:

Հետաքրքիր է և քիչ զավեշտական լեհ պատմիչ Ալմպեկի կարծիքը հայերի մասին:

«Երիտասարդները աչալուրջ են և անվախ, տղամարդիկ՝ խորամանկ են, փարթամության հետամուտ, ծերունիները դյուրաբորբոք են և հյուրընկալ, օրիորդները կամակոր են և թխադեմ, կանայք փոքր-ինչ պարզունակ են, բայց պառավ հասակում՝ թունավոր»:

...Լեհաստանի գրեթե բոլոր հայ եկեղեցիներին կից գոյություն են ունեցել «բանկեր»՝ հայ աղքատ բնակչությանը օգնելու համար, որովհետև գաղթական հայերը միայն քահանաներ, պարոններ, ավագորդիներ, խոջաներ, վաճառականներ, տանուտերեր, հողագործներ, արհեստավորներ, արվեստագետներ, «պուռճիներ», այսինքն՝ բուրժուաներ չեն եղել... Եղել են նաև տնանկ ու սնանկ աղքատներ, որոնց, սակայն, գաղթօջախը թույլ չի տվել մուրացիկի վիճակի հասնել:

17-րդ դարի լեհ պատմիչ Սեբաստիան Պետրիչին գրում է.

«Լվովն ընդունեց հայերին իբրև թափառաշրջիկների և մանր առևտրականների, իսկ այժմ նրանք դուրս են անում լեհ ազգին... Նրանք չեն ցանկանում ընդունել մեր սովորությունները, իրար հետ են ամուսնանում և ունեն իրենց գաղտնի հանրապետությունը»:

Սա, իհարկե, չափազանցություն է: Եթե հայերը չեն ընդունում որևէ ժողովրդի սովորությունները, սա չի նշանակում, որ նրանք իրենց երկրից դուրս էին անում բուն ժողովրդին: Հայերը նման սովորություն և, ամենակարևորը, նման բնավորություն չեն ունեցել: Պարզապես շատ ավելի ձեռներեց և տաղանդավոր լինելով՝ կարողացել են շահեկան դիրք գրավել ազատ մրցության մեջ:

Մի օրինակ միայն:

17-րդ դարում Լվովում գործող ոսկերիչների կեսից ավելին հայեր են եղել, մյուս կեսից պակասն էլ գերմանացիներ, հրեաներ և մեկ էլ մի լեհ: Եվ լեհ պատմաբան Լոզինսկու վկայությամբ՝ «Լվովի ոսկերչության զարգացման համար մենք պարտական ենք հայերին»:

Լեհահայերը նման հաջողություն ունեցել են նաև արհեստագործության մյուս ասպարեզներում: Ել չենք խոսում վաճառականության մասին: Նրանք շատ կարճ ժամանակում իրենց ձեռքը կարողացան վերցնել տարանցիկ ճանապարհները և մեծ դեր կատարել Լեհաստանի առևտրի բարգավաճման գործում:

Որպեսզի մեր խոսքը կասկածի տեղիք չտա, նորից դիմենք օտար ուսումնասիրողների աշխատություններին: Ահա, օրինակ, Ի. Ա. Լիննիչենկոյի «Լեհաստանի և արևմտյան-հարավային Ռուսիայի հայերը» գիրքը, որը լույս է տեսել 1894 թվականին Մոսկվայում:

«Հարավային Ռուսիայի քաղաքների միջին պատմության մեջ հայերին շատ նշանավոր տեղ է պատկանում: Առանց որևէ չափազանցության կարելի է հասնել, որ հարավային Ռուսիայի ամենահռչակված առևտրական կենտրոնները, փարինչպիսիք են՝ Լվովը, Լուցկը, Կամենեց-Պոդոլսկը իրենց հարստությամբ, փարթամությամբ և նշանակությամբ մեծավ մասամբ պարտական են հայերին: Այս ծարպիկ, աշխույժ և ամենայն ձեռներեցությամբ ընդունակ ժողովրդի շնորհիվ էր հատկապես, որ հարավային Ռուսաց առևտրական կենտրոնները միջնորդ դարձան Արևելքի և Արևմուտքի վաճառականության մեջ: Ծանոթ լինելով Արևելքի կյանքի պայմաններին, տեղյակ արևելյան լեզուներին, քաջ ճանաչելով հաղորդակցության ճանապարհները Արևելքում, օժտված անձնական քաջությամբ և զենք շարժելուն վարժ՝ անհրաժեշտ հատկություններ վտանգավոր ուխտագնացություններ կատարելիս... հայերը շատ հին ժամանակներից ձեռնամուխ եղան ցամաքային առևտրին Արևմուտքի և Արևելքի միջև, իսկ խտալական գաղութների անկումից հետո Ղրիմում բոլոր վաճառականությունը նրանք իրենց հաջողակ ձեռքը զգեցին...»

...Հայերն Արևելք էին տանում մահուդի գործվածքներ, քաթան, թավիշ, սրաքարեր և այլն: Արևելքից Լեհաստան էին ներմուծում խումկ, պղպեղ, երկնակապույտ թավիշներ, բոսորագույն ակնեհյուս դիպակներ, քաշմիրի շալեր, մետաքսե նուրբ գործվածքներ և այլն: 14-րդ դարի կեսերին Լվովն սկսում է մրցել Կրակովի հետ՝ տարանցիկ առևտրի համար: Լվովը գտնվում էր հարմար դիրքում, որովհետև այնտեղով էր անցնում Կամենեց-Պոդոլսկի վրայով դեպի Սև ծովափնյա գաղութները տանող ճանապարհները: Հարավային Ռուսաստանում և Լեհաստանում սովորական երևույթ էր տեսնել հայ վաճառականներին արևելյան ապրանքներ կոչված վաճառողների դերում և պատահական չէ, որ մի ամբողջ շարք ապրանքներ կոչվում էին Հայկական»:

1505 թվականից Սիգիզմունդ թագավորի հրովարտակով հայ վաճառականները ազատվում են հարկ վճարելու պարտավորությունից:

Եթե 16-րդ դարում Լվովում գործող 38 խանութներից 22-ը պատկանել են հայերին, ապա արդեն 17-րդ դարում Լվովի բոլոր խանութները հայերինն էին, բացառապես երկուսից, որոնք նույնպես վաճառված են եղել նրանց, սակայն քաղաքի մագիստրատը հրաժարվել է հաստատել վաճառման գործարքները:

Լեհաստանում հաստատված հայ վաճառականները իրենց առևտրական տներն են ունեցել Կոստանդնուպոլսում, Ջնյուռնիայում, Սպահանում, Մոսկվայում, Ամստերդամում և էլի ուրիշ՝ Եվրոպայի և Ասիայի շատ քաղաքներում:

Լեհաստանում հայ գաղթավայրի գործունեության մասին պատմում են ոչ միայն ազգությամբ լեհ պատմաբանները, այլև հայազգի ուսումնասիրողները, ովքեր ծնվել ու մեծացել էին այդ երկրում, որոնցից թերևս ամենաառատ ու ամենաբազմազան նյութեր կարելի է վերցնել Սադոկ Բարոնչի գործերից:

Սադոկ Բարոնչի

Սադոկ Բարոնչը համալսարանն ավարտելուց հետո դառնում է կաթոլիկ քահանա, սակայն շատ արագ հիասթափվում է և՛ կաթոլիկությունից, և՛ քահանայությունից:

Բարոնչը մեծ համարում ուներ ոչ միայն Լեհաստանում, այլ նաև Ավստրիայում, ուր գտնվում էր դիվանագետի առաքելությամբ: Նրա գերազանց համալսարանական կրթությունը և յոթ լեզուների կատարյալ իմացությունը ու, թերևս անձնական ուրիշ բարենասնությունները, նրան հնարավորություն տվեցին 1848 թվականին Ավստրիայի բուրժուական հեղափոխության ժամանակ ընտրվել Ազգային խորհրդի նախագահ, իսկ հետո՝

Համաշխարհային դատավոր, որի նստավայրը Տիսմենցա քաղաքն էր:

Սադոկ Բարոնչը, սակայն, անկախ իր գրաված բարձր պաշտոններից, պատմաբան էր, որի հետաքրքրությունների առանցքը հայ ժողովրդի, հատկապես լեհահայերի պատմությունն էր: Նա հրատարակել է ավելի քան 60 ուսումնասիրություններ լեհերեն լեզվով: Օրինակ. «Լեհահայ ականավոր հայերի կենսագրություններ» գիրքը ամփոփում է 14–19-րդ դարերի 300 աչքի ընկնող լեհահայերի կենսագրություններ, իսկ «Ուրվագիծ Հայոց պատմության» գրքում հանգամանորեն ուսումնասիրված են Լեհաստանի 33 հայ գաղթօջախները:

Ահա Սադոկ Բարոնչի այդ գրքերից հայ վաճառականության մասին քաղված վկայություններից մեկը, որը հաստատում է Հայոց այդ խավի ավելի քան բարգավաճ և մեծ հարստության տեր լինելը:

Վլադիսլավ Չորրորդ

...17-րդ դարի կեսերին Վլադիսլավ Չորրորդ թագավորը այցելում է Լվով և կամենում է ստուգել հայ վաճառականների մասին տարածված այն լուրը, թե նրանք հեքիաթային հարստության տեր են և միշտ պատրաստ են փոխարինաբար նույնիսկ մեծ գումարներ պարտք տալ, առանց վախենալու, թե կարող են ետ չստանալ տվածը: Վլադիսլավ թագավորը դիմում է Լվովի մեծահարուստ հայ վաճառական Քրիստափոր Բերնատովիչին և խնդրում փոխարինաբար 100.000 դուկատ տալ իրեն: Մեծահարուստ հայը պատասխանում է, թե՛ պատրաստ է թագավորի խնդրած դրամը տալ նրան, բայց ցանկանում է իմանալ ինչպես՝ արծաթ՝

ո՞վ, ոսկո՞վ, թե՛ պղնձով: Թագավորը պատասխանում է, թե՛ երեքից էլ... Եվ Քրիստափոր Բերնատովիչը թագավորին ուղարկեց 300.000 դուկատ՝ դրամի յուրաքանչյուր տեսակից հարյուր հազար դուկատ...

1648 թվականին, երբ թուրքերը պաշարել էին Լվովը, միայն հայերը հավաքեցին և մեծակ վճարեցին քաղաքի պաշարումը վերացնելու համար պահանջվող 30.500 ֆլորինը:

Հրաչյա Աճառյանը գրում է.

«Սակայն իրենց առաջադիմությունը և տնտեսական բարեկեցությունը, ինչպես բնական էր՝ շարժեց լեհ ժողովրդի նախանձը և սկսավ հակահայկական շարժում մը: Հայ քարավաններու ներածած պերճությունները շոյալություն էին տնտես մը: Զայ քարավաններու մուտքը ուղղակի տնտեսական քաղաքացոց համար, ուստի և այդ քարավաններու մուտքը ուղղակի տնտեսական վտանգ էր: Լեհացիները կը վախճային, որ տերության մեջ մ'ալ տերություն չկազմվի: Մասնավորապես դժգոհ էին Լեմպելի (Լվով) լեհացիները և Հայոց հետ կոխվ ունեին միշտ: Անոնց թիվը նվազեցնելու համար օր մը անոնք հավաքեցին հայերը և խաբեությամբ շատերուն սպանեցին»:

Մեծահարուստ հայերից շատերը կալվածքներ էին ձեռք բերել և լեհ ազնվականների շարքերում գրավել էին իրենց տեղը: Եվ, քանի որ երկիրը ազնվականների շարքերում գրավել էին իրենց տեղը և կատարում ճորտերի երկիր էր և հայերից շատերն ապրում էին գյուղերում և կատարում գյուղական գործեր, ուրեմն նրանք էլ կամ ճորտեր էին կամ կիսանկախ: Եվ զարմանալի չէ, որ նրանց տները ազնվականի տիտղոսի արժանացած հայ կալվածատերեր էին:

Այս վերնախավից բացի բավական արտոնյալ վիճակում էին գտնվում Լվովի հայ քահանաները, ովքեր Սիգիզմունդ Երրորդ թագավորի հատուկ հրովարտակով ազատվել էին հարկեր վճարելու պարտականությունից:

Ցավալի է խոստովանել, որ 16–17-րդ դարերի լեհահայ հիշատակարաններում այս քահանաները ներկայացվում են որպես դրամաշորթ, տգետ, հայրենիք ու պատիվ մոռացած հոգևորականներ:

Ստեփանոս Լեհացու տաղերից մեկն, ահա, վկայում է տիրող այս վիճակը:

«Իսկ քահանայք որ ի նմական՝
Գոռոզ, յանդուզն, անբարտավան,
Ոչ ումեք են նոքա հավան
Չտեսնի յայլ տեղ սոցա նըման:
Չգիտեն բնավ սահման ուման,
Եվ չգիտեն զլեզուս հայկյան,
Եվ զինչ կարդան՝ չհասկանան,
Եվ գիտողաց վերայ խրոխտանան»:

Լեհաստանի հայաշատ բոլոր համայնքները ինքնավար են եղել իրենց ներքին գործերը կառավարելիս: Ինքնակառավարության գերագույն մարմինը «Քառասուն եղբարց խորհուրդն» է եղել, որում ցմահ ընտրվել են միայն տեղաբնակ և ունևոր խավից:

Սիգիզմունդ Երրորդ

«Քառասուն եղբարց» ավագների այս խորհուրդը իր ներսից ընտրել է հայ դատավորների և վույթերի՝ երեսփոխանների, ովքեր տնօրինել են գաղթավայրի բոլոր գործերը և համայնքի պատասխանատուն են եղել լեհ կառավարության առջև: Դատավարությունը վարում էին ըստ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի», որի լատիներեն թարգմանությունը 1519 թվականի մարտի 5-ին հրովարտակով հաստատել է Սիգիզմունդ Թագավորը: «Դատաստանագիրքը» թարգմանվել է նաև լեհերեն՝ 1606 թվականին:

Լվով քաղաքի մագիստրատը, որ առաջնորդվում էր գերմանական Մագդինբուրգյան իրավունքով, ամեն կերպ աշխատում էր վերացնել Զայոց ինքնավարությունը: Սակայն լեհական բարձրագույն իշխանությունները պաշտպանում էին հայերին: Նրանք չէին ցանկանում վշտացնել իրենց երկրի «հավատարիմ և սիրելի քաղաքացիներին»: Լեհական իշխանությունները պարզապես չէին ուզում զրկվել այն հսկայական տնտեսական բարելավումից, որն ստանում էին հայերից:

Հայերի և լեհերի վիճաբանության բազմաթիվ նյութերի ենք հանդիպում վավերագրերում: Պատմենք միայն մի միջադեպի մասին:

...1518 թվականին, առանց հայկական վույթի՝ երեսփոխանի համաձայնության, Լվով քաղաքի մագիստրատը քննության է առել հայ **Իվաչկոյի** և լեհուհի **Սոֆիայի** ապօրինի կենակցության մասին մեղադրական գործը և նրանց դատապարտել մահվան՝ խարույկի վրա այրելով: Լեհերը կաթոլիկներ էին, հետևապես՝ ինկվիզիցիայի ջատագովներ: Հրադատությամբ մարդկանց կենդանի խորովելը Աստծուն ծառայելու ամենահարմար միջոցն էր: Հայերն իրենց լուսավորչական դավանանքից և «Դատաստանագրքի» օրենքներից ելնելով և իսկապես ցնցված դատաստանի դաժանությունից՝ բողոքել են լեհական արքունիքին: Արքունիքը հայերի բողոքը համարել է իրավացի, տուգանել մագիստրատին և պարտադրել նրան, որ մեղադրական գործերում, որտեղ հայերը մեղսակից են այլ ազգի ներկայացուցիչների հետ, առանց հայկական վույթի հետ համաձայնեցնելու՝ որոշումներ չկայացնել:

Լեհահայ համայնքում գործում էր նաև երիտասարդական ռազմական «Կտրիճների եղբայրություն» կամ «Կույս Մարիամի ասպետներ» կազմակերպությունը: Եվրոպայում մի ժամանակ գտնված հայկական հին զորախմբի հերոսական ավանդույթների կրողներն էին նրանք, ովքեր մշտապես պատրաստ էին կռվել թուրքերի ասպատակությունների դեմ: Նրանք մասնակցում էին նաև հայ համայնքի հասարակական կյանքին՝ որևէ բան կառուցելիս կամ դպրոց և հիվանդանոց հովանավորելիս:

Լեհահայ պատմաբան Սադոկ Բարոնչը իր գրքերում բազմաթիվ օրինակներ է բերում, թե ինչպիսի քաջությամբ են հայերը մասնակցել բնիկ ժողովրդի ազատագրական պատերազմներին ընդդեմ Օսմանյան կայսրության:

Իսկ լեհ գիտնական Ադոլֆ Նովաչինսկին գրել է.

«**Հայոց սերունդները, որոնց հայրերը ժամանակին Արաքսի մեծ ազգն էին կազմում, համբավվոր են դառնում բոլոր ասպարեզներում: Գրյունվալդի և Վառնայի կռիվներին մասնակցել են հայ Ալեքսանդրովիչների, Օգյուստինովիչների, Աբգարովիչների, Ակոբովիչների, Ապականովիչների հայրերը:**

Ջարմանայի է. ոչ մի գաղթավայրում հայերը այնպես գլխովին չեն ձուլվել, ինչպես Լեհաստանում: Եթե չեն պահել լեզուն՝ պահել են դավանանքը և սեփական անունը:

Բայց այս վերը նշված անուններից ո՞րը կարող է հուշել, թե հայկական ծագում ունի: Հենց Սադոկ Բարոնչը ինքը... որ հայ էր, հայերի մասին էր գրում օտար լեզվով, խոսում էր օտար լեզվով և հայությանն օտար էր իր դավանանքը... Նա իրեն հա՞յ էր համարում, որովհետև իր գրելու թեման հայերն էին: Օտարները նույնպես գրել են համարում, որովհետև իր գրելու թեման հայերն էին: Օտարները նույնպես գրել են հայերի մասին, ամենաբարձր գնահատականներ տալով նրանց՝ բնավ հայ չլինելով:

Հայերը քաջ էին, կռվում էին թուրքերի նախնիների դեմ լեհերի հետ կողք-կողքի: Բայց նրանք աշխատում էին ազատել թուրքական գերությունից քրիստոնյաներին:

Ղևոնդ Ալիշանը որոշակի է դարձնում գերությունից ազատված քրիստոնյաների ինչ լինելը կամ ով լինելը:

...Լեհաստանում ապրող հայ վաճառականները հաճախ էին լինում Կոստանդնուպոլսում և Օսմանյան կայսրության խոշոր քաղաքներում: Նրանք չեն խնայել իրենց դրամը՝ փրկագին վճարելու և ազատելու լեհ և ռուս զերիներին: 17-րդ դարի սկզբին Արդոն անունով մի հայ վաճառական բազմաթիվ ուկրաինացիներ և լեհեր է ազատել թուրքական գերությունից: Իսկ Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքից հայուհի Մարիաննա Պոդոլսը շրջել է հայկական բոլոր գաղթօջախները, ժողովարարություն արել, որպեսզի դրան հավաքի և փրկագին վճարի ու ազատի լեհ զերիներին: Մեծ թվով լեհ զերիներ են ազատել հայ առևտրականներ **Դերշինովիչը** և **Վարդան Գունյանը**: (Փառք Աստծո, հայի մի անունի հանդիպեցինք): Իսկ երբ թուրքերը Լվովից փրկագին էին պահանջել՝ այն ամբողջովին վճարել է **հայ Մինասովիչը**:

Որևէ տեղ, որևէ խոսք չկա, թե այս հայ մեծահարուստները ազատել են նաև հայ զերիների: Ի՞նչ է, հայերը զերի չէ՞ին ընկնում: Կասկածում ենք: Օտար ազգանուն-անունով բազմաթիվ հայ դեսպաններ են եղել Եվրոպայի և Մերձավոր Ասիայի արքունիքներում, ովքեր գերազանց կերպով ջանացել են հանուն լեհական իշխանությունների: Արժե՞ տալ նրանց անունները և ծանրաբեռնել պատմությունը...

Ավելի լավ է միանգամից անցնենք վերջին պատմությանը, որը վերաբերում է հայերի արագաթափ ծուլմանը:

...Նախկին ժամանակների Զայոց մասին խոսելիս առիթ ենք ունեցել հանդիպելու այս «**հերոսներին**», որոնց այժմ պիտի ներկայացնենք՝ նորից քիչ խառնելով ժամանակագրության կարգը:

Անշուշտ հիշում եք, թե ինչպես **Գրիգոր Տաաճերկուերորդ Վաղարշապատեցի** կաթողիկոսի մահից հետո հայրապետական գահին նստեց **Դավիթ Չորրորդ Վաղարշապատեցին**: Դավիթ Չորրորդ հայրապետը աթոռակից նշանակեց **Մելիքսեդեկ Գառնեցի եպիսկոպոսին**, որպեսզի նրա օգնությամբ օտար իշխողների կանքով Մայրաթոռի ծանրացած հարկերը կարողանար հավաքել գավառներից և վճարել: Բայց պիտի հիշենք, որ անտանելի էին արդեն այդ գավառների վրա դրված հարկերը: **Մելիքսեդեկը** դառնալով նույն աթոռի վրա երկրորդ կաթողիկոսը, ինչպես գրում է արքեպիսկոպոս **Օրմանյանը**, «*եղան երկու կաթողիկոսը եւ երկու մսխող...*»:

Շահ-Աբաս

1593 թվականն էր: **Շահ-Աբասի** աստեղային ժամանակը և Հայոց սոսկալի բռնագաղթի ժամանակը: Ինչևէ: Այս պատմությունը մանրամասն պատմված է և չարժեք նորից կրկնել: Հիշենք միայն, որ **Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը**, այս նույն ժամանակ, Հայաստանից դուրս գալով՝ գնում էր բոլոր հայաշատ վայրերը, որպես Հայոց հայրապետ պահանջելով հանգանակություն... ապա և մեծ կաշառքով իր անձնական շահի համար վաճառելով եպիսկոպոսական գահեր:

Հիշենք **Օրմանյանի** գնահատականն այս մարդու մասին.

«*Մելիքսեդեկի արկածախնդիր, փառամոլ, արծաթասեր և նենգամիտ կյանքը գնահատումի կամ գովեստի արժանի ոչ մի կետ չենք գտներ առաջ*

բերելու համար: Իր աթոռակեցութեան կոչված օրէն 33 տարի գործի վրա՝ գտնվեցավ, բայց երբեք օգտակար ծառայութիւն մը չկատարեց»:

Այսպես. արկածախնդիր այս մարդը հասավ **Լեհաստան**:

Իսկ այդ նույն ժամանակ արդեն Վատիկանի կարգադրությամբ **Լեհական իշխանությունները** և կղերականությունը հայերին փորձում են պարտադրել կաթոլիկ դավանանք: **Լեհահայերը** այդ պարտադրանքի դեմ կարողանում են պայքարել ավելի քան 40 տարի...

1623 թվականին վախճանվում է **Լեհաստանի** հայ գաղթավայրերի հոգևոր առաջնորդ **Մեսրոպ եպիսկոպոսը**: Թեմը երեք տարի մնում է առանց հոգևոր առաջնորդի: Եվ ահա, **Մելիքսեդեկ կաթողիկոսն** իր շքախմբով գալիս է Կոստանդնուպոլիս, հավաքում այնտեղ իր «բերքը», ապա ճանապարհ ընկնում **Լեհաստան**՝ հոգևոր առաջնորդ նշանակելու նպատակով:

Լեհաստանի հայերը առաջարկում են մի քանի թեկնածուներ, բոլորն էլ արժանավոր և հարգված եկեղեցականներ: **Մելիքսեդեկը** նրանց առաջարկում է մեծ կաշառքով «գնել իրենց» պաշտոնը: Ով կտա ավելին՝ նա էլ կլինի **Լեհաստանի** հայ հարուստ թեմի առաջնորդը:

Եվ ահա, **Լվովի** մեծահարուստ **Թորոսովիչների** ընտանիքի զավակը՝ 23-ամյա **Նիկոլը**, որ չունեի եկեղեցական և ոչ մի կոչում, ահռելի կաշառքով ստանում է **Մելիքսեդեկ «անկուշտի»** օրհնությունը, ձեռնադրվում նրա կողմից և միանգամից դառնում եպիսկոպոս: Այսպես **Նիկոլ Թորոսովիչը** բազմում է **Լեհաստանում** ապրող բոլոր հայերի հոգևոր առաջնորդի գահին:

...Կաթողիկոսը **Նիկոլին** եպիսկոպոս է ձեռնադրում և դարձնում **Լեհահայոց** հոգևոր թեմի առաջնորդ գիշերը, իսկ հաջորդ օրը, երբ հայտնի է դառնում սա՝ ժողովուրդը հայտնվում է կատարված փաստի առջև: Եվ խաբվածության այդ ժողովուրդը հայտնվում է կատարված փաստի առջև: Եվ խաբվածության այդ ստոր վիճակից դրդված կարծես՝ զայրույթի բուռն զգայնությամբ, բազմությունը մտնում է եկեղեցի, հայիոյում կաշառված կաթողիկոսին, խոստանալով բռնել և մտնում է եկեղեցի, հայիոյում կաշառված կաթողիկոսին հետ միասին:

Բզիկ-բզիկ անել նորընծա **Նիկոլ եպիսկոպոսի** հետ միասին՝ կարո՛ւ՝ Սակայն **Մելիքսեդեկն** ու **Նիկոլը** ժողովրդի ցասումից ահաբեկված՝ կարո՛ւ՝ դանում են փախուստով փրկվել և հասնել Կամենեց: Որոշ ժամանակ հետո այստեղ իր մահկանացուն է կնքում **Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը**:

Իսկ **Նիկոլ Թորոսովիչը**...

Չկա սրան ժամանակակից **Լեհահայ** որևէ գրիչ, ժամանակագիր ու տաղերգու, որ մի բարի խոսք ասած լինի այս մարդու մասին: Բոլորը զգվանքով են հիշել նրա անունը: Բոլորի համար նա վատանում և խեղկատակ մեկն էր, որ

են հիշել նրա անունը: Բոլորի համար նա վատանում և խեղկատակ մեկն էր, որ *«...էր յոյժ անառակ եւ վայրապար»*: **Սիմեոն Լեհացու** բնութագրմամբ «...էր յոյժ անառակ եւ վայրապար»:

Եիզվիտների համար **Նիկոլ** այլաբերված մարդը կատարյալ գյուտ էր: Նրանք անմիջապես իրենց հովանավորության տակ առան իր ժողովրդից արհամարհված հոգևոր առաջնորդին: **Նիկոլն** ընդունեց կաթոլիկ դավանանք և սկսեց հնազանդորեն կատարել պապի բոլոր հրամանները:

Աշուտ **Աբրահամյանը** գրում է.

«*Լեհահայ համայնքներում թեմական առաջնորդի շուրջը ծավալված պայքարը խորանում է: Լվովի հայերը, որոնք որոշել էին Նիկոլին դատել իրենց Վոյթում՝ նրա թիկունքում կանգնած են տեսնում կաթոլիկ կղերին և լեհական կառավարությանը, որոնք ջերմորեն պաշտպանում էին Նիկոլին: Լեհահայ համայնքի մեջ տեղի է ունենում պառակտում. Նիկոլի կողմն են անցնում հայ ազնվականները, որոնք վաղուց ի վեր թողել էին հայկական սովորույթները, հայ առևտրականները, որոնք իրենց շահերով սերտորեն կապված էին կաթոլիկ աշխարհի հետ և Լեհաստանի պետական հիմնարկություններում աշխատող հայ պաշտոնյաները*»:

Լեհական կառավարությունը պաշտոնապես վավերացնում է **Նիկոլին** թեմական առաջնորդի պաշտոնում: Հոգևորականության մի մասը, այլևս ելք չգտնելով՝ անցնում է **Նիկոլի** կողմը:

Պայքարը մնում է արիեստավորներին, գյուղացիներին, մտավորականներին և քիչ թվով հոգևորականներին:

Սակայն շատ շուտով սկսվում են ստիպողական դավանափոխության անասելի բռնությունները: **Նիկոլը** գործում էր բացեիքաց և դաժանորեն:

Այս մասին մանրամասն գրում է **Ստեփանոս Լեհացի** փայլուն կրթություն ստացած մի անձնավորություն, գիտնական ու մատենագիր, որ սքանչելի գիտեր

լատիներեն և լատիներենից հայերեն էր թարգմանել **Հովսեփիոս Ֆլավիոսի «Պատմությունը», Դիոնիսիոս Արիոսպագացու «Մեկնությունները», Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան», Պրոկոշի «Գիրք պատճառաց»** գործերը: Լեհերենից **Ստեփանոսը** հայերեն է թարգմանել **«Հայելի վարուց»** ժողովրդական սրամիտ առակների ժողովածուն:

Ստեփանոս Լեհացին նույնպես ենթարկվեց դաժան հալածանքների, Հայոց մեջ կատարվող այդ սոսկալի երևույթը բացահայտող իր գրչագրերի համար, որոնք շատ արագ տարածվում էին ժողովրդի լայն խավերի մեջ:

Ստեփանոս Լեհացին կարողացավ խուսափել մահից՝ Լեհաստանից հեռանալով: Նա մեկնեց Էջմիածին և շատ ուրախ էր դրա համար... որովհետև այնտեղ հնարավորություն ունեցավ կատարելագործել իր հայերենը:

Ծիզվիտ միսիոներ

Իսկ Լեհաստանում շարունակում էին մոլեգնել **Նիկոլ Թորոսովիչ**, Հայոց համար սուտ եպիսկոպոսի գլխավորությամբ ոտքի ելած ճիզվիտների հալածանքները: Հայերը մեկը մյուսի հետևից բողոքներ են ներկայացնում լեհական արքունիքին, խնդրում վերջ տալ բռնություններին, սակայն նրանց բողոքը մնում է անպատասխան:

Ժողովուրդը դիմում է նաև Էջմիածին: Կաթողիկոսը **Սովսես Երրորդ Տաթևացին** էր, որ ինչպես գրում է **Օրմանյան արքեպիսկոպոսը «Հրեշտակի մը պես կը նկատուէր ամբողջ Հայութեան կողմէն»:**

Սովսես Երրորդ Տաթևացին պատվիրակներ է ուղարկում Լեհաստան և Հռոմ, ովքեր պաշտոնապես դիմում են լեհաց թագավորին և Հռոմի պապին՝ անպաշտպան հայ ժողովրդի հանդեպ բռնությունները դադարեցնելու խնդրանքով: Սակայն՝ անարդյունք:

Կաթոլիկ ճիզվիտները գինվորների օգնությամբ մեկը մյուսի ետևից գրավում էին Լեհաստանի մյուս քաղաքների և վայրերի եկեղեցիները:

Պապի հատուկ կարգադրությամբ և հովանավորությամբ Լվովում, հատուկ հայերի համար, բացվում է կաթոլիկ հոգևոր դպրոց՝ հոգևորականությունը պատրաստելու նպատակով:

Հայերի մի մասը, ովքեր մինչև վերջ անհաշտ մնացին ուրացման պարտադրանքին, նորից բռնեցին գաղթի ճանապարհը... Իսկ մյուսները, որ մնացին, 18-րդ դարի վերջերին արդեն հիմնավորապես ծուլված էին: Միայն ամենշան բեկորներ էին հիշում, որ իրենց նախնիք հայ են եղել... Իսկ ըստ ֆրանսիացի հայագետ **Ժակ Մորգանի** և **Կ. Բաստմաջյանի** վկայությունների՝ Լեհաստանում, նախքան այս Սպիտակ Ջարդը, ապրել է 200.000 հայություն:

...Մինչև այսօր, փաստելով հայության մեծաքանակ ներկայությունն այստեղ, կանգուն է մնացել 1363 թվականին **Հակոբ Շահնշահի** որդի **Կաֆայեցի** և **Փանոս**

Վայսուրցի վաճառականների՝ Լվովում կառուցած սքանչելի եկեղեցին: Մի քանի հուշարձանների էլ կարելի է հանդիպել Կամենեցում... Դարեր շարունակ հայերը կառուցել են այստեղ... Նրանց անուններն այսօր չկան իրենց կառույցների վրա: Նրանց անունները չկան նաև այն սքանչելի արհեստների ասպարեզում, որտեղ ուսուցիչներ եղան դարեր շարունակ... Նրանց անունները վաղուց թաքնվել են օտար անունների պատյանների մեջ: Նրանք վաղուց խոսում են ոչ իրենց մայրենի լեզվով և դավանում են մի կրոնի, որն ստիպել է մոռանալ նախնիներից ժառանգած լուսավոր հավատի իմաստը:

Անշուշտ լեհահայերը փորձել են այդ երկրում պահպանել իրենց ինքնությունը: Նրանք, ինչպես տեսանք, փորձել են ապրել **Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի»** օրենքներով և իրենց ազգային ժառանգական թելադրանքով: Դրա ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ Լվովում, Կամենեցում, Գալիշում, Ջամոսցեում ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ Լվովում, Կամենեցում, Գալիշում, Ջամոսցեում հայերը ստեղծել էին գրչության սքանչելի օջախներ:

Բայց ոչնչացվեցին այդ ձեռագրերը, տաղանդաշատ գրիչների ու ծաղկողների, կազմարար կաշեգործների, ոսկերիչների ու արծաթագործների միասնական արվեստի այդ սքանչելի կոթողները... Կործանվեցին մոլեռանդ ճիզվիտ կաթոլիկների և նրանց դրածո հավիտյան անիծված անուն **Նիկոլ Թորոսովիչի** զարհուրելի ազգադավությանբ: Պոկեցին կազմերը, գրված ու սքանչելիորեն ծաղկված մագաղաթները նետվեցին խարույկի բոցերին ի կեր: Մի մասն էլ վաճառքի համվեց ու ցրվեց աշխարհի բոլոր կողմերում:

Նիկոլ Թորոսովիչ այդ ճիզադը, ով իր երակներում իբր թե հայի արյուն ուներ, վաճառքի համեց նաև եկեղեցիներին ժամանակի ընթացքում նվեր տրված բազմաթիվ ոսկե և արծաթե անոթներ, հայ տիկնանց շնորհաշատ ձեռքերով թանկագին քարերով բանված ասեղնագործ եկեղեցական զգեստներ... Մի խոսքով՝ այն ողջ հարստությունը, որն իրենց դավանանքին հավատարիմ հայերը նվիրատվությամբ կուտակել էին իրենց եկեղեցիներում 500 տարվա ընթացքում:

Լեհաստանի հայկական գրչության դպրոցներում ստեղծված հազարավոր մատյաններից 21-րդ դար են հասել ընդամենը 200-ը... Մի մասը գտնվում է **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում**, մյուսները ցրված են աշխարհով մեկ և գտնվում են ամենատարբեր ձեռագիր հավաքածուներում:

Ողորմի գրիչներ ու ծաղկողներ **Մինասին, Հակոբ և Դազար Թոխատեցիներին, Գրիգոր Տոմաժիրսկուն, Թորոս դպիրին, Ստեփանոս Լեհացուն, Գիտությունների, Ջատկին և մյուսներին**, որոնց անունները այրվեցին իրենց գրած ու ծաղկած մատյանների հետ՝ հրադատության դաժան կամքով:

...Իսկ հետո հայերը դարձան լեհեր: Ինչպես, օրինակ, հռչակավոր աստղագետ **Տոմաշը**, Կրակովի համալսարանի քիմիական լաբորատորիայի, բնության ուսումնասիրության ամբիոնի և բուսաբանական այգու հիմնադիր, ճշգրիտ գիտությունների խոշոր ներկայացուցիչ, աշխարհահռչակ **Յան Յասկևիչը**, Գիտությունների խոշոր ներկայացուցիչ, աշխարհահռչակ **Սլոնովսկին**, «Փիլիսոփաանյակ լեզուների գիտակ, լեզվաբան-լեզվագետ **Սլոնովսկին**, «Փիլիսոփայություն», «Տրամաբանություն», «Ժամանակագրություն» աշխատությունների

հեղինակ Ստեփանոս Ռոշբան, որ կազմել է նաև «Հայ-լատիներեն» և «Լատին-հայերեն» բառարանները, որոնք կոչվել են «Գանձարան Հայոց լեզուին»:

Գուցե Ստեփանոս Ռոշբանին այս ամբողջությամբ լեհացած հայերի շարքում դնելը ճիշտ չի լինի: Բայց, ահա, Շիմոն Շիմոնովիչը՝ անվանի բանաստեղծը, ում երակներում հայի արյուն էր հոսում, միանգամայն լեհ էր, չնայած իր հովվերգություններն ու օդաները գրում էր լատիներեն:

Եվ ականավոր կոմպոզիտոր Շոպենի տաղանդաշատ աշակերտը, սքանչելի դաշնակահար Կարլ Միկուլը, որ հյուրախաղերով շրջագայել է Եվրոպայում, ղեկավարել է Լվովի երաժիշտների միությունը, ստեղծագործել է, համարվում է Շոպենի ստեղծագործությունների առաջին և լավագույն խմբագիրը՝ հայ լինելով՝ լեհ էր:

Մինչև կաթոլիկության հալածանքները նրանք՝ հայ մտավորականները՝ անշուշտ կային. իրենց բուն ազգային անուններով, ովքեր խոսել, գրել, ստեղծագործել, գյուտեր են արել մայրենի լեզվով:

Արդեն հիշել ենք Ստեփանոս Լեհացուն, որ հալածանքի ենթարկվեց Նիկոլ Թորոսովիչից իր համարձակ խոսքի, գրվածքի և ազնիվ պահվածքի համար:

Հայ մատենագրությանը մեծարժեք գործեր է տվել նաև Սիմեոն Լեհացին: Նա սիրում էր շրջել աշխարհե-աշխարհ և գրել իր տպավորությունները: Հետո նա իր տպավորություններն ամենայն մանրամասնությամբ գետեղեց «Ուղեգրություն» իր անչափ հետաքրքիր մատյանում:

17-րդ դարի պատմիչ էր Հովհաննես Կամենեցիացին, որ գրել է «Խոթինի պատերազմի պատմությունը»: Նա գրի է առել 1611-1624 թվականներին Լեհաստանում տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր իրադարձությունները, մեկնաբանել լեհ-թուրքական պատերազմները: Նա գրում էր հայերեն, որոնք հետո թարգմանվում էին ռուսերեն:

Թոխատ քաղաքից Լվով եկած հայ տաղերգու էր Միմաս Թոխատեցին, որ ապրեց 112 տարի՝ 1510-1622 թվականները: Նա երկար ժամանակ որպես քարտուղար աշխատել է հայկական դատարանում և սերունդներին ժառանգություն թողել «Ողբ ի վերայ Օլխաց երկրի» տաղը և «Գովասանք հալիսայի» գավեշտական բանաստեղծությունը:

Պարսամ Տրապիզոնցին նույնպես տաղերգու էր և Լվովի Հայոց թեմի առաջնորդը... Նա ևս սիրում էր քնարական տաղերի կողքին գրել նաև երգիծական տաղեր, որոնցից լավագույնը «Վասն ակռայի» տաղն է:

Իսկ Հակոբ Թոխատեցին, բացի իր հայերեն գրած տաղերից, լատիներենից հայերեն է թարգմանել «Պատմության եոթն իմաստասիրացն» վեպը, որը Հայոց մեջ բավական տարածված ու սիրված գիրք էր: Վեպը նա թարգմանել է լատիներենից, բայց այն հնդկական ստեղծագործություն է:

Հակոբ Թոխատեցին ևս երկար ապրեց, ճիշտ 105 տարի՝ 1573-1678 թվականներին:

Ողորմի՛ նրանց բոլորին:

ԱՄԵՐԻԿԱ ՄԱՅՐ ՅԱՄԱՔ

1618 թվականն էր: Ջոն Մարտին Հայը Անգլիայից Ջեյմսթաուն ժամանած առաջին հայն էր, որ ոտք դրեց Ամերիկա Մայր ցամաքի վրա... Բայց կան նաև ամերիկացի պատմաբան Լ. Ադամիքի վավերագիր տեղեկությունները, սևով սպիտակի վրա գրված, թե դեռ 1607 թվականին Լոնդոնի Վիրջինիա ընկերության կողմից Ամերիկայի հյուսիսում՝ Ջեյմսթաունում հիմնված Վիրջինիայի գաղութը նույն թվականին բնակեցվել է լեհ, գերմանացի և հայ աշխատավորներով, ովքեր եկել էին գաղութի «պատվավոր փրկիչ» քսանյութամյա կապիտան Ջոն Սմիթի հետ՝ նրա հրամանատարության տակ չորս տարի Հունգարիայում թուրքերի դեմ կռվելուց հետո: «Լեհերը, գերմանացիները և հայերը գաղութի աշխատավորներն էին և, ի տարբերություն գաղութատերերի, որոնք խորշում էին ու արհեստավորներն էին և, ի տարբերություն գաղութատերերի, որոնք խորշում էին աշխատանքից, սրանք սովոր էին ծանր ու երկարատև աշխատանքի...»:

Ուրեմն. այս հայերը նախ կռվել էին Եվրոպայի կենտրոնում գտնվող օտար մի երկրի ազատության համար, հետո ինչ-որ մի նավահանգստում բարձրացել էին նավ և պարզած առագաստներով սլացել դեպի օվկիանոսի անեզրական անհայտության մեջ մի-մյանց ետևից ծավալվող հորիզոնները... Տախտակամածին թափված այս նախկին զինվորները, ովքեր իրենց հին հայրենիքում արհեստավոր ու հո-

ղագործ էին, հիմա նորից գաղթականի կարգավիճակով լողում էին օվկիանոսի անհայտ ուղիներով՝ հասնելու համար դրախտ այն երկիրը, ուր «Հազար ու մի գիշերների» հրաշալիքներին պիտի հանդիպեին ու հանգիստ առնեին, խաղաղվեին...

...Նրանք չգիտեին, թե երբ ինչ-որ տեղ ավարտվի օվկիանոսը, իսկ նա կավարտվի անպայման, երբ նրանք ափ դուրս գան, պիտի ուղարկվեն աշխատելու հանքախորշերի մթին երակներից ներս, կամ ծյուրի, ապակու, կուպրի, օժառի փոշին կլանելով՝ պիտի օրը 16-18 ժամ բանելով նպաստեն Կիրջինիա գաղութի տնտեսական վերելքին, իսկ «քաղաքական առաջընթացի համար» գաղութատերերի հրամանով պիտի կռվեն դեռ ազատությունը:

Հնոռացած բնիկ ժողովուրդների մեծ ու փոքր ցեղերի դեմ: Մի՞թե Ինչո՞ւ, ի՞նչ էին կորցրել այս գաղթական հայերը օվկիանոսից անդին: Մի՞թե երազանք... Մի՞թե հեքիաթ, որն, անշուշտ, իրականում կար ոմանց համար... Հո՞ւյս, որ պիտի ազատագրվեն իրենց բաժին ընկած կյանքի քմահաճ խաղերին շո՞ւյս, որ պիտի ազատագրվեն իրենց բաժին ընկած ուներ եթե ոչ հեքիաթի, բայց ենթակա դառն վիճակից... Եվ մարդը, որ երազանք ուներ եթե ոչ հեքիաթի, բայց

գոնե սովորական, առօրեական մանր-մունր վայելքներ ճաշակելու, թողնում է **Տեղը**, որ ժառանգել էր նախապապերից և հեռանում՝ աչքը հառած **Հուլիսի** հազիվ պլպլացող աստղին՝ այնտեղ, հորիզոնի մոտ... Իսկ հորիզոնը, որ կա այնտեղ՝ հեռվում, մի քայլ անգամ չի մոտենում... Եվ իր անձից մինչև հորիզոնից ձգվող այդ պատրանքների գրկում նա նորից ենթարկվում է ճակատագրի անիվի արագաթափ պտույտին՝ նորից ու նորից ներսում կրելով սրտխառնուքի զարշանքը... Հավիտենական պտույտը ճակատագրի, որը մեկին հեքիաթի մեջ ապրելու հրաշքն է պարգևում, մյուսին, ահա, այս սրտխառնուքը:

Ինչևէ:

...Առագաստանավը Ամերիկայի մայր ցամաք ուղևորվող հայերի հետ տարուբերվում է Ատլանտյան օվկիանոսի ալիքների վրա՝ ենթարկվելով ամենատարբեր ուղղություններով փչող ուժեղ քամիների անկանխատեսելի քմահաճույքներին, մի կերպ դիմագրավելով հզոր օվկիանոսային հոսանքներին, խուսանավելով ցիկլոնային ու անտիցիկլոնային ջրապտույտներից կամ, «շառաչող» ահռելի փոթորիկները հաղթահարելով, հանկարծ նրա դիմաց Գրենլանդիայից ու Անտարկտիդայից հայտնված հսկա սառցալեռների մահաբեր բախումից հրաշքով ազատված՝ առաջ է գնում հասնելու համար դրախտի դռներին:

Բայց անկախ այս բոլոր ահալի տեսարաններից՝ այնքան գեղեցիկ է օվկիանոսը... ամեզր, անծայրածիր օվկիանոսը... Նրա արշալույսները, նրա մայրամուտները... Երբ արևը դուրս է նետվում ջրերի անհուն վիհերից կամ ընկղմվում է մույն այդ վիհերը, որպեսզի վերջնական մարելուց հետո օվկիանոսի անեզրության վրա փռվի երբեմն աստղոտ, երբեմն դաժանորեն մութ երկինքը... Եվ այդ ժամանակ նավագները սահմռկած ուղևորներին պատմում են ծովի զարմանալի առասպելները... պատմում են ջրահարսերի և ծովահրեշների, ջրահարսերի սիրուց խելագարված նավագների մասին, որ չդիմանալով նրանց կարոտին, նետվում են գոռ ալիքների մեջ և հայտնվում ծովահրեշների մութ երախներում...

Օվկիանոսի ճանապարհը երկար-երկար է այնքան, որ թվում է, թե տեղը, ուր պիտի հասնեն, գոյություն չունի:

Տեղն՝ Ամերիկան է:

Եվ, քանի դեռ Եվրոպայից Ամերիկա գաղթականներ տանող առագաստանավը հաղթահարում է ջրերի խարդավանքները, մի քանի խոսք այս երկրի մասին... Սա հայտնի պատմություն է, բայց չզլանա՞նք մի քանի տեղեկություններով լրացնել մեր հիշողությունը:

Իտալացի **Քրիստափոր Կոլումբոս** ծովագնացը հայտնագործեց այս երկիրը Եվրոպացիների համար:

Նա ծնվել է 1451 թվականին Ջենովայում, ապրել Պորտուգալիայում, հետո՝ Իսպանիայում: Նա տեղյակ էր երկրի գնդաձևության մասին անտիկ հեղինակների ուսմունքին և իր ժամանակի գիտնականների կողմից երկրագնդի չափերի սխալ հաշվարկներին:

Նա համոզված էր, որ եթե իր նավերը Ատլանտյան օվկիանոսով նավարկեն դեպի Արևմուտք, ամենակարճ միջոցում կհայտնվեն Արևելքի հեքիաթային երկիր **Հնդկաստանի** ափերին: Նրա երեք նավերը 1492 թվականի օգոստոսի երեքին դուրս եկան Պալոսի նավահանգստից Ատլանտյան օվկիանոսի գոտում և երկու ամիս 7 օր հետո, հոկտեմբերի 12-ին,

«հայտնաբերեցին» անծանոթ մի երկիր, որը կարծեցին թե **Հնդկաստան** է:

Իսկ հետո պարզվեց, որ **Կոլումբոսը** հայտնագործել է նոր մայրցամաք: Ջարմանալի զուգահեռությամբ Իտալիայում 1451 թվականին ծնվել էր նաև **Ամերիգո Վեսպուչին**: Նա մույնպես ծովագնաց էր և **Կոլումբոսի** նման ծառայել էր Պորտուգալիայում և Իսպանիայում:

Քրիստափոր Կոլումբոսից հետո նա, անցնելով Ատլանտյան օվկիանոսը, հասավ Հարավային Ամերիկայի հյուսիսային ափերը, ոմանք ասում են երկու, ոմանք թե՝ մի քանի անգամ: Այս նավարկությունների մասին **Վեսպուչիի** գրած համակները ժամանակին մեծ համբավ էին վայելում և Հարունակ վերահրատարակվում էին:

Լոթարինգիացի քարտեզագիր **Մ. Վալդեմյուլլերը** Հարավային Ամերիկայի երկրների **Քրիստափոր Կոլումբոսի** հայտնագործությունը վերագրեց **Ամերիգո Վեսպուչիին** և ի պատիվ նրա առաջարկեց այդ մայրցամաքն անվանել **Ամերիկա**: 1538 թվականին **Մերկատորն** իր քարտեզի վրա այդ անվանումը տվեց նաև Հյուսիսային Ամերիկային:

Հայտնաբերվել էր հեքիաթային հարստությունների մի երկիր, որն անմիջապես ընդգրկվեց մարդկության աշխարհագրական պատկերացումների մեջ և գաղութատիրական զավթումների հետ սկսվեց նաև Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների դարաշրջանը:

Իսկ Ամերիկան կար արարչագործության դեռ սկզբից, և այնտեղ ապրում էին բնիկ ժողովուրդներ ու ցեղեր, որոնց եվրոպացիներն իրենց սխալ պատկերացումների պատճառով կոչեցին **հնդկացիներ**:

Հյուսիսում ապրում էին էսկիմոսներ ու ալեուտներ, ապա նաև այնքան շատ ցեղեր ու ժողովուրդներ իրենց ցեղային պատկանելությամբ և քաղաքակրթական աստիճանով, ոմանք նախնադարյան համայնական, ոմանք էլ՝ մայաներ, ացտեկներ, ինկեր՝ գտնվում էին դասակարգային հասարակարգի անցման զանազան աստիճանների վրա և ունեին իրենց քաղաքները և զարմանալի մշակույթը, որը մինչև հիմա ուսումնասիրողներին կանգնեցնում է անլուծելի խնդիրների դիմաց:

Զորս ու կես միլիոն տեղաբնիկների ոչնչացրին եվրոպացիներն այս նոր-
հայտնաբերված մայրցամաքում: Նրանցից ընդամենը 250 հազարը մի կերպ
դիմացավ ու ապրեց արգելավայրերում (ռեզերվացիաներում), ուր քչեցին
նրանց:

A black and white portrait of a man with a mustache and a ruffled collar, likely a historical figure. The man is looking slightly to the right of the viewer. He has dark hair and a prominent mustache. He is wearing a dark garment with a white ruffled collar. The background is dark and indistinct.

Բնիկների ձեռքից հայրենի երկիրը դաժանորեն խլելուց հետո գաղութարարները՝ անգլիացիները, իսպանացիները, ֆրանսիացիները, պորտուգալացիները, երկիրը բաժան-բաժան անելու մի զարհուրելի մրցավազք սկսեցին։ Սկսվեց ներգաղթ եվրոպայից։ Օվկիանոսի դժվարին ճանապարհը չէր

Ակսպեց ներգաղթ եկրիւնալից:

խանգարում այդ ներգաղթի բուռն թափին: Ներգաղթողների մեծ մասն անգլիացիներ էին, շոտլանդացիներ և իռլանդացիներ: Պատճառը սա էր, որ անգլերենը դարձավ վերաբնակիչների ծուլումից ազգ դարձած այս ժողովրդի լեզուն:

Այստեղ հասան նաև Գերմանիայից, Սկանդինավիայից, Իտալիայից, Ավստրո-Հունգարիայից, Ռուսաստանից ելած գաղթականները: Ասիայի երկրներից նույնպես տեղ հասան եկվորները՝ կտրել անցնելով ոչ թե Ատլանտյան, այլ Հնդկական և Խաղաղ օվկիանոսները, հաստատվելով Խաղաղօվկիանոսյան առափնյա տարածքներում:

Գալիս էին բոլորը. աղքատության վերջին կետին հասածները, նրանք, ովքեր երազում էին ձեռք բերել մի ափ հող, և նրանք, ովքեր գիտեին, որ իրենց հարստության վրա կարող են նոր հարստություն դիզել:

Բայց սա նաև աքսորավայր էր, ուր աքսորվում էին ցմահ դատապարտված ոճրագործները:

Երկրի հսկայական տարածքը քիչ ժամանակ անց պիտի դառնար Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, և բոլոր եկածների խառնուրդից ծնվածներով պիտի ձևավորվեր ամերիկյան ազգը:

Նրանք, ովքեր մի ափ հող էին ձեռք բերում, սեփական ձեռքերի ջանքերով և սեփական քրտինքով ջանում էին ստեղծել իրենց ապրուստը: Սակայն նրանք, ովքեր լայնարձակ բարեբեր հողերի տեր էին դարձել՝ աշխատող ձեռքի կարիք էին զգում, որը բնիկ ժողովրդից ամայացած երկրում հնարավոր չէր գտնել...

Ստրուկներ...

տոնապես ճանաչվեց և, որովհետև Ամերիկայի մեծ մասը Անգլիայի գաղութն էր, այստեղ ընդունվեց օրենք, որը նախատեսում էր ստրուկների կանոնավոր մատակարարում: Այս օրենքի շնորհիվ արագ թափով ծաղկեց ստրուկների և ստրկավաճառների «մասնագիտությունը»:

1620 թվականին ձևավորվեցին Նոր Անգլիայի առաջին՝ Մասսչուսեթս, Ռոդ Այլենդ, Նյու Հեմփշիր, Քոնեքթիկուտ գաղութները: Չորս այլ գաղութներ՝ Փենսիլվանիա, Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Դելավեր հիմնվեցին Մերձատլանտյան շրջանների կենտրոնական մասում:

Թե ում ուղեղում առաջին անգամ ծագեց ստրուկներ ունենալու, ստրկատեր դառնալու գաղափարը՝ հայտնի չէ: Բայց հայտնի է, որ շատ շուտով գտնվեց այն երկիրը, որտեղից առատորեն կարելի էր ձեռք բերել գրեթե ձրի «ապրանքը»:

1619 թվականին Աֆրիկայից Վիրջինիա բերվեց նեգր ստրուկների առաջին խումբը: Մի քանի տարի անց ստրկությունը պաշ-

ձևավորվում էր հյուսիսամերիկյան ազգն իր բոլոր խավերով և յուրաքանչյուր խավին հատուկ հոգեբանությամբ. բուրժուազիա, արհեստավորներ, գործավորներ, հողատեր-պլանտատորներ, ստրուկներ... Ստեղծվում էր նոր կազմակերպվող ազգի նոր մշակույթը իր նոր գաղափարախոսությամբ:

Սովորաբար Անգլիան ամեն կերպ արգելակում էր իր բոլոր գաղութների ինքնուրույն տնտեսական առաջընթացը: Անգլիան գաղութները դիտում էր սոսկ որպես հումքի աղբյուր, ապրանքների սպառման շուկա և ամեն կերպ արգելակում էր նրանց ինքնուրույն տնտեսական և քաղաքական զարգացումը: Բայց ահա, ամերիկյան այս գաղութը հետզհետե դառնում էր նրա մրցակիցը հատկապես նավաշինության և առևտրի ասպարեզում: Գաղութն զգալով իր հնարավորությունները, զինված պայքարի միջոցով փորձեց անկախանալ և թոթափել իր գաղութային կարգավիճակը:

1773 թվականին բոստոնցիների և անգլիական զինվորների միջև զինված ընդհարումներ եղան: Բոստոնցիները նավերից ծով նետեցին անգլիական թեյը: Պատմության մեջ այս միջադեպը կոչվեց «Բոստոնի թեյախմություն»:

Նահանգների ներկայացուցիչները հրավիրեցին Մայր Ցամաքի առաջին կոնգրեսը, որտեղ որոշում ընդունվեց անգլիական ապրանքները բոյկոտելու մասին:

Անգլիան Ամերիկա ուղարկեց նոր զորքեր և նոր նավատորմի: Գաղութացիները նույնպես զինվեցին: 1775 թվականի ապրիլին Քոնքորդի և Լեյքսինգթոնի անգլիական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին:

1776 թվականի հուլիսի 4-ին ընդունվեց Անկախության դեկլարացիան:

Ի՞նչ էր սա:

Թոմաս Ջեֆերսոն

Ամերիկյան 13 նահանգների ներկայացուցիչների Ֆիլադելֆիայի մայրցամաքային երկրորդ Կոնգրեսում հուլիսի 4-ին ընդունված դեկլարացիան ազդարարում էր անջատումը Անգլիայից և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ստեղծումը:

Անկախության դեկլարացիան կազմված էր Ջեֆերսոնի նախագծով:

...Թոմաս Ջեֆերսոնը հետագայում դարձավ Ամերիկայի երրորդ պրեզիդենտը: Ժամանակի կրթված մարդկանցից էր, լուսավորիչ, որ զբաղվում էր ոչ միայն քաղաքականությամբ, այլ նաև փիլիսոփա էր՝ Ամերիկայի փիլիսոփայության ընկերության նախագահ, լեզվաբան, բուսաբան, աշխարհագրագետ, բան, բուսաբան, աշխարհագրագետ,

ճարտարապետ... Թոմաս Ջեֆերսոնը մասնակցել է Վաշինգտոն քաղաքի հատակագծման և Կապիտոլիումի նախագծման աշխատանքներին: Մի շարք հասարակական շենքերի և առանձնատների հեղինակ է:

Ահա այս լուսավորյալ հեղափոխականը, հեղինակն էր **Անկախության դեկլարացիայի**, որը հռչակում էր բոլոր մարդկանց իրավահավասարությունն օրենքի առջև և ժողովրդի իրավունքն ապստամբելու այն կառավարության դեմ, որը կոտնահարի իր ընդունած այս օրենքները:

Իր ժամանակի համար սա, անշուշտ, խիստ առաջադիմական փաստաթուղթ էր: Բայց այդ դեկլարացիայում չկար ստրկությունը և ստրկավաճառությունը արգելելու օրենք: Այդ դեպքում ի՞նչ է նշանակում բոլոր մարդկանց հավասարության օրենքը: Չկար նաև օրենք, որով տեղաբնիկ հնդիկների մնացորդները կարող էին վերադառնալ իրենց հայրենի եզերքները և ստանալ հավասար քաղաքացու կարգավիճակ: Նրանք չէին կարող նորից տեր դառնալ իրենց անտառներին, հովիտներին, ջրերին... Հակասություն էր, թե՞ ամերիկյան պլանտատորների ճնշման արդյունք, ովքեր ամենամեծ ստրկատերերն ու հողատերերն էին և երբեք իրենց ընդարձակ հողերը հնդիկների ժառանգներին չէին գիջի և չէին էլ պատկերացնում իրենց ահռելի պլանտացիաները առանց մեզր ստրուկների աշխատանքի:

Ինչևէ:

...Անկախության դեկլարացիան ընդունելով՝ պատերազմն Անգլիայի հետ չավարտվեց: Պատերազմը պատերազմ էր իր բոլոր դաժան դրսևորումներով: Հաղթանակը մեկ՝ մի, մեկ՝ մյուս կողմին էր բաժին ընկնում:

Բենջամին Ֆրանկլին

Բայց ամերիկյան դիվանագիտությունը իր փայլուն ղեկավար **Ֆրանկլինի** միջոցով ռազմական դաշինք կնքեց Ֆրանսիայի հետ, որը զորք ու նավատորմ ուղարկեց Ամերիկա՝ անգլիացիների դեմ:

Նախքան այս պատերազմի պատմությունը շարունակելը՝ մի քանի խոսք **Ֆրանկլինի** մասին:

...Բենջամին Ֆրանկլինը, ինչպես **Ջեֆերսոնը**, լուսավորիչ էր, պետական գործիչ, գիտնական: Նա ինքնակրթությամբ դարձել էր ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը: Ֆիլադելֆիայում հիմնել էր սեփական տպարանը և հրատարակում էր «**Փենսիլվանյան թերթը**»: Նույն քաղաքում հիմնել էր նաև անգլիական գաղութների առաջին հանրային գրադարանը, Ամերիկայի փիլիսոփայության ընկերությունը, Ֆիլադելֆիայի Ակադեմիան: Ֆրանկլինի նախասիրությունը ֆիզիկան էր: Այս

ասպարեզում նա մի քանի գյուտերի հեղինակ է:

Ֆրանկլինը պետության հիմքը համարում էր հասարակական դաշինքը, որը կառավարության կողմից խախտվելու դեպքում՝ ժողովուրդն իրավունք ունի ընթոստանալու: Նա դատապարտում էր ստրկությունը, պաշտպանում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները, կողմ էր բոլոր նահանգների դաշ-

նությանը՝ տեղական լայն ինքնավարության պահպանումով: Նաև՝ կողմ էր համընդհանուր ընտրական իրավունքին:

Ահա այս միանգամայն տաղանդավոր քաղաքական գործիչը Ֆրանսիայի հետ ռազմական դաշինք կնքեց, որի արդյունքում Ֆրանսիան ամերիկյան հողի վրա պատերազմ սկսեց անգլիական ուժերի դեմ: Անգլիացիների դեմ պատերազմի մեջ մտան նաև Իսպանիան և Հոլանդիան: ԱՄՆ-ի նկատմամբ բարյացակամ դիրք գրավեց նաև Ռուսաստանը, որի նախաձեռնությամբ եվրոպական մի շարք պետություններ կազմեցին «**Չեզոքների լիգա**» և հայտարարեցին, որ շարունակելու են առևտուրը Ամերիկայի հետ:

Ջորջ Վաշինգտոն

Ամերիկյան մայրցամաքային բանակի գլխավոր հրամանատարն էր **Ջորջ Վաշինգտոնը**:

Նա ծնվել է 1732 թվականին խոշոր պլանտատոր-ստրկատիրոջ ընտանիքում: Կրթված ու զարգացած անձնավորություն էր, օժտված մեծ զորավարի և կազմակերպչի բացառիկ տաղանդով: Ահա, **Ջորջ Վաշինգտոնի** հրամանատարությամբ, ֆրանսիական բանակի աջակցությամբ, Ամերիկյան վերջնական հաղթանակ տարավ Անգլիայի դեմ:

1783 թվականի սեպտեմբերի 3-ին կնքվեց Վերսալյան հաշտության պայմանագիրը: Անգլիան ճանաչեց ԱՄՆ-ի անկախությունը: Ընդունվեց Միացյալ Նահանգների սահմանադրությունը և առաջին պրեզիդենտ ընտրվեց հաղթանակած հրամանատար **Ջորջ Վաշինգտոնը**:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները մինչև 19-րդ դարի վերջը կարողացավ Ֆրանսիայից գնել Լուիզիանան, Ռուսաստանից՝ Ալյասկան, Իսպանիային՝ ստիպեց գիջել Ֆլորիդան, պատերազմ սկսեց Մեքսիկայի դեմ և նվաճեց նրա տարածքների գրեթե կեսը:

Շարունակվում էին խլվել նաև այն շատ քիչ մնացած տարածքները, որտեղ դեռ ապրում էին ամերիկյան բնիկ, կարմրամորթ ցեղերը:

Վերջիններից մեկը **Դումանիշ** ցեղն էր, որը դուրս պետք է վճռվեր իր սեփական հայրենիքից... Եվ քանի որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները «մարդասիրական» սահմանադրության տեր ազատ երկիր էր արդեն, կռիվ չսկսեց այդ փոքրիկ ցեղի դեմ, այլ կազմակերպեց նրա տարածքի առք ու վաճառքը:

Տեղն ապրում էր այժմյան Սիեթլ քաղաքի տարածքներում, որը գտնվում էր երկրի հյուսիս-արևմտյան մասում:

Դուճանիշ ցեղի
առաջնորդ Սիետլը

Հնդկական Դուճանիշ ցեղի առաջնորդ Սիետլը, ում անունով հետագայում կոչվեց այստեղ կառուցված քաղաքը, ժողովեց իր ցեղին և արտասանեց իր համարահայտ ճառը, ապա այն որպես ուղերձ ուղարկվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Պիլսին:

Այս ճառը առավել գնահատելի է մեզ՝ հայերիս համար, որպես իր Հայրենիքի մեծագույն մասը կորցրած ժողովրդի:

Կարմրամորթների վերջին Առաջնորդ Սիետլի ուղերձը.

«Վաշինգտոնի մեծ առաջնորդը տեղեկացրել է, որ ցանկանում է գնել մեր հողը: Բայց ինչպե՞ս կարելի է գնել կամ վաճառել երկինքը, հողը: Ստահողացումը տարօրինակ է մեզ համար: Եթե օդի թարմությունն ու ջրի փայլատակումը սեփականություն չէ, ինչպես կարելի է գնել այն: Այս երկրի յուրաքանչյուր կտորը սուրբ է իմ ժողովրդի համար. սո՜ժո՛ւ

փայլող ամեն մի փուշը, ավազոտ ծովափն ու մութ անտառների մշուշը, յուրաքանչյուր մարգագետին, բզգացող յուրաքանչյուր միջատ: Բոլորն էլ սուրբ են մեր ժողովրդի հիշողության և փորձի մեջ: Մենք գիտենք ծառերի մեջ հոսող կեղևանյութի մասին, այնպես, ինչպես մեր երակներում հոսող արյան մասին գիտենք: Մենք երկրի մի մասնիկն ենք, իսկ նա մերը: Անուշաբույր ծաղիկները մեր քույրերն են, արջը, եղնիկը և հսկա արծիվը մեր եղբայրները: Լեռնագագաթները, մարգագետինների արտոյտները, պոնիի և մարդու մարմնի ջերմությունը, բոլորը մի ընտանիքի անդամներ են: Փայլվում ջրերը, որ հոսում են գետերով և վտակներով, ջուր չեն լույս, այլ մեր նախնիների արյունն են: Եթե վաճառենք մեր հողը, ապա դուք պետք է ընդունեք, որ այն սուրբ է: Յուրաքանչյուր մռայլ արտացոլումը լճերի ջինջ ջրերում պատմում է իմ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և հիշողությունների մասին: Ջրի շրջումը իմ պապերի ձայնն է: Գետերը մեր եղբայրներն են. նրանք հագեցնում են մեր ծարավը, տանում են մեր նավակները և կերակրում են մեր երեխաներին: Ուստի նրան պետք է տաս այն բարությունը, ինչ եղբորդ կտայիր: Օղը թանկ է մեզ համար. այնտեղ կյանք պարզևոդ ոգիներն են... Քամին առաջին շունչն է մեր պապերի, նրանց վերջին հոգոցը նաև: Ուրեմն քամին մեր երեխաների կյանքի ոգին է: Ուստի եթե վաճառենք մեր հողը, դուք պետք է սուրբ պահեք, որպես մի վայր, ուր մարդը կարող է ճաշակել մարգագետնի ծաղիկներով քաղցրացած քամին:

Սովորեցնելով՝ եք մեր երեխաներին, ինչ մենք ենք նրանց սովորեցնում: Որ երկիրը մեր մայրն է: Ինչ լինի երկրին, կլինի նաև երկրի որդիներին ու դուստրերին: Սա՛ մենք գիտենք: Երկիրը մարդուն չի պատկանում: Մարդն է պատկանում երկրին: Ամեն բան կապակցված է մեզ բոլորիս միավորող արյան նման: Մարդը չի գործել կյանքի ուստայնը, նա պարզապես մի բջիջն է դրա: Ինչ ուստայնին կանի, նա իրեն կանի:

Մենք գիտենք. մեր աստվածը նաև ձեր աստվածն է: Երկիրը թանկ է նրա համար: Վնասել երկիրը, կնշանակի առաջացնել Արարչի դժգոհությունը:

Ձեր հետագա ծակատագիրը գաղտնիք է մեզ համար: Ի՞նչ կլինի, եթե բոլոր վայրի ցուլերը մորթվեն, վայրի ձիերը վարժեցվեն: Ի՞նչ կլինի, եթե անտառների գաղտնի անկյունները լցվեն բազում մարդկանց բույրով և կանաչապատ բլուրների տեսարանը աղավաղվի խոսող լարերից...

Երբ վերջին կարմրամորթը վերանա իր ամայի տարածությունների հետ և միայն նրա հիշողությունը ամպի ստվերի նման թափառի պրերիայով՝ կմնա՞ ինչ-որ բան իմ ժողովրդի շնչից: Մենք սիրում ենք այս աշխարհը, ինչպես նորածինն իր մոր սրտի իմ ժողովրդի շնչից: Մենք սիրում ենք այս աշխարհը, ինչպես մենք ենք սիրել: Հոգացեք թրթռը: Ուստի եթե տիրեք մեր հողը՝ սիրեք այն, ինչպես մենք ենք սիրել: Հոգացեք նրա մասին, ինչպես մենք ենք հոգացել: Պահեցե՛ք հողը բոլոր երեխաների համար նրա մասին, ինչպես մենք ենք հոգացել: Պահեցե՛ք ինչ-որ մեկը այս հողի և սիրե՛ք այն, ինչպես Աստված է սիրում մեզ բոլորիս: Քանի որ մենք այս հողի մասնիկն ենք, դուք նույնպես նրա մասնիկն եք: Երկիրը թանկ է մեզ համար, այն նաև թանկ է ձեզ համար: Մենք գիտենք. կա մի Աստված: Եվ ամեն մի մարդ, լինի դա թանկ է ձեզ համար: Մենք գիտենք. կա մի Աստված: Եվ ամեն մի մարդ, լինի դա կարմրամորթ թե սպիտակամորթ, Աստծո համար հավասար է... Ուրեմն նրանք առանձին լինել չեն կարող: Մենք բոլորս եղբայրներ ենք»:

Աքանչելի է:

Ես չկարողացա գտնել, թե Միացյալ Նահանգների նախագահ Պիլսը ինչ է պատասխանել Դուճանիշ ցեղի Առաջնորդին: Բայց այս ուղերձի տողերից հասկացվում է, որ Առաջնորդը գիտեր. պիտի ի վերջո, կատարեր Միացյալ Նահանգների նախագահի պահանջը և իր երկիրը ինքնակամ առուծախով զիջեր նրան: Կարմրամորթների վերջին Առաջնորդը մի խնդրանք ուներ միայն, որ այդ հողը պահպանվի բոլոր երեխաների համար և սիրեն այն այնպես, ինչպես Աստված է սիրում բոլորին:

Դուճանիշ ցեղի վերջին Առաջնորդը համամարդկային սիրո և եղբայրության սքանչելի զգացումն է աշխարհին պարզում: Եվ նրա խորհրդածությունները բնության և հայրենիքի մասին մեծ մարդասերի ճշմարիտ խորհրդածություններ են... Երանի նման խորհրդածությունները հասանելի լինեն բոլոր առաջնորդներին, որովհետև կարմրամորթների առաջնորդ Սիետլի ուղերձը ուղղված է ողջ Աշխարհին, ողջ մարդկությանը:

ՀԵՆՐԻ ԼՈՆԳՖԵԼԼՈ

Հենրի Լոնգֆելլոյի «Հայավաթի երգը» Ամերիկայի բնիկ ժողովուրդների ավանդապատումների ու լեգենդների հիման վրա գրված պոեմ է... Այնքան գեղեցիկ, այնքան խորհրդավոր և այնքան ազնիվ... «Հայավաթի երգը» փաստորեն հյուսիս-ամերիկյան բնիկների էպոսն է, որի գործողությունը կատարվում է Օջիբագոց երկրում, Վերին ծովի հարավային եզրերներին, գեղանկար ժայռերի և Մեծ Ավազաթմբերի միջև: Այն իր գաղափարի վսեմությամբ անչափ հարազատ է առաջնորդ Սիետլի ուղերձին:

Վենրի Վորդսվորդ Լոնգֆելլո

...Վենրի Վորդսվորդ Լոնգֆելլոն ծնվել է 1807 թվականի փետրվարի 27-ին Միացյալ Նահանգների Մեն նահանգի Պորտլենդ փոքրիկ քաղաքում: Ավարտելով քոլեջը՝ նույն քոլեջում դասավանդում է ռոմանա-գերմանական լեզուներ:

Քոլեջը գտնվում էր գեղեցիկ մի վայրում. գետի սահանքների մոտ՝ հարուստ բնության չքնաղ տեսարաններով: Դեռ աշակերտական նստարանից գրելով իր անդրանիկ բանաստեղծությունները՝ նա բացահայտում է իր մեծ, անպարփակ սերը բնության հանդեպ:

19-ամյա Լոնգֆելլոն իր մասնագիտության մեջ խորանալու նպատակով մեկնում է Եվրոպա, ապրում Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Գերմանիայում, Չեխոսլովակիայում, Անգլիայում և սովորում լեզուներ: Նա առհասարակ լեզուներ սովորելու արտակարգ ընդունակություն ուներ:

Վերադառնալով Միացյալ Նահանգներ և դասավանդելով Հարվարդի համալսարանում, նա երկու անգամ նորից է այցելում Եվրոպա:

Չեռո մի գեղեցիկ բնակավայրում փայտաշեն հնամենի մի տնակ գնելով՝ ապրում է այնտեղ մինչև իր կյանքի վախճանը:

Պատահական մի հրդեհի ժամանակ զոհվում է նրա սիրելի կինը: Կնոջ ողբերգական մահը նրա հետագա ողջ կյանքը ընկղմում է խոր թախծի մեջ:

Նրա բալլադներն ու պոեմները, բանաստեղծությունները լույս էին տեսնում ժողովածուներով և անմիջապես դառնում սիրված ու փնտրված գրքեր ոչ միայն Ամերիկայում, այլ նաև Եվրոպայում և Ռուսաստանում: Փնտրված էին, որովհետև այնքան պարզություն ու քնքշանք, վարակիչ անդորր ու մեղմություն կար նրա լուսավոր շղարշներով պարուրված թախծոտ քերթվածքներում:

Ստրուկների ազատագրությանը նվիրված նրա բանաստեղծությունները գրվեցին քաղաքացիական պատերազմների ժամանակ և կոչվում էին «Բանաստեղծություններ ստրկության մասին»: Նրանք յոթն էին և սքանչելի էին իրենց քնարականությամբ...

Լոնգֆելլոն ամերիկյան ժողովրդի ազգային մեծ բանաստեղծն է, բայց նա նաև համաշխարհային համբավի տեր գրող է: Նա բոլոր ժամանակների համար մնում է որպես մեծ մարդասեր, բայց թշվառների ու անարգվածների հանդեպ նրա մարդասիրությունը մի ուրիշ որակի է...

Նրա «Նետը և երգը» բանաստեղծությունը ընդամենը 12 տողից է բաղկացած: Բովանդակությունն այսպիսին է. մանկության օրերին նա աղեղից մի նետ է արձակում, բայց չի կարողանում հետևել նրա թռիչքին: Նա երգում է, բայց չի կարողանում հետևել, թե ուր ընկավ իր երգը: Շատ տարիներ հետո նա իր նետը գտնում է կաղնու ծառի մեջ, իսկ կորցրած երգը՝ մի բարեկամի սրտում:

Նրա «Նետը և երգը» բանաստեղծությունը ընդամենը 12 տողից է բաղկացած: Բովանդակությունն այսպիսին է. մանկության օրերին նա աղեղից մի նետ է արձակում, բայց չի կարողանում հետևել նրա թռիչքին: Նա երգում է, բայց չի կարողանում հետևել, թե ուր ընկավ իր երգը: Շատ տարիներ հետո նա իր նետը գտնում է կաղնու ծառի մեջ, իսկ կորցրած երգը՝ մի բարեկամի սրտում:

Այս բանաստեղծությունը խորհրդապաշտական սքանչելի նմուշ է, որի էությունը այն ճշմարտության մեջ է, թե նրա գրչի տակից դուրս եկած յուրաքանչյուր երգի բնակարանը մարդկանց սրտում է:

Լոնգֆելլոն սիրում էր նաև թարգմանությամբ զբաղվել: Նա առաջիններից մեկն է, որ եվրոպական բանաստեղծությունը ծանոթացրեց Ամերիկային: Գյոթեին և Հայնեին գերմաներենից թարգմանեց անգլերեն, իսկ իտալերենից՝ Դանթեի «Աստվածային կատակերգությունը», որը համարվում է համաշխարհային թարգմանական գրականության գլուխգործոցներից մեկը:

Լոնգֆելլոն հետաքրքրվել է նաև Հայոց բանաստեղծությամբ: ...1852 թվականին Ղևոնդ Ալիշանը 6 ամսով գտնվում էր Լոնդոնում: Այստեղ նա անգլերեն, արձակ թարգմանությամբ «Հայոց երգք ռամկանք» 19 երգից բաղկացած մի ժողովածու է կազմում և հետո հրատարակում Վենետիկում:

Ալիշանի հրատարակած այս ժողովածուն պատահաբար ընկնում է Լոնգֆելլոյի ձեռքը, և նա այնքան է տարվում հայկական միջնադարյան գեղջկական երգերով, որ մի քանիսը արձակ թարգմանությունից վերածելով Բանաստեղծության՝ հրատարակում է իր ժողովածուների «Խառը բանաստեղծություններ» բաժնում՝ յուրաքանչյուրին տալով «Հայկական ժողովրդական երգ՝ Ալիշանի արձակ թարգմանությունից» բացատրությունը:

Լոնգֆելլոն հատկապես շատ է սիրել «Արագիլին» և «Մանուկն ու ջուրը» երգերը:

Այս բոլորով հանդերձ, այնուամենայնիվ, Լոնգֆելլոն անգուցական է իր «Հայավաթի երգը» պոեմով, որտեղ նա առատորեն օգտագործել է ամերիկյան հնդկ ժողովուրդների և բնիկների բանահյուսությունը:

«Ինչ հարկ կա մեզ գրելու Չոնոսի դղյակների մասին, երբ մեր մշուշապատ եղանիների միջից վեր է խոյանում վիզվածների ծովը...»:

Եթե չլինեք «Հայավաթի երգը», առիթ չէինք ունենա ըմբռնելու համաշխարհային գրականության ամենապայծառ գոհարներից մեկի աննկարագրելի հարստությունը:

Սա, փաստորեն, դյուցազներգություն է, որտեղ գլխավոր հերոս քաջարի որսորդ Հայավաթի և նրա միջավայրի միջոցով մեր առջև հառնում է մեզ բոլորովին անծանոթ մի աշխարհ, որտեղ մարդկային տոկուն

աշխատանքն է ու տոկուն պայքարը հանուն կյանքի, որ մղում են բնիկ ցեղերը՝ այդ երկրի բնիկ տերերը: Հայավաթի ամենակարևոր խնդիրը այդ ցեղերի միջև համերաշխություն և եղբայրություն հաստատելն է, նրանց միջև հաճախ ծագող Գժտություններն ու կռիվները վերացնելը: Նրա հերոսական պայքարը բոլոր չար ուժերի դեմ է, որոնք խախտում են խաղաղության վսեմ ոգին: Մեծագույն նպատակ, որին ի վերջո հասնում է հերոսը... «Հայավաթի երգը» մարդա-

սիրությանը և ժողովուրդների բարեկամությանը, կյանքի փառաբանությանը նվիրված չափազանց ինքնատիպ և հոյակապ ծոներգություն է: Բնությունն իր ողջ մանրամասներով հառնում է գրքի էջերից, որպես կենդանի ու շնչող էակ, որի հետ, որի ներսում ապրում է մարդը՝ հավիտյան կապված նրան բնապաշտական իր ողջ գիտակցությամբ: Կապված նրա կանաչ հովիտներից, արևափայլ ջրերին, գյուղի շուրջը փռված արոտներից, խոր ծնակներից, սոսափող մայրիներից, որոնք կանաչ են ամռանը, ճերմակ են ձմռանը և «միշտ հառաչող ու միշտ երգող են»:

«Յովտի միջից հոսում էին
Արծաթափայլ լուսե ջրեր՝
Շառաչելով ամեն գարնան
Ամռանը՝ խիտ եղեգնուտված,
Աշնանը՝ գորշ մեգով պատած
Ձմռանը՝ ձյուն-սառույց մտած»:

Պոեմի «Նախերգանքն» արդեն չափազանց հուզիչ է:

«Եթե հարցնեք, որտեղի՞ց են
Հրույցներն ու ասքերը այս՝
Անտառների հոտով լեցուն
Մարգագետնի ցողով, շաղով
Վիզվամների ոլոր ծխով,
Մեծ գետերի ուժգին վազքով
Նրանց ստեպ որոտներով,
Նրանց վայրագանքով,
Ինչպես ամպրոպ լեռնաստանում՝
Ես ձեզ կասեմ, կպատմեմ ձեզ,
Անտառներից, արոտներից,
Յյուսիսային մեծ լճերից,
Օջիբացոց վայրի երկրից,
Դաքոտացոց լայն աշխարհից
Ճահիճներից, ծախիներից
Ուր Շուի-շուի-գան՝ արագիլը
Կեր է փնտրում շամբերի մեջ:
Կրկնում են զրույցներն այդ,
Որ լսեցի Նավադահից,
Երգչից այն հրաշալի:
Եթե հարցնեք՝ Նավադահան
Ուսկի՞ց գտավ հրաշաբառ
Լեգենդներն ու երգերն այս վառ,
Այսքան վայրի ու ինքնաբուխ՝
Ես ձեզ կասեմ, կպատմեմ ձեզ,
Թռչոց վայրի բների մեջ,

Հրշուկների հյուղակներում,
Վայրի եզան կծղատեղում,
Արծիվների թառաստանում
Վայրի հավքը երգեց երգն այս
Տխրաթախիծ տղմուտներում...»:

Բանաստեղծը հավատացնում է, թե այս չքնաղ զրույցը Հայավաթի մասին կլսի նա, «ով սիրում է բնությունը, արևաշողը մարգագետնում, ձյունահողմը, հորդ տարափը, որոտը լեռնաստանում, գետերի սահանքները, մայրիների թավուտները...»:

Կլսի նա, ով սիրում է հին առասպելներ ու ավանդապատումներ:

«Նա, ով շվար թափառելիս,
Կանաչ հանդում լուռ շրջելիս
Հանդիպում է մի հին պատի,
Որի վրա կախված են ալ
Ողկույզները գետնաթթի,
Կանգ է առնում մի հնօրյա
Շիրմի առաջ և մտորում
Այդ կիսամաշ գրի վրա,
Որ գրված է պարզ և անվարժ,
Որի ամեն գիրը սակայն
Հանդերձյալի հույսով, սիրով,
Երազներով է հագեցած՝
Թող կանգ առնի նա և կարդա,
Վայրի ու խոր գիրն այս արդար,
Չքնաղ երգը Հայավաթի»:

Եվ իսկապես, Երգը չքնաղ է... Երգի կենդանի տրոփը... ով առնչվի նրա տողերին, պիտի զգա համահունչ իր սրտի զարկերին... Ով սիրում է բնությունը, տողերին, պիտի զգա համահունչ իր սրտի զարկերին... Ով սիրում է բնությունը, այն հիրավի մեծ ստեղծագործությունը նրան հնարավորություն պիտի տա այն ըմբռնելու մեծագույն հուզումով: Ով գիտի գնահատել բանաստեղծության գեղեցկությունը, նրա ներքին զգայնությունները, պիտի լիովին վարձատրվի ու պիտի հարստանա իր ապրումների ողջ նկարագիրը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, բացի դեռ չավարտված բնիկ ցեղերի մնացորդների հետ ունեցած խնդիրներից, բացի արտաքին պատերազմներից, կար նաև նեգրերի ազատագրական շարժումների խնդիրը, որը իր բարձրակետին էր հասել **Աբրահամ Լինկոլնի** պրեզիդենտության ժամանակ:

Լինկոլնը Միացյալ Նահանգների 16-րդ պրեզիդենտն էր, մասնագիտությամբ փաստաբան, ստրկատիրության անհաշտ թշնամի: Նա Հանրապետական կուսակցության կազմակերպիչներից էր և ժողովրդի բոլոր խավերի պաշտպան, քաղաքացիական ու քաղաքական իրավահավասարության ջատագով...

Աբրահամ Լինկոլնը պրեզիդենտ ընտրվեց 1860 թվականին և հենց այս ժամանակ էլ մեծ թափ առան արդեն 1800-ական թվականներին սկսված նեգր ստրուկների ազատագրական շարժումները, որոնց մասնակցում էին նաև բանվորներ, մտավորականներ, մանր ֆերմերներ, բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ:

Այս համընդհանուր շարժումը կազմակերպված էր ընդդեմ **Հարավային մահանգների ստրկատեր-պլանտատորների**, որը **Լինկոլնի** նախագահության ժամանակ կապիտալիստական **Հյուսիսի** և ստրկատիրական **Հարավի** միջև վերածվեց քաղաքացիական պատերազմի:

Հարավի 11 մահանգների ստրկատերերը համախմբվեցին՝ նպատակ ունենալով գրավել իշխանությունը և ստրկատիրությունը տարածել Միացյալ բոլոր մահանգներում:

1861 թվականին երկրի ներսում սկսված քաղաքացիական պատերազմը ծանր էր, չափազանց արյունահեղ և անխնա... Բայց, ի վերջո, չորս տարի անց պատերազմն ավարտվեց **Հյուսիսի** հաղթանակով:

Աբրահամ Լինկոլնը երկիրն ազատեց ստրկատիրության շղթաներից: 1865 թվականի ապրիլի 9-ն էր: Ապրիլի 14-ին **Աբրահամ Լինկոլնը** սպանվեց պլանտատորների գործակալի ձեռքով:

Աբրահամ Լինկոլնը դարձավ ամերիկյան ժողովրդի ազգային հերոսը:

Աբրահամ Լինկոլն

Այն հայտնվել էր 18-րդ դարում Անկախության պատերազմի տարիներին ցեղատյաց՝ ռասիստ **Չարլզ Լինչի** նախաձեռնությամբ, որ իր բռնությունները կատարում էր ահաբեկչական **Կու-Կլուկս-Կլան** գաղտնի կազմակերպության միջոցով:

Կու-Կլուկս-Կլան

Լինչի դատաստանը և **Կու-Կլուկս-Կլանը** նույնքան ամոթալի և դաժան երևույթներ էին, ինչպես ինկվիզիցիան միջնադարում: Մի տարբերությամբ, որ ինկվիզիցիան, իբր թե, դատի էր ենթարկում անմեղներին, հետո միայն կենդանի նետում խարույկի բոցերի մեջ...

Բայց, ինչ էլ որ լինեք, **Հյուսիսի** հաղթանակով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում կապիտալիզմի անարգել զարգացմանը լայն հնարավորություններ ընձեռվեց, որը 19-րդ դարի վերջերին արդեն թևակոխել էր ինպերիալիզմի փուլը և նորանոր ագրեսիաների միջոցով կարողացել էր ընդարձակել իր տարածքները և ազդեցության ոլորտները:

Դարավերջի իսպանա-ամերիկյան պատերազմի ժամանակ Միացյալ Նահանգները գրավեց Ֆիլիպինները, Պուերտո-Ռիկոն, Գուամը, Կուբան: Պանաման անջատել տվեց Կոլումբիայից և կնքել տվեց մի պայմանագիր, որով կարող էր անարգել իր կամքին ենթարկել նրան: 20-րդ դարում նրա նվաճողական քաղաքականությանը ենթարկվեցին նաև ուրիշ երկրներ: Բայց դեռ չփորձենք անցնել 20-րդ դարի շեմից ներս: Դեռ ավարտենք կիսատ մնացած պատմություններն այն մասին, թե ինչպես հայ գաղ-թականության ետևից հասանք այս երկիրը: Դեռ պիտի գոնե հպանցիկ ծանաչենք

ՀԱՅԵՐՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ

A black and white portrait of a man, likely a historical figure, wearing a large, ornate ruff collar. The man has dark hair and is looking slightly to the right. The background is dark and indistinct.

ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԻԳԱ

Ահա, այս երկու հայր անհրաժեշտ քանակությամբ թե՛նի աճեցնելով՝ կազմակերպեցին շերամապահությունը, որից հետո նաև մետաքսի արտադրությունը:

Մահմեդականությունը խուլ մնաց բողոքական քարոզիչների ջանքերի առջև:
Ընդամենը, տարիների ընթացքում այս քարոզիչներին հաջողվեց մեկ թուրքի

քրիստոնեական հավատի բերել: Թուրք կառավարությունը իսլամի այս անհավատ ու դավաճան զավակին կախաղան բարձրացրեց:

Բայց, փոխարենը, բողոքական քարոզիչները լիովին վարձատրվեցին հայերից, որոնք շատ հեշտությամբ ենթարկվում էին բողոքական հոգևորականներին, որի արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում **Հայաստանյազ ավետարանական եկեղեցի** հիմնադրվեց և ձևավորվեց Հայոց ավետարանական համայնք:

Ամերիկյան քարոզիչների Ամերիկայի մասին գրույցները, գիտության, ուսման ասպարեզում նրա ձեռքբերումների մասին քարոզները, բռնատիրական Թուրքիայի խեղդող միջավայրից ազատության լայնարձակ հորիզոնների երազանքը հայ երիտասարդներին մղում էր դեպի ավետյազ երկիր, որտեղ նրանք կարող էին ստանալ ազատություն և ուսում միաժամանակ:

16-ամյա **Խաչատուր Ոսկանյանը**՝ առաջին հայ պատանին, ամերիկյան միսիոներների հովանավորությամբ, Կոստանդնուպոլսում բարձրացավ նավ, որպեսզի հասնի Երազների երկիրը:

Հասավ:

6 տարի սովորեց և ավարտեց Նյու Յորքի համալսարանը և լրագրողի մասնագիտությամբ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Նա վերադարձավ, որովհետև ուզում էր ծառայել իր ժողովրդին: Այստեղ նա հիմնում է «**Ազդարար Բիւզանդեան**» թերթը, որն առաջին համարից հետո փակվում է, որովհետև նրա էջերում **Խաչատուր Ոսկանյանը**, առանց խնայելու, առանց զգուշություն բանեցնելու, քննադատել էր պոլսահայության առաջնորդ ամիրաներին...

Ոսկանյանը այս միջադեպից հետո անկարող որևէ աշխատանք գտնել Կոստանդնուպոլսում՝ ստիպված մորից նավ բարձրանալով, կտրել-անցնելով Միջերկրական ծովը և Ատլանտյան օվկիանոսը՝ կրկին հասնում է Ամերիկա:

Ջեյմս Գորդոն Բենեթ

Ջարմանալի են ճակատագրի խաղերը: Այս անգամ այդ խաղը նրա համար հանդիպման հնարավորություն էր ստեղծել դեռ ճանապարհին, նավի վրա... **Ջեյմս Գորդոն Բենեթը** «**Նյու Յորք Հերալդ**» թերթի տնօրենն ու խմբագիրն էր: Նրան հիացնում են հայ երիտասարդի բազմակողմանի գիտելիքները, անգլերենից բացի՝ մի քանի լեզուների իմացությունը:

Տեղ հասնելուն պես **Բենեթը Ոսկանյանին** առաջարկում է աշխատակցել թերթին:

...Ոսկանյանի համար բացվում են մասնագիտական լայն հնարավորություններ: «**Նյու Յորք Հերալդ**» թերթում նա բազմաթիվ հետաքրքիր հոդվածներ է տպում Արևելքի և հայ ժողովրդի մասին: Եվ չնայած բողոքական միսիոներների հովանավորությամբ էր կրթություն

ստացել, իր հոդվածներում մերկացնում էր նրանց, որովհետև ճշմարտությունը ծածկելու միտումով, հայերին ներկայացնում էին որպես կիսավայրենի և, որ ամենաարտառոցն է, առանց կրոնի և դավանանքի ժողովուրդ:

Ոսկանյանը Ամերիկայից թղթակցում էր Կոստանդնուպոլսի «**Մասիս**» հայկական թերթին՝ ներկայացնելով Ամերիկյան և ամերիկյան ապրելակերպը: Ձեռք բերելով անվանի լրագրողի համբավ՝ նա դառնում է Նյու Յորքի մամուլի ակունքի նախագահ:

Նա հայ էր և գիտեր իր արժեքը: Այդ արժեքն ընդունելի դարձնելու համար նա պիտի կարողանար ստեղծագործել մտավորականի բարձր սկզբունքներով... Եվ կարողացավ: Սակայն, սկզբունքներից բացի, նա ուներ իր մեծ երազանքը. նա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում պիտի հայկական մի քաղաք հիմներ և պիտի կոչեր **Նոր Անի**: Արևելքից արևմուտք ձգվող փողոցները պիտի կոչվեին Վան, Մուշ, Ջեթուն, Կարին և այլն, իսկ հյուսիսից հարավ երկարող փողոցները՝ ներգաղթողների ազգանուններով: Քաղաքում պիտի կառուցվեր հայկական ճարտարապետությամբ առաքելական եկեղեցի: Քաղաքում պիտի լինեին գրադարան, զբոսայգի, թատրոն, արևելյան բաղնիք...

Այս քաղաքում պիտի հավաքվեին ու ապրեին Ամերիկյա գաղթած բոլոր հայերը, որոնք այստեղ իրենց կզգային հարազատ միջավայրում և Հայրենիքի հանդեպ կարոտը այլևս չէր բզկտի նրանց...

Խաչատուր Ոսկանյանը իր երկու ընկերների՝ **Թովհանեյանի** և **Ման-գասարյանի** հետ փորձում էր անպայման ի կատար ածել այս հույակապ երազանքը... Սակայն նման աիռելի մի ծրագիր գլուխ բերելու համար երազանքից ու բուռն ցանկությունից բացի էլի ինչ-որ կարևոր ու խիստ անհրաժեշտ բաներ էին պետք:

Այս անհաջողությունը չխանգարեց, որ **Ոսկանյանը** Ամերիկայում հայա-նպաստ լայն գործունեություն ծավալի... Նա առաջին հայ մտավորականն էր այստեղ և իր պարտքն էր համարում ամերիկյան հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին՝ ի հեճուկս բողոքականների հարածած ստահող լուրերի: Այս առումով չափազանց օգտակար էր **Մրա ան-տարածած ստահող լուրերի**: Այս առումով «**Սուլթանն ու իր ժողովուրդը**» գիրքը: Օսմանյան գլերեն լեզվով հրատարակած «**Սուլթանն ու իր ժողովուրդը**» գիրքը: Օսմանյան բռնատիրության ճիրանների մեջ աքցանված հայերը, որոնք դաժանորեն ենթարկվում էին ազգային, քաղաքական, կրոնական, տնտեսական ճնշում-հալածանքների՝ ստիպված էին ապահով հանգրվան փնտրել Աշխարհի բոլոր միջօրեականներում... Այդ հանգրվաններից մեկն էլ, ահա, **Հին Աշխարհից** երեք հզոր օվկիանոսներով անջատված այս **Նոր Աշխարհ**ն էր:

Այսպես. ուսանելու նպատակով հայ երիտասարդները եվրոպական երկրներից բացի սկսեցին մեկնել նաև «**մեծ պատեհության երկիր**»՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Ուսանելուց հետո նրանցից ոմանք վերադառնում էին: Վերադարձավ նաև **Սենեքերիմ Տեր-Մինասյանը**, որ Պրիստոնի համալսարանում

սկզբում աստվածաբանություն ուսումնասիրեց, իսկ հետո ավարտեց բժշկության բաժինը և վերադարձավ հայրենի երկիր՝ օգտակար լինելու համար իր ժողովրդին:

Հայերն ուսումնառության համար ընտրում էին ճարտարագիտություն, բժշկություն, դեղագործություն, ատամնաբուժություն, գյուղատնտեսական մասնագիտություններ... Երբ նրանք սկսում էին աշխատել Ամերիկայում, նրանց մեծ մասը չէր վերադառնում հայրենիք, որովհետև դառնում էին առաջնակարգ մասնագետներ, հետևաբար՝ առավել ընդունելի ամերիկացիների կողմից:

Հայերը դասավանդում էին առաջնակարգ քուլտուրան և համալսարաններում: Նրանք պրոֆեսորներ էին Հարվարդի ատամնաբուժական, Լիհայի օրգանական քիմիայի, Փենսիլվանիայի ֆիզիկայի, Միչիգանի բժշկական և Յելի համալսարաններում...

...Քրիստափոր Տեր-Սերոբյանը հասնելով Ամերիկա՝ մի քանի տարի սպասավոր, ախոռապան ու ծիսարար եղավ, ապա 1837 թվականին փայլուն ավարտեց Պրիստոնի համալսարանի բժշկական բաժինը և դարձավ բժիշկ, դեղագործ... քիմիկոս: **Քրիստափոր Տեր-Սերոբյանը** առաջին հայ գյուտարարն էր ամերիկյան իրականության մեջ: Նա իրոք մեծ ծառայություններ է մատուցել Միացյալ Նահանգներին. հայտնագործել է երկրի թղթադրամի՝ դոլարի, «**դրամանեզման չենթարկվող և մինչև օրս գործածվող յուրահատուկ սև և կանաչ ներկերը**»:

Այս գյուտը անչափ բարձր գնահատվեց ամերիկյան կառավարության կողմից և համարվեց «**Աստվածային պարգև**»: Մինչ այդ դոլարն ուներ դեղին գույն և հեշտությամբ կեղծվում էր: Ամերիկյան կառավարությունն այս գյուտի համար **Տեր-Սերոբյանին** վճարեց 6.000 դոլար:

Այնուամենայնիվ, **Քրիստափոր Տեր-Սերոբյանը** վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և մինչև վախճանը պաշտոնավարեց Թուրքիայի դրամահատարանում:

Հիշո՞ւմ եք. Միացյալ Նահանգներում ուսանելուց հետո Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ նաև **Ղևոնդ Ալիշանի** եղբայրը՝ **Սերովբե Ալիշանը**:

Հետաքրքիր է բողոքական քարոզիչ **Հ. Դուլայթի** սպասավոր **Թադևոսյանի** ճակատագիրը: Նա Ամերիկա ուղևորվեց անմիջապես հետո կարողացավ կազմակերպել **ռահաթ լոխումի** արտադրությունը: Ռահատ լոխումը ամերիկացիների քիմքին շատ հաճելի թվաց, և նրանք այն կոչեցին «**թզի հալվա**»: Այս ռահատ լոխումով **Թադևոսյանը** շատ հարստություն դիպեց, ապա ողջը կորցրեց «**հանդուգն**» ձեռնարկների մեջ մտնելով:

Ամերիկա՝ Աստվածաբանական դպրոցում ուսանելու եկավ Կոստանդնուպոլիսի և Երուսաղեմի ապագա պատրիարք **Հարություն Վեհապետյանը**, ապա բողոքականություն ընդունած **Հովհաննես Տեր-Սահակյանը**, որ սովորելով և ավարտելով Յելի և Էնդովերի համալսարանները, վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս որպես բողոքական քարոզիչ:

Բոստոնում Սարգիս Խաչատուրյանը ատամնաբույժի մասնագիտություն ձեռք բերելով նույնպես վերադարձավ իր ծննդավայր Կոստանդնուպոլիս և Բերայի թաղամասում հիմնեց «**Ա. Խաչատուրյան և որդի**» ատամնաբուժարանը:

Ամերիկա էին գալիս նաև գավառաբնակները: Այս առիթով **Խաչատուր Դադայանը** գրում է.

«**ԱՄՆ-ը ինքը կազմավորման և զարգացման շեմին էր, և հայերը լիովին կրում էին բոլոր դժվարությունները, մասնակցում երկրի կայունացմանը: Ամերիկյան իրենից ներկայացնում էր վիթխարածավալ մի տարածք, որն անհրաժեշտ էր յուրացնել, իսկ դրա համար աշխատուժ էր պահանջվում: Եվրոպայից, Աֆրիկայից, Ասիայից ժամանողները գերհագեցրին աշխատանքի շուկան և աշխատուժի էժանությամբ այլոց համար մրցակցային վտանգ էին ներկայացնում հայերը:**

...Սակայն դարերով կուտակված գեներտիկական աշխատասիրությունը, դժվարությունները հաղթահարելու, զրկանքներին դիմակայելու անկոտրում կամքը և ձեռներեցության ոգին այստեղ էլ բարեբեր ազդեցություն ունեցան»:

Եթե հարուստ վաճառականները դեռ չէին վստահում իրենց կապիտալի հետ կտրել-անցնել օվկիանոսը, ապա միջին կարգի գործարարները հաջողությամբ իրենց գործն էին հիմնում Նոր Երկրում:

Ամերիկայի համար մղվող պայքարին իրենց մասնակցությունն ունեցան նաև հայերը: Հյուսիսային բանակի շարքերում 30 կամավոր և զորակոչված մեկ շարքային զինվոր էր կռվում: Ֆիլադելֆիայի հիվանդանոցներում ծառայել են շտապ օգնության վիրաբույժներ **Սիմոն Մինասյանը**, **Կարապետ Գալուստյանը**, **Պարոնիկ Մաթևոսյանը**:

Թովմաս Քորվին

Իսկ փաստաբան **Թովմաս Քորվին** Հայը ԱՄՆ-ի պետական գանձարանի քարտուղարն էր, Օհայոյի նահանգապետը, երկար ժամանակ նույն նահանգի ներկայացուցիչը Կոնգրեսում, ապա Միացյալ Նահանգների դեսպանը Մեքսիկայում:

Ամերիկա եկած առաջին գաղթականները կարծես հետախույզի դեր էին կատարում: Տեղ հասնելով և քիչ թե շատ աշխատանք և իրենց երկրից քիչ ավելի վաստակ ունենալով՝ նամակ-հորդորներ էին ուղարկում իրենց ծանոթ-բարեկամներին, ովքեր, ոգևորված հայրենակցի հաջողություններից, ճամփա էին ընկնում ծովերով ու օվկիանոսներով՝ հասնելու համար ավետյաց երկիր:

Այդպես, Մասաչուսեթսի նահանգի Ուստր քաղաքի առաջին հային, երկաթաթելի գործարանի բանվոր **Կարապետին** հետևելով, եկան շատերը և նրանց հետ նաև կարպետի գործարանատեր **Թովմաս** և **Օնիկ Նշանյան** եղբայրները, որոնց հաջողվեց իրենց կարպետի արտադրությամբ դառնալ միլիոնատերեր:

Երբ 1888 թվականին Ուստր քաղաքում հայերի թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի, ստեղծվում է «Կաճառ Հայկական» կազմակերպությունը, որի անդամների թիվը շատ արագ հասնում է 1200-ի:

Համայնքի հոգևոր առաջնորդ **Հովսեփ Վարդապետ Սարաճյանի** ջանքերով կազմակերպվում է առաջին հոգաբարձությունը, որին հաջողվում է հողատարածք գնել և դրամահավաք կազմակերպել ոչ միայն Միացյալ Նահանգներում, այլ նաև Մանչեստր, Լոնդոն, Փարիզ քաղաքներում: Այս դրամահավաքով պետք է եկեղեցի կառուցվեր: Վերջապես խոշոր գորգավաճառ **Հովհաննես Թավ-Հանճյանի** ու փաստաբան **Գյուլբենկ Գյուլբենկյանի** նվիրատվությունների շնորհիվ 1890 թվականին կառուցվեց Սբ. Փրկիչ քարակոփ եկեղեցին: Մինչ այս եկեղեցու կառուցումը Ուստրում, Ֆրեզնոյում արդեն գործում էր փայտաշեն Սբ. Երրորդություն եկեղեցին:

Սերոբյան եղբայրներ

Հայերը դանդաղորեն սփռվում էին ողջ Ամերիկայում և դանդաղորեն կուտակվում Արևմուտքում՝ Կալիֆոռնիայում: **Հակոբ Սերոբյանը** առաջինն էր, որ այստեղ կալվածք գնելով՝ դարձավ հողի սեփականատեր:

Հայն անհող էր իր Հայրենիքում, իսկ այստեղ կարող էր նույնիսկ հողի առքուվաճառքով զբաղվել, ինչպես Կալիֆոռնիայի Սան Բեռնարդինոյի բնակիչներ դարձած **Թաշյան** եղբայրները, ովքեր զբաղվում էին նաև գերեզմանաքարեր պատրաստելով:

Առաջին հայերը հայտնվում են նաև Լոս Անջելեսում, Սան Ֆրանցիսկոյում, Ֆրեզնոյում: Եվ ամենուրեք կազմավորվում են հայկական համայնքներ...

Ֆրեզնոյից 42 մղոն հեռավորության վրա է գտնվում **Եղեմ** քաղաքը: Երբ հայերը հայտնվեցին այստեղ՝ այն չոր ու անհրահայտյոր մի վայր էր, կոչվում էր Լոուել, որտեղ ապրում էին ընդամենը հինգ ամերիկացի:

Մալաթիայից Լոուել հասած **Գաբրիել Բաղդոյանը** գնեց 40 ակր հող և դարձավ այս ամայի հողի վրա առաջին այգի տնկողը: Հետո այս առաջին այգեստանին հետևեցին ուրիշ հայեր, ովքեր գալիս էին ամենատարբեր տեղերից, հողեր գնում, տներ կառուցում, այգիներ տնկում... Քիչ ժամանակ անց ամայի տափաստանավայրը, ուր օձեր ու կարիճներ էին ապրում, դարձավ ծաղկուն այգեստանների դրախտավայր: Հայերը սիրեցին իրենց ծանր աշխատանքով դրախտի վերածված Լոուել բնակավայրը և ցանկացան այն վերանվանել **Եղեմ**:

Ահա այսպես, գաղթական հայերը Եղեմ կառուցեցին երկրի վրա: Նրանք այնտեղ կառուցեցին նաև իրենց երկու եկեղեցիները, մեկը՝ առաքելական, մյուսը՝ բողոքական:

Կալիֆոռնիայի նահանգի Սան Ուոգին հովիտը նույնպես անապատ էր: «Գետերն առանց այստեղով հոսելու օվկիանոս էին հոսում... Հողն արժեք չուներ»:

Սան Ուոգին հովիտը անապատից այգեստանի վերածելու երկարամյա ու դժվարին գործում Կալիֆոռնիայի նահանգի առաջին բնակիչների հետ, իրենց քրտինքը խառնելով գետերի ջրերին, ոռոգելի ու մշակելի դարձրեցին ամայի տարածությունները նաև հայ գաղթականները:

12 գավառներից բաղկացած Սան Ուոգին հովտի կենտրոնը Ֆրեզնոն էր, որը շնորհիվ այդտեղ ապրող հայերի, որոնք մեծամասնություն էին կազմում, դարձավ «դաշտին ամենահարուստ ու ծաղկյալ մասն և նահանգիս բոլոր գավառները կը գերազանցե»:

Հիմնական մշակույթն այստեղ խաղողն էր, սակայն մշակվում էին նաև սեխ, ծնեբուկ, ծիրան, նարինջ, ելակ, ուրիշ մրգեր և զանազան բանջարեղեն: Ողջ այս ծնեբուկ, ծիրան, նարինջ, ելակ, ուրիշ մրգեր և զանազան բանջարեղեն: Ողջ այս արտադրանքը վաճառքի էր հանվում: Ֆրեզնոյի հայերը զբաղվում էին նաև թռչնաբուծությամբ, ծխախոտագործությամբ, գինեգործությամբ... Հայտնի էր նաև Սիմոն աղայի և Վահե Քիրքոռյանի բլրուրի արտադրությունը, որի վաճառքը կատարվում էր ողջ Ամերիկայով մեկ:

Լոս Անջելեսի համայնքի շատ հայեր, ովքեր հիմնականում արևելահայեր էին, ներգրավվել էին քաղաքի աղբահանումը կազմակերպելու աշխատանքներում: Նրանք ունեին իրենց ընկերությունները, որոնք հաջողությամբ մրցում էին այլազգի աղբահավաքների հետ: Ի դեպ, քաղաքի աղբահանությունը շատ կարևոր և դժվարին գործ է: Հայերն անչափ բարեխիղճ էին աշխատում:

Լոս Անջելեսի քաղաքապետարանը գնահատեց հայերի մաքուր աշխատանքը՝ այն արժանացնելով գովեստների...

Հայ համայնքներում կանայք նույնպես աշխատում էին: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին ասեղնագործությամբ: Նրանց ասեղնագործած սքանչելի թաշկինակները, օձիքները, թևնոցները, գոտիները, հագուստները, գլխարկները, վարագույրները, ծածկոցները վաճառքի էին հանվում և մեծ պահանջարկ ունեին:

Կանայք աշխատում էին նաև չորացրած մրգերի, թխվածքների խանութներում, ճաշարաններում ու ծաղկանոցներում...

Կալիֆոռնիայում իրենց ունեցած տնտեսական հաջողություններից ելնելով՝ մի քանի երագող հայեր հողվածներով ու քարոզներով ամերիկահայությանը կոչ էին անում թողնել բանվորությունը, տեղափոխվել Ֆրեզնո և ստեղծել Ամերիկյան Հայաստան:

Նորից դիմենք **Խաչատուր Դադայանին**.

«Ի տարբերություն այլ համայնքների, ամերիկահայ գաղութի ծագումն ու

զարգացումը ունի իր առանձնահատկությունները: Եթե ավելի հին համայնքները (Հնդկաստան, Հնդկաչին, Եգիպտոս, Եվրոպա, Ռուսաստան և այլն) հիմնում էին պրոֆեսիոնալ վաճառականները՝ բացառիկ օգտաբերության համար հաճախ արժանանալով հարկային և մաքսային արտոնությունների, ապա հեշտ է նկատել, որ Ամերիկա տարագրվողների մեծ մասը, որպես կանոն, հալածյալներ էին, որոնք դրամագլուխ ու վաճառականական հմտություններ չունեին: Սակայն արագորեն ըմբռնելով երկրի ընդհանուր դրվածքը, որը պարզունակ կերպով կարելի է այսպես բնութագրել՝ ենթարկվել օրենքներին և այդ սահմաններում գործել ազատորեն, պարզելով խաղի կանոնները և վստահություն ունենալով դրանց անխախտության նկատմամբ՝ նրանց մեջ արթնացավ ձեռներեցության, աչքաբացության, ստեղծագործության՝ դարերով ձևավորված գեներ, որը զուգակցելով ֆանտաստիկ աշխատասիրության հետ, հանգեցրեց զարմանահրաշ արդյունքների...»:

Մի երկու օրինակ միայն:

Հայերը, ինչպես երկրագնդի մյուս երկրներ, այնպես էլ Ամերիկա տարան իրենց ստեղծագործական ձեռներեցությունը, տաղանդը, աշխատասիրությունը, դժվարություններ հաղթահարելու կամքը և ուժը: Նրանք որևէ երկրում չընկրկեցին: Չընկրկեցին և այստեղ: Նրանք այս նոր աշխարհին բազմաթիվ գյուտեր նվիրեցին: Ասել ենք արդեն բժիշկ և քիմիկոս Քրիստափոր Տեր-Սերոբյանի մասին, ով Ամերիկային նվիրեց նրա թղթադրամի գույնը:

Ֆրեզնոյում ապրող Սեդրակ Մարալյանը հնարեց երկու մեքենա, մեկը՝ ծառերից պտուղ հավաքելու, մյուսը՝ չամիչ չորացնելու:

Լուսանկարիչ Կարոն Լուսանկարչության ասպարեզում կատարած կարևոր բարեփոխումների շնորհիվ դարձել էր Ամերիկայի Ընդհանուր Լուսանկարչության ընկերության նախագահ:

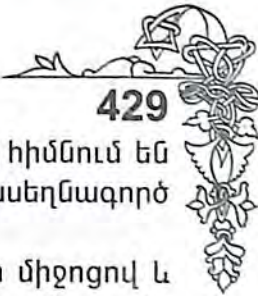
Բյուզանդ Նշկյանը ընտանի կենդանիներին կերակրելու իր հայտնագործած մեթոդով հսկայական շահ բերեց Ամերիկային:

Մշեցի Մելքոն Մարգարյանի երեք գյուտերը հեղաշրջեցին երկաթուղու վագոնների անիվներ պատրաստելու գործը:

Պոլսեցի Սարգիս Մինասյանը թերևս առաջին հայ վաճառականն էր, որ գալով Ամերիկա և բնակվելով Բրուքլինում, երկար տարիներ ամերիկյան ապրանքներ է արտահանել Թուրքիա: Գուցե և կարիք չէր լինի հիշել նրան, եթե նա խորապես ազգասեր մարդ չլիներ: Նա վիթխարի հարստություններ է տրամադրել Հայոց եկեղեցիների կառուցման և հայ մանուկների կրթության գործին ու ամենազանազան ազգանպաստ ձեռնարկների:

Բարեգործներ էին զմյուռնացի վաճառական Սարգիս Փափազյանը, տիգրանակերտցի Ասլան Սահակյանը, Իսկայան եղբայրները, որոնք Ամերիկայում հիմնել էին գորգի արտադրություն:

Բարեգործ էր նաև նույն մշեցի Մելքոն Մարգարյանը, որ գյուտարար լինելուց բացի, Նյու Յորքում հիմնել էր կարպետի գործարան և իր տան սենյակներից մի քանիսը անհատույց տրամադրում էր նորեկ հայրենակիցներին որպես հյուրանոց:

Փրովիդանսի Նյու Փորթ քաղաքում Գազանձյան եղբայրները հիմնում են «Առաջին ամերիկյան ընկերությունը», որը զբաղվում էր գորգերի և ասեղնագործ իրերի վաճառքով, և, անշուշտ, նաև բարեգործությամբ:

Ի դեպ. Ամերիկայում գորգը լայն ճանաչում է գտնում հայերի միջոցով և գորգերի արտահանման մենաշնորհը պատկանում էր Պատրիկ, Գուլաբի, Հարություն Գուլբեկյան եղբայրներին: Նրանք նույնպես, մի քանի ուրիշների հետ, հիմնում են Արևելյան գորգի խոշոր ընկերություն: Հարյուրավոր գաղթական հայեր են ներգրավվում մանրածախ գորգարտադրության, գորգերի վերանորոգման ու լվացման, ինչպես նաև համապատասխան դազգահների արտադրության բնագավառներում:

Իսկ Փրովիդանսում 1894 թվականին հիմնվում է Հայոց առաջին համայնքային «Ազգային տնտեսական միությունը», որի նպատակն էր նպաստել Հայոց տնտեսական, մտավոր ու ֆիզիկական զարգացմանը: Միայն Փրովիդանսում կար 150 մանր վաճառական, 10 գործարանատեր, 40 կալվածատեր: Հայերը եկել էին Ամերիկա, և յուրաքանչյուրն ըստ իր հնարավորությունների, կարողության, սակայն հային արժանի ազնվությամբ կատարում էին իրենց գործը:

Հայերն իրենց երկարատև և քրտնաջան աշխատանքի, ինչպես նաև համեստ ու տնտեսող ապրելակերպի շնորհիվ կարողացան հասնել հաջողությունների... Այսպես նրանք դարձան նաև մեծ բանկերի, գործարանների, հյուրանոցների տերեր:

Միացյալ Նահանգներ մուտք գործող բոլոր ազգերի գաղթականներից ամերիկյան կառավարության համար ամենաարժեքավորը և գնահատելին հայերն էին:

Հայերն ապրում էին հաշտ միմյանց և օտարների հետ: Միայն մի դեպք է հիշվում, որ մռայլել է Ամերիկայի հայ սփյուռքի խաղաղությունը, որովհետև երկու հայ դատ են բացել միմյանց դեմ և ասելիք-խոսելիք դարձել:

Օգտվելով Հրաչյա Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» ուսումնասիրությունից՝ շարադրենք այս պատմությունը, որը Նոր Աշխարհի ողջ մամուլի ուշադրությունը սևեռեց իր վրա:

...1894 թվականին ամերիկահայ սփյուռքում հայտնի բժիշկ Տատրյանը, որ Կեսարիայից էր գաղթել Միացյալ Նահանգներ և այստեղ կրթություն ստացել, հայկական մածուկը բժշկական կաճառի քննությանը ենթարկել տալով և հաստատելով, թե հիվանդների ապաքինության ժամանակ այն ընտիր ու կազդուրիչ սնունդ է՝ Ամերիկայի կառավարության կողմից ստանում է մածուկի վաճառման մենաշնորհ: Նույն այս բժիշկը մածուկի և ձկան յուղի խառնուրդից ստանում է մի ուրիշ շատ օգտակար նյութ, որն անվանում են մազուլ: Այս մածուկն ու մազուլը մեծ հաջողություն ունեցան Ամերիկայում, և բժիշկ Տատրյանը բավական պատկառելի հարստություն կուտակեց:

Բայց ահա, ուրիշ մի կեսարացի բժիշկ՝ Եաղուբյան ազգանունով, նույնպես զբաղվեց մածուկի արտադրանքով և վաճառքով:

Տատրյանը զայրանալով, որ խախտվել է մենաշնորհի իր իրավունքը՝ դատի է տալիս բժիշկ Եաղուբյանին: Եաղուբյանը պաշտպանվում է, հայտարարելով, թե մածուկը հայերի սովորական ուտելիքներից է, և ամեն մարդ կարող է այն

պատրաստել և վաճառել: Այս դատը 100.000 ֆրանկի ծախս արժեցավ և տեղ տարիներ: Դատավարության ողջ ընթացքում որպես վկաներ դատարան կանչվեցին աստվածաբաններ, պատմաբաններ, ազգագրագետներ, քիմիագետներ...

Վերջապես դատարանը որոշեց. Ամերիկայի մի քանի նահանգներում մածունը իրացնելու իրավունքը տալ բժիշկ **Տատրյանին** և մի քանի նահանգներում էլ՝ բժիշկ **Եաղուբյանին**:

Այն տարիներին, երբ շարունակվում էր դատավարությունը, չէին դադարում աղմկել ոչ միայն հայկական, այլ նաև ամերիկյան թերթերը:

19-րդ դարի վերջերին, երբ Ամերիկյան ապրում էր «**Ոսկու տենդով**», և բոլորը ձգտում էին հեքիաթային **Քլոնդայկ**, գորգի վաճառական **Տիգրանյանի** արկածների սիրահար **Նազարեթ** եղբայրը նույնպես մեկնում է Քլոնդայկ՝ անմիջապես ոսկու հանք գտնելու հաստատ մտադրությամբ:

Եթե չեք կարդացել, ապա անպայման կարդացեք ամերիկյան մեծամուն գրող **Ջեկ Լոնդոնի** սքանչելի պատմվածքները ոսկեխույզների ու հյուսիսի ահարկու պայմաններում նրանց տաժանակիր աշխատանքների մասին:

Ինչևէ: **Նազարեթը** մեկնեց Քլոնդայկի անհայտ ծյունածածկ հեռաստանները, իր հետ տանելով մի քանի խարբերոցի բոստոնաբնականների: Եվ ի՞նչ... Նազարեթը հայերի այս փոքրիկ խմբի հետ հայտնաբերում է հարուստ երակներով ոսկու հանք... Բայց համաձայնության չգալով միմյանց հետ՝ վաճառում են այն ու նորից վերադառնում իրենց գործին:

...Այն, որ հայը Տիգրեթի ահարկու վիհերի վրայով հասավ Չինաստան, ապա Արևմուտքում սառցապատ Գրենլանդիա կղզին, չպետք է զարմանանք, որ նա հասավ նաև Քլոնդայկ՝ իր ոտնահետքերով այնտեղ բացելով մի նոր արահետ դեպի իր գտած ոսկեքեր երակներով հարուստ հանքը:

Ի դեպ. այս թվերին մի հայ երեք տարի ապրել է մորմոնների աղանդի հետ, իսկ մեկն էլ դարձել է կովբոյ:

Ջոզեֆ Սմիթ

Ովքե՞ր էին մորմոնները:

Նրանք իրենց կոչում էին նաև «**Վերջին օրերի սրբեր**»: Սա մի աղանդ էր կրոնների խայտաբղետ խառնուրդով, որի հիմնադիր **Ջոզեֆ Սմիթը** 1830 թվականին հրապարակեց «**Մորմոնների գիրքը**», որում իբր վերծանված էին հին իսրայելցիների առասպելական մարգարե **Մորմոնի** գրվածքները: Բացի այս գրքից՝ մորմոնների սուրբ գիրքն էր համարվում նաև Սմիթի «**Հայտնությունների ժողովածուն**»՝ «**Ուսմունք և պատգամներ**» անունով և Հին ու Նոր Կտակարանները:

Նրանց դավանանքի հիմնական սկզբունքները շարադրված են 13 հոդվածներում: Նրանք ընդունում են

նում են քրիստոնեական **երրորդությունը**, Քրիստոսի քավության զոհ լինելը, երկնային արքայությունը, մարդկանց մեղքերի համար ապագայի պատիժը: Նրանք ընդունում են աստվածային հայտնությունը և, որ ամենակարևորն է, հավատում են Ամերիկայում **սիոնի** կառուցմանը:

Մորմոնների նշանը

Ինչպես մահմեդականները՝ սրանք ևս ջատագովում են բազմակնությունը: Հրեական, քրիստոնեական, մուսուլմանական կրոնների խառնուրդից առաջացած այս աղանդը, որի հիմնական համայնքը Միացյալ Նահանգների Յուտա նահանգն է, իր սարդային շոշափուկներն է տարածել ողջ աշխարհում և, դժբախտաբար, այժմ հասել է նաև մինչև Հայաստան: Ամենուրեք նրանք կան և, ինչպես Եհովայի հակամարդկային ու հակահասարակական վկաներ, իրենց հակաքրիստոնեական գաղափարներով՝ զբաղված են հոգեորսությամբ ամբողջ աշխարհում:

Նրանք իրենց սուտ մեկնաբանություններով աղավաղելով Քրիստոսի ճշմարիտ ուսմունքը՝ աղավաղում են մարդկային հոգեբանությունը և ջուր լցնում հրեական ու մուսուլմանական կրոնների ջրաղացին:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Խրիմյան Հայրիկ

Ամերիկահայերն, ինչպես բոլոր երկրներում հաստատված հայերը, կարիք ունենին իրենց սեփական, միայն իրենց համայնքներին վերաբերող սահմանադրության: Եվ պատգամավորական մի ժողով կազմելով հոգևորականներից ու աշխարհականներից՝ գրեցին «**Սահմանադրություն հոգևոր Կառավարության Հայաստանեայց Աբ. Եկեղեցւոյն առաջնորդական վիճակին Ամերիկայի**»:

Ըստ այս Սահմանադրության՝ Ամերիկայի հայ եկեղեցու կրոնական, կրթական, վարչական և տնտեսական գործերը տնօրինում էին հոգևոր հայրերը, երեսփոխական ժողովը, Կենտրոնական վարչությունը, Թեմական ժողովները, Հոգաբարձությունները:

Ամերիկայում ապրող ամեն հայ, ով հաշվառվում էր Հայաստանյայց եկեղեցու Արձանագրության տոմարում, պարտավոր էր ըստ կարողության և ըստ տեղական

պահանջների՝ եկեղեցուն վճարել որոշ գումար: Հավաքված գումարը հարկավոր էր դպրոցների, հիվանդանոցների, աղքատախնամ հաստատությունների ծախսերը հոգալու համար:

Վճարումներ չէին կատարում միայն չքավորները: Իսկ այն հայերը, որոնք հնարավորություն ունեին վճարելու, սակայն խուսափում էին՝ իրավունք չունեին

մասնակցել երեսփոխանների և եկեղեցու առաջնորդների ընտրություններին: Նրանք իրավունք չունեին պահանջելու հոգաժողովուն և ծառայություն Ազգային Հոգաբարձությունից:

Այս նոր երկրում ևս նրանք փորձում էին պահպանել իրենց ինքնությունը: Ինքնությունը պահպանելու գլխավոր գործոնը հայ առաքելական դավանանքն էր, որն իր եկեղեցիներն էր կառուցել արդեն մեծ ու փոքր քաղաքներում, որտեղ համայնքներ էին գոյացել: Եվ իզուր չէ, որ 19-րդ դարի վերջին իր հայրապետական Կոնդակով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը դիմեց ամերիկահայությանը.

«Սիրեցե՛ք ձեր անարատ Մայր Սբ. Կաթողիկե եկեղեցին... Եկեղեցու հետ սիրեցե՛ք և հաստատուն պահեցե՛ք ձեր Մայրենի լեզուն, այն երկրապարզ լեզուն, որով խոսեցին և աղոթեցին, երգեցին և լացին ձեր հայրերն ու մայրերը իրենց հայրենյաց մեջ, իրենց պանդխտության մեջ, նույնը և սրբությամբ ավանդեցե՛ք ձեր որդոց և ժառանգած միշտ անմոռաց պահել զայն, քանզի եթե կորսվիք ձեր լեզուն, կորսնցուցած եք և ձեր ամեն ինչ: Հաստատ մնացե՛ք ձեր հայրենի ավանդությանը, պահեցե՛ք ձեզ մաքուր և անարատ ձեր կենցաղավարությանը մեջ, ի բաց կացե՛ք այն բոլոր մոլորություններեն, որ մարդուս դեպի կորուստ են առաջնորդում, սիրեցե՛ք սուրբ ամուսնությունը և ընտանեկան մաքուր բարոյական կյանքը. թող նոր աշխարհի կյանքը իր ամեն շքեղություններով և փայլերով զձեզ չհրապուրե. հիշեցե՛ք, որ մի օր Խրայելի նման Տեր Աստված զձեզ ևս պիտի համե այդ պանդխտության աշխարհեն դեպի ձեր հայրենի երկիրը. հիշեցե՛ք, որ օտարը միշտ օտար է»:

...Ամեն մի ճշմարիտ հայ, նույնիսկ այս հակասություններով լեցուն 21-րդ դարում, ինչպիսի խանդավառությամբ պիտի իր հոգում տեղ տար այս Կոնդակի ամենաազնիվ հորդորին:

Ուստրի երկաթաթելի գործարանի բանվորները

այցելողին վրայ: Եվ հայ գործավարության արյունն ու միսը ծծելն վերջ, անխռով հանդիսատեսը եղած է տխուր ու քստմնեցնող բանագործություններու, զգայնացունց

Սակայն պետք չէ կարծել, թե Ամերիկյան դրախտավայր էր, ուր ոտք դնողը իր խելքով, տաղանդով, աշխատասիրությամբ հարստության տեր էր դառնում: Անշուշտ այդպես էր: Սակայն հարյուրավոր հայեր, որոնց անուններն անհայտ են մեզ, գալիս էին իրենց հուժկու մկանների ուժը տալու ամերիկյան գործարաններին, ուր աշխատանքային պայմանները սաստիկ դաժան էին: Ուստրի երկաթաթելի գործարանը կոչվում էր «սպանդանոց»: Այստեղ աշխատող հայ գործավորների թիվը հասնում էր հարյուրների:

«Իր հնոցներով, իր ինքնաշարժ ծուլարաններով, իր պողպատի փուռերովն ու կտրող գործիքներով ճշմարիտ դժոխքի մը տպավորություն կը թողու

արկածներու, ողբերգական մահերու, տառապագին անդամահատություններու... Գործավորները կը նմանին այն մարդերուն, որոնք այսօր ալ մնացած ըլլալուն աղոտ երջանկությունը ունին...»:

Քնարիկ Ավագյանի գրքի օգնությամբ պատմենք այն դժվարությունների մասին, որ հանդիպում էին հայ գաղթական գործավորներն այստեղ գալով: ...Այն հայերը, որոնք հայրենի գավառներից առաջին անգամ էին հեռանում դեպի հեռավոր պանդխտության, չափազանց միամիտ էին: Նրանք անօգնական էին դառնում հատկապես, որովհետև չգիտեին այն երկրի լեզուն, ուր եկել էին: Կա վաստակելու հայրենի գավառում թողած աղքատ հարազատների համար: Եվ նրանք շատ հեշտությամբ ընկնում էին իրենց անօգնականությունը և անմարդկայնորեն չարաշահողների ցանցը: Շատերին աշխատանքի էին ընդունում միայն այն դեպքում, երբ նրանք սկսում էին հաճախել ավետա-լուսնունդ միայն այն դեպքում, երբ նրանք սկսում էին հաճախել ավետա-լուսնունդ եկեղեցիներ: *«Գաղթականներն շատերը, որոնց մեջ պատվելիներ ալ կային, արդեն իսկ դիմած էին կեղծ կրոնափոխություններու, իրենց կաշին ապրեցնելու համար»:* Իսկ թարգմանները, որոնք միջնորդ էին ծառայում գա-վառից եկածների և գործարանատերերի միջև՝ կաշառակերությամբ *«կարծես խեղճ պանդխտին արյունը քամելու համար էին ստեղծված»:*

Հայության թվի աճի հետ տեղի էր ունենում նրանց տարածումը տարբեր արդյունաբերական քաղաքներում:

Ջեներալ Էլեքթրիքի արտադրությունում

Ջեներալ Էլեքթրիքի արտադրությունում: Նրանց թիվը 19-րդ դարի վերջին ներով, այլ հարյուրներով հայեր չաշխատեին: Նրանց թիվը 19-րդ դարի վերջին արդեն հասել էր գրեթե 11 հազարի: Եվ ցավալին այն էր, որ գաղթականության առջև ծառացած գոյությունը պահպանելու խնդիրը արտադրության մեջ էր գրավել ոչ միայն տղամարդկանց, այլ նաև կանանց ու որոշակի տարիքի երեխաների: Նրանք նույնպես աշխատում էին անչափ վտանգավոր պայմաններում՝ ինչպես տղամարդիկ, և ամեն վայրկյան նրանց նման կարող էին հաշմանդամ դառնալ ծանր խեղդումներով, կամ զոհվել: Իսկ Միացյալ Նահանգներում այդ ժամանակ աշխատանքային դժբախտ պատահարներից տուժած գործավորների ընտանիք-ներին նյութական հատուցում ցուցաբերելու մասին օրենք գոյություն չունեի.

«Ածուխ ու փոշի, երկաթի պայքար, վիշապի պես ֆշշացնող մեքենաներ, բարձրաբերձ ծխնելույզներ ցցված ամեն գյուղ ու քաղաք: Եվ ասոնց մեջ օրական 10-12 ժամ չարաչար ու քրտնաջան աշխատասիրություն»:

Այս մահաշունչ գործարաններում հայերի օրական միջին աշխատավարձը 1 դոլար, 60 սենթ էր, տեղացի ամերիկացու միջինը՝ 3 դոլար, 62 սենթ:

«Հայ գործավորները դրամ խնայելու նպատակով բանվորական իրենց կյանքի սկզբնական շրջանում ապրում էին կիսաթշվառ պայմաններում: Բնակարաններ էին վարձում էժան փողոցների վրա, հին ու կեղտոտ տներում, որտեղ ապրում էին մեկ սենյակում 8-10, երբեմն մինչև 20 հոգի և ավելի, միասին խմբված «միևնույն սենյակի մեջ եփելով, ուտելով և պառկելով, յուրաքանչյուր գործավոր ինքն իր ճաշը պիտի պատրաստեր, ամանները լվար, սենյակը մաքրեր, լվացքը ըներ, գոնե շաբաթը անգամ մը... Ննջասենյակները ընկերով կը գործածեին համաձայն գործաժամի, մին կ'ելլեր, մյուսը կը պառկեր և երբեմն ալ անկողնի մեջ միասին կը պառկեին, երկու հոգի: Այսպիսի համակեցության մեջ, բոլոր ծախքերը հավասարապես կը բաժնեին ամեն անձի վրա...»:

Սենթ Լուիսում բնակվող հայ աշխատավորների նկարագրած կենցաղային պայմաններն այս մասին, թե իրենք ապրում են ախտոհին և գինետան կողքին գտնվող երեք հարկանի անհարմար տան մեջ, որտեղ «մութը, ծուխը կը մթնեցնեին և ստիպված էինք ցորեկ ատենը լույս վառել...», ընդհանրական էին ամերիկահայ բազմաթիվ պանդուխտների համար:

Բայց այս անմարդկային տքնաջան աշխատանքը, այնուամենայնիվ, արդյունք էր տալիս: Փոքրիշատե բարվոքելով իրենց վիճակը, եթե, իհարկե, ճակատագիրը խնայել է, չեն ճզմվել մեքենաների տակ՝ կարողացել են հեռանալ գործարաններից և ներգրավվել իրենց կարողությանն ու հմտությանը համապատասխանող արհեստներում կամ փոքրիկ խնայողություններով սեփական գործ բացել: Ոմանց էլ հաջողվում էր իրենց փոքրիկ գործը մեծացնելով՝ կյանքի վերջում մեծ կարողության տեր դառնալ:

Ինչպես համայն Աշխարհի Սփյուռքում, այնպես էլ Ամերիկայում, քաղցը քիչ հագեցնելուց հետո՝ Հայոց գլխավոր նպատակն է դառնում պահել ազգային նկարագիրը, լեզուն, սովորույթները, մտավոր կարողությունները, առողջ սերունդ դաստիարակելու, հայրենի հեռավոր երկրի հետ մշտապես հաղորդակցվելու հնարավորությունը: Ստեղծվում էին միություններ, կազմակերպություններ, ընկերություններ, ակումբներ, քաղաքական կուսակցություններ: Նրանց գլխավոր նպատակն օտար այս երկրում հաստատված հայրենակիցներին կրթասիրական, մարդասիրական ու հայրենասիրական ծառայություններ մատուցելը, Հայոց լեզուն, «Հայկական զգացումները» վառ պահելու խնդիրն էր:

Այսպես ստեղծվեցին «Հայկական միություն», «Կարոտելոց սնդուկ», «ԱՄՆ հայ գաղթականաց Սիություն», «Հայ երիտասարդաց քանդարանց միություն» կազմակերպությունները, որբախնամ զանազան ընկերությունները, որոնց նպատակը որբերին ոչ միայն տնտեսական, այլև հոգեկան ու բարոյական

աջակցություն ցույց տալն էր: Նույնիսկ երիտասարդներին մարզելու համար ստեղծվում էին տարբեր զինավարժական խմբեր...

Սակայն ամերիկահայերի, ինչպես ամենուրեք սփռված հայերի, ֆիզիկական, բարոյական ինքնապաշտպանության գերագույն զենքը **Դպրոցն** էր: Նույնիսկ նյութական սուղ միջոցներով գոյությունը պահպանող ընտանիքների համար զավակների գոնե մախնական կրթությունը ապահովելը անչափ կարևոր էր:

Նոր երկիր գաղթած տարբեր ազգերի շարքում հայերի անգրագիտության տոկոսը ամենացածրն է եղել: Ամենաաղքատ խավին պատկանող հայերն անգամ, ովքեր գաղթել էին համատարած անգրագիտության երկրներ Օսմանյան և Ռուսական կայսրություններից, 83 տոկոսով գրագետ էին և առնվազն մեկ լեզվով գրել և կարդալ գիտեին: Պատահական չէր, որ օտարները հայերին համարում էին «Արևելքի մտավոր սերուցք»: Միացյալ Նահանգներ ժամանած հայ ուսյալների կրթական մակարդակը, լեզուների իմացությունը, գիտության և արվեստի բնագավառներում ունեցած ձեռքբերումները նույնպես գերազանցել է ներգաղթած մյուս ազգերի ուսյալ ներկայացուցիչների մակարդակին:

Գաղթականական հանձնախմբի կողմից երկրի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ ներգրավված բազմազգ գաղթականների շրջանում անցկացված հետազոտությունները պարզել են, որ բանվորության ու գյուղացիության շրջանում էլ բարձր է եղել հայերի գրագիտության տոկոսը: Բարձր է եղել նաև հայ կանանց գրագիտության մակարդակը:

Հայ առաքելական և ավետարանական եկեղեցիների ջանքերով դպրոցներ են բացվել բոլոր այն վայրերում, որտեղ համայնքներ էին ձևավորվում: Դրանք են եկեղեցուն կից թեմական դպրոցներ չէին: Ազգային կրթարաններ էին, որտեղ կողք-կողքի կարող էին սովորել և առաքելական, և կաթոլիկ, և ավետարանական եկեղեցուն դավանող երեխաները: Սա բարձր գիտակցության արդյունք էր և միանգամայն խրախուսելի:

Որպես սրբազան կանոն՝ կարիքավորները սովորում էին անվճար:

Համայնքներում բացվել են նաև ճեմարաններ, ուր առաջնակարգ հայ մասնագետները ամերիկյան քոլեջներին համագոր դասընթացներ էին իրականացնում գիտական, երկրագործության և գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ: Այդ ճեմարանների խնդիրն էր ամերիկահայ երիտասարդությանը մախապատրաստել և հնարավորություն տալ իրենց գիտելիքները երկրի բարձրագույն կրթարաններում խորացնելու:

Այստեղ ևս՝ ամերիկյան բարձրագույն կրթարաններում սովորող հայերի թիվը գերազանցում էր ամերիկաբնակ այլ ազգերի համեմատությամբ:

Դպրոցներից բացի՝ համայնքներում ամենուր ընթերցարաններ ու գրադարաններ էին բացվում:

Ազգային ինքնության պահպանումը միայն եկեղեցու և դպրոցների, հասարակական կազմակերպությունների, բարեգործական ընկերությունների խնդիրը չէր: Այդ խնդիրը նաև մամուլին էր, որն իրոք իր բարենպաստ դերն է

կատարել ամերիկահայ գաղութի կազմավորման և ազգային մտածողության պահպանման գործում:

Հիմնադրվելով ինչպես անհայտ հայերի, այնպես էլ ազգային տարբեր կուսակցությունների, կազմակերպությունների, միությունների ու ընկերությունների նախաձեռնությամբ, ամերիկահայ մամուլը գոյատևել է գլխավորապես բարերարների ու բաժանորդների նյութական ու բարոյական աջակցության շնորհիվ:

...Տիգրանակերտցի **Հայկակ Էկինյանը**, որ Միացյալ Նահանգներ էր եկել 1880 թվականին՝ ուսանելու նպատակով, սեփական թերթ հրատարակելու մտադրությամբ **Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության** օգնությամբ Ամերիկա է տեղափոխվում հայատառ տպարան:

Էկինյանի ջանքերով ամերիկահայերը ստանում են իրենց առաջին ամենամսյա «Արեգակ» թերթը: Այս նաև «Սուրհանդակ» շաբաթաթերթը, «Ազատություն» երկշաբաթաթերթը, «Տիգրիս», «Քաղաքացի», «Նոր Կյանք» պարբերականները, որոնք տպագրվում էին Նյու Յորքում, Ջերսի Սիթիում, Ֆրեզնոյում:

Նյու Յորքում հրատարակվում է նաև բժիշկ և ազգային գործիչ ակնեցի **Մ. Սմբատ Գաբրիելյանի «Հայք»** երկամսյա պարբերականը:

Տարբեր տարիների, մի խումբ նվիրյալ անհատների ջանքերով Ամերիկայի տարբեր քաղաքներում լույս են տեսնում բազմաթիվ այլ պարբերականներ և՛ որպես ներդրում ամերիկահայ մտավոր կյանքի զարգացման գործին, ինչպես, օրինակ, Բոստոնում՝ «Արմենիա», Նյու Յորքում՝ «Հայոց Աշխարհ» և «Եփրատ», Լիննում՝ «Կայծակ» թերթերն ու ամսագրերը:

Նրանց մասին մանրամասն պատմել են ամենատարբեր ուսումնասիրողներ: Այստեղ մենք պարզապես ուզում ենք նորից հիշել **Հայոց զարմանալի բնավորության կենսունակության**, հոգևոր կյանքի հանդեպ նրա խանդավառ տանքի մասին... Որովհետև նրա հոգածությունը միայն դպրոցների ու մամուլի հանդեպ չէր, այլ գործում էր նաև Մշակույթի ամբողջական տարածքում:

Միացյալ Նահանգներում երկար ժամանակ գրական ստեղծագործությունների հրատարակման հիմնական ասպարեզը հայ մամուլն էր:

19-րդ դարի վերջին գրվեցին **Հայկակ Էկինյանի «Վահան, Հայկանուշ»** վեպը, «Ընկեր պանդուխտին» չափածո ստեղծագործությունը և երկու տասնյակից ավելի բանաստեղծություններ, ինչպես նաև **Մովսես Պաղտասարյանի «Հաճի պապա»** վեպը: 19-րդ դարավերջին և 20-րդի սկզբներին ստեղծագործում էին **Նազարեթ Մանկունին, Արմենակ Շիշմանյանը և Թովմաս Ջավադաթյանը**, իրենց ամերիկահայ առաջին թարգմանական գրականությամբ նաև:

20-րդ դարը երբ մտներ իր սովորական հունը՝ պիտի իր հետ բերեր նաև գրական ասպարեզի հայ նոր ստեղծագործողների:

Այսպես նաև թատերական արվեստը:

Ամերիկահայոց թատերախմբերը սկզբում սիրողական էին: Եվ նրանց առաջին ներկայացումը ցուցադրվեց 1890 թվականին Ուորքեսթերի Գրանդ Արմի

Հոլում՝ ի նպաստ տեղի հայ Երիտասարդաց ընկերության: Հետո հայաշատ բոլոր վայրերում ստեղծվեցին ազգային թատերախմբեր: Մեծ համբավ էին վաստակել Բոստոնի և Նյու Յորքի հայկական թատերախմբերը:

1860-ական թվականներին բարգավաճել է նաև երգարվեստը: «**Հայ Սոխակ**» պատվանունով հայտնի էր Եվրոպայի և Ամերիկայի պատվավոր երաժշտանոցներում ուսանած երգչուհի **Ալեքսիա Պասյանը**: Հայտնի էին նաև երաժշտական բարձր կրթություն ստացած **Ֆլորա Ջաբելը** և եկեղեցական երգչուհի **Ազսեն Զովուրյանը**:

20-րդ դարն արդեն բազմաթիվ երգիչ-երգչուհիներ տվեց ոչ միայն հայ համայնքներին, այլև Ամերիկայի օպերային երգարվեստին:

Հայերից այստեղ մեծ երաժիշտներ և կոմպոզիտորներ կայացան՝ կարողանալով ժամանակակից երաժշտական ամենատարբեր հոսանքների առկայության պայմաններում կենդանի պահել Հայոց ազգային աշխարհիկ և հոգևոր երաժշտությունը:

...Կերպարվեստում՝ Լինեյով խորապես ազգային՝ նրանք կարողացան իրենց արվեստը ընդունելի դարձնել ոչ միայն Ամերիկային, այլ նաև աշխարհին: Մենք դեռ կհանդիպենք նրանց, երբ նորից վերադառնանք Ամերիկա:

Այսպես, հայերը աշխարհից աշխարհ տարան իրենց անձը, տաղանդը, գիտությունը, մշակույթը, ձեռքերի շնորհները, դարերով ժառանգված գեներտիկական խտացումները, աշխատանքի հանդեպ մեծագույն սերն ու հարգանքը, շնորհակալական զգացումն իրենց տեղ տված օտար երկրներին:

...Նրանք ամենուրեք այդ երկրներին լիուլի վճարեցին իրենց տաղանդի ամենատարբեր փայլատակումներով և երբեք պարտքի տակ չմնացին:

Նրանք ահռելի դժվարություններով պահեցին ազգային իրենց ինքնությունն ու նկարագիրը և ամեն գնով աշխատեցին կանգուն մնալ որպես հայ...

Սակայն՝

Նրանք նաև ծուլվեցին, անհետացան օտարների միջավայրում, իրենց ազնիվ արյան կաթիլները առատորեն բաշխելով աշխարհի ժողովուրդներին...

Նրանց ժառանգներն այլևս հայ չէին: Բայց այդ ժառանգները իրենց արյան և ավիշների մեջ կրում էին նախնիների գեներտիկական ինչ-որ թելադրանք, որը նրանցից շատերին այնպիսի անհանգստություն էր պատճառում, որ փորձում էին գտնել ու ճանաչել տոհմածառի արմատները: Եվ երբ կարողանում էին գտնել այն, ինչ փնտրում էին, խորապես հպարտ էին զգում իրենց ժառանգությամբ...

Նման որքա՜ն օրինակներ:

Բայց սա, անշուշտ, մխիթարություն չէ, որովհետև ավելի շատերը կորչում էին սպիտակ ջարդի որոգայթի ներսում:

Այսպես նաև՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: 1607 թվականից, երբ առաջին հայերը գաղթեցին Ամերիկա, մինչև 19-րդ դարի վերջը՝ 300 տարի է անցել. հայ գաղթականների ինքնահաստատման 300 տարի: Եվ քանի դեռ ապահով չէր զգում իր Հայրենիքից օվկիանոսներով

բաժանված այս երկրում, կառչում էր իր ինքնությունից, որը խանդով պահպանում էր իր ընտանիքի ներսում, որպես զուտ հայկական, որևէ բանով չխեղաթյուրված ամբողջության ազգային կարևոր նկարագիր:

Ազգային ավանդական սովորության համաձայն՝ ամերիկահայ ընտանիքում ևս տղամարդու դերը գլխավորն էր, և *«նրա վրա էր ծանրացած ընտանիքի նյութական ապահովության խնդիրը»*: Սակայն կնոջ դերն ընտանիքում բնավ երկրորդական չէր: Նրանք պահպանում էին ազգային կենցաղը, հայ բնավորությանը հարազատ միստ ու կացը... Նույնիսկ կերակուրների պատրաստումը, որոնց համը չմոռացվեց հարյուրամյակների ընթացքում:

«Հայ կինը ինչպես ամեն տեղ, այստեղ ալ մեծ սատարն ու ավանդապահը եղած է Հայ լեզվին, մանավանդ Հայ կրոնի պահպանմանը», — գրում է Մուշեղ Եպիսկոպոսը *«Ամերիկահայ տարեցոյցը»* աշխատությունում:

Հայ կնոջ կարևոր դերը ամենից առաջ այն էր, որ օտարացման ներսում հոգալիք զավակների հայեցի դաստիարակությունը և նրանց պահպանի համայնակուծուկումից:

«Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախումբը» իր եզրահանգումների մեջ գրում է.

«Հայերն արտասովոր չափավոր են. ունեն մաքուր ընտանեկան կյանք և նրանց կանայք պարկեշտ են: Նրանց բարոյական չափանիշներն ավելի բարձր են մյուս համայնքներից: Ամերիկահայ տղամարդը, որպես կանոն, ունի զուսպ ապրելակերպ, վարում է չափավոր կյանք՝ հիմնականում իրեն հեռու պահելով լայնորեն տարածված խաղամոլությունից և հարբեցողությունից»:

Սակայն նոր հասարակական հարաբերություններ էին ձևավորվել Միացյալ Նահանգներում, որը միաձուլում էր այնտեղ հասած բազմաթիվ ժողովուրդների՝ մի միասնական՝ ամերիկյան ազգ կերտելու միտումով:

Անշուշտ այդ ժողովուրդները իրենց կարողության չափով փորձում էին ազատ մնալ այդ ձուլումից: Բայց, պետք է խոստովանել. *«Ամերիկացի լինելու գալթակցությունը, հատկապես նրանց համար, որոնք արդեն մի քանի սերունդ է, ինչ ծնվում էին ամերիկյան հողի վրա՝ անչափ հրապուրիչ էր: Եվ որքան էլ որ հայ կինը հոգար իր զավակների կարիքները և հայկական սքանչելի ճաշեր և ուտեստներ պատրաստեր, միևնույն է, պիտի ենթարկվեր ինքնություն ավերող այդ նույն հոսանքի ուժին: Հայերն, ասում էին, ավելի քիչ... »*:

Վկայում է Քնարիկ Ավագյանը.

«Այնուհանդերձ, անհնար էր հեռու մնալ ամերիկյան զորեղ ազդեցությունից, ինչը տարեցտարի ավելի ու ավելի էր նկատելի դառնում ամերիկահայերի մտածողության, ինչպես նաև կյանքի բոլոր ասպարեզներում՝ կենցաղում, միստ ու կացում, վարք ու բարքում, ապրելակերպում, անձնական ու ընտանեկան հարաբերություններում և այլն»:

...Հայերն սկսել էին ամուսնանալ օտարների հետ. իռլանդացիների, շվեդների, ֆրանսիացիների, անգլիացիների, ամերիկացիների հետ: Օտարների հետ հիմնականում ամուսնանում էին մասնագիտական բարձրագույն կրթություն ստացածները և մեծ հարստության տեր մարդիկ:

Ամերիկահայ բժիշկ, գրող, հասարակական ու քաղաքական գործիչ Մ. Ս. Գաբրիելյանը գրել է.

«...Ելնելով զուգերի նվիրական վեհ զգացմունքներեն, նման ամուսնությունները թույլատրելի են... պայմանով, որ այդ ամուսնության պատճառով հայ մը չկորսվի, այլ հայ մը ավելնա մեր ազգին վրա»:

Սակայն, դժբախտաբար, հակառակն էր լինում: Այս պատճառով էլ ամերիկահայ ազգայինները դեմ էին օտար ամուսնություններին:

«Խառն ամուսնությունը, նույնիսկ ամենեն ներդաշնակը, Ամերիկահայ ընտանիքին ջնջումը փութացնող տարր մըն է»:

Օտարների հետ ամուսնությունները ավելի հաճախակի էին հայ ավետաբանական ընտանիքներում:

Տարին տարու վրա ավելանում էր հայերի հոսքը դեպի Ամերիկա: Իսկ դարավերջին սուլթան Համիդի ջարդերը ահաբեկված հայությանը ստիպեցին դեպի Ամերիկա նավել, մտածելով, թե որքան հեռու ջարդարարներից, այնքան մոտիկ ապահովությանը:

Հետո 20-րդ դարի եղեռնն էր: Այս մասին, երբ հասնենք 20-րդ դար:

Հիմա պիտի հրաժեշտ տանք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին և... մինչև նորից ստիպված լինենք գերժամանակակից նավերով և գերժամանակակից ինքնաթիռներով կտրել — անցնել օվկիանոսը՝ նորից այստեղ հանդիպելու համար հայերին:

ՏՈՒՆ ՊԻՏԻ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼ

Հիմա մենք տուն պիտի վերադառնանք. Հայաստան: Այս ընթացքում, երբ հեռու էինք նրանից, թափառում էինք աշխարհից-աշխարհ՝ ապարդյուն ջանքերով գտնելու համար անլուծելի այն խնդրի պատասխանը, որն, ահա, քանի հարյուր տարի կախված է Հայոց վրա, որպես ճակատագրական մի հարկադրանք, մի զարհուրելի փորձություն, լինել-չլինելու, ապրել-չապրելու խղճուկ վիճակին հարմար մի պարտադրանք, ապա նաև անսահման, տիեզերածավալ համառություն, ամեն գնով գոյատևելու անհասկանալի համառություն...

Արդյոք այս դժվարին խնդրի լուծումը պահված է գաղտնիքներով լի գալիք ժամանակների խորքերում... Արդյոք կգա մեզ համար այն ժամանակը, երբ, թոթափելով փոշին մեր հոգնած, հոշոտված ներբանների վրայից՝ կկանգնենք այն հողին, որին ի վերուստ, արարչագործման առաջին օրից տրված էր որպես հայրենիք Ոգեղենին մշտապես հպատակ մի ժողովրդի, որն, անշուշտ, մենք ենք... Մենք, որ երբ մոռանում ենք Աստվածային այդ կարևորը՝ մեր արյունը, ավիշները, մեր մտքի, ոգու ներդաշնակությունը մեր անվան հետ մեկտեղ շռայլորեն տալիս ենք օտարներին և ծուլվում, փշանում, անհետանում կորչում ենք՝ կամաց-կամաց խեղաթյուրելով մեր Ազնիվ լինելու կարևոր իմաստը...

Ինչո՞ւ այսքան երկար ճամփորդեցինք՝ Հայոց գաղթականների, վտարանդիների, պանդուխտների ետևից հասնելով աշխարհին հայտնի ու անհայտ անկյունները... Ինչո՞ւ առանց հոգնության, ամենայն մանրամասնությամբ քննեցինք և ընդամենը չնչին կերպով ներկայացրինք այն ամենը, ինչ ասել են օտարները հայերի մասին, ովքեր հայտնվել են իրենց երկրներում... Եվ չհանդիպեցինք այնպիսի մի կարծիքի, որ հարյուրավոր կամ տասնյակ տարիներ անց ամոթի կրակով այրի մեր սիրտը... Հայն ամենուր թափառել է որպես մի հավերժական նդժեհ և ամենուր տարել իր բնավորությունը: Բնավորություն, որը մշտապես ուղղություն է տվել նրա մտքին, զգացմունքներին, խղճին: Հայն ամենուրեք գովաբանվել է: Իր բոլոր ձեռնարկումների մեջ նրան համարել են Ազնիվ: Այս բառը անչափ ծանրակշիռ իմաստ է ամփոփում իր մեջ, և այն այնքան բազմաշերտ է, որքան հողն ինքը, որը տեսանելի հայացքից անտես իր խորքերում գանձեր է պահում: Ընդամենը հինգ տառից կազմված այս բառն իր էության մեջ ներառում է մարդկային բոլոր լավագույն հատկանիշները: Մեկին կոչել Ազնիվ՝ նշանակում է բացառել մարդկային բնավորության վատթարագույն այն գծերը, որոնք խաթարում են մարդու Արարչագործված լինելու հավատը:

Այո՛, սա այսպես է անշուշտ: Սակայն խնդիրը դեռ լուծված չի և հայտնի չէ, թե երբ կլուծվի...

Բայց միևնույն է. տուն պիտի դառնանք, Հայաստան: Եվ, ամբողջացնելու համար կիսատ մնացած պատմությունները, նորից ետ պիտի քայլենք դարերի հետքով...

17-րդ դար:

Թերթենք այդ նույն շրջանում գրված «Պատմությունները» և վանքերի խուլ պատերից ներս մագաղաթյա մատյաններին պահ տրված հիշատակարանները:

Նոր բան երևի թե չիմանանք: Այդ «Պատմությունների» օգնությամբ քիչ թե շատ շարադրել ենք Հայոց անցուդարձերը... Պարզապես հարկ է, որ մի քանի խոսքով հիշենք հեղինակներին և առաջ անցնենք:

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱԴՑԻ

Հոգևորական էր: Սիրել է թափառել գավառից գավառ, հասել է Էջմիածին, Ղրիմ, Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղեմ, Հռոդոս... Հռոդոսում դարձավ Հայոց համայնքի առաջնորդ և այդտեղ էլ՝ 1640 թվականին, 64 տարեկանում կնքեց իր մահկանացուն, թողնելով իր «Ժամանակագրությունը»՝ որպես իր կենդանության օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունների ճշմարիտ վկայություն, որպես թուրքական տիրապետության տակ հեծող Արևմտյան Հայաստանի, հատկապես իր հայրենի գավառ Էրզրումի տառապալից կյանքի իրական վերլուծություն:

Դարանաղցու «Ժամանակագրությունը» ջալալիների պատմությունն է նաև:

Ոչ գրաբար, այլ խոսակցական լեզվով շարադրված նկարագրությունները հայ վաճառականների ու հոգևորականության վարք ու բարքի, իր շրջագայած հայկական զանազան գաղութների մասին հայտնած տեղեկությունները հիրավի արժանի են գնահատանքի, հատկապես այն պատմագիրների համար, ովքեր մեր օրերում անգամ, երբեմն խարխալում են սխալների և անգիտության բավիղներում:

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ ԵՎ ՄՅՈՒՍԵՆԵՐ

Որքա՞ն անգամ բացեցինք նրա «Պատմությունը» Շահ-Աբասի արշավանքների, ծանր գերեվարության, Հայոց Աշխարհի շարունակական տառապանքների մասին գրելիս...

17-րդ դարի վերջերին է ծնվել՝ Թավրիզում: Հոգևորական էր և կյանքի մեծ մասն անցկացրել է Էջմիածնում: Մահվանից մեկ տարի առաջ նրա «Պատմությունը» հրատարակվում է Ամստերդամում:

Առաքել Դավրիժեցու հիշողությունների ու հետաքրքրությունների շրջանակները լայն էին և

ընդգրկում. թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց մարտադաշտը Հայաստանն էր, բռնագաղթերը, հայ ժողովրդի աղետալի վիճակները, հարկահանությունը, Լվովի հայկական համայնքում ծավալված դավաճաբանական վեճերը, ունիթորների դեմ մղվող պայքարը, բայց նաև 17-րդ դարի մշակութային

Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը» կարելի է վեպի նման կարդալ: Վեպ, որի մեկ տողն անգամ հորինված չէ:

Բայց մեկի մասին հարկ է, որ մի քանի խոսք ասվի, քանզի նա ոչ միայն իր ժամանակի պատմագիրն էր, այլ նաև բանաստեղծը, երաժիշտը, ծաղկողն ու գրիչը, թարգմանիչը, ուսուցիչը, տպագրիչը, հասարակական-քաղաքական գործիչը:

Ծանփորդել է ու գրել իր պատմագիտական, աշխարհագրական, վիճակագրական, քարտեզագրական բազմաթիվ աշխատությունները: Նրա մասին հետագա ժամանակի ուսումնասիրողները գրում են. «Նշանավոր գիտնական և հասարակական գործիչ Երեմիա Զեւեյի Զյունորձյան»:

Սպասենք, ուրեմն, գարնան բացվելուն:

Նախ, ասենք, որ ժամանակի երկդարյա այն ուսման ծրագրերը, որոնք իրենց շատ ընդօրինակում ու տարածում էին դասական հեղինակների լավագույն երկերը՝ թե՛ պատմագիտական, թե՛ գեղարվեստական: Տպարաններից էլ դուրս եկած գրականության մեծ մասը անցյալի ժառանգություն էր: Բայց կային նաև, այն էլ բավական շատ, և՛ պատմագիտությամբ, և՛ գեղարվեստական գրականությամբ զբաղվող ժամանակակից գրողներ, ովքեր գրում էին միանգամայն աշխարհիկ տաղեր սիրո և բնության մասին. «Տաղ սիրո և գարնան», «Տաղ սիրո, գարնան և ուղախության»:

Տաղարան

Գրվում էին մաս զավեշտական, երգի-ծական և նույնիսկ ծաղրաբանական գործեր: Այս տաղերը գետեղվում էին «Տաղարան»-ներում և գրիչների կամ տպագրիչների միջոցով բազմացվում էին... Այս տաղերն անցնում էին շուրթից շուրթ մաս...

«Տաղարան»-ներում ամփոփվում էին մաս «Ողբի» երգեր, որոնք հավաքվում էին «Մաշտոց» կոչվող ժողովածուում:

«Տաղարան»-ները հարուստ էին պանդխտությանը, Հայրենիքին, նույնիսկ պատկերացումների նվիրված խոհական ու խրատական երգերով:

Կային կաֆա կոչվող երգեր, որոնք գրվում էին մաս արծակ: Դրանց հեղինակները Ղրիմի հայ գաղթօջախի Կաֆա քաղաքի ստեղծագործողներն էին:

Հիշենք. Կաֆան Թեոդոսյան Ղրիմի բարեբեր և վաճառաշահ քաղաք էր, ուր կային տասնյակ հայկական եկեղեցիներ և որտեղ ծաղկում էին հայ գրչությունը, մանրանկարչությունը, բանաստեղծությունը:

Վարդան Այգեկցու առակներից հետո հորինվում են մոր առակներ, կամ, հենքը սերնդե սերունդ անցնելով, նորոգվում են ըստ ժամանակի զգացողության և պահանջի:

Ասատուր Մնացականյանը գրում է.

«Մեծ տարածում, լրացում և զարգացում էին ապրում եկեղեցու հայրերի և սրբերի մասին եղած զրույցները՝ հաճախ միանալով առակներին, քարոզներին, խրատ-ներին: «Հարաց վարք» կոչված թարգմանական զրույցներն ու պատմվածքները շարունակում էին տարածվել և օգտակար դեր խաղալ գեղարվեստական արծակի բնագավառին: Ըստ այդմ էլ առանձին փոփոխություններ էին մտնում «Յասմաուրք» կոչված ժողովածուների մեջ՝ նրանց ևս հաղորդելով ժամանակակից ոգի:

Վերոհիշյալ գրականության մեջ աստիճանաբար ձևավորվում էր գեղարվեստական արծակի մեկ ուրիշ ծրու, որին «զրույցներ» անունն էր տրվում: Դրանք մի կողմից գալիս են առակներից, իսկ մյուս կողմից՝ ձգվում մինչև մանրավեպն ու հեքիաթը: Քիչ չեն մաս Հարաց վարքից, ժողովրդական առօրյայից առնված նմուշները՝ նրանց շարքերում: Իրենց ամբողջությամբ դրանք բազմաթեմա և գողտրիկ ստեղծագործություններ են, ապրած հատկապես 16-18-րդ դարերի կյանքով ու առօրյայով»:

...Եվ այս ամենի վրա իշխում էր աշխարհիկ ոգին: Փորձենք մի քանիսի անունը տալ և փոքրիկ նմուշներով ծանոթանալ նրանց գրական ժառանգության հետ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑԻ

Մարտիրոսը ծնվել է Ղրիմում, ստացել բարձր կրթություն, հոգևոր կարևոր պաշտոններ գրավել, եղել հասարակական գործիչ: Բայց մա մախ և առաջ

բանաստեղծ էր, այս բառի ամենաիրական իմաստով: Նրա բազմապիսի քերթվածքները մի-մի պատմություն են հայ ժողովրդի կրած հալածանքների, հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրո, Անի մայրաքաղաքի կործանման, հայերի տեղահանման, աշխարհով մեկ սփռվելու, մաս Ղրիմ գաղթելու մասին:

«Թե ինձ հրաման լիներ
Կապեի կամուրջ քո վրա,
Եվ նշարների ծառոց
Տերևով ծածկույթ սաղարթյա,
Ներքին՝ շատրվան ծովակ
Շինեի սալից մարմարյա»:

...Քանի դար է անցել Անիի կործանումից ու անեցիների գաղթից, և Ղրիմում ծնված 17-րդ դարի այս բանաստեղծը իր երազանքներով այնտեղ էր, իր հին Հայրենիքում...

Իր բազմաբնույթ ստեղծագործություններում արծարծած խնդիրներից հենց այս զգացումն էր մեզ համար ամենաթանկագինը՝ հին ամբողջական Հայրենիքի գաղափարը:

ԴԱՎԻԹ ՍԱԼԱՉՈՐՑԻ

Անունը մաս՝ Որբիկ: Սալաժորը Կարնո գավառի գյուղերից է, Եփրատի աջակողմյան վտակներից մեկի ափին: Տեղն ամառանոցային էր՝ հայտնի զովասուն ու առողջարար օդով, որտեղ, ահա, 17-րդ դարում ստեղծագործեց Դավիթ Սալաժորցի բանաստեղծը:

Նա տաղերգու էր այդ բառի ամենատարողունակ իմաստով, մաս՝ մեծ գիտելիքների տեր մատենագիր:

Դավիթ Սալաժորցու «Գովասանք ծաղկանց» տաղը և սիրո երգերը հայրենի բնաշխարհի, մարդկային ապրումների ներդաշնակ ու սքանչելի գովաբանություններ են:

Նա գրել է մաս իր միակ դստեր՝ Նռանայի մահվան ողբը, որը մարդկային անհուն վշտի խտացում է, ծնողական անփարատելի տառապանքի աղաղակ:

...Սարկավագ էր Սալաժորցին, հոգևորական, սակայն նրա սիրտը մշտապես լի է եղել սիրո սրտաբուխ գեղունակներով. «Մի ասեր, թե «հեռի կեցի», չեն դիմանար կրակ, բոցի...»:

Քնարական ներշնչանքների արդյունք են մաս հոգևոր և պանդխտության երգերը:

Բայց առանձնակի ներշնչանքների մի ողջ աշխարհ է նրա «Գովասանք ծաղկանց» տաղը, հատկապես Համասփյուռ ծաղկին նվիրված հատվածը:

Ասում են, Համասփյուռը զարմանալի պայծառություն ունի: Գեղեցիկ է և անուշահոտ և մեծ զորություն ունի բժշկության մեջ, «աչքը քաջատես դարձնե, ծովու վրա լողալ սովորեցնե և իմաստնությամբ տգետը լցնե»:

Մխիթար Հերացի մեծ բժշկապետը այս ծաղիկը նկարագրում է այսպես.

«Արմատ ունի մի և 12 բազուկ է արծակում: Ամեն մի բազուկը մի գույնի ծաղիկ ունի. կապույտ, ծիրանի, շուշան...»:

Իսկ Սալաճորցին նրան տեսնում է այսպես.

«Այն Համասփյուռ ծաղիկն որ կա
Ծաղկեր ծաղկովն հազարագույն.
Կուր աչերուն լույս կու բերեր, թե
Տերևն տա աղամորթուն.
Երկոտասան արմատ ունի
Բուսնի երկոտասան տարուն,
Ամեն թըփին գուն մի ծաղիկ,
Հրեշտակք զմայլին անուշահոտ,...
Այն արքայիկ օձն է թագավոր,
Ինքն սպիտակ, որպես ըզձյուն,
Համասփյուռին կու հետևի
և զորութուն կառնու հոտոյն»:

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ

Նա բանաստեղծ էր, երաժիշտ, գիտնական, հրատարակիչ, քերականագետ, փիլիսոփա, պատմաբան, կրոնագետ ու դավանաբան, ուսուցիչ: Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1683 թվականին, ապրել է 85 տարի՝ այդ տարիների յուրաքանչյուր օրը նվիրելով իր մեծ առաքելությանը, որը նրա բազմաբնույթ զբաղմունքներին տալիս էր որոշակի նպատակադրված ուղղություն՝ ծառայել իր Հայրենիքին:

...Թուրքական անմարդկային հալածանքների միջավայրում հետզհետե մոռացվում էր մայրենի լեզուն, հատկապես ժողովրդական լայն խավերի ներսում:

Հարկավոր էր երեխաներին դպրոց բերել և հատուկ գրված դասագրքերով նրանց սովորեցնել մայրենի լեզուն՝ նույնիսկ այդ դասագրքերը գրելով հայատառ թուրքերենով: Այդ դասագրքերի համար նա ընտրում էր այնպիսի նյութեր, որոնք սովորեցնելով հանդերձ հայերենը՝ երեխաներին սովորեցնում էին նաև ճշմարիտ հայ լինելու և քրիստոնեական հավատին հավատարիմ մնալու կարևոր անհրաժեշտությունը:

Նրա գիտական ժառանգությունն ամփոփվում է քերականությանը, տրամաբանությանը, փիլիսոփայությանը, պատմությանը և ժամանակագրությանը, աստվածաբանությանը, բանասիրությանը նվիրված գրքերում:

Այս բոլորով հանդերձ՝ նա բանաստեղծ էր:

Նրա բանաստեղծությունները փոքրածավալ երգեր էին, որոնց համար ստեղծել էր նաև երաժշտություն: Պաղտասար Դպիրից է սկսվում հայ դասական քնարերգության և երաժշտության նման մերձեցումը: Այս երգերը աշուղական երգեր չէին: Նրանք գրվում էին գրական լեզվով, մինչդեռ աշուղականը հորինվում

էր բարբառներով և գլխավորապես սիրո մասին: Իսկ Պաղտասար Դպիրը իր տաղերում բարձրացնում էր ազգային հարցեր, և սիրո զգացումով գրված քերթվածքները հայրենիքի, հոգևոր սիրո նվիրաբերումներ էին: Չնայած երբեմն այնքան անորոշ են և երկիմաստ, որ դժվար է կռահել, թե խոսքն ինչ սիրո մասին է:

Ահա «Ի ննջմանեդ արքայական» տաղը, ուր այլաբանորեն խտացել են բանաստեղծի սիրո, կարոտի, երազանքի ապրումները...

«Ի ննջմանեդ արքայական,
Հարթի՛ր, նազելի իմ, զարթի՛ր,
Էհաս նշոյլն արեգական.
Հարթի՛ր, նազելի իմ, զարթի՛ր...
Տապ և խորշակ ժամանեցին,
Հթերթիկ գեղոյդ այրել կամին,
Քանզի էանց գիշեր է մթին,
Հարթի՛ր, նազելի իմ, զարթի՛ր...»:

Կամ՝

«Հքո քաղցրիկ սուրբ անունդ ես միշտ յիշելով,
Գոչեմ և հառաչեմ զիս աւաղելով,
Ի սար, ի ձոր շրջեր զանձն իմ կսկծելով,
Յարակ խնդրիմ զքեզ և ոչ զըտանեմ,
Եւ ոչ գտեալ զքեզ՝ ի սուգ մըտանեմ...»:

Ահա այս տրամադրությունն է տիրում բանաստեղծի Հայրենի Աշխարհին, նրա տառապած, չարչրկված ժողովրդին նվիրված տաղերում:

Դպիրը մեկն էր նրանցից, որ իր ժողովրդի, իր հայրենիքի անհեռանկար և դժվարին այդ ժամանակներում հավատարիմ մնաց իր ազգի դարավոր ուխտին՝ ազատությանը, որին հասնելու համար հարկավոր է հավաքական միասնություն:

«Ով միութին զարմանալի, դու ծընօղ ամենեցուն,
Յամենեսին ներ զըտանիս, զի համայնից ես դու բուն»:

Պաղտասար Դպիրի բանաստեղծական մտածողությունը Հայոց դասական գրականությունը մի նոր աստիճանի է բարձրացնում, որին հետո շատերը պիտի հետևեին:

Ասացինք, որ Պաղտասար Դպիրը նաև հրատարակիչ էր: Նրա երկերի մեծ մասը տպագրվել են:

Իսկ «Տաղարանները» դեռ իր կենդանության ժամանակ լույս են տեսել յոթ անգամ: Սակայն իր անմիջական հսկողությամբ նա հրատարակել է նաև Ջենոբ Գլակի «Պատմությունը», «Գիրք, որ կոչի Հարանց վարք», Առաքել Սյունեցու «Աղանազիքը», Սիմեոն Ջուղայեցու «Գիրք տրամաբանության», Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց», Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց» աշխատությունները:

Պաղտասար Դպիրի հրատարակած այս գրքերից կարելի է եզրակացնել նրա նախասիրությունների և այն խորին հարգանքի մասին, որ նա ուներ Հայոց դասական մտածողության և արժեքների հանդեպ:

Հիշում եք, անշուշտ, Շահ-Աբասի բռնագաղթը, որ հայաթափեց ողջ Արարատյան գավառը, Հին Ջուղան, նրա շրջակայքի գյուղերը: Տեղահանության ժամանակ եղել են նաև փրկվածներ, որոնք ապավինել են լեռների ծերպերին և անմատույց քարանձավներին... Նրանք, առաջին սարսափն անցնելուց հետո, հետզհետե իջել են իրենց թաքստոցներից դեպի լքված շեները և կարողացել աստիճանաբար կենդանություն տալ նրանց: Այդ շեներից մեկն էլ, ահա, գեղանիստ Շոռոթն էր, որը շատ կարճ ժամանակում ապաքինվեց իր ստացած հարվածից, դարձավ մարդաշատ գյուղաքաղաք և այնքան բարգավաճեց, որ իր վաճառականական քարավաններն էր ուղարկում հեռավոր երկրներ, ուր հայտնի դարձավ հատկապես կտավագործ և մետաղագործ վարպետների աշխատանքներով: Ահա այս վերակենդանացած Շոռոթն է:

Ահա այս վերակենդանացած Շոռոթուն, Տեր Հովհան քահանայի ընտանիքում
1661 թվականին ծնվեց Հովնաթանը, որը հետագայում ստացավ մաս Նաղաշ՝
նկարիչ պատվանունը:

Տեր Հովհան քահանան, որ «բանասեր և քարտուղար... ծաղկող վարպետ էր» գբաղվում էր գրչությամբ և մանրանկարչությամբ, և որդին նույնպես տրվեց այդ գբաղմունքին:

Նաղաշ Հովնաթան. «Տրդատ
թագավորը կնոջ՝ Աշխենի և քրոջ՝
Խոսրովադուխտի հետ»

Ասում են, որ Շոռոթից հեռանալուց հետո՝ նրա ամենամեծ երազանքը նորից այնտեղ վերադառնալն էր, և հիմա հայրենի հողը սիրով ընդունեց նրա աճյունը և պահպանեց գրեթե 200 տարի...

«Թափառական երկիր, Նաղաշ Յովնաթան,
Հինչ ցավեր քաշեցիր մէջ ղարիպոթյան,
Միթէ աստուած բացե դուռն ազատութեան՝
Դէպի գիւղն Շոռօթ, ա՛խ դէպի վաթան»:

Աստված, սակայն, նրան ընծայել էր մահ բանաստեղծի, երաժշտի և երգչի շնորհներ: Շուռոթում, ապա Ագուլիսում կրթություն ստանալուց հետո, մա շատ արագ ճանաչում գտավ ոչ միայն հայրենի գավառում, այլ մահ երևանում, Թիֆլիսում, Թավրիզում: Նա գրիչ էր, մանրանկարիչ, որմնադիր, բանաստեղծ, երգիչ, երաժիշտ, և վրաց արքունիքը նրան հրավիրեց Թիֆլիս, որպես պալատական նկարիչ ու երգիչ: Նա մահ պատրաստում էր ապագա որմնանկարիչների ու պատկերանկարիչների: Նա վրաց Վախթանգ Վեցերորդ թագավորի սիրելի նկարիչն ու երգիչն էր, և թագավորը երբեք չցանկացավ նրանից բաժանվել:

Նաղաշ Դովնաթանը վախճանվեց 61 տարեկան հասակում: Նրան տարան հայրենի Շոռոթ և հանձնեցին հողին...

Պատմում է Ասատուր Մնացականյանը.

«1961 թվականի հոկտեմբերին, երբ Շոռոթի վերջին բնակիչները դեռևս չէին լքել իրենց բնօրրանը, Նաղաշ Հովնաթանի ծննդյան 300-ամյակին նվիրված հանդիսությունների կապակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մի խումբ աշխատակիցներ եղան Շոռոթում և կամեցան պսակ դնել տապանին: Որոշումներն իզուր անցան: Տարեցները հիշում էին՝ տապանաքարը մինչև 1920-ական թվականների վերջերը պահպանված է եղել... Վերստին պետք եղավ մխիթարվել այն ժամարտությամբ, թե իսկական հուշարձանը հորեյարի թողած ժառանգությունն է: Իսկ Նաղաշ Հովնաթանի ժառանգությունը մեծ է ու բավական և՛ իր, և՛ իր ծննդավայրի փառքն ու հիշատակը միշտ վառ պահելու համար: Այդպիսիք են գրչության, մանրանկարչության, հաստոցային նկարչության, որմնանկարչության, ապա՝ բանաստեղծության, երգարվեստի, նվագերգության բնագավառներում նրա կատարած շողշողուն ներդրումները»:

Նաղաշ Հովնաթանի պարզևը ժամանակներին եղան մաև իր ժառանգները՝ որպես Հովնաթանյան տոհմի տաղանդաշատ որդիներ, ովքեր 200 տարի շարունակ փայլատակեցին Հայոց մշակույթի անդաստանում՝ որպես նկարիչներ ու բանաստեղծներ: Բայց, ամենից առաջ՝ որպես առանձին Հովնաթանյան հռչակավոր դպրոցի հիմնադիր երախտավորներ: Մենք կհանդիպենք նրանց: Հիմա ասեմք նրանց ևս: Նաղաշ Հովնաթանի պատմությունը:

Լսեմը նորից Ապատուր Մնացականյանին.

«Նաղաշ Հովնաթանի չափածոն ինքնատիպ անակնկալ է իր ժամանակի հայ գրականության ոսկե ֆոնդում: Թվում է, թե գործ ունենք ոչ թե ուշ միջնադարի, այլ նոր ժամանակների պոեզիա, գործերումնրի հետ:

...Կրոնական կենսագույրկ մոտիվները համարյա ամբողջությամբ դուրս են մղվում նրա երգացանկից: Որպես կանոն, բանաստեղծի տաղերը լցված են կյանքի, բնության, ազատագրված հոգու, ազնիվ աշխատանքի, արդար վաստակի կոչ ու դրվատանքով: Ո՛չ մի այլաբանություն: Անգամ վարդի ու տոխակի հնամենի ու սիրված մոտիվները տեղ չունեն Մեծ Ծոռոթեցու երգերում: Իսկ եթե առկա են նաև վարդն ու տոխակը, ապա դրանք միայն ծաղիկների և քաղցրության ուրիշ տեսարաններ են»:

Նաղաշ Հովնաթանի սիրո, երգիծական ու խնջույքի, խտիական ու խրատական տաղերը նոր նրբերանգներով, իր ապրումների նոր խորքերով, իր հեռավորության մեջ հարստեղով են շարադրված:

«Նստեմք ի մէջլիս, հարք և եղբայրք և մեծ պարոնայք,
Գոհանանք զտեսառնէ, որ ունիմք սեղան. դուք միշտ շէն կենայք,
Խնդրեմք, որ այսօր, քան զամենայն օր, շատ ուրախանայք.

Թասերն չինի,
Կարմիր գինի՝
Ձեզ անուշ լինի.
Աղա՛մ, է՛,
Ձեզ անուշ լինի:

...Ապա ում սրտի քէն ունի՝ հանէ՛, հաշտութեամբ մնայ,

Լաւ մարդն այն է, ինչպէս եկեալ է՝ էլ այնպէս գնաց,
Աստուած կու սիրէք, մինչև օրհնելն մարդ չի՛ վեր կենայ.

Թասերն չինի,
Կարմիր գինի՝

Ձեզ անուշ լինի.

Աղա՛մ, է՛,

Ձեզ անուշ լինի:

...Նիստ քու մեղքերն լա՛ց, Նաղաշ Յովնաթա՛ն,
Աշխարհս անցաւոր է, չէ՛ մնացական,
Դուք կերեք, խմեցե՛ք, եղբայրք պատվական,
Եվ օրհնեցէ՛ք զաստուած միշտ և յավիտեան...»:

«Ո՛վ մարդ, որ կամիս կեանքդ երկարի,
Եվ խաղաղ մընաս վերայ աշխարհի,
Թող չար խօսելոյ լեզուդ դադարի,
Փախիր ի չարէ և արա զբարի...»:

Նրա՝ մեզ հասած բանաստեղծությունները, գրված աշխարհաբարով և համեմված տեղի բարբառային երանգներով, կարող են մեր ժամանակի մարդուն պատմել ուշ միջնադարի մարդու բուռն, լայնահուն զգացմունքների ու զգացողությունների, նրա բնավորության և սիրառատ էության, բարի նկարագրի ու մարդասիրության մասին:

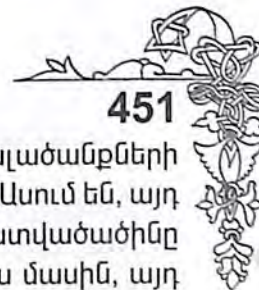
Հովնաթանը ծնագրեր է նկարագարել պատանեկան հասակից: Հետո սկսեց նկարագարել եկեղեցիներ ու տներ և ստացավ «Նաղաշ» պատվանունը, որը դարձավ նրա անունը, իսկ **Հովնաթանը**՝ իր ժառանգների ազգանունը:

Նաղաշը երբեք չդադարեց զբաղվել մանրանկարչությամբ: Ազուլիսի Սբ. Թովմա վանքը 17-րդ դարում հայտնի էր որպես մշակութային խոշոր դպրոցների և գրչության կենտրոններից մեկը: Եվ Նաղաշն այդ դպրոցի տաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկն էր, որ սիրելով ու զբաղվելով մանրանկարչությամբ՝ զբաղվում էր նաև որմնանկարչությամբ:

Ազուլիսի Սբ. Թովմա վանքում, Սբ. Քրիստափոր եկեղեցում, Շոռոթի եկեղեցիներում կատարած նրա որմնանկարները, դժբախտաբար, մնացել են հետագա վերանորոգումների ծեփի տակ:

1679 թվականին Երևանի երկրաշարժը խարխուլեց շատ եկեղեցիներ, որոնք վերանորոգվելուց հետո նկարագարվեցին: Ահա այս աշխատանքի համար Երևան հրավիրվեց նաև, արդեն որպես նկարիչ բարի համբավ վայելող **Նաղաշ Հովնաթանը**:

Հովնաթանը նկարագարեց Երևանի Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որոնք ինչ-որ ժամանակ հետո մնացին ծեփի տակ, սակայն մի քանի հատվածներ՝ Պողոս-Պետրոս առաքյալների պատկերները և զարդանկարները պահպանվել են մինչև 1931 թվականը:

1931 թվականին խորհրդային կարգերի կրոնի ու եկեղեցու դեմ հալածանքների արդյունքում, հայերն իրենք կործանեցին Սբ. Պողոս-Պետրոս վանքը: Ասում են, այդ քանդումի ժամանակ հայտնաբերվել է Նաղաշյան մի որմնանկար՝ Աստվածածինը կրծքին խաչած ձեռքերով կանգնած խաչված Քրիստոսի ետևում: Այս մասին, այդ նույն ժամանակ գրեց Փարիզում հրատարակվող «Ամառիտ» ամսագիրը:

Իսկ Պողոս-Պետրոսը կառուցվել էր 5-6-րդ դարերում և հասել մինչև 20-րդ դար: Հնարավոր էր եր ավերել նույնիսկ մի քար հիշատակ չթողնելով... Որքան բարբարոս պետք է լինել... Ո՛չ, ավելի՛ քան բարբարոս, որովհետև բարբարոսը կործանում է ուրիշինը, օտարինը, երբ բռնված է տիրելու, թալանելու մոլուցքով... Կործանում է նաև մեր բնավորությամբ... Թե՛ ինչ-որ Արդյոք, բարբարոսի ցիլը խորթ չէր նաև մեր բնավորությամբ... Թե՛ ինչ-որ ժամանակ բարբարոսից բռնաբարված կանանց զավակների աղտոտված արյունն էր ստեղծագործող բնավորությունը դարձրել քանդիչ էություն...

Ինչևէ: Պետք է խոստովանենք. ծանր էր այդ և նման շատերի կորուստը մեզ և մեր ժառանգների համար:

Վախթանգ Վեցերորդ

1700-ականների սկզբին, երբ Վրաստանի Վախթանգ Վեցերորդ թագավորը **Հովնաթանին** հրավիրում է Թիֆլիս, նա այնտեղ զբաղվում է թագավորական պալատի նկարագարումներով և դիմանկարներով, որոնք չեն պահպանվել:

Նա Վախթանգ թագավորի արքունի նկարիչն էր, սակայն այստեղ ուներ նաև առանձին «Քեր-խանեն»՝ արիեստանոցը, որտեղ ընդունում էր դիմանկարների պատվերներ և սովորեցնում աշակերտների:

Նաղաշ **Հովնաթանը** Հայոց Ալեքսանդր կաթողիկոսի հրավերով մեկնել է Էջմիածին՝ նկարագարելու վանքը:

Մայր Տաճարում նույնպես միայն բեկորներ են

պահպանվել նրա որմնանկարներից:

Այն, ինչ փրկվել է՝ վկայում է Նաղաշ **Հովնաթան** նկարչի մեծ տաղանդի մասին, նաև բանաստեղծ էր:

Երբ Նաղաշ **Հովնաթանը** վախճանվեց՝ նրա տաղանդաշատ **Հակոբ** և

Հարություն որդիները շարունակեցին իրենց հոր գործը:

Հակոբ Հովնաթանը հոր մահվան առիթով գրեց մի ընդարձակ տաղ. «Ողբերգութիւն Յաղագս Մահուան գեղեցկարուեստ վարպետ Յովնաթանի Նաղաշ»:

«Ողբամ արտասօք կոծով տխրութեան,
Հառաչմամբ ծայնիւ, սրտիւ դառնութեան,
Այսօր անկայ ես մեղաց մէջ մթան,
Քանզի վախճանեաց հայր իմ Յովնաթան...»:

ՀԱՎՈՐ ԵՎ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆՆԵՐ

Նաղաշ Հովնաթանի երկու զավակները ժառանգել էին իրենց հոր տաղանդը և անմնացորդ սերը գործի նկատմամբ, որին նվիրվել էին:

Նաղաշ Հովնաթանը գեղարվեստի նկատմամբ իր ըմբռնումներով ոչ միայն 18-19-րդ դարերի հայ գեղանկարչության նոր ճանապարհներ հարթեց, որով հետագայում անցան շատերը, նա, նախ և առաջ, այդ ըմբռնումները որպես ժառանգություն ընծայեց իր Հակոբ և Հարություն որդիներին:

1737 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս է տեսնում **Ղազար Ջահկեցու «Գիրք նորաբոյս որ կոչի երգարան»**—ը: Տաղարանի հիշատակարանում կարդում ենք, որ գիրքը նկարազարդել է շոռոթեցի Հովնաթանի որդի շնորհաշատ տիրացու պատկերահան Հարությունը:

Հարությունը ձևավորում, նկարազարդում է նաև **Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզագիրքը»**:

«Քարոզագիրքի» ծաղկանկարները, լուսնազարդերը և գլխատառերը անչափ գեղեցիկ են և շքեղ իրենց գույների բազմազան երանգներով... Ծաղկանկարներում գծանկարի այնպիսի նրբություն կա, որ ամենախստապահանջ ճաշակն անգամ կարող է գինաթափ լինել:

Հակոբը և Հարությունը միասին նկարազարդել են 509 թերթանի **«Հայսմավուրքը»** 240-ից ավելի դիմանկարներով, 220 սքանչելի զարդանկարների ընդարձակ հորինվածքներով: Ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1539 համարի տակ:

1740-ական թվականներին եպիսկոպոս Սկրտիչ Ջահկեցին դիմում է Նախիջևան քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներին օրհնության գրով, կոչ անելով նյութական օգնություն ցույց տալ երնջակի՝ Ապրակունիսի Սբ. Կարապետ վանքը նկարազարդելու համար: **«Նկարիչն և ծաղկեցուցիչն պատրաստ են, որք են շոռոթեցի երգասաց Յովնաթանն և նորա օրհնեալ որդիքն Յարութիւնն և Յակոբն, որք'ի ժամանակիս յայտնի և պայծառ նկարիչք են»**:

Սբ. Էջմիածին վանքի նկարազարդումներից

Սակայն, ինչ պահպանվել է, վկայում է նկարիչ եղբայրների տաղանդի մասին:

Այս այսպես էր: Նրանք հայտնի և պայծառ նկարիչներ էին, մանավանդ որ արվեստաբանության մեջ կա այն հավաստումը, թե եղբայրները իրենց հոր՝ Նաղաշ Հովնաթանի ղեկավարությամբ զբաղվել են Էջմիածնի վանքի նկարազարդմամբ:

Ուրեմն, եղբայրները ոչ միայն մանրանկարիչներ էին, այլ նաև որմնանկարիչներ:

Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանների՝ եկեղեցիների նկարազարդումների մեծ մասը չի պահպանվել:

Նրանց արվեստի լուսաբանումը թողնելով արվեստաբաններին՝ ասենք միայն, որ Հայաստանի պետական պատկերասրահում պահպանվող անհայտ նկարիչների գործեր համարված **«Սանդուխտ»**, **«Ղազարոսի հարությունը»**, **«Թաղևառ առաքյալը»** և **«Մարիամի յոթ վերքերը»** կտավները, նկատի ունենալով նրանց մանությունը **«Հայսմավուրքի»** դիմանկարներին՝ վերագրվում են Հակոբ Հովնաթանին:

Հարություն Հովնաթանի մահվան թվականը հայտնի չէ, իսկ ահա հայտնի է, որ Հակոբ Հովնաթանը վախճանվել է 1757 թվականի փետրվարի 22-ին: Այդ մասին գրված է Հակոբի նկարազարդած և իրենց տանը պահվող, իսկ այժմ Մատենադարանի 8645 համարի տակ գտնվող **Ավետարանի** հիշատակարանում:

ՀՈՎՆԱԹԱՆ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ

Հովնաթանյան գերդաստանի հաջորդ ներկայացուցիչը Շոռոթում 1730-ական թվականներին ծնված Հակոբի որդի Հովնաթան Հովնաթանյանն է: Նրա ուսուցիչը իր հայրն էր, ինչպես հոր ուսուցիչն էր եղել իր պապ Նաղաշը:

Էջմիածնի վանքի ծախսերի գրառումները վկայում են, որ Հովնաթան Հովնաթանյանը աշխատել է այստեղ. **«Վարպետ Ովաթանին բաշխիչ ետու երկու թուման»**: Գրառումը կատարված է 1769 թվականի հունվարի 31-ին: Նման մի գրանցում կատարվել է նաև ապրիլ ամսին:

Իսկ Վրաստանի Պետական կենտրոնական պատմական արխիվում պահվում է վրաց թագավոր Հերակլ Երկրորդի շնորհագիրը 1776 թվականին Հովնաթանին Թիֆլիս հրավիրելու և նկարչությամբ զբաղվելու առիթով, հավաստումով, որ ոչ նրանից, ոչ նրա տոհմից չի պահանջվելու **«ոչ մալի, ոչ բաժի, ոչ հողային հարկ»**: Հովնաթանյանը դառնում է արքունի նկարիչ և ստանձնում նաև նկարիչներ պատրաստելու գործը: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ցանկությամբ Հարությունը է նաև Էջմիածնի տաճարի որմնանկարված մասերը նկարազարդելը:

Այսպես, Հովնաթան Հովնաթանյան անունը առնչվում է նաև Էջմիածնի տաճարում կատարվող նկարչական գործերի հետ:

Տաճարի սյուների և կամարների նկարազարդման համար Հովնաթանը ստանում է 26 թուման աշխատավարձ և բազմաթիվ նվերներ՝ **«...չովսա, մորթի, շալ, օձառ, ներկեր...»**:

1789 թվականին վախճանվում է Սիմեոն կաթողիկոսը, և դադարում են տաճարի նկարազարդման աշխատանքները: Հովնաթանը նորից վերադառնում է Թիֆլիս՝ կատարելու արքունի նկարչի իր պաշտոնը:

Սակայն Ղուկաս կաթողիկոսը որոշում է վերջապես ավարտել տալ տաճարի նկարազարդումը և մի ընդարձակ կոնդակով նորից հրավիրում է **«...անուանի շոռոթեցի գեղեցկանկար և քաջագործ Յովնաթան շնորհալի պատկերահանն և ծաղկանկար վարպետն, որ ի Թիֆլիս բնակեր, ի մեծագոր արքային վրաց խնդրեալ բերել ետ ի սուրբ Աթոռս աշակերտօք հանդերձ»**:

Ղուկաս կաթողիկոսը հրավեր է ուղարկում նաև «բաննահ» Աբրահամին, որը

նույնպես կիսատ էր թողել իր աշխատանքներն էջմիածնում և **Հովնաթանի** հետ մեկնել Թիֆլիս: Բաննահ արաբերեն նշանակում է **որմնադիր**, և այդ ժամանակ դա գործածական բառ էր էջմիածնում և Հայաստանի մի շարք շրջաններում:

Ստանալով նոր կաթողիկոսի կոնդակը՝ **Հովնաթան Աբրահամի** և իր աշակերտների հետ վերադառնում է էջմիածին և շարունակում նկարագարողները:

Էջմիածնի վանքում **Հովնաթանը** նկարել է Հին ու Նոր Կտակարանների թեմաներով, սրբերի և պատմական գործիչների դիմանկարներ և ծաղրանկարներ:

Հովնաթան Հովնաթանյան.
«Գրիգոր Տաթևացի»

վածամայրը՝ հանգիստ, պարզ, մի փոքր նույնիսկ գեղջկական արտահայտությամբ, սակայն արժանապատվության զգացումով լի՝ առինքնող իր վեհությամբ ու փառահեղությամբ:

Էջմիածնի տաճարում **Հովնաթանը** կատարել է նաև վերանորոգման աշխատանքներ, թարմացնելով և վերականգնելով իրենից առաջ ստեղծվածները:

Ի դեպ. էջմիածնում աշխատելիս **Հովնաթանը** հրավիրվում է Երևանի **Հուսեյն Ալի խանի** կողմից՝ դիմանկարներ, գեղանկարչական աշխատանքներ, պալատի

Հովնաթանը միաժամանակ նկարագարողներ է կատարել Շողակաթի վանքում:

Հովնաթանը առատ ոսկի և կարմիր չի օգտագործել, ինչպես իր պապ **Նաղաշը**: Նա սիրում էր կապույտը, որի վրա ստանում էր վարդագույնի նրբությունը, բաց կանաչի թավշությունը, որոնց հարստությունը բացահայտվում էր զարդանկարի միջով անցնող երկարածիգ ոսկեշերտ տերևներով:

Դիտողի հայացքը դեպի վերև, դեպի գմբեթ են տանում ժանյականման նրբահյուս պսակները, ոճավորված կանաչ նոճիները, գորգի կամ խաչքարի նախշեր հիշեցնող ոլորապտույտ, իրար հյուսվող տարբերակները, որոնք իրենց վրա կրում են ինքնատիպ շքեղության կնիքը:

Հովնաթանը նաև սքանչելի դիմանկարիչ էր: Դժբախտաբար, նրա դիմանկարներից բնիկ են պահպանվել: **Մեսրոպ Մաշտոցի, Դավիթ Անհաղթի, Ներսես Շնորհալու, Սահակ Պարթևի, Գրիգոր Տաթևացու** դիմանկարների համար սկզբնօրինակ են ծառայել մատյաններում պահպանված մանրանկարները: Սակայն պայմանական լինելով հանդերձ՝ նրանք կրում են **Հովնաթան** նկարչի ինքնուրույն տաղանդի կնիքը:

Իսկ բազմամարդ նկարներում նա բացառիկ վեհությամբ շեշտում էր կենտրոնական անձը, հատկապես Քրիստոսին և Աստվածամորը: Աստվածամայրը՝ հանգիստ, պարզ, մի փոքր նույնիսկ գեղջկական արտահայտությամբ, սակայն արժանապատվության զգացումով լի՝ առինքնող իր վեհությամբ ու փառահեղությամբ:

Էջմիածնի տաճարում **Հովնաթանը** կատարել է նաև վերանորոգման աշխատանքներ, թարմացնելով և վերականգնելով իրենից առաջ ստեղծվածները:

Ի դեպ. էջմիածնում աշխատելիս **Հովնաթանը** հրավիրվում է Երևանի **Հուսեյն Ալի խանի** կողմից՝ դիմանկարներ, գեղանկարչական աշխատանքներ, պալատի

նկարագարողներ կատարելու համար: Բոլորը ոչնչացել են սարդարի պալատը քանդելիս: Սակայն այս սքանչելի աշխատանքների մասին պատմում են ճանապարհորդների վկայությունները և լուսանկարները:

...Վրաց պալատում նույնպես նա բազմաթիվ նկարագարողներ է կատարել, դիմանկարներ նկարել: Մասնակցել է Թիֆլիսի վանքերի վերանորոգումներին և նկարագարողներին:

Հովնաթան Հովնաթանյանը վախճանվեց 1801 թվականի վերջին: Նրա 20 տարիների տքնաջան ստեղծագործական աշխատանքի սքանչելի արդյունքի հիմնական մասը ոչնչացվեց **Մահմեդ Աղա խանի** զարհուրելի արշավանքի ժամանակ:

...**Հովնաթան Հովնաթանյանի** տաղանդը ժամանակի գեղագիտական պահանջների արտակարգ բարձր գիտակցությամբ էր փայլում: Նա իր կողքին չուներ համազոր մի մրցակից ոչ Հայաստանում, ոչ Վրաստանում և ոչ էլ Պարսկաստանում:

Հովնաթան Հովնաթանյանի արվեստը եզրափակեց 17-րդ դարում սկիզբ առած Հայոց նոր արվեստի զարգացման կարևոր շրջանը և իր ավանդները հանձնեց հաջորդ դարի սերնդին:

ՄԿՐՏՈՒՄ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ

Մկրտում նկարիչը **Հովնաթանյան** տոհմի չորրորդ սերունդն էր: Նա ծնվել էր 1779 թվականին Թիֆլիսում և իր գործունեությամբ ավելի կապված էր Թիֆլիսի հետ՝ քան էջմիածնի: Նա դիմանկարիչ էր, ուներ իր արվեստանոցը և աշակերտները: Հայաստանի պետական պատկերասրահում և էջմիածնի վանքի վեհանոցում պահպանվում են նրա մի քանի դիմանկարները. **Եփրեմ կաթողիկոսի, Ս. Իսահանու** պահպանվում են նրա մի քանի դիմանկարները:

Մկրտում Հովնաթանյան.
«Աբգար և Տրդատ թագավորները»

Մկրտումն արդեն երեք տարի է գտնվում և անկողնում: Չեն գործում աչքն ու

Մկրտումի վրձնին են պատկանում Թիֆլիսի Նորաշեն եկեղեցու նկարագարողները:

Մկրտում Հովնաթանյանի կյանքի վերջին տարիները անչափ ցավալի էին և տառապանքով լի: Ինչո՞ւ:

Վրաստանի Պատմության պետական արխիվում պահպանվել է նկարչի մի դիմումը՝ հասցեագրված Անդրկովկաս երկրամասի գլխավոր կառավարիչ **Ա. Նեյտգարտին**: Դիմումից պարզվում է, որ

ծեռքը, թուլացել է գլխի կես մասը և ձախ ոտքը: Նկարիչը խնդրում է կառավարչից ազատել իրեն հարկերից, որից ազատ են եղել իր նախնիները: «Տունը, որը կարող էր ինձ պահովել՝ ես չունեմ, ես չկարողացա այն ձեռք բերել ոչ կնոջս միջոցով, ոչ էլ իմ արվեստով: Ընդունակ չէի նաև կապիտալ կուտակել: Եվ դրա համար իմ աղքատության մեջ ինձ պահում են իմ որդիները՝ բոլորն էլ նկարչի կոչում ստացած»: Ստորագրված է վրացերեն, հիվանդի դողդոջուն ձեռքով. «Միկիտում Ավնաթանով»:

Վավերագրի երկրորդ էջում գեներալ Գուրկոն հայտնում է նահանգապետին, որ վրաց թագավորներից ստացած արտոնությունները ուժի մեջ չեն, հետևաբար չեն կարող նկարչին ազատել հարկերից:

Ինչո՞ւ էր փառապանծ տոհմի ժառանգ Մկրտումը հասել նման ծայրահեղ աղքատության:

1795 թվականին Աղա Մահմեդ խանը հրով ու սրով, նախճիրով ու թալանով անցել էր Թիֆլիս քաղաքով՝ իր ետևում թողնելով ավերված, հրդեհված քաղաքի փլատակները... Մկրտում Յովնաթանյան նկարչի բարեկարգ տունն էլ էր ենթարկվել այդ քարուքանդին ու թալանին, որից հետո նրան չի հաջողվել վերականգնել կորցրածը:

Սակայն ծայրահեղ թշվառության շեմին հասած նկարիչն ունեցել է փառքի տարիներ, երբ աշխատել է Էջմիածնում և վայելել կաթողիկոսների մեծագույն հարգանքը: Նրա մոտ ևս, կաթողիկոսների խնդրանքով, աշակերտել են նկարչական շնորհ ունեցող հայ պատանիներ: Մկրտում Յովնաթանյանի աշակերտները մեծ հպարտությամբ են խոսել իրենց վարպետի և ուսուցչի մասին: Ժամանակակիցները նրան անվանում էին «բազմաշխատ նկարիչ», և նրան հաճությամբ պատվիրում սրբապատկերներ ու դիմանկարներ:

Անկախ այն բանից, որ նա մեծ մասամբ ստեղծագործել է Թիֆլիսում, նրա դիմանկարները օժտված են ազգային մեծ անհատականությամբ:

Հայ թագավորների դիմանկարները նկարելիս Մկրտումի համար սկզբնաղբյուր է հանդիսացել Սովսես Խորենացու «Պատմությունը», որից տվյալ թագավորի մասին վերցված առանձին հատվածներ նա տեղավորել է յուրաքանչյուր դիմանկարի ներքևում, բացառությամբ Լևոն Երկրորդի և Աշոտ Առաջինի դիմանկարների, որոնք ապրել են պատմահայր Խորենացուց շատ հետո: Մկրտումը տարազներ նկարելիս օգտվել է ձեռագրերի մանրանկարներից: Մեծ ուշադրություն է դարձրել զգեստների բազմազույն նախշերին: Մեծ ճշտությամբ է նկարել թագերը, զարդերը, պատմական դրոշմերը, թագավորական իշխանությունը հաստատող խորհրդանշական իրերը:

Մկրտում Յովնաթանյանը իր մահկանացուն կնքեց 1845, թե 1846 թվականներին, իր վախճանով վերջ տալով իր վերջին տարիների չարչարանքատապանքներին:

ՀԱԿՈԲ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ

Մկրտում Յովնաթանյանի ընտանիքը մեծ էր. կինը՝ Մայան, որդիները՝ Հակոբը, Աղաթոնը, Հովհաննեսը, աղջիկները՝ Եղիսաբեթը, Աննան:

Հովհաննեսը Էջմիածնի Սինդոկի պաշտոնյա էր, իսկ մյուս երկու որդիները՝ Հակոբը և Աղաթոնը՝ նկարիչներ:

Հակոբ Մկրտումի Յովնաթանյանը, տոհմածառի հիմնգերորդ սերունդը, ծնվել է 1806 թվականին:

Նաղաշ Յովնաթանյան գերդաստանը մինչև իր այս հիմնգերորդ սերունդը, միմյանցից տաղանդով տարբեր նկարիչներ էին, որոնք, սակայն, միասնաբար ստեղծել էին միայն իրենց տոհմին հատուկ ոճը, որով տարբերվում էին իրենց ժամանակակից ծաղկողներից, որմնանկարիչներից ու դիմանկարիչներից:

Հակոբ Յովնաթանյանը տաղանդավոր ժառանգն էր իր տաղանդավոր գերդաստանի:

Արվեստաբան Ռուբեն Դրամբյանը Հակոբ Յովնաթանյանին նվիրած իր ուսումնասիրության մեջ գրում է.

«Հակոբ Յովնաթանյանի դիմանկարները բազմադարյան հայ արվեստի ամենափայլուն էջերից են: Սակայն սրանով չի սահմանափակվում նկարչի նշանակությունը: Յովնաթանյանը իբրև նոր աշխարհիկ ու իրապաշտ արվեստի նախահայր նկարչության մեջ կատարել է մոտավորապես այն դերը, ինչ նրա նշանավոր ժամանակակից Խաչատուր Աբովյանը գրականության մեջ»:

Հակոբ Յովնաթանյանը նկարչության իր դասերն առել էր իր հոր՝ Մկրտում նկարչի մոտ, նրա հետ աշխատելով, վերանորոգելով ու նկարազարդելով Թիֆլիսի Սինդի Կաթողիկեն, Սբ. Նշան և Նորաշեն եկեղեցիները:

Հակոբն արագ ճանաչվեց Թիֆլիսում: Ճանաչվեց և գնահատվեց: «Ում դիմանկար էր պետք, վազում էր Ավանատանովի մոտ և նա միշտ էլ հաջողությամբ բավարարում էր բոլոր պահանջները»:

Հակոբ Յովնաթանյանը սովորություն չի ունեցել ստորագրելու և թվագրելու իր աշխատանքները, որը ուսումնասիրողներին բավական դժվարին կացության մեջ է դրել: Սակայն այն դիմանկարները, որոնց հակառակ կողմում նկար մեջ է դրել: Սակայն այն դիմանկարները, որոնց օգնում են Հակոբ Յովնաթանյանին ստացողները մակագրել են, թե ով է նկարիչը՝ օգնում են Հակոբ Յովնաթանյանին առանձնացնել մյուս դիմանկարիչներից, որովհետև դեռ վաղ շրջանի նրա գործերում առկա են միայն նրա արվեստին հատուկ գծեր, որոնք էլ փոխարինում են նրա ստորագրությանը: Հատկապես ձեռքերը... Ասում են Հակոբին ընդօրինակողներից ոչ մեկին, իսկ նրանք բավական շատ են եղել, չի հաջողվել նկարել նրա վրձնած ձեռքերի նրբությունը:

Նա հատուկ սիրով էր կտավին հանձնում կանանց դիմանկարները, մեծ հուզականությամբ բացելով կանացի ներաշխարհը, սքանչելի նրբությամբ, երբեմն հանգիստ ու արժանապատվությամբ, երբեմն թախծոտ կամ գեղեցկությամբ ու երիտասարդական ավյունով լեցուն նրանց էությունը:

Հովնաթանյանը նույնքան առիքնող է պատկերել նաև մանուկների ու պատանիների դիմանկարները:

Արվեստաբան Ռուբեն Դրամբյանը գրում է.

«Մենք ոչինչ չգիտենք Հովնաթանյան անձնավորության մասին, բայց ելնելով նրա դիմանկարներից, կարող ենք ասել, որ նա ազնիվ էր իր արվեստում, նկարիչը չէր սիրաշահում պատվիրատուներին, թեև բարձրաստիճան դեմքեր էին դրանք»:

Այսինքն, ամբողջ ուշադրությունը սևեռվում է բնորդի հոգեբանությունը առավելագույն խորությամբ արտահայտելու, նրա հուզաշխարհի և խառնվածքի վրա: Եվ դիմանկարին նայելիս անմիջապես հայացքիդ առջև հառնում է առանց ծածկույթի մարդը՝ վանող կամ առինքնող իր բնավորությամբ:

Մկրտումը՝ Հակոբի հայրը, մեռավ սեփական տուն ունենալու երազանքը չիրականացրած... Նրա որդին Թիֆլիսի Սբ. Նշան եկեղեցու կողմից արծաթագործների թաղամասում հողաբաժին ստացավ և կառուցեց իր սեփական տունը:

Հակոբ Հովնաթանյանը պատվերներ էր ստանում ոչ միայն Թիֆլիսի ունևոր քաղաքացիներից, այլև պետական բարձրաստիճան այրերից:

Հակոբ Հովնաթանյանին Պետերբուրգի Գեղարվեստների Ակադեմիայի խորհուրդը տալիս է «Ոչ դասական նկարչի» կոչում և Ոսկե մեդալ՝ պարանոցին կրելու համար, մակագրված ոսկե ժապավենի հետ: Արժանացել է նաև 14-րդ դասի աստիճանավորի կոչման: Թե սա ինչ կոչում է՝ ես չգիտեմ:

Հետո Հակոբ Հովնաթանյանը տեղափոխվում է ապրելու և ստեղծագործելու Իրանում:

Ի՞նչն էր Թիֆլիսից հեռանալու պատճառը:

Դագերատիպի և ապա լուսանկարչության հայտնվելը Թիֆլիսում՝ նրա համար ճակատագրական հետևանքներ ունեցան: Նկատելիորեն կրճատվեցին պատվերները, չնայած 50-60 թվականներին նրա արվեստի ամենաբուռն ծաղկման տարիներն էին: Նա պետք է գնար այնպիսի մի տեղ, որտեղ կարող էր դեռ պատվերներ ստանալու հույս ունենալ: Նրա դուստրն ամուսնացած էր Լոնդոնում Պարսկաստանի դեսպան Աստվածատուր Սեթ Խանի որդի, գեներալ-լեյտենանտ **Ծատուրյանի** հետ, որ Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարարության կարևոր պաշտոնյա էր, ուսանել էր Օքսֆորդում և դիվանագիտական հարցերով հաճախ էր լինում Թիֆլիսում:

Այսպիսի ազգականներ ունենալով՝ **Հակոբ Հովնաթանյանը** կարող էր գնալ Պարսկաստան և արդեն մեծ համբավ ստացած տաղանդի շնորհիվ դառնալ շահի պալատական նկարիչ, կրել «Նաղըշ բաշի»՝ «նկարիչների գլխավոր» տիտղոսը և կարճ ժամանակում արժանանալ «Էլմի» գիտության շքանշանին:

Ի դեպ. նա իր հետ Պարսկաստան էր տարել նաև իր որդի **Բարսեղին**, որ Ղազվինում դառնում է փոստի կառավարիչ: Նկարչի մյուս որդին՝ **Ալեք Հովնաթանյանը**, Իրանի Իրավաբանության նախարարության գլխավոր թարգմանիչն էր: Նկարչի մյուս երեք որդիները շարունակում էին ապրել Թիֆլիսում:

...Մի ավանդապատում **Հակոբ նկարչի** մասին:

«Մի գիշեր Հակոբն արթնանալով նկարում է երազում տեսած Իմամ Ալու դիմանկարը. Ալին ծալապատիկ նստած, երկսայրի սուրը ամուր բռնած ու ծնկներից

սեղմած: Հավաքվել են Իրանի մեծամեծները ու հավանել նկարը: Յուրաքանչյուրն հավատացնելով, թե ծիշտ այդպիսին է երևացել Ալին նաև իրենց երազներում: Միահամուռ կերպով նկարչի աշխատանքը գերազանց գնահատելով, առաջարկում են հավատափոխ լինել, քանի որ Ալին նրան երազում երևալով հենց այդ է ցանկացել: Հակոբը, որի մտքով անգամ չէր անցնում հավատափոխ լինել՝ պատասխանում է. «Նա ինձ ասաց դեմքս նկարի, բայց չասաց հավատդ փոխիր»:

Հակոբի նկարած Իմամ Ալու այս դիմանկարը հետագայում հայտնվում է պետական շքանշանի վրա:

Հակոբ Հովնաթանյանը մահացավ Պարսկաստանում և թաղվեց Սբ. Գևորգ եկեղեցու բակում:

Եկեղեցու բակի ասֆալտապատումով՝ բազմաթիվ շիրիմների հետ ոչնչացել է նաև **Հակոբի** շիրիմը:

Հակոբ Հովնաթանյան.
«Ներսես Աշտարակեցի»

Մեր խնդրի մեջ չի մտնում վերլուծել **Հակոբ Հովնաթանյանի** ստեղծագործությունը առանձին-առանձին վերցրած: Նա մեծ դիմանկարիչ էր, մոր ժամանակաշրջանի մարդ: Անգնահատելի է նրա դերը հայ և վրաց արվեստի զարգացման գործում: Հարկավոր է գնալ այն թանգարաններն ու պատկերասրահները, որտեղ կախված են **Հակոբ Հովնաթանյանի** տաղանդով կյանքի կոչված նկարները և նայել երկար և մանրամասն: Եվ զգալ, թե ինչպես վաղուց մեռած և հեռացած այդ տղամարդիկ և կանայք խոսում են քեզ հետ իրենց անհայտ հեռուներից, պատմում իրենց միստ ու կացից, բարքերից ու սովորույթներից...

Եվ քիչ ավելի երկար կանգնենք «Ներսես Հինգերորդ Աշտարակեցի կաթողիկոսի» դիմանկարի առջև: Այս դիմանկարը ոչ միայն **Հակոբ Հովնաթանյանի**, այլև 19-րդ դարի կերպարվեստի

Լավագույն գործերից է...

Հակոբի դիմանկարչական արվեստն այնպիսի խորը հետք է թողել իր ժամանակի գեղանկարչության զարգացման վրա, որ բազմաթիվ հետևորդներ եղան՝ հայտնի «**Հովնաթանյան դպրոց**» անվան տակ:

Ինչպես Հայոց շատ արժեքներ են օտարները փորձել յուրացնել, այնպես էլ ահա, վրացիները փորձել են **Հակոբ Հովնաթանյանին** դարձնել իրենց սեփականությունը, մույնիսկ փոխելով նրա ազգանունը՝ իրենց բնավորության համաձայն ներկայացնելով նրան վրացի:

Թեմզիզ Փերածե անունով մեկը իր «Մի անհայտ դիմանկարի մասին» հոդվածում գրում է.

«Վրացական հաստոցային նկարչությունը մինչև 19-րդ դարի կեսերը կուտակված լինելով ցեխային ինստիտուտներում, լուսանկարչի դեր է կատարում: Մանավանդ Հովնաթամաշվիլի դպրոցը, արհեստավորությունից վեր չբարձրացավ»:

Հովնաթանյանը Փերաձեի թեթև ծեռքով դարձել է Հովնաթամաշվիլի:

Մյուս վրացի արվեստաբանը՝ Ա. Ծերեթելին, վրացական նոր կերպարվեստի ձևավորման մասին գրում է.

«Նշանակալից է նաև այն նկարիչների դերը, որոնք այդ ժամանակաշրջանում աշխատում էին Թիֆլիսում և իրենց ստեղծագործությամբ սերտորեն կապված էին միջնադարյան վրաց արվեստի հետ, նկարիչ Հովնաթամաշվիլին, Մուխրանբատունի բազմաֆիգուր դիմանկարի հեղինակը, Էրիսթավի աղջկա դիմանկարի հեղինակը և այլն»:

Երբեք Հովնաթանյան նկարիչ գերդաստանի և ոչ մի անդամ իրեն վրացի չի համարել: Եվ հետո. նրանց արվեստը բխում է Հայոց միջնադարյան մանրանկարչության հորդառատ աղբյուրից և իր ներսում կրում է նրա սքանչելի ավանդները, գծի, գույնի կատարման անուրանալի սկզբունքները և որևէ կապ չունի վրացական ոչ միջնադարյան, և ոչ նույն ժամանակի արվեստի հետ:

Հովնաթանյանների արվեստն ընդհանրապես և Հակոբ Հովնաթանյանինը մասնավորապես, այնքան ինքնատիպ է իր ազգային ինքնազգացողությամբ, որ նրանք կարող էին ստեղծագործել Թիֆլիսի կամ Թեհրանի արքունիքներում, մնալ միայն հայ ստեղծագործողներ, և ամենայն իրավունքով տեղ գրավել համաշխարհային մշակույթի անդաստանում:

Ավարտենք մեր այս կարճ ու կիսատ խոսքը Ռուբեն Դրամբյանի՝ մեծ նկարչին նվիրված ուսումնասիրության վերջաբանով:

«...Հովնաթանյանի արվեստը, ինչպես և արվեստի յուրաքանչյուր խոշոր ելույթ, խորապես ազգային է, խորապես յուրօրինակ: Հեշտությամբ կարելի է գտնել այն թելերը, որոնցով նկարիչը կապվում է Հովնաթանյանների ընտանիքի ավագ սերնդի նկարիչների հետ: Միաժամանակ որևէ կասկած չի հարուցում և այն, որ հայ վարպետը ծանոթ էր ոչ միայն ռուսական, այլև արևմտաեվրոպական արվեստին: Դա մեզ իրավունք է վերապահում Հովնաթանյանին առանձնացնել ոչ միայն ժամանակակից, այլև հայ դիմանկարիչների հետագա սերնդից, և նրա արվեստը համադրել դիմանկարչության ժանրի համաշխարհային անուն վաստակած խոշորագույն վարպետների ստեղծագործությանը:

Հայ ժողովուրդն ամենայն իրավամբ հպարտանում է մեծ նկարչի՝ Հակոբ Հովնաթանյանի հիասքանչ արվեստով»:

ԱՂԱԹՈՆ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ

Աղաթոնը իր եղբայր Հակոբից 10 տարի հետո է ծնվել՝ 1816 թվականին և այս տոմսի միակ զավակն է, որ մասնագիտական կրթություն ստանալու իրավունք ստացավ Պետերբուրգի Գեղարվեստի Ակադեմիայում:

Աղաթոնը հիմնավոր գիտեր ռուսերեն, ֆրանսերեն և ուներ թվաբանության

նախնական գիտելիքներ: Նրան սկզբում ընդունում են որպես ազատ ունկնդիր, սակայն շուտով, Ակադեմիայի խորհրդի որոշմամբ, նա սկսում է ուսանել պրոֆեսոր Կ. Բրյուլովի արվեստանոցում:

Նա Ակադեմիայի շնորհալի ուսանողներից էր:

Ավարտելով Ակադեմիան՝ Աղաթոնը ստանում է «Ոչ դասական» նկարչի կոչում:

Աղաթոնի կյանքը Պետերբուրգում դժվար էր: Մտահոգված մեծ ընտանիքի հոգսերով՝ ցանկանում է նկարչության դասեր ստանալ Թիֆլիսի գիմնազիայում, բայց մերժվելով, ստիպված աշխատանքի է անցնում Պետերբուրգի Զիաբու-ժական պետական վարչությունում, որտեղ և ստանում է կոլեգիական խորհրդականի աստիճան: Նա նաև տասնվեց տարի շարունակ վարել է Պետերբուրգի դպրոցի եկեղեցու տների կառավարչի պաշտոնը:

Հայոց եկեղեցու տների կառավարչի պաշտոնը:

Աղաթոն Հովնաթանյանի ավելի քան հիսուն տարիների ստեղծագործական ժառանգությունից միայն բեկորներ են մնացել:

Նրա նախասիրությունը գեղանկարչությունն էր. բնանկարը և դիմանկարը: Սակայն կերպարվեստի պատմության մեջ Աղաթոն Հովնաթանյանը ավելի հայտնի է իր գրաֆիկական և վիմագրական գործերով: Արվեստի այս բնագահառում նա վարպետ փորագրիչ էր և վիմագրության տեխնիկային քաջ գիտակ, գեղարվեստական բարձր ճաշակի տեր արվեստագետ:

Պետերբուրգի Հայոց նկարչական խորհուրդը գնահատելով նրա անբասիր աշխատանքը՝ Ս. Աբամելիք Լազարյանի միջնորդությամբ ծերունի նկարչին նշանակում է հիսուն ռուբլի կենսաթոշակ: Շատ չանցած, 1893 թվականին վախճանվում է և թաղվում Պետերբուրգի Սմոլենսկի գերեզմանատանը:

Ի դեպ. Զիաբուժական պետական վարչությունում աշխատելու տարիներին Աղաթոն Հովնաթանյանը կազմում է անգլիական զտարյուն ծիերի և ռուսական գործարաններում բուծված պարզևատրումների արժանացած ծիերի պատկերումների ալբոմներ, որոնք առանձին էջերով տպագրվում էին նույն վարչության ամսագրում:

Նկարչին չի հաջողվում այդ ալբոմները տպագրել, քանի որ Նիկոլայ Առաքինը, ինչպես նշված է պաշտոնական փաստաթղթում, «ցանկացավ այս հրատարակությունից դժգոհ մնալ»:

Փաստաթուղթը գտնվում է Պետերբուրգի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում:

Հակոբ և Աղաթոն եղբայրների մահով ավարտվում է Հայոց Շոռոթ փոքրիկ գյուղաքաղաքում սկիզբ առած Հովնաթանյան նկարիչների փառապանծ գերդաստանի 200-ամյա արվեստի ուղին:

Մանյա Ղազարյանը իր «Հայ կերպարվեստը 17-18-րդ դարերում» ուսումնասիրության մեջ գրում է.

«Հայ միջնադարյան մանրանկարիչների գեղեցիկ արվեստը նրանց ստեղծագործությանը տվել է դեկորատիվայնության զգացողություն, որմանկարների մոնումենտալություն: Ինքը՝ կյանքն էր նրանց դպրոցը, բնությունը՝ սկզբնաղբյուրը

ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՌՈՒՑԵՑԻՆ.

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ, ՆԵՔԵՄԱՏ, ՀԻՍԱՆ

Ասում են, ճարտարապետ **Նեքեմատը** այնքան գեղեցիկ է կառուցում Սբ. Աստվածածին վանքը և այնքան հոյակապ՝ գմբեթը, որ մահմեդական ամբոխը չհանդուրժելով, որ եկեղեցին իր գեղեցկությամբ գերազանցում է քաղաքի մզկիթներին և գմբեթն ավելի բարձր է, քան մինարեթները՝ քանդում է

Գիտենք. հայ էր, աշխատում էր Հայրենիքին սոստիվ ծախի սլվրիուն, կառուցում էր օտարների համար, այդ կառուցվածքների մեջ ներմուծելով Հայկական ոճը, նրա առանձնահատկությունները, որպեսզի հետո այդ օտարները պնդեն, թե դա իրենցն է և պնդեն անպայման իրենց «գիտական» ուսումնասիրությունների մեջ:

Հայ ճարտարապետներն ու շինարար վարպետները այս ողբերգական դարերում իշխող մահմեդական վերնախավի համար կառուցում էին պալատներ, բերդեր, մզկիթներ, դամբարաններ: Եվ հայ վարպետները մուսուլմանական ճարտարապետական ձևերը վերամշակում էին հայկական ոգով, ինչպես, օրինակ, Խլաթի և Չիջինլուի շքեղ քարակերտ դամբարանները...

Այդպես նաև հայ ճարտարապետները կառուցեցին հարյուրավոր շենքեր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում:

Հայ ճարտարապետները և նրանցից ամենահայտնին՝ Սինանը:

ՍԻՆԱՆ

Սինան

Ո՞վ էր Սինանը:

Ծնվել է 1490 թվականին Կապադովկիայի Կեսարիա շրջանի Աղրնաս գյուղում, որը Աբ. Կարապետ հայտնի վանքից 5 կմ էր հեռու: Ամբողջությամբ հայաբնակ էր այս շրջանը մինչև 16-րդ դարը, որից հետո սուլթան Սելիմ Երկրորդի հրամանով հայաթափվեց Կեսարիայի գանգավածային բռնազաղթի ժամանակ:

Սինան Մեծ՝ հայազգի ճարտարապետ ու ճարտարագետ, Օսմանյան սուլթանության գլխավոր ճարտարապետ 1539 թվականից: Նա գրել է իր «Ինքնակենսագրությունը», որտեղ պատմում է, թե ինչպես պատանի հասակում սովորել է «աջեմի

օղլանների»՝ քրիստոնյաների դպրոցում, 19 տարեկանում ընդունվել զինվորական դպրոց, ավարտելուց հետո ծառայել է ենիչերների զորախմբում, որպես սակրատ սպա և հայտնի դարձել կամուրջների ու ռազմական կառույցների շինարարության ասպարեզում: Որևէ տեղեկություն չկա, թե նա որևէ տեղ ճարտարապետական ու ճարտարագիտական կրթություն է ստացել:

1573 թվականին Սուլթան Սելիմի հրամանով Կեսարիայի հայերը ենթարկվել են զանգվածային տեղահանության և աքսորվել Կիպրոս: Կանխելու համար իր ազգականների տեղահանումը՝ Սինանը դիմում է սուլթանին, ով ընդառաջելով՝ հրամայել է «արքունի ճարտարապետների գլխավորի» ազգականներին ներում շնորհել և Կիպրոս չաքսորել: Թե հայերին իրենց ո՞ր հանցանքի համար էին գաղթեցնում, հայտնի չէ և թե ինչո՞ւ էին ներում շնորհում, դա էլ հայտնի չէ: Բայց այս փաստով հայտնի է դառնում, որ Սինանը իսկապես շատ մեծ համարում ուներ սուլթանի մոտ:

...Երբ հայտնի է դառնում, որ ենիչերների զորամասի սակրավոր սպա Սինանը հրաշալի կամուրջներ և ռազմական ամրություններ է կառուցում, սուլթան Սուլեյման Առաջինի հրամանով, 1538 թվականից Սինանը սկսում է մզկիթի վերափոխել քրիստոնեական եկեղեցիները:

Բայց նա իրականում հռչակվում է ինքնուրույն գործերով, որոնցից ամենանշանավորներն էին Կոստանդնուպոլսում կառուցած Շահադե և Սուլեյմանիե մզկիթները, իսկ Աղրիանապոլսում՝ Սելիմե մզկիթները, որոնք որպես մախօրինակ ունեին Աբ. Սոֆիայի տաճարը, սակայն ստացել էին Սինան ճարտարապետի շինարարական և գեղագիտական ինքնուրույն լուծումները: Համաշխարհային ճարտարապետության կողմից Սելիմե մզկիթը գնահատվում է որպես օսմանյան ճարտարապետության գլուխգործոց՝ թուրքական գեղագիտական որևէ ըմբռնում չունենալով իր ոչ ներքին էության և ոչ արտաքին ձևերի մեջ:

Հեղինակ՝ Սինան

Սինանը Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում և ընդհանրապես նրա ընդարձակ տարածքում կառուցել է 360 շինություն. 81 մեծ և 50 փոքր մզկիթ, 55 մեդրեսե, 19 դամբարան, 7 գրադարան, 14 միմարեթ, 3 հոսպիտալ, 8 կամուրջ, 17 քարվանսարա, 31 պալատ, 35 բաղնիք, պահեստներ և ուրիշ շատ կառույցներ:

ճարտարապետ Արմեն Զարյանը գրում է.

«Լինելով Կեսարիայի հայ-հունական ճարտարապետական դպրոցի խոշոր ներկայացուցիչ, Սինանը դարձավ հայ-բյուզանդական գմբեթաշինության ավանդները շարունակող մեծագույն վարպետներից, 19-րդ դարի օսմանյան ու եվրոպական ճարտարապետության իմաստով հույժ տաղանդավոր ճարտարապետ, որը նշանավորել է օսմանյան ճարտարապետության զարգացումն ու գագաթնակետը»:

Արդյոք Սինան ճարտարապետը, երբ քրիստոնեական եկեղեցիները դարձնում էր մահմեդական աղոթատուն, զգում էր իրեն քրիստոնյա, թե՞ երբ արդեն ենիչերական զորքերում ծառայում էր որպես սպա՝ դարձել էր իսլամի հավատին և ազնվորեն ծառայում էր նրան, որպես հնավանդ քրիստոնյա ժողովրդի և ներկայացուցիչ, որը շատ բարձր է գնահատում իր տված հավատարմության երդումը:

Կամ գուցե կարևորը կառուցելն էր, և նշանակություն չունեին, թե ով էր հարուստ պատվիրատուն, մանավանդ, եթե նա մի սուլթան էր:

Սինանն ապրեց մոտ 90 տարի: Եվ վաչկատուն ցեղերի տիրակալները, որոնք դարձել էին մստակյաց՝ բազում ժողովուրդների արյուն-քրտինքը լափելով հարկահանությամբ ու թալանով, գերեվաճառությամբ զարհուրելի հարստություն կուտակելով՝ նրան կառուցել էին տալիս իրենց շքեղաշուք պալատներն ու մզկիթները, որպեսզի պատմության դատաստանի առջև հայտնվեն որպես «շինարարներ»:

Բուն Հայաստանը առանց դադարի ոտնատակ էր լինում իսլամ հրոսակների և ներբանների տակ: Հայ ժողովուրդը իր տաղանդավոր զավակներին դուրս էր

նետում իր ծոցից, որպեսզի գնան և արյունարբու տիրողների համար կառուցեն, ստեղծեն, վաճառականությամբ նրանց համար հարստություն կուտակեն... դառնան ենիչեր:

Եթե միայն **Սինանը** լիներ, ով Հայոց հազարամյակներով ավանդված կառուցողական տաղանդն ու ջիղը, իր արյունն ու ավիշը այդպես առատորեն տվել է թուրքին, որ այսօր նա պարծենա հայի տվածը իրենը համարելով՝ սեփականացնելով ոչ միայն նրա հողը, այլ նաև միտքը, պայծառատեսությունը, հանճարի բոլոր դրսևորումները...

Միայն **Սինանը** չէր:

ՊԱԼՅԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵՑԻՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սենեքերիմ Պալյան
1768–1833 թթ.

Սինանից հետո Պալյան գերդաստանը շարունակեց ողջ 18–19–րդ դարերի ընթացքում կառուցել Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը:

Պալյան ընտանիքի նախահայրն էր Կեսարիայի Դերեվանք գյուղում 18–րդ դարի ինչ–որ թվին ծնված **Պալի Քալֆանը**, որ եկել էր Կոստանդնուպոլիս, դարձել պալատական ճարտարապետ, մեծ մասամբ զբաղվելով հին շքեղ կառույցների վերանորոգման աշխատանքներով, ապա 1803 թվականին վախճանվել էր և թաղվել մայրաքաղաքում՝ իր **Պալի** անունը թողնելով ժառանգներին որպես ազգանուն:

Գրիգոր ամիրա Պալյան՝ Պալի Քալֆանի որդին, դեռ հոր կենդանության օրոք նշանակվել է պալատական ճարտարապետ և եղել **Սելիմ**

Երրորդ սուլթանի խորհրդականը:

Սենեքերիմ ամիրա Պալյան՝ Պալի Քալֆանի մյուս որդին՝ **Գրիգորի** կրտսեր եղբայրը: **Կարապետ ամիրա Պալյանը** Գրիգորի որդին էր և Անիի ճարտարապետությունը ուսումնասիրելու նպատակով եղել է Հայոց հինավուրց մայրաքաղաքում:

Կարապետը հոր մահից հետո, 1831 թվականին նշանակվում է պալատական ճարտարապետ:

Կարապետ ամիրան կառուցել է նաև հայ համայնքի համար: **Հովհաննես ամիրա Սերվերյան** ճարտարապետի հետ, որ մոր կողմից իր ազգականն էր, կառուցել են Սբ. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցին կից Սբ. Հակոբ, Պեշկեթաշի Սբ. Աստվածածին, Երևան Սբ. Խաչ, Սբ. Երրորդություն եկեղեցիները:

Կարապետ Պալյան ճարտարապետը Հայոց գավառներում վերանորոգել է խարխված մի քանի վանք ու եկեղեցի: Նորից **Հովհաննես Սերվերյանի** հետ կառուցել է նաև Սկյուտարի ճեմարան–վարժարանը, Պեշկեթաշի Հայոց գերեզմանատունն ու նրա պարիսպները:

Կարապետ ամիրա Պալյան
1800–1866 թթ.

Կարապետ Պալյանը մշտապես մասնակցել է նաև հայ համայնքի հասարակական կյանքին: Նա էր, որ 1847 թվականին կարողացավ սուլթանից ձեռք բերել **Ազգային հոգևոր և գերագույն ժողովների** արտոնագիրը և ինքն էլ ընտրվել է այդ ժողովների անդամ: Մասնակցել է համայնքի մշակութային, կրթական և ուսումնական գործունեությանը: Սկյուտարում ճեմարան կառուցելով՝ հոգացել է նրա ծախսերը, մասնակցել է Սբ. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի կառուցմանը և մշտապես նյութապես օգնել է: Հիմնել է նաև գյուղատնտեսական ուսումնարան և մասնակցել Սբ. Հակոբ վանքին առընթեր հոգևոր ճեմարանի հիմնադրմանը:

Կարապետ ամիրա Պալյան պալատական ճարտարապետը պարզևատրվել է «**Պատվո նշան**» շքանշանով: **Կարապետ Պալյանն** ուներ չորս որդի, բոլորն էլ ճարտարապետ, որոնք ճարտարապետական կրթություն էին ստացել Փարիզում: **Կարապետ ամիրայի** որդիներն էին՝

Նիկողայոս Պալյանը, որը Փարիզում ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և սկսեց աշխատակցել հորը՝ **Կարապետ ամիրային**: Նա վախճանվեց 32 տարեկան հասակում, բայց հասցրեց ինքնուրույն կառուցել հինգ պալատ, երկու մզկիթ, ժամացույցի աշտարակ, կլասիցիստական ոճով մի գրադարան, Դոլամբախչեի պալատի թատրոնը, թագադրության սրահը, արքայական դռները և դիվանխանեն:

Նիկողայոս Պալյանը զբաղվել է հայ համայնքի վարչական ու կրթական հարցերով և մասնակցել իր մահից հետո 1869 թվականին պաշտոնապես վավերացված **Ազգային Սահմանադրության** ստեղծմանը:

Սարգիս Պալյան
1831–1899 թթ.

Սարգիս Պալյանը Կարապետ Պալյանի մյուս որդին էր, որ սովորել և ավարտել է ոչ միայն մասնագիտական դպրոցի ճարտարապետական, այլ նաև ընդհանուր արվեստի բաժինները:

Հետո ավարտելով **Գեղարվեստի** դպրոցը՝ վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս:

Սարգիս Պալյանը ճարտարապետության հետ միասին զբաղվել է գյուտարարությամբ: Նրա ստեղծած առաջին մեքենան ցուցադրվում է Լոնդոնի միջազգային ցուցահանդեսում և արժանանում մրցանակի: Ստեղծում է նաև երկրորդ մեքենան: Եվ առաջինի և երկրորդի համար ստանում է մենաշնորհ:

Հոր մահից հետո իր եղբայր Հակոբի հետ Սարգիս Պալանը դառնում է պալատական ճարտարապետ:

Սարգիս Պալանը հիմնել էր նաև շինարարական ընկերություն, ձեռք բերել ածխահանքեր որոնելու, ածուխ հայթաթելու, փոխադրելու, վաճառելու, ինչպես և Բաղդադի երկաթուղու մենաշնորհը՝ թուրքական կառավարության կողմից: Եվ իր այս բուռն գործունեության շնորհիվ արժանացել է «**Պետության գլխավոր ճարտարապետ**» բարձրագույն կոչման, պարգևատրվել բազմաթիվ շքանշաններով:

Սարգիս Պալանը նաև նկարիչ ու դաշնակահար էր, հովանավորել է արվեստն առհասարակ և նյութապես օժանդակել մշակույթի հայ գործիչներին: Բերայի իր ապարանքում ընդունել է ծովանկարիչ **Հովհաննես Այվազովսկուն**, որ նույնպես ստեղծագործում էր օտար երկրում՝ ի բարօրություն ռուսական մշակույթի: Սակայն, չգիտես ինչու՝ հայերը նրան համարում են իրենց նկարիչը: Ինչևէ: **Սարգիս Պալանը Հովհաննես Այվազովսկուն** ներկայացնում է սուլթանին, չենք կարող ասել որպես հայազգի, թե ոչ:

Սարգիս Պալանը էլ իր հոր և վաղամեռիկ եղբոր նման զբաղվել է հայ համայնքի կրթական հարցերով: Վարժարաններ է կառուցել մայրաքաղաքում և Վանի գյուղերից մեկում:

Սարգիս Պալանը թաղված է Սկյուտարի Հայոց գերեզմանատանը:

Հակոբ Պալան
1837–1875 թթ.

Հակոբ Պալանը Կարապետ Պալանի երրորդ որդին էր, որ նույնպես իր մասնագիտական կրթությունն ստացել էր Փարիզում, վերադարձել Կոստանդնուպոլիս և նշանակվել պալատական ճարտարապետ՝ հիմնականում զբաղվելով մախագծման հարցերով:

Հակոբ Պալանը նույնպես օժանդակել էր խրախուսել ու քաջալերել է բազմաթիվ արվեստագետների: Օրթագյուղի նրա ապարանքը Կոստանդնուպոլսի հայ արվեստագետների մշտական հավաքատեղին էր: Նրա միջոցներով վերաշինվել է Օրթագյուղի **Բարեսիրաց թառոնի** շենքը, կառուցվել **Արևելյան թատրոնը**:

Հակոբ Պալանը նույնպես պարգևատրվել է շքանշաններով, բայց, չգիտես ինչու, 1873 թվականին թողնում է սուլթանի պալատը, Կոստանդնուպոլիսը և բնակության մեկնում

Փարիզ: Նա այդ ժամանակ 66 տարեկան էր: Երկու տարի անց վախճանվում է և թաղվում Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանոցում:

Սիմոն Պալանը Կարապետ Պալանի վերջին որդին էր, որ նույնպես փարիզյան մասնագիտական կրթություն էր ստացել, վերադարձել և նշանակվել սուլթանական պալատի օգնական ճարտարապետ: **Սիմոն Պալանը** նաև վարպետ մանրանկարիչ էր: Նա իր գերդաստանի ձեռքով կատարած կառույցները, հատկապես ապարանքները, զարդարել է սքանչելի մանրանկարչությամբ:

Լևոն Պալան

Լևոն Պալանը այս գրեթե 150 տարի Կոստանդնուպոլիսը կառուցած տաղանդավոր ընտանիքի վերջին հայտնի ճարտարապետն էր: Գուցե նրանից հետո էլի են եղել իրենց ժառանգներից, ովքեր կառուցել են Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, կամ նրանից դուրս, բայց նրանց մասին ոչինչ հայտնի չէ: Գուցե Հայոց Եղեռնի արյունոտ ալիքը հաշվի չի առել Օսմանյան կայսրության հանդեպ նրանց հավատարմությունը, այդ կայսրության մայրաքաղաքը գեղագիտական բարձր ճաշակով սքանչելի կառույցներով զարդարելու նրանց 150-ամյա աշխատանքը, որով հիմա պարծենում են թուրքերը, թե, ահա, տեսեք մենք ինչ կառուցողներ ենք...

Զգիտենք:

Փաստ է միայն այն, որ Հայոց հանրագիտարանում **Լևոն Պալանի** անունով ավարտվում է Պալան կառուցող ճարտարապետ ընտանիքի 150-ամյա պատմությունը:

Լևոն Պալանը Կարապետ ամիրայի վաղեմեռիկ **Նիկողայոս** որդու զավակն էր: Լևոնը նույնպես իր ճարտարապետական կրթությունն ստացել էր Փարիզում, որտեղ ավարտել էր նաև կերպարվեստի բարձրագույն դպրոցը: Վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս՝ աշխատել է իր հորեղբայր **Սարգիսի** հետ միասին և իր մահկանացուն կնքել այնտեղ:

...Մենք մինչև այժմ չասացինք, թե Պալան գերդաստանի յուրաքանչյուր անդամ առանձին ինչ էր կառուցել օսմանյան մայրաքաղաքում և նրանից դուրս: Միայն թվարկումը՝ էջեր կգրավեր: Պարզապես ներկայացնենք հիմնական կառույցները՝ առանց նշելու նրանց հեղինակներին:

Այսպես. **Պալան ընտանիքը** իր 150-ամյա գործունեության ընթացքում կառուցեց 6 մզկիթ, 23 սուլթանական պալատ, 23 դղյակ, 9 զորանոց, 4 խոշոր ջրային ցանցեր, բազմաթիվ ամբարտակներ, կամուրջներ, տասնյակից ավել գործարաններ, ամենատարբեր աշտարակներ՝ նաև ժամացույցի, գրադարանների, ամենատարբեր զինվորական հիվանդանոցներ, պալատներից մեկում դարաններ, բազմաթիվ զինվորական դռներ, ռազմական և ուրիշ ուսումնառական թագադրության սրահ և արքայական դռներ, ռազմական և ուրիշ ուսումնառական թագադրության սրահ և արքայական դռներ, ամենատարբեր քաղաքացիական շենքեր, նարաններ, բազմաթիվ դպրոցներ, ամենատարբեր քաղաքացիական շենքեր, շիրմատեղեր, դամբարաններ...

որ քարի վրա քանդակված զարդն իր նրբագեղությամբ նմանվել է ոսկերչական կամ ասեղնագործ աշխատանքի: Նուրբ բուսական հյուսվածքը շերտավոր հաջորդականությամբ խորանալով քարի զանգվածի մեջ՝ չի խաթարում խաչքարի ամբողջական վեհաշուք տեսքը:

Այնքան բազմազան ու տարբեր են իրենց հնարանքներով 1000 տարի շարունակ կերտվող **խաչքարերը**... Նրանց հորինող ու կերտող վարպետներից այնքան քչերի անուններն են հայտնի: Նրանց գիտենք ու ճանաչում ենք որպես անհայտ «քարգործ», «կազմող», «հորինող», «գծող» վարպետներ...

...**խաչքարերն անբաժանելի մի մասն են Հայոց Ոգեղեն գաղափարի:** Նրանք հայ ժողովրդի ոչ միայն քրիստոնեական հավատի, այլ նաև նրա հայրենասիրության, գեղագիտական բարձր ճաշակի սքանչելի արտահայտությունն են:

Հայոց խաչքարային մշակույթը իր արժանի տեղն ունի յուրաքանչյուր հայի հոգևոր ընթերցումների մեջ...

15-16-րդ դարերում բարձր զարգացման հասած քարակոփության այս արվեստը խաչքարից բացի կիրառում գտավ նաև օրորոցային տապանաքարերում, մատուռներում:

Հին Ջուղայի գերեզմանաքանդակ

15-16-րդ դարերի հայկական արվեստի մի բացօթյա թանգարան է Հին Ջուղայի գերեզմանատունը, որտեղ հազարավոր **խաչքարեր, խոյի քանդակներ, օրորոցաձև տապանաքարեր** են կանգնեցվել՝ ամեն մեկն իր ինքնատիպ անկրկնելի հորինվածքով:

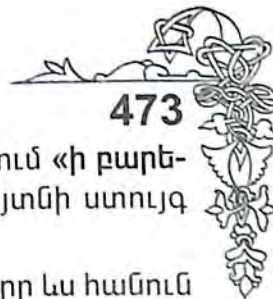
խաչքարեր են կանգնեցվել նաև պատմական, ռազմական, շինարարական կարևոր դեպքերի առիթով...

խաչքարեր մեծ ու փոքր խմբերով, ապա և առանձին-առանձին... Սենավոր խաչքարեր ամայի վայրերում կամ փշաթփերի մեջ...

Անհնար է հանդիպել մենավոր **խաչքարի** և չծնկել նրա առջև և չփորձել մտովի զրույցի բռնվել նրա հետ. «*Ո՛վ քեզ կանգնեցրեց այս ամայի դաշտում, փշաթփերի մեջ... Եվ ինչո՞ւ, ի՞նչ առիթով... Գուցե այն ժամանակ դաշտը ամայի չէր... այլ ծաղկուն մի պարտեզ մարդաշատ գյուղի եզրին, որը հիմա հողի ընդերքն է իջել պահվելու համար նվաճողների գոռ բանակներից...*»: Բայց զարմանալի բան. խոսես, թե չխոսես մենավոր այդ խաչքարի հետ՝ հոգիդ ակամա պայծառանում է նրան հանդիպելիս:

Ի վերջո. **ի՞նչ էր խորհրդանշում խաչքարը:**

9-րդ դարի վերջերից անչափ կարևորվում, առանցքային է դառնում հոգու փրկության գաղափարը: **խաչքարը հոգու փրկագործության խորհրդանշան է**, ինչի պատվին, կամ ինչի համար էլ որ կանգնեցված լինի... Աշոտ Առաջին

Բագրատունու կին Կատրանիդե թագուհին 879 թվականին Գառնիում «ի բարեխօսութիւն» իր անձի կանգնեցրել է մի խաչքար: Ի դեպ. մեզ հայտնի ստույգ թվագրված վաղագույն խաչքարն է:

խաչքար Գառնիում

Հիշատակարան-հուշարձանները ևս հանուն հոգու փրկության են կանգնեցված. «**որպես բարեխոսություն**»:

Հայ ժողովրդի գոյատևությունն ու ազգային անկախությունը հաճախ պայմանավորվել են հավատի ու եկեղեցու հաղթանակով: Սերտորեն կապված լինելով ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ՝ հայ եկեղեցին արտաքին նվաճողների դեմ մղած պայքարում ի սկզբանե բերեց մի հասկացողություն ևս, որը ազատագրական պայքարի համար հայ ժողովրդին համախմբելու և ազգային գիտակցության բերելու գործում խոշոր դեր է կատարել: Հայաստանում մղված ազատագրական պայքարը 8-10-րդ դարերում սերտորեն

առնչվում է մարդկության փրկության համար զոհաբերվող Աստվածորդու խաչելության և փրկագործության գաղափարների հետ: **խաչքարը**, շատ որոշակի, այդ գաղափարի նյութեղենացած արտահայտիչն է: Իզուր չէ, որ ժողովուրդը նրան վերագրել է հիվանդություններ բուժելու հատկություն և իմաստավորել նրան որպես բնության տարերքները, չարիքները սանձահարող խորհրդանշան: Նրանք կասեցրել են երկրաշարժը, երաշտը, կարկուտը... Ուրեմն հոգու փրկության գաղափարաբանական արժեք լինելով հանդերձ՝ նա նաև մարմնավորի փրկագործության խորհրդանիշն է...

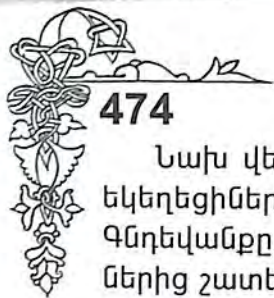
Եվ բացի այս ամենից. **խաչքարերը** պարունակում են արժեքավոր վիճակալարձանագրություններ, պատմական կարևոր տեղեկություններ և հայ ժողովրդի պատմության կարևոր ու անժխտելի վավերագրերն են:

Նրանք հազարներով ընկղմվել են հողի ընդերքները, ջարդուփշուր են եղել թշնամու բանակների խելացնոր կատաղությամբ... Բայց դեռ կան նրանք: Կան որպես անբաժանելի մեկ մասը հայկական քանդակագործական արվեստի և ազգային եզակի նկարագրով հայ ժողովրդի հավատի, հայրենասիրության, նրա մշակույթի, գեղագիտական բարձր ճաշակի արտահայտությունն են: **Հայոց խաչքարը** իր կատարելությամբ և եզակիությամբ համաշխարհային արվեստի գանձարանում իր պատվավոր և անձեռնմխելի տեղն ունի:

ՄԻԹԵ ՈՉԻՆՉ ՉԿԱՌՈՒՑՎԵՑ

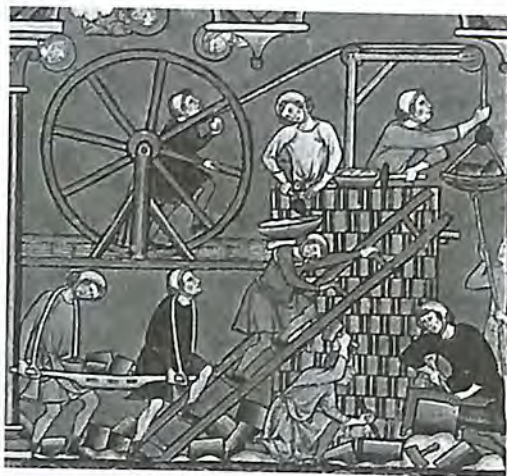
17-րդ դարի կեսերին քարուքանդ եղած Բուն Հայաստանում, այնուամենայնիվ, սկսվեց կառուցումների մի շղթա, որի համար, նախ և առաջ, պարտական ենք Մինաս Երրորդ Տաթևացի և Փիլիպպոս Առաջին Աղբակեցի կաթողիկոսներին:

Նախ վերականգնվեցին Էջմիածնի Մայր տաճարը, Գայանե և Հռիփսիմե եկեղեցիները, Սանահինի, Հաղպատի, Տաթևի, Գեղարդի, Հառիճի վանքերը, Գնդեվանքը, Հովհաննավանքը և, ընդհանրապես, վանական հաստատություններից շատերը:

Վանքերը շրջապատվեցին ամուր պարիսպներով, որոնց ներսում կառուցվում էին բնակելի, արտադրական և տնտեսական շենքեր, հյուրատներ, սեղանատներ և, իհարկե՝ դպրոցներ:

Կառուցողներ

Վերականգնման աշխատանքները կատարվեցին բարձր վարպետությամբ, առանց աղավաղումների: Արդեն պատմել ենք, թե ինչպես սկսվեց վանքերը որմնակարելու գործը, որի ջատագովներ դարձան Հովնաթանյանները և նրանց հետևորդները:

Բացի վերականգնումներից՝ հին վանքերի ճակատամասում կառուցվեցին զանգակատներ: Այդպիսի զանգակատուն կառուցվեց 1653 թվականին Էջմիածնի Մայր տաճարի արևմտյան ճակատին կից:

Հին հուշարձաններին կցվում էին եռակամար բաց սրահներ և գավիթներ:

Կառուցվում էին նաև եկեղեցական նոր շենքեր: Բայց, հետաքրքիր է, որ 17-րդ դարում եկեղեցական նոր շենքեր կառուցելիս ոչ թե կրկնեցին 10-14-րդ դարերի հուշարձանների հորինվածքները, այլ 5-7-րդ դարերում տարածված եռանավ գմբեթավոր բազիլիկ սրահների տիպերը: Այս եկեղեցիները նյութական խոշոր ծախսեր և կառուցման մեծ դժվարություններ չէին պահանջում:

17-րդ դարում քիչ թե շատ աշխուժացել էր նաև տնտեսական կյանքը և առևտուրը: Եվ սա նպաստեց, որ բարեկարգվեն Հայաստանի հին ճանապարհները, իջևանատներն ու կամուրջները, նաև կառուցվեցին նորերը:

Հայաստանում շատ բարձր է եղել կամրջաշինության արվեստը: Եվ այս քիչ խաղաղ 17-րդ դարում կառուցվեցին Հրազդանի, Քասախի, Որոտանի, Մեղրիի, Աշտարակի, Երևանի, Օշականի բարձրաթիչ կամուրջները: Կամուրջների կառուցման ծախսերը մեծ մասամբ հոգում էին վաճառականները և վանքերը: Բայց կային նաև անհատներ, ովքեր հանում իրենց հոգու փրկության կառուցել էին տալիս կամուրջներ, ինչպես հոգու փրկության համար կանգնեցնել էին տալիս խաչքարեր:

Երանջելի կառույց է Աշտարակի կամուրջը՝ եռակամար, մաքուր տաշված տուֆ քարերից շարված: Նրա տարբեր մեծության սլաքած կամարները և պատերի աստիճանաձև ուրվագիծը ապահովում են սահուն անցումը գետի տարբեր բարձրություն ունեցող ափերի մեջ: Կամուրջը ներդաշնակ է շրջակա բնության հետ... Առհասարակ, բոլոր կամուրջները, պարզ, միաթիչ կամ բարդ լուծումներ պահանջող կառույցներն անխտիր, տեղանքի ճիշտ ընտրությամբ, բնության հետ ներդաշնակությամբ, ճարտարապետական ձևերի

յուրօրինակ լուծումներով իրենց կարևոր տեղն են գրավում Հայոց շինարարական արվեստի պատմության մեջ:

Ասացինք, որ վանքերի և մենաստանների շուրջը կառուցվում էին պարիսպներ: Վերակառուցվում էին ու վերանորոգվում նաև բերդերն ու ամրոցները, նրանց շրջապատող պարիսպները, որոնց մեջ հրակնատներ էին բացված շրջակա բնակավայրերը պաշտպանելու միտումով: Բայց կառուցվում էին նաև նորերը՝ հատկապես Սյունիքում և Արցախում:

Հիշո՞ւմ եք. **Դավիթ Բեկը** ոչ միայն նորոգեց և օգտագործեց հին ամրոցներ Որոտնաբերդը, Բաղաբերդը, Ջեյվան, այլև ժամանակի ռազմական պահանջներին համապատասխան հիմնովին վերակառուցեց Մեղրու բերդը և Հալիձորը: Հայաստանում ժամանակին ծայր առած ազատագրական պայքարի համար շատ կարևոր էր բերդերի և ամրոցների կառուցումը:

Տիգնիս ամրոց

Բերդերի և ամրոցների անառիկ դիրքը հնարավորություն է տվել փոքրաթիվ պաշտպաններին հաջողությամբ դիմադրել ու ետ չպրտել թշնամու բազմաթիվ անգամ մեծ ուժերը:

Հայաստանում բերդերի մեծ մասը ստորգետնյա գաղտնի անցումներ ունեին դեպի դուրս՝ պաշարման ժամանակ ելու՜մուտ անելու, ջուր և ուտելիք հայթայթելու և թշնամու վրա անակնկալ թիկունքից հարձակվելու համար:

17-18-րդ դարերում վերակառուցվում էին նաև Հայոց հնագույն քաղաքները՝ Վանը, Կարսը, Բաղեշը, Կարինը, Երզնկան, Երևանը: Թողնելով մյուս քաղաքների մասին պատմությունը՝ մի քանի խոսքով նկարագրենք Երևան քաղաքի հին ու նոր կառույցները:

Երևանը Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնն էր և այդ պատճառով, քիչ թե շատ, առանձնանում էր Հայաստանյան մյուս քաղաքներից:

Քաղաքն առաջին հերթին կարևորվում է բերդով: Կառուցվել է 1579 թվականին: Շրջապատված էր փարթամ այգիներով, բնակելի թաղամասերով և քաղաքը շրջապատող բազմաթիվ բնակավայրերով: Ասում են, այստեղ է եղել Արարատյան թագավորության հնագույն ամրոցներից մեկը, որը կործանվել է և պահվել հողի ընդերքում: Եվ սա առանձին է եղել Երեբունե բերդաքաղաքից, որը մ.թ.ա. 782 թվականին կառուցել է Արամյան տոհմի մեծագույն արքաներից մեկը՝ Արգիշտե Առաջինը:

Հիշո՞ւմ եք. այս մասին իր տեղում մանրամասն պատմել ենք: Բայց մենք Երևանը հիմա առանձնացնում ենք ոչ այն պատճառով, որ նա գրեթե 2800 տարեկան է... Հայաստանն ավելի հին քաղաքներ էլ է ունեցել, նրանցից ոմանք վաղուց անհետացել են երկրի երեսից, իսկ ոմանք էլ դեռ հարատևում են, ինչպես, օրինակ, Վանը...

Ցանկացանք պատմել Երևանի մասին, որովհետև նա 21-րդ դարի վերջին մայրաքաղաքն է, այն էլ ազատ որևէ օտարի տիրապետությունից...

Երևանի բերդը վերաշինվել է, երբ 16-րդ դարում բուրքական զորքերի գրավումից հետո ավերվել էր, ապա նաև՝ երբ 1679 թվականի երկրաշարժից խարխվել ու մեծապես վնասվել էր:

Քառանկյունի բերդը գտնվում էր քաղաքի հարավային կողմում՝ Հրազդանի բարձրադիր ծախ ափին և շրջապատված էր երկշաք պարիսպներով, որոնք ունեին երկու դարպասներ և բազմաթիվ բուրգեր: Սա մի զորեղ պաշտպանական համալիր էր, առանձնացած մի փոքրիկ քաղաք՝ պալատով, հարյուրավոր բնակելի տներով, կրոնական ու աշխարհիկ շենքերով, խանութներով, արհեստանոցներով և, առհասարակ, այն ամենով, ինչը սովորաբար հատուկ է առանձնացած քաղաքին:

Ճանապարհորդ Ժ. Շարդենը, որ Երևանում է եղել 1673 թվականին, գրել է. *«Երևանի բերդն ինքնըստինքյան կարող է մի փոքրիկ քաղաք համարվել: Չվաճն է, չորս հազար քայլ շրջապատ ունի և բովանդակում է իր մեջ ութ հարյուր տուն»:*

Բերդից դուրս Երևանի բնակելի թաղամասերը երեքն էին՝ Հին թաղը, որը կոչվում էր նաև Շահար, Կոնդը՝ Ջորագյուղի հետ և Քարհանքի թաղը:

Ի տարբերություն միջնադարյան մյուս քաղաքների՝ Երևանը, բացի բերդից, շրջապատված չէր պաշտպանական պարիսպներով ու աշտարակներով: Պատերազմի ժամանակ բնակիչները պատսպարվում էին ընդարձակ բերդի տարածքում: Այսինքն, Երևանի բերդը *«եղել է քաղաք քաղաքի մեջ»:*

Բերդն ուներ խանութներ, որտեղ առևտուր էին անում միայն հայերը և արհեստանոցներ, որոնց արհեստավորները նույնպես հայեր էին: Բոլոր այս հայերը բերդ էին մտնում առավոտյան և հեռանում ուշ երեկոյան, երբ փակվում էին դարպասները:

Բերդն ուներ երկու մզկիթ, բաղնիք՝ ներսն ամբողջությամբ մարմարապատ,

ընդարձակ շքեղ ավազանով: Բաղնիքը պատկանում էր սարդարի հարեմին:

Կարապետ անունով մի հայ ճարտարագետ կառուցել է սարդարի վառողա-րանի սքանչելի շինությունը:

Բերդի ամենամշանավոր շինությունը սարդարի պալատն է եղել:

Իռլանդացի հայագետ Հենրի Ֆինիս Բլոս Լինչը, ում մայրական տատը սվազցի հայուհի էր, երկու անգամ՝ 1893 և 1898 թվականներին, ճամփորդել է Հայաստանի ողջ տարածքով և գրել իր երկու հատորանոց հսկայածավալ *«Հայաստան»* ուսումնասիրությունը, այսպես է նկարագրում սարդարի պալատի *«Շուշաբանդ այվանը»:*

«Այդ Շուշաբանդ այվանը մի հովանոց է եղել, որտեղ Երևանի սարդարը սովորություն է ունեցել անցկացնել յուր ազատ ժամերը: Խնամքով հորինված այդ շինության պատուհանից նա հաճույքով է դիտել դաշտանկարի տեսարանը՝ գետը շինության տակ, իրեն պատկանած սովերաշատ այգիները՝ դաշտավայրում և յուր ոտքերի տակ, իրեն պատկանած սովերաշատ այգիները՝ դաշտավայրում և տեսարանի լայնարձակությունը, որի հետևում բարձրանում էր Մասիսի հսկայական զանգվածը»:

Շուշաբանդ այվան. սարդարի պալատ

Շուշաբանդ այվանն ամբողջովին ծածկված է եղել տարբեր մեծության ու չափերի հայելիներով:

Սարդարի պալատն ամբողջությամբ նկարագարված է եղել:

Երևանի բերդում բնակվում էին միայն պարսիկները, բայց այն կառուցել էին հայերը՝ ատամնավոր պարսպներից ու բուրգերից սկսած մինչև սարդարի պալատն ու խանութները կամ մյուս քիչ թե շատ հայտնի շենքերը:

Պարսկական տիրապետության ժամանակներն էին, և Երևանում սարդարի

գլխավորությամբ տեղ ու տիրական էին բեկերն ու խաները, և պարսից իշխանությունների կողմից իրենց իրավունքները վավերացրած մեկիքները:

Հայերից քաղաքական արտոնյալ դաս էր վաճառականությունը: Երևանը գտնվում էր առևտրական կարևոր ճանապարհներից մեկի վրա և այդ պատճառով այստեղ բազմաթիվ խանութներով քարավանատներ են կառուցվել:

Իսկ Երևանի արհեստավորները ըստ իրենց մասնագիտության՝ կազմել են առանձին թաղամասեր: Միշտ այդպես է եղել յուրաքանչյուր հին քաղաքում, ուրեմն այստեղ ևս նույնը: Ինչպես, օրինակ, Շիլաչին, որի հիշողությունը մինչև այսօր պահպանվել է Երևանի այգիների անվանումների մեջ: Շիլաչի նշանակում է կարմիր, և սա կարմիր գույնով ներկող ներկարարների թաղն էր: Կապույտ գույնով ներկողների թաղն էլ կոչվում էր Բոյախչիների: Եվ այսպես, մուշկա-կարներ, համետագործներ, դերձակներ, ոսկերիչներ, թամբակագործներ,

Ասում են, երբ ռուսները գրավեցին Երևանը, Նիկոլայ Առաջին կայսրը եկավ անձամբ տեսնելու իր նոր տիրույթները և հատկապես Արարատ լեռը, որի վրա էր գտնվում Նոյյան տապանը։ Արարատը մշուշների մեջ էր, և կայսրը չտեսավ այն, սակայն, ասում են, անհարմար վիճակից դուրս գալու համար նա դիմեց Արարատին այսպես. **«Ես քեզ չտեսա, բայց դու էլ ինձ չտեսար»**։ Միանգամայն արժանի խոսք կայսերական մեծամտությանը։ Բայց կայսրը սարսափելի հիասթափվել էր նաև Երևանից էլ, Երևանի բերդից էլ, որն իր գործերը գրավեցին մեծ դժվարությամբ։ Կայսրը **«Կավե կճուճ»** անվանեց Երևանը և նեղացած հեռացավ։

Որոնք էին մյուս քանդված եկեղեցիները:
Ինչ-ինչ, հողաշեն թե կավաշեն այս քաղաքում, որը մեծ ու շեն քաղաքների
հետ համեմատած, մի կարգին քաղաք էլ չէր, անչափ շատ էին եկեղեցական
կոթողները:

1679 թվականի ավերիչ երկրաշարժը քարուքանդ արեց Երևանը, հողին հավասարեցրեց: Կործանվեց եկեղեցիների մի մասը, կանգուն մնացածներն էլ խարխվեցին:

Հետո շատերը վերականգնվեցին՝ Սբ. Պողոս-Պետրոսը, Սբ. Աստվածածին Կաթողիկե եկեղեցին, Սբ. Ջորավորը, Կոնդի Սբ. Հովհաննես Մկրտիչը, Սբ. Սարգիսը, Գեթսեմանի մատուռը:

Կառուցվեցին նորերը. Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը, «Մլերի», ռուսական Սբ. Նիկոլայ եկեղեցիները:

20-րդ դարի 30-ական թվականներին, առանց երկրաշարժի կամ թշնամու զենքի օգնության, սեփական նախաձեռնությամբ պիտի հողին հավասարեցնեին Չայոց կառուցողական տաղանդի սքանչելի արգասիք եկեղեցիները՝ հայտարարելով նրանք ավելորդ և անհարիր խորհրդային ճգնող կրկնի տակ «նոր կյանք» կառուցող ժողովրդի կյանքում:

Ավանի Կաթողիկե եկեղեցին

Եկեք միասին այցելենք Ավան և բազմա-հարկ նորակառույց շենքերով փակված տարածքում փնտրենք Ավանի այն մի քանի կոթողների ավերակները, որոնցից մեկը **Կաթողիկե տաճարն** է, որը պատմիչ **Սեբեոսի** վկայությամբ, մեզ է հասել 6-րդ դարից: Մեր մյուս հնագույն մատյաններում ևս վկայություններ կան այս տաճարի մասին: Նրա դահլիճը եղել է ամբողջական, ընդարձակ ու լուսավոր: Բացի կենտրոնական գմբեթից՝ տաճարի չորս անկյուններում եղել են ավելի փոքր գմբեթներ,

այսինքն, տաճարը եղել է հինգգմբեթանի:

Մենք երբեմն թույլ ենք տալիս մեզ համոզել, թե այս կամ այն ձեռքբերումը մենք ստացել ենք օտարներից, այսինքն յուրացրել և օգտագործել ենք որպես մերը: Այս տաճարի մասին էլ այս կարծիքը կար: Փառք Աստծո, որ ունեցել ենք **Թորոս Թորամանյան** գիտնական ճարտարապետի նման տաղանդաշատ մի մասնագետ, որ իր ապացույցներով վերջ տվեց այս թյուր կարծիքներին:

«Անիի և Բյուզանդիոնի միջև, իրարու այնքան նման եկեղեցիների իրարմե անկախ, ինչպես Երևանի գալերին գուցե անբացատրելի մնար և կամ առաջնության մրցանակը Բյուզանդիոնը շահեր, եթե բարեբախտաբար 6-րդ դարու վերջին Հովհան Կաթողիկոսի Երևանի մոտ Ավան գյուղի մեջ կառուցված եկեղեցին մեզ հասած չլիներ»:

Թորոս Թորամանյան գիտնականը ապացուցում է, որ **Ավանի** այս տաճարը ոչ միայն ինքնուրույն, զուտ հայկական է որպես ճարտարապետական հորինվածք, այլ նաև նրա քանդակները, գլխավոր մուտքի զարդաքանդակները

ոչ մի կապ չունեն ոչ արևմտյան, և ոչ էլ արևելյան ոճերի հետ, այլ միայն ու միայն մնում են ինքնուրույն, հայկական:

Իսկ ռուս գիտնական Ն. Տոկարսկին գրում է.

«**Խաչածև տաճարի ձևը հայ ճարտարապետությանը ծանոթ է եղել զգալիորեն ավելի վաղ, քան հորինվածքային ավելի բարդ կառուցվածք ունեցող Ավանի տաճարի շինությունը՝ Երևանի մոտ**»:

Գլուխ խոնարհենք Ավանի տաճարի ավերակների առջև և գնանք այցելության նրա մյուս՝ Սբ. Հովհաննես, Սբ. Աստվածածին եկեղեցիների ավերակներին, որոնք նույնպես պահպանվել են մինչև հիմա:

Այցելենք նաև **Ավանի** գերեզմանատուն, որտեղ կգտնենք 13-18-րդ դարերի խաչքարեր և պատվանդանին կանգնեցված այն հուշարձանը, որի հիմքերը Գցվել են 5-րդ, թե 6-րդ դարերում:

Ի դեպ. Ավանի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 4-5-րդ դարերում, Ի դեպ. Ավանի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1679 թվականի երկրա-վերականգնվել է 10-13-րդ դարերում և կործանվել է 1679 թվականի երկրա-շարժից: Մեզ են հասել նրա ավերակները իր շուրջ բոլորի խաչքարերով միայն:

ՍՈՒՐԲ ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ

Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին

Նաղաշ Հովնաթանի մասին պատմելիս հիշեցինք այս դժբախտ եկեղեցին: Նա դիմացել էր դարերի ահավոր աղետներին մինչև 20-րդ դար, որպեսզի վաչկատուն ցեղերի արուներից ինչ որ ժամանակ բռնաբարված անարժան ժառանգների արյան մոր՝ բոլշևիկյան բորբոքումով հողին հավասարեցվի, առանց մի քար հիշատակ թողնելու... Հիմա նրա տեղը կինո Մոսկվայի շենքն է, որը կարող էր կառուցվել մի այլ տեղ:

Պատկերացնում եք, եթե լինեք այսօր այդ տաճարը... Գիտեք ինչ է գրել

Ալեքսանդր Թամանյանը, երբ կորստի ահռելի ցավը սեղմած սրտի մեջ, փորձում էր պաշտպանել 1500 տարի կանգուն մնացած տաճարը:

«**Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման ընթացքում հնությունների պահպանության կոմիտեի կողմից կատարվող հնագիտական աշխատանքների միջոցով պարզվեց, որ այդ շենքն ունի իր մեջ մի շարք կարևոր պատմագիտական արժեքներ՝ Բարեկիեֆներ, արձանագրություններ և մանավանդ միանգամայն բացառիկ բնույթ ու եզակի գիտական արժեք ներկայացնող որմնանկարներ, որոնցով ծածկված են եղել շենքի պատերը**»:

Երևան հրավիրված ռուս գեղանկարիչ վերականգնող Գր. Չիրկովը, որ ամիս-ներ շարունակ մանրակրկիտ ուսումնասիրել էր Սբ. Պողոս-Պետրոսը՝ գրել է.

«...Անցնելով գեղանկարչության շերտերի տեխնոլոգիային և տեղի հայկական

Սբ. Կաթողիկեի արվեստանոցում գրում ու ծաղկում էին մագաղաթյա մատյաններ և ընդօրինակում էին հները: Շատ քիչ բան է հայտնի այդ գրիչ ու

A black and white photograph of a small, dark, conical-roofed building, possibly a chapel or shrine, surrounded by trees and foliage. The building has a steep, pointed roof and a small cross or finial at the top. It is situated in a wooded area with various trees and bushes visible in the background and foreground. The lighting is somewhat dim, giving the scene a somber or quiet atmosphere.

Ավետեաց որդիս Ջերեւան գնեցի հողով ու ջրով ու լիւազուեց զայն արարիչ։

Այս արշավանքի մասին քիչ հետո:

Հիմա պարտք ունեն տալու 18-րդ դարի տաղանդավոր բանաստեղծ-երաժիշտ- տաղերգուին, ում անձի և սքանչելի ստեղծագործությունների մասին թողել էինք վերջում պատմելու, որովհետև նրա կյանքի ողբերգական վերջին դրվագները միահյուսվում են ժողովրդի նույնքան ողբերգական ճակատագրին, որն ապրեց **Աղա Մահմադ Ղաջարի** գարիուրելի արշավանքի մղծավանջը:

Սայաթ-Նովա

Նրա մահից ավելի քան կես դար անց, 1850–ականին ռուս գրող Յակով Պոլոնսկին Թիֆլիսում Սայաթ–Նովայի տակավին չիրապարակված, դեռ բոլորովին անհայտ տաղերի ժողովածուի հետ ծանոթանալով Գևորգ Ախվերդյանի մոտ, «Կավկազ» ռուսական թերթում գրեց.

«Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորության մասին ընդհանրապես խոսելով, դժվար թե սխալվեմ, եթե ասեմ, որ նրանք բոլորովին նման չեն ոչ հարևան ցեղերի երգերին, ոչ էլ այլ երգերին, որ եկել էին արևելքից, թեև

հիշեցնում են նրանց:

Սայաթ-Նովան զուտ քնարական բանաստեղծ է, և թերևս մեր ժամանակի հասկացողությամբ չափազանց անհատական:

Սայաթ-Նովայի երգերում քիչ կան այն վառ փայլուն գույները, որոնցից արևելքում բնությունը առնում է մի տարօրինակ ու խաբուսիկ արտաքին փայլ: Չկան և այն ֆանտաստիկ ու խաբուսիկ պատկերները, որոնց ասես թե հաշիշն է ծնում: Առհասարակ նրա երգերում քիչ երևակայություն կա, շատ՝ զգացմունք: Եվ այդ զգացմունքները նրա երգերում մեծ մասամբ արտահայտվում են այնքան մեղմ ու անվրդով խաղաղությամբ, որ նրա սերը նման է ընկերության, ընկերությունը՝ սիրո... Նրա հոգու տարրը, ոգևորության ժամին չի կարողանում հաշտվել զգայականության հետ, ինչպես կրակը չի կարող հաշտվել ջրի հետ: Նա այնքան է բարոյական, որ աշուղի կոչմանն էլ նայում է բարոյականության տեսակետից»:

Ե՞րբ է ծնվել Սայաթ-Նովան: Կրացական պալատում գտնվող մի քանի իշխանական Աննաներից հատկապես որին է սիրել ու նվիրել իր երգերը: Այս և այլ հարցեր մինչև այժմ բանաստեղծների և ուսումնասիրողների վեճերի առարկան են:

Նրա ծննդյան թիվը, օրինակ, Հայկական Հանրագիտարանում նշված է երեք՝ 1712, 1717, 1722 տարեթվերով: Կենսագրության ուրիշ վիճելի պահեր ևս կան,

որոնք մեկնաբանվում են այս կամ այն կերպ: Սայաթ-Նովայի կենսագրությունը, ինչպես շատ հայտնի անձնավորությունների կենսագրություններ, նույնպես ենթարկվել են ճիշտ և հաճախ ոչ ճիշտ մեկնաբանությունների, թեր ու դեմ կարծիքների ու առաջարկների: Արվել են նոր գյուտեր, հորինվել մտացածին բաներ՝ ավելի մշուշապատելով իրականությունը:

Մի՞թե այսպես չեն վիճել, թե գոյություն ունեցել է Նահապետ Քուչակը, իսկ եթե այո՝ ակնեցի՞, թե՞ վանեցի է եղել, որտե՞ղ է թաղվել, խարակոնիսո՞ւմ, թե՞ մի ուրիշ տեղ, կամ ո՞ւր անհետացավ **Խաչատուր Աբովյանը**, կամ **Շեքսպիրն** մի ուրիշ տեղ, կամ ո՞ւր անհետացավ **Խաչատուր Աբովյանը**, կամ **Շեքսպիրն** էր, կույր **Հոմերոսի** ծնված քաղաքը յոթից ո՞րն էր... Կարելի է իրո՞ք **Շեքսպիրն** էր, կույր **Հոմերոսի** ծնված քաղաքը յոթից ո՞րն էր... Կարելի է դեռ այնքան շատ օրինակներ բերել: Բանասերները մեծ–մեծ գրքեր են գրում այս հարցերի շուրջը, մարդկության վզին փաթաթելով իրենց ոչ այնքան գիտական

Այսպես է մաս **Սայաթ-Նովայի** հարցում: Դեռ մինչև այսօր նրա անձի շուրջը վեճը բորբոքվում է և դեռ մինչև այսօր նրա մասին գրվում են ծավալուն աշխատություններ...

ኮርናሊት:

Ինչևէ:

Հետևե՛նք Հանրագիտարանին և գրենք. Սայաթ-Նովան ծնվել է 1712–1722 թվականներին Ջալալաբադում, Թիֆլիս քաղաքում։ Հայրը Հակոբյանների ընկած տարիներից մեկուն, Թիֆլիս քաղաքում։ Հայրը Հակոբյանների ընկած տարիներից մեկուն, Թիֆլիս քաղաքում։ Հայրը Հակոբյանների ընկած տարիներից մեկուն, Թիֆլիս քաղաքում։

Բայց մա բանաստեղծ ու երգիչ էր ծնվել: Նա երգեր էր հորինում, ստեղծում երաժշտական հարուստ մեղեդիներ, նվագում մի քանի գործիքների վրա և փայլուն երգում: Նա երգեր էր ստեղծում և երգում բացի հայերենից՝ մասնավորապես ֆրանսերեն, որ տիրապետել է մահ պարսկերենին:

Ոչինչ հաստատ չկա այդ մասին, բայց Հանրագիտարանում ասվում է, որ երբ
արդեն թողել էր ջուլհակությունը, դարձել էր աշուղ։ «Հավանաբար երկար
տարիներ շրջել էր Մերձավոր Արևելքում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, ուխտի
գնացել հայ աշուղների հովանավոր Մշո Սբ. Կարապետ վանքը, մինչև որ ձեռք է
կապարդվել համընդհանուր ժանաչում, մկրտվել Սայաթ-Նովա անունով։ Պարսկերեն
կարդալուց հետո գրել է նախահայտ, իսկ նովա՝ երգիչ»։

Պատգամ է եկրո՝ Աստուծո՛ւ Նովան:

«Երբ էրեկյե թագավորը երաժիշտներիս մեջլիս հրավիրեց, ես պարսկական ձևերով ու եղանակներով երգեցի: Թագավորին շատ դուր եկավ ու ինձ խալաթ պարգևեց»:

Այս մեջլիսից հետո Սայաթ-Նովան դառնում է պալատական սրահից:

Ասատուր Մնացականյանը գրում է.

«Սա հրապարակային ելույթների թելադրած պահանջներն են: Սակայն այս դեպքում գումարվում է արքունականը, որն այլ ժաշակ էր ենթադրում և ստեղծագործական այլ պահանջներ առաջադրում: Այստեղ կար լիցքավորման և կատարելության մղվելու մի ուրիշ գործոն ևս. խոսքը Հերակլ արքայի քրոջ՝ գեղեցկուհի Աննայի մասին է, որի գաղտնի, բայց փոխադարձ սերը եկավ փոթորկելու երգչի զգացմունքների ներաշխարհը և այնտեղից դուրս կորզելու սիրո երգերի այն ամենաընտիր նմուշները, որպիսիք դեռ չէր տեսել Կովկասը»:

Նրա սիրո երգերը մենախոսություններ են: Մեծ վարպետությամբ, անկեղծությամբ, չափի զգացումով, անձնական սիրո իր պատմությունը, զուտ անհատական իր ապրումները նա դարձնում է այնքան թափանցիկ ընկալելի, այնքան սիրելի, որ յուրաքանչյուրը, առանց երկբայելու, եթե, իհարկե, ինքն էլ զգացմունքների տեր է, անպայման բանաստեղծի ապրումները կհամարի իր սեփականը և բանաստեղծին՝ իր տառապանքների թարգմանիչը:

*«Աշխարհումըս այն չիմ քաշի, քանի վուր ջա՛ն իս ինձ ամա,
Անմահական ջըրով լիքըն օսկե փընջան իս ինձ ամա,
Նըստիմ, վըրես շըվաք անիս՝ զարբար վըրան իս ինձ ամա,
Սուչս իմացի՛, էնենց սըպանե՛ Սուլթան ու խան իս ինձ ամա»:*

Բառի և մեղեդու միաձուլում, որը նրա ստեղծագործությունը դարձնում է մենախոսություն: Այստեղ չկա չափազանցություն, չկա վերամբարձություն: Կա միայն առանձնակի ընկալում, գեղեցիկի հետ առնչվելու հնարավորություն:

Նրա երգերի թիվը մի քանի հարյուր է եղել, որոնցից 20-րդ դար են հասել 225 մենախոսություն, որոնք ոչ միայն սիրո, այլ նաև ամենատարբեր զգացումների ու գաղափարների խտացումներ են և տառապալից մտածումների առիթ են տալիս այսօրվա մարդուն ևս:

Որքան ժամանակ Սայաթ-Նովան ծառայեց վրացական արքունիքում որպես երգիչ երաժիշտ: Ասում են, 15 տարի, երկու-երեք տարվա ընդմիջումով: Հետո նա ամբաստանվում և վտարվում է պալատից: Ինչո՞ւ հալածվեց, ինչո՞ւ վտարվեց:

...Սայաթ-Նովան պալատում միայն սիրո երգեր չէր հորինում ու երգում՝ զվարճացնելով արքունի մեջլիսների հյուրերին ու գեղեցկուհիներին: Նա իրեն համարում էր «խալխի նոքար»՝ ժողովրդի ծառա, և նույնիսկ պալատում չիրաժարվեց այդ կոչումից: Նա երբեք մեծամեծներին ձոներ նվիրող բանաստեղծ չդարձավ: Պալատական բարձրաստիճան անձինք երբեք չարժանացան նրա գովաբանությանը:

*«Էս վրաց թավադներու մեջ ջիվան կինքս մաշեցի,
Անարգանքի դրոշմ ծակտիս, խալխի նամուս քաշեցի...»:*

Նա կյանք էր մտել աշխատավոր, արհեստավոր միջավայրում և իր մտավոր ու հոգևոր ողջ էությանը այնտեղ էր, անկախ այն բանից, որ պալատական երգիչ էր: Նրա երգերը մի հանճարեղ անհատի ներաշխարհի արտացոլանք լինելով հանդերձ՝ ապրուստի համար ամենօրյա պայքարի բովում տապկլտվող աշխատավոր մարդու հոգևոր կերակուրն էին: Բանաստեղծ-երգիչը ճակատագրորեն նրանց հետ էր կապված: Եվ սա սիրելի էր նրան:

«Արի համով դուլուղ արա խալխի նոքար Սայաթ-Նովա...»

Կամ՝

*«Ձեռը վի կալ, վադ մարթութին չիմ ուզում...
Յիս մարթ մարթ իմ՝ նամարդութին չիմ ուզում,
Յիս ռամիկ իմ՝ թավադութին չիմ ուզում...»:*

Կեղեքման անհուն ծանրությունը իր ուսերին տանող հասարակության այս շերտի ընդերքից ելած բանաստեղծ-երգիչը առավել ուժգին է զգում այն ահռելի տարբերությունը, որ կա վերնախավի ու սրանց միջև.

*«Մարթ կա ուրախ, մարթ կա՝ տխուր ու փոշման,
Մեկին՝ մըսխալ, մեկելին՝ հինգ բաթման...
Վուրըն աղքատ, վուրըն ոսկով մե զանգին,
Վուրին գինի, վուրին աղու մի բանգի,
Մեկին դեմ ու վալիք, մեկին՝ ցավ ու սուք...»:*

Եվ նա հենց այնտեղ է, որտեղ ցավն է, սուգը, անկախ այն բանից, որ պալատում է իր տեղը, և հարցը, որ տալիս է ինքն իրեն բանաստեղծը, բնավ էլ հռետորական չէ.

«Վո՛ր մե դարդին կու դիմանաս դուն ջրատար Սայաթ-Նովա»:

Ինչպես ամեն մի զգայուն ստեղծագործող, նա ևս պատասխանատու պիտի զգար աշխարհում կատարվող դեպք ու դիպվածի համար՝ լավ թե վատ՝ միևնույն է: Եվ այդ լավի ու վատի միջով անցնելով էր, որ նա պիտի կարողանար ասել.

*«Հասա դառըն ժշմարտության,
խմեցի էն սուրբ գինին...»:*

Պալատական կյանքի ներքին իրավիճակների, շրջադարձերի, խարդավանքների, գահակռիվների, դավադրությունների, բամբասանքների, ստի միջանցների, բանաստեղծը գրում է իր ամենափայլուն գործերից մեկը, որ վայրում բանաստեղծը գրում է իր 250 տարի առաջ, այսօր և վաղը...

*«Աշխարըս մի փանջարա է, - թաղերումեն բեզարիլ իմ,
Մըտիկ տըվողըն կու խուցվի, - դաղերումեն բեզարիլ իմ,
Էրեգ լավ էր քանց վուր էսօր, - վաղերումեն բեզարիլ իմ,
Մարթ համաշա մեկ չի՛ ըլիլ, - խաղերումեն բեզարիլ իմ,
Աշխարըս մեզ մնալու չէ, իմաստասիրաց խաբարով.
Գուզիմ թըռչիլ բըլբուլի պես, - բաղերումեն բեզարիլ իմ,
Ով կոսի թե յիս կու ապրիմ առուտեմեն ինչը ու մուտըն՝
Աստըծու ձիռումըն հիշտ է մարթու աշխարք ելումուտըն.
Ղուրթըս էնդուր ծամփա չի գնում՝ շատացել է խալխի սուտըն,
Քըսանըն՝ մե դուլ չիմ պահում, - աղերումեն բեզարիլ իմ...»:*

Եվ այսպես դեռ երկար... մի ռամիկ, այն էլ հայ, թող որ տաղանդաշատ, բայց միևնույն է ռամիկ, արժանացել է վրաց արքունիքի ստեղծագործող երգիչը լինելու առանձնահատուկ վիճակին, իսկ նա ահա, իրեն թույլ է տալիս ծաղրելու

նրանց, որոնց ձեռքում էր գտնվում ժողովրդի, պետության և հենց իր՝ Սայաթ-Նովայի բախտի անիվը ցանկացած ձևով պտտելու իրավունքը:

*«Կարկաժը վունց կուզի Շիրազի շուշա,
Ինչքան բարձրը թարեքումըն տիղ անին...»:*

Կամ՝

*«Մարթ կա ժիժվի պես սողալով կու գնա,
Միշտ բերնումըն օձի լեղի կունենա...»:*

Այս սողալով գնացողներն այն միջավայրում էին, որտեղ հանուն զվարճության տեղ էին տվել ռամիկ երգչին: Ձվարճացնելը՝ զվարճացնում էր, բայց նաև երբեմն դուրս էր գալիս իր շրջանակից և դառնում դատավոր կամ խրատատու և նույնիսկ անհարգալից նրանց նկատմամբ, ովքեր թույլ էին տվել նրան լինել իրենց կողքին, թեկուզ՝ իրենք հրամայողն ու նա՝ կատարողը:

Դառնա՞նք 18-րդ դարի վրաց պատմությանը՝ հասկանալու համար Սայաթ-Նովայի բողոքի էությունը, որն իր արտացոլանքն էր գտնում նրա ստեղծագործություններում:

...30-40-ական թվականներին Վրաստանում այստեղ-այնտեղ ծագեցին գյուղացիական ապստամբություններ և ճորտերի մասսայական փախուստներ գյուղերից: 18-րդ դարում վրաց գյուղացիները դեռ ճորտեր էին...

Ժամանակը լի էր նաև խոշոր կալվածատեր իշխանների կենտրոնախույս, անջատողական ելույթներով, որոնք, անշուշտ, չէին նպաստում թագավորական իշխանության հզորությանը, մանավանդ, եթե այն, ինչպես Հայաստանը, շարունակ գտնվում էր թուրքական ու պարսկական հակամարտության գոտում:

Թեյմուրազ Երկրորդ

Վրաց թագավորներ Թեյմուրազն ու Հերակլ Երկրորդը անեն կերպ փորձում էին սանձահարել կենտրոնախույս էրիսթավների՝ իշխանների, ավատատիրական ձգտումները: Այս ներքին կատաղի պայքարի բովում ավելի ու ավելի էր ծանրանում ճորտի և արհեստավորի վիճակը:

Եվ դեռ կարծես սա էլ քիչ էր, վրաց **կաթողիկոս Անտոնը**, որ թագավորական տոհմից էր, մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում կաթոլիկ քարոզիչների նկատմամբ և շատ մտերիմ էր նրանց հետ: Նա նույնիսկ չէր փորձում խանգարել ժողովրդին կաթոլիկ դարձնելու նրանց ջանադիր աշխատանքը:

Վրաց տարեգիրներից մեկը գրում է, որ պապական միսիոներները այդ ժամանակ արդեն Թիֆլիսում ութ եկեղեցի ունեին: Սրանք զավթել

էին նաև մի քանի Հայոց եկեղեցիներ մայրաքաղաքում և նրանից դուրս:

գրում է վրաց տարեգիրը.

«Կաթողիկոս Անտոնը Թեյմուրազ թագավորի քրոջ որդին էր: Կաթողիկոսը Հռոմի դավանությանն էր հարել, որը արդարաց դուրս եկավ: Այս Անտոնին նույն ժամին կաթողիկոսությունից հեռացրին և արգելեցին պատարագել: Հինգ վրացի քահանայի և մի հայ տերտերի ևս մյուս օրը կարգալույծ արեցին»:

Բայց նախքան այս պատմությունը, պալատական մի հանդեսի ժամանակ Սայաթ-Նովան հանգավոր եռատողով դիմում է Անտոն կաթողիկոսին. «Սրբազանագույն դու պատրիարք, արժանապատիվ գովթդ պիտի տամ, ասում են գրպանդ լիքն է, այդ ո՞նց պատահեց»... Եվ շարունակությունն ավելի անխնա ու կծու:

Եվ քանի որ կաթողիկոսի գործերը բացված չէին՝ հանդուգնին Հերակլը վտարում է պալատից:

Հեռանալով արքունիքից՝ Սայաթ-Նովան գրում է Հերակլ թագավորին ուղղված իր համրահայտ երգը.

*«Դուն է՛ն գըլխեն իմաստուն իս, խելքդ հիմարին բաբ մի՛ անի,
Էրագումըն տեսածի հիդ միգի մե հեսաբ մի՛ անի,
Յիս խոմ է՛ն գըլխեն էրած իմ, նուրմեկանց քարաբ մի՛ անի,
Թե վուր գիդիմ բեզարիլ իս, ուրիշին սաբաբ մի՛ անի:
...Ամեն մարթ չի կանա խըմի՛ իմ ջուրըն ուրիշ ջըրեն է:
Ամեն մարթ չի կարա կարթա՝ իմ գիրըն ուրիշ գըրեն է:
Բունիաթըս ավագ չիմանաս՝ քարափ է, քարուկըրեն է՝
Սելավի պես, առանց ցամքիլ, դուն շուտով խարաբ մի՛ անի:
Քանի կուզե քամին տանե՝ ծովենեն ավագ չի՛ պակսի
Թեգուզ ըլիմ, թեգուզ չըլիմ՝ մեջլիսներուն սագ չի՛ պակսի,
Թե կու պակսիմ, քիզ կու պակսիմ՝ աշխարհիս մե մագ չի պակսի,
Սայաթ-Նովու գերեզմանըն Հինդ, Հաբաշ, Արաբ մի՛ անի...»:*

Երբ բացվում են Անտոն կաթողիկոսի հակապետական մեղանշումները, երբ նրան հեռացնում են իր հովվապետությունից՝ Սայաթ-Նովան ետ է կանգնում պալատ:

Բայց միայն Անտոնի դեմ հրապարակային ելույթները չէր, որ գրգռում էին ավատատերերին... «Դրոբեա» թերթում **Ջ. Մթածմինդելին** գրում է, թե Սայաթ-Նովան ավատատեր իշխաններին դատապարտող վրացերեն մի խիստ բանաստեղծություն է գրել ճորտ գյուղացիներին հարստահարելու մասին, որը տարածվել է ժողովրդի մեջ և իշխաններին զայրացրել այնպես, որ նրանք թագավորից պահանջել են անհապաղ վտարել նրան պալատից...

Թագավորից պահանջել են անհետևանք:

Հերակլ թագավորն այս պահանջը թողել էր անհետևանք: Թեյմուրազ թագավորի մահից հետո Հերակլին հաջողվում է բաժանված Քարթլին ու Կախեթը միասնական դարձնել և ինչ-ինչ պատճառաբանությամբ վերադարձնել վտարված Անտոնին և նորից նստեցնել կաթողիկոսական գահին:

...Անտոնը չէր մոռացել իր վիրավորանքը, որն ստացել էր «խալխի նոքար» Սայաթ-Նովայից: Սկսվում են պալատական խարդավանքները: Աննա իշխա-

նուհու և Սայաթ-Նովայի պատմական սիրո շուրջը տգեղ բամբասանքները հասնում են այնպիսի չափերի, որ **Հերակլ թագավորի** հրամանով երգիչը բռնի ձեռնադրվում է քահանա **Տեր Ստեփանոս** անունով և առանց ընտանիքի, մենակ աքսորվում ապաշխարելու Ջաքաթալայի Կախի կոչվող փոքրիկ հայկական ավանը։ Իր այս աքսորի ժամանակ **Տեր Ստեփանոս** դարձած բանաստեղծը արտագրում է **Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»** պոեմը և «**Հին Կտակարան**» գրքի հատվածներից կազմված ժողովածուն։

Սայաթ-Նովան կոչվումով բանաստեղծ էր ու երգիչ՝ սիրո հզոր երկրպագու։ Երկրպագու ամենամկրակն ունեցող և հուզառատ զգացմունքների, որոնք շատ հաճախ ողբերգական բախումների են ենթարկվել մարդկային ոգու աղարտումների պատճառով։ Նրա բուռն զգացումները թագավորաբույր Աննայի հանդեպ արգելք չեն եղել, որ նա հոգար ժառանգներ ունենալու մասին։ Նա ամուսնացած էր և չորս զավակների հայր էր։

Այն, որ երգիչը սիրելով է ամուսնացել **Մարմար** իր կնոջ հետ, չի կարող կասկած հարուցել, որ **Մարմարը** գեղեցիկ է եղել՝ նույնպես։ Գեղեցկության արժեք իմացող ու գնահատող բանաստեղծը ուրիշ ընտրություն չէր կարող կատարել։ Բայց **Մարմարը** մահանում է երիտասարդ՝ անչափահաս մանուկներին թողնելով ճակատագրի քմահաճությին։ Գուցե այս հանգամանքն է եղել պատճառը, որ **Տեր Ստեփանոս քահանան** կարողացել է տեղափոխվել ծառայելու Թիֆլիսում հաստատված Հաղպատի միաբանության առաջնորդարանում՝ զավակներին մոտ լինելու և նրանց խնամքը կազմակերպելու միտումով։

Պալատական երգչից մինչև քահանա և մինչև իր մահն ընկած ժամանակահատվածը տարբեր ուսումնասիրողներ տարբեր տարեթվեր են գրանցել և մինչև հիմա վիճում են, թե որ թվին հատկապես **Սայաթ-Նովայի** հետ կապված ինչ դեպքեր են տեղի ունեցել։ Բայց կարևորը տարեթվերը չեն։ Կարևորը նրա մեզ ժառանգությունն է թողած ստեղծագործություններն են, որոնք տարբեր սերունդների նույնանման հոգեկան հաճույք են պարգևել։ Նա նորարար էր գրական ասպարեզում, սիրո և արդարության հավատավոր քարոզիչ։ Նրա նմանները երկար են ապրում։

Հայկական հանրագիտարանը հավաստում է, որ «**1795 թվականի սեպտեմբերին Սայաթ-Նովան Աղա Մահմադ խան Ղաջարի արշավանքի օրերին զոհվել է և թաղված է Սր. Գևորգ եկեղեցու բակում։ 1914-ից ամեն տարի մայիսին այդտեղ մեծարվում է Սայաթ-Նովայի հիշատակը ժողովրդի այցելությամբ և վարդատոնով (նախաձեռնողը եղել է Հովհաննես Թումանյանը)։**»

Սակայն 20-րդ դարի սայաթնովագետ **Մորուս Հասրաթյանը** փաստերի համադրումով կասկածանք է հայտնում Սայաթ-Նովայի՝ եկեղեցու շենին Ղաջարի հրոսակներից սպանվելու իրողությանը։ Այսինքն, երգիչը մահացել է Ղաջարի արշավանքից շատ ուշ, իր բնական մահով։

Ինչևէ։ Կարևորն այն է, որ Սայաթ-Նովայի գերեզմանի գրությունը թույլ է տվել 1914 թվականի մայիսի 15-ին հայ գրողների, մասնավորապես **Հովհաննես Թումանյանի** և նկարիչ ու գրական գործիչ **Գևորգ Բաշինջաղյանի** նախա-

ձեռնությամբ, հայ և վրացի մտավորականության կողմից կանգնեցնել նրա մահարձանը։

Սայաթ-Նովայի գերեզմանը

Թիֆլիսի տարբեր լեզուներով խոսող բազմահազար բնակիչներ, համքարներն իրենց դրոշակներով, հայկական դպրոցների աշակերտներ, բանվորներ, ծառայողներ, գիտնականներ, գրողներ, արվեստի գործիչներ, յուրաքանչյուրի կրծքին մի կարմիր վարդ, որպես այդ օրվա խորհրդանշան, շարժվում են դեպի Կաթողիկե Սուրբ Գևորգ եկեղեցի... Նրա սրբազան դարձած գերեզմանի մոտ բացվում է համաժողովրդական շքեղ հանդես՝ նվիրված Սայաթ-Նովայի անմահ հիշատակին։ Ահա, թե որն է կարևորը, որն է ամփստելի պատմական իրողությունը։ Մեծ երգիչն ու բանաստեղծը անմահության իր բաժինն է կշռել ժամանակի և ճակատագրի կշեռքով։

Ռուս գրող **Վալերի Բրյուսովը** գրել է.

«Աշուղների պոեզիան անհասանելիի հասցնող երգիչը եղել է Սայաթ-Նովան։ Իր հանձարի ուժով ժողովրդական երգի արհեստը նա դարձրեց պոետի բարձր կոչում։ Նա առաջնակարգ այն բանաստեղծներից էր, որոնք իրենց հանձարի զորությամբ դադարում են մեկ ժողովրդի սեփականությունը»

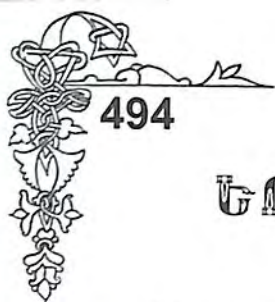
լինելուց և դառնում են ողջ մարդկության սիրելին... Սայաթ-Նովան երկնային այն հազվագյուտ պարզներից է, որոնք օրհնանք են թողնում իրենց դարին ու իրենց ժողովրդին»։

Այսպես։

Թող միշտ օրհնված լինի Սայաթ-Նովա անունը իր ժողովրդի սրտում։ Հազար ողորմի իր հիշատակին։

ԵՐԲ ՏՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՉԱՆ Բ...

Երբ աշխարհի թափառումներից տուն վերադարձանք՝ փորձեցինք մխիթարվել Ոգեղենի դեռ ապրող կայծերով, գուցե ինքներս մեզ հավաստելու, թե, ահա, ինչ էլ որ լինի, միևնույն է, ապրում է հայի ստեղծագործելու ջիղը:

Բայց որքան կարող է բարակած ու նվազած այդ ջիղը պահել նրա ողնաշարը կանգուն...

Հիշո՞ւմ եք. երբ հեռացանք Հայաստանից, 17-րդ դարի սկիզբն էր: Հայրենիքը, հիվանդ սրտի նման, ճեղքվել էր երկու մասի՝ Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև, որտեղ երբեմն բորբոքվում էին ազատագրական պայքարի կայծերը և նորից հանգչում... Հավերժական դարձած գերեվարությանը հայրենիքը դատարկվում էր բուն ժողովրդից, իսկ նա էլ՝ ժողովուրդը, մի կյանք առանց հալածանքի ապրելու համար թափառում էր հավերժական մեղեհ դառած, աշխարհի ամենահեռավոր ու խուլ անկյուններն անգամ, օվկիանոսների անպարագիծ հեռաստանները նույնիսկ: Եվ չէր գտնում խաղաղություն, չէր գտնում հանգիստ, միայն տանում էր իր արյունն ու ավիշը, իր միտքն ու գիտակցությունը, իր զգացումներն ու ոգու ընձեռումները, իր ձեռքերի շնորհները, իր **Հանճարը** ընծայելու օտար ժողովուրդներին...

Ղարերի համընթաց երթը հաճախ խախտելով՝ մենք պատմում էինք մեր պատմությունը՝ ոչ մի կերպ չկարողանալով ավարտել այն: Հիմա պիտի փորձենք Հայաստան աշխարհի ներսում գտնել հենց իրեն՝ Հայաստանը, և **հասկանալ նրա բնավորության դեռ անհայտ գաղտնիքները:**

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՈՐԸ ՀՊԱՏԱԿ Է ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՆ

Նախ այցելենք Արցախ և Սյունիք, որտեղ 18-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցան ազատագրական կռիվներ՝ **Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի, Ավան Յուզբաշու, Ղավիթ Բեկի, Մխիթար սպարապետի** և այլոց առաջնորդությամբ:

Հիշո՞ւմ եք, որ Արցախն ու Սյունիքը միացան մի խանության մեջ՝ կոչվելով Ղարաբաղի խանություն: Բայց հիմա, երբ մենք շրջում ենք այստեղ, նա կտրատվելով մանր տեղական առանձնացումների՝ լքել է իր դիմադրական մեծ կարողությունը, դարձել Ղարաբաղի խաների հպատակը, փորձելով այդ գնով պահպանել իր մանր իշխանությունը, իր ներքին կյանքի չնչին անդորրությունը:

Սա մի ավերված խոպան երկիր էր, նոսրացած մի ազգաբնակչությամբ, որը ժամանակին հայտնի էր իր մշակող, արդյունավորող, կառուցող ջանքերով և որը, սակայն, հիմա խեղաթյուրված հոգեբանությամբ՝ ապրում էր դժբախտի կարգավիճակով: Եվ սա կարծես քիչ էր՝ սկսվեց մի նոր ահարկու արշավանք դեպի Հայաստան և Վրաստան:

ԱՂԱ ՄԱՀՄԵԴ ԽԱՆ ՂԱԶԱՐ

Աղա Մահմեդ խան

1779 թվականին Պարսկաստանի Քարիմ Ջանդի շահի մահից հետո, գահակալական երկարատև կռիվներում Ղաջար ցեղից սերված **Աղա Մահմեդ խանը**, տիրելով ողջ Իրանին, հռչակվեց շահ և հիմք դրեց Ղաջարական տիրապետությանը: Նա երդվել էր վերականգնել Իրանի երբեմնի հզոր գերիշխանությունը Անդրկովկասում, որը բավականին թուլացել էր:

1783 թվականին, Գեորգիայան դաշնագրով Ռուսաստանը իր հովանավորությունն էր խոստացել Վրաստանին: Եվ հույսն ամբողջությամբ ռուսների վրա դրած **Հերակլ Երկրորդ վրաց թագավորը** մերժեց **Մահմեդ Ղաջար շահի** պահանջը կապերը խզել Ռուսաստանից և անվերապահորեն ենթարկվել Իրանին:

Մահմեդ Ղաջարը նույնը պահանջեց նաև Հայաստանի տարածքում գտնվող պարսկական խանություններից, որոնք կառավարում էին ինքնուրույն և հաշվի չէին մատնում շահի իշխանության հետ:

Ղաջարն այստեղ ևս մերժում ստացավ:

Ուսումնասիրողները պնդում են, որ Մահմեդ Ղաջարի թիկունքում կանգնած Ուսումնասիրողները պնդում են, որ Մահմեդ Ղաջարի թիկունքում կանգնած էին Անգլիան, Ֆրանսիան և Թուրքիան, որոնք ցանկանում էին ամեն կերպ խանգարել Ռուսաստանի առաջախաղացումն Անդրկովկաս, հնարավոր է նաև՝ Արևելք:

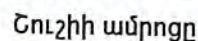
Աղա Մահմեդ Ղաջարը մերժում ստանալով Վրաստանի թագավորից և Ղարաբաղի **Իբրահիմ խանից**՝ 1795 թվականին 80-հազարանոց բանակով անցավ Արաքսը, մտավ Արցախ, պաշարեց Շուշի ամրոցը: Իսկ նրա եղբայր **Ալի Ղուլի խանը** պաշարեց Երևանի բերդը:

Պաշարելով Երևանի բերդը՝ **Ալի Ղուլի խանը** իր վայրագ կատաղությունը թափում է Արարատյան մահանգի բնակչության վրա:

Արարատյան երկիր մտած **Ալի Ղուլի խանը** Երևանի խանից հնազանդություն պահանջեց, սակայն երևանցիները որոշում են դիմադրել թշնամուն: 7000 պահանջեց, սակայն երևանցիները որոշում են դիմադրել թշնամուն: 7000 պաշտպաններ պատսպարվում են Երևանի բերդում, մնացած ժողովուրդն ամրանում է լեռներում և քարանձավներում:

Ալի Ղուլի խանը չկարողացավ կոտրել երևանցիների դիմադրությունը և գրավել Երևանի բերդը:

Երևանի բերդը

Թիֆլիսն ավերելուց և կողոպտելուց հետո Մահմեդ Ղաջարը թողնում է այն և իր զորքով գնում Մուղանի դաշտ ծննդելու: Սակայն լսելով ռուսական բանակի՝ դեպի Անդրկովկաս շարժվելու լուրը, թողնում է Մուղանը և վերադառնում Պարսկաստան:

Նրա խելքից–մտքից դուրս դաժանությունը տարածվում էր ոչ միայն հաղթվածների, այլև յուրայինների, հատկապես իր սպասավորների վրա: Սա պատճառ դարձավ, որ նրանցից մեկը՝ Սաֆար Ալին, Շուշիի ամրոցում, մի գիշեր

Թիֆլիսի հիմնական բնակիչները հայեր էին: Կոտորվողը՝ Կոտորվեց, իսկ մյուսները հազարներով թշվեցին դեպի գերութուն:

Հայկական աղբյուրները վկայում են

Գալիստիոն համար՝
Հայերի գաղթը Արցախից դեպի Վրաստան հատկապես մեծ թափ առավ
ԽԱՄԱՅԻ մեհքությունների կործանումից հետո: Պարտված մելիքները վեր-
ցելով իրենց ժողովրդին՝ քոչուն էին երկրից, դատարկելով հայրենի Տունը...
Հիշո՞ւմ եք, Անիի կործանումից հետո, այդպես վարվեցին հայ իշխաններից
Հատերը: Առան իրենց ժողովրդին և գնացին Բյուզանդիա, իսկ **Սենեքերիմ արքան**
հրաշք Վասպուրականը և թագավորի իր իրավունքը իր կյանքի ողորմելի մի
քանի տարին իբր հանգիստ ապրելու համար փոխեց Սեբաստիայի հետ,
դառնալով այդ քաղաքի ողորմելի կառավարիչը:

Սակայն Արարատյան դաշտավայրը իսպառ չէր դատարկվում հայությունից: Տեղին է այս առիթով հիշել խորին հարգանքի և երախտագիտության արժանի Լեո պատմաբանի խորաթափանց վերլուծությունը:

«Հայությունը բնագոյրեն կապված էր իր Արարատյան դաշտի հետ, իր ազգային ինքնապաշտպանության տարերային հակումը, հարյուրավոր սերունդների հաջորդական զարգացման և ըմբռնողության մեջ բյուրեղացած, իբրև ցեղային հոգեբանական կառուցվածք հաստատել բնությունը իր անսովոր արգավանդությամբ հռչակված այն գետահովտում, որն այդ դարավոր աշխատանքի հետևանքով հավաքողի և կենտրոնացնողի դեր է կատարել հնագույն ժամանակներից հայ պետականության սկզբից: Եվ մեծագործ դաշտը չկորցրեց իր այդ մեծ դերն և այն ժամանակից, երբ Հայաստանն այլևս քաղաքական ինքնուրույնություն չուներ և փռված էր խստասիրտ և անողորմ նվաճողների ոտների տակ իբրև պարտված ստրուկ: Այս դրությունը հարյուրավոր տարիներ տևեց, բայց գերության շղթաների մեջ մաշվող ժողովուրդն իր հերթին, անհաղթահարելի ազգային ինքնամփոփումը շարունակեց կենտրոնացած պահել Արարատյան ազգային պաշտամունքի մեջ:

...Զեն կարող տուրք չտալ գայթակղությանը և չհիշել Արարատ սրբազան Լեռան հանդեպ, Հայոց գիտակցված ու չգիտակցված խորին պաշտամունքի մասին: Արարատը չէր կարող իր հզոր ծգողականությամբ մշտապես ետ չբերել իր ժողովրդին դեպի իր գաղտնագրված էությունը... Զմուռանանք, Տիեզերքից նրա գազաթին է և նրա Աշխարհին մկեր ուղարկված Իմաստության Քարը նրա գազաթին է և նրա Կիզանուտ Ոգին Հայոց թելադրանքների ներսում է, կրկնում են՝ գիտակցված կամ չգիտակցված...

Թուրք-Պարսկական պատերազմ

Արարատյան դաշտը նորից վերածվել էր պատերազմի ասպարեզի, որտեղ միմյանցից հաշիվ էին պահանջում թուրքիան ու Պարսկաստանը, և նորից գյուղերն ամայանում էին... 831 հայկական գյուղերից 310-ը ավերակ էին դարձել: Արարատյան դաշտը ծածկված էր պտղատու այգիներով: Ճանապարհորդը խուսափում էր մտնել այգիներ և աշխատում էր շրջանցել պտղավորված ծառերը... Այնտեղ տեր ու տիրական էին դարձել գազանները... Պտուղ ժողովողները միայն սրանք էին...

Իսկ գյուղերը, որտեղ դեռ ապրում էր գյուղացին օտարի լծի տակ՝ գետնի տակ անցած հողով ծածկված փոսեր էին, որոնց այլանդակությունը ծածկվում

A black and white photograph of a village built on a steep, rocky cliff. The houses are clustered together, with some featuring balconies. The foreground shows the rugged, dark rock face of the cliff.

քարերից շարված, ցեխով ամրացված, անճոռնի պատերի շարքերով, որտեղ երբեմն երևում էին փոքրիկ դռներ, որոնք սովորաբար փակ էին: Գլխավոր փողոցներով հոսում էին առուներ, որոնք ջուր էին մատակարարում այգիներին: Այս

Ընտանեկան հնազանդությունը մի ամուլի շաղկապով որևէ գաղափարի վրա չէր կարող հիմնվել։ Երբ հարկ էր դրվում, որ ինչ-որ մեկը իր ընտանիքի հետ միասին լինի, ապա ընտանիքի անդամները չէին կարող լինել իրար հակադրված։ Երբ ընտանիքի անդամները չէին կարող լինել իրար հակադրված, ապա ընտանիքը չէր կարող լինել իրար հակադրված։ Երբ ընտանիքը չէր կարող լինել իրար հակադրված, ապա ընտանիքը չէր կարող լինել իրար հակադրված։

նրան չի կարելի անվանել ոչ ստրկություն, ոչ էլ ծնշում: Երիտասարդ ամուսինները, սահմանների մեջ բարքերի և սովորությունների՝ վայելում են ազատություն:

Ավանդական հայկական
ընտանիք

Մինչդեռ բոլոր մյուս հարևան ժողովուրդների մեջ ամուսնության միակ ձևը գնումն է, և մինչ այդ առուծախը աղջիկներին փակված են պահում: Հայաստանում աղջիկներին չի արգելվում երիտասարդների հետ տեսնվել, խոսել: Նրանք առանց ծածկույթի և բաց գլխով կարող են գնալ ուր ուզում են: Երիտասարդները բացարձակ տեսակցում են նրանց հետ և շատ հաճախ ամուսնությունները հենվում են փոխադարձ մտերմության վրա: Ամուսնությունից հետո, մինչև իսկ տանը կինը փաթաթված է, դեմքի ներքևի մասը, բերանը բոլորովին ծածկված է, աչքերի վրա քող է իջեցված: Փողոցում նրան երբեք չի կարելի տեսնել, իսկ եկեղեցի գնում է ծածկույթի տակ: Եթե մի օտար մարդ է մտնում տուն կամ այգի, նա անհապաղ թաքնվում է... Ոչ ոքի հետ չպետք է խոսի, նույնիսկ հարազատ հոր կամ եղբոր հետ: Նա խոսում է միայն իր ամուսնու հետ, այն էլ միայն այն ժամանակ, երբ երկուսով միայնակ են մնում: Սովորույթի պահանջած այս մնջության մեջ նա մնում է մինչև առաջին երեխայի ծնունդը: Այդ ժամանակ նա սակավ առ սակավ ազատագրվում է, սկսում է խոսել նորածնի հետ, հետո իր ամուսնու մոր հետ, և այնուհետև կամաց-կամաց, վեց և երեքմե ավել տարուց հետո իրավունք է ստանում խոսել տան անդամների հետ: Նրա դաստիարակությունն ավարտված է»:

Օտարները, որքան էլ որ բարեխիղճ և լավատեղյակ լինեն Հայոց կյանքին, չեն կարող մինչև վերջ հասկանալ և մեկնաբանել նրա ինքնապաշտպանության բնագործ: Հայ ժողովուրդը, որը դարեր շարունակ զրկված էր իր ինքնուրույն քաղաքական կյանքից, հարատևության իր խորհուրդը գտնում է ընտանիքի կազմակերպված համակարգի մեջ, շատ հաճախ նրա խորհրդապաշտական հնագույն իմաստներում:

Երբ անցնում էինք Հայոց պատմության բավիղներով, բազմաթիվ անգամ հանգվեցինք, թե հայ կինը իր տան և տղամարդու գլխավոր նեցուկն է, որը սակայն նրան զոհ է բերում իր անհատականությունը:

Հայաստան խուժող ազգերը չեն կարողացել ազդել հայ ընտանեկան կյանքի վրա: Հայը զերծ է մոնղոլների վավաշտությունից, զերծ է մահմեդական հարեմական սովորություններից, զերծ է բյուզանդական խարդախ անբարոյականությունից... Հայոց նահապետական ընտանիքը, որ բաղկացած է 70-80 հոգուց, կառավարվում է տան ավագի կողմից միանգամայն արդարությամբ... Այսպես հայ տոհմային ընտանիքը ստանում է մեծ աշխարհի բովանդակություն: Ապրելով օտարի տիրապետության տակ, որը հարյուրամյակներ շարունակ աղճատել է նրա հոգեբանությունը, ստիպել գոյատևել գարշելի մթնոլորտում, ստիպել հարմարվել ստրկամիտ մտածելակերպի, բազմադարյան իր գերության

մեջ, աղքատացման հետ միասին ունենալ հոգեկան այլասերումներ, բարոյական թանկագին կորուստներ՝ հայ կանոնակարգված ընտանիքը այս ընդհանուր աղճատման մեջ կարողանում է ինքն իրեն փրկել վերջնական կործանումից՝ ապավինելով իր հնագույն փորձված ավանդույթներին: Բռնակալի լուծը հոգեապավինելով իր հնագույն փորձված բնավորության լավագույն գծերից շատերը, բանորեն խեղաթյուրել է նրա ազգային բնավորության լավագույն գծերից շատերը, բայց չի կարողացել սպանել նրա այն գիտակցությունը, թե նրա համար փրկության մեծագույն հանգրվանները իր ընտանիքը, իր եկեղեցին և իր դպրոցն են: Սա էր, որ հային ներշնչում էր բարոյական այն մեծ մխիթարությունը, որով կազմակերպվում է նրա ուժը՝ դիմադրելու ստրկական վիճակից բխող դժվարություններին:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ գիտնական Ժոզեֆինի վկայությամբ՝ «Հայաստանը ավազակների ահից մահվան լուռության և անշարժության մատնված մի երկիր է»: Այսպիսին էր Պարսկաստանի հպատակության տակ գտնվող Հայաստանը և առանց տարբերության՝ այդպիսին էր Օսմանյան Թուրքիայի ճիրանների մեջ տառապող Հայաստանը:

Սա մի երկիր էր, որտեղ թուրք փաշաներին հավասար իրավունքով բուն ժողովրդին բարոյապես և ֆիզիկապես հոշոտում էին քուրդ բեկերը, սրանց ենթակաները, ծառաները, նույնիսկ չնչին ճորտերը: Բոլորն իրավունք ունեին վարվելու հայերի հետ որպես ստրուկների, եթե թուրք էին ու քուրդ:

Հայի բուն հայրենիքը գիշատիչ ավազակների թալանի ու խեղճից մտքից դուրս զարհուրելի բռնությունների ասպարեզ էր...

Ֆրանսիացի գիտնական Ժորժերին սովորական ճանապարհորդ չէր: Նա Նապոլեոն Բոնապարտի դեսպանն էր, որ Հայաստանի վրայով գնում էր Պարսկաստան: Նա ճանապարհին հանդիպում է ավերված գյուղերի, որոնց քարուքանդի մեջ ապրում էին միայն կանայք ու երեխաները, որովհետև քրդերը կոտորել էին տղամարդկանց, երբ սրանք որոշել էին պաշտպանել իրենց գյուղերը թալանից ու դուստրերին՝ առևանգվելուց:

Սա մի երկիր էր, որտեղ բացակայում էին ամենատարրական օրենքները, որով կարող էր պաշտպանվել հայր: Գյուղացիները թողնում էին իրենց դաշտերը և գնում էին օտար երկրներ՝ ճարելու համար իրենց մի կտոր հացը և գտնելու բաղձանք դարձած խաղաղությունը:

Մշտապես էր քրդական ցեղերի միջև կռիվները՝ անգամ նույն ցեղի ազգականների միջև: Եվ Վասպուրականի, Բաղեշի, Տարոնի, Սանազկերտի, Բուլանխի, Ալաշկերտի, Դիարբեքիրի, Խիզանի քուրդ բեկերի արյունոտ մկարագրին մշտապես զոհ էին գնում իրավագուրկ հայերը: Հին չարիքը նոր ուժով շարունակվում էր: Չկար իրավական կարգ և հասկացողություն, գործում էր միայն ուժի իրավունքը:

Մեծագույն չարիք էր մահ ավազակությունը՝ քրդերի անչափ սիրելի այր արվեստը: Ավազակությունը խցանել էր երկրի ճանապարհները, կանգնեցրել տնտեսության ընթացքը, հատկապես այն կարևոր ուղիին, որը Հայկական Բարձրավանդակը կապում էր Միջագետքի և Հնդկական օվկիանոսի հետ:

Բայց իսկապե՞ս հայ ժողովուրդը այդքան անգոր էր, անօգնական, ճորտ ու հպատակ անգուսպ հարստահարողների ձեռքին: Իսկապե՞ս նրա քաջարի ոգին չարչարանքների ճանապարհին կնքել էր իր մահկանացուն և տառապանքի քուրաներում այլևս մարել էր ազատագրումի հույսը: Ճշմարիտ էր. նա կորցրել էր իր հին ազգային նեցուկը, իր նախարարական, իշխանական տները, որոնց ռազմիկ զավակները **Հայրենիքի** պաշտպանության, նրա արժանապատվության ու ազատագրության համար առաջ էին տանում իրենց քաջարի այրուծին: Ճշմարիտ էր նաև, որ հիմա հայ ժողովուրդը անտեր հոտի է մնամպել, որին կարող են հոշոտել գիշատիչ գազանները: Եվ, զարմանալի չէ, որ հայերը մյուս են գիշատիչների սրի առջև հաճախ ապավինել են ոչ պակաս գիշատիչ քրդի իշխանությանը: Այս երևույթը ունի՞, արդյոք, բացատրություն: Երևան է, հենց հիմա պիտի պատմեն:

Բայց ամենաարտառոցն այն է, ինչ որ մա պիտի պահանջվի... Հայերի շատ ավանդական գրույցներում հանդիպում ենք պատումների այն մասին, թե քրդական ամբողջ ցեղեր կան, որոնք հայկական ծագում ունեն, և քրդական ցեղեր էլ կան, որ նույնպես հիշում են իրենց հայկական ծագումը:

Այս ավանդագրույցներից և պատմագիտական վկայություններից ընտրենք միայն մի հեղինակի, ով 19-րդ դարի կեսերից իր ներկայությամբ այնքան նշանակալից է եղել հայ մտավորական իրականության մեջ:

ԱՐՇԱԿ ՄԱՏՈՅԱՆ ՍԵՅԼԱՆ

Ախալքալաքում ծնված, Ներսիսյան դպրոցում և Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ ուսանած՝ ամենաիսկական ուսուցիչ մանկավարժ էր, այնքան փնտրելի այդ շրջանի Հայոց ներքին իրականության մեջ։ Որպես ուսուցիչ աշխատել է Շիրահի Հայոց ներքին իրականության մեջ։ Որպես ուսուցիչ աշխատել է Շիրահի Հայոց ներքին իրականության մեջ։

Սակայն, բացի մանկավարժական գործունեությունից, նա կատարել է ոչ պակաս, քան մանկավարժությունը՝ կարևոր ու չափազանց անհրաժեշտ մի գործ, որն այժմ անհնար է անհրաժեշտ էր պատկերացնել:

«Անձամբ բոլոր Հայաստանը շրջած լինելով, մանավանդ Վան, Բաղեշ, Կարին, Տրապիզոն, Երիզա, Խարբերդ, Սերաստիա վիլայեթները ծանաչելով, ստիպված եմ ժշմարտությունը պարզելուն նպաստել...», — գրում է Արշակ Մատոյանը:

Եվ այդ ճշմարտությունը ճանաչելու համար՝ նա գրել է բազմաթիվ հրապարակախոսական, ազգագրական հոդվածներ, գեղարվեստական գործեր, պատմական ուսումնասիրություններ: Այդ գործերից շատերը ստորագրել է Սեյլան անունով, թե սա ինչ է նշանակում՝ չգիտենք:

Սեյլանը «Սասուն» իր հիշատակարան-գիրքի «Դանաջաբանուն» գլխում է
 «Քանի հայ ազգի պատմությունը, մանավանդ վերջին դարերի անհիշատակ,
 եղերական անցքերը հնախոս պատմաբանների խորին ուշադրության առարկա են,
 հայի թե օտարների ուշքն ու միտքն են զբաղեցնում, կարող է աշխատությունս մի

Մանավանդ հորոմանցիք, թվով 250 հազար, հայտնապես քրդի, թուրքի և հայի առաջ խոստովանում են իրենց հայությունը, նրանց ասածը հաստատում է քրդերի մեջ սուզված իրենց խոսած հայ լեզվի նշխարքը, Գրիգոր Լուսավորիչ, Տրդատ, Ներսես այժմ իսկ պաշտվում են հորոմանցի քրդուհիներից: Հայ եկեղեցին, հայ ազգը նվիրական են նոցա համար, մինչդեռ անասելի լուտանքով ողողում են Մոհամմեդն ու իր Ղուրանը: Սոքա են այն ցեղը, որ երեկ 1870–1872 թվերին կամեցան հայանալ, թոթափել դիմակը, միանալ ազգին, ի մեծ ցավ մեզ, կառավարությունն արգելեց: Սակայն նույնն է հորոմանցին, փոխված չէ:

«Ծերունի պապս թվում է իմ հայ պապերից՝ Սանդկոնյան Սուշեղը, Շահաչը, Շահաչին։
Մուշեղ, Վարդան պատրիկ, Մուշեղ սերասքեր (սպարապետ) իմ նախնյաց մեջ
նշանավոր են եղել, մենք երկնային թագին արժանացած ենք, մեր սուրբ օրհնած է
ծեր ջիրճիգ (Հուսավորիչ) փեղեմպերը, մեզ իշխան ծանաչած է ձեր այն ժամանակի
թագավորը։ Մուշեղ-Նաժաշ թեև ուրանում է յուր կրոներ և ընդունում է
ողողափառություն (թրքություն), բայց Աշտ մեջ, յուր տան մեջ ծածուկ է պահում մի
փոքրիկ թեքքե (մատուռ), նորան ծառայում է ինքն մինչև մահը ավանդում է յուր որդի-
վոցը, հասնում է մինչև իմ պապին և ինձ։ Մատրան մեջ կան խաչքարեր, սեղան, որի
մոտ կա մի երկաթե դմնակով պահարան։ Պահարանում պահված է մի արծաթյա
գլան` կես արշին երկարությամբ, ձեռքիս հաստությամբ, սակայն խողովակ է և
դատարկ, նորան մեջ է գետեղված մի անգին գանձ, նրա մեջ է Հիրճիգ-փեղեմպերի
և ձեր թագավորի կնքած Ֆերմենը (հրովարտակը)։ Հայտնի է նորա բերանը,

լեհեմված է երկու կողմից, միայն վրան ունի երեք հատ տառեր: Այդ ֆերմենով իմ մեծ պապին են տվել Սիլվան, Սասուն և Մուշ»:

Հեղինակը շատ է խնդրում Ալիին, որ նա ցույց տա մատուռը, գլանակը, կարդա նրա վրայի գրերը:

«Անկարելի է, էֆենդի... Որդոց որդի նգովքով պատվիրած է Մուշեղ-Նաժաշ, երբեք չբանալ, ցույց չտալ հայի կամ տաճկի, որովհետև այդ սրբազան ավանդ, մի տեսակ թախսման է, դա պիտի բերե ապագային մեզ մեր նախկին մեծությունը, իշխանությունը և քաֆրը: Ֆլայը (հայը) վերստի տիրեն յուր բնիկներին, այն ժամանակ կբացվի Զիրձիզի (Լուսավորչի) գիրը: Տաճիկները մի քանի անգամ հրովարտակը խլելու, մեր տան աղոթարանն, հայ մատուռն ոչնչացնելու նպատակով փորձել են հանկարծ պաշարելով, բայց մեր քաջակորով պապերը դիմագրավել են սրով, պաշտպանել են սրբությունը, կորագլուխ ետ մղելով սրբության թշնամիներին... Տեսեք, Ալին լուսամուտից ցույց է տալիս Մամիկոնյանց բերդը, Մուշեղի ամրոցը, որ կոնաձև բլրի գագաթին մի քանի կիսաավեր պատեր, որ մեր տակավին թողած էր տաճիկ հրանը, – սա, այստեղ ավերակ, հարյուրավոր տարիներ իմ քաջ նախնյաց վեհարանն է եղել, այս բերդի մեջ մի ժամանակ կախվում էր երկնից իջած Մամիկոնեից խոյազուլիս սաղավարտը, քաֆրի իշխանական ծիրանին, խաչազուլիս ակնակուռ թուրը...»:

Երբ հեղինակը նորից է խնդրում հրովարտակը ցույց տալ՝ քուրդ Ալին պատասխանում է հայերեն.

«Չէ, պապո, գէն սուրբ գինանը, գէնի սալթ քաֆրի, հայ քաֆրի թագավորի ձեռք տի բանան, շփեն ընուր էրծաթ լուլեն (խողովակ) ու ինձ կարդա քիրձիզի գիրը»:

Զինյալ քուրդ

Ասում են շատ ժամանակ չի անցել, և սրանք հայից քուրդ են դարձել: Իրենց վերջին քահանայի վաշխառությունից զգված՝ սպանում են նրան և քառասուն տարի մնում առանց հովվի... Հետո, թուրքերի հալածանքից ազատվելու համար որոշում են իրենց հայտարարել քուրդ՝ սակայն մերժելով Քրիստոսին և չճանաչելով Մուհամմեդին:

Մեկը մյուսի ետևից գլորվեցին դարերը: Քուրդ դարձած և այլևս որևէ հավատ չդավանող հայերը ազատ ապրելու համար բարձրացան անմատչելի լեռները, կամաց-կամաց մոռացան հարազատ մայրենի լեզուն, ազգային իրենց տարազը փոխեցին քրդական հագուստով, վերցրին հին հայկական հսկա նիզակն ու սրեր և դարձան ահարկու ավազակներ...

Սերունդ սերնդի ետևից մարեցին Հայոց ազգային զգացմունքները, քայքայվեց հազարամյակներ շարունակ համառորեն գոյատևող Հայոց քաղաքակրթության շենքը, հայի արժանապատվության գերագույն զգացողությունը...

Նրա խորտակումը կատարյալ էր: Դարձան դահիճ, հարստահարիչ, դաժան ավազակ: Հիշում էին, որ նախնիները հայեր են եղել, բայց հայության որևէ նշույլ չէր մնացել նրանց ոչ անձի, ոչ ապրելակերպի մեջ:

Եթե Մամիկոնյան փառապանծ տոհմը, որը մշտապես իր զոհն է բերել ազատ հայրենիքի համար պատերազմելիս, գուշակեր, թե ապագայի լույս ու մութի մեջ ճակատագիրը ինչ նողկալի վիճակ է սահմանել իր հերոսական ժառանգներին...

Բայց փաստ է, որ հայերը, ովքեր հայ էին մնացել իրենց լեզվով, դավանանքով, ավանդական ապրելակերպով, իրենց կազմակերպած գերդաստաններով՝ անօգնական էին ոչ միայն թուրքերի, այլև՝ քրդերի առջև: Այն քրդերի, ովքեր բնածին այդ ազգի ժառանգներն էին, և այն քրդերի, ովքեր իբրև թե հայ իշխանական մարած տոհմերի մնացորդներն են... Վայրաբարո ցեղերի կեղեքումի տակ ահարկու խոշտանգումի ենթակա...

Հայաստանի մեծագույն մասում զինվորականությունը քրդերից էր կազմված: Օսմանյան սուլթանները հողատիրության նոր կարգեր էին ստեղծել: Նրանք, պարզապես, վերահաստատել էին հին կարգը, որից օգտվում էին նախկին տիրակալները: Գրաված հողերը նրանք բաժանում էին իրենց զորավարներին, զորապետներին, տեղերում տիրող կալվածատերերին, ովքեր պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին որոշված քանակության զինվորներ տանել կռվի: Իսկ դաշտերը մշակողները հայերն էին, ովքեր իրավունք չունեին զինվորական ծառայության մտնել... Հայերն այսպես դառնում էին երկու տիրոջ ծառա, որոնք մեկը մյուսին չէին զիջում իրենց դաժանությամբ, կեղեքելու, տանջահարելու իրենց խաթարված երևակայությամբ:

Դիմենք նորից Արշակ Մատոյան Սեյլանի գրքին:

...Լալե փաշան մտադրվում է հայի արյունով մի մզկիթ կառուցել:

«Ամայացան գյուղ ու ավան, սպանդանոցի վերածվեց դաշտ ու հովիտ, մեռավ, զոհվեցավ կրոնասեր հայը: Հազարներով ծերի, մանկան, հարսի, աղջկա հարյուն խառնվում է իրար: Ուղտապան, ձիապան տանում են Կարին, արյունով շաղախվում է ալլահի տաճարի կիրը, շինվում է այն մեծիմաստ մզկիթը, որը ցարդ կանգնած է Հայաստանի տաճարի կիրը, շինվում է այն մեծիմաստ մզկիթը, որը ցարդ կանգնած է ալլահի տաճարի կիրը, շինվում է այն մեծիմաստ մզկիթը, որը ցարդ կանգնած է ալլահի տաճարի կիրը, շինվում է այն մեծիմաստ մզկիթը, որը ցարդ կանգնած է ալլահի տաճարի կիրը, շինվում է այն մեծիմաստ մզկիթը, որը ցարդ կանգնած է ալլահի տաճարի կիրը...»:

Այդ եղերավայրը, 10 հազար, 100 հազար...»: Սեյլանի նկարագրած այս իրողությունը տպագրվել է նաև «Մուրճ» հանդեսի 1895 թվականի 7-րդ համարի 950 էջում:

Մեծ հայրենասեր և մեծ մտավորական Գարեգին Վարդապետ Սրվանձատյանցի մասին դեռ կպատմենք, հիմա պարզապես բացենք նրա «Երկեր» ժողովածուի Բ հատորը և կարդանք պատրիարքական տեղապահին և ազգային վարչությանը ուղարկած մշեցիների բողոքագրից մի քանի հատված:

«Առ պատրիարքական Տեղապահ Սր. Հայր մեր և ազգախնամ վարչության ազգիս Հայոց ի Պոլիս. Հոգեվարք է Տարոն, այցելություն արեք իրեն. գոնե յուր հեկեկանց մրմունջը ձեզ լսելի, յուր հոգեսպառ շունչը ձեզ հասնի, օգնեցեք մեզ:

Տարոնի ժողովուրդը ցամքած արյունով, չորացած ոսկերքներով հագիվ կշնչե, ոն և գերեզման կխնդրե յուր հանգիստ:

Մեզ տառապանք, զրկանք, վիշտ, լլկանք ամեն կողմեն, վայրկյան առ վայրկյան կսպասենք հաջորդ չարիքներ կրել և ողջ փրկություն ակն ունել... ո՛հ, թերահավատացանք, մեղա՛ Արարչին, հաստատեցեք զմեզ:

Բացվեց գարուն մեր աշխարհի, բանար երկիր յուր դռներ, երկինք պարզվեր ամպերեն, հայնժամ հայ պիտի թողու զՏարոն, Տարոն պիտի մնա անհայ... ավաղ, անմարդի պիտի մնա Մամիկոնյան երկիր:

...Սպառած հոգվով, վշտագին ցավերով մեր ծայնը կարծակեմք... հույս միայն Աստված, հույս առ ազգ. եթե չվաղվաղեն ժամանել փրկել, ապա մեք վաղվաղենք մեր գերեզմանը գտնել. օտարություն համբուրել: Կորչինք, կամ հողին տակ մեր հայրենյաց ծոց, կամ հողի երես մեր Հայրենիքեն դուրս... Կոշտ մի հող ինկած եմք հեղեղի մեջ, իբրև խռիվ ինկած եմք բոցերու մեջ, երանի՛ թե այրվեինք բոլորովին... ա՛հ, ազատեք զմեզ:

Արտաքին ձեռքը չէ միայն զմեզ չարչարողը, մեք կտանջվինք մեր ձեռքեն կչարչարվինք մեր ազգեն. իրենց փառաց համար զմեզ կզոհեն, իրենց շահու համար զմեզ կվաճառեն... Գնեցեք զմեզ...

Արդարություն արյան, Արքուն խնամակալության հասցուցեք մեր ծայնը, ո՛հ թող շնորհեն գթություն. դատեն իրավամբ, ալ դանակը մեր ոսկորին հասած է: Քանի՛ տարի է այսպես, քանի՛ հոգիք անցան ու անհետացան այս ծանապարհով և տակավին քանի՛ք այսուհետև:

Մեր մաճերը կոտրված են, լուծերը փշրած, եզն ու գոմեշ, կով ու մատակ խառն ի խառն կսատկին, ռեսն ու համբան տարակուսած են, մաճկալն ու հոտաղ ձեռք ձեռքի կցած հոսահատ կիային, շինել ու գործել կվերացվի մեր աշխարհից. ամեն մարդ փախչի, ամեն մարդ կորչի կնայի և այս ակնկալությունը պիտի բերե մեզ համար գարուն...

... Դուք արդեն գիտեք զմեզ չարչարող բարբարոս քրդերը. մեր մալ ու մուլքին նաև մեր կյանքին վնասող նոքն են, բայց մենք առավել քան զանոնց քանի տարի է ուրիշ տեղերեն վիշտեր, զրկանքներ կկրենք... քրդերու վնաս ի քաղաք պետություն կբողոքենք- բայց քաղքեն ընդունած վնաս՝ որի բողոքենք...

Լավ է ուրեմն չապրինք: Լավ է չաշխատինք քան աշխատինք վաստակենք ու անոթի մնանք մեռնինք... ո՛հ երանի ծննդուկներուն. երկնից թռչունք երջանիկ են օդի մեջ, Տարոնս հայ թշվառ է յուր հայրենյաց մեջ:

Ի սեր Աստծո, մի՛ թողուք կորսվինք մեք. մի թողուք մեր հայրենիքը ավելի, ապրեցուցեք զՏարոն, կաղաչե զձեզ Տարոն:

Յուր ամեն գեղերով տառապյալ
հասարակություն, ռեսներ և
համբարներ»:

Բայց Տարոնը չէր միայն, որ փրկության աղաղակներ էր նետում իր ցավերի առջև խուլ Արդարության լսողությունն ի վար: Ողջ Հայաստանի բուն ժողովուրդը ճարահատյալ «կստիպվի իր քրտեամբ և արեամբ թրջեալ և շաղախեալ արտերը և տները թողուլ և լացոտ աչքը ցիրուցան լինի գիրենք սնուցած հողերեն»:

Հային հարստահարում էր թուրքը, քուրդը, պարսիկը, առհասարակ՝ մահմեդականը: Նրանք հողատեր էին, իշխանավոր էին, պետություն էին, գեներ ու զորություն ունեին: Մահմեդական աստվածապետական տերության մեջ օրինականացված էր հարստահարողի այս վիճակը:

Բայց հայ աշխատավորը կեղեքվում էր նաև իր ներսում, իր նեղ ազգային շրջանակում:

Ինչպե՞ս:

Մի քանի տող միայն Գարեգին Սրվանձտյանցի հայ հոգևոր առաջնորդների մասին Ներսես Պատրիարքին ներկայացրած գեկուցումից: Գրել է, երբ 1878 թվականին քննիչի պաշտոնով շրջագայում էր Հայաստանով:

«Առաջնորդաց մեջ լավաց բացառություններ չեմ մոռնալ, բայց եթե հարցնեք, չեմ կրնար թվել: Առաջնորդ տեսա, որ յուր տանը մշակն էր և կախարդության հարյալ: Առաջնորդ էր գինով արբյալ և վիճակին պատուհաս մը: Առաջնորդ, որ զոր և գիշեր միմիայն յուր ձին կհոգար և պաշպոզուկ ու անաստ վարդապետ և եպիսկոպոս տեսա, որք կը շրջեին հաշխարհե-հաշխարհ, կուտեն, կխմեն, կխլեն, կձեռնադրեն, հրաշքներ ընեն»:

Բայց Հայոց մեջ միայն հոգևորական այս պաշտոնյաները չէին, որ թուրքի ու քրդի կեղեքումների վրա ավելացնում էին իրենց կեղեքումները: Դեռ կային նաև նրանք, հին իշխանների տեղերը գրաված տգետ, զարհուրելի խավարամիտ, ալիսպետ կոչված ազգային տեղական իշխանության ներկայացուցիչները, որոնց ծանր լուծը նույնպես տանում էր այլևս անասունի վիճակի հասած մարդ լուծը կերակրողի ոչ ուժերը, ոչ հոգին, ոչ կյանքը: Խնայում այդ կերակրողի ոչ ուժերը, ոչ հոգին, ոչ կյանքը:

Հիշու՞մ եք. մշեցիների բողոքագրի տողերը. «...մեք կտանջվինք մեր ձեռքեն, կչարչարվինք մեր ազգեն...»:

1870 թվականին Կոստանդնուպոլսի Հայոց ազգային ժողովի նիստերից մեկում քննվում էր գավառական հարստությունների խնդիրը: Նյութը վերցված է Լեոյի «Հայոց պատմություն» գրքի 4-րդ հատորից: Կարողանք ժողովում կատարված մտքերի փոխանակությունից երկու փոքրիկ հատված միայն:

Երեմիա Եպիսկոպոս.

«Գավառաց երկրորդ տեսակ ներքին հարստահարողը դարձյալ մեր մեջ են, անունով հայ են, քրիստոնյա են, բայց շատ անգամ ավելի դավաճան են ազգին հայրենյաց: Թերևս գիտենք, թե այսօր գավառաց մեջ այնպիսի բռնավոր հայեր ունինք, որոնց եղեռն և բռնությունը ավելի վնասակար են ազգին, քան զվաստակն. նույն հրեշ բռնավորներ գիշեր-ցերեկ բանգործ ըրած են ազգ մատնել, անմեղներ նույն հրեշ բռնավորներ գիշեր-ցերեկ բանգործ ըրած են ազգ մատնել, աշխարհը խառնել, զրպարտել, աղքատ ժողովուրդ կեղեքել և հարստահարել, աշխարհը խառնել, տակնուվրա անել իրենց շահուն և անբարտապանության համար. մեր խեղճ ազգայնոցմն ով որ չուխտեր այն բռնավորաց հնազանդ և կամակատար ծառա լինել, անշուշտ պիտի հալածվի, նախատվի մեծամեծ վնասուց հանդիպելով մինչև անգամ մահու ենթարկվի: Սույն ընտանի բռնավորք իր մեջ են, մեր անունով կը պարծին, մեր անունով կը հարստանան և կը փառավորվին... Ուստի երեսփոխանաց և ազգին

ուշադրություն խնդրելով՝ կառաջարկեն, որ փութան այս բռնավորաց բռնություն խորտակել, որպեսզի նոքա զԱզգը ջնջելով չը խորտակեն»:

Մազլումյան էֆենդի:

«...Գավառաց մեջ իշխան անունով խել մը բռնավորներ կան, կան նաև անխիղճ առաջնորդներ: Ներեցեք, որ այսպես անվանեցի զանոնք: Ասոնց ազդեցությունը ջնջելու և ազգային պաշտոններն զիրենք հեռու պահելու միջոցները խորհիլ: Ըստ որում հայ չորպաճիներ ժողովրդի վրա անողորքապես ծանրացած են, զանք կկեղեքեն և կը ճնշեն, ուստի զանոնք կամ հողազորության ածելով կամ ազգային գործերու միջամտութենե հեռի պահելով և կամ ուրիշ որևէ կերպով անոնց ազդեցությունը ջնջելու միջոցներ խորհիլ»:

Այսպես:

Աշխարհը բաժանված է կեղեքողների և կեղեքվողների միջև: Սա մշտական դրություն է. իշխաններ և ենթականեր: Հայաստանը նույնպես այսպիսի բաժանում ուներ, միայն մի տարբերությամբ. իշխողներն ու կեղեքողները նաև օտարներն էին, որոնց ճորտական լուծն էր կրում հայությունը:

Բայց իսկապես. մի՞թե այդպես ողորմելի ու հնազանդ էր հայը: Մի՞թե բոլորովին մեռել էր նրա ազատատենչ ոգին, արժանապատվության զգացումը: Ճորտ և վե՞րջ:

Ո՛չ, իհարկե: Կար մաքառում, մշտապես, անդուլ մաքառում: Կային հայ համայնքներ, որոնք լեռնային անմատչելի բարձունքների պաշտպանությունն ունենալով՝ կարողանում էին իրենց անուրանալի քաջությամբ դիմագրավել թուրքերի և քրդերի հարձակումներին: Այս համայնքները գտնվում էին հատկապես Տավրոսի խոժոռ գագաթներին մերձ: Այստեղ մաքառումը դյուրին չէր բնավ, դաժան էր ինչպես յուրաքանչյուր կռիվ, երբ կողմերից ոչ մեկը չէր ուզում զիջել: Բայց հայերը, ի վերջո, կարողանում էին հաղթանակներ տանել:

Հիշատակվում են Մոկսի, Շատախի, Իսքեանի գավառների և ուրիշ մի քանի առանձին գյուղերի, ինչպես Ճապաղջուրի ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ ձեռք բերած կիսաանկախ, ճորտությունից ազատ վիճակը, որոնք սակայն մասնակի և առանձնացած երևույթներ էին և չէին կարողանում փոփոխություն մտցնել ընդհանուր վիճակի մեջ:

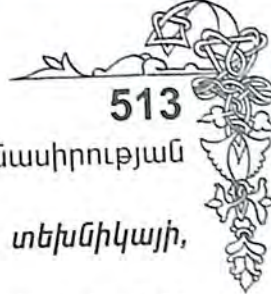
Սակայն պայքարի երկու հզոր օջախներ հայ ժողովրդի ազատություն և անկախություն ձեռք բերելու ջանքերի մեջ գրանցեցին իրենց փայլուն օրինակը, հաստատելով այն համոզումը, թե անկախ իր հարստահարված, ճորտական վիճակից, անկախ ամենօրյա տառապանքից՝ հայի արյունը ջուր չէր դարձել...

Սասուն և Ջեթուն:

Ես դեռ կպատմեմ նրանց մասին: Բայց հիմա ես դեռ պիտի այս երկարող պատմությունն ավարտեմ, որ կարողանամ բարձրանալ լեռների անմատչելի բարձունքները՝ նրանց հանդիպելու համար:

Հիմա պիտի խոսենք թուրքահպատակ հայկական քաղաքների մասին:

Քաղաքներում քիչ այլ է վիճակը: Դեռ կանգուն էին շուրջ 40 հայկական և հայաբնակ քաղաքներ, որտեղ հայերն էին տնօրինում առևտուրն ու արհեստագործությունը:

Պատմաբան Ի. Գոլոբորոդկոն իր «Հին ու նոր Թուրքիա» ուսումնասիրության մեջ գրում է.

«Քաղաքներում առանց հայերի չէր կարող գոյություն ունենալ տեխնիկայի, արվեստի, գիտության, արհեստագործության որևէ ճյուղ»:

Թոխատ

...Եվդոկիա քաղաքը, որը կոչվում էր նաև Թոխատ, գտնվում էր մետաղահանման հանքերի մոտ, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում հայ պղնձագործներին արտադրել քանակով շատ և որակով գերազանց ապրանքներ: Եվդոկիա-Թոխատի հայ պղնձագործների ընտիր, գեղեցիկ ամանները, սեղանի սպասքները, կաթսաները փնտրված էին տերության բոլոր վայրերում: Արվեստի վերածված հայ պղնձագործների սքանչելի ստեղծագործությունները նաև վաճառականության համար էին մեծ հետաքրքրություն ներկայացնում:

Եվդոկիա-Թոխատը հայերի շնորհիվ դարձել էր Օսմանյան կայսրության մետաղագործության կարևոր և մեծ ապագա նախանշող կենտրոններից մեկը:

Պղնձագործության կենտրոն էր նաև Կարինը, Երզնկան...

Երզնկայում պատրաստված կաթսաները, թասերը, ափսեները, ինքնաեռները, նուրբ ջրամանները ցուցադրվում էին Փարիզի, Վիեննայի և նույնիսկ հեռավոր Ֆիլադելֆիայի ցուցահանդեսներում, մրցանակներ շահում:

Խարբերդի, Կարինի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի հայ երկաթագործների պատրաստած երկաթե գործիքների, կողպեքների, մանկական օրորոցների ամիվների ու ամբողջական կառքերի, մկրատների ու դանակների, բազմատեսակ սառը զենքերի ու հրազենի համբավը նույնպես վաղուց դուրս էր եկել Օսմանյան կայսրության սահմաններից՝ արժանանալով մեծագույն հարգանքի:

...Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաներին արգելված էր զենք կրել: Հայերին նույնպես, որոնց արտոնված էր այդ զենքերի պատրաստումը: Բայց արգելվում էր ոչ միայն հրազեն ունենալու, այլ ինքնապաշտպանության համար սովորական մի դաշույն կրելու իրավունքը:

Սակայն Սասունի և Ջեթունի հայ լեռնականները զենք էին պատրաստում իրենց համար: Նրանք այդ զենքով կարողանում էին պաշտպանել իրենց անկախությունն ու արժանապատվությունը: Ինչո՞ւ մյուս գավառների զինագործները իրենց զենքերը պատրաստում էին քրդերի ու թուրքերի համար և չէին մտածում, թեկուզ գաղտնի ունենալ իրենց անձն ու ընտանիքը պաշտպանող սառը զենքն ու հրազենը:

Ջեթունցի ռազմիկներ

Այս հարցին դժվար է պատասխանել: Ամենօրյա ճնշումների բովում զենք արտադրող և թշնամուն զինող հայերը կարող էին ողջ հայությանը զինել, հատկապես գյուղացուն, որը ենթարկված էր ամենօրյա թալանի, ճնշումի, վիրավորանքի՝ հայ զինագործ վարպետների զենքերով զինավառված մարդկային կերպարանքը կորցրած ճիվաղների կողմից: Ինչո՞ւ սասունցին ու զեյթունցին կարող էին իրենց համար զենք պատրաստել, իսկ, ասենք, կարինցի հայերը՝ ոչ: Չգիտեմ: Այստեղ գուցե հարկավոր է հոգեբանական խոր վերլուծություն Չայոց սարսափի չափը հասկանալու, կամ նույն Չայոց քաջակորով ոգին գնահատելու համար:

Ինչևէ: Խոսքը հիմա Չայոց քաղաքներում բնակվող հայ արհեստավորների մասին է, ովքեր իրենց արհեստները հասցրել էին արվեստի բարձունքներին:

Ինչպես, օրինակ.

Կարինում, Ախալցխայում, Սեբաստիայում և, իհարկե, Վանում արտադրված ոսկերչական ապրանքների տեսակներն այնքան բազմահմուտ, բազմատեսակ և միմյանցից տարբեր էին, որքան թույլ էր տալիս տվյալ արհեստագործի պայծառ երևակայությունն ու մտքի թռիչքը:

Աղանայում, Մարաշում, Բաղեշում, Կարինում, Դերսիմում կաշեգործության, կոշկակարության, թանկագին մորթիներից մուշտակներ պատրաստելու վարպետներն էին ապրում:

Չենք խոսում թիթեղագործների, հյուսների, թաղիքագործների, պայտառների, որմնադիրների, կավագործների, համետագործների, նույնիսկ վարսավիրների, հացագործների, մսագործների մասին, որոնք նույնպես ամենուրեք մեծ մասամբ հայեր էին:

Չի կարելի չխոսել բրդե, բամբակե, վուշե, մետաքսե գործվածքների, չթագործության, կտավագործության, մահուղագործության մասին, որոնց համբավը տարածված էր ամենուրեք: Ընտիր շալերի, սքանչելի գորգերի, բրդյա աբաների հայ վարպետների հռչակն այնքան էր տարածված, որ հեռավոր քաղաքներից արհեստավոր վարպետներ էին գալիս Չայաստան հայերի մոտ կատարելագործվելու...

Պատմաբան Ա. Կոսեը իր «Բուլղարիայի նոր պատմությունը» գրքում հաղորդում է, որ «1837 թվականի հուլիսի 5-ին կառավարության հրահանգով Բուլղարիայից Սիլվեն քաղաքի պղնձագործները, մահուղագործներն ու դերձակները գալիս են Կարին կատարելագործման»:

Բոլոր տեսակի գործվածքները ներկելու, ծաղկանկար դաջելու վարպետներ էին հայերը, իրենց որդան և տորոն ներկանյութերի բացառիկ ճաշակավոր ընտրությամբ:

Չայերը ոչ միայն արտադրում էին, այլ նաև այդ արտադրանքը տանում էին քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր և վաճառում էին: Բոլոր տեսակի արգելքները բացառելով, ամենուրեք վիտացող ավագակախմբերին դիմագրավելով՝ հայ վաճառականների քարավանները շարունակում էին իրենց օգտաշահ գործը՝ տանել բերելով ոչ միայն արհեստագործական ապրանքներ, այլև գյուղա-

տնտեսական մթերքներ, ներկեր, ծխախոտ, բամբակ, խեժ, բուրդ, մորթիներ, մեղրամոմ, չորացրած մրգեր, ընկուզենու կոճղեր, հացահատիկ, մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Թուրք-եվրոպական առևտրի գլխավոր բաժինը պատկանում էր Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայ վաճառականներին: Նրանք էին ներմուծում եվրոպական ապրանքներ, որոնք տարածվում էին Պարսկաստանից մինչև Աֆղանստան: Նրանք առևտրական կետեր էին բացում Մարսելում, Փարիզում, Լիվոռնոյում, Վենետիկում, Լոնդոնում, Մանչեստրում, Յուլանդիայում, իսկ Արևելքում՝ Յոնկաստանում, Ֆիլիպպիններում, Ռուսական սահմանամերձ և հեռավոր քաղաքներում, օվկիանոսից այն կողմ՝ Ամերիկա մայր ցամաքում:

Կարինը առևտրի խոշորագույն կենտրոն էր, որը հանգուցում էր տարանցիկ առևտրական ուղիները, եվրոպական և ասիական ապրանքների մթերումները հատուկ պահեստներում: Կարինը նաև անցորդ վաճառականներին հանգրվանելու հնարավորություն էր ընձեռում և, փաստորեն, խոշոր շուկայի դեր էր կատարում: Չիշո՞ւմ եք. մի ժամանակ մեծան դեր էին կատարում **Դվինը, Անին, Արծնը:**

Սակայն հայ վաճառականն ու իր առևտուրը հարստության աղբյուր լինելով թուրք կառավարության համար, այնուամենայնիվ, գտնվում էին անապահով վիճակում: Չկար անծի և գույքի պաշտպանության երաշխիք: Օսմանյան կայսրությունը մշտապես դրամի կարիք ուներ և այս պատճառով բարձրացնում էր մաքսային հարկերը, իսկ մաքսատան աշխատողների բռնությունն ու կամայականությունը սահմաններ չէին ճանաչում: Անընդհատ ծանրանում էին ավելացող պետական հարկերն ու տուրքերը, հաճախակի էին դառնում բռնագանձումները և նույնիսկ վաճառականի ողջ ունեցվածքի յուրացումը:

Մենք զարմանում ենք, թե ինչո՞ւ էր նա թողնում իր հայրենիքը և հեռանում նրանից՝ իր քարավանները տանելով այլ ճանապարհներով...

Չայերի իրավագրկությունը առավել դաժան կերպարանք ստացավ 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին քառորդին: Գնշումների խտացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ թուրք հորդաները անկարող էին ստրկացնել արյունակից ենիչերիներին, նախկինի պես անհամար ավար ու ռազմագերիներ ձեռք բերել: Թուրքական արյունածոր յաթաղանը Արևմուտքում դեմ էր առել Եվրոպայի, Արևելքում՝ Ռուսաստանի դիմադրությանը: Սուլթաններն այժմ կատաղի ջանքերով խեղդում էին իրենց տիրակալության տակ գտնվող ժողովուրդների ամենաամենդ ինքնապաշտպանությունն անգամ: Մոլեռանդ վերնախավը, նրա հոգևոր ու աշխարհիկ պետերը միջոցների մեջ խտրություն չդնելով՝ փորձում էին բռնի կրոնափոխումով դարձի բերել հայերին:

Կարինի և Տրապիզոնի փաշայություններում, Սև գետ կոչվող ձորերի, Չանչենի գավառի, Սյուրմենի լեռնահովտի 100 գյուղեր մահմեդականություն ընդունելու բռնադատվեցին: Չավատափոխությունը կատաղի չափերի հասավ Վասպուրականում և Բիթլիսում: Բաղեշի մոլլան հրաման արձակեց, թե երբ որևէ հայ մահմեդականություն ընդունի, ապա նրա բոլոր ազգականները պարտավոր են իրենց արու զավակներին հանձնել սրա խնամակալությանը: Չրամանը ցնցեց

Բաղեշի ու Վանի հայերին, որոնք մեծ, խելքից մտքից դուրս կաշառքներով կարողացան վերացնել այդ ավելի քան ստոր հրամանը: Սակայն այս նույն մոլլան հայերի դեմ ոտքի հանեց քրդերին ու թուրքերի տականքը... ու նորից հոսեց անմեղների արյունը: Ու նորից թողնելով իրենց տունը՝ փախեցին ճանապարհը բռնեցին հալածվածները:

Բայց միայն թուրք ու քուրդ խաժամուժը չէր հայերին տանջանք, չարչարանքի ենթարկողը:

Վերնախավի պղտոր արյան հաճույքը անմեղ, որևէ մեղք չգործած հայերին բանտ նետելն էր ու այնտեղ խելքից մտքից դուրս տանջահարության ենթարկելը: Երբ մահը փակում էր այդ խեղճերի աչքերը, կարելի էր առանց դժվարության գրավել նրա տունը, ունեցվածքը, կանանց...

Հայերի համար Թուրքիայում դատարան գոյություն չուներ: Շարիաթի օրենքով հայերը զրկված էին վկայություն տալու իրավունքից: Մահմեդականը կարող էր առևանգել, թալանել, սպանել ու մնալ անպատիժ, և վկայել, որ թալանողը, սպանողը հայն է: Եթե որևէ հայ փորձեր բողոքել՝ դաժան վրիժառության կենթարկվեր:

Եվ դեռ զարմանում ենք, թե ինչու էին հայերը մշտապես գաղթականության և պանդխտության ճանապարհները մաշում:

Սակայն Հայոց մեջ կար մի խավ, որին հովանավորում էին փաշաները, և նույնիսկ սուլթանը: Նախքան այս խավի մասին խոսելը՝ պատմենք Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող, սակայն Բուլ Ռայաստանից դուրս գաղթավայրերի մասին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՈՋԱԽՆԵՐ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Կոստանդնուպոլիս: Օսմանյան կայսրությունում Բոսֆորի հիասքանչ ափերին տարածված այս քաղաքը, որը համարվում էր «ոսկե կամուրջ» Արևելքի և Արևմուտքի միջև, դեռևս 5-րդ դարից սկսել է ընդունել հայերին: Երբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը, այնտեղ ապրում էր 1000-ից ավելի հայ ընտանիք՝ հիմնականում քաղաքի Ղալա-

թիա կոչվող թաղամասում:

Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքական աթոռը գտնվում էր Սբ. Գևորգ եկեղեցում և 1540 թվականին, թուրքերի կողմից քաղաքը գրավելուց անմիջապես հետո, ձևավորվում են Հայոց պատրիարքների պարտականությունները սուլթանական կառավարության հանդեպ: Նրանք Բարձր Դռան կողմից դիտվում էին որպես արևմտահայերի հոգևոր պետեր և միջնորդ օղակ էին հայ ազգի և Օսմանյան պետության միջև:

Հետագա դարերում հայերի թիվն այստեղ հասավ 200 հազարի, ստեղծվեցին նոր, զուտ հայկական արվարձաններ:

Ըստ 1764 թվականի հունիսի 3-ի սուլթանական հրովարտակի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը իրավունք ուներ՝ տնօրինելու Անատոլիայի ու Ռումե-լիայի հայերի հոգևոր գործերը, ընտրել կամ հրաժարեցնել առաջնորդներին, թեմակալներին, ինչպես նաև քաղաքացիական այլևայլ խնդիրներին վերաբերող վճռական խոսքի իրավունք: Պատրիարքն էր կարգավորում հողերի, կտակների, վճռական խոսքի իրավունք: Պատրիարքն էր կարգավորում հողերի, կտակների և հոգաբարձության խնդիրները, նվիրակներ հղում եկեղեցական տուրքերի և նվաճողների հավաքելու համար: Պատրիարքն էր գավառներից ստացված բողոքները հանձնում Բարձր Դռն: Պատժել էր տալիս աղանդավորներին: Արտոնում էր վանքերի ու եկեղեցիների կառուցումը, դպրոցների ու նախակրթարանների բացումը մայրաքաղաքում, տպարանների հիմնումը, գրքերի տպագրությունը:

Հայերի առաջին դպրոցն այստեղ բացվեց Գում-Գաբուում, Մայր եկեղեցում կից 1789 թվականին: Մինչ այդ հայ մանուկները, գրեթե գաղտնի, հայեցի կրթություն էին ստանում ընտանեկան դպրոցներում: Եկեղեցիներին կից դպրոցներ բացվեցին սուլթան Սելիմի՝ պատրիարքարանին տրված իրավունքից հետո:

Պատրիարքարանն ուներ ընդարձակ կալվածքներ, իրեն ենթակա 2 տասնյակից ավելի պաշտոնյաներ, դատական և ոստիկանական իրավունքներ, նույնիսկ բանտախցեր:

Սուլթանը պատրիարքին և նրա 15 ծառաներին արտոնել էր ձի հեծնել և շքեղ տարազ հագնել, այն՝ ինչը արգելված էր մյուս հայերին: Սակայն, անկախ այս տարազ հագնելից, որը մեծ մասամբ պայմանավորված էր արևմտահայությանը պատրիարքի միջոցով զսպված պահելու նկատառումով, սուլթանների և բարձր պաշտոնյաների համար հայ վերնախավի ամենաբարձր դիրքերում գտնվող յուրաքանչյուր ոք «գլավուր» էր և ավելի արհամարհելի, քան մահմեդական որևէ տականք:

Ղուկաս Ինժիճյանն իր «Աշխարհագրություն» ուսումնասիրության մեջ վկայում է, թե Հայոց պատրիարքը պարտավոր էր 100 հազար ակչե միանվազ հարկ տալ արքունիքին, որպեսզի կարողանար ստանալ իր պաշտոնում հաստատվելու մասին սուլթանական հրովարտակը: Այս հարկագումարը սուլթաններին և մեծ վեզիրներին շահագրգռում էր հաճախակի փոփոխելու պատրիարքներին, որպեսզի ամեն մի նորընտիր պատրիարքից կորզվեր 100 հազար ակչե և մեծամեծ կաշառքներ՝ մեծ վեզիրին, վեզիրի տեղակալին, չաուշ բաշուն, ենիչերի աղասուն:

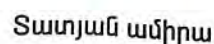
Կարելի է պատկերացնել, թե եկեղեցու անընդհատ հարկահավաքությունը ժողովրդից՝ կառավարությանը տրվելիք ահագնացող գումարների պատճառով ինչ չափերի էր հասել: Դեռ 16-րդ դարում Օսմանյան կայսրության արքունիքում մեծ համարում ունեցող հայերից ձևավորվել էր մեծահարուստների մի խավ, որը կոչվում էր **չելեբի**:

Չելեբի պատվանունն են ստացել այն հայ երևելիները, ովքեր դառնալով թուրք փաշաների սեղանավորներ՝ զբաղվում էին վաշխառությամբ և մեծ պաշտոններ գրավում թուրքական կառավարման հանգույցներում, զբաղվում տարանցիկ առևտրով:

Լենն բացատրում է.

Հայ ամիրաները արքունիքում ժառանգաբար տիրում էին մի քանի կարևոր արհեստներ ղեկավարելու իրավունքին։ Օրինակ, արքունի ոսկերչապետությանը, ճարտարապետությանը, դարբնապետությանը և այլն։ Եվ այս արհեստների հետ կապված մի քանի պետական ձեռնարկություններ, որոնք նույնպես ժառանգաբար անցնում էին հայ ամիրանական տոհմերին։ Օրինակ, դրամահատության գործարանը, փողերանոցը, ուր կենտրոնանում էին պետությանը պատկանող ոսկու և արծաթի պահեստները, գտնվում էին արքունի ոսկերիչներ **Տուգյան** տոհմի ձեռքին։ Ճարտարապետությունը, պետական շինարարությունը, նույնպես մի շատ մեծածախ և շատ բազմապահանջ ձեռնարկություն, **Պալյան** ամիրանների տոհմին էր պատկանում։ **Պալյան** ճարտարապետների մասին իր տեղում պատմել ենք։ Պատմել ենք, թե ինչպես **Սինանից** հետո նրանք կառուցեցին Կոստանդնուպոլիսը։ Հիմա հիշենք մյուս ամիրաններին։

Արհեստավոր ամիրաներից ավելի նշանավոր էին վաճառական ամիրաները, որոնք հայտնի էին **սեղանավոր**՝ սարաֆ, բանկիր անունով: Նրանք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում ելևմտական ողջ գործառույթունը: Սարաֆ—ամիրան, բացի պետական

519
ներին, որոնք
պետական
պետության
չ չափազանց

Լենոն գրում է.

Այսպես ազգամիջյան կռիվների գնով, ամիրայությունը իր իրավունքը դարձրեց պատրիարքներ ընտրելն ու հրաժարեցնելը:

Ղուկաս Ինճիճյանը այցելելով Բոսֆոր, այս ապարանքների մասին գրել է բանաստեղծությամբ.

«Անցի նաւակաւ՝ ընդ ծով քաղաքին,
Տեսի և զտունս՝ զամարանոցին,
Երբեղ գեղեցիկ՝ ձգեալ առ ծովին,
Մինչ երանի տաս՝ բնակչաց նոցին...»:

Բայց ամիրանների մասին սա միակողմանի կարծիք է, որովհետև նրանցից ոմանք իրոք օժտված էին ազգային լավագույն բնազդով և հայ հասարակության համար դառնում էին բարերար, և չի կարելի ուրանալ նրանց ծառայությունները...

Ամիրաներից ոմանք էլ իրենց ծախսերով Սիրիջանյան ամիրայի հովանավորյալ տպարանում դասագրքեր էին հրատարակում, որով նպաստում էին հայ մանուկների հայեցի դաստիարակության գործին:

Հարուսթյուն Պեգճյանը իր վաստակը չէր դիտում

Խաչատուր Դադայանը իր «Տասը կապիտալիստ» գրքում հարուստին Պեգրլանին նվիրված ակնարկն սկսում է այսպես.

«Անչափ դժվար է մեծ մարդկանց մասին գրել: Մեծը մեծ է հենց այն բանով, որ ազգին նվիրաբերած նրա կյանքն ու գործը գրեթե անհնար է իսպառ գիտակցել ու գնահատել: Բայց դա անել անհրաժեշտ է: Դա մեզ է պետք, նրանց, ովքեր նաև այդպիսի մարդկանց շնորհիվ գոյատևեցին, չանհետացան»:

...Քոռ նականվամբ Յուսուֆ փաշան փոխարքա էր՝ դաժանաբարո, ազաի ու անկուշտ: Նրա փոխարքայության ժամանակ հույները նրան մեծ կաշառք տալով փորձեցին երուսաղեմի Սուրբ Հակոբա վանքը խլել հայերի ձեռքից և իրենցով անել: Իսկ հայտնի է, որ երուսաղեմում գտնվող այս վանքը հնագույն ժամանակներում կառուցել են հայերը, և այն մշտապես պատկանել է նրանց: Հույներից ստանալով կաշառքը՝ Քոռը խնդրագիր է տանում սուլթանին՝ հայերին ներկայացնելով որպես հույներին պատկանող եկեղեցու զավթիչներ: Ուստի հույները հիմա սուլթանից խնդրում են այն վերադարձնել և դրա դիմաց պատրաստ են արքունի գանձարանին վճարել 1000 քսակ:

Պեզճյանը պատրիարքարանից վերցնելով նախկին սուլթանների ձեռքով վավերացված փաստաթղթերը, որոնք հաստատում են, թե Երուսաղեմի Աթոռի ճակոթա վանքը կառուցել են հայերը, և այն միշտ պատկանել է նրանց՝ դրանք ներկայացնում է սուլթանին: Ըստ այդ վավերաթղթերի՝ սուլթան Մահմուդը իր ֆերմանով վերահաստատում է հայերի ժառանգական իրավունքը վանքի նկատմամբ:

Տուգյան ամիրայի միջոցով Պեզդյանը դառնում է կայսրության բոլոր առևտրական գործերի ու պաշտոնյաների տեսուչ և վերակացու: Հետո սուլթանի անձնական հրավերով նշանակվում է նրա անձնական ծախքերն ու կարիքները հոգացող սեղանավոր...

Սակայն անկախ հայ մեծահարուստների ամնագործ նվիրվածությանը սուլթանին ու իր կառավարությանը, ինչպես արդեն ասել ենք, նրանց կյանքն ու հարստությունն ապահովված չէր: Նրանք մի անակնկալով կարող էին կորցնել ոչ միայն հարստությունը, այլև կյանքը: Սուլթանը միշտ էլ կարող էր պատճառ գտնել կառավարան ուղարկելու որևէ հայ մեծահարուստի: Սրա փայլուն օրինակը Տուզյան գերդաստանի ճակատագիրն էր...

...Տուգյանները շուրջ մեկ դար իրենց ձեռքում էին պահում Թուրքիայի դրամահատության գործը: Նրանց հարստությունն այնքան մեծ էր, որ սև մաղձ նախանձի առիթ էր դարձել: Սուլթան Մահմուդ Երկրորդը ցանկանալով տեր դառնալ Տուգյանների հարստությանը՝ 1819 թվականի օգոստոսին նրանից հաշվետվություն պահանջեց գանձարանի մասին և պատրվակ բռնելով չեղած

պակասորդը, գիշերով պաշարել տվեց Տուգյան ամիրայի ապարանքը, բռնագրավեց նրա ողջ ունեցվածքը և գլխատել տվեց ընտանիքի բոլոր տղամարդ անդամներին՝ ծերերից մինչև գրկանոց:

Հաջի Հարություն

Սարգիս Դուգյան

Սարգիս Չեկերի

Այս ողբերգությունից հետո Հարություն Պեզդյանը նշանակվում է դրամահատարանի տնօրեն, դառնալով սուլթանի ամենավստահելի անձը:

...Պեզդյան ամիրան եղավ իր ազգի ճշմարիտ բարեգործը, սակայն ոչ միայն իր ազգի: 1826 թվականի հուլիսի 8-ին Կոստանդնուպոլսի սարսափելի հրդեհին կուլ գնացին բազմաթիվ շուկաներ, խանութներ, տներ: Հարություն ամիրան «վիթխարի ֆինանսական օգնություն» ցույց տվեց ոչ միայն հայերին, այլև հույներին ու թուրքերին... Նա պարզապես մարդասեր էր և չէր կարող անցնել մարդու տառապանքի կողքից, ինչ ազգի էլ որ պատկանելիս լիներ:

Բայց նրա բարեխնամ հոգին մախ և առաջ իր ժողովրդի հետ էր: Մեծ հրդեհին հետևած ահռելի սովի ժամանակ մա այնքան գումարներ ներդրեց, որ իր հայրենակիցներին ազատեց սովամահությունից:

Հետո Գում-Գաբուի հրդեհի ժամանակ կործանված փայտաշեն մայր եկեղեցու փոխարեն կառուցեց նորը՝ քարաշեն, գեղեցիկ սուրբ Հարություն եկեղեցին...

Կառուցեց նաև Գելիբոլուի Հայոց եկեղեցին: Վճարեց Միջագյուղի, Ադրիանապոլսի և Մալազիայի եկեղեցիների կուտակված պարտքերը:

Եկեղեցիներ կառուցելով, կամ նպաստելով նրանց բարգավաճմանը՝ Պեզդյան ամիրան նպաստում էր նաև եկեղեցիներին կից և առանձին գործող դպրոցների բարգավաճմանը: Նորոգել է Գում-Գաբուի Սբ. Լուսավորիչ մայր դպրոցը, Բերայում կառուցել է հայ աղջիկներին ասեղնագործություն ուսուցանելու վարժարան: Ապա ի հիշատակ ծնողների՝ կառուցել է Սբ. Առաքելոցն Պողոսի և Սբ. Կույսին Վարվառա երկու դպրոցները:

Իր ծախսերով հրատարակել է տվել Գ. Փեշտիմալջյանի «Պարսկերեն-հայերեն» մեծածավալ բառարանը և անվճար բաժանել հայկական դպրոցներին: Նրա ծախսերով է հրատարակվել նաև «Հայկազյան բառարանը»:

Կառուցում է նաև երկու հիվանդանոց՝ Սբ. Փրկիչ, Մծբնա Սբ. Հակոբ հայրապետի եկեղեցիների հետ միասին: Ասում են, մինչև հիմա մայրաքաղաքում գործում է Պեզդյան ամիրայի կառուցած հիվանդանոցը:

Հարություն Պեզդյանի միջոցով հիմնվում է «Տնանկաց սնդուկը» չքավոր հայրենակիցներին օգելու համար: Ռուս-թուրքական պատերազմից տուժած հայերին մեծ գումարներ է նվիրում: Եվ իր օրինակով խրախուսում մեծահարուստ հայերին:

Խաչատուր Դադայանը գրում է.

«Մի օր Հ. Պեզդյանը պատրիարքարանում ընդհանուր ժողով է գումարում՝ հրավիրելով ամիրաներին՝ մեծահարուստ վաճառականներին, արհեստավորների ղեկավարների և ասում է մոզական խոսքեր, որոնք իրենց արդիականությունը պահպանել են մինչև օրս (պահպանված տեքստը աշխարհաբարի ենք վերածել - Խ. Դ.): «Ամառվա մի երկար օր առավոտից մինչև երեկո քաղցած են մնացել, առանց գրպանումս մի դուռուշ իսկ ունենալու, որով կարողանայի հացի կտոր գնել, ուտել և կշտանալ: Այս բանը իմ ներկա վիճակում թվում է սուտ և երազ: Այժմ իմ քսակում ունեն 4 կամ 5 դահեկան, բայց լավ գիտեք, թե իմ սիրելի եղբայրներ, որ սա ևս սուտ ու երազ է, քանզի այսօր կա, բայց հնարավոր է, որ վաղը բոլորովին չլինի, հնարավոր է, որ մի դուռուշի անգամ կարոտ լինեմ. սա անտարակույս է:

...Հարկ է գիտենալ, որ մեր ունեցածը Աստծո պարգևն է, և մի՞թե Աստված կամենում է, որ մենք վայելքների մեջ հղվացած ժամանակ մոռանանք հացի կարոտյալ աղքատներին և մենք, որ այսօր կարող վիճակում ենք գտնվում՝ չփութանք խնամարկել անկարողներին: Եթե հավատում եք, որ այս աշխարհի ծոխություններն ու փառքերը վաղանցիկ ու դյուրափոխ են, ուրեմն պետք է՝ դրանց վրա հույս դնել, այլ հարկ է մեր հույսը Աստծո գթասրտության վրա դրած գոհություն վերառաքելով նրա ողորմածության համար՝ մեր ձեռքից եկած օգնությունն անենք կարոտյալներին: Ո՛ր գիտի, գուցե և մենք էլ մի օր անցնենք կարոտյալներու ու խեղճերի կարգը և ուրիշներից օգնություն ակնկալելու ու տեսնելու կարիք ունենանք»:

Մի մանրամասն ևս...

...1829 թվականին Ռուսաստանից պարտված Թուրքիան Ադրիանապոլսի պայմանագրով նրան 18 մլն արծաթ ռուբլի ռազմատուգանք պետք է վճարեր, սակայն զանձարանը դատարկ էր: Եվ ահա, Պեզդյան ամիրան իր մոտ է հրավիրում Կոստանդնուպոլսում առևտրով զբաղվող եվրոպացի խոշոր վաճառականներին և առաջարկում բավական շահավետ տոկոսադրույքով փոխատվություններին և առաջարկում բավական շահավետ տոկոսադրույքով փոխատվություններին և առաջարկում բավական շահավետ տոկոսադրույքով փոխատվություններին և առաջարկում բավական շահավետ տոկոսադրույքով փոխատվություններին:

Երբ մա վախճանվեց՝ նրան թաղեցին իր կառուցած Սբ. Հարություն եկեղեցում: Ասում են, մինչև հիմա, 170 տարի անցնելուց հետո էլ կարդացվում է նրա շիրմի տապանաքարի գիրը...

Օգտվենք արքեպիսկոպոս Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում» կոթողային աշխատության Բ հատորից՝ հասկանալու համար հայ եկեղեցու ներսում 18–19-րդ դարերում տիրող իրավիճակը:

Բայց նա տեսնում էր, չէ՞, թե որքան հաճախ եկեղեցու ներքին պայքարը իր հոգսերի վրա նոր հոգսեր էր ավելացնում: Հայ ժողովուրդը մեծ հպարտությամբ և խանդաղատանքով կարող է հիշել իր եկեղեցու սրբասուրբ այրերին, որոնց միակ նպատակը ճորտացած ժողովրդին ծառայելն էր: Մենք դեռ նրանց մասին կպատմենք: Սակայն հիմա, 18–րդ դարի ավարտին և 19–րդ դարի ընթացքին Պոլսահայ պատրիարքությունը չէր գտնվում իր արժանավոր տեղում: Եվ գուցե այս էր պատճառը, որ կորցնելով հավատը իր սեփական հոգևորականության նկատմամբ՝ հատկապես միջին դասից շատերն ընկնում էին կաթոլիկ ճիզվիտների որսացանքը:

Ինչևէ: Հիմա պիտի մոռանամ ամիրաներին, վաճառականներին, արհեստավորներին, հոգևորականներին ու պիտի պատմեմ Կոստանդնուպոլսում հավաքված գավառացի հայերի մասին, առանց որոնց այս գաղթօջախի կյանքը ամբողջական չի լինի:

ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐ

*«Լուսիկ մը փրթավ սարեն,
Կեսն է խոռ ու կեսն բոլոր,
Լուսիկ, դուն լուսով կերթաս,
Թե կենաս պահիկ մ' հուտա,
Երկու խոսք գանգատ ունիմ
Գանգտիմ, դուն ավա գնա:
Գնա, դարիբիս ըսե,
Զ'կենա ու ելլա գա...»:*

Այս տառապած, չարչրկված ժողովրդի ամենատարողունակ դժբախտություններից մեկը եղել է հայրերին, որդիներին, ամուսիններին պանդխտության ճանապարհելը, հանուն նրանց չնչին վաստակի, որ կարողանան հարկահանության լուծը թեթևացնել: Նրանք, հողի զավակները, որոնց ողջ մարդկությունը պարտական է իր ապրուստի, իր գոյության համար, ամենաճնշվածն ու

ամենահարստահարվածն էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև աշխարհի որևէ ուրիշ երկրում: Սակայն Հայաստանում՝ առավել, որովհետև գտնվում էր ոչ միայն սեփական հարստահարողի, այլև պարսիկի ու թուրքի մոդկալի լծի տակ, որոնց կրոնը իրենց շարիաթով գեղջուկի կյանքի իմաստը հասցնում էր ու հավասարեցնում մրջյունի գոյությանը, որին կարող էր ոչնչացնել իր ծանր ներքանի տակ:

Հայերի երկարատև գոյությունը Պարսկաստանի և Թուրքիայի լծի տակ, անշուշտ, իր կնիքն էր դրել նրա բնավորության և սովորույթի վրա: Բայց դեռ մնացել էր բնավորության այն առողջ պաշարը, որը ժառանգել էր նախնիներից և որն ապրեցնում էր ազգը իր գոյատևության դաժան բավիղներում: Եվ դրա կրողը անվերապահորեն գեղջուկն էր: Նրա արտաքին հնազանդության տակ դեռ ապրում էր նրա հպարտ ոգին, որով և կանգուն էր մնում որպես ազգային հավաքականություն:

Ովքե՞ր էին պանդուխտները: Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի և մյուս մեծ քաղաքների սևագործ աշխատավորությունը՝ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից այստեղ հասած՝ նրանք, ովքեր օտար վայրեր էին գնում աշխատանք որոնելու: Պանդուխտը գաղթական չէր: Նա միայն ժամանակավորապես

էր թողնում իր հայրենի ծննդավայրը, որ օտար քաղաքներում վաստակի և վերադառնալով՝ կարողանա անգթորեն պահանջվող տուրքն ու հարկը վճարել, և եթե, Աստված տա, քիչ էլ ապրուստ հայթայթել:

Պանդխտում էին այրերը: Եվ շատ տեղերում մնում էին միայն ծերերը, կանայք և մանկտիմք:

Արևմտյան Հայաստանից պանդխտած հայերի տարածման շրջանակը լայն էր ու ընդգրկում. Կոստանդնուպոլսից, Ջնյուռնիայից, Տրապիզոնից և նավահանգստային քաղաքներից բացի՝ Բաքու, Թիֆլիս, Պարսկաստանի քաղաքներ, անգամ Եվրոպա և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

Միայն Կոստանդնուպոլսում հայ պանդուխտների թիվը հասնում էր 15.000-ի: Նրանք զբաղվում էին օրավարձու բանվորությամբ, բեռնակրությամբ, ջրկիրությամբ, վարձվում էին տներում որպես ծառաներ և հավատարմատարներ: Դրամական հաստատությունները, գրասենյակները, քաղաքի շքեղաշուք խանութները պահում էին իրենց սեփական բեռնակիրներին՝ համալներին, որոնք գրեթե միայն հայեր էին:

Րաֆֆին գրում է.

Քարվանսարա

«Պոլսի պանդուխտները լցված էին քարվանսարանները, նավահանգիստները, մաքսատները, և համալի ստոր պաշտոն էին կատարում... Այդ ժողովուրդն է, որ հանդիպում ես Տաճկստանի և Եգիպտոսի (որտե՞ղ չկան նրանք), բոլոր ծովեզրյա քաղաքներում, ուր նոցա գործն է չոփչիություն (սա նրանք էին, որ աղբը կողովներով տանում լցնում էին ծովը), թուլումբաջիություն (ջրկիր, հրշեջ), և այլ այսպիսի ստոր պարապմունքներ: Ուր

նոցա կերակուրն էր զինվորներից ավելացած սոմունը և մեջիղների միաբանության (սոֆթայների) սեղանից ավելացած փշրանքը: Ուր նրանց օթևանն էր բաղնիքների վառարանի (թուլումբարի) մոխիրները»:

Անտուն, անօթևան պանդուխտներ, որոնք ամռանը գիշերում էին բաց երկնքի տակ, իսկ ձմռանը լցվում էին բաղնիքների նկուղահարկերը, թուլումբարանները, որտեղ ծուխը, մոխիրը, բոցը խեղդում էր նրանց, մրոտում, սևացնում դեմքերը, քայքայում առողջությունը:

Ոչ պատրիարքարանը, ոչ Կոստանդնուպոլսի Հայոց խնդիրներով զբաղվող վերնախավը՝ իր ազգային ժողովով, երբեք ուշադրություն չդարձրեց հայ համալների թշվառ վիճակին:

Հետաքրքիր է Ազգային ժողովի մի նիստում բժիշկ Յուսուֆյան էֆենդի երեսփոխանի՝ մյուս երեսփոխաններին ներկայացրած հարցը, որն առաջարկում էր օրակարգի մեջ մտցնել:

«Երեսփոխանք, մեծ է մեր պաշտոնը, ծանր պատասխանատվություն ունինք առ ազգն: Ազգայինք մենե կը պահանջեն չէ թե միայն խնդրոց բառական լուծումն, այլ գործ: Չը մոռնանք ազգին տխուր վիճակը, ազգայնոց մեծագույն մասը, գավառացի ազգայնոց երիտասարդ մասը, կորովի մասը, ողջ մասը, մեկ խոսքով արական մասը՝ հեռի ընտանիքե, ծնողքե, զավկե և ազգականե, օտար երկիրներու, մութ ու խոնավ խաներու, արևուն կենսատու ծառագայթները չթափանցող լույս կյանք չտեսնող մութ սենյակներու և աղտոտության մեջ կապրին անդին:

(Ատենապետ էֆենդին՝ տոքտոր Յուբյուժյան էֆենդին խոսքն ընդմիջելով կազդարարե, թե իր խոսքերը մեծ մասամբ խնդրեն դուրս եմ, թեև շատ գեղեցիկ և ճշմարիտ են իր խոսքերը, բայց ներկայ խնդրուն վերաբերությունը մը չունենալով, պետք է ժամանակին վերապահվի. երբ նույն խնդիրը ժողովին ներկայանա այն ատեն ավելի ընդարձակ կերպով խոսի: Տոքտոր Յուբյուժյան էֆենդին «քիչ բան մնաց» ըսելով շարունակեց):

...Անդին գավառաց մեջ հայր, մայր, քույր, եղբայր և զավակ, կարոտություն հառաչանքներով, զուրկ ամեն տեսակ ընտանեկան գգվանքներե կիսվին ու կը մաշին տարաբախտ: Երեսփոխանք, մի կարծեք, թե խոսքես կհեռանամ, ոչ, ոչ, բժիշկ ըլլալուս առթիվ, Պոլսո զանազան խաներու մեջ մեռնող պանդուխտ ազգայնացոց թիվը միայն իմ ըրած վիճակագրությանս նայելով, երկու տարվա մեջ 1700-ը կանցնի, որոնց ամենուն ալ անունը արհեստն ու տարիքը նշանակած են, որոնց համառոտությունն է այս.

400 հոգի 30-են մինչև 50 ամուսնացյալ

380 հոգի 18-են մինչև 30 ամուսնացած միայն 250 ամուսնացյալ

800 հոգի 15-են մինչև 17, որոնցմե 600-ը ամուսնացյալ...

Մնացած 120 մեռնողներու ոչ տարիքը և ոչ ամուսնացյալ կամ չամուսնացյալ ըլլալեն տեղեկանալ կարողացած չեն: Ձեզ կը թողում, երեսփոխանք, գտնել թե որչափ այրի, որչափ որբ, որչափ ընտանիքներ անտեր մնացեր և որչափ տուներ մարած են: Աղքատություն, տգիտություն, ահա, ասոնք են մեր ազգային ներկա այս տխուր վիճակին միակ պատճառները: Հրադինք, ուրեմն, այս խնդիրներով, վեր տանք մեկ կողմանե ոչ անչափ կարևոր և մյուս կողմանե խիստ վտանգավոր խնդրո մը, այն է կաթողիկոսությանց խնդրույն»:

Բժիշկ Յուբյուժյանի ծայնը հնչեց սրտերի քար լուծւոյան մեջ և մնաց անարձագանք:

...Իսկ նրանք՝ հայ պանդուխտները, իրենց ծուխ ծխանիից ելնուն էին որպես քաջառողջ ու կարող այրեր, որ հասնելով Կոստանդնուպոլիս և մյուս մեծ քաղաքներ՝ հաստատեն իրենց կարևորությունն այնտեղ:

Կարդանք 19-րդ դարի հրապարակախոս Մագդա Նեյմանի «Հայեր» աշխատության մի քանի տողը:

«Իրենց ուրիշ, պնդակազմ կեցվածքը և հպարտ քայլվածքը մշտապես հարուցում էր նախանձը հեղձ ու թառամած, գրգռամոլ, շռայլակյաց կոստանդնուպոլսեցիներին և հիացմունք զրոսաշրջիկ եվրոպացիներին... Հայ համայնքին դյուրությամբ կարելի

էր տարբերել ոչ միայն իրենց հպարտ հասակով, այլև իրենց ազգային հագուստով և գլխադիրով, որը երբեք չփոխեցին թուրքական ֆեսով... Որովհետև այդ գլխադիրն անպայման հայրենիքում իրեն սպասող կնոջ կամ քրոջ ձեռագործ նվերն էր...

Համալ

...Ոչ մի ազգի ներկայացուցիչ չունեի այն ահռելի ուժը, որն ունեին համայնքերը և որը թույլ էր տալիս իրենց մեջքի վրա կրել աներևակայելի ծանրության բեռներ, հսկա տակառներ երկաթե շղթաներով կապված: Եվ հետո մաքսատան վարիչները չէին վստահում ոչ մի ուրիշ ազգի, հատկապես քրդերին այն պահեստներն ու ամբարները, որտեղ ապրանքներ էին: Այդ ամբարները վստահում էին միայն հայերին, որոնց ազնվությունը երբեք չէր արատավորված...

...Երբ Կոստանդնուպոլսում կոտորեցին հայերին և նրանց հետ համայնքերին, ապրանքների տերերը քիչ տհաժություններ չկրեցին քրդերից, որոնցով փոխարինել էին հայ բեռնակիրներին: Նրանք մինչև վերջ չէին կատարում իրենց գործը, բողոքում էին հոգնածությունից և ուշացնում

բեռների տեղափոխումը, պարտադիր գողանում ապրանքի մի մասը:

Ի դեպ, հայ բեռնակիրներին էր միայն վստահվում ոսկու և արծաթի փոխադրումը Օսոմանյան բանկ կամ բանկից որևէ տեղ: Ցերեկային և գիշերային պահակությունը բանկում, մեծ ու շքեղ խանութներում, իջևանատներում կատարում էին միայն հայերը: Նրանց արդեն հայ լինելու փաստը վստահության գրավականն էր թուրքերի, եվրոպացիների, հրեաների համար...»:

Այսպես էր: Սակայն նրանց վաստակը չնչին էր: Նրանց տառապանքն ահռելի էր, նրանց մահը դարանակալած ամենուր, նրանց կարոտն առ հայրենիք և իր գերդաստանը՝ անչափելի... Նրանք մեռնում էին ոչ միայն անմաքուր քաղաքների ոչ սովոր իրենց առողջ, քաջակորով մարմինների արագ հյուծումից, այլև կարոտախտի տանջահարող ցավից:

Որքան երգեր են հյուսվել պանդուխտների մասին, որքան ցավագին մրմունջներ, տառապանքի ինչ հառաչանքներ առաքվել առ Աստված... Որևէ հոտած խորշում մեռնողի զարիուրելի մենակությունը, սիրելիներից հեռու հոգեվարքը...

«Աման, աման, իս Ոսկուտար անցուցեք,
Սև ծովը ձեղքեցեք, ծամփա ցըցուցեք,
Տարեք իմ մորըս դռնակ,
Վա՛ր դրեք, պոհ մը լացե՛ք,
Յարուկս ալ վար իջուցե՛ք,
Հյուսած ծամերը քակեցե՛ք,
Քուրակս ալ վա՛ր բերե՛ք,
Ծարուրած աչքըն, լացուցե՛ք,
Չըկա՛ն... չեն՛ գար...
Անտերունչ տարեք թաղեցե՛ք»:

Հեռու հայրենիքում աչքը որդու ճամփին մնացած մոր ողբերգությունը զգայացունց է ու անմխիթար...

«Ղարիբ մեռար, ղարիբ թաղեցին,
Ղարիբ լըցրին հողիկ 'ի վըրադ,
Եկին օտար մարեր 'ի վըրադ,
Եկին օտար քուրեր 'ի վըրադ,
Եկին ու վա՛յ բերին բերողին (մորը)
Վա՛յ բերողին, վա՛յ մեծցնողին,
Վա՛յ լուսալուս արդուն կեցողին,
Մաղկատը սըրտին, ծիծը տըվողին,
Անորդի մարիկն երեցեք,
Երեցեք մոխիր արեք,
Մոխիրն ալ հովուն տվեք...
Եկու որդյակ, գիս մի լացուներ,
Ես շատ եմ լացեր, ալ մի լացուներ,
Իմ դարդու սրտիկս մի թնդացուներ...
Եկու որդյակ, քեզ բախշան թաղենք,
Ու մաղենք հողդ շարերով,
Հողիդ վըրան ծաղիկ ցանենք,
Ցանկենք կարմիր վարդերով:
Սուրբ Հակոբա վրան չոքեր է դուման,
Պառներ է որդեկս, կու կանչե աման,
-Յաման մարիկ, աման գիս ասկե վերցուցեք,
Աջ ու ձախ դիում կողերուս բարձիկներ դըրե՛ք,
Ես կերթամ բարով մնա կըսեմ,
Ամենքդ հավասար նստեք իմ տեղս խոռ պահեցեք,
Ամենուդ խըմածն անուշ,
Իմինը իմ տեղս վաթեցեք...»:

Սա մոր ողբը: Հին եղերամայրերի սուգը հիշեցնող մոր անպարագելի, զգայացունց տառապանքը...

Սա ի՞նչ ճակատագիր է: Թշնամու սրից առավել, նրա նախճիրից առավել, նրա հարկից ու տուրքից առավել՝ առավել է օտարության մեջ միայնակ մեռնող պանդուխտ ջահելի հարազատների, առաջին հերթին՝ մոր և սրտով սիրած հարսնուկի անտարողունակ վիշտը:

Հայոց Անտունին ուրիշ մի տառապանքի, կարոտի երգ է, ուրիշ մի կանչ է առ սիրելին:

«Այ իմ կարոտով յարուկ,
Տարին տասներկու ամիս,
Ծովը մահանա կ'ընես,
Իս քենե հասրաթ կու պահես...

Թևերս կամուրջ կապեմ
Ծովեզերեն անցնիս ու գաս...»:

Գեղջուկ հարսնուկի սերը, գեղջուկ հարսնուկի երգը, գեղջուկ հարսնուկի կարոտը...

«Հարսնուկ, քու որ տեղդ է ցավեր,
Մարիկ, քու որդվույդ սիրույն
Իմ ամեն տեղիկս է ցավեր...
Նստել է ծառի շուքը
Նուշ դրեր, շաքար կու ծախե,
Ամենուն արժան-արժան,
Իս մոռցեր, նու՛շ կու ծախե...
Նոր էի դրեր մատնիքն 'ի մատ,
Ֆալակ չը թողուց առնենք մուրատ»:

Բազմաթիվ հատորների մեջ կարելի է ամփոփել կարոտի ու սիրո, վշտի ու տառապանքի անտունիները, ողբերգերը, սիրերգերը, հայրենները...

Աքանջելի պատկերավորությամբ, բանաստեղծական երևակայությամբ են հորինված, անզուգական համեմատություններով համեմված սեփական սրտի հետ այդ գրույցները:

Սեփական սրտի, որովհետև օրորոցին խոնարհված հարսնուկի օրորն իր գավակին մենավոր հոգու կանչ է՝ մրմունջի երանգներով...

«Օրօր, օրօր օրերուդ,
Թևս դեմ բերեմ չարերուդ,
Չարխափան չարերդ խափանե
Աստվածամար արևդ պահե...
Բախշալիդ բախշը պանենե ես,
Բաց դըռնակդ մըտնես ներս,
Մըտնեմ վարդ ու նուռ քաղես,
Ղրկես հեռու ղարիբիս...
Օրօր, օրօր անուշ քուն...
Անուշ, անուշ օրերուդ...»:

Պատմիչները գրում են պատերազմների, թագավորների, բարձրապաշտոն հոգևորականների պատմությունները: Ճշգրիտ, տարին տարու վրա, մեկը մյուսին հոգևորականների պատմությունները: Գրում են պարտությունների, հաղթա-
շարունակելով կիսատ թողած տեղից... Գրում են պարտությունների, հաղթա-
նակների, կործանումների, գերեվարության, օտարի ծանր լծի պատմություն-
ները: Բոլորը դառնում են հերոսներ՝ քաջերը և դավաճանները, հայրենասերներ
ները: Բոլորը դառնում են հերոսներ՝ քաջերը և դավաճանները, հայրենասերներ
ու ուրացողները, երբեմն-երբեմն որևէ թագուհի և իշխանուհի, եթե կառուցել է
եկեղեցի կամ կամուրջ, պատերազմում զոհված իր քաջի ժառանգներին կրթել
ու մեծացրել է իր տոհմի պայծառ անունին արժանի..

533

ունը գտնելու
սի ու փեսա-
իր հավատը
ով մշտապես

Մեր ժողովրդի երգն առհասարակ մի խորունկ թախծով է առլեցուն, բայց այդ թախծը չի խանգարել, որ նրա հետ կողք-կողքի իր հոգու անդաստանում հավերժ գոյության իրավունք ձեռք բերեն «Ծամթել» երգի նման լուսավոր քնարականությամբ օծուն բազում կոթողներ կամ անգուգական կատակերգեր:

...Բայց դեռ կար նաև հոգևոր երգը: Սիրո, խնջույքի, աշխատանքի, պանդխտության, կարոտի երգերից բացի, անշուշտ, հայ հոգևոր-պաշտամունքային արվեստի մշակները, բուն հայրենիքում և արտերկրում դարերի ընթացքում կուտակված երգ-մեղեդու հարստություններն աշխատում էին պահպանել օտար ու խորթ ազդեցություններից և փոխանցել հաջորդ սերունդներին նույնքան անաղարտ, ինչպիսին ժառանգել էին նախորդներից:

Ժողովրդական երգերը ամփոփվում էին «Տաղարաններում», իսկ հոգևոր երգերը՝ «Շարակնոցներում», «Մանրուսմունք»-ներում և հրատարակվում էին: Հրատարակվում էին խազավոր շարակնոցի ու խազավոր ժամագրքի առաջին հատորյակները, վերծանվում էին պաշտոներգական, ծիսական հիմ գրերը:

Այս առումով մեծ գործ կատարեցին Մխիթարյան Միաբանության հայրերը:

18-րդ դարն առանձնահատուկ էր այս ասպարեզի համար նրանով, որ կարողացավ հայ երգարվեստի արդեն նախորդ դարերում սկսված անկման առջև արգելքներ դնել: Անցնելով դժվարին մի ճանապարհ՝ հասավ 19-րդ դարի ավարտին...

Այստեղ մենք կհանդիպենք նրան, Վարդապետին, ով մաքրագործունի ծես կատարելով ժողովրդական և հոգևոր երգարվեստի անդաստանում, անուրանալի այդ գանձն այլևս իր անխաթարելի նախնական գեղեցկությամբ նվիրեց գալիք բոլոր ժամանակներին:

Պատմում էինք Կոստանդնուպոլսի հայ գաղութի մասին և քիչ շեղվեցինք պանդուխտների, նրանց կարոտի, հեռվում թողած օր ու արևի, նրանց երգի մասին հիշելիս: Հուսով եմ, որ եթե համբերություն ունենաք, դեռ առիթներ կլինեն նորից գրույցի բռնվելու հայ երգի հետ... Հիմա վերադառնանք այնտեղ, որտեղից շեղվեց մեր պատմության ընթացքը:

Մի քանի խոսքով պիտի պատմենք Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող գաղթավայրերից երկուսի մասին ևս:

ԶՍՅՈՒՆԻԱ

Զմյուռնիա

Էգեյան ծովի գեղատեսիլ ծովախորշի ափին է գտնվում շքեղ ու հարուստ Զմյուռնիան, որտեղ 18-րդ դարի վերջերին ապրում էր 12.000 հայ: Հայերը քաղաքում ունեին երեք թաղամաս՝ ըստ զբաղմունքի և հարստության չափի: Նոր բան չենք կարող ասել այստեղ ապրող հայերի մասին: Նրանք էլ ամիրաներ ու սեղանավորներ էին, խոշոր վաճառա-

կաններ ու չարչիներ, բոլոր արհեստների արհեստավորներ ու պանդուխտներ:

Զմյուռնիայում հայերի պատրաստած գունագարդ, տպած չիթը հայտնի էր աշխարհի մեծագույն առևտրական կենտրոններում, և այդ չիթը հայ արհեստավորների ձեռքով կարված ծաղկանկար վերնաշապիկները, վարագույրները, սեղանի սփռոցները ցանկալի էին ամենուրեք: Գործում էր հայերի հիմնած Բասմայի գործարանը, ուր աշխատում էր 300 հայ: Նրանք ստացված կտավը ներկում էին և զանազանակերպ ձևավորում:

Հայկական գորգ

Արհեստագործությունը, ինչպես ընդունված էր հայերի մոտ, ժառանգական էր. Զմյուռնիայում՝ նույնպես:

Զմյուռնիայի հայ վաճառականները առևտրական տներ ունեին Եվրոպայի շատ քաղաքներում, բայց առավելապես նրանց առևտուրը կապված էր Մանչեստրի և Լոնդոնի հետ, ուր արտահանում էին բամբակ, մրգեր, ծիթապտուղ, ծխախոտ, մորթեղեն, կտավե հագուստներ, չթեղեն, վարագույրներ, գորգեր:

Մեծ պահանջարկ ուներ հատկապես հայկական գորգը: Հայ վաճառականները Եվրոպա էին տանում ոչ միայն Զմյուռնիայում գործված, այլ նաև Հայաստանից և առաջավոր Ասիայի բոլոր քաղաքներում հայերի ձեռքով պատրաստված գորգերը:

Հայկական գորգերի մեծ պահանջը Եվրոպայում բացատրվում էր ոչ միայն հայ վարպետների, հատկապես կանանց, գործած գորգերի մեծ խտությամբ և նրբությամբ, այլ նաև ներկերի կայունությամբ, որոնք նույնիսկ մաշվելուց հետո չէին

կորցնում իրենց նախնական երանգները:

Սառը և տաք գույների համադրությամբ օգտագործվում էին ընդունված յոթ գույների ամենաբազմազան երանգները:

Օգտվե՛ք առիթից և պատմենք զուտ հայկական գույների մասին, որոնք բերվում էին Հայաստանից: Հետաքրքիր է:

Որդան կարմիրը՝ Կարմիր Որդը, հավաքում էին գարնանը և նրանցից ստանալով նուրբ վարդագույնից մինչև մուգ մանուշակագույն՝ ներկում էին ոչ թե պատրաստի թելերը, այլ բուրդը:

Տորոն՝ Տորոն բույսից ստացվում էր տորոնի փառաբանված կարմիրն իր երանգներով:

Կարմրավուն Լեղակ բույսից՝ կապույտ գույն:

Դեղին գույնի համար օգտագործվում էր դեղնածաղիկ, դեղփինի, սպանդիլի սերմեր, ջոնջոլ, իշակաթնուկ, բոգին դանթափ, մատատուկի արմատներ, քրքումի՝ զաֆրանի չորացած ծաղիկներ, կաքավատոտիկ...

Բաց դեղինի և կաթնագույնի համար օգտագործվել է հարդ և թթի կանաչ տերև:

Սրճագույնի համար՝ ընկույզի կանաչ տերև և պտուղի կանաչ կեղև:

Բաց սրճագույնը ստացել են մածնախոտից, ուժեղուկից:

Բեժ գույնը՝ ավելուկի արմատներից և սոխի կեղևից:

Դարչնագույնը՝ քարաքոսից:

Այս բոլոր բույսերը, սարեր ու ձորեր ընկած հավաքում էին կանայք, ովքեր հրաշալի գիտեին այն ժամանակը, երբ կարելի էր հավաքել այս կամ այն բույսը:

Բրդի թելերը, քուլաները, մալաչները նախապես կրաջրի և թանաջրի մեջ արծնելուց հետո ընկղմել են եռացող ներկաջրի մեջ: Հենց սկսել է նորից եռալ՝ ավելացրել են աղ կամ շիբ և կրակի վրայից վերցնելով՝ սառեցրել են: Հետո թեթևակի քամել են ու չորացրել: Ներկումն անպայման կատարվել է կրակադիմացկուն կաթսաների մեջ:

Բացի գույների պայծառությունից ու դիմացկունությունից՝ հայկական գորգերը գրավում էին իրենց զարդանախշերի շքեղությամբ ու բազմազանությամբ, որոնք դարերով եկած **վերացարկված արվեստի գլուխգործոցներ** էին: Նրանցից շատերն արդեն կորցրել էին իրենց երբեմնի իմաստները, բայց փաստ է, որ նրանք իրենց ներսում մեծ մասամբ թաքցնում էին պտղաբերության խորհրդանշանները և նրանց պաշտամունքը:

Ձմյուռնիայի շրջակա գյուղերում հայերը զբաղվում էին նաև երկրագործությամբ, այգեգործությամբ:

Ինչպես մյուս գավառների՝ Ձմյուռնիայի հայերը նույնպես, բացի ամենատարբեր ծանր հարկերից, մաքսատուրքերից ու եկամտահարկերից, պարտադիր վճարում էին նաև զինվորական հարկ:

1850-ական թվականներից սկսած՝ հարկերը հավաքում էին գավառական ժողովի երեսփոխանները: Եթե չքավորները չէին կարողանում վճարել հարկը, համայնքի մյուս անդամները փոխհատուցում էին և բազմաթիվ թշվառ ընտանիքների փրկում կործանումից:

Ձմյուռնիայում հայերն ունեին 4 եկեղեցի, Մեսրոպյան վարժարան, Սբ. Լուսավորչի ազգային հիվանդանոց, Ծերանոց, Հոգեբուժարան:

Նիկոմեդիա գավառի Պարտիզակ, Իզմիտ, Ադաբազար, Օվաճըկ, Արմաշ քաղաքները նույնպես հայաշատ էին, բազմաթիվ գյուղեր հայաբնակ էին:

Ի դեպ. Նիկոմեդիայի գավառի հայերը, բացի իրենց ավանդական արհեստներից, հայ ամիրաների գումարներով կառուցված կայսերական գործարաններում մասնագիտացել էին չուխայի արտադրության մեջ: Մեծ համբավ էր վայելում Նիկոմեդիայի «**Ֆեսիսանեն**», որտեղ աշխատում էին միայն հայերը...

...Ոչ միայն Էգեյան ծովի ափերին, այլ նաև Պոնտոսի՝ Սև ծովի հարավային ափին մեծ ու առևտրաշահ յուրաքանչյուր քաղաքում և գյուղում հայկական գաղթօջախ կար. Տրապիզոնում, Սամսունում, Գյումուշխանեում, Թրիքոլում, Անկյուրիայում, Ադրիանապոլսում, Մարմարայի ափին՝ Ռոդոսքոյում:

Որպեսզի չկրկնվենք, ավարտենք այստեղ՝ եզրակացնելով նորից, թե չկար արևի տակ մի անկյուն, որտեղ չլինեին հայ հարուստներ, վաճառականներ, արհեստավորներ, մտավորականներ, պանդուխտներ...

Սակայն Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող մի քաղաքի գաղթօջախի մասին հարկ է քիչ մանրամասն պատմել:

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ

Շատ ավելի հեռու՝ դեպի դարերի խորքը պիտի գնանք Երուսաղեմի հայ գաղթօջախի մասին պատմելիս, որովհետև նա մնան չէ մյուս հայ գաղթավայրերին:

Համայն Զրիստոնեական աշխարհի սրբավայրը, այստեղ հավաքված հայերի համայնքը եղել է վանական բնույթի: Գաղթավայրում ապրել են միայն հոգևորականներ: Դեռ 4-րդ դարի վերջերից են նրանք եկել այստեղ, որպես անապատականներ, և կառուցել են Սբ. Պողոկյան, Գավազունի, Չիթենյաց լեռան Սբ. Կարապետ մատուռները: Պատմիչ Կաղանկատվացու վկայությամբ՝ Սբ. Կարապետի մատուռը կառուցվել է 428 թվականին Արշակունյաց հայ թագավորության անկումից առաջ «**արքունի ծախիւք**»:

Այս մատուռը վաղ էր ընկղմվել հողի հաստ շերտերի ներքո: 19-րդ դարի կեսերին ռուսական ցարական արքունիքը մտադրվեց Չիթենյաց լեռան վրա մի խոշոր վանք կառուցել: Երբ սկսեցին փորել շենքի հիմքերը, բացվեցին հայկական մատուռի հատակի սքանչելի խճանկարները հայերեն երկաթագիր չորս արձանագրություններով: Գտածոն այնքան գեղակերտ

էր ու սքանչելի, որ հնագետ գիտնականներն այն համարեցին հիացմունքի արժանի՝ դարի կարևոր գյուտերից մեկը:

Հայկական այս խճանկարների և արձանագրությունների մասին ֆրանսերեն, գերմաներեն լեզուներով բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել, որոնք փաստում են, թե այս խճանկարներն ու արձանագրությունները, ինչպես նաև պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հայկական մյուս հուշարձանները, ապա-

ցուցում են հայ հոգևորական համայնքի գոյությունը Երուսաղեմում 4–6–րդ դարերում:

Բացի Մովսես Կաղանկատվացուց, 7–րդ դարի հեղինակ Անաստաս վարդապետը վկայել է Երուսաղեմում կառուցված հայկական 70 եկեղեցու և մատուռի մասին:

Երուսաղեմը լինելով հնագույն քրիստոնեական սրբավայր՝ մշտապես բազմահազար ուխտավորներ է ընդունել: Հայերը նույնպես, ճանապարհի ապահովության համար, մինչև 400 հոգուց բաղկացած խմբեր են կազմել և ուխտի եկել Երուսաղեմ: Ասում են, Երուսաղեմ եկող այս ուխտավորների միջոցով են սրբավայրերը և հուշարձանները կառուցվել:

6–րդ դարում միասնական քրիստոնեական եկեղեցու ներսում միջդավանաբանական պառակտում տեղի ունեցավ, որից հետո հայ եկեղեցին անջատվեց այլազգի քրիստոնեական միաբանություններից և առանձին հայկական միաբանություն կազմեց՝ կենտրոն ընտրելով Սբ. Հակոբի վանքը: Այս միաբանությունը հետագայում ստեղծեց «Երուսաղեմի հայ պատրիարքություն», որը հայտնի էր նաև «Սբ. Հակոբեանց հայ միաբանություն» անունով:

Սբ. Հարության տաճարը

Հին Երուսաղեմը բաժանված է եղել 4 թաղամասի. քրիստոնեական, հրեական, հայկական, մահմեդական: Քրիստոնեական թաղամասում բյուզանդական կայսր Կոստանդինոս Մեծը 4–րդ դարում, Քրիստոսի գերեզմանի, Գողգոթայի խաչելության տեղի, Խաչգյուտ քարայրի և այլ սրբավայրերի վրա կառուցել է տալիս Սբ. Հարության տաճարը, որի կենտրոնական սրբավայրը Քրիստոսի գերեզմանն է: Սա 12 սյուներով, Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ գմբեթով տաճարն է:

Այն համատեղ տնօրինում են հայ, հույն, կաթոլիկ եկեղեցիները: Սրբավայրի սպասքներն ու առարկաները հավասար չափով բաժանված են երեք ավագ պահապանների միջև: Հայ եկեղեցու իրավասության շրջանակներում մասնավոր իրավունքներ ունեն նաև ղափիները և ասորիները:

636 թվականին արաբները գրավեցին Երուսաղեմը:

...Երբ Երուսաղեմի Հայոց հոգևոր առաջնորդ, առաջին պատրիարք Աբրահամը 638–669 թթ. միջև ընկած մի տարի գնացել է հանդիպելու Մուհամմեդ մարգարեին՝ նրանից ստացել է մի հաստատագիր, ըստ որի Երուսաղեմի հայ պատրիարքությունը անջատվել է հունականից, և Հայոց սեփականություն է ճանաչվել ոչ միայն Սբ. Հարություն տաճարի մի կարևոր մասը, այլև Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանքը իր կալվածքներով, Բեթղեհեմի Սբ. Ծննդյան տաճարը,

Ձիթենյաց լեռան ստորոտին գտնվող Սբ. Մարիամ Աստվածածնի եկեղեցին, Գողգոթայի բարձունքը... Հայերին տրվել է զանգ հնչեցնելու իրավունքը: Եթովպացի, ղափի, ասորի քրիստոնյաները ենթարկվել են Հայոց պատրիարքությանը: Պատրիարք Աբրահամը խոստացել է վճարել սահմանված տուրքը և ենթարկվել միայն մահմեդական իշխանավորներին: Այդ հաստատագիրը, ինչպես արդեն ասել ենք, նորոգվել է հետագա ժամանակներում:

5–րդ դարի 2–րդ կեսերից Երուսաղեմի հոգևոր այս համայնքն ուներ մատենագրության սքանչելի մի դարոց, որը հայտնի էր օտար լեզուներից կատարած իր բազմաթիվ թարգմանություններով:

Երուսաղեմը նաև հայ վաճառականության կարևոր հանգրվաններից մեկն էր: Եվ սա էր պատճառը, որ 6–րդ դարում հոգևոր միաբանության կողքին, Սիոն թաղամասի հայկական փողոցում կազմվեց նաև հայ աշխարհիկ համայնքը:

10–րդ դարում Բյուզանդիան հարձակողական պատերազմներ սկսեց արաբների դեմ: Արաբական զորքերի յուրաքանչյուր անհաջողություն պատճառ էր դառնում նոր, դաժան հալածանքների՝ Երուսաղեմի անպաշտպան քրիստոնյա միաբանությունների դեմ: Այսպես, օրինակ, հունական պատրիարքին՝ Հովհաննես Յոթերորդին, այրեցին խարույկի վրա՝ բյուզանդական արքունիքի հետ գաղտնի հարաբերություններ ունենալու մեղադրանքով:

Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ՝ արաբները 1007 թվականին Սբ. Հարություն տաճարում կոտորեցին 10 հազար քրիստոնյա, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը: Այս շրջանում էր, որ 70 հայկական եկեղեցիներից ու մատուռներից մնաց միայն 15–ը:

Հետո եկան խաչակիրները, գրավեցին Պաղեստինը և հիմնեցին Երուսաղեմի թագավորությունը: Խաչակիրների հետ այստեղ եկան նաև բավական թվով հայ զինվորականներ, որոնց հետևեցին նաև հոգևորականները: Նորից մարդաշատ դարձավ Երուսաղեմի հայ դավանանքի միաբանությունը:

Երուսաղեմը համեղ պատառ էր, և ամեն մի նվաճող ծանր պատերազմներով փորձում էր այն գրավել: 1517 թվականին Երուսաղեմը ընկավ թուրքերի տիրապետության տակ և դարձավ Օսմանյան կայսրության մի մասը:

Երուսաղեմի հայ հոգևոր համայնքը միշտ եղել է սովորածավալ, սակայն, չգիտես ինչու, աշխարհիկ համայնքը մշտապես չնչին քանակ է կազմել: Երկու համայնքն էլ շատ հաճախ թուրքական բռնատիրության պայմաններում հասել են աղետալի վիճակների, ինչը դյուրությամբ օգտագործվում էր՝ քրիստոնյա են աղետալի վիճակների, ինչը դյուրությամբ օգտագործվում էր՝ քրիստոնյա տարբեր դավանանքների եկեղեցիների միջև առկա ներքին վեճերը, Երուսաղեմի սրբավայրերի նկատմամբ նրանց հավակնությունները հրահրելու համար: Բարձր սրբավայրերից նա էր արդարացի, ում տված կաշառքը ավելի մեծ էր: Դռան համար վիճողներից նա էր արդարացի, ում տված կաշառքը ավելի մեծ էր: Այսպես, օրինակ, Երուսաղեմի հայկական միաբանությանը պատկանող 100.000 լատիններին, արաբներին: Եվ հայ միաբանությունը նորից ու նորից խելքից մտքից դուրս կաշառքներ էր տալիս իր իրավունքները հաստատելու սեփական կալվածքների վրա:

[illegible]

տևության, նրա զարմանալի հարատևության բուն իմաստը իր լեզուն, մշակույթը փայտիայանքով պահելու մեջ է:

1838 թվականի սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար թաղամասում բացվեց գիշերօթիկ դպրոց, որի ծախսերը պետք է հոգային ամիրաները և երուսաղեմի պատրիարքությունը: Գեմարանում պետք է սովորեին նաև արիեստավորների երեխաները: Սակայն ամիրաներն անպատվաբեր համարեցին իրենց երեխաների կողքին տեսնել հասարակ մարդկանց զավակներին և որո-

Սա նոր երևույթ էր Հայոց կյանքում: Բացել դպրոցներ, հովանավորել, մահից հետո տարիների աշխատանքով կուտակած հարստությունը կտակել դպրոցներին՝ հայ մեծահարուստների կարևոր մտահոգություններից է եղել: Եվ երբեք խտրություն չի դրվել, թե ում երեխան պետք է սովորի իրենց խնամած և հովանավորած դպրոցներում: Մեծահարուստները հոգացել են մահ, որ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար Եվրոպա մեկնեն դպրոցն ավարտած պատանիները:

Մեր պատմիչների մատյաններում ամփոփված որքան վկայություններ ունենք այն մասին, թե իշխանների զավակների հետ դպրոցներում հավասար պայմաններով սովորում էին գեղջուկի և արհեստավորի մանկտին:

Հիմա ի՞նչ էր պատահել: Հիմա ուսման ջատագով, դարեր շարունակ կրթության հանդեպ ունեցած իր խանդով հայտնի նույնիսկ Երուսաղեմի պատրիարքությունը կարող էր կուլ տալ Կոստանդնուպոլսի ամիրաների նետած դառը հաբը, որը թունավորում էր ազգային բնավորության դարերի մեջ մշտապես կենդանի, ուսման հանդեպ ունեցած իր առաքինի պաշտամունքը:

«Ժողովրդական արհեստավոր մասը ջանք կթափի ձեմարանի կանգուն պահելուն, մինչդեռ ամիրայությունը կփակե այն»:

Սկյուտարի ճեմարանի շուրջը ծավալված պայքարը շարունակություն ունեցավ: Կազմվեց Միական ընկերությունը: 24 արհեստավորներ որոշեցին

1841 թվականի ապրիլի 13-ին Ճեմարանի մի խումբ աշակերտներ ներկայա-
նալով մեծ վեզիրին, աղերսագիր մատուցեցին և խնդրեցին 24 արհեստավորներից
կազմված հանձնախմբի վերականգնումը, Ճեմարանի նոր հոգաբարձության
ստեղծումը:

անդամներին:
1841 թվականի օգոստոսի 24-ին պանդուխտ մշակների, արհեստավորների 3000-անոց հավաքը ելավ նոր ցույցի, «*Չենք ուզեր պատրիարք և սեղանավոր ամիրաններից կազմված վարչություն*» կոչով. նրանք պահանջեցին ազատել բանտարկյալներին: Բողոքի այս նոր ցույցը ղեկավարում էր «*գինեպան իսկենտերը՝ զայրն ճարտարախոս*»:

Արքեպիսկոպոս Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է.

Սկյուտարի ճեմարանը վերաբացվում է 5 տարի անց, 1846 թվականի հոկտեմբերի 1-ին: Արհեստավորներն, այնուամենայնիվ, կարողացան իրենց իրավունքները հաստատել: Հայոց պատրիարքը ստիպված միջնորդի դեր է ստանձնում, որպեսզի ամիրաները համաձայնվեն և արհեստավորությանը տեղեր հատկացնեն ազգային-մշակութային գործերը տնօրինող հանձնախմբերում: 1846 թվականից Ազգային ժողովի 30 անդամներից 14-ը արհեստավորներ էին: Այսպես սահմանափակվում են ամիրաների մենատիրական տավորներ էին: Այս պայքարին միացել էր նաև Եվրոպայում կրթություն ստացած, իրավունքները: Այս պայքարին միացել էր նաև Եվրոպայում կրթություն ստացած, 1848 թվականի ֆրանսիական հեղափոխական գաղափարներով տոգորված հայ մտավորականությունը, որ ջանում էր ստեղծել մի կանոնադրություն, որով հնարավոր կլիներ օտարի տիրապետության տակ սահմանադրական սկզբունքներով ղեկավարել ազգը:

Կանոնադրությունը գրվեց և ընդունվեց 1860 թվականի մայիսի 24-ին և

կոչվեց Ազգային Սահմանադրություն:

Արևմտահայերի Ազգային Սահմանադրությունը իր ներքին բովանդակությամբ չէր համապատասխանում իր անվանը: Այս Սահմանադրությունը ընդամենը հայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրություն էր և սուլթանական բռնատիրության ճնշումներից հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության տեսակետից արժեք չէր ներկայացնում:

Բելգիացի իրավաբան-միջազգայնագետ Գյուստավ Ռուլան Ժեկմեն Զայաստանին և հայերին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ Սահմանադրության մասին գրում է.

«Այստեղ ամեն ինչ կար, բացի մի հոդվածից, որի վրա հայը կարողանար հենվել, որպեսզի քուրդը չխլեր նրա ոչխարները, բեյը չբռնաբարեր նրա աղջիկներին, և վարեր նրա հողը, հարկահավաքը 2 կամ 3 անգամ չպահանջեր միևնույն հարկը, մի խոսքով՝ ամեն ինչ կար, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որն իրոք երաշխիք լիներ թուրքական կառավարության կամայականության դեմ»:

Իսկ Օսմանյան կայսրության վեզիր Ալի փաշան խորին արհամարհանքով այդքան վեճերի և պայքարի գնով ստեղծված հայերի Սահմանադրությունն անվանեց *«Տեղից չշարժվող քառակուսի անիվ»:* Խոստովանենք. բավական սրամիտ է ասված:

Բայց ինչ էլ որ լիներ, այս Սահմանադրությունը մի փորձ էր, որով դրվում էր ազատամիտ գաղափարների և սահմանադրական շարժումների սկիզբը՝ հաջորդ կարևոր քայլերի համար:

Մենք քայլեցինք 16–18–րդ դարերի խորդուբորդ ճանապարհներով, երբեմն մույնիսկ անցանք 19–րդ դարի սահմաններից ներս, գտանք ու կորցրինք ու խոստովանենք՝ կորցրածն ավելի էր, քան գտածը:

Մենք կառուցեցինք օտարների մայրաքաղաքներ Կոստանդնուպոլիսը, Թիֆլիսը, Բաքուն և էլի տեղեր, ուր հասանք գաղթականի ու պանդուխտի մեր պատառոտուն ներբաններով: Կառուցեցինք ամենուրեք շքեղաշուք դոյակապարանքներ՝ մեր Զայրենիքը թողնելով խղճուկ, գետնափոր խրճիթների հույսին: Զարուստ մեր քարավաններն ու նավերը, բեռնված աշխարհի հրաշալիքներով, տարանք հեռու միջօրեականներով, զարմանալի ճանապարհներով, ծովերի, օվկիանոսների լայնարձակություններով՝ արհամարհելով ելուզակների, փոթորիկների ու ծովահենների դավադիր հարձակումները:

Մենք չէինք խուսափում մույնիսկ անասելի դժվարությունների միջով քայլելուց... Մենք միայն խուսափում էինք անցնել մեր Բուն Զայրենիքով, որտեղ աղքատության ճիրանների մեջ պարփակված ժողովուրդն առանց դադարի դեռ նորոգում էր իր խարխլված եկեղեցին, դեռ երգում էր սիրո, պանդխտության ու աշխատանքի երգը և աշխարհի նախծիրների մեջ խորին հավատով իր իմաստությունն էր քարոզում, թե *«Աշխարհի շեն վեր գութնին է... գութան չըլլեր՝ աշխարհի ի՞նչ էր...»* և առանց դադարի քաշում իր գութանը... աշխարհի գութանը:

Բուն Զայրենիքում ապրող, ապա «ցրոնքի» ենթարկված մենք պահպա-

նեցինք մեր բնավորության ամենակենսունակ ուժը, որը աշխատանքի հանդեպ մեր հավատամքի խորքում էր: Մենք ցրվեցինք աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք տանելով մեր հզոր հավատը հենց այդ ուժի հանդեպ, մեր արյան ավիշների թելադրանքը տարանք աշխարհե աշխարհ, նվիրեցինք ուրիշներին առատորեն, լիաբուռն, այն, ինչ պիտի ընծայեինք մեր բուն Զայրենիքին: Պիտի նրա թվացյալ խեղճությանը ոգևորելու հնարավորություն տայինք, մեջքը շտկելու հնարավորություն տայինք, և հայացքը հողից վերև՝ աստղերին հառելու ցանկություն և իմաստություն տայինք, ինչպես 7500 տարի առաջ, երբ կառուցեցինք Քարահունջ աստղադիտարանը և մեր հայացքով չափեցինք երկրագնդի լայնքն ու երկարությունը և տիեզերական ամիսների մեջ փնտրեցինք **ԼՈՒՍԵ ԱՍՏՂԸ...**

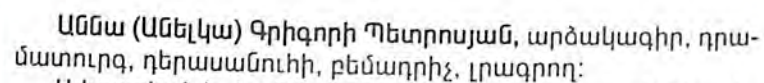
Գուցե այս ամենը դեռ կգա, այսինքն, դեռ կփայլատակի Լույսը Զայոց ճակատագրի ընդերքից... Գուցե: Բայց, դեռ որքան ջրեր պետք է հոսեն..

...Հիմա մենք պետք է փակենք 18–րդ դարի դարպասները և քայլ գցենք մյուս ժամանակների շեմից ներս: Մինչև ինքներս մեզ հասնելը՝ պիտի քայլենք ևս երկու դար:

Աստված բարին կատարի:

Ավարտվեց Դ հատորը. շարունակությունը՝ հաջորդիվ

Ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստի-
տուտը: Որպես հաղորդավար աշխատել է Հայաստանի հե-
ռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետկոմիտեում:

[illegible]

1978թ. երևանի Դրամատիկական թատրոնը բեմադրեց նրա «Ամազոններ» ողբերգությունը, որը հունական առասպելի միջոցով բնարկման է ենթարկում 20-րդ դար հասած և դեռ շատ հարցերում իր լուծումը չգտած կանանց էմանսիպացիայի խնդիրը:

Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվել են «Խոր ջրհորներ» (1969թ.), «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակ» (1974թ.), «Սիզիսիոսի քարը» (1977թ.) ժամանակակից թատերգությունները:

Այս գործերը հոգեբանական դրամաներ են ժամանակակից մարդու խղճի, պարտականությունների ու կոչման մասին, որտեղ սկեռուն քննարկման առարկան հասարակության ներսում անհատի բարոյականության խնդիրն է:

Յեղիմակը լավ գիտի փոքրիկ եկրանի արտահայտչալեզուն, կուռ երկխոսություն կազմելու գաղտնիքը, որվագից-որվագ անցնելու տեխնիկական հնարավորությունները:

ժամանակակից թատերգություններից և վիպակներից հետո Աննա Պետրոսյանը կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի Հայոց պատմության խորքերը: Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվեցին նրա պատմական թատերգությունները՝ «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», որի դեպքերը ծավալվում են 1562թ. և պատմում է Հայոց 2-րդ տպագրիչի մասին (1980թ.), «Եկա, որ մնամ...», 1199թ. Ջաքարյանների կողմից Անիի ազատագրման պատմությունն է (1982թ.): Հեղինակը այս գործերի բեմադրիչն ու դերակատարն էր նաև: «Երկար վերադարձ» (1988թ.) թատերգության հերոսը համաշխարհային համբավ վայելող հայազգի Ոստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկի նկարիչն է, որի կյանքը Հայոց Մեծ Եղեռնի փախուստների միջով ողբերգականորեն ավարտվել է Միացյալ Նահանգներում:

Ամենա Պետրոսյանի պատմության խորքերը տանող թատերգությունների ճանապարհն անցնում է խոշոր անհատների հոգիները զննելու, ցնցող բեմավիճակներ ստեղծելու, ազգային պատմության բարդ իրադարձությունների շղթան կուռ դարձնելու բացահայտումներով: Նրա հերոսները քաջամարտիկներ են և միաժամանակ՝ բանաստեղծական հոգու և մտքի տեր փիլիսոփաներ: Հիշողության մեջ դաշվող կերպարներ, մեծաց վարքով կերտված, մտածողությամբ ու գործելակերպով ամբողջական ու ներդաշնակ, հոգու և մտքի առնականությամբ հայրենիքի համար գիտակցաբար ողջակիզվող անհատականություններ:

Լեւինականի տիկնիկային թատրոնում բեմադրվել է նրա «Բյուրապատիկ» հեքիաթը: Ամնա Պետրոսյանը ռուսերենից հայերեն է թարգմանել մի շարք պիեսներ, որոնք բեմադրվել են թատրոնում և ռադիոյում: Նրա բազմաթիվ ակնարկները, հրապարակախոսական հոդվածները, էսսեները տպագրվել են հանրապետության տարբեր թերթերում, ամսագրերում, ակնարկների ժողովածուներում, ինչպես նաև հաղորդվել հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով:

1985 թ. Աճնա Պետրոսյանը Լենինականում հիմնադրել է իր գեղագիտական խնդիրներով նախօրինակը չունեցող Առասպելի դպրաթատրոնը, որի գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992 թ.: Թատրոնին կից դպրոցում թատերական արվեստին առնչվող դերասանի վարպետություն, խոսքի արվեստ առարկաներից բացի Աճնա Պետրոսյանը դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական առասպելաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ և արտասահմանյան մշակույթ»

առարկաները: Առասպելի դպրաթատրոնի նպատակն իր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական վերլուծումներով հայ և օտար հնագույն և ժամանակակից մշակույթների, նրանց ազգային բնավորությունների առանձնահատկությունները բացահայտելն էր: Դպրաթատրոնի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի «Սինուա», «Ինչպես Շարան եկավ Շիրակ», «Կաղանդ է, Կաղանդ...» ծիսաներկայացումներ, «Երբ մահն է մրցակից» ժամանակակից հերոսապատումը, «Տիրամոր ճիչը» Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ողբերգությունը և առաջին մեծամասշտաբ բացօթյա «Զվարթնոց» ներկայացումը (խաղացվել է 1990 թ. մայիսի 28-ի գիշերը՝ Զվարթնոց տաճարի ավերակներում): «Զվարթնոց»-ը Հայոց հառնումի պատմությունն է արաբական նվաճումների և ճախճիրների դաժան ժամանակներում: Առասպելի դպրաթատրոնի խաղացանկում էին նաև Եսթիլեսի «Պրոմեթևսը շղթայված» ողբերգությունը՝ բենադրված Պրոմեթևսի պաշտամունքի հետ կապված ծիսական տեսարաններով, Անտուան դը Սենթ Էքզյուպերիի «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում» հեքիաթը, Վիյամ Սարոյանի «Հեյ, ով կա այդտեղ» թատերգությունը: Առասպելի դպրաթատրոնի վարագույրը բացվող-փակվող դարպաս էր, որի վրա էին շախմատի և երևաշխարհի՝ Հայոց մեծ և ամբողջական Հայրենիքը:

Յալոյց ցեղասպանութեանն են նվիրված Աննա Պետրոսյանի չորս փաստագրական ողբերգութիւնները:

«Տիրամոր ճիչը» նա բեմադրել է Առաքյալի դպրաքատրոնում 1989թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Գլխավոր դերը: Հայոց ցեղասպանությանն է նվիրված մաս «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000 թ. Գլխավոր դերը: Մեծ հաջողությամբ նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005 թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002 թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005 թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին բանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ

«Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հառապահանջարկի ու ներհալածվածության մասին փորձում է պատկերացում տալ հայրենիքի մասին, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով:

Նույնի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Ասմա Դուրդոյանի «Դրա՞նք են իմ համայնագորյա» և «Մինուա ե անուներ նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակ», «Զվարթ-նոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունները: «Հանիր, նոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունը 2000 թ. բեմադրվել է Փարիզի Արբի Յովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» բաժնեգրությունը 260 թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահիյանի միջոցով իշխանության հանձնվելու և հետագայում իրականացվող բաժնեգրության մասին հարցերի և պատասխանների համաձայնագրի համաձայնությամբ հանձնվելու մասին հայտարարություն է հրապարակվել:

պատմությունն է: Նման բեշվառուցումի պրակտիկայի մասին հարցերը առաջացել են Երևանի
բեշվառուցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:
1986 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում
է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986 թ.՝ «Եկա,
որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն
(«Ամազոններ», «Շիրդարյաի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», «Երկար
վերադարձ»):

«Նաիրի» հրատարակչությունը 1990թ. լույս է ընծայել «Կոմսարիկ մեծ Տրիպոլի» պատմությունները՝ վեպ-ասքերգությունը, կազմված երկու՝ «Միմուա է անուն նրա...» և «Ռուսա Զրաչվի» վեպերից:

[illegible]

անընկճելի Հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բզկտված Հայրենիքի ճամփաներով փորձում է հասնել Սիրո հետևից:

Հաջորդը «Մոզ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004 թ. լույս են ընծայել «Նոր Դար» և «Ձանգակ-97» հրատարակչությունները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև վարքագրություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած մախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի անմնացորդ մվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքների ներկայացնող այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Ձանգակ-97»-ը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ մվիրված հայազգի աշխարհահռչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին՝ Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն քաջավարժների մասին) 2005 թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բաղիկը» հեքիաթները:

2008 թ. «Ներաշխարհ» հրատարակչության կողմից հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Հայոց Լեռնաշխարհի հայտնի և անհայտ առասպելները» գիրքը:

2001 թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթատորյա վկայագրքի առաջին հատորը:

2008 թ. պետպատվերով և «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ հրատարակվել է «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը:

2009 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Բ հատորը:

2010 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Գ հատորը:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, աստվածապարզ նաև Արարման Ոգու, հնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՑԱՌԻԿ 18-ՐԴ ԴԱՐԸ	5
ՍԻՍԵՈՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ	8
ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ ԵՐԿՐՈՐԴ	12
ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ	14
ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂԱՎԱՅՐԵՐ ՂՋԼԱՐ	27
ՄՈՋԴՈԿ	28
ՄԵՐԶՎՈԼԳՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ	28
ԱՍՏՐԱԽԱՆ	30
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ԵՎ ԳՐԻԳՈՐԻՍՊՈԼ	32
ՄՈՍԿՎԱ	36
ՍԱՆԿՏ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ	37
ՀՈՎՍԵԹ ԷՄԻՆ	38
ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՆԺԴԵՅԸ	76
ՀՆԴԱՍՏԱՆ	77
ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐՅԱՆ	90
ՀԱՅԵՐԸ ՀՆԴԱՍՏԱՆՈՒՄ	92
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ	95
ՍՈՒՐԱԹ	97
ԱԳՐԱ	99
ՋՈՒԼ ՂԱՌՆԱՅՆ	101
ՍԱՐՄԱՏ	103
ԺՈՋԵՖ ՍԱՐԿՈՍ ԺՈՋԵՖ	103
ՇԱՀ ՆԱԶԱՐ-ԽԱՆ	104
ԶԻՆԱՍՏԱՆ	110
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՀՆԴԱՍՏԱՆ	113
ՄԱԴՐԱՍ	115
ԲՈՍԲԵՅ	117
ԲԵՆԳԱԼԻԱ	117
ԿԱԼԿԱԹԱ	117
ՀՆԴԱՀԱՅԵՐՆ ՈՒ ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԸ	119
ԳԵՈՐԳԻ ԽԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ՋԻՆԱԿԻՑՆԵՐԸ	122
ՄԱԴՐԱՍԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ	126
ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՋԱՐԹՈՆՔԸ ՀՆԴԱՍՏԱՆՈՒՄ	127
ՇԱՀԱՍԻՐ ՇԱՀԱՍԻՐՅԱՆ	127
ՄԵՍՐՈՎԲ ԹԱԴԻԱԴՅԱՆ	140
ՄԵՍՐՈՎԲ ՀԱԿՈՒ ՍԵԹՅԱՆ	143
ԱՖԴԱՆՍԱՆ	144
ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ	147
ԲԻՐՄԱ	148
ՕՎԿԻԱՆՈՍՈՒՄ	152
ԻՆԴՈՆԵՋԻԱ	153
ՄԱՆԻԼԱ	157
ՆՈՐ ՋԵԼԱՆԴԻԱ	159
ՍԻՆԳԱՊՈՒՐ	159

ՊԵՆԱՆԳ ԵՎ ՄԱԼԼԱԿԱ	161
ՀՈՆԿՈՆԳ	161
ԱՎՍՏՐԱԼԻԱ	164
ՕՎԿԻԱՆՈՍԻՑ ԱՆԴԻՆ	172
ԵԳԻՊՏՈՍ	172
ՊՈՂՈՍ ՅՈՒՍՈՒՖՅԱՆ	180
ԱՐԹԻՆ ԶԱՐՔՅԱՆ	181
ՆՈՒԲԱՐ ՆՈՒԲԱՐՅԱՆ	181
ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ	183
...ԵՎ ՆՈՐԻՑ ԱՖՐԻԿԱ	185
ԵԹՈՎՊԻԱ	190
ՍՈՒՂԱՆ	198
ԱՖՐԻԿՅԱՆ ԱՐԵՎՍՈՒՏՔԸ ԵՎ ՀԱՐԱՎԸ	200
ԵՎՐՈՊԱ	201
ՖՐԱՆՍԻԱ	202
ՆԱՊՈԼԵՈՆ ԲՈՆԱՊԱՐՏ	207
ՀԱՅԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ	244
ԻՏԱԼԻԱ	253
ԱՆՏՈՆ ՍՈՒՐՅԱՆ	262
ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ-ԲՈՄԲԵԼԻ	268
ՋՈՒՋԵՊՊԵ ՎԵՐԴԻ	274
ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐ	277
ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՔԱՍՏԱՅԻ	277
ՄԻՔԱՅԵԼ ԶԱՄԶՅԱՆ	289
ԳԱՐԻԲԵԼ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ	290
ԱԳՈՆՑ ԳՅՈՒՎԵՐ	291
ՄԿՐՏԻՉ ԱՎԳԵՐՅԱՆ	292
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԳԵՐՅԱՆ	293
ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐԻ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԸ	293
ՍՈՒՐԱՏ-ՈՍՓԱՅԵԼՅԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ	298
ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	300
ՎԵՐԱԴԱՐՉ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ	304
ՀԱՅՐ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃՅԱՆ	304
ԳԱՐԻԲԵԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ	306
ՀԱՅՐ ՄԻՆԱՍ ԲԺՇԿՅԱՆ	307
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	308
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ	311
ՆՈՐԻՑ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ	336
ԳԵՐՄԱՆԻԱ	336
ՅՈՂԱՆ ՍԵՔԱՍՏԻԱՆ ԲԱԽ	337
ՎՈԼՖԳԱՆԳ ԱՄԱԴԵՈՒՄ ՄՈՑԱՐՏ	338
ԼՅՈՒԴՎԻԳ ՎԱՆ ԲԵԹՅՈՎԵՆ	339
ՂԵՊԻ ԱՆԳԼԻԱ ԵՎ ԻՈԼԱՆԴԻԱ	344
ԽՈՂԵՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԸՆԿՆԵԼՈՒՑ ԱՌԱՋ	356
ԳՐԵԼԱՆԴԻԱ, ԻՍԼԱՆԴԻԱ	357
ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ	358
ՀԵՆՐԻԿ ԻԲՍԵՆ	364

ՆԻԴԵՐԼԱՆԴՆԵՐ	365
ՇՎԵՑՅԱՐԻԱ	366
ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ	368
ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ	373
ՌՈՒՄԻՆԻԱ	379
ԼԵՀԱՍՏԱՆ	390
ԱՄԵՐԻԿԱ ՄԱՅՐ ՑԱՄԱՔ	403
ՀԵՆՐԻ ԼՈՆԳՖԵԼԼՈ	413
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ	418
ՀԱՅԵՐՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ	420
ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ	431
ՏՈՒՆ ՊԻՏԻ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼ	440
ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱԴՅԻ	441
ԱՌԱՔԵԼ ՂԱՎՐԻԺԵՑԻ ԵՎ ՄՅՈՒՄՆԵՐ	441
ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻ ՔՅՈՍՈՒՐՃՅԱՆ	442
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑԻ	444
ՂԱՎԻԹ ՍԱԼԱԶՈՐՑԻ	445
ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ	446
ՆԱՂԱՇ ՀՈՎՆԱԹԱՆ	448
ՀԱԿՈՔ ԵՎ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆՆԵՐ	452
ՀՈՎՆԱԹԱՆ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ	453
ՄԿՐՏՈՒՄ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ	455
ՀԱԿՈՔ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ	457
ԱՂԱԹՈՆ ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ	460
ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՌՈՒՑԵՑԻՆ	462
ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ, ՆԵՔԵՄԱՏ, ՀԻՍԱՆ	464
ՍԻՆԱՆ	464
ՊԱԼՅԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵՑԻՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼ	466
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	471
ԽԱԶՔԱՐ	473
ՄԻԹԵ ՈՉԻՆՉ ԶԿԱՌՈՒՑՎԵՑ	479
ԿՈՋԵՌՆ ՄԱՏՈՒՐ	481
ՍՈՒՐԲ ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ	486
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ	494
ԵՐԲ ՏՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՉԱՆՔ	494
ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՈՐԸ ՀՊԱՏԱԿ Է ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՆ	494
ԱՂԱ ՄԱՀՄԵԴ ԽԱՆ ՂԱԶԱՐ	495
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀՊԱՏԱԿ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻՆ	504
ԱՐՇԱԿ ՄԱՏՈՅԱՆ ՍԵԼՅԱՆ	505
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԾՁԱԽՆԵՐ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	516
ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐ	526
ՋՄՅՈՒՆԻԱ	534
ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ	537
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ	541
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	546
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	549

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»

Анна Петросян
“Армения всех времен”
Anna Petrosyan
“Armenia of all times”

Խմբագիր՝ Ա. Պետրոսյան
Գեղ. խմբագիր՝ Վ. Բաղդասարյան
Սրբագրիչ՝ Լ. Մեիրաբյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Ա. Նախշբարյանի

Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

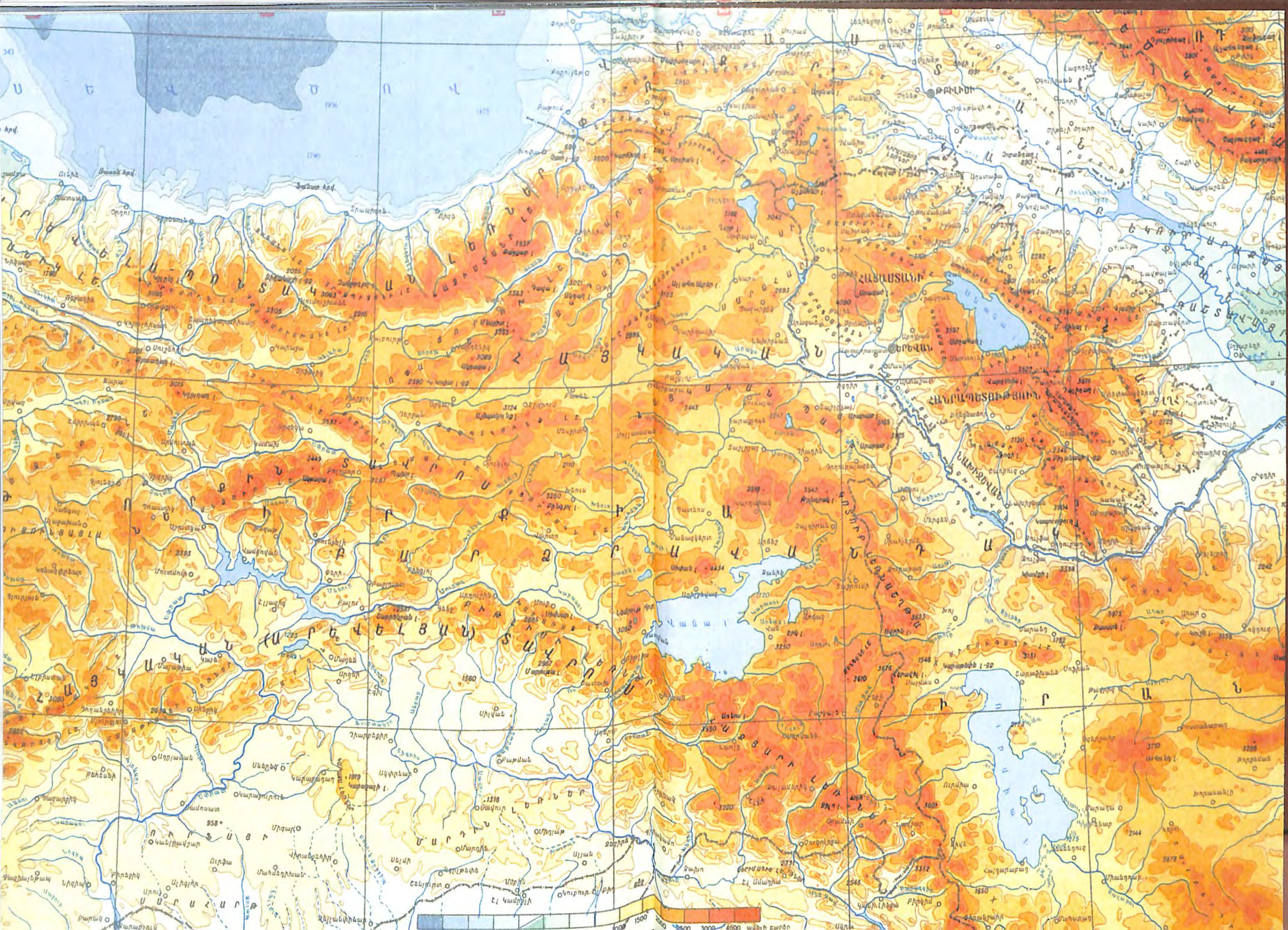
Չափսը 70X100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը օֆսեթ:
Տառատեսակը Արեալ Արմենիան, ծավալը՝ 34.5 տպ. մամուլ:
Պատվեր՝ 992: Տպաքանակ 500:
Գինը՝ պայմանագրային

«Դար» հիմնադրամ
Հեռ. +374 10 50 15 15, Էլ. հասցե info@armdar.am
Կայք՝ www.armdar.am
Фонд “ДАР”
Тел. +374 10 50 15 15, эл. почта info@armdar.am
Адрес www.armdar.am
“DAR” foundation
Tel.: +374 10 50 15 15, E-mail: info@armdar.am
Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան
ՀՀ Երևան, Արշակունյաց 2
Тупография “Тигран Мец”
РА Ереван, Аршакуняц 2

Տպագրված է	Պետք է լինի
էջ 109 1-ին տողը վերևից էջ 126 9-րդ տողը վերևից էջ 183 նկարի տակ էջ 206 նկարի կողքին էջ 225 8-րդ տողը վերևից էջ 517 13-րդ տողը վերևից էջ 522 2-րդ նկարի տակ	«խորակի խարճն»՝ ծննդի ծախսը նրանց նշանակեց նրանց նշավակեց Պողոս Նուբարյան 1825-1899 տերմիդորականներ, Տերմիդոր արյան բաղնիքի արյան բաղնիքի Գում-Գաբուում Գում-Գաբուում Սարգիս Դուզյան Սարգիս Տուզյան

9(47.925)

77-50

12

Դու պատկանում ես
նախնական և քաջ ազգի,
արդյունավետ ոչ միայն խոսքի
և պիտանի՝ խոհականության մեջ:
Այլև՝
Մեծամեծ փառավոր գործերով,
որոնք մենք կհիշատակենք
այս պատմության ընթացքում:

Մովսես Խորենացի

ՀԱՐ Փմնադրամ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ